

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН**

Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық зерттеу техникалық университеті

**Казахский национальный исследовательский технический университет
имени К.И. Сатпаева**

**АҚЖАН МАШАНИ атындағы
БАЗАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ИНСТИТУТЫ**

**көрнекті ғалым, ҚР ҰҒА академигі, философия ғылымдарының докторы,
профессор Д.К. Кішібековтың 90-жылдығына арналған**

2015 жылғы желтоқсанның 15 күні өткізілетін

«ҚАЗАҚ ӨРКЕНИТІ: ӨТКЕНІ, БҮГІНІ, БОЛАШАҒЫ»

атты халықаралық ғылыми-теориялық конференциясының

МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ

международной научно-теоретической конференции:

**«КАЗАХСКАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ: ПРОШЛОЕ, НАСТОЯЩЕЕ,
БУДУЩЕЕ» посвящается 90 –летию юбилея академика НАН РК, доктору
философских наук, профессору Казахского национального
исследовательского технического университета университета
имени К.И.Сатпаева**

15 желтоқсан 2015 ж. Алматы, Қазақстан

Алматы, Казахстан 15 декабря 2015 г.

УДК

Қазақ өркениті: өткені, бүгіні, болашағы - Казахская цивилизация: прошлое, настоящее, будущее: халықаралық ғылыми-теориялық конференциясының материалдар жинағы (15 желтоқсан 2015 ж). – Алматы: Қ.И. Сәтбаев атындағы ҚазҰТЗУ. 2015. -375 б

Қазақша,орысша,ағылшын

ISBN

В сборнике представлены доклады участников Международной научно-теоретической конференции на тему: «Казахская цивилизация: прошлое, настоящее, будущее»: посвященной 90-летию видного ученого, академика НАН РК, д.ф.н. профессора Кишибекова Д.К., которая состоялась 15 декабря 2015 года в Казахском национальном исследовательском техническом университете имени К.И. Сатпаева. Сборник статей предназначены для широкого круга читателей, интересующиеся проблемами казахской цивилизации: ее прошлым, а также настоящим и будущим духовного развития казахстанского общества.

**ЫНТАЛЫ ЖҮРЕК БҰРЫН СОЛАЙ ЖЫРЛАҒАН,
БҮГІНДЕ СОЛ ІЛТИПАТЫН АРНАҒАН**

Жақан Молдабеков

***Ерекше құрмет тұтатын, шырайымен ілтипат ұтатын
акад. Досмұхамбет Кішібекұлының 90-жылдық мерей тойына!***

Ұлағаттап ұққандар ата сөзін,
Қоздырады қуаттың қайнар көзін.
Ереуіл атқа ер салып марқайғандар,
Хаттайды, келбеттейді өрге төзім.

Арлының, адалдықтың үлкен Досы,
Фәлсафалы ұрпақтың жетек қосы.
Сергіткен өзіндікті ұлттық ділмен,
Сенімі мол ұстаздың өрісі осы.

Тәлімі айқын білігі мол ортада,
Сүзгілеуден шыныққандар қорқа ма!?
Кеңейеді тынысым мықтылардан,
Өз өткелін жігерсіз оңдыра ма?

Әріптесті ішке тартқан сырласар,
Әдептінің пысықтығы ойға ажар.
Қанағат өткен шақ па, болашақ па,
Толымын құштарланған әркез баптар.

Самғай түс Сарбаз, бар ғой кең қонысың,
Өңдеудесің көшпелінің оңдысын.
Шамдай шырақ ақсақалым арлы бол,
Қауымдықты қақпақтар күш оңалсын!

Тоқсанды тізгіндеген тұсауламай,
Маңдай терге қанықты үлкен маңай.
Шәкірттерімен жарысқан ел таныған,
Берері мол Досыкеңнің әлі талай. 15.12.2005

**АЛАШТЫҢ АРДАҚТЫ АЗАМАТЫ,
АКАДЕМИК ДОСМҰХАМЕД КІШІБЕКОВ 90 ЖАСТА**

Ықыласпен қабылдап зейін сала,
Жүрегімен келбеттер текті дара.
Ұстаздығын түптеген шеберлікпен,
Ғұламаға жас алаш баппен қара.

Ар-намыс тұлғалыққа зор кеңістік,
Сыйластықты сезгенде һәм теңестік.
Шәкірттерімен серіктес Досекеңмен,
Қазақтықтың сарынын бірге естік.

Тағатынан таусылмас қажыр-қайрат,
Жарық дүниеде өзіне, бізге қайрақ.
Еңбегімен еңсесін биік тұтқан,
Досекеңе денсаулық болсын байрақ!

15.12.2015

**ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОБЛЕМ ФИЛОСОФИИ В ТВОРЧЕСТВЕ
АКАДЕМИКА Д.К. КШИБЕКОВА**

Досмұхамед Кішібеков,
*ҚР ұлттық ғылыми академиясының академигі,
Қ.И. Сәтбаев атындағы ҚазҰТУ профессоры, философия ғылымдарының докторы*

ЗАМАНА ИМПЕРАТИВІ

Қазіргі әлем өздігінен стихиялық дамуда. Әр ел өздігінше өмір сүруде, біреу озық, не баяу, бірақ былай бол демейді. Әрине, бұған дейінгі заман мен салыстырғанда әлде қайда жоғары. Күшті ел әлсіз елді басып алу, отарлау деген жоқ. Зорлық-зомбылық заманы тарих сахнасынан өтті.

Әлемдегі жағдайды Біріккен ұлттар ұйымы бақылауда. Қазір ірі дамыған 7-8 ел басшылары ауқым-ауқым кездесіп халықаралық сауда, басқа да актуалды мәселелер жөнінде бірігіп келісімге келіп, шешім қабылдауда. Әрине, бұл ақыл, дұрыс қадам. Кейбір өткір мәселелерді дер кезінде реттеуде ықпалы мол. Десекте, айтылған әрекеттер, әрине, мәселені түбегейлі шешу емес, уақытша мезгілдік шаралар. Өмір үздіксіз дамуда. Әлемде өндірістер күні-түні дамылсыз жұмыс істеп, табиғат байлығын есепсіз жұтатып, түрлі техника, құрал сайман, көлік, тұрмыстық бұйымдар артығымен шығаруда. Қазіргінің үстіне жаңа, өнім тасқынында, бірде бір тоқтау түгіл, сабырлық, алдын ойлау, шамалау деген ұмытылған. Бұларды қуғындап отырған тойымсыз бәсеке, шексіз ашық-сауда. Табиғат байлығының жұпталып жатқаны былай тұрсын, әлем ластанып, түрлі тіршілік иелері де сиреп, тіпті кейбіреулері жойылып барады. Керек десеңіз адамды, жан-жануарларды мазалайтын шыбын-шіркейлерде құрып барады. Бұл сол маса, шыбын, басқа жәндіктерді қорек ететін балық, бақашаян құстардың сиреуіне әкелуде. Қазірдің өзінде адамды паналап, ұя салатын қарлығаш сиреп кетті.

Біздің заманымызда тоқтаусыз дамуда тұрғанның бірі – ғылым. Ол үлкен прогресс. Қазір қай елдің де даму дәрежесін көрсететін ғылыми-техникалық прогресс. Ғылым табыстары адам өмірін жеңілдетуде. Ол сөзсіз. Сол ғылыми табыстар термоядролық бомбаларды дүниеге әкелді, табиғат құпияларын ашуда, тіпті ертектерде арман болып айтылатын кез келген жерде іздеген адамың мен сөйлесе беретін, әрі көретін ғалам тор дүниеге келді. Қазір бүкіл эфир энергия, информацияға толды. Космоста игерілуде. Қала мен селоларда тіресіп тұрған автомобильдер бүкіл ауаны уландырып, газдандырып, тіпті адам тіршілігін тарылтуда. «Әлем ырықпен елес ретінде» деген кітабында (1818) неміс философы Артур Шопенгауэр (1788-1860) айтқан болатын: «Әлем – ырық» деп. Бірақ, оның пікірінше ырық жүгенделмеген, санасыз, тойымсыз ұмтылыс.

А. Шопенгауэр айтады: «ырық – әлемдік күш», ол органикалық дүниеде де, органикалық емес дүниеде де бар құбылыс деп. Ырық, Шопенгауэрше мәнсіз, мақсатсыз, шексіз ұмтылыс, тоқтаусыз талап (А. Шопенгауэр. «Мир как воля и представление» М. 1990, с. 169, 171). А. Шопенгауэр идеалист, волюнтарист. Халық айтады: «Жаманның айтқаны келмейді, сандырағы келеді» деп.

Бүгінгі әлем сол А. Шопенгауэр айтқан сандыраққа ұқсап бара жатқан секілді. Белгісіз

болашаққа арпалысып ұмтылған құбылысты, ешкім түсіндіріп айталмайтын, адам санасына бағынбайтын, ешкім оған тоқтау жасай алмайтын, майда тәш-пуш тіршілік көрінеді.

Адам баласы қашанда өз заманының талабына сай қиындықтарға тірелгенде жол іздеген, өз заманына сай данышпандарын дүниеге әкелген. Олар алғашқы қауымнан бастап адамдарды адалдыққа, тазалыққа, ар-ұятқа, бір басты мақсатқа жетелеген. Мәселен, Пайғамбарлар жақсылыққа жол сілтеген, діни уағыздар айтып адамдарды қанағатсыздықтан, бұзықтық, арам әрекеттерден сақтандырған, тағылық дәуірден саналы қоғамдастыққа жеткізген. Пайғамбарлар ел басшылары болған патша, хан, корольдарды да тәртіпке, әділдікке шақырған, тойымсыз, көрсе қызарлықтан сақтандырған. Қоғамға имандылық ендірген.

Біздің заманымыздың бесінші ғасырларында Қытайда бейбастық, тонаушылық, жаппай зорлық-зомбылық тарап, өршіген кезде ақыл айтып, елді бір жүйеге келтіру қажеттілігі данышпан Конфуцийді дүниеге келтірді. Ертедегі Грецияда Сократ, Платон, Аристотель, Демокрит сияқты терең ойшыл философтар дүние мәні, мемлекет, заң, сенім туралы түрлі данышпандық ойлар қозғап, кейінгі ғылымдар бастауынада себепкер болды.

Қоғам феодалдық құрсаудан босап, еркін сауда қатынасы дамыған капитализм кезінде Адам Смит, Давид Риккардо сияқты ойшыл экономистерді дүниеге келтірді. Ал байлыққа құныққан капиталистік құрылым, шектен асып, әлсіз елдерді күшті елдер басып алып, сүліктей сорып, адам құқығын аяққа басып, езудің неше түрлі сұмдықтары өршіген кезде ғылымдардың пайда болуымен қатар, сол әлемдік қоғамдық құбылыстарды терең зерттеп, бай болу, кедей болып, мүсәпірлік тіршілік шегу неге байланысты, бұл әлеуметтік тозақтан құтылу мүмкін бе деген сұрауларға жауап іздеп, еңбектеніп, өмірін сарып еткен Карл Маркс, Фридрих Энгельс сияқты данышпандарды дүниеге келтірді. Олар тек болашақты ойлаған жәй қиялдың адамдары ғана емес, үлкен данышпан, әрі ірі теоретик – ғалым болды. Әлемдік сананы заманына сай бір жүйеге келтірді. Қоғам жеке басқа емес, адам қоғамға, қоғам бүкіл адамға, оның бостандық, теңдігімен қатар бақытты өміріне қызмет етуі тиіс екенін дәлелдеді. Маркс ілімі шексіз үстемдік жүргізушілерге тізгін салды, халықпен есептейтін етті. Содан бері бір жарым ғасырдай заман өтті. Бірақ, азғана топ миллиардерлер құнығып одан да көп пайда тауып жатқанда есесіне жер бетінде бір миллиард адам аштық құрсауында ауыр тұрмыс шегуде. Бұл былайша айтқанда әр бір алтыншы адам аштық тауқыметін көруде.

Қоғам ғылыми-техникалық табыстар нәтижесінде жылдам шапшаңдықпен, қарыштап дамуда. К.Маркс дәуіріндегі бір жыл бүгінгі бір ай, не бір күнге тең деуге болады. Бұрын данышпандар болашақты болжайтын, адамдарды соған иландыратын, қарап отырғызбайтын. Адам қашанда үміт пен өмір сүрген. «Үмітсіз шайтан» дейді халық. Бүгінгі үміт, егер оны өз республикамыз тұрғысынан қарасақ – ол бағдарлама, идеология, оны орындауға қызмет еткізетін – түрлі саясат.

Егемендік алған Қазақстан бұл жөнінде көптеген әрекеттер қолданып іске асыруда, табыстарымызда нақтылы, нәтижелі. Бүгін ол – "Қазақстан 2050" программасы. Халық бұған сол бастама мен жұмыс істеуде, сенімі мол. Бірақ, бұл бір елдің төңірегіндегі қадам. Ал әлемдегі жағдай қалай? Осындай бағдарлама әлемде бар ма? Терең ой, қуатты идеология өмірдің алдын орап, жол көрсетіп тұруы тиіс. Бірақ сол алысқа сәуле түсіретін жарық беріп, алысты көрсететін қуатты даналық ой жоқ. Өмір тынысы – жүйрік локомотив сияқты. Бірақ оның алды тұман. Бүкіл әлемді шыйрататын теорияда, идеология да, бағдарлама да, сенім-үмітте қарастырылмаған. Өмір мен идея арасы алшақ. Идеология – негізі философия. Ол майдаланып, адамдар санасын қозғап, нейрондарын жұмыс істетуден қалып барады, қоғамдық теория керексізденуде. Бүгінгі қарапайым идеология – ақша табу, қалай тапсаң олай тап. Таппасаң мойыныңды тұзаққа салу ма, сонда? Байығандар халық ризығын жеп жатқан жоқ па? Бүгінгі түрлі қоғамдық ғылым өкілдерінің айтып, жазып жатқандары майда-шүйде, әлемге ой салатын деңгейі қайдан болсын, еті тірі, санасы ояу азаматтар пайда табу соңына түсіп кеткен соң. Парасатты сана оларда ұмытылған есесіне неше түрлі пікір айтып, кеңес беретіндер көп, бірақ нәтижесі ше? Жаны ашығандық па? Жаны ашыса әлемдегі аштарға қол ұшын созбай ма? Қайдағы жәрдем . не болсаң, о, бол. Адамды құмырсқадай көрмейді. Европаны басып бара жатқан босқындар, еріккендер ме? Әрине, туған жерің, елін кім тастайды, аштық, жоқтық

құмаса.

Жақында бір басылымында «Транзитология жаңа саяси ілім» деген мақала жарық көрді. Бұл АҚШ еліндегі университеттерде дүниеге келген ілім. Мақсаты кейбір дамып келе- жатқан елдерді автократия мен тоталитаризмнен демократияға көшудің революциялықтан бастап, реформаға дейінгі күресіп, өту жолдарын түсіндіріп, «ақыл» беру. Тіпті мақаланың «Транзитология» деген аты да айтып тұр – іштен пісіп жеткен ой, арман емес, сырттан ендірілетін ілім екендігі. Әр бір ел өзінше өмір сүріп жатқан жоқ па? Кім біреудің ақылымен өмір сүреді. Әрине, айтқан ақылды тыңдау, оған құлақ салу бар, бірақ, әркім қорытындыны өзінше жасайды. Олай болса, әлігі «Транзитология» теориясын уағыздаушылар басқа елдер үшін неге күйіп піседі? Сонда өздері жұмақта тұр ма? Мәселен, АҚШ. Сондай арбауға ұйып, солар сілтеуіне түскен елдер тағдырын білеміз. Ондай елдерді жемтікке иланып, қармаққа түскендер деуге болады. Сондықтан осындай ақылшыларға еркіндік арқылы «қолы аузына жеткен» елдер: «Бар ақылың өзіне» демей ме? Шынында да шешім солай болуы тиіс. Ал енді әлігі мақалаға қайтып оралатын болсақ, ақыры елді сол теориямен хабардар етпек болған соң, онда сол мақаладағы теорияның шын мәнін ашып, елге түсіндіру, оны таратушылардың қияңкесті мақсатын әшкерелеуі керек емес пе? Ол ғылыми тұрғыда түгіл, жәй дәрежеде де жасалмаған. Нәтижесінде ол мақала үгіттеуші рөл атқарды деуге болады. Әрине, біз көпвекторлық жол ұстанған елміз. Ешбір алыс-жақын елдермен алақөз болмай, таза қарым-қатынаста болуды тілейміз. Сонымен қатар көзді жұмып отыра бермей, жан-жағымызды байқап, бағдарлауда қажет демекпіз. Әрине, бізге әлігі «ақыл» берген елдер ішінде біздің тез дамып, солардың қатарына жеткенімізді тілеушіден гөрі, ұнатпайтындар да бар. Біз осыны аңғарып, ажыратқанымыз жөн. Мәселен, ілгері дамыған ел басшылары бізбен сипайы, дұрыс қатынастар жасайды. Ризамыз. Ал сол елдер идеолог-ғалымдары біздің арқамызды сипаған болып, тырнайтыны, денемізді жараламақ болады. Айтылғандардың бір дәлелі. Кейбір елдер идеологтары біздің елдегі айталық ғылыми еңбектердің ондарын емес, ең нашарларын көшіріп алған, не ойсыздарын таңдап, кітап шығарып дәріптейтіні. Сондайақ, біздің елдегі көзге ілінбейтін ғалымсымақтарды Академияларына ақша төлесе болды мүше етіп қабылдайтыны т.с.с. әрекеттер. Бұл оларға не үшін керек? Мақсаты түсінікті. Бізді даму жағынан төмен етіп көрсету. Бұл айла әдіс, нағыз талантты жастар жігерін құм ету. Жаңалыққа талпынбасын, мүлгіп жүре берсін деген саясаты. Әрине, бұдан келіп ешкімнің ақылының керегі жоқ деген қасан ұғым тумаса керек. Кім не айтып тұр, түсініп ажырататын дәрежеге жеттік.

Әр нәрсенің аржағында не жатыр, оны түсінуде біз американдық ғалымдардан кем емеспіз. Мәселен, әлгі келтірілген «Транзитологияға» арналған мақалада автор дамып келе жатқан елдерге, олардың болашағы туралы ақыл бермек болған Д. Растоу, А. Пшеворский, С. Хантингтон, Р. Кортарелон сияқты Батыстық ғалымдар ұсынған түрлі үлгілерді келтіреді. Сол ақыл айтушылардың бірі С. Хантингтонды алайық. Мен оны білемін. Оның 1996 жылы Мәскеуде орыс тілінде басылып шыққан «Столкновение цивилизации» деп аталған кітабында қолданылған ұлтаралық, мәдени қатынастарға шок салып, арандатпақ болған әрекетін әшкерелеп, орыс тілінде жарық көрген «Культура и цивилизация. Вообще и в частности» (Алматы «Карасай» 2009) кітабымда арнаулы көлемді «Самюэль Хантингтон» деген тарау жазып, жеріне жеткізе сынаған болатынымын. Мен ол кітабымды Вашингтондағы Конгресс библиотекасына жіберген болатынымын. Алдық деген жауап хат келді. Содан бері алты жыл өтті. Автор үндемейді. Мақсатым өтірік, өсек айтпасын, ұлт араздығын тудырмасын деу. Самюэль Хантингтонның ары таза болса, мұндайларды неге айтады, деп, ой тастадым. Осындайда «Не страшен черт, как его малюют» деген мақал еске түседі. Ғылыми талас болған соң пікіріңді аянбай, барынша ашық айта білу керек. Оларда біз сияқты, бірақ өте айлакер, тек жанды жерін тауып, ұстап алмасаң жақындатпайды. Өкініштісі «Транзитология» туралы мақалада Батыстық авторлар жазғандарын талдап, оларға ғылыми пікір айтылмағаны. Бүйте берсек, олар сайраңдап, елді шатастырып, шындықты бұрмалап, басымызға шығып, жетегіне алады. «Бұға берсең, суға береді» демей ме данышпан халқымыз осындайда да. Теорияда мықты ғалым күшін ғылыми тартыстарда көрсетеді. Тағы қайталаймын. Әрине, бізге керегі тартыс емес, теңдік қарым қатнас, түсіндік, жоғары дәрежедегі ауыз бірлік.

Батыстық идеологтар бізді неге түркілейді. Теорияда топас деп ойлай ма екен? Егер солай ойласа, мықты қателеседі. Олар біздермен текетіреске шыққаннан гөрі, әлемдік болашақты ойласа қайтеді? Қазіргі ең басты мәселе сол емес пе деген тұжырым туындауда.

Біздің бүгінгі заманымыз планетарлық сана керек етуде. Тарихта қоғамды ілгері дамуға жол сілтеп, ақыл айтқан данышпандар болған дедік. Оларды пайғамбар деген. Сондайлардың бірі ХІХ ғасырда өмір сүрген Карл Маркс десекте болады. Содан бері қанша заман өтті. Қоғам зымырап ілгері басуда дедік. Өндірістер дамып, табиғат жұтануда. Бірақ, алда не күтіп тұр. Әлемдік данышпандық ой айтылмайды. К.Маркс бір кезде біреуді біреу езуден құтылу үшін тап күресі керек десе, ол заманда артта қалды. Өзінің «Технологический блеф» (М., 1998, 49 б.) кітабында француз социологі Жак Эллюль: «Мен бүтіндей сеніп едім, егер Маркс 1940 жылы өмір сүрген болса, онда ол капиталистік құрылым емес, техниканы зерттеген болар еді» деп жазды. Міне, бұл жағдайдың өзгергені. Ал бүгін әлемдік проблема тіпті басқа. Ол алдымен адамзатты, табиғатты қорғау. Ғылыми – техникалық прогресс бір жағынан қоғам байлығын шектен тыс көбейтіп жатқан болса, екінші жағынан табиғатты тажалдай жұтатуда. Бүгін не істеу керек? Ақыл айтатын әлем халқын бір жөнге келтіріп, гуманистік тәртіпке шақыратын данышпан керек. Бұл замана императиві.

А. Н. Нысанбаев

*академик НАН РК, доктор философских наук, профессор.
Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК*

АКАДЕМИК Д. КШИБЕКОВ И ПРОБЛЕМЫ КОЧЕВОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ

Академик Досмухамед Кшибеков систематически занимается исследованиями проблем кочевого общества в контексте динамики мирового исторического процесса, подготовкой и изданием первой в стране монографии по этой сложной проблематике. Мы хотим высказать свои соображения по проблеме взаимосвязи кочевой и оседлой цивилизаций.

Обретение Казахстаном государственного суверенитета стало реальным воплощением давней мечты казахского народа о свободе и независимости, воспетой в творчестве народных акынов-жырау и выраженной в философских творениях ее выдающихся мыслителей. Длинный и долгий путь казахов «завершился» обретением собственной национальной государственности. Этот процесс, сопряженный с большими трудностями по переустройству общественной системы, трансформации общественного сознания, психологии, национального менталитета, быта и традиций, остро переживаемый и неоднозначно воспринимаемый в современном обществе, вызвал не только подъем вполне оправданной национальной гордости казахского народа, но множество проблем, нуждающихся в глубоком теоретическом осмыслении. К ним, в первую очередь, можно отнести проблемы, связанные с историческим самосознанием народа, осмыслением его истории, культурного наследия и значения тюркско-казахской цивилизации в контексте динамики мирового исторического процесса.

Цивилизация казахов как преемница цивилизаций предшествующих ей древних этносов, средой обитания которых являлись огромные степные просторы евразийского материка, обладает уникальными по определению характеристиками. Она изначально зарождалась под влиянием непрерывных межкультурных контактов в Центральной Азии, представляя собой супертерриториальную гетерогенную общность, образовавшуюся из соединения земледельческого и кочевого форм хозяйствования. Выступая посредником между Востоком и Западом, степная цивилизация соответствовала значимым характеристикам цивилизационного ареала: определенный экономический уклад, раннегосударственные формы полигенеза, взаимодействие городской и кочевой форм культуры. Сложившаяся в

Евразийской Степи цивилизация вобрала в себя особенности как Востока, так и Запада, поэтому она может быть названа как евразийская.

Особенность геополитического положения Казахстана между Востоком и Западом на Великом Шелковом пути, древние традиции взаимодействия с индоиранской, китайской, византийской, арабской, тюркской, монгольской, славянской цивилизациями, специфика скотоводческо-земледельческого хозяйствования с преобладанием кочевничества, сложнейшая этнополитическая история – все это обусловило богатство и своеобразие духовной культуры казахского народа, его философского мировосприятия. Свидетельством тому служат дошедшие до наших дней письменные и устные памятники социально-философской, этической, эстетической, историко-политической, юридической, религиозно-мифологической, теологической, мистико-философской мысли.

Духовный мир казахов веками вбирал в себя многие культурные влияния, переплавляя и ассимилируя их в горниле своих исконных степных тюркских традиций. Эти традиции были столь глубоки и прочны, что ни политические катастрофы и войны, ни культурная экспансия великих соседей, как Китай и Иран, ни арабское и монгольское влияние, ни исламизация не смогли изменить их коренным образом. Причина этой жизнеспособности и жизнестойкости кроется, видимо, в том, что способ хозяйствования и тип цивилизации оставались практически неизменными на протяжении многих веков. Это способствовало постоянному воспроизводству определенных ментальных структур мировосприятия и необычайно высокому уровню развития социальной памяти народа.

Процесс ее генезиса занял несколько столетий, но, вероятно, он протекал бы еще более продолжительный период времени, не сыграв здесь немаловажную роль и фактор «культурной транзитности» цивилизации центрально-азиатских кочевников. Располагаясь на перекрестке большинства торговых и миграционных путей евразийцев (индоиранцев, гуннов и др.), предки современных казахов обладали широкими международными связями, одновременно контактируя с Китаем и Византией, с Ираном и Египтом. Регулярно контактируя с представителями различных по содержанию культур, кочевники выработали в себе доброжелательность и культурную толерантность, что присуще и современным казахам. Именно эти ценные качества кочевников и стали определяющими чертами ментальности казахов [1].

Большую роль сыграло и государственно-политическое устройство древних кочевников. Некоторые исследователи утверждают, что говорить о существовании государства у кочевников нельзя, что они еще не прошли в то время путь от родоплеменного общества до общества феодального, характеризующегося для оседлых народов созданием государства. Но они забывают или не берут во внимание уникальность и радикальное отличие культуры Степи от известных нам сугубо городских культур Востока и Запада. Сама история опровергает точку зрения противников кочевой государственности [2].

Существование же государственности и в древнюю, и в современную эпохи подразумевает и существование доминирующей религии, на базе которой складываются правовые нормы. Для кочевников до исламского периода, в частности, древних тюрков, такой религией являлось тенгрианство – вера в Тенгри, божество, которое живет на небе и которое само и является персонифицированной ипостасью неба.

Культура тюрков, соединившая в себе три модели – оседлую, полuosедлую и кочевую – имеет в своей основе культурно-мировоззренческую философию кочевников.

Потрясающей современного человека выглядит и сама идея мифа о Коркыте: музыка – победившая смерть, созидание и творчество человека, оказавшееся способным приостановить время, утвердить Вечность. В этом и заключается великий гуманизм тюрков, их безграничное стремление к свободе духа, к достижению идеала единства. Ведь именно духовное единство кочевников и горожан – приемников кочевых идеалов, и позволило появиться такому выдающемуся мыслителю, каким был Абу Наср аль-Фараби. Только обладая ментальностью, возвышающейся над материальным, аль-Фараби смог понять, принять и развить идеи великих мыслителей ушедших эпох и стать Аристотелем Востока, Вторым Учителем.

Уступчивость и компромисс у казахов означало нечто большее, чем просто соглашение на основе взаимных уступок. Принцип компромисса, как категория равновесия и стабильности, проник в политическую сферу казахского общества. Данный принцип есть сумма формальных, на первый взгляд, ритуалов и условностей, составляющих предпосылки для гармоничного развития всего общества. Принципы толерантности и компромисса блокируют резкие политические маневры и принуждают участников политического процесса к послушанию, примирению. В некотором роде эти принципы иногда выступают как стабилизатор общественно-политических отношений, как механизм балансирования в деятельности политической системы [3].

В силу того, что кочевниками трудно было управлять на бескрайних степных просторах, власть ханов никогда не была столь же сильной, каковой была в оседло-земледельческих цивилизациях власть восточных правителей. При усилении гнета либо конфликте с властителями род или племя всегда имели возможность откочевать, как, например, это сделали несколько племен во главе с основателями Казахского ханства Джаныбеком и Гиреем.

Существенную роль в Степи играл институт бийства. Как писал Ч. Вали-занов в «Записке о судебной реформе»: «Возведение в звание бия не обуславливалось у киргиз (казахов – А.Н.) каким-либо формальным выбором со стороны народа и утверждением со стороны правящей народом власти; только глубокие познания в судебных обычаях, соединенные с ораторским искусством, давали киргизам это почетное звание... Значение бия основано на авторитете, и звание это есть как бы патент на судебную практику». Таким образом, главным ресурсом власти биев был авторитет, но не сила государственного принуждения [4].

Все вышеизложенное со всей очевидностью свидетельствует о высоких адаптационных способностях политических систем традиционных кочевых обществ Центральной Азии, поскольку многообразие каналов движения информации, как известно, способствуя массовому политическому участию в процессе принятия властных решений, обеспечивает стабильное и устойчивое функционирование всей системы. По сути в средневековом обществе казахов уже к этому времени была сформирована собственная система разделения властей. Институт ханской власти при всей своей монархичности допускал выборность. Специфика власти в казахском обществе заключалась также в том, что носители властных полномочий не столько назначались и избирались, сколько признавались, т.е. титул правителя, как таковой был заслуженным почетным званием. О практике защиты прав и свобод человека в традиционном обществе казахов говорит тот факт, что в обычном праве казахского народа было закреплено право любого человека на свободное выражение собственного мнения. Этим правом «Дат» пользовались, как правило, осужденные или приговоренные и история казахского народа изобилует многими примерами, когда выражали свое несогласие и возражение действиям представителей власти.

Демократичность суда биев как институт защиты прав и свобод человека в традиционном казахском обществе ярко и выразительно описана Чоканом Валихановым. Во-первых, в случае подозрения лиц, ведущих тяжбу, в ангажированности и небеспристрастности бия, истец и ответчик имели право выбора любого другого судьи. Во-вторых, каждая из сторон имела неограниченное право обжалования несправедливых, с их точки зрения, судебных решений у других биев. В-третьих, в случае недостаточности улик против обвиняемого бии имели право привлекать присяжных из числа честных родственников, пользующихся высокой репутацией, которые присягой обвиняли или оправдывали обвиняемого. Причем число присяжных и круг их выбора обуславливались тяжестью обвинения. В-четвертых, суд биев проводился словесно, публично и допускал адвокатуру. В-пятых, он обладал таким авторитетом у народа, что не требовал никаких дисциплинарных мер. Иными словами, регулирующая роль правовой традиции и правовой культуры была настолько высока, что исполнение судебной власти производилось самим обществом без государственного вмешательства.

Казахстан исторически стал местом встречи, диалога, сближения и взаимного обогащения цивилизаций, взаимопроникновения культурных моделей, создания общности различных народов. Это было особенно явным на Великом Шелковом пути, как пути межкультурного диалога и взаимопонимания.

Поэтому, имея в виду установление прочного и равноправного диалога между цивилизациями Востока и Запада, взвешенный, сбалансированный и гармоничный тип их взаимодействия и взаимообогащения, можно сказать, что философия взаимопонимания, формирующаяся в контексте диалога культур Востока и Запада, – это поистине философия будущего, нацеленная на решение тех острых и сложных проблем и задач, которые вызывают к нам из прошлого во имя нашего достойного существования и сосуществования народов в новом тысячелетии.

Компромиссная ментальность – одна из базисных категорий в менталитете казахов и интересная с научной точки зрения политическая традиция. Она формировалась на протяжении нескольких столетий исторического развития казахского этноса. Особое влияние оказало тенгрианство, как открытая религиозная система, не допускающая реализации механизма взаимоуничтожения в процессе существования тех или иных организмов.

Думаю, что интенсивные, глубокие исследования проблем кочевничества, кочевой цивилизации и кочевой философии откроют новые яркие страницы отечественной культуры, новые имена и новые идеи, созвучные запросам современного мира эпохи глобализации, который так нуждается сегодня в возрождении принципов толерантности, демократии, независимости, добра и гуманизма.

В этом контексте общенациональная идея способна мобилизовать общество и указать направление данного пути, задать вектор цивилизационного развития Казахстана. Национальная идея «Мәңгілік Ел» выступает духовной основой тюркско-казахской цивилизации, формирования национальной идентичности к подъема национального самосознания.

Единство народа – это ценностное единство в этническом многообразии, сплоченности, солидарности, взаимопонимания. Оно может быть обусловлено этническим родством и ментальным единством казахского и русского народов, единением на основе согражданства, социально-экономической, духовно-нравственной и культурной общности. Евразийское братство и единство тюркоязычных и славянских народов – есть основа диалога и взаимопонимания при решающей роли евразийской идеи.

Обширное пространство Великой Степи исторически являлось одной большой дорогой, где скрещивались пути цивилизаций, народов, культур, религий, ценностей, как на оживленном перекрестке. Мы видим, с кем соседствует наша страна, и очевидно, что у нашего нового независимого Казахстана есть огромная перспектива стать связующим звеном между Востоком и Западом в новом глобальном мире, перекрестком цивилизаций. «Тюркско-исламский мир, – указывает Н.А. Назарбаев, – станет мостом взаимообогащения культур народов между следующими культурно-цивилизационными комплексами: а) Западом; б) арабо-иранским миром; в) Россией; г) Китаем».

Вместе с тем духовное наследие казахов несет на себе глубокий отпечаток социальных потрясений, катастрофического характера развития истории региона. В прошлом политические бури в Казахстане нередко приводили к разрушению традиционных очагов культуры, к распространению новых религий, к изменению письменности. В связи с этим менялись формы интеллектуального творчества, в том числе философского, хотя тип цивилизации и темпы ее развития оставались в целом прежними. Наиболее ярким примером тому являются последствия арабских завоеваний юга Казахстана в VII веке: распространение ислама, новой, арабской письменности, возникновение философии как самостоятельной формы духовного творчества.

Характер, тип, сущностные черты, мировоззренческие традиции, язык – все это позволяет рассматривать духовное наследие казахов как древнейшую степную ветвь богатой тюркоязычной культуры, включающую глубинный пласт индоиранской культуры и

развивающуюся в тесном взаимодействии с сопредельными цивилизациями и народами Востока и Запада. Однако проблемы взаимодействия разнообразных культурных и философских традиций в Казахстане и роли идейного синтеза в духовном становлении казахского народа до сих пор еще остаются недостаточно исследованными.

Одна из причин такого положения дел заключается в широко распространенном представлении о кочевничестве как некой «антицивилизации», воплощении сил разрушения и невежества. При таком подходе кочевой образ жизни оказывается основным и едва ли не единственным источником социально-политических катастроф, войн и агрессии в Азии, а взаимоотношения ирано- и тюркоязычных народов сводятся к противостоянию оседлого Ирана и кочевого Турана.

Подобный ущербный взгляд, безусловно, не способствует адекватному рассмотрению истории и культуры мусульманского Востока и особенно кочевых в прошлом, тюркоязычных народов. А это, в свою очередь, отрицательно влияет на общую оценку философского наследия того или иного народа, на понимание его особенностей, происхождения, путей развития, роли и места в мировой цивилизации. Ведь не случайно в некоторых научных и учебных изданиях бытует мнение о несовместимости кочевого образа жизни с развитой интеллектуальной деятельностью и с такой ее высшей формой, как философия.

В настоящее время понимание особенностей кочевого типа цивилизации существенно пересматривается в связи с основательной критикой европоцентризма, признанием ценности истории кочевых народов, их материальной и духовной культуры, общественного и государственного устройства. Согласно этой концепции, кочевничество – это особый способ взаимодействия социума и природы, особый способ адаптации человека в специфической среде обитания, основанный на освоении природы преимущественно адекватными самой природе биологическими средствами производства. Отсюда следует вывод: кочевой образ жизни, безусловно, способствовал формированию своеобразного ментального универсума, духовного космоса, отражающего мировоззрения («Духовный мир кочевника») посредством понятийного инструментария с особенными нюансами мышления, идеями, образами.

Вопрос о формах развития философского мировосприятия в условиях кочевничества заслуживает пристального внимания. Философия как самостоятельное теоретическое знание и мыслительная традиция возникает и развивается отнюдь не только в оседлых цивилизациях. И является ли оседлость гарантом непременного развития философии, а кочевой образ жизни, напротив, исключает ее полностью? Ведь философское мировосприятие может быть выражено нетрадиционными средствами. В сознании людей существуют и переплетаются разные уровни и пласты, и философское осмысление действительности может развиваться в латентной форме, скажем, в философско-религиозной, философско-художественной, философско-поэтической.

В последние десятилетия в связи с обретением Казахстаном государственной независимости особенно актуальным стал поиск цивилизационных истоков и основ казахской государственности на исконно древней земле казахов, культурно-цивилизационной идентичности. Особенностью казахской государственности является то, что в историческом прошлом она относилась по своим сущностным характеристикам к тюркско-казахской цивилизации. «Казахи, – отмечает Президент Казахстана Н.А. Назарбаев в своей книге «В потоке истории», – наследники великих цивилизаций сумели пронести свое национальное «Я» над всеми историческими пропастями и впадинами. И не только пронести, не только сохранить, но и приумножить».

Первой и самой важной задачей казахстанской философии в условиях независимости и культурного многообразия стало освоение богатого философского наследия, воссоздание уникального национального образа мира с его ценностными смысложизненными ориентирами. Целостность восприятия мира и человека, единство разума и сердца, духовно-нравственные приоритеты истины, добра и справедливости, особый тип толерантности и доброжелательности, – все эти уроки Великой Степи вобрала в себя казахская философия.

Таким образом, преодолевая европоцентризм и рассматривая историю и культуру степной казахской цивилизации с новых мировоззренческих позиций, современная социальная и правовая философия должна объективно оценить место и значение степной цивилизации в динамике мирового исторического процесса. Непрерывность ее исторического становления и развития, духовная преемственность в культуре все более и более последовательно и убедительно доказываются и обосновываются в казахстанской науке. Познание своеобразия казахской философии, культуры и цивилизации – одно из важнейших условий дальнейшего устойчивого инновационного развития суверенного Казахстана в эпоху глобализации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Нысанбаев А.Н. Цивилизационные традиции и историческая практика защиты прав и свобод человека в Казахстане // Адам және ашық қоғам. – Человек и открытое общество. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998.
2. Нысанбаев А., Машан М., Мурзалин Ж., Тулегулов А. Эволюция политической системы Казахстана. В 2-х томах. Том 1. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2001. – С. 285-303.
3. Смотрите интересную и содержательную работу Абенова Е.М., Арынова Е.М., Тасмагамбетова И.Н. «Казахстан? эволюция государства и общества». – Алматы: ИРК, 1996.
4. Оразбаева А. Историческая роль и социальное значение института бийства в истории казахского народа. (К постановке проблемы) // Саясат. – 1997. - №5. – С. 103.

А.Г. Нигай,

к.филос.н. доцент кафедры ИКуСГД, КазННТУ имени К.И. Сатпаева

*«...дело ученого близко идти со своим народом,
поднимать его незаметно вьющуюся спиралью
на трудные крутизны истины»*

В.В Стасов

ДОСМУХАМЕД КШИБЕКОВ – ЧЕЛОВЕК, ПЕДАГОГ, УЧЕНЫЙ, ЛИЧНОСТЬ

Есть в Кызылординской области Казахстана небольшое, неприметное, скромное село Шиели, которое подарило великому казахскому народу выдающегося сына Досмухамеда Кшибековича Кшибекова, академика Национальной Академии Наук РК, доктора философских наук, профессора. Родился он в начале XX века, в 1925 году. Отец и мать безгранично любили свое дитя, лелеяли его, как могли. Но вскоре ушел из жизни отец, ему тогда было 9 лет, а когда ему исполнилось 16 лет, не стало матери. В пустом доме остались Досмухан и маленький братишка его Абиш (от второго брака матери). Перенести этот удар помогли близкие семьи люди, родственники, они не дали погибнуть детям – он продолжал учебу сначала в русской, затем в казахской школе. Досмухану повезло - после окончания средней школы он обучается в Батайском военно-летном училище имени Серова. С упорством, присущим ему с детства, он стал осваивать азы летного дела, изучать сложные приборы самолета, готовясь стать летчиком – истребителем. Комиссия, принимавшая экзамен, конечно была удивлена – паренек среднего роста, не русский, очень хорошо управлял самолетом, четко продумывая каждое движение, даже сделал фигуру высшего пилотажа и спокойно посадил самолет в указанное место. Потом Досмухан будет с гордостью вспоминать, как он за считанные минуты стал отличником.

Сталинские соколы, как их ласково называли, всегда были готовы к защите родной земли, родного неба. Тут пришла долгожданная весть: «Великая Отечественная война, длившаяся 1418 дней и ночей, окончена Победой. Счастью и радости не было границ».

Согласно Указу Президиума Верховного Совета СССР его, как учителя, отправляли на Родину. Но как отличнику учебы предлагали продолжить учебу в академии им. Жуковского.

Но он вернулся на Родину, потому что знал – там один братишка, ему надо помочь, поддержать, иначе он может погибнуть от болезни, холода, недоедания.

После войны Досмухамед Кшибеков поступает на учебу в Педагогический институт, на исторический факультет, который он окончил с отличием.

Трудолюбие, упорство, целеустремленность помогли ему: он стал кандидатом философских наук в Москве, защитил докторскую диссертацию в Москве, стал профессором, членом-корреспондентом Академии наук КазССР, затем действительным членом Национальной Академии наук Республики Казахстан.

В Академии наук прошел ступени младшего, старшего научного сотрудника, заведовал кафедрой философии, где сотрудниками кафедры были Жабайхан Абдильдин, Агын Касымжанов, Герасим Югай, Мамия Баканидзе, Касым Бейсембиев, проводил занятия с аспирантами Академии.

С 1 сентября 1964 года ЦК Компартии Казахстана направило его в Казахский политехнический институт заведовать кафедрой марксистско-ленинской философии. 32 года он неизменно оставался на этом посту. Шесть раз принимал участие в работе Всесоюзных совещаний заведующих кафедрами общественных наук вузов СССР; избирался в Президиум совещания, выступал с докладом с трибуны Большого Кремлевского Дворца, рассказывая о положении дел на философском фронте Казахстана. Как опытного преподавателя и ученого его неоднократно включали в состав различных зарубежных делегаций. Так он побывал в Италии, США, Японии, Франции, Турции и др. В 1975 году будучи в Вашингтоне приглашенный Конгрессменом от штата Юта, мистером Хоу в Капитолий, имел с ним 45 минутную беседу-диспут на различные социально-политические темы. Переводчиком был сотрудник Советского посольства в США.

Как ученый – теоретик на сегодня Досмухамед Кшибекович является автором более 800 публикаций, в том числе 70 книг, монографий, брошюр, сборников, методической литературы. Только учебник по философии, написанный в соавторстве с У.Е. Сыдыковым, переиздавался 10 раз. Сейчас он со своим сыном Тимуром Кшибековым разрабатывает новый предмет «История и философия науки», который выдержал 4 издания. На сегодня под его руководством 19 человек стали кандидатами философских наук, 5 человек – докторами наук.

Мы гордимся, что более 50-ти лет в коллективе нашего университета работает такой видный, крупный ученый-теоретик, патриарх философской науки Казахстана. Ему 90 лет. Ну кто придумал судить о возрасте по числу промелькнувших лет? Если ты еще полон бодрости, если любишь целый свет, если мир твой рисован красками, где отсутствует серый цвет, значит старости места нет. Он по-прежнему читает лекции студентам, аспирантам, магистрантам, докторантам на высоком идейно-теоретическом уровне: содержательно, интересно, с привлечением богатейшегоклада поучительных примеров из разных литературных, исторических, технических наук; читает эмоционально, завораживающе. Его внимательно слушают и магистранты, и докторанты, восхищаются его познаниями не только гуманитарных, но и технических наук.

Профессор в своих лекциях поднимет сложнейшие проблемы естественных и технических наук и объясняет их как специалист в этой области. В частности, говоря об уране, который был открыт немецкими учеными в 1780 году, подчеркивает не знание природы урана и использование его как красящее вещество. Далее он рассказывает как развивалась наука в области атомной физики, познание радиоактивности некоторых химических элементов, об открытии электрона (1897), затем протона, нейтрона и др. О создании планетарной системы атома о корпускулярно-волновой природе элементарных частиц атома. О квантово-механической теории и т.д. далее говорит о создании учеными – физиками атомного реактора в 1942 и 1946 годах.

Говоря об ученых останавливается на Марии и Жюлио Кюри, Дж. Томпсона, Э. Резерфорда, П. Лебедева, Макс Планк и др.

В области биологии он рассказывает об ученых генетиках, таких как Морган, Вейсман и др. О клеточной теории, а также о РНК и ДНК, клонировании и т.д.

Далее профессор Кшибеков рассказал о научной революции, которая совершается в области химических наук. Прежде всего он рассказал о теории резонанса, которую открыл американский химик наподобие электрона или элемент выделенный из молекулы. Профессор рассказал о полимерах, которые являются высокомолекулярным соединением. Отсюда те результаты в области производства искусственного шелка, шерсти и кожи. Но перспективы химии на его взгляд неисчерпаемы. С ростом (демографическим взрывом) населения химия будет открывать новые источники средств существования. В общем профессор Кшибеков читает лекции, как большой знаток философских проблем естествознания.

Однажды в «Дни недели науки и культуры Казахстана» в Москве ему поручили прочитать лекцию в институте атомной энергетики им. академика Курчатова. Институт закрытый. Его предупредили, что лекция должна длиться не более 15 минут, так как в зале сидят только академики, они могут встать и уйти. Получилось так, что лекция длилась 60 минут, но никто не встал, не ушел, так увлекательно рассказывал свою лекцию Досмухамед Кшибекович. Я часто посещаю его лекции, учусь у него, как просто и доходчиво читать лекции студентам, используя его примеры.

В решении самых сложных проблем никогда не стоял в стороне, в тени не прятался, смело и уверенно вступал в любую дискуссию, отстаивая свое мнение, грамотно, всесторонне, аргументированно, когда считал себя правым. Приведу в пример его рассказ о событиях 17-18 декабря 1986 г.

«В 1986 г. 17-18 декабря в Алматы произошли волнения среди молодежи. Поводом послужил следующий факт. Накануне, 16 декабря, в Алматы был срочно проведен Пленум ЦК КП Казахстана, на котором был освобожден от должности первого секретаря ЦК, член Политбюро ЦК КПСС, трижды Герой Социалистического Труда, Д.А. Кунаев и назначен на эту должность никому не известный, незнакомый с местными условиями Г.В. Колбин. На второй день молодежь стихийно собралась на Новой площади им. Л.И. Брежнева в Алматы. Молодежь скандировала, что решение Пленума ЦК Компартии Казахстана принято спешно и является несправедливым. Смена партийного лидера республики без обсуждения на пленуме в течение 17 минут является ошибочным, извращением ленинской национальной политики. Пленум Алматинского городского комитета Компартии оценил эти события как проявление махрового казахского национализма. В связи с этим из Москвы приехала группа ответственных работников во главе с членом Политбюро ЦК КПСС М.С. Соломенцевым. Было принято решение силой подавить стихийное выступление молодежи.

В Казахском Политехническом институте состоялась встреча М.С. Соломенцева, Г.В. Колбина и других с узким кругом работников ректората и членов парткома. После долгого выступления М.С. Соломенцева с политической оценкой событий, произошедших в Алма-Ате и ректора института Б.Р. Ракишева, рассказавшего о положении дел в институте, я, взяв слово, впервые и первым сказал, что алматинские события не имеют ничего общего с казахским национализмом, и выразил свое несогласие с решениями Алматинского Горкома КПК, состоявшегося накануне. Тогда М.С. Соломенцев, остановив меня, задал вопрос: «Как Вы оцениваете эти противоправные выступления на площади?» Я ответил: «Что такие события так быстро не оцениваются, их надо специально изучать, может быть в основе лежат иные причины». Мое выступление оказалось шоком, разумеется оно не понравилось высоким руководителям партии. Но относительно меня никаких решений не было принято, хотя, определенное похолодание в отношении ко мне наступило.

Спустя некоторое время. В июле 1987 года ЦК КПСС принял специальное Постановление «О работе Казахской Республиканской партийной организации по интернациональному и патриотическому воспитанию трудящихся», в котором произошедшие события были оценены как проявление «казахского национализма».

В сентябре того же года состоялся очередной Пленум ЦК КПСС, на котором Н.А. Назарбаев, первый секретарь ЦК КП Казахстана в своем выступлении сказал, что указанное выше Постановление ЦК КПСС, по части обвинения по поводу происшедшего в Алматы 1986 г. события в «казахском национализме» является несправедливым и ошибочным. Таково

мнение общественности, в том числе и ученых, сказал он в заключение. Так была поставлена точка в несправедливой оценке декабрьских событий 1986 года. пленум ЦК КПСС отменил известное, поспешно принятое, необоснованное Постановление.

То, о чем я говорил, мною было продумано и выстрадано. Мои мысли стали очередным этапом формирования моей гражданской позиции, хотя шел, как говорится, на острие ножа. Потому что знал, был уверен в своей идеологической правоте» – рассказал Досмухамед Кшибекович (в книге «Академик Досмухамед Кшибеков. 90 лет» Алматы 2015, стр. 66-68)

За большие заслуги перед Отечеством он имеет ряд высоких наград: Орден «Дружбы народов», орден «Курмет», ряд медалей «За победу в Великой Отечественной войне 1941-1945 годов», в том числе медаль 70-летия Победы в ВОВ; медаль имени академика Вавилова, медаль имени Алтынсарина, медаль «За доблестный труд», «Ветеран труда» и др. как верный сын своей страны, его патриот, как крупный идеолог, он в своих многочисленных работах постоянно пропагандирует, чтобы казахстанцы не просто любили свою Родину, а боролись за ее процветание, дружбу народов, толерантность, стремились умножать ее богатства, не боясь никаких трудностей.

Пожелаем ему в день его 90-летия здоровья отличного, дней самых ясных, бодрости духа, добра. Пусть Вам непременно везет и удача во всем помогает. Много радостей жизнь принесет!

M.O. Webb¹, I.M. Kuntuova²

¹ PhD, professor of Texas Tech University, USA

² Master, lecturer of KazNRTU, Kazakhstan

VALUES OF MODERN YOUTH

Modern society is undergoing a systemic crisis, which leads to the transformation of a new socio-cultural quality. Structural and institutional restructuring, changes in the beliefs of different generations, status groups, subjects of political interests are fraught with opportunities as the destruction and rebirth of a new society on the value-semantic, economic, political and spiritual basis. While social relations in their objective development are the basis for the division of society, culture and the fundamental social values are, respectively, the spiritual source and mechanism of social integration.

Youth as an integral part of any society is involved in numerous processes of modernization and stabilization of society, is not only a kind of indicator of the changes taking place, but also creates the potential for future innovation society. An important role in the integration of the individual and society play value. Youth is a fairly broad social and demographic groups, the basis of the future. From the current preferences of young people completely dependent on the future life of society and its development in the cultural and material terms. Therefore, the question of the values of today's youth is becoming increasingly important.

In a broad sense of human worth is the significance of events and objects of reality in terms of their compliance or non-compliance to the needs of society, social groups, individuals; In a narrower sense, it is moral and aesthetic requirements, developed human culture. Personal and social life with the need to require the value of standards for which should dominate the general agreement.

Value structure of consciousness of the younger generation, which is an integral part of the public consciousness, extremely complex, and its different elements contribute to revolutionizing how the social processes by stimulating the movement for new social ideals and the preservation of socially significant stable states of society.

Many issues related to the definition of the spirit and the empirical study of social values of today's youth, their system hierarchy, changes in the national mentality prevalent in society in general and youth in particular, as well as problems of value oppositions in political, economic, social

generation in everyday social life is still insufficiently investigated, especially in relation to the societies in transition.

Youth is the most dynamic group of any society, because it is in the process it undergoes significant changes in youth attitudes, values and ideals. Moral and moral health of young people is a guarantee of favorable future of the country, as well as the transmission of cultural features and value norms to subsequent generations. Anchored in the minds of cultural traditions, passed on from generation to generation as a regulatory and behavioral controls all areas of

collective and individual existence. However, radical social transformations, changes are being questioned, that, according to M. Mead, leading to further destabilize society and the chaos between his representatives[1].

Within stratification approach the youth is allocated as the special social and demographic group limited certain age ranges with characteristic to it social roles and the status. When using psychophysiological approach the main emphasis is placed on the category "youth" considered as the period between puberty and a full maturity during which there is a development of the human person. The specification of this approach leads to emergence of a social and psychological way of the analysis of youth which is allocated with rather strict restriction of an age interval with characteristic biological and psychological properties.

By these approaches also are adjacent: the subjective (youth - have a special sense of peace and of itself, a characteristic toward the future, optimism, love of life and thirst for action) and interactionist (youth is one of the states of the soul inherent in each and manifests itself in spontaneous behavior, spontaneity, nontrivially reactions)[2].

The youth is a carrier of intellectual, creative and innovative potential, it is teachable and open, so thanks to her society not only can reproduce themselves (physically and intellectually), but also to grow over previous generations. In the individualized and unstable world existence of a freedom of choice and real conditions for its realization gain critical value for the person. The first, according to Z. Bauman, receives value "... meta-values, conditions of access to all other values: last, present and even what will only appear"[3]. The second imposes essential restrictions on realization of a freedom of choice and is, in our opinion, the most significant condition causing the conflict of expectations and the restructuring of valuable systems of the studied youth following from it.

Global consumption of market relations were transformed into an independent activity for the masses. Manipulation in this field reached its peak in terms of deliberate "false needs" and "one-dimensional thinking and behavior" [4] with the development and wide distribution of advertising technologies. For the modern young man turns into a dynamic consumer market in the meaning of life and the process of achieving the objectives of consumption is seen as a symbol of an illusory equality of opportunity of people (presence of choice) and the possibility of individualized due to consumption in the total mass.

The negative dynamics of changes in all institutions of social life puts the adaptive properties of the individual in the first place, the criterion realization which is the ability to achieve success and avoid failure in the context of the prevailing discourse of the consumer society and hypertrophic freedoms. In modern conditions the value of a good education and health is also a necessary component for success, but they just do not associate young people. This fact, on the one hand, talks about the success of the systemic understanding of the value of young people (realization of goals), on the other hand, it confirms the tendency to estimates widely replicated symbols consist of a wealthy member of the consumer society.

Paradoxically, it seems a contradiction in the minds of young people, which according to the results of some surveys associated with the success of obtaining material benefits and committed to it, and the results of the other, it highlights focus on these values, as one of its most negative features. This fact can be interpreted as a consequence of the ambiguity of identity young person whose value systems are not only at the stage of formation and consolidation, but also to fight for the right to gain a foothold in the mind of the individual. This is obvious internal conflict between perceptions and replicated widely broadcast in the media and the cultural field of images, meanings and symbols with value orientations laid down in the process of primary socialization, upbringing and education.

Many researchers also note the ethical relativism approving relativity of ethical standards, in general, peculiar to all post-present at modern youth. In spiritual life of generation young the representations justifying not only this relativism, but also encouraging those negative aspirations to illegal, unethical and immoral ways of realization of basic needs of modern youth are actual today[5]. Similar shift in an assessment of tools for achievement of the purposes wished by youth its ideological because of excessive emphasis of attention on existence and value of freedoms (including in a choice of vectors of vital development) in the context of consumption of a media and material product without due control of the state of its ideological, intrinsic and moral contents, and also owing to declaration of the main postulate postmodernism about absence or relativity of truth (depending on degree of radicalism of his ideologists) and the reduction of scale of the persons followed from it capable to become moral reference points for new generations.

The valuable consciousness of youth is represented as the widest and pluralistic space in various spheres. Basic values which make the basis of valuable consciousness of the personality still take strong positions in consciousness of young people, however gain utilitarian character. For modern youth it is characteristic clashing, antagonistic hybridization of the traditional values reflects historically and culturally developed norms and the purposes, and values modern, focusing the personality on individual success, innovations and progress in achievement of the rational purposes. The special place in their consciousness is still taken by universal (humanistic) values. It should be noted also increased information role in life of youth audience of mass media.

The highly developed countries make the transition to an information economy. Traditional countries direct their efforts to create a modern industrial economy, the development of legal and political systems for equitable inclusion in the global market and communication. All of these processes combine the radical nature and speed of changes in the socio-cultural context of globalization.

"Globalization – ... the growth of interdependence and interpenetration of human relationships along with increasing integration of socioeconomic life"[6]. But you cannot just pass the new cultural patterns of transforming society. The ideal modernization is a bit more complicated: both should be an adaptation of society to new cultural features and the new adaptation to the already established previously mentality. Modernizations of the XX-XXI centuries are peculiar not only the advanced industry and the open world market for from life of its product,

but also use of the information component providing interaction at all stages of activity. Restriction of opportunities of creation of the industry, access to the market, is equal as information blockade or blasting information sovereignty, calls into question into process of modernization by means of integration if the implied system isn't closed.

As a result of information being modernized way of life of society and the individual, which is reflected in their value systems. Of particular importance is the free time, intellectual work, education, adaptability, self-actualization, individualization, entertainment and changing approaches to the production activities, business process management through the widespread use of information and communication systems and technologies on the basis of computing, networking and telecommunications. In connection with the increased role of information in society, there is another differentiating feature of its members ("information stratification") – social stratification, caused by unequal access to data and information resources.

As indicators of actively computerized society transience, spontaneity and a fragmentariness that is shown, first of all, in the sphere of interpersonal interaction also act. The content industry (production, distribution, promotion, consumption of substantial information from news, music, and cinema to database management systems and the digitized archives) also received a segment of the market unprecedented before, realizing new needs of the modern person for an eternal carnival, a holiday, an info-entertainment, flexibility and updating of knowledge, self-updating.

Mass consciousness of youth, with all its tendency to manipulate moved to the network, while remaining sensitive to the hidden influence aimed at shifts in public sentiment toward certain choices and converting it into action for the benefit of customers. It is important to note that different forms depending web can pass into one another and co-exist in various combinations. In some cases

manifestations of this dependence leads to tragic events: suicide, clinical psychosis and killings because of the attempt to separate from the computer.

The Internet has provided unlimited opportunities for free projection design identity in the virtual world and pointing at her synthetic gloss. Anonymity allows the network to be a person of any age, sex, social status. You can talk about the growing dependence of the individual on the popularity of the virtual projection of his personality, which often leads to suspension from school, work and the real social communication and roles, as well as to the substitution, the degradation of their own "I". Care of young people into virtual blurs the line between the real and the virtual world.

Virtual status can be evaluated higher than the real one. Especially destructive are manifestations for the younger generation Z, whose primary socialization takes place with the participation of the Internet as one of the most powerful agents of socialization, which can take on the character of "inverted"[7]. Quarrels, the conflicts, changes of the statuses of relationship status, low estimates of photos in a network sometimes provoke strong psychological problems and the real conflicts. So, world community cases of murders for change of the statuses of relationship

status with Facebook and against unfriendly comments on social networks, etc. are widely known.

Modern young people receive on the Internet so large volume of information that there is difficult its assimilation and an assessment. As a consequence of it the protective mechanisms are resulting in "short memory", unwillingness to check the validity of data and fatigue from information loading act. Even if not to consider entertaining character of the most part of the consumed content, it is necessary to remember a large number of logins, the sites, passwords to working systems, electronic boxes, private offices. In English there was a neologism of password fatigue – "password fatigue", designating mental fatigue because of need to remember the big number of identification data.

The valuable world of young people is constantly transformed. Essential influence on these changes, besides social and economic, political processes and traditional mass media, the dynamically developing renders virtual projection of the information and communication environment.

The dominance of the consumer value orientations inevitably affects the life strategies of young people. Noteworthy is quite a high degree of indifference of youth to such traditionally negative phenomena such as opportunism, indifference, lack of principles, consumerism, and their positive evaluation.

So, all of these problematic features of contemporary youth cultural environment unambiguously show an alarming trend of deep and systemic social degradation of a large part of today's youth. In youth, as in today's society as a whole, there is no single established system and hierarchy of values. At the same time one can observe the coexistence of the two processes as the continuity of traditional values historically inherent in our society, and formation, the mass distribution of consumer interests.

Literature:

- 1 Mead M. Kultura i mir detstva. M.: Nauca, 1988. 429 c.
- 2 Mordasova I.G. Sistemnyi podhod k izucheniy cennostnyh orientasii molodezhnogo sociuma // Socialno-gumanitarnye issledovaniya: teoreticheskie I practicheskie aspecty. Saransk, 2004. S.57
- 3 Bauman Z. Individualizirovannoe obshestvo. M. 2002. S.186
- 4 Markuze G. Odnomernyi chelovek. M., 2009. S.22
- 5 Andreev A.L. Cennostnye i mirovozzrencheskie aspecty socialnogo neravenstva // Sociologicheskogo issledovaniya. 2007. № 9. S. 44
- 6 Webster F. Teorii informatsionnogo obshestva. M. 2004. S.93
- 7 Kuznetsov B.M. Global'naya informatsionno-kommunikativnaya sreda I molodezhnaya auditoria Rossii: socioculturnyi analiz. M. 2010. S.10

Ұ.Е. Сыдықов,
*Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, ҚР ұлттық жаратылыстану ғылымдары
академиясының академигі, профессор, философия ғылымдарының докторы,
Қ.И. Сәтбаев атындағы ҚазҰТЗУ*

ҰЛТТЫҚ РУХ: МӘНІ ЖӘНЕ ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қазақ хандығының 550 жылдығын бүкілхалықтық мереке есебінде атап өтуіміз аса маңызды тарихи-танымдық уақиға болды. Бұл мереке «Біз кім едік? Қайдан келдік? Бүгін кімбіз және қайда бара жатырмыз?» деген сияқты әрқайсымыздың жан дүниемізді толғандыратын сұрақтарға жауап іздеуге, ұлттық рухымызды ояту үрдісіне серпіліс берді десек артық айтқандық емес.

Ұлттық рухы біртұтас, айқын, асқақ халықтар ғана тарих көшінде ұлы жеңістерге жететіні адамзат қоғамында сан мәрте дәлелденген айдай шындық. Ендеше, осы күдіретті құбылыстың мән-мағынасына үңіліп көрейік.

Жеке адамның болсын, бүкіл қоғамның болсын рухани әлемі, жан дүниесі өте күрделілігімен, сан алуан, қатпар-қатпар қабаттарымен сипатталатын құбылыс екені баршаға аян. Белгілі бір деңгейге дейін рухани дүние материалдық жағдайдан тәуелді болғанымен, ары қарай дербес өмір сүретін өзінше заңдылықтары бар құбылыс екені тағы да белгілі. Бірақ сол рухани дүниенің ішінде қадау-қадау бірнеше категориялар мен түсініктерді алатын болсақ, мысалы рух пен сана – олар ортақ қасиеттері, ортақ мазмұны көп болғанымен тұтас біртектес бір мағынаны білдіреді десек, қате болар еді.

Осы тұрғыда, біздің ойымызша сананың өзін сананың қалыптасуы, өсіп-өркендеуі, дамуына, қоғамға ықпалына байланысты бірнеше деңгейге бөліп қарастыруға болады:

пендешілік сана – ең төменгі деңгей. Пендешілік сана деп отырғанымыз сүйек пен еттен жаралған пенденің күнделікті өмір сүру үшін, тіршілік үшін күресімен сипатталады. «Қайтсем нан тауып жеймін, қайтсем киім кием» деген мәселелер, сұрақтар осы сананың негізгі мазмұны болып табылады. Бұл тұрғыдан алғанда пендешілік сана бүкіл хайуани дүниеге, жан-жануарларға тән инстинктермен өте ұқсас келеді. Барлық тіршілік иелерінің өмір сүруі үшін күресетіні, жауларынан қорғанатыны, азық тауып жеп, тіршілігін ары қарай жалғастыруға, ұрпақ жалғастыруға ұмтылатыны белгілі. Бұл инстинкті, биологиялық, психикалық деңгейде болатын құбылыс. Пендешілік сана осыменен өте ұқсас. Пендешілік сана қоғам өмірінде қай кезде басым болады? Егер де қоғамды кедейшілік жайласа, қоғамда өмір сүру, тіршілік ету мәселесі алдыңғы қатарға шыққан кезде.

Мысалы, біздің еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін экономикалық салада, материалдық өндірісте көп дағдарысты жағдай кешкен кезде, кешегі өндіріс орындарының барлығы жабылған кезде, жұмыссыздық етек алған кезде тіршілік үшін күрес алдыңғы деңгейге шықты да, қарапайым халықтың көбісі осы тіршілік үшін күресті негізгі мақсат етті, яғни пендешілік сананың ықпалына түсіп кетті. Ауылдағы жағдай, көптеген мектеп бітірген жастардың ауылда жұмыссыз қалып, қалаға ағылуы, қара базарларды жағалауы, қолы жеткендерінің арба сүйреп, күн көруі, соның аржағында бұзақылыққа ұрынуы деген сияқты үлкен проблемалар осы пендешілік сананың басымдылығын көрсетсе керек.

Кеңестік дәуірдегі қоғамдық өмір тоқырауға ұшырап, теңгермешілік, сұрқайлық, біркелкілік сияқты құбылыстар етек алған кезде «партия аман болсын, үкімет өлтірмейді» деген бойкүйездікке, немқұрайдылыққа, жалқаулыққа бастаған масылдық сананың да тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары тіршілікке, іс-әрекетке ұмтылуда көп кедергілер келтіргенін айта кеткен орынды.

Сананың келесі деңгейін біз таптық сана дер едік. Бұл қазақтың «Кедей бай болсам, бай құдай болсам» дейтін психологиясымен анықталады десек қателеспеген болар едік. Мұнда сананы билейтін басты нәрсе «қайтсем қамтып қалам, қайтсем жағдайымды күшейтем, материалдық жағдайымды байытам, басқадан асып түсем?» деген сұрақтар. Бүгінгі біздің қоғамдағы нарықтық жағдайда осы сананың басым түсіп тұрғаны белгілі. Кешегі Кеңес одағы

ыдырағаннан кейінгі дәуірде қолында сол кезде билігі болған адамдардың көбі халықтың барлық байлығын талан-таражға түсіріп, мүмкіндігінше қамтып қалып, соның негізінде бай болып шыға келгені баршаға аян. Таза еңбек, маңдай термен баю бір басқа да, басқаның байлығын иемдену деген мәселе осыдан туды. Қарапайым халық қалтасын қағып, алақанын жайып, кедейленіп қалды да, ал «пысықайлар» байлық иесі болып шыға келді. Мұнда сананы билейтін негізгі нәрсе – дүниеге құмарлықтың басым түсуі, нысапсыздық, қанағатсыздық. Осының негізінде қоғам поляризацияға түседі, жіктеледі.

Тәуелсіздік жылдары есімізді жиып, еңсемізді көтеруге, өзімізді өзіміз танып білуге, ұят есебінде рухымыздың оянуына үлкен тоспа қойып, етектен тартып келе жатқан бодандық сана туралы да айтқан орынды болмақ. Ресейдің боданында, кейіннен Кеңестер Одағының құрамында болған ұзақ мерзімде біз ұлттық болмысымыздан айрылуға шақ қалғанымыз баршаға аян. Экономика саласында тек қана шикізат көзіне айналғанымыз, яғни колониялық моноқұрылымдық экономика қалыптасқаны өз алдына, әсіресе, рухани өмірде де шынайы жетімдік көрдік. «Бодан жұрттың иті де төмен қарап үреді» дегендей күй кештік. Сол бодандық кезеңнен бойымызға жұққан, санамызға сіңген жалтақтық, жасқаншақтық, жағымпаздық, екіжүзділік сияқты құбылыстардан арылу бүгінде оңайға түспей тұр.

Аталған сананың деңгейлерінде рух туралы әңгіме болуы мүмкін емес. Ал рух, ұлттық рух қай кезде туындайды? Рух сананың дамуының, өркендеуінің, қоғамға ықпал ету деңгейінің ең жоғарғы биігінде туындайды. Бұл кезде әрбір адам немесе қоғамның негізгі тобы жеке бас пайдасынан, жеке өзінің тіршілігінен, күнделікті өмір күйбеңінен жоғары биіктейді де, бүкіл елдің, халықтың қам-қарекетін негізгі нысана қып, санасының өзегіне айналдырады. Дәл осындай жағдайда ғана ұлттың қалыптасуы жөнінде әңгіме қозғалады.

Бізде қазір халық пендешілік санадан әлі толық арылып болған жоқ, ал қоғамда таптық сана басым болып тұр. К. Маркс айтқандай «таптық сана - қоғамның қозғаушы күші». Пендешілік сана қоғамның жағдайы жақсарған сайын кішкене түзеліп келеді, бірақ әлі халық бұдан арылып болған жоқ. Сондықтан бұл жерде рух туралы, ұлттық рух туралы әңгіме болуы мүмкін емес. Сана пендешіліктен, күнделікті тіршілікке байланысты мәселелерден, дүниеқұмарлықтан азат болып рух деңгейіне жеткен кезде материалдық тәуелділіктен арылады, керісінше тұтас қоғамды қатыстырады және қоғамға ықпал ету жағында тұрады, сана жүйеге түседі, мазмұны, формасы жағынан байиды. Сосын сана жеке адамның орбитасынан шығады да, қоғамға қарай бұрылады. Осы кезде барып рух пайда болады.

Рух дегеніміз не? Әсіресе, бізге қажетті ұлттық рух немен байланысты? Рух - жалпыадамзаттық құбылыс, негізінен ол ұлттық формада өмір сүреді. Өйткені қандай да бір адам болмасын, ол белгілі бір ұлттың, ұлыстың өкілі. Ұлттық рухтың мазмұны – өз ұлтыңа деген ерекше сүйіспеншілік. Ол сүйіспеншілік қайдан пайда болады? Егер де ұлттың топырағында туып өссең, оның болмысын қаныңа, жаныңа, тәніңе сіңірсең, тілін меңгерсең, тарихын білсең, мәдениетін білсең, әдет-ғұрпын білсең сүйіспеншілік пайда болады, бұл ұлттық рухтың негізгі базасы болып табылады. Ары қарай рух қалыптасу үшін ұлттың жағдайын, жете алмай тұрған кемістіктерін, алдына қоятын нақты мақсатын, яғни ұлттық рухтың мәнін сезіне білу керек. Сонда ғана ұлттық рух қалыптасады. Ұлттық рухты тек түсініп, сезініп қою жеткіліксіз, ең негізгісі өз ұлтың үшін белсенді іс-әрекетке көшу керек. Мысалы, жоңғар шапқыншылығы кезіндегі ұлттық рухтың (қазіргі кезде бұны ұлттық идея деп те атауға болады) негізгі мәні – жаудан ата-баба жерін азат ету болды. Сол кезде ұлттық рухтың мазмұны бір-ақ ауыз сөзбен – «Аттанмен» жеткізілгені, осы сөздің құдіретінің, ұйымдастырушылық күшінің қалай болғаны баршамызға белгілі.

Қазақтың ұлттық рухының қайнар көзі қайдан қалыптасты? Ерекшелігі қайсы? Қазақ халқының ұлттық рухының қайнар көзін бірнешеу деп қарастыруға болады. Ол:

* біріншіден, көшпенді өмірге байланысты табиғатпен етене қабысып кету, яғни бүкіл табиғаттағы керемет гармония, үйлесімділік, табиғаттың сұлулығын, құдіретін бойына сіңіріп, ерекшелігін танып, табиғаттағы өзгерісті танып, сол арқылы ауа райын болжай білу, жұлдыз арқылы болжау, жыл мезгілінде орын ауыстырып отыру, т.б.;

* екіншіден, қазақтың ұлттық рухының бекемдігінің, күштілігінің қайнар көзі – жеті атаға дейін қыз алыспауынан туындайтын қан тазалығы, тектілігі. Осының арқасында ұлан байтақ жердің батысы мен шығысы, оңтүстігі мен солтүстігі бір-бірімен қыз алысып, құдандалы болып, әдет-ғұрпының бір-біріне ұқсас болуына, тілінің тазалығын, қоғамның бірлігін, жердің бүтіндігін сақтауға жағдай жасаған. «Құда мың жылдық» деген мақалдың мағынасының өзі неге тұрады?

* үшіншіден, қазақта кедей болмаған, жетім-жесір болмаған. Өйткені әрбір қазақ өзінің аталас бауырына қамқор болған. Жетімін жылатпаған, жесірін жалғыз қалдырмаған.

* төртіншіден, сөзге тоқтау, сөз бостандығын сақтау қасиеті. Қоғамдағы әлеуметтік жағдайды баяндауда ақын-жыраулардың, шешендердің рөлі зор болған. «Тура биде туған жоқ» деген мақал тегін айтылмаса керек.

* бесіншіден, жоғарыда айтылғандардан туындайтын мықты ұлттық тәрбие, ар, ұят мәселесі. «Малым жанымның садақасы, жаным арымның садақасы» деген қанатты сөзді ұлттық рухтың сипаты ретінде қарастыруға болады.

Үш жүз жылға жуық қазақ орысқа бодан болды. Осы уақытта ұлттық рух аяусыз жаншылды, тығырыққа тірелді. Кіріптарлық, бодандық психология басым болды. Оның көрінісі – тілдің жоғалуға таяу болуы, ұлттық дәстүрдің, діннің әлсіреуі. Әсіресе қазіргі жаһандану кезіндегі батысқа еліктеушілік, батыс мәдениетінің ықпалы арта түсті.

Ұлттық рухты ояту, қалпына келтіру деген ескіні көксеу, консерватизм емес. Мысалға, Жапония ұлттық рухты берік сақтап қалғанының арқасында жаһандану көшінен қалмай экономикасы, мәдениеті дамыған мықты мемлекет ретінде қалыптасып отыр. Бізде де заманның ағымына қарай белгілі бір жүйеге, логикаға, ұлттың негізгі мақсатына сәйкес ұлттық рухты жандандыру, ояту жұмысын жүргізу керек. Осы тұрғыдан алғанда, Алаш қайраткерлерінің, одан бергі уақыттағы Қ. Сәтбаев, М. Әуезов бастаған ғалымдардың, қайраткерлердің еткен еңбектері бір басқа, осы мәселеге бүкіл болмысын, жанын-тәнін арнаған адам Ақжан Машани еді. Фарабиді қазаққа қауыштыру, Абай мен Фараби арасындағы ішкі байланысты ашу, ғылым мен білімнің дінмен арасындағы байланысқа жаңа көзқарас қалыптастыру сияқты еңбектерін ұлттық рухқа қосқан үлесі деп қарастыруға болады.

Біздің ұлттық мүддеміз не? Ол қазіргі кезде заман талабынан туындап отырған, жаһандану заманында жұтылып қалмай, керісінше экономикасы, әлеуеті, мәдениеті мен салт-дәстүрі берік қалыптасқан, жан-жақты дамыған әлемдегі озық 30 елдің қатарына кіру. Қазіргі кездегі ұлттық рухты көтерудің өзектілігі де осында тұр. Бұл тұрғыдан алғанда бүгін таңда қоғамдық ой-сананың өзегіне айналып отырған ел басымыз ұсынған, бүкіл халқымызды ұлы мақсат жолында ұйысуға бастап отырған «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясының маңызы ерекше. Ел басы өзінің Қазақстан халқына арнаған кезекті Жолдауында «Мәңгілік Ел» идеясының тарихи астарына тоқталып өткен болатын. «Мәңгілік Ел – ата-бабаларымыздың сан мың жылдан бергі асыл арманы. Ол арман әлем елдерімен терезесі тең қатынас құратын, әлем картасынан ойып тұрып орын алатын Тәуелсіз Мемлекет атану еді. Ол арман тұрмысы бақуатты, түтіні түзу ұшқан, ұрпағы ертеңіне сеніммен қарайтын бақытты ел болу еді. Біз армандарды ақиқатта айналдырдық, Мәңгілік Елдің іргетасын қаладық. Мен Мәңгілік Ел ұғымын ұлтымыздың ұлы бағдары – «Қазақстан-2050» Стратегиясының түп қазығы етіп алдым». Ендеше, бүкіләлемдік бәсекелестік үдерістерінде табысқа жетуге мүмкіндік беретін, босағасы берік, керегесі кең, шаңырағы биік Мәңгілік Ел атануымызға қуат беретін күшті ұлттық рух қалыптастыру жолындағы қадамымыз сәтті болсын!

М.Ш. Хасанов, Г.Ж. Нурышева, В.Ф. Петрова

*доктор философских наук, профессор
(КазНУ имени аль-Фараби)*

НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕЯ И НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ

Проблема национальной идеи и идентичности активно изучается учеными в отечественной философии. К их числу относятся Т.Х.Габитов, М.Изотов, Д.К. Кшибеков, А.Г.Косиченко, А.Н.Нысанбаев, М. С.Сабит, З.К. Шаукенова и др. Среди них особое место занимает патриарх казахстанской философии, академик Д.К.Кшибеков, который дал наиболее глубокое определение понятию национальной идеи. По его мнению, национальная идея – это определенное чувство этноса, которое возникает на основе влияния окружающей природной среды и социальных факторов и формируется под активным влиянием языка, традиций, обычаев, истории, устного народного творчества [1]. Исходя из такого определения природы и сущности феномена национальной идеи, мы попытались уяснить ее трансформацию в чувство национальной идентичности.

Глобальные вызовы современности чрезвычайно актуализировали проблему национальной идентичности [2]. Перед казахстанским обществом, вступившим на путь капиталистического развития и демократизации, в условиях повсеместного экономического спада, социальной напряженности, поляризации интересов, крушения прежней системы ценностей, встала задача самоидентификации каждого его члена и государства в целом, выбора дальнейшей программы действий.

Этот круг вопрос входит в содержание понятия идентичности, если под ней в самом общем виде понимать некую устойчивость индивидуальных, социокультурных, национальных или цивилизационных параметров, их самоидентичность, позволяющая ответить на вопросы: кто я и кто мы. Российский ученый И.В.Лысак полагает, что «проблема идентичности в эпоху глобализации включает, прежде всего, персональную идентичность – то есть формирование у человека устойчивых представлений о себе самом как члене общества, и культурную идентичность, способную вызвать ощущение самоидентичности у народа, позволяющего ему определить свое место в транснациональном пространстве» [3, с. 91].

Более-менее получив за прошедшие десятилетия ответы на извечные «проклятые» вопросы «Кто виноват?» и «Что делать?» общественное сознание сосредоточило свое внимание на вопросе «Кто я и кто мы».

Вопрос «Кто я и кто мы» каждый человек в отдельности и общество в целом в реальной жизни решает по-своему. Их решение должно начинаться с теоретического обоснования методологии исследования модернизационного процесса [4, с. 5].

Отдельные ученые, в частности российские, Т.А. Алексеева, Б.Г. Капустин, И.К.Пантин попытались осуществить либерально-консервативный синтез идейно-ценностных конструкций. Суть их позиции сводится к следующему. Глубоко дифференцированное общество переходного периода нуждается в разработке и воплощении идеологических условий общественного согласия, интегративной идеологии [5].

С политико-философской точки зрения это означает определение границ и условий совмещения разного. Необходимо идеологию частных интересов включить в некий нравственный, правовой строй, где эти частные интересы не могли бы деградировать в «войну всех против всех». Путь создания такого строя лежит через диалог конкурирующих идеологий, а не через монополизацию одной из них права на истину. Технологии регуляции и разрешения конфликтов интересов хорошо известны и тщательно отобраны многими странами. Но суть проблемы не сводится лишь к адаптации этих технологий к конкретным условиям, так как идеология не сводится лишь к концептуализации и легитимизации политического режима. Она обретает жизненную силу только тогда, когда с помощью определенных технологий возвращается в массу и получает в ней отклик. А это возможно, если возникает смысловое поле, достаточное для формирования широкого общественного согласия относительно базовых ценностей.

Как видно, отдельные российские исследователи приходят к заключению, что такая либерально-консервативная идеология должна способствовать не только консолидации нового демократического общества, но и стать шагом на пути превращения народа в политически и исторически дееспособную целостность, включенную в мировой политический

процесс. При этом некоторые из них включают в содержание понятия русской идеи такие элементы, как соборность, коллективизм, монархизм, православие, эсхатология, патриотизм, гражданское согласие.

В связи с созданием Евразийского экономического Союза (ЕАЭС) особую актуальность приобрел вопрос о евразийской идеологии. Эта идеология выражает стремление полиэтнического казахстанского общества найти в политической жизни страны объективные ориентиры, которые должны содействовать единению общества, волей судьбы, оказавшиеся на стыке двух культур – восточной и западной. Идея взаимопроникновения, взаимного уважения традиций, верований, культуры многонационального общества в сложный переходный период является ведущей, соответствует менталитету этносов Республики Казахстан, выражает их чаяния и органично дополняет систему демократических ценностей, ни в коей мере не умаляя национальную самобытность каждого отдельно взятого народа.

В настоящее время приверженцам евразийской идеологии предстоит выработать собственную современную систему ценностей. Чтобы найти общие точки соприкосновения, определяют различия. Известный немецкий ученый В. Шубарт, изучая проблему западно-восточного конфликта как проблему культуры, подчеркивает, что Восток и Запад – не только географические, но и душевные понятия. Пересеченная, узкая, разъединенная Европа подчинена иному духу ландшафта, нежели Азия с ее просторами безграничных равнин. Благодаря своим условиям и силам Европа стремится к иному человеческому типу, нежели Восток.

По его мнению, есть своя закономерность в том, что из Азии вышли все большие религии, из Европы же – ни одной. Только один раз возникла в Европе религия обусловленная культура – в готическую эпоху, но и она натолкнулась на сопротивление и критику. Проблема Востока и Запада – это, прежде всего, вопрос души, – полагает он. И дело заключается в том, чтобы душевные течения восточных и западных областей слить одно в другое для совместного творчества. Нужно отдать должное немецкому исследователю – еще в 50-х годах прошлого века он предсказал сближение двух культур: «Сегодня... выступает перед человечеством в его новой, вероятно, последней форме: в качестве противоположности между Россией и Европой. ...Между восточной и западной настроенностью намечается примирение ... долженствующее стать культурной судьбой последующих поколений [6].

Казахстан, будучи молодым евразийским государством переходного типа, оказался на стыке не двух, а трех культур. Во-первых, это молодое поликультурное и полиэтническое общество, и уже в силу этого оно не может быть отнесено к «чистому» типу азиатских государств; во-вторых, здесь по-прежнему сильны еще традиционалистские настроения, поддерживаемые господствующей формой религии – исламизмом. А это означает преобладание в общественном сознании (менталитете) группового патриотизма, ценностей рода, семьи, родителей, старших. В отношениях к власти преобладают мотивы эмоциональной зависимости, опеки, запрета на распространение в ее адрес агрессии. Восточная этика не допускает выражение любых индивидуальных чувств, не совпадающих с заданными нормами. Наконец, в-третьих, здесь уже достаточно сильно влияние и западных ценностей, в силу тесного взаимопроникновения казахской и российской культур. Со времен Абая и Ч.

Валиханова эти тенденции живут и находят все более широкий отклик в общественном сознании казахстанцев.

Начиная с XVIII века, целостный характер культуры евразийского общества, подвергается интенсивной модификации и сильному влиянию западного мира. С учетом целого ряда факторов, действие которых проявилось в последние десятилетия (рост промышленного производства, обретение независимости республики, введение частной собственности, демократических институтов и т.д.), эта тенденция становится преобладающей. Это предвещает разрушение фиксированных систем межличностных связей и отношений, изменение обычаев и правил поведения людей, резкое социальное расслоение, появление новых социальных групп (стратов) и другие социальные сдвиги.

В свете опыта других стран для успешной социокультурной транс-формации казахстанского общества важно сохранить уникальность и самодостаточности национальных культур этносов, национальное единство, создать большую коалицию политических партий, поддержать общественные организации и движения. Специфические особенности перехода нашего общества на рыночные отношения и демократическое обустройство жизни заключаются в становлении активности, автономности индивида на базе традиций национальной культуры. Все большее развитие духовной культуры народа должно способствовать осознанию социально-исторической общности людей, формированию нового менталитета, коллективного самосознания и архетипов мышления.

В наше время запрос на поиск национальной идентичности обусловлен также и новыми общественными реалиями, становлением независимости и суверенитета Республики Казахстан. Глава государства Н.А.Назарбаев связывает дальнейшую консолидацию народа Казахстана с осмыслением и успешным решением новых вызовов. Это – ускорение исторического времени, глобальный демографический вызов, угроза глобальной продовольственной безопасности, острый дефицит воды, глобальный энергетический вызов, сокращение запасов природных ресурсов, «третья индустриальная революция», нарастающая глобальная социальная нестабильность, кризис гуманитарных ценностей нашей цивилизации, угроза новой мировой дестабилизации. Осознание и преодоление этих проблем современности – важнейшая необходимость нашего времени. Н.А.Назарбаев в стратегии «Казахстан – 2050» выдвинул в качестве консолидирующих ценностей: новый казахстанский патриотизм, равноправие всех граждан и единство народа.

Для него новый казахстанский патриотизм – это прежде всего гордость за свою страну и ее достижения. Он говорит, что мы должны любить страну, гордиться ею, поскольку государство гарантирует каждому гражданину качество жизни, безопасность, равные возможности и перспективы. К 2050 году необходимо построить такую политическую систему, при которой каждый гражданин Казахстана будет твердо уверен в завтрашнем дне, в светлом будущем. В этом случае наши дети и внуки предпочтут жизнь на родине, чем на чужбине. Иными словами, каждый гражданин нашей страны должен обрести чувство хозяина на своей земле. Таким образом, новый казахстанский патриотизм – это те жизненно важные ценности и приоритеты, которые способны объединить все современное казахстанское общество, вне этнических различий.

По мнению Президента РК, мы должны понять, что эпоха мононациональных государств «канула в Лету». Казахстан – многонациональное государство. И все казахстанцы имеют равные права и равные возможности. Казахстан – это наша земля. Это земля, которая испокон веков принадлежала нашим предкам. Земля, которая будет принадлежать нашим потомкам. И мы несем прямую ответственность за то, чтобы на нашей земле царили мир и покой. Для этого, выполняя заветы предков, мы должны стать настоящими хозяевами своей земли – гостеприимными, радушными, щедрыми, терпимыми, рачительными. Если мы хотим видеть нашу страну сильным и мощным государством, не следует самим раскачивать лодку, рушить хрупкий мир и порядок. Никому не позволено сеять рознь и страх на нашей благословенной земле. Главное требование времени для нас – жить в мире и согласии. Н.А.Назарбаев отмечает, что есть много разных сил внутри страны и внешних, стремящихся разыграть карту «межэтнического раскола», взорвать изнутри наше спокойствие и помешать укреплению нашего государства. Он отмечает, что Казахстан - наша священная Родина, здесь представители разных национальностей стали братьями. Мы – единая страна. Единство народа – ключевой вопрос сохранения нашей государственности. Единство народа – бесценный дар. Единство, согласие, толерантность и терпимость, в первую очередь, нужны казахскому народу. Казах никогда не завоевывал внешнего врага. Только разногласие может ослабить наш народ. В единстве его сила. Благополучие дома зависит от уважения и согласия, уюта семьи. Также и в государстве. Кто, кроме нас, казахов, заинтересован в превращении Казахстана в сильное, авторитетное и процветающее государство. Мы заинтересованы в этом. В этой связи следует отметить, что Стратегия «Казахстан-2050» представляет собой

идеологию современного развития республики. Она закладывает основы национальной идеи, намечает границы наших устремлений, стимулирует поиск национальной идентичности.

ВЫВОДЫ

Общенациональное движение «Казахстан-2050» должно организовать разработку к принятию патриотического акта «Мәңгілік Ел», - сказал Н.А.Назарбаев, озвучивая ежегодное Послание народу Казахстана «Казахстанский путь-2050 – единая цель, единые интересы, единое будущее». В Послании от 30 ноября 2015 года народу Казахстана Н.А.

Назарбаев конкретизирует направление деятельности этого общенационального движения. Это – «План нации», «Сто конкретных шагов по реализации 5 институциональных реформ». Они составляют главную антикризисную стратегию Казахстана: рост, реформы и развитие.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кшибеков Д. Общенациональная идея. Алматы, Дайкзпресс. 2007.
2. Samuel P. Huntington. The third wave Democratization in the Late. Twentieth Century University of Oklahoma Press. Norman and London, 1991.
3. Лысак И.В. Проблема сохранения культурной идентичности в условиях глобализации // Гуманитарные и социально-экономические науки. 2010. № 4.
4. Лапин Н.И. Актуальные теоретико-методологические аспекты исследований российской модернизации // Социологические исследования. 2015. № 1.
5. Пантин В.И. Политическое самоопределение России в современном мире: основные факторы, тенденции, перспективы // Политические исследования. 2007.
6. Шубарт Вальтер. Европа и душа Востока // Общественные науки и современность. - 1993. - № 1.

М.Ш.Хасанов, Г.Ж.Нурышева, В.Ф.Петрова

Түйіндеме. Зерттеу пәні ретінде ұлттық идея мен ұлттық бірегейліктің өзара байланысы мәселесі қарастырылған. Зерттеу объектісі – ұлттық бірегейлену үдерісі. Негізгі назар ұлттық идеяның ұлттық өзіндік санаға трансформациялануы механизміне аударылған.

Түйін сөздер: идея, бірегейлік, идеология, патриотизм, бірлік, өзіндік сана.

Annotation. As the subject of the study deals with the relationship of the national idea and national identity. The object of research is the process of national identity. It focuses on the mechanism of the transformation of the national idea in the national consciousness.

Keywords: idea, identity, ideology, patriotism, unity, self-consciousness.

М. Сабит,

доктор философских наук, профессор

Алматинского университета энергетики и связи

НЕЗАВИСИМОСТЬ КАК ПРОБЛЕМА И ПРИНЦИП ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Академик Д.К. Кшибеков – один из самых принципиальных ученых-философов нашей Республики, который в условиях независимости без устали и целенаправленно трудится на ниве философского осмысления казахстанской действительности, происходящих здесь идейно-теоретических, культурно-цивилизационных процессов с позиции философии независимости, о чем прямо свидетельствует хотя бы даже беглый перечень названий опубликованных им монографий: «Ментальная природа казахов», «Национальная идея и идеология», «Культура и цивилизация», «Идея как исток творчества», «Преемственность как закон развития», «Философия независимости» и т.д. Если учесть, что он ведет большую научно-педагогическую работу в качестве профессора кафедры истории Казахстана и социально-гуманитарных дисциплин университета, носящего имя великого К.И. Сатпаева, невозможно не восхититься трудолюбием и силой воли нашего Аксакала, ветерана войны и труда, которому исполняется 90 лет.

Полностью присоединяясь к поздравлениям в честь его замечательного юбилея, хочу пожелать ему крепкого здоровья и творческого долголетия на радость его коллег, родных и близких, которым так дорог Досмухамед Кши-бекович как человек нестигаемой воли, как Воин и Творец, как настоящий Патриот нашей независимой страны, на благо которой он продолжает трудиться, не жалея своих сил и творческой энергии.

В этом году мы отмечаем 550-летие образования Казахского ханства. Если вдуматься, то это, по сути, главное событие нынешнего года: мы вспомнили наше рождение, появление на свет казахской национальной государственности, этнонима «Казах», который с тех пор не сходит с уст определенной части населения Земли, непрерывно творящей свою историю, историю Казахстана. Фактически мы впервые осознали историческим осознанием нашего «Я», ведь никогда ранее мы не отмечали эту дату – дату рождения Казахского ханства как независимого государственного образования, с которого берет начало наше самостоятельное существование.

Идея независимости остается всегда актуальной для стран, обретших ее после колониальной зависимости. Получить независимость – это еще не все, ее надо суметь сберечь и, самое главное, реализовать, т.е. стать действительно независимым агентом мировой политики, заняв свою подобающую нишу в мировом сообществе. И когда говорят и пишут о национальной идее и выдвигают различные ее версии, то, как думается, главной все же остается именно идея независимости, потеря которой равносильна смерти нации, ее исчезновению как субъекта истории.

Независимость не есть некое предзаданное состояние, достигнув которого можно успокоиться и почивать на лаврах, а есть живой исторический процесс, великое достояние, за которое со времени создания самостоятельного Казахского ханства боролось не одно поколение ханов, биев и батыров, возглавлявших казахский народ. Возникнув в середине XV в., независимое казахское ханство быстро обрело мощь в степях Дешт-и-Кипчака, и в постоянных сражениях с монголами, ойратами, узбекскими правителями, с русскими колонизаторами и т.д. отстаивало и укрепляло свою государственность, свои земли, свою свободу.

До конца XVIII в. Казахская Орда в течение более трехсот лет вела постоянную борьбу за сохранность своей независимости. С усилением русской колонизации она обрела характер национально-освободительного движения (Исатай, Махамбет, Кенесары и др.). С окончательной потерей независимости к середине XIX в. она превратилась в мечту, которая воспевалась в творчестве поэтов и просветителей. Однако и в условиях установившегося российского правления вспыхивали многочисленные выступления против колониального гнета, одним из последних событий такого рода, как известно, явилось декабрьское (1986 г.) восстание казахской молодежи и студентов.

Идея независимости содержит в качестве своего внутреннего основания духовно-нравственные ценности, которые в разные исторические периоды выражались казахскими акынами и жырау, биями и степными ораторами, а с середины XIX в. – просветителями. Настоящими идеологами независимости, истинными патриотами казахского народа являлись алашординцы, впервые создавшие партию и сформировавшие политическую платформу движения за создание независимого казахского государства и отдавшие за эту идею свои жизни.

Идея независимости красной нитью проходит в творчестве Абая, Шакарима, М. Жумабаева, Ж. Аймаутова и других казахских мыслителей XX в. В эпопее М. Ауэзова «Путь Абая» уже в самом ее названии содержится намек на свободное волеизъявление народа, должного следовать по пути человечности, истины и справедливости, воспетых Абаем. В годы Советской власти казахская интеллигенция (в лице поэтов, писателей, ученых и т.д.) поддерживала дух народа, стремясь возвысить его, постоянно призывала к свету знаний, к занятиям наукой, к тому, чтобы быть на уровне современных цивилизационных веяний, и в то же время беречь, как зеницу ока, культурные традиции предков.

Это тоже была борьба за независимость, незримая духовная борьба за честь и достоинство народа, своеобразная форма борьбы с чуждыми колонизаторскими помыслами и начинаниями. Вот почему коммунистическое руководство преследовало и уничтожало сначала алашординцев, затем казахских поэтов и писателей (С. Сейфуллина, И. Джансугурова, Б. Майлина), преследованиям подвергались также историки (Е. Бекмаханов, Б. Сулейменов и др.) и даже выдающийся ученый-геолог академик К.И. Сатпаев, являвший собой живой пример величия казахского духа...

И вот в 1991 г. зажглась заря Независимости, она снова стала реальностью, но еще не действительностью. Шествие идеи независимости продолжается: исторический процесс, казалось бы, уже готовый затихнуть, превратившись в недостижимую мечту, вдруг вспыхивает вновь, обретает новую, ранее невиданную силу и мощь. Она вступает в новую стадию, стадию своего исторического воплощения на новом историческом этапе. Чтобы она стала полнокровной, действительной, нужно время, время творчески созидательного труда всего народа Казахстана. Именно на то, чтобы охватить единым взором и наметить ключевые задачи будущего независимого Казахского национального государства, направлена стратегия «Казахстан-2050».

Независимость как высшая ценность, как национальная идея, которая должна быть реализована в исторически определенные сроки, требует вполне определенного, философско-теоретически обоснованного идеологического сопровождения. В идеологии независимости все должно быть правдиво, искренне, открыто. Ложным заверениям, посылам и грязным политтехнологиям не должно быть места: истинность целей и намерений – вот ее главный критерий, ибо путь к Свободе лежит через Истину. Недаром М. Хайдеггер, выдающийся философ XX в., утверждал: «Сущность истины есть свобода» [1, с. 15].

В центре идеологии независимости, должны находиться интересы и нужды собственно казахского народа, его идеалы и духовные ценности, к сожалению ныне фактически отодвинутые на второй план [2]. В Конституции с самого начала должны быть закреплены все естественные права коренного народа, а также особый статус казахской нации как государствообразующей, чтобы все это не вызывало никаких пререканий, споров и разночтений. На мой взгляд, именно то обстоятельство, что статус казахского народа не обозначен, конституционно не выражен, обуславливает то, что каждый раз приходится ему как бы выпрашивать законно положенное, исторически ему присущее, так сказать, от Бога. Эта приниженность и объясняет, почему казахский язык до сих пор не зазвучал в полную мощь и не стал по-настоящему государственным.

Государство должно работать на благо казахского народа, составляющего цементирующую основу общества, заботиться о его истории, языке, о судьбе его культуры, о его будущем (о здоровье, о духовном росте и развитии молодежи), конечно же, не в отдельности от других народов и народностей, не за их счет, но постоянно держа все эти вопросы в поле зрения, учитывая то, что нет иной страны, иной земли, где казахскому народу, его культуре могут уделять должное внимание, кроме как здесь, в Казахстане.

Для своей полноценной реализации идея независимости должна, следовательно, обрести статус принципа – принципа независимости во всех сферах государственной деятельности. Независимое казахское государство Республика Казахстан должно в перспективе стать сильным (в меру своих сил и возможностей) национальным государством, где вокруг казахского народа и вместе с ним проживают представители других народов и народностей в атмосфере искренней взаимной дружбы, уважения и всеобщего согласия, где казахский язык и казахская культура в целом станут духовным достоянием всего казахстанского общества и где современная цивилизация с ее принципами гуманизма, демократизма, светскости и т.д. достигнет своеобразного гармоничного воплощения на этой внутренне необходимой, а потому прочной идейной базе.

Происходящие в мире в эпоху современной глобализации события воочию говорят о том, что этнонациональное начало не исчезает, скорее, наоборот, имеет тенденцию к возрождению, о чем свидетельствуют как кризис мультикультурализма на Западе, так и

события, прокатившиеся в странах СНГ, где так называемые «национальные интересы» имеют четко выраженную этническую подоплеку: каждому народу свое, родное! Таков зов социогенетически разветвляющейся человеческой истории, облаченную в культурно-цивилизационные одежды.

Только тогда, когда, с одной стороны, упорное стремление самого казахского народа к свету знаний и к высотам современной культуры, науки и техники при бережном отношении к национальным ценностям и, с другой стороны, последовательное проявление государственной заботы о духовно-нравственном самочувствии казахского народа в целом совпадут и сольются воедино, только тогда, по-видимому, начнут по настоящему, а не на словах, решаться все значимые проблемы жизнебытия казахов, вокруг которых должны интегрироваться все жители страны независимо от национальности и вероисповедания.

Если Казахстан станет местом действительного духовного роста и развития казахского народа в дружбе и согласии с представителями других народов и народностей, если казахские просторы раскроют людям доброй воли свои широкие объятия, то непременно начнет заметно расти численность казахского населения, повысится рождаемость, начнут возвращаться те, кто до сих пор почему-либо живет на чужбине, и тогда народ заживет полнокровной жизнью, восстановит свою историческую целостность, свою рассеянную по всему свету жизненную энергию, и тогда наша страна расцветет на благо всех ее жителей, расцветет и культура.

Только на этой идейно-политической основе, базирующейся на принципе независимости, возможно свободное развитие казахской культуры вширь и вглубь. Именно тогда она, достигнув полноты своего развития, может стать внутринациональным центром культурной интеграции в стране, а также реальным агентом развивающейся мировой культуры. Единство национальной культуры и национально-государственного строительства является важнейшим условием укрепления национальной идентичности.

К таким актуальным и дискуссионным проблемам побуждает чтение трудов академика Д.К. Кшибекова, который скромно творит и со знанием дела пишет книги, полные инновационных смыслов и значений, призванных вести молодежь к высотам современной культуры и цивилизации, за что ему особая благодарность и признательность от имени философской общественности республики [3].

ЛИТЕРАТУРА

1. Хайдеггер М. Разговор по проселочной дороге. Сборник. – М.: Высшая школа, 1991.
2. Сабит М. От идеи и идеологии независимости //Философия в современном мире: стратегия развития. Материалы I Казахстанского философского Конгресса. – Алматы, 2013. – С. 540-546.
3. Кшибеков Д. Философия независимости. – Алматы: «Қарасай», 2011.

М.З. Изотов

*научный сотрудник Института философии, политологии
и религиоведения КН МОН РК, доктор философских наук, профессор*

А.Е. Оразбекова

преподаватель РМК

ПРОТОНАУЧНЫЕ ЗНАНИЯ В КОЧЕВЫХ ОБЩЕСТВАХ ЕВРАЗИИ

В своем многогранном философском творчестве академик НАН РК Д.К. Кшибеков уделяет внимание раскрытию специфики феномена кочевого общества. Он доказал, что кочевое общество закономерно входит в типологию человеческих обществ.

В данной статье мы хотели бы рассмотреть специфику познавательного отношения человека к миру в традиционных обществах Евразии.

Известно, что в эпоху неолита на территории Казахстана образовалась *Андроновская культура*, которая распространялась очень широко: от Урала до Енисея, от южных границ тайги до гор Тянь-Шаня. Центр этой древней культуры находился на территории Казахстана.

Представители этой культуры занимались изготовлением орудий из металла и кости, выделкой кожи, ткачеством. Они занимались пастушеским скотоводством, мотыжным земледелием, охотой и рыболовством, искусно изготавливали бронзовое оружие и орудия труда из металла.

С первого тысячелетия до н.э. андроновские племена переходят в основном к кочевому и полукочевому скотоводству. Это было связано с тем, что в конце II и начале I тыс. до н.э. на территории Казахстана, как и в других евразийских степных районах, стал ощутимо меняться климат: он становился все более засушливым. Следствием этого было значительное сокращение площадей естественных водоемов. Это вело в свою очередь к резкому уменьшению распространения земледелия в поймах рек (больших и малых). И с течением времени в среде андроновских скотоводческо-земледельческих племен естественно назревало несоответствие между непрерывно растущим населением и упавшим по объективным причинам уровнем производительных сил. Последние уже не могли в полной мере обеспечить это население средствами к существованию. В этих сложившихся условиях единственным способом первобытной экономики, могущим ликвидировать «давление избытка населения на производительные силы» [1] был переход к кочевой и полукочевой формам скотоводства.

Переход в то время к продуктивному скотоводству был крупным и в целом прогрессивным экономическим явлением. И уже в эпоху бронзы именно на основе развития скотоводства «пастушеские племена выделялись из основной массы варваров – это было первое крупное общественное разделение труда» [2]. Это означало для жителей степей и пустынь шаг вперед в развитии производительных сил первобытного общества. Скот как новое «средство труда», как орудие производства давал кочевникам большие преимущества в производстве материальных благ. Так, например, баран, который был одомашнен в Казахстане 3 тысячи лет назад, давал людям пищу, одежду, кошмы для юрт и многое другое. Надо сказать, что название первого казахского узора – кошкар мүйіз – бараний рог. Последний отражал внутренний мир нашего народа, его древние космологические и этнопсихологические взгляды и представления.

В архаические времена постепенно людьми в Казахстане осваиваются не только долины рек, но и обширнейшая зона степей и полупустынь, высокогорья Тянь-Шаня. Во времена эпохи бронзы племена, населявшие территорию Казахстана, переходили от примитивного пастушеского к сложному, а затем и к кочевому скотоводству. Конечно, тогда не все население огромной территории Казахстана перешло к этому новому образу жизни, к новой форме хозяйствования. В зависимости от географических и других факторов в одних районах раньше началось приручение диких животных, в других раньше возникло и затем распространилось примитивное мотыжное земледелие. Самое главное, что возникновение скотоводства и земледелия обеспечило регулярное производство избыточного продукта.

Люди изобрели удила, и конь становится важнейшим средством передвижения на дальние расстояния. «Тем самым, была заложена, - пишет С.Акатай, - основа для формирования совершенно неповторимой *конно-кочевой цивилизации*... Начальные этапы становления полукочевого, а затем посезонно циклического («жайлау-кыстау») скотоводства датируются IX-VIII вв. до н.э. Столь длительное существование кочевничества как специфической социально-экономической формации, свидетельствует о ее достаточной жизнестойкости» [3]. В номадологии кочевников принято разделять на ранних, классических и поздних. На территории Казахстана ранними кочевниками были древние племена: скифов, саков, массагетов, гунов, сарматов и др. Племена Казахстана в эпоху бронзы образовали исходный культурный пласт, на базе которого происходило формирование культуры ранних кочевников эпохи железа. У них был накоплен огромный запас знаний (зооветеринарных, географических, медицинских, технологических, астрономических и др.), которые потом передались классическим (тюрькам) и поздним (казахам) кочевникам на древней земле Казахстана.

Многоуровневые отношения с окружающей средой свойственны любому человеческому сообществу. Но именно специфические черты природного окружения и доминирующий вид

практической деятельности обуславливают реальные особенности взаимоотношения человека и природы. Жизнь кочевников была связана преимущественно со степной и аридной зонами, с осуществлением кочевого и полукочевого животноводства. В литературе отмечается, что «чисто кочевых» народов никогда не было, и большинство т.н. «кочевых» обществ были на самом деле полукочевыми, т.е. на зимних кочевьях были стационарные жилища. Часто часть рода, не имеющая возможности кочевать, оставалась на зимних пастбищах и в поймах рек занималась поливным земледелием. Аспект возделывания природы (кроме животного еще и земли, руды) присутствует в их жизнедеятельности, он важен, но не выходит далеко за пределы основного вида производства – животноводства. Этим определялся характер знаний кочевников и мера их постижения мира природы. Они накапливали географические (в пределах перекочевок, в условиях военных действий), астрономические (для ориентации в пространстве и во времени, определения времени сезонных работ, предсказания погоды), медицинские знания (целители знали сотни целебных растений, лекарственные средства животного происхождения, в казахском языке существует более 150 анатомических терминов и более 200 наименований болезней и т.д.). Формировались ветеринарное и ряд других познаний. Без адекватных знаний о природе не могли бы осуществляться выделка кож, металлургическое производство, изготовление оружия, произведений ювелирного искусства и другие ремесла.

Еще в эпоху бронзы на территории современного Казахстана производились металлические изделия. Изделия из металлов (железа, чугуна, меди, бронзы, золота) найдены при археологических раскопках практически во всех его регионах.

Оригинальность, мастерство исполнения и изящество изделий из бронзы и золота так называемого «звериного стиля» были одним из аргументов в признании самобытности культуры кочевников. А в 460 году нашей эры тюрки-ашина на Алтае производили значительные количества железа (выплачивая дань аварам). Необходимо отметить, что в тюркскую эпоху их государственные образования основывались не только на кочевом типе хозяйствования, но включали и ремесленно-торговые культурные центры городов Семиречья и южного Казахстана. Через них, в частности, проходил и Великий шелковый путь, связывавший не только Византию с Китаем, но и ряд других регионов Азии, ближнего Востока и Европы. Его значение не сводилось только лишь к торговле, он был своеобразным путем интеграции культур и транслятором различных знаний.

Духовный мир жителей казахстанского региона Центральной Азии формировался тенгрианством, зороастрийством, буддизмом, христианством несторианского и яковитского толка, исламом, суфизмом, народными верованиями [4]. В таком религиозном контексте складывалось мировоззренческое своеобразие живших на территории нынешнего Казахстана людей.

Знания о природе здесь традиционно накапливались в рамках практической деятельности человека. То есть свойства, связи и отношения предметов природы наблюдались и логически обобщались преимущественно в процессе непосредственного решения встававших перед человеком практических задач. Эти знания, формировавшиеся в процессе обыденно-практического отношения к миру и были собственно обыденно-практическими. Но это, конечно, не может быть основанием недооценки их роли в жизни и развитии человека, его сознания и духовности. Мир природы для кочевника неизменен, постоянно воспроизводим в цикле времен года. Человек вписывался в природные циклы, адаптировался к окружающей среде и ее изменениям или уходил от них, осуществляя производство и развивая свои знания. Земля – пристанище человека, обрабатывалась, чаще не обрабатывалась, но она – природная сила, производящая пищу для домашних животных, главного предмета труда кочевника, и для него самого. Отсюда культ земли-воды. Но еще более значим культ неба, которое поит влагой, дает свет и тепло, но может ниспослать глубокие снега, приводящие к джугу. Поэтому «простые» практические знания человека равны стоимости его жизни.

Что можно сказать о развитии предпосылок познания в кочевом обществе? Для кочевника характерно глубоко личностное переживание знания, его значения, которое впитывалось «с молоком матери», получалось от отца [5] и воспроизводилось в черед

поколений. Уважение к знанию, понимание его значения пронизывало культуру кочевников (причиной, например, особого отношения к гостю в степи было, конечно среди других причин, желание узнать что-то новое). Это эмоционально возвышенное отношение к знанию не могло не сказаться на его оценке и отношению к нему.

А.Тойнби, считавший, что «общество кочевников является обществом, у которого нет истории» (такая характеристика требует, конечно, особого критического анализа), отмечает, тем не менее, ряд присущих человеку кочевого общества свойств, интересных для нашей темы. Он пишет: «...Засушливую степь мог освоить только пастух, но, чтобы выжить там и процветать, кочевник-пастух должен был постоянно совершенствовать свое мастерство, вырабатывать и развивать новые навыки, а также особые нравственные и интеллектуальные качества. Если сравнить кочевую цивилизацию с земледельческой, то можно заметить, что у номадизма есть определенные преимущества. Во-первых, domestикация животных - искусство более высокое, чем domestикация растений, поскольку это победа человеческого ума и воли над менее послушным материалом. Другими словами, пастух - большой виртуоз, чем земледelec...непрямая утилизация растительного мира степи через посредство животного создает основу для развития человеческого ума и воли. Круглый год кочевник должен искать корм для своего скота в суровой и скупой степи. В соответствии с годовым циклом он должен перемещаться по степным пространствам, преодолевая немалые расстояния, с летних пастбищ на зимние и наоборот. Причем кочует он не только со своим стадом, но всей семьей, со всем своим имуществом. Кочевники не смогли бы одержать победу над степью, выжить в столь суровом естественном окружении, если бы не развили в себе интуицию, самообладание, физическую и нравственную выносливость» [6]. Из процитированного понятно, что по мнению А.Тойнби творческих моментов в работе кочевника было больше, чем в земледелии. Он говорит об особом рода качеств, вырабатываемых именно у кочевника, среди которых и интеллектуальная развитость.

Тем самым, речь идет о том, что особенности предметно-практической деятельности скотовода-кочевника, глубинно определяющие разные стороны его жизнедеятельности, таковы, что у него с необходимостью формируются некоторые предпосылки интенсивного развития познания.

ЛИТЕРАТУРА

1. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., Т. 8. С. 567.
2. Там же. – Т. 21. С. 160.
3. Акатай Сабетказы. Древние культы и традиционная культура казахского народа. Алматы, 2001. С. 36. См.: Орынбеков М.С. Генезис религиозности в Казахстане. – Алматы, 2005.
4. Часто у кочевников бывало, что жизненно важную информацию о природных условиях какой-либо местности умирающий степняк передавал только младшему сыну-наследнику.
5. Тойнби А. Постигание истории. Часть 2. Рост цивилизаций. Томск, 2005. С. 141.

С.Е. Нұрмұратов

философия ғылымдарының докторы, профессор

Философия, саясаттану және дінтану институты директорының орынбасары

РУХАНИЯТ ҒЫЛЫМИ МӘСЕЛЕ РЕТІНДЕ

Қоғам кеңістігіндегі «халықтың руханият әлемі» деген ұғымның ауқымына ілінетін жәдігерлер мен құндылықтар негізінен тарихи үдерістер тарапынан күрделі сынақтан өткен, адамның адамгершілік ұстанымдарының негіздерінің қалыптасуын қамтитын, оның рухани жетілуіне қызмет атқаратын құбылыстар жатады. Олардың өзін рухани әлемнің өзгеруіне байланысты үнемі сыни зерделеуден өткізіліп тұрады. Ал, енді адамды адамгершілік жолында жетілдіруге қызмет атқармайтын, тек халықтың әлеуметтік дүниесіндегі кейбір псевдомәдени жәдігерлер қатарында жүретін өткеннен сабақтастықпен келе жатқан нәрселерді «рухани

мұра» деп айтудың өзі қиын. Олар шынайы руханиятты құрамайды, тек оны іштей ыдыратуға қызмет етеді. Мәселен, социалистік қоғамның артықшылықтарын мактаған, немесе бір халықты екінші халыққа қарсы қоюға тырысқан талпыныстар, дүниелер жалпы тарихты ашып көрсету үшін көрсету үшін керек болғанымен «халықтың рухани мұрасы» деген санатқа жатпасы анық.

Халқымыздың өзіндік ерекшеліктері бар ойлау жүйесі, философиялық мәдениеті бар екеніне еліміздің көрнекті ғалымдары өткен ғасырдың екінші жартысында түбегейлі сипатта көңіл бөле бастады, көптеген философиялық мәселелер елімізде кәсіби тұрғыда игеріле бастады. Қазіргі заманғы руханилық мәселесінің әртүрлі қырларының гуманитарлық білім саласындағы ғалымдардың арасында күн тәртібіне қойылуының өзі қоғамымыздың құндылықтық бағдарынан хабар беретіндей [1].

Қазақ руханияты туралы философиялық тұжырымдарды айтардың алдында философиялық әдебиеттегі рух, руханилық, руханият ұғымдары жөнінде кейбір пайымдауларға, пікірталастарға тоқтала кетелік. Ежелден жалпы әлемдегі материалдық дүниенің өзге сипаты оның рухани жағы деп түсінілгені белгілі. Рухтың не екеніне жаратылыстану тұрғысынан ешқандай дәлел дәйектемелер болмағанымен, оның нақты болмысы бар екеніне зертеушілердің көбісі күмән келтірмейді.

Кез келген діни түсініктер, діни ілімдер рухтың әртүрлі сипаттағы көріністерін (негізінен Абсолюттің заңдылығына бағынатын) «табиғаттың рухы», Жаратушыдан тек адамға келетін «қасиетті Рух» деген мағынада жіктеледі. Жалпы табиғаттың заңдылығы материалды әлемнің үйлесімді өзара байланысы бар, суық та қатаң қатынастарына бағынады және онда жақсылық пен жамандық, ізгілік пен зұлымдық, игілік пен қиратушы күштер түйіспейді. Махаббатқа толы қатынастар тек адам әлемінде, яғни оның жан дүниесінен туындайтын Қасиетті Рух кеңістігінде ғана бар деп түсініледі [2, 351 б.]. Қалайда рухтың өмір сүру формаларын сипаттағанда кең мағыналы «руханият және руханилық» деген ұғымдар бекер қолданылмайды.

Руханият қоғамда тарихи қалыптасқан рухани әлем, қоғамның рухани өмірі мен мәдени кеңістігі. Сондықтан оған оң және теріс мағынадағы рухани элементтер мен түсініктер енуі толық мүмкін екені анық. Дегенмен, «Рух абсолютті мағынада алғашқы» деген Гегель, адам рух арқылы ғана өзінің табиғи шектеулі әлемінен жалпылық дүниесіне, әмбебап қатарға өрлей алатындығын ескертеді [3, 246.]. Трансценденттілік әлеміне қарай адами танымдық қадам жасау, әртүрлі процестерді сыни рефлексиядан өткізу субъекті үшін рухты болмыстық іргетас ретінде қабылдаудан басталады. Сондықтан, қазіргі кезеңдердегі кейбір философиялық зерттеулердегідей «рухты руханилықтың онтологиялық негізі ретінде» түсінудің өнімді тұстары бар екенін атап өту керек [4, 69 б.]. Шынымен де рухтың маңызды құбылыс екенін мойындау арқылы, оның сипатын түсіну арқылы адам әлеміндегі қатынастарға біршама еңдейміз.

Ал, енді руханият негізінен ерекше феномен ретінде қауымдастықтың, әлеуметтік субъектінің қалыптасу эволюциясының тарихи кезеңдеріне сай келеді, жалпы оның эволюциясына сәйкес кейіпте көрініс береді. Оны кез келген халықтың өткенінен көре аламыз, ал бұл зерттеуде қазақ руханиятының сатылы тарихына қарап байқауға болады. Руханияттың өзегін құрайтын құбылысқа руханилықты жатқызуға болады. Ол адамды Ақиқаттың жасампаздық жүйесін қалыптастыратын тұсына жақындататын, рухани дамуды қамтамасыз ету арқылы Ғаламды рухтандыратын, қоғамды іштей үйлесімдендіретін оң мағынадағы рухани күш, феномен [5, 67 б.].

Руханилық еркін шығармашылық белсенділік арқылы, әлемге деген адамгершілік қатынас арқылы қалыптасады және сол құрылымдардың нәтижесінде дамиды, адам өмірінің мәніне айналады. Сондықтан, «руханилық адамның түпкі мәндік негіздеріне сәйкес келетін дүниеге деген оң мағынадағы ықыласынан туындаған қатынастар жиынтығы» деген тұжырымдауға тоқтам жасауға болады.

Ал, руханият болса одан әлде кең мағынадағы қатынастар жүйесі. Ол қоғамның рухани өмірінің көптеген қырын қамтиды. Оның бойында әртүрлі сипаттағы, бағдардағы әлеуметтік,

рухани, мәдени дүниелер қордаланады. Руханилық адамның жан дүниесімен байланыста болса, оның дүниетанымы зерде, ақыл-ой саласымен, рационалдылықпен астасып жатады. Дүниетаным мен руханилықтың өзара байланысын іс-әрекеттер деңгейінің биігінен іздеу керектігін кейбір зерттеушілер атап көрсетуде [6, 129 б.].

Әрине, адам руханилығының парасаттанған формасы дүниетанымдық жүйе ретінде рауажданады, байқалады. Одан басқа кейіптегі, түрдегі қатынастар дискретті, іштей синтезделмеген түсініктерді байқатады. Өкінішке орай, көптеген зерттеушілер арасында руханият пен руханилықты өзіндік қасиеттерге жіктемей, оларды көбінесе толық өзара бір-біріне сәйкестендіру, барынша бұл ұғымдарды етенелестіру әдетке айналғанын байқаймыз. Бұл кейбір теориялық және құндылықтық-мағыналық жаңылысуларға, ауытқуларға алып баратынын байқаймыз.

Қоғамдағы шынайы әділдікті, алға қарай мәндік ілгерілеушілікті ешқашанда күштеу, зорлау арқылы жүзеге асыруға болмайды. Бұл рухани әлемнің заңдылығына қайшы келетін іс-әрекеттер болып табылады. Тек оны адамға біткен ішкі оңды әлеуетінің күшімен, шыдамдылық пен мойынсұнушылық арқылы тұлға барлық қайшылықты жеңіп шыққанда ғана оған шын мәніндегі руханилықтың, рухани кемелденудің есігі ашылады. Адамның іс-әрекетінен байқалатын қатаңдық пен қатыгездіктің арасы жер мен көктей. Рухани дамуға қызмет ететін зерделі қатаңдық дамуға, үйлесімді қатынастарға қажетті нәрсе, әлеуметтік дүниені белгілі бір тәртіп деңгейінде ұстап тұруына қызмет етеді.

Ал, енді қайшылықтарды шешу барысында басқаға іштегі жылуы жоқ әрекеттерден туындаған қатаңдық толы әрекеттер «қатыгездік» деп аталады және ол негізінен адамның руханилығының таяздығын, кірленгендігін білдіреді. Рухани мұраны, рухани құндылықтарды сұрыптау, електен өткізу барысында осы өлшемдердің маңыздылығы зор.

Әрине, қателесу мен адасушылық әрбір әлеуметтік субъект үшін даму, жетілу барысындағы міндетті кезеңдер. Мәселе қателікке деген қатынаста. Одан (яғни қателіктен) тиісті қорытынды жасап, болашақты жаңа жасампаз бағытта қалыптастыру міндеті айшықталады. Сонымен руханилық жолындағы адам үшін басқалардың қателесу жолымен жүрмеуін ескерте білу қабілетін дамытылуы сұранады.

Жалпы басқа адамдарға жасалынған жақсылық руханилыққа толы әрекет деп бағаланса, ал енді өзгелер қиналған кезде оларға демеу болғаныңды үнемі еске салып отыру, міндетсу руханилыққа жатпайды, ол өз әрекетінді құнсыздануға әкеледі. Ол жақсылығын басқаға сатқанмен, игілікті әрекетін міндетсінгенмен бірдей қадам болып табылады. Сондықтан жақсылықтың жасалуы даңғазаны, дақпыртты көтермейді, ол өз қайтарымын күтпейтін және адамның рухани шынайылығынан туындаған өмірдегі нұрлы қадамдары болып табылады. Әл-Фараби кезінде іздеп, өзекті мәселе ретінде көтерген адам бақыттылығына апаратын жолдың қисыны да осында.

Руханилықтың тағы бір келбеті адамның өз бойындағы барлық жақсы қасиеттерін әлемге паш етуге дайындығы, яғни ақылын, дарынын, қабілетін, шеберлігін, ішкі нұрын, жүрек жылуын адамдарға, табиғатқа, Ғаламға беруге ұмтылысы. Осындай ұстанымдар басымдық танытқанда ғана адам рухани дамудың жолына түсті деуге болады. Ал енді, керісінше, бұл өмірде, қоғамда, әлеуметтік дүниеде жеке басының қамы үшін қызмет етуді негізгі ұстаным еткен пенде руханилық аясынан алыстай түседі, яғни ол нәпсінің құлына айналады және өзін заманауи талаптарға сай өмір сүретін «таза прагматикпін» деп ақтаумен болады. Қазіргі қазақ қоғамындағы руханияттағы үрдіс осы жолға түсіп бара жатқандығы қынжылтады. Қоғам дамуының төменгі гуманитарлық сатысында болғанда тұрпайы қоғамдық пікір осындай пысықайлықты қолдауы да мүмкін. Осының бәрі қоғамның рухани дамуының өлшемі, әмбебап көрсеткіші болмақ.

Рухани даму заңдылығы жолындағы саналы-ерікті әрекеттердің құндылықтық маңызын төмендетуімізге болмайды. Расында адам руханилығынан айырылса, онда ол эмоция мен сезімнен, ақниеті мен пәк пейілінен айырылады, жалаң рационализм мен прагматизмнің құлына айналады. Әрине, Ақыл мен Зердені басшылыққа алған адам өмірде көптеген мақсаттарға жетуі де мүмкін. Бірақ, ондай адамның іс-әрекетінің нәтижесі бұл дүниеге

шапағатын түсіретін нұр әкелмейді, адамдардың жүрегін жылытпайды, қоғамды рухани байытпайды.

Қазақтың ежелгі даласындағы түркі тілді мәдениеттің терең астарлы тарихына үңілетін болсақ, онда әлемдік мәдениетке өзіндік үлесін қосатын талай мәдени мұраның қорына тап боламыз. Оның өзара түсіністікті құптайтын рухани табиғаты бар екенін қазіргі заманның көзі қарақты гуманитарлы саланың мамандары байқап отыр. Тек осы рухани байлықты төкпей-шашпай, келесі ұрпаққа барлық қадірін түсірмей жеткізе білу қазіргі заманның зерделі қоғамының тарихи міндеті екенін атап өте аламыз. Бұл рухани мұра жалпы түрік әлемінің ортақ құндылығы, оларды біріктіре түсетін тарихи қайнар көздері екені де анық.

Ежелгі замандағы, орта ғасырлардағы түркі тайпаларында таралған мәдениеттің, тіпті кешегі Кеңестік кезеңге дейінгі қазақ мәдениетінің негізгі сипаттамасын көбінесе дәстүрлі қоғамның мәдениетінің көріністеріне жатқызу ғылыми зерттеулерде орын алған. Бірақ оны шынайы ғылыми тұрғыдағы сыни сұрыптаудан өткізу жеткіліксіз болып жатады.

Көне түркілік жазба ескерткіштері баяғы заманның өзінде түркі мәдениетінің, руханиятының біршама биік деңгейге көтеріле алғанынан хабардар етеді. Түркі мәдениеті кезеңіндегі руникалық жазулар арқылы Күлтегін ескерткішінің мәтініне, оның мағынасына назар аударып, қазіргі кезеңде оның дүниетанымдық құрылымына талдау жасауға бет бұра бастадық. «Руникалық», яғни құпия жазулар деген атқа ие болған ежелгі түркілердің жазулары сияқты көне заманның тарихи белгілері әлемнің көптеген халықтарының мәдениетінен табылған. Мәселен, ежелгі Германия жерінде, Скандинавия елдерінде осындай тарихи ескерткіштердің табылғаны жөнінде кейбір деректер кездеседі.

«Уақыт өте келе қазақ қоғамының тарихында түрік жазуын қолдану сиреп, ол кейін түріктердің өздері оқи алмайтын «өлі жазуға» айналды. Дегенмен көне түрік жазуларының нышандары халқымыздың рулық таңбаларында сақталды», деп жазады түркілік дәуірді зерттеуші отандық ғалымдар [7]. Яғни, көненің мәдени мұрасы түгелімен жойылып кетпей, ғасырлар сабақтастығын сақтай отырып, қазіргі заманның мәдениетіне де жетіп отыр. Әрине, ол таңбаларды, жазуларды қайтадан қолданысқа енгізуді алға мақсат етпейтініміз белгілі. Дегенмен, қазіргі замандағы зерттеу талпыныстарымыз тарих қойнауындағы бабаларымыздың рухани әлемін, ойлау жүйесін, әлем туралы түсініктерін, пайымдауларын тереңірек біле түсу үшін, өткенге қарай отырып болашаққа қадам жасау үшін керек деген тұжырымдарға келе аламыз.

Халықтың мәдени мұрасының қазіргі мәдениетке қажетті тұстары бір қарағанда тікелей байкала қоймаса да, тарихи үдерістің терең астарына үңілген адам барлық құбылыстардың өзара байланысын, адамаралық, адам мен әлеумет аралық, адам мен табиғаттың арасындағы диалогтың өзіндік қырларын айқын аңғарады. Тек осы мәселені архаизм феномені құндылықтық бағдарларда басымдық танытпауы тиіс. Ол өз кезегінде өткен тарихпен ғана қоғамдық прогресті детерминациялауға қарай бұрады.

Түркілік мәдениеттің түркі тілдес көптеген халықтарға ортақ рухани негіз бола алатындығы, оның менталитетінің бастауы болатындығы талас тудырмауы тиіс. Қазақ мәдениетінің ерекшеліктерін оның менталитеті арқылы айқындауға болатындығын Д.К.Кішібеков өз еңбектерінде ерекше атап өтеді[8]. Сондықтан, дәстүрлі қоғамдағы әртүрлі рухани қайнар көз болған дүниелерді жарыққа шығарғанда, мәдени мұра ретінде қолданысқа енгізгенде біріге игіліктендіретін рухани құндылық ретінде қараушылық басымдық танытса халықтар арасындағы үйлесімдік те арта түскен болар еді. Әрбір халықтың өзінің этникалық генезисіне көңіл бөліп, оны талқылаудан өткізуге тырысуы ғылыми зерттеулер тұрғысынан алғанда заңды құбылыс.

Осы орайда М.С.Орынбековтың төмендегідей тұжырымдарына көңіл аударуымызға болады: «Қазақтың ата-тегінің арғы философиясынан бастап діни сенімінде, Тәңірге табынушылығында және сақтар, ғұндар, үйсіндер, қаңлылардың мифологиясында алдыңғы орынға философиялық дүниетанымдық зәру мәселе ретінде көшпелілердің (ғұндар), малшы-егіншілердің және отырықшы тайпалардың тіршілік бағыттарының, жолдарының арақатынасы шығады. ...Бұның өзі көне түрік жазу мәдениетінің дүниеге келуімен белгілі» [9].

Дәстүрлі қоғамдағы ерекше мәдени мұраның қатарына «Оғызнама» жыры жатады. Ол жырдың маңыздылығы бірнеше түркілік халықтардың өмір тарихынан өзіндік келбеттегі құнды мағлұматтарды бере білгенінде. Осыған ұқсас жағдайды «Қорқыт ата кітабы» туралы да айтқан жөн[9]. Сырдың бойын мекен еткен Қорқыт сияқты дананың түркілік тілі музыка әуенімен, дәлірек айтқанда қобыз үнімен ғасырлардан өтіп, сабақтастық заңына бағына отырып бізге жетті.

Жалпы рухани шығармашылықтың өзінше бір керемет көрінісі өнер болатын болса, оның тілін ұғыну және оны мағыналық құндылығы бар мәтін ретінде қабылдай білу біршама биік рухани деңгейі бар халықтың ғана қолынан келеді. Сондықтан IX-XI ғасырлардағы музыкалық мәдениет ортағасырлық түркілік әлемде өзінің іргетасын барынша нығайта бастағанын байқаймыз. Музыканың мағынасы тек ғана әлемдік ырғақты сезіну ғана емес, ол сонымен қатар адамның бойындағы қасиетті рухты оятып, әрбір пенденің жан дүниесін тебіренетін құрал деңгейіне дейін көтеріле бастағанында деп тұжырымдауға болады.

Қорқыт өзінің бүкіл ғұмырында адамзат болмысының шынайы құндылықтарын іздеді, өмірдің аямас баламасы өлімді мойындағысы келмей, өзін-өзі алдаудың әдеттегі жолдарынан шыққысы келді. Ол оған қарсы амалдарды тыңғылықтылықпен іздеді, өзінің ой-санасында өлместіктің нышаны болып есептелетін тиісті нышанды қалыптастыра отырып, өтемдердің сан түрлі амалдарын жасады. Қорқыттың өлместігінің нышаны ретінде ол жасаған қобыз болды. Шынымен де, жер бетіндегі музыканың атасы және әуен шығарушысы Қорқыт адамзатқа қызмет етуде өзінің алғашқы жасаған өнерімен мәңгі өлмес болып қалды. Физикалық өлімнен қаша жүріп, ол өмірдің мәндік күрделі мәселелеріне жауап іздеуге және табуға тұрарлықтай рухани дамудың шарықтау шыңына талпыныс жасады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазіргі заманғы руханилық мәселесі. Алматы: СаҒа, 2007. - 560 б.
2. Религии в Казахстане: Хрестоматия. Часть I. 2-е изд., испр. и доп. Алматы, 2011.
3. Гегель Г. Философия духа // Энциклопедия философских наук. Т.3. М.: Мысль, 1977. – 238 с. С. 15-26.
4. Омаргазин Р. Дух как онтологическая основа духовности // Адам әлемі - Мир человека. 2006. № 3. С. 69-76
5. Капышев А. Б., Колчигин С. Ю. Онтология духа. Алматы: СаҒа, 2005. 196 с.; Капышев А., Колчигин С. Философия Грядущего (Истинный Путь Человека). Алматы: ТОО (Комплекс), 1999. – 253 с.
6. Хамидов А. А. Человек и его абсолюты: к архитектонике духовности // Қазіргі заманғы руханилық мәселесі. Алматы: СаҒа, 2007. 128-137 бб.
7. Оразбайұлы М. Көне мәдениет көзі: Сан ғасырлық тарихы бар жазуымыз туралы ғылыми деректер не дейді? // Ана тілі. 1991. 17 қыркүйек.
8. Кішібеков Д.К. Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең. Алматы: Ғылым, 1999. – 200 б.
9. Орынбеков М. С. Қазақ философиясына кіріспе // Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы. 1993. № 3. 16-24 бб.

С.К. Мырзалы,

доктор философских наук, профессор

А.С. Абдирайымова,

Кандидат исторических наук, доцент,

Казахская Академия транспорта и коммуникаций им. М.Тынышбаева

Д. КШИБЕКОВ КАК ТЕОРЕТИК ПЕРЕХОДНОГО ОБЩЕСТВА

Сегодня вместе с просвещенной частью нашего общества мы с гордостью отмечаем юбилей патриарха казахстанской философии академика Д.Кшибекова, чья жизнь для нас является образцом служения высшим ценностям духа – философии, нравственности, истине, добру и красоте. Наделенный глубоким природным умом в сочетании с титаническим

трудолюбием, он внес и продолжает вносить свой неоценимый вклад в развитие как философии, так и обществоведения, казахистики в целом. Любой обществовед, будь-то философ, историк, лингвист, социолог, политолог и психолог и т.д., в творчестве Д.Кшибекова может найти те идеи, которые обогатят его внутренний мир, зажгут в нем искру творчества.

В данной статье мы хотели остановиться лишь на одной из граней его творчества – на осмыслении им переходного периода, когда произошли очередные системные преобразования нашего общества, поднявшие наш социум на новый уровень его развития. Дело в том, что наше общество пережило только лишь в одном столетии – в XX веке – две полосы переходного состояния. В первый раз – переход к ранней незрелой форме социализма, а в конце века – от него к либерально-демократической стадии развития. Волею судьбы осмысление столь масштабных и сложных процессов выпало на долю академика Д.Кшибекова.

В первой монографии «Переходные общественные отношения» [1] автор обобщил исторический опыт поистине громадных преобразований за короткий срок, которые были осуществлены в стране через тотальное огосударствление всех ресурсов общества и внедрение плановой экономики, осуществление так называемой культурной революции. Выражаясь в терминах А.Тойнби, большевики, нашли адекватный Ответ на Вызов эпохи, превратив отсталую «на боку лежащую» Российскую империю в индустриальный Советский Союз. Ценность труда академика Д.Кшибекова заключалась в том, что, памятуя важность методологического принципа о конкретности истины, он скрупулезно исследовал специфику переходных процессов в Великой степи, показывая не только достижения, но и трагические ошибки тех лет в целях их не повторения в будущем.

В конце века, в условиях обретения Казахстаном независимости, когда наконец-то начались реальные реформы, автор выпускает в соавторстве вторую книгу «Казахстан. Переходный период. Проблемы и трудности» [2]. Во введении автор указывает на две крайности, которые существовали в литературе тех лет: с одной стороны, «авторы излагают проблему на уровне 60-80 годов, будто у нас ничего коренного, революционного после 91-го года не произошло» [3]. Да это и понятно: инерция мышления, рецидивы коммунистической идеологии все еще были сильны в это время.

С другой стороны, «авторы предлагают перенять современный опыт промышленно-развитых стран как Запада, так и Востока и применять в готовом виде у нас, забывая, что Казахстан нельзя ставить вровень с ними, он имеет свои особенности» [4]. Автор, как говорится, «в воду глядел». Сегодня мы озабочены тем, насколько глубоко въелось в ткань общества слепое преклонение перед западными стандартами жизни.

Как бы то ни было, под мощным напором Евро-Атлантической цивилизации, которая была заинтересована в сохранении и удержании независимости вновь возникшими молодыми государствами, в ряде стран была принята концепция «шоковой терапии». Для метафизических размышлений о том, «кто мы и куда идем?», история не дала времени. С другой стороны, политика имеет дело всегда с ограниченными ресурсами общества. Если бы всего было в изобилии, то не понадобились бы политико-правовые рычаги общества. Тем не менее, лучшие люди человечества всегда были озабочены не тем, что говорит нам «горькая правда вещей (Н.Макиавелли)», а тем, «как должно быть». В русле таких размышлений построена книга академика Д.Кшибекова. Строя концептуальный аппарат для своих размышлений, автор начинает с анализа категории «переходного», показывая нам ее универсальный характер, наполняя свои рассуждения примерами из неживой и живой материи, общества. Применительно к обществу автор утверждает, что «это целая полоса, в которой происходит постепенный переход от одного общественного строя к другому» [5]. Далее, автор говорит нам о том, что «переходное – это как бы связующее звено между двумя состояниями; чтобы выполнить эту роль, переходное должно сочетать в себе и остатки старой формы, и зачатки новой. Только в таком сочетании старого и нового, того и другого обеспечивается плавность, постепенность движения при крутых поворотах» [6].

В этих рассуждениях автора мы видим блестящее владение им методов диалектической логики, с другой стороны, совет политическому истеблишменту страны о том, как нужно

проводить реформы. Приведем лишь один пример. За годы существования советского общества приложены были большие усилия для создания крупного товарного производства на селе. При этом были колхозы и совхозы – миллионеры, где были созданы все условия для комфортной жизни селян (теплофикация и водоснабжение, дворцы культуры, стадионы и т.д.). Одновременно с этим, были и такие хозяйства, которые ежегодно сидели на дотации у государства. Нужно было последние расформировать на частные фермерские хозяйства, а сильные хозяйства оставить на хозрасчете. Все беды на селе сегодня уходят своими корнями в это тотальное уничтожение коллективных хозяйств. При разумном реформировании села сегодня не было бы такого давления на города со стороны сельской молодежи и на прилавках магазинов было больше продуктов отечественного производства. Из той же «арии» приватизация дамб и плотин, которая привела к трагедии Бесагаша.

Красной нитью через все рассуждения автора проходит идея социальной справедливости [7] и сквозь призму последней рассмотрены проблемы экономики, политики, идеологии. Однако, как говорил еще великий Гете, «теория, мой друг, суха, но дерево жизни вечно зеленеет». С данных позиций, проведение политическим истеблишментом страны неолиберального политического курса дало определенные результаты. При анализе проблем переходного общества нужно исходить от той горькой реальности, в которой оказалась страна после обретения независимости.

У нас были узко специализированные города, обслуживавшие горнорудные предприятия, привязанные к прежнему народнохозяйственному комплексу и малоэффективное сельское хозяйство. В таких тяжелейших условиях, когда казна государства была пустой, были оборваны все вертикальные народнохозяйственные связи, практически остановились все горнорудные предприятия, возникла массовая безработица в городах, обслуживавших эти комплексы. Острые социальные проблемы чуть ли не взорвали молодое государство.

В такой сложнейшей ситуации Президент страны, проявив недюжинную активность, летая во все развитые страны, приглашал бизнесменов в Казахстан взять в доверительное управление предприятия страны, обещая создать благоприятный инвестиционный климат. Эта находчивость Президента страны вывела республику из того тупика, в котором она оказалась. Видя крайне затруднительную ситуацию в республике, некоторые транснациональные гиганты поставили руководство на колени, навязав не очень выгодные контракты на освоение месторождений полезных ископаемых (например, Шеврон).

Тем не менее, за годы независимости мы стали состоявшимся государством, о котором сегодня знает весь мир, мы интегрированы в мировую экономику, сформировали интерес многих ведущих стран мира на многостороннее сотрудничество, выросло новое поколение людей, живущих в своей свободной стране. Мы построили чудо-город, которым восхищаются все – новую столицу Астану в сердце Сары-Арки. Мы успешно перенимаем передовые технологии, жизнь показывает, что наши люди достаточно быстро осваивают те новые оборудования, которые завозятся из других стран и выпускают качественную продукцию. Деятели культуры стали часто выезжать в зарубежные страны и знакомить мировую общественность с оригинальной культурой нашей страны. Мы побеждаем на мировых соревнованиях спортсменов, вызывая горячий энтузиазм в стране и приятное замешанное с чувством зависти удивление во всем мире.

Во внешней политике мы осуществили беспрецедентный в мировой истории шаг, отказавшись от арсеналов ядерного оружия, и, тем самым, показывая всему мировому сообществу народов изначально миролюбивый характер нашего молодого государства. Внешнеполитические инициативы лидера страны Н. Назарбаева, направленные на преодоление мирового финансового кризиса, создание безъядерного мира и др. вызывают живейший интерес у мирового сообщества.

Без сомнения, имя Лидера страны как выдающегося политического деятеля останется не только в истории казахстанского общества, но и в анналах мировой истории новейшего

времени, вызывая законную гордость у казахстанцев. В достижении этих результатов есть и скромная доля нашего юбилея.

Вместе с тем, в жизни общества существуют масса нерешенных проблем, о которых знают обществоведы страны. Здесь нам хотелось бы остановиться на духовно-нравственном кризисе общества, захлестнувшем страну. В нескольких штрихах это можно показать на примерах немотивированного насилия среди молодежи, брошенных на произвол судьбы детях, лиц пожилого возраста, суицидах и проч. Дело заключается не в констатации фактов, а в выяснении их глубинных причин и в исправлении ситуации.

Глубинной причиной указанных бед, на наш взгляд, является уродливая социальная структура общества, сложившаяся за годы реформ, которая в свою очередь, уходит своими корнями в процесс приватизации. Разумеется, необходимо было проделать эту работу – тотально огосударствленная экономика привела бывшее общество к стагнации. Заметим, что сама Природа «не любит» однообразия, а стремится к многообразию. Однако данный процесс был настолько сложным, что говорить о социальной справедливости в тот момент истории просто не было возможности из-за необходимости выживания любой ценой в постсоветских обществах. Вот почему практически во всех странах СНГ, принявших курс радикальных либерально-демократических реформ, сложилась аналогичная социальная структура. С другой стороны, для формирующегося политического истеблишмента страны появилась благоприятная возможность подведения соответствующей экономической базы под свое функционирование, в чем они, возможно, переусердствовали, попав под «обаяние» казахского «пендешілік».

В решении данной проблемы, как показывает мировая общественная практика, существует лишь один рецепт: жизненный уровень наиболее обездоленной части населения должна возрастать более высокими темпами по сравнению с остальными социальными группами общества, тем более это становится очевидной в условиях мирового кризиса, в который вовлечена и наша страна.

Чтобы быть нравственным надо совершать нравственные поступки – эта формула, идущая со времени Аристотеля, как никогда актуальна сегодня. Мы не согласны с тем, что якобы вся государственная структура покрылась ржавчиной коррупции. В стране существуют тысячи преданных своему делу, мыслящих в общенациональном масштабе чиновников разного уровня, которые знают положение дел на местах, часто бывают среди простых людей и решают их проблемы доступными им средствами. Вот такие люди должны быть героями журналистских репортажей, а не те, которые использовали свое служебное положение в личных целях – они вызывают у простых людей лишь горечь и раздражение.

Как показывает жизнь, несмотря на издержки переходного периода, люди не потеряли своего милосердия, что ярко видно на тех примерах, которые показывает «Первый канал» национального телевидения.

Скромность и простота, доступность чиновников разного уровня простым людям вернет утраченное доверие населения.

Особого внимания заслуживает положение дел с воспитанием и образованием подрастающего поколения. Технократические иллюзии «власть держащих» привели к тому, что сегодня социо-гуманитарные дисциплины стали «пятым колесом» в телеге. Между тем выпускник ВУЗа должен быть не только хорошо подготовлен в своей выбранной специальности, но хорошо разбираться в сложных социально-политических проблемах страны, международных делах, иметь активную жизненную позицию в противостоянии злу. А это возможно через восстановление утраченных позиций в гуманитаристике. Экономика не все определяет в жизни людей. Человек – прежде всего дух. Лишь духовно-нравственное принятие реформ позволит сплотить людей на решение тех проблем, которые требуют своего безотлагательного решения.

ЛИТЕРАТУРА

1. См. Д.Кшибеков. Переходные общественные отношения. Алма-Ата, Наука, 1972

2. См. Д.Кшибеков, Т.Кшибеков. Казахстан. Переходный период. Проблемы и трудности. Алматы, ИИА, Айкос, 1998,
3. Там же, с.8
4. Там же, с.8
5. Там же, с.9
6. Там же, с.8-10
7. Там же, с.32

Түйіндеме. Мақалада академик Д.Кшибековтың қоғам дамуындағы өтпелі кезеңнің ерекшелігін зерттеудегі үлесі көрсетілген. Негізгі идея – терістілетін ескі мен оның орнына келетін жаңаның арасындағы қайшылықтарды салмақты жолмен шешіп, әлеуметтік әділеттілікті басшылыққа алу керектігі.

Summary

The authors have tried to show the theoretical contribution of academician D.Kshibekov in philosophical understanding of transition period, emphasizing the importance of his ideas to resolve the contradictions between the old and obsolete by new arisen gradually overcoming them, guided by the principle of social justice

Р.Б. Әбсаттаров

*ҚР Ұлттық Ғылым академиясының корресподент – мүшесі, профессор
философия ғылымдарының докторы, Абай атындағы ҚазҰПУ университеті, Алматы*

САЯСАТ- ӨНЕР

Саясат – мемлекет билігі мен қоғамның саяси мәнін, мазмұны мен мақсатын түсінуге жол ашады. Ол қоғамдық білімдердің іргелі дүниетанымдық және әдістемелік мәселелерін де көрсетеді. Саясатқа байланысты қаншама қателіктер, адасулар, қасіреттер болғаны тарихтан мәлім. Мысалы, осыдан 2,5 мың жыл бұрын саясат жөнінде Аристотель: «Адам өз табиғатында – саяси тұлға; кім мемлекеттен тыс өмір сүретін болса, ол үлгі-өнегелік тұрғыдан жетілмеген жан» дегенді айтса, Гомер: «Ондай адамды ойын тақтасынан шығып қалған шахмат тасымен салыстыруға ғана болады» дейді.

Бүгінде саясаттан, қоғамдық өмір жүйесінен тысқары тұрған адамды табу қиын. Оның үстіне «саясат» деген терминді пайдаланбайтын адам жоқ. Расында, баршамыз саяси қимыл-әрекеттердің кеңістігі мен шеңберінде өмір сүреміз, оны күнде көреміз, сезінеміз. Бірақ оның арқаулары бізден жасырын, толық құпия жағдайда жатқанын атап көрсеткен жөн. Бұл арада біз жай көзге көрінбейтін заттарға еніп кетуге қабілетті ғылыми таным – саясат құбылысына ұшырасамыз.

Ғылыми саясат – адамның қажеттілігі мен мұқтажы екенін айту керек. Ол қазір жол сілтеуші темірқазық жұлдызға, сонымен бірге қоғамдық өмірдің барлық саласындағы оның кез келген әрекеттерінің шектеушісіне айналып отыр. Бүгінде әлемде қоғамдық дамудың, қозғалыстың және өздерін тамаша болашақ күтіп тұрғандай болып көрінетін қоғамдар мен тұжырымдамалардың қоғамдық дамуының, дағдарысы мен күйреуінің зор саяси тәжірибесі жинақталған. Мұндай жағдайда сол тәжірибелерді жинақтау, зерттеу, ой елегінен өткізу, тұжырым жасау, тиісінше жаңа саясат құру талап етіледі. Әсіресе, сан алуан дағдарыстар, тіпті

әлеуметтік-гуманитарлық ғылым салаларын шарпып тұрған дәл осы тұста мұндай жұмыстар өте-мөте қажет-ақ.

Егер ақиқатқа жүгінсек, Шығыс Еуропа және әлемнің басқа аймақтарындағы қоғамдық саяси жүйелер ұшыраған дағдарыстардың басты себебі, түптеп келгенде ғылымға емес, саясатқа негізделетінін көрсетіп отыр. Саясатшылар ұзақ уақыт бойы ғылымды өздерінің іс-қимылдарын мадақтау құралына айналдыруға тырысып бақты, сонымен қатар олар ғалымдардың айтқан ұсыныстарына көп ретте құлақ аспады. Әрине, мұндай саясаткерлер ғылымға зәру болмады, осыдан барып кейбір ғылыми бағыттарға тұтас тыйым салынып, тіпті олардың қайсыбірі мүлдем жойылып кете барды. Бұл біздің республикамыз бен бұрынғы КСРО-ның басқа да республикаларында дербес ғылыми бағыт ретінде соңғы уақытқа дейін тыйым салынып келген саяси ілімдер мысалынан айқын көрінеді.

Қоғамдық өмір жүйесіндегі саясатты білу әрбір адамның басқа адамдармен қоғамдаса отырып, өзінің мұқтажын қанағаттандыра алатындығын, мемлекет аясында өз ойларын жүзеге асыру құралдарына ықпал ете білетіндігін ашық айтқанымыз жөн. Саясатты түсінбеу, одан саналы түрде теріс айналу – адамның қоғамнан шеттетілуіне, тіпті оның адами өмір сүруіне қауіп төндіруі де мүмкін. Қоғамдық өмір жүйесіндегі саясат проблемаларын анықтау үшін бәрінен де бұрын саясатты қоғам өміріндегі өнер ретінде бағалау басты қағида екенін естен шығармауымыз керек.

Бір замандарда белгілі саясаттанушы М.Дюверже саяси өмір салаларының ерекшеліктерін түсіндіру үшін қарама-қарсы жаққа қараған екі бетті ежелгі Рим құдайы Янустың бейнесін пайдалаған. Дюверже осындай салыстырумен қоғамдық топтардың, қауымдастықтардың, жеке адамдардың өскелең талаптарына жауап ретінде қоғамдағы қайшылықтарды және ұдайы өзгерістерге деген ұмтылыстарды дәлме-дәл көрсете білді.

Бұл бейнелі теңеу. Ежелгі Римнің аңыз-ертегілерде Янус қоғамдық өмірдегі жаңа бастамалардың қамқоршысы болып суреттелгені белгілі. Саясат та сол сияқты қоғамда өзгерістер жасауға итермейтін, олардың қажеттілігін негіздеп, іске асырылуын адамның жасампаздық қуатын қосу арқылы қамтамасыз ететін қызмет саласы болып табылады.

Сонымен, саясаттың мәнісін тұжырымдасак, меніңше, оған мынандай анықтама беруге болады: саясат – үлкен қоғамдық топтардың, әсіресе, таптардың, ұлттардың, мемлекеттердің арасындағы олардың мұқтажы мен мүдделерін іске асырумен байланысты қатынастары саласындағы және олардың күш-жігерін адамдарды басқару өнері ретіндегі ерекше тәсілдермен, саяси билікті нығайту немесе оны жеңіп алу, қолда ұстап тұру мақсатымен біріктіруге бағытталған мемлекеттік органдардың, саяси партиялардың, қоғамдық қозғалыстардың қызметі.

Саясатты қоғамдық өмір саласы ретінде ұғыну саясаттың өнер екендігіне көз жеткізгендей болады. Таратып айтар болсақ, саясат мемлекетті шебер басқарудың өнері, белгілі бір топтың мүдделеріне жауап бере алатын саяси қызмет өнері, билікті іске асыру, оны жеңіп алу, не болмаса сақтау өнері болады.

Саяси өнер – бұл қолда бар мүмкіндіктерді пайдалана білу, теориялық білімді, пайымдауларды шабытпен, жорамалмен, сезіммен, шығармашылық батылдықпен әрі құрғақ қиялмен ұштастыру негізінде дұрыс шешімдер қабылдай білу. Сондықтан саясат өнерін менсінбеушілік ауыр зардаптарға әкеліп соқтыруы мүмкін [1]. Демек, саясат өнер ретінде – ойластырылған қадамдар, іс-әрекеттер, айлалар, жалтарулар, ымырасулар, келісімдер, шегінулер, айналып өтулер, қысымдар, топшылаулар.

Бұл – қулықтың, кейде алдаудың, келемеждеудің, тіпті адалдығы мен тазалығы жоқ саяси ойындардың сан алуан түрлері. Егер шынын айтсақ, мұндай жағдайлар біздің қоғамымызда да болды. Саясаттағы талас-тартыстан біз күні бүгінге дейін әлі қол үзген жоқпыз. Адалдық, шындық, жоғары өнегелік саясаты үлкен қиыншылықпен, еңбекпен орнығады. Таза пиғылмен және таза әрекетпен іске асатын саясатқа көшу – бұл шын мәніндегі әділ, демократиялық қоғамға лайықты жоғары мұрат. Біз осыған қол жеткізуге бірден-бір мүдделі елміз. Ол үшін саясат пен саясатшылар соғыстарға, ішкі және сыртқы ахуалдың күрт төмендеп кетуіне, нәсілшілдік, ұлтшылдық, діни, таптық, әлеуметтік-экономикалық негіздегі

қақтығыстардың, алауыздықтардың, түсінбеушіліктердің үстемдік алуына жол бермеулері тиіс. Мұнда жаңадан пайда болған «консенсус», «интеграция», «плюрализм» сияқты сұлу сөз тіркестерінің тасасына жасырына алмайсың. Бұл жерде ешбір ақылгөйсусіз орынды ғылыми ой керек, әрі басқаны түсіну, оның жағдайына қарау, мүддесін ескеру, төзімділік көрсету, жақсы қарсы алу, келісімге жету, қарым-қатынасты нығайтып, дамыта білу қажет.

Саясат жәй ғана емес, тура мағынасындағы нағыз өнерге айналмайынша, ешбір ел, ешқандай халық еш уақытта жарқын болашақты көре алмайды. Мұндай өнер тек мемлекет басшыларына ғана емес, партиялардың басшыларына да тән болуы керек.

Осыған орай, саясат өнер ретінде – кеңістік пен уақыт көлемінде адамдарға өз әсерін тигізетін, жоспарларымен әрі нәтижелерімен көптеген тағдырларға ықпал ететін сыналған, ойластырылған қызметтің тұтас, орасан зор жүйесі екендігін айтуға болады. Бұл жүйеде бірінші сыныптағылар да, бірінші курс студенттері де, сол секілді олақ және ынжықтары бар. Бірақ саясаттың бағдары мен тағдырын олар айқындамайды. Әдетте, жаңа бастап жүргендер үйренеді, үйрене алмайтындарды саясаттың өзі-ақ қатардан шығарып тастайды. Сөйтіп, өзінің қатарын осы бір ежелгі әрі шын мәніндегі мәңгілік кәсіпке құмартушылардың жаңа легімен толықтырады.

Саясат көбіне саясатшылардың өзіндік қабілетіне, оның жеке бастамасына, тіпті түйсігіне де байланысты[2]. Осынау сапалар саяси қызмет үстінде ашық көрініс тауып, оның сипатына елеулі түрде ықпал жасайтын болады. Осының нәтижесінде мазмұны шешімдерді қабылдауда құқықты адамдар қарауына байланысты болатын әр түрлі саяси шешімдерді сол бір ғана объективтік қажеттілік білдіре алады. Шындығында, субъективтік фактордың нәтижесінде пайда болған ауытқу өрісі объективтік түрде шектелген. Бірақ ол саяси қорытындылар мен әрекеттерді қарама-қайшылыққа алып келуге толық жеткілікті. Саясаттың субъектісі мен объектісінің осындай сипаты оны өнер биігіне алып келеді десек қателеспейміз.

Саясат өнер ретінде әлеуметтік процестердің субъективтік жақтарымен тікелей байланысты. Ол бәрінен де бұрын саясатшының адамдармен жұмыс істей білу қабілетіне байланысты әрі оның саясаттың субъектісі мен объектісінің келісушілігін тек іскерлік қасиеттері тұрғысынан көре білуіне ғана емес, сондай-ақ адамгершілік тұрғысынан да: психологиялық кейпін, ілтипаттылығын, мінез табандылығын, батылдығын, жауапкершілікті мойнына ала білу қасиетін, ең соңында бұқара үніне, олардың көңіл-күйлеріне құлақ аса алатындығын көре білу қабілетінде жатыр.

Саяси қайраткерлердің өнері бұқараның саяси өмірге араласуының қоғамдық дамудың кезеңдеріне әрі олардың саяси мәдениетінің деңгейіне, сондай-ақ бейімділіктеріне сәйкес келетін түрлерін таңдай білуінен көрінеді. Бұл түрлер (нысандар) егер дұрыс табылған болса, бұқара қуатын өсіреді немесе оны баса алады; құнды бастамаларды қолдайды немесе оларды тұншықтыра алады; кемшіліктерге қарсы күресті өрістетеді немесе кемшіліктерді өршіте алады. Осының бәрі адамды, оның мүдделерін ұғынып, бұл мүдделерді жалпы ортақ мүдделерге бағындыра білуді және мұның өзін басқарылатын адамдар ортақ нәрсені өзімдікі деп санайтындай етіп істей білуді талап етеді.

Саясатшы өнерінің нағыз мәні, нақтылап айтқанда, өнердің өзі көзге көрінбей, саяси қайраткердің барлық ісі өз-өзінен табиғи түрде, ешқандай қысымсыз жүріп отыратындығында жатыр. Сондықтан саясат өнер ретінде нақты ахуалға сәйкес келетін объект қызметін белсенді жүргізетін құралдарды таңдай білуге көп байланысты. Шебер саясатшы күрделі міндеттерді шешу жолында адамдарды қай мезгілде жұмылдыруға болатынын дәл анықтай біледі. Оның табысты болуы бір ғана әкімшілік жолмен емес, қайта адамдар үшін қолайлы жағдайлар жасаумен, тұрақты түрде қамқорлықпен, дұрыс талап қоя білумен де байланысты.

Саясатшы белгіленген жағдайдан объекті тәртібінің ауытқушылығы сыртынан тек фактінің өзін ғана көріп қоймай, бұл ауытқушылықтың негізі болған қайшылықты да көре білуі тиіс. Басшы өнері – адам мінезінің бүкіл күрделі ерекшеліктерін ұғына білуінде жатыр. Саясатта, әсіресе, мансапқорлар, авантюристер, екі жүзді арамзалар, алаяқтар, экстремистер, бір мезеттік халифтер (атақ-құмарлар), өресіздер, айлакерлер өте қауіпті. Мұндай адамдар саяси сахнада неғұрлым ұзақ тұрса, соғұрлым қоғамға, халыққа көп залал келтіреді.

Халық саясат пен саясатшылар туралы пікір алысуға, оларға ықпал ету, оларды бақылау тетіктеріне қожа болу құқығын иеленуі керек. Халық өз ортасынан жаңа саясатшыларды, жетекшілерді шығарып, оларды алмастырып отыруы тиіс. Сонымен қатар халық саясатты талқылауға, енгізуге және оны өмірде жүзеге асыруға тікелей атсалысуы керек. Бұл жерде іс тек парламенттерге, мәслихаттарға депутаттыққа кандидаттар ұсынуымен, оларға дауыс берумен, референдумдарға қатысумен шектеліп қалмағаны жөн. Сондықтан да әрбір адамды саясатқа тарту, оған саяси білім беру, оның өз бетімен саяси білімін жетілдіру ісін шын мәніндегі жауапты мәселе десек, онда қоғамның саяси әрі мәдени прогресін тежейтін саяси мәдениеттің олқылықтарын жеңе білуіміз қажет.

Бүгінгі жаңару қоғамда адамдардың бұрын-соңды болып көрмеген әлеуметтік белсенділігін тудыруда [3]. Соның нәтижесінде сындарлы диалог, түрлі көзқарастарды, тәсілдерді салыстыру, т.б. шаралардың маңызы артты. Сондықтан кез келген саяси басшы пікір таластан, сұхбаттан, диалогдан бас тартпауы тиіс, егер қажет болса өз көзқарасын қорғауға, сынды қабылдай білуге, басқаларға түсіністікпен қарауға дайын тұрғаны жөн. Саяси басшылар өз қызметінің мазмұнын жетілдіре түсуі үшін алынған ақпараттарды пайдалана білуді үйренулері керек.

Сонымен, қорыта айтқанда, шебер саясат – бұл жан-жақты ойластырылған, сақ саясат. Ол әрбір адамнан ақылы мен еркінің барынша ширауын, оғаш мінезі мен қызбалығын ауыздықтауды талап етеді. Егер қолданыстағы саясат үлгілі, өнегелі, адамгершілік мақсаттарға – адамдарды бақытты етуге, өмірдің қуанышын сезінуге бағытталған болса, онда мұндай саясат пен саяси қызмет замандастарымыз бен ұрпақтарымыздың тарапынан жоғары бағалануға, әрі мойындалуға лайықты. Бүгінгі таңдағы саясаттың басты мұраты – адамгершілікті ту етіп көтерген әділетті, демократияшыл, өркениетті қоғам орнату мақсаттарына қызмет ету болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Әбсәттаров Р.Б. Саясат – ілім // Заң. 1999, №12. - 45 б.
2. Иванов С.П. Политический лидер.-СПб, 2014.-С.15.
3. Қараңыз: Сейсен Н.Б. Қазақстан Республикасындағы саяси жаңғыртудың құндылықты өлшемдері: ұлттық және жалпыадамзаттық мәселелері.-Алматы: Ұлағат, 2015.-55-106, 342-350 бб.

Резюме. В статье рассматриваются вопросы понятия политики как искусства в общественной жизни, которые еще недостаточно изучены в социально-политической литературе. Вместе с тем уделено внимание и дискуссионным вопросам.

Ключевые слова: политика, искусство, власть, государство, политик, демократия, справедливость, субъект, объект, народ.

Summary. In article questions of concept of policy as arts in public life which are still insufficiently studied in socio-political literature are considered. At the same time the attention and to debatable questions is paid.

Keywords: policy, art, power, state, politician, democracy, justice, subject, object, people.

Ж. Ж. Молдабеков,

доктор философских наук, профессор

Казахский национальный университет им. аль-Фараби

НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЕ РАЗВИТИЕ: ПРОБЛЕМЫ ОСМЫСЛЕНИЯ

Философ Досмухамед Кшибеков – вдумчивый мыслитель, скрупулезный аналитик, катализатор неординарных идей и концептуальных выводов. Проблемы нации и культуры, их глубинные корни находились в фокусе исследовательских позиций академика Д. К. Кшибекова. Два сюжета из его творчества.

Автор своей книге «Национальная идея и идеология» (Алматы, 2006) затрагивает истоки и сущность национальной идеи, генетическую природу и рациональную сторону этнических

чувств, особенности родной культуры и родного языка. Он поднимает историю проблемы и культурный опыт их решения, раскрывает образ морально и психологически собранного человека, тем самым мудрость и духовные истоки (ментальность, характер, характер, психический склад, интеллект) этноса. В них заложена многовековая история этноса, особенность национальной культуры и культурного развития народа. На этом фоне автор излагает обобщенную, масштабную мысль о том, что было и что ожидается, что делать и как надо поступать и т.д. Подобные новые цели возникают из потребности. Потребности изменяются соответственно самой жизни, меняются цели – вносятся коррективы в процесс образования общего – культуры, языка, нации, идеологии. Коррективы вносятся в контексте совпадения величин государства и культуры.

Связь культуры с государством создает почву и возможности для образования национального единства. Но общий теоретико-методологический подход не позволяет определить какие культуры значительнее, духовно ценнее для определения самооценки интересов нации, степень национальной безопасности. Ибо речь идет о наращивании человеческого капитала государства-нации, о столкновении ценностных ориентаций в обществе, об обеспечении их конкурентоспособности и об альтернативных подходах к комплексу подобных перемен.

Политики, как правило, не делают различий между источниками интересов государства и интересов общества, не акцентируют внимание на соотношении социального, идейного, экономического и политического отношений в обществе, сужают представление о роли и месте своего государства-нации в системе геополитики и в мировой экономике. Поэтому укрепление национального единства есть проявление культуры ренессанса и применение культурно-деятельностного подхода к проблемам и практике мирного сосуществования, усиление традиций к смешанным линиям и инновационных практик.

Вот неожиданный для массового читателя поворот акад. Д. Кшибекова. Его не устраивает концепция известных ученых XX в. – О. Шпенглера, Н. Бердяева, А. Тойнби, Н. Элиас, С. Хантингтона и вступает с ними в полемику. Почему? Ответа находим в книге автора «Культура и цивилизация» (Алматы, «Карасай», 2009).

В научной литературе понятия «культура» и «цивилизация» употребляются трояко: вместе, отдельно и иногда как противоположные по содержанию явления. Когда задаем себе вопросы: каково соотношение этих понятий и как протекают эти формы человеческого прогресса, тогда убеждаемся в недостаточной разработанности данной проблемы. Причины ее не схожие. Философские традиции запада не всегда поддерживают одинаковые установки и ценности. Слишком много «параллельных» учений о культуре и цивилизации. Они а) связаны с ценностями разных культур, б) допускают столкновения цивилизаций, в) не всегда помогают взаимопониманию, г) игнорируют социокультурный подход к проблемам человеческого мира.

Случаи не стандартные. На этом уровне возникают вопросы:

1. Правомерно ли абсолютизация отдельных аспектов культуры и направлений цивилизации, неправомерное смешение их ценностей или чрезмерное подчеркивание различий между ними?

2. Можно ли найти точку соприкосновения разных культур, выявлять интеркультурные основания диалога?

3. Есть ли родственные методологические варианты решения проблемы цивилизационного развития?

Как бы ни было перечисленные выше ученые, не следуя правилам методологии наук, умеют «удобно оформленными словами скрывать истинную свою мысль» (с.58) или лишь описывать статичное состояние явлений. Они поверхностно определяют значение происходящих перемен в общественной жизни, не выделяют грани культуры и критерии для объяснения социальных явлений. Уязвимым местом в их позиции является завуалированность конкретного подхода в определении объекта культуры и цивилизации.

Прослеживая ход и итог авторской мысли убеждаемся в исходном и главном: предметом исследования доктор философских наук Д. Кшибеков не случайно выбрал природу культуры

и цивилизации, проблему траектории развития культуры и цивилизации, их сходство и отличие в контексте истории человечества и современной глобализации. И авторская позиция однозначна и оригинальна: культура шире, чем цивилизация. Ибо прежняя культура, сошедшая с исторической сцены, продолжает существовать в традициях, обычаях, в сознании и языках людей. В то же время «культурный уровень общества может быть высоким, но не стать цивилизованным и, наоборот (с.99). Мысль автора является (1) концептуальным обогащением духа национальной культуры и продукта человеческой деятельности; (2) сближает человеческую культуру и региональную цивилизацию друг с другом. В этих обобщениях содержится ценность авторской позиции.

Эти проблемы конкретно и комплексно всплывают в период независимости Казахстана, открывшую новую историю страны, суверенного государства и открытой системы общественных отношений. В фокусе новой истории – (1) проблемы национальных интересов, реального суверенитета и национальной безопасности; (2) опыт культурного развития нации и культурно-деятельностная традиция общества; (3) базовые ценности национально-культурного развития в контексте гуманитарного сотрудничества и глобальных тенденций. Отечество складывается из совокупности этногеографических, национально-культурных, политико-правовых и социально-экономических отношений, т.е. системы открытых и поступательных отношений. Интерес к отечественной истории растет, тем самым а) расширяется возможность использования этого интереса в политических целях – в установлении нового порядка, б) решается архитектура миропорядка в нашем регионе и отход от принципа евроцентризма, в) вырабатывается совершенно уникальное и равноправное отношение со всеми соседями. При этом надо было учесть в общественном и мировом изменении те вызовы, с которыми страна столкнется в будущем и будет воспользоваться благоприятным моментом, исходить из интересов субъекта национального строительства и государственного суверенитета.

Независимость тем самым открыла дорогу к овладению богатой, многообразной информацией о великой истории казахской земли и культурно-исторической, духовной сокровищницы Казахстана. Полнокровное знание прошлого народа и государства позволяет осознать в широком спектре самобытность каждого региона и единство исторической судьбы казахского народа.

Одна из главных задач в укреплении основы Казахстана – сохранить уникальную национальную ментальность, культуру и традиции, уровень духовно-культурного и инновационного развития общества. Фокус в этом направлении делается на локализацию совместных усилий, доступную инфраструктуру, на комплексные решения проблемы культуры, образования и технологического их обеспечения, на повышение эффективности подготовки интеллектуальной и политической элиты.

Развитие общества в период независимости возродило национальную культуру и культурную основу этнического населения; восстанавливало культурные очаги, растасканные или разрушенные после крушения Союза в 90 годы XX в. Казахстан за кратчайший отрезок исторического времени а) создал огромный капитал в духовной сфере, б) формировал многонациональную театральную, музыкальную, писательскую культуру, в) укрепил общность культур, способствовавшая расширению взаимосвязи с мировым опытом. Для укрепления и расширения стратегического сотрудничества надо осознать свой огромный ресурс, человеческий потенциал и их роль в нас и в мире.

Эта стратегия включает в себя три основных компонента ценностей. Это то, что (1) направлено на поддержание социального порядка в обществе; (2) образует духовную составляющую самостоятельной и совместной деятельности; (3) побуждает к проявлению положительной социальной активности. С подобных волевых и мировоззренческих позиций надо маневрировать теоретически, методически, тактически и организационно. Речь идет об ускорении модернизационных процессов и национально-культурного развития общества. Отсюда цельные задачи исследования: осмыслить потенциал национально-культурного развития Казахстана, принцип регулирования и механизм внедрения его в

конкурентоспособную среду, оформлять результаты поисковой работы в контексте инновационного духа. Она включает комплекс задач, а именно:

- раскрыть мотивы гражданской активности и характер деятельного участия граждан по укреплению культуры созидания, по внедрению опыта взаимной поддержки;
- анализировать духовный фундамент жизнестойкости индивидуального развития и критерии конкурентоспособности нации;
- выяснить уровень влияния системы культурных ценностей и результатов опроса на процесс модернизации казахстанского общества;
- осуществлять мониторинг профессионального уровня научно-интеллектуальных сообществ в освоении инновационных усилий и духовности;
- обобщать партнерское отношение между властью, коллективом и бизнес-сообществом, между Казахстаном и зарубежными партнерами;
- раскрыть историческое значение для нации – наследия, традиции, обычая, языка, семейных норм жизни, хозяйственного опыта, праздников как основы культурного ренессанса.

Задачи имеют факторный, векторный и мировоззренчески ориентированный характер. Проверенными и надежными механизмами достижения программных задач и рационального отношения к ценностям являются принцип деятельности, культурный диалог и расширение сферы сотрудничества, а в целом национальная инновация.

Национально-культурное развитие процветающей страны имеет а) многовекторную и многофакторную ориентацию, б) объединение в социальной сети идей солидарности и мобилизация опыта сплоченности в обществе; в) теоретико-фундаментальный, ценностно-ориентированный и рекомендательно-прикладной характер.

Перечень проблем исследуются преимущественно в разноречивой, в пределах специализации и научных интересов самих исследователей. Полученные выводы, по нашему мнению, адекватно не раскрывают существо предлагаемой темы. Вследствие разбросанности позиций новое прочтение места, функций и предназначения носителей культуры отстает от вехи времени и потребностей национального развития.

В русле Стратегии развития Казахстана реализуются принципы интеграционной и инновационной деятельности. На деле это означает постепенное распространение зоны своего сотрудничества и влияния; осуществление многовекторной интеграции в евразийском и евроатлантическом пространстве; организация системы двусторонних и многосторонних отношений. Интенсивный и интегральный путь сотрудничества сближает государство с гражданским обществом, форму модернизации с реальностью и перспективой развития Казахстана.

По мере укрепления национального единства и сплочения общества наметились общие и обязательные для всех ориентиры. Это: а) расширение межкультурного диалога как необходимое условие мирного порядка; б) привитие гражданам страны главных человеческих ценностей – патриотизма, нормы морали и нравственности, правил межнационального согласия и толерантности. Опора на уроки отечественной истории и базовые ценности национальной культуры ведет к инновационным ориентирам казахстанской цивилизации. Однако специалисты в идейно-концептуальном плане не оказались готовыми а) сформулировать новый подход к проблемам интеллектуализации нации; б) раскрыть национально-культурный уровень зрелости страны; в) сопоставлять альтернативные варианты решения стратегических задач.

Новая переходная позиция предполагает (1) нахождение оптимального баланса между национальными и наднациональными механизмами регулирования социокультурных процессов; (2) эволюцию региональных интеграционных процессов и разработку универсальных правил регулирования социокультурной деятельности; (3) оптимизацию национальной традиции и международных стандартов культуры.

В модернизационных усилиях возрастает роль государства в учете (1) интеллектуального, духовного, гуманистического потенциала общества и народа, без должной

реализации которого невозможно достижение единства и согласия в общественной жизни; (2) главного критерия в оценке реальной жизни людей и компетентного подхода в образовании, позволяющего оценить развитие способности обучающегося самостоятельно принимать решения в трудовой и творческой деятельности; (3) соотношения институциональной и функциональной части, закрепляющей интеграцию в конкретных направлениях общественно-профессиональной деятельности.

В контексте мира культура есть результат, условие, содержание социального и духовного движения. В социальном движении воспроизводится объективно индивидуальность как свойство человека-субъекта, носителя и создателя социальной эволюции. Культурные носители социальной эволюции приобретают особую значимость в период действий агентов транснациональных корпораций, нарастания глобальных тенденций и унификации национальной модели их развития.

Важные изменения претерпевает характер принятия решений на национальном уровне. Ранее сложилась традиция древнего востока, духовное движение которого обновлялось и развивалось на основе индивидуального опыта, так и на основаниях устойчивости, неподвижности, традиционализма. В изменившихся новых условиях предстоит решить сложные задачи национального государства: (1) проблему взвешенной поддержки интеллектуальных и организационных инноваций; (2) слияние процессов социализации, индивидуализации и интеллектуализации на почве отечественных перемен; (3) концентрацию усилий на воспроизводство человеческого капитала и национальных ценностей; (4) последовательную адаптацию национальной политики к создаваемым международным правилам. Возрастает потребность в комплексном и конструктивном исследовании истории отечественной культуры и в ориентирах казахстанской цивилизации.

Усилия современных специалистов постепенно сосредотачиваются на раскрытие значений принципов инновационной деятельности, т.е. (1) на расширение межкультурного диалога как необходимое условие мирного порядка; (2) на постепенное распространение зоны сотрудничества и влияния; (3) на осуществление многовекторной интеграции в евразийском и евроатлантическом пространстве; (4) на организацию системы действенных и динамичных отношений; (5) на привитие гражданам страны главных человеческих ценностей – патриотизма, нормы морали и нравственности, правил межнационального согласия и толерантности.

Комплекс исследуемых проблем этим не ограничивается. Поскольку расширяется тематика духовных исканий в области интеллектуальной культуры и интеллектуальной нации, в том числе и национальной политики.

Содержанием новой модели национального развития должно стать создание сильной мотивации к повышению эффективности усилий в плане роста человеческого капитала и совершенствования системы государственного управления.

Для чего необходимо обозначить некоторые важные методологические ориентиры теории национально-этнических отношений, блок теоретических задач проблемы интеллектуальной нации. Средством реализации данной теоретической задачи является понятийное мышление, на уровне которого возможно а) воспроизведение диалектики национальной жизни и интеллектуальной нации, б) сравнение и систематизация основных подходов к исследованию проблемы национального и этнического, в) расширение познавательных функций категорий и понятий национального, наднационального. Теоретико-методологический анализ нацелен на поддержание два взаимосвязанных процесса – возрождение субъекта общественной системы и объединение его сообществ в русле духовного возрождения.

Теперь возрастает значение форм адаптации самостоятельных субъектов хозяйства, бизнеса и этнических сообществ Казахстана к модернизационным процессам и влияние социальной модернизации на укреплении межэтнических отношений в условиях суверенитета. Суверенитет – это условие для развития человеческого потенциала и расширение возможности для того, чтобы пройти все ступени профессионального и

гражданского роста. Сочетание обязательного и рационального представляет собой ценность демократии, социально-политическую предпосылку этизации отношений между общностями гражданства, между соотечественниками различных стран. Суверенитет государства могуч готовностью его граждан к саморазвитию. Условием саморазвития человека является одновременное совпадение следующих факторов: человека не устраивает нынешняя жизненная ситуация, человек должен видеть перспективы развития самого себя и страны и у него должен быть план действий в обозначенных направлениях. Из этих этапов складывается условие для качественного рывка в развитии человеческого потенциала.

XXI в. человечество начало осознавать истоки самоликвидации и необходимость преодоления любых узких социальных, прагматических ориентаций сознания, проявления мировоззренческого кризиса – «нравственное подташнивание» (М.Нордау), пессимизма – «распалась связь времен» (Шекспир), «все подорвано» (Ф.М. Достоевский), «жизнь иссякла в своих источниках» (В.В. Розанов), «человек измелечал».

Другая причина кризиса национального сознания кроется в трактовке природы нации, прежде всего как доктрина, правовая норма и коллективная договоренность. Однобокий, узкий взгляд сужает а) роль сообщества свободных, равноправных граждан, говорящих на одном языке, солидарных и лояльных по отношению к создаваемому ими государству; б) историческую, культурную и социально-политическую общность государствообразующей нации. Ведь нация – это форма самосознания «единства в многообразии» и культурной гибридности; это мегаполис «национализированных» сообществ. (См. В. А. Тишков. О главных акторах цивилизационного диалога. –Полис, №5, 2012, с.78-81).

В этом ключе трактуется природа современной нации и другими авторами: «Нация представляет собой единое сообщество людей, которое проживает на общей территории, имеет общий язык и общую культуру, единую верховную власть, общие национальные и политические интересы, а также общее прошлое и будущее». (К. К. Колин, А. Д. Урсул. Информация и культура.. М., «Стратегические приоритеты», 2015, с.166).

Налицо попытки объяснить природу нации и содержание нациестроительства вне контекста общественных отношений и способа производства и то, что во внимание не берется территориальная целостность экономики и жизненного пространства нации как устойчивых и активных сообществ населения. Не очерчено своеобразие этноса, народа, нации как разные стадии социокультурной реальности, как единого объекта управления и субъекта саморазвития.

Учитывая эти переходы, скорее говорится о «казахстанской нации» как о качественно новом общественном образовании. При этом, пожалуй, предполагается, что единая нация (1) постепенно набирает темп объединения этнической культуры в единую национальную идеологию; (2) формируется под влиянием доминирующих новых общих политических и экономических интересов; (3) поддерживает равенство культур и самобытность этносов, входящих в состав коренной нации.

Из этой версии адекватно не соблюдается первое положение. Когда употребляется понятие «национальная культура» подразумевается сохранение культурного многообразия и не больше. В Казахстане только одна нация – казахская. Язык казахской нации объявлен государственным, а средством межэтнического (а не межнационального) общения является русский язык. Соответственно, политический акцент преобладает, т.е. роль нации/государства, пожалуй, выше и весома нежели нации-культуры. Исторические корни этнических культур более разнообразны, и они не ограничиваются ни историей, ни современной политикой, даже ни культурой народа Казахстана. Соответственно, историко-культурное наследие этносов имеет древние и разные истоки, а политический интерес к будущему только в XXI в. пронизан единым духом.

Еще в скрытой форме идет процесс дискредитации национального единства, национального государства и национальной культуры. Методы дискриминации схожие и проводятся изощренно, но наступательно и прицельно. Среди них: (1) информационная обработка населения национального государства и, в первую очередь, его национальной

элиты; (2) экономическая и финансовая экспансия, направленная на разрушение национальной экономики, дезорганизацию собственного производства и внутреннего рынка; (3) всемерное поощрение любых проявлений национального сепаратизма, который немедленно объявляется борьбой народа за свою независимость и демократические права человека.

Суть национальной проблемы - осознать масштабы происходящих в стране перемен, осмыслить качество ее культурной среды, определить перспективы духовного развития Казахстана и стратегию партнерства. Объединяющим началом при этом остается поиск ответа на вопрос: Каково должно быть казахстанское содержание стратегической позиции? Президент страны Н. Назарбаев в Стратегии «Казахстан-2050» один народ - одна страна - одна судьба» отмечает: «Нам необходимо общенациональное историческое сознание. Наше восприятие нации должно быть цельным, позитивным и объединять общество, а не разделять».

Общенациональное движение выступает за незыблемость ценностей, лежащих в основе казахстанской государственности – национальное единство, межэтническое и межконфессиональное согласие, гражданское единство и единство языка, толерантность, а также богатые традиции и культура народа Казахстана. В этих социальных приоритетах заложены идея совместного сосуществования различных этносов, возможность государства определить структуру самосознания новой страны, в которой стержень – национальная и казахстанская идентичность, единство политической нации.

Пора одуматься, что в условиях мирного сосуществования народ трезво просыпается, сознание его становится твердым и чутким, шире и глубже, чем думают о нем правители. Народ как носитель и хранитель собственной культуры способен направлять традицию на самореализацию.

Носители национальной культуры должны (а) четко осознавать взаимозависимость и необходимость сосуществования, ведущего к формированию толерантной среды обитания и встречных взаимодействий; (б) создать альтернативное, мирное мультикультурное сообщество, при котором каждая сторона учитывает существующие реалии; (в) глубоко осознавать собственную экзистенцию на исторической Родине. При этом они обязаны помнить, что потеря своего «Я», истории, культуры, памяти означает, по сути, потерю своего реального человеческого достоинства, индивидуальной уверенности и этнополитического самосознания. В этих параметрах идентичности национализм мыслится не как абсолютная ценность и единственная мощь, а возвеличивается духовное содержание нации. А укрепление национальной традиции, культуры и языка как объединяющих факторов народа есть расширение основы государственности и гражданского общества в едином русле.

Стало очевидным, что межэтническое согласие – это основа консолидации общества и сохранения равных прав и обязанностей. Сила и мощь согласия проявляется (1) в соблюдении своих обычаев, традиций, культуры и языка, (2) в укреплении казахстанского крепкого образа жизни, (3) в укреплении сокровища и историко-культурного наследия нации. В числе наиболее значимых приоритетов общенационального, надотраслевого масштаба выделяется емкое понятие – культурный код нации и его составляющие компоненты – наследие, традиции, обычаи, язык, семья, хозяйственные системы и праздники.

Заложенные в концепции принципы культурной политики – приоритетность национального культурного наследия, признание культуры как фактора роста и социального развития, уважение культурного многообразия, свобода творчества и культурного самовыражения – представляют собой единую платформу национально-культурного развития по отраслям и стратегическое направление устойчивого развития. В концепции особенно подчеркивается, что поддержка традиционных ценностей, формирование и развитие нравственных ориентиров, определяющих национальную идентичность расширяет одновременно культурное сотрудничество, гуманистическую традицию.

Культурное сотрудничество устраняет неравенство между людьми, активизирует действие человека труда и ускоряет его созидательную миссию, расширяет пространство

взаимодействия, открывает горизонты взаимопонимания людей, повышает качество их душевного и духовного состояния. Культурное сотрудничество – это престижный и взаимовыгодный путь к процветанию всех, ибо оно есть (1) надежный путь к саморазвитию, солидарности и безопасности, новый проект самостоятельного и совместного творения; (2) испытанный принцип исторической справедливости в масштабе коллектива, отрасли, региона и страны; (3) залог формирования единой казахской нации как крепкой основы полиэтнического государства; (4) наращивание исторического, социального и геополитического потенциала Казахстана.

Гуманистическая традиция, открытый диалог, дипломатическая культура значимы и полезны сотрудничеству тем, что они (1) расширяют конкретное культурное пространство, в котором осуществляется жизнедеятельность людей; (2) открывают их социальное самочувствие и функционирование различных реальностей, которые дополняют друг друга.

Нами осмыслены не только проблемы национального-культурного развития, но и условие активного участия казахстанской культуры в глобальном культурном диалоге.

З.С. Айдарбеков,
*доктор философских наук, профессор,
КазУМОиМЯ им. Абылай хана. г. Алматы*

АКАДЕМИК ДОСМУХАМЕД КШИБЕКОВ - ЛИЧНОСТНЫЙ ПРИМЕР ДЛЯ МОЛОДЕЖИ

Человек действительно есть мера всех вещей, понаблюдайте, и вы заметите: одни люди излучают уверенность, вызывают доверие и восхищение, а другие — нет. Молодой человек, посмотрите еще внимательнее, и вы поймете: те, кто вызывает наибольшее уважение, достигают наибольшего успеха в жизни, они уважаемы как в обществе, так и в семье.

Академик НАН РК Д.К. Кшибеков сам по себе целый мир, человек высокого интеллекта и эрудиции, а его интеллигентность, профессионализм и доброта снискали к нему глубокое уважение всех поколений его студентов и коллег, философов. Масштаб личности Досмухамеда Кшибековича, широта его взглядов и духовная высота всегда вызывали у нас восхищение и гордость. В нем всегда подкупает его мышление, кристально чистый, великодушный образ УЧИТЕЛЯ.

Думаю, что к нам относятся именно так, какого отношения, по нашему собственному мнению, мы достойны. И наша культура, характер и мышление делают нас такими, какие мы есть. Досмухамед Кшибековича всегда отличают такие качества, как глубокая порядочность, нравственная чистота, доброжелательное отношение к окружающим и преданность своему делу. Человек с большой буквы, яркий пример для наших современников и представителей молодого поколения, решивших связать свое будущее с наукой и образованием, воспитанием подрастающего поколения и служением своему Отечеству.

Д.К. Кшибеков – участник Великой Отечественной войны, он всю жизнь посвятил науке, образованию, воспитанию подрастающего поколения, родному университету КазНТУ им. Сатпаева. В нем проявился его талант и ему он отдает все свои силы, знания, умения и опыт. Я много раз убеждался, как он умеет находить оптимальный выход из самых трудных ситуаций и дать мудрый совет, необходимую поддержку и подбадривать людей сердечным словом, озаряющей улыбкой. Как сказал А.А. Зиновьев: «Когда человек перестает учиться, он

вступает в стадию старения». По моим наблюдениям, ему нравится учиться новой работе, новому хобби, читать новые труды, находить новые области и погружаться в них — это сохраняет вкус жизни и не дает погрязнуть человеку в однообразии быта. Он никогда не знает усталости, всегда энергичен в свои 90 лет и демонстрирует нам пример жизнелюбия, бодрости, огромного и неподдельного интереса к общественно-политической и экономической жизни страны.

Как сказал Габриэль Гарсиа Маркес: «Возможно, в этом мире ты всего лишь человек, но для кого-то ты - весь мир». Глядя на пройденный жизненный путь и увлеченность нашего уважаемого Академика, понимаешь, что сегодня твое оружие – это твое образование, твои мозги и нужно всю жизнь учиться, познавать и открывать для себя что-то новое и притязания к этой жизни должны быть подкреплены серьезной образовательной базой. Как утверждает сам Досмухамед Кшибекович, после того, как у человека сформированы необходимые для жизни знания, умения, навыки и система нравственных ориентиров, начинается процесс самореализации. А далее, последовательное продвижение к вершинам профессионального мастерства, и на этом этапе человек проявляет себя как творец и создатель значимых для него ценностей.

Но высокий профессионализм должен быть по достоинству высоко оценен как руководством, так и обществом. Вот об этом должны помнить молодые люди, так как по своей природе молодежь нацелена на карьеру, обучение и развитие, а как его убеждать и как мотивировать правильно - это извечная проблема общества. И как выстроить обучение так, чтобы оно стало максимально полезным и увлекательным? От того, как люди отражают и интерпретируют облик и поведение и оценивают возможности друг друга, во многом зависит характер их взаимодействия и результаты, к которым они приходят в совместной деятельности. Кстати, справка из словаря иностранных слов: в своем первоначальном итальянском звучании «сантига» означает «жизненный путь». Карьера — это образование, это характер, это благополучие, это постоянное повышение собственного уровня образования.

Сегодня во всем мире резко обостряется конкуренция в глобальном соревновании в сфере высшего образования, в том числе за лучших специалистов, ученых и студентов, поскольку нации конкурируют не только товарами и услугами, но в первую, очередь конкурируют системами общественных ценностей и системой образования. Мир переживает острый мировоззренческий и ценностный кризис. Парадигма задач, которые предстоит решать, качественно изменилась и мы должны научиться жить в XXI веке в сосуществовании различных культур и религий. Культура мира, согласия и сосуществования народов требует больших усилий, интенсивного труда, неисчерпаемой энергии.

Образование в условиях экономического кризиса, не смотря ни на что, формирует основы главного его ресурса - человеческого капитала, который, в свою очередь, создает новые знания и развивает информационный потенциал. Этот процесс обуславливает новое понимание качества образования в целом, характеризуемое адекватностью содержательной основы образовательного процесса состоянию и потребностям отдельной личности. В контексте этих мировых тенденций нынешнее состояние отечественного образования, в том числе системы среднего и высшего образования, требует критического осмысления достигнутых результатов.

Реальная ситуация такова, что отстают сегодня не только образование, наука, сельское хозяйство, но и малый и средний бизнес. Упало качество образования, система профтехобразования в стране в 90-е годы была развалена, хотя отдельные предприятия и МОН РК воссоздают систему, но в данной сфере результаты отечественного образования не в полной мере обеспечивают устойчивый экономический рост и развитие человеческого капитала в Казахстане. Закон «Об образовании в РК» прямо ставит задачу социального и государственного заказа: качество образования выступает комплексной характеристикой образования, выражающей степень его соответствия государственным образовательным стандартам и государственным требованиям (образовательным стандартам, устанавливаемым университетами) и потребностям заказчика образовательных услуг.

Следует помнить, что поведение молодежи обусловлено как ее общественным положением, так и характерными качествами, свойственными данной группе: психической подвижностью, интеллектуальной мобильностью, преобладанием эмоций над рассудком. Вопросы социально-психологической регуляции поведения, усвоения социальных и формирования личностных норм молодых людей имеют особую значимость, так как именно молодежь представляет ближайшее будущее общества, наиболее ярко выражает как его возможности, так и проблемы.

Сегодня историческая задача - создание государственности Республики Казахстан решена. Перед Казахстаном стоит стратегическая цель – стать действительно неотъемлемой и динамической частью мировых рынков товаров, услуг, трудовых ресурсов, капитала, современных идей и технологий. Одной из основных задач достижения этой цели является формирование на основе современного образования и профессиональной переподготовки основ «умной экономики», использование новых технологий, идей и подходов, развитие инновационной культуры. А для ее создания необходимо развивать свой собственный человеческий капитал. Мы – тоже страна больших возможностей, где каждый может получить хорошее образование, реализоваться, открыть свой бизнес. Все это требует объективного социально-философского исследования качества образования и проблем формирования инновационной культуры казахстанского общества.

Президент Республики Казахстан Назарбаев еще на заре независимости обратился к нации с масштабными программами и обозначил фундаментальные основы философии независимости — Всеобщий Труд, мудрость, толерантность и единство народа, уникальность истории, культуры, религии и государственного языка при полном уважении языков всех этносов Казахстана. Елбасы поставил задачу и по борьбе с социальным иждивенчеством, патернализмом и инфантилизмом у молодежи. Эта тема на самом деле важна, т.к. в стране количество людей, склонных к предпринимательской инициативе, невелико – около 15%. По данным экономистов и социологов, этот показатель в эти годы еще больше снижается. Во многом это связано с тем, что государство, выстроив такие важные идеологемы, как стабильность и многовекторность, не выбрало направление движения, вернее выбрало, но не смогло по нему двигаться, долгое время затрудняясь с определением такого важного фактора, как «вектор развития страны» – экономического, технологического, социального, образовательного. Многое было отдано на откуп обстоятельствам, конъюнктуре, одной из таких задач является необходимость повышения общеобразовательного уровня населения в связи с произошедшими изменениями в базисных квалификациях и возникновением новых квалификаций, требующихся в условиях современной социально-экономической среды.

Знания и профессиональные навыки – ключевые ориентиры современной системы образования, подготовки и переподготовки кадров. Безусловно, чтобы стать развитым конкурентоспособным государством, мы должны стать высокообразованной нацией. Постоянно овладевать навыками работы на самом передовом оборудовании и самом современном производстве. Это важно, чтобы наши дети были адаптированы к современной жизни. Мы должны интенсивно внедрять инновационные методы, решения и инструменты в отечественную систему образования, включая дистанционное обучение и обучение в режиме онлайн, доступные для всех желающих. В этом и состоит предназначение системы образования: научить думать, размышлять, мыслить получить системные углубленные знания, ориентированные на успех. Современные процессы развития Казахстана выдвигают к сфере образования республики ряд новых требований и задач.

Эти основы важно знать каждому гражданину Республики Казахстан и идеи о трехязычии, об открытом и толерантном обществе, которые позволят Казахстану добиться успеха и войти в число самых развитых государств мира. Теперь задача будущих поколений – сохраняя все, чего мы достигли за годы суверенитета, продолжить устойчивое развитие в XXI веке. Исторический материализм учил, что конец всякого события есть начало следующего. Время не стоит на месте, оно меняется, вместе с ним меняются жизненные реалии и задачи. Мы оглядываемся на пройденный путь: что сделано, что упущено, что обречено? И,

одновременно, через настоящее заглядываем в будущее: что впереди? Образование как процесс предусматривает приобщение молодежи к общечеловеческим и национально-этническим ценностям в процессе социализации человека, взаимодействие с другими людьми (семьей, коллективом), с обществом, с природой, с религией, с культурой материальной и духовной.

Президент предложил в Послании своему народу национальную идею «Мәңгілік ел», которую теперь предстоит сообща претворять в жизнь. Каковы важнейшие условия реализации президентской стратегии на новом этапе развития Казахстана? Сегодня для нас как никогда актуален вопрос развития в казахстанском обществе высокой социальной активности молодёжи, гражданской ответственности, духовности, обладающих позитивными ценностями и важнейшими качествами для созидательной деятельности в интересах Отечества, защиты его национальных интересов и обеспечения устойчивого развития страны. А также, утверждение в обществе, в сознании граждан социально значимых патриотических ценностей, взглядов и убеждений. Уважения к культурному и историческому прошлому Казахстана, к традициям и обычаям казахской нации и населяющих его других этносов. Карл Ясперс писал: «Взор, обращенный в прошлое, погружает нас в тайну человеческого бытия. То, что у нас вообще есть история; что история сделала нас такими, какими мы кажемся сегодня; что продолжительность этой истории до настоящего момента сравнительно очень невелика, – все это заставляет нас задать ряд вопросов. Откуда это? Куда это ведет? Что это означает?».

Очевидно, что только динамичное развитие доступного и качественного образования, в современную эпоху могут стать основанием разработки программ системной модернизации казахстанского общества. В соответствии с новой стратегией развития образования определены ценности и цели образования с учетом, с одной стороны, общеказахстанского менталитета, национально-исторических и этнических традиций, с другой, – общей культуры, включающей в себя критическое и этическое измерения, и нацеленной на развитие общепланетарного мышления. Основными интегративными источниками ценностей являются воля к жизни, любовь к природе, единение с человечеством, осознание значения человека и человеческой жизни.

Основная функция культуры и образования – это воспитание человека, изменение, преобразование его природы. Живя в обществе, человек не может постоянно не меняться, а, говоря иначе, не воспитываться и не самовоспитываться. Иначе он будет отторгнут общественной жизнью. А культура и есть то, с помощью чего осуществляется общественное воспитание, т.е. приобщение и освоение человеком норм культуры. Актуальна, как никогда, задача по усилению роли воспитания в образовательном процессе, ибо воспитание, как в широком, так и в узком смысле слова, всегда осуществляется на основе культуры и образования.

Воспитание всегда выступает как окультуривание человека, образуя человеческое содержание общественной жизни, выступает как воспитательный и воспитывающий феномен, через который реализуется социально-педагогическая деятельность. Осваивая культуру, человек меняет свое мировоззрение и соответственно поведение в обществе. Сегодня востребованы профессионально мобильные специалисты, способные успешно реализовывать себя в изменяющихся социально-экономических условиях. Это связано с общей тенденцией гуманизации наук о человеке и смене приоритетов в акмеологической парадигме. Исследовательский интерес направлен в первую очередь на человека, а не на профессиональное сообщество в целом.

В идеале образование и воспитание должно работать в одной связке. Воспитание должно быть вплетено в образовательный процесс. Оно должно пробудить дух, волю, интерес учащегося служению нации, направить его энергию в созидательное русло. В истории есть множество примеров, когда государство сознательно пробуждало, организовывало и направляло эту энергию в пользу государства (примеры Южной Кореи, Сингапура, Японии). Общекультурные ценности составляют основу ориентации образования на всех уровнях достижения стратегической цели системы. Национальные ценности образования определяют

уникальную систему традиций и ментальных особенностей народа, национальные ценности культуры. Основная функция культуры – это воспитание человека, изменение, преобразование его природы. Общественное воспитание есть приобщение и освоение человеком норм культуры, т.е. окультуривание человека. Культура, образуя человеческое содержание общественной жизни, выступает как воспитательный и воспитывающий феномен, через который реализуется социально-педагогическая деятельность. Осваивая культуру, человек меняет свое мировоззрение и соответственно поведение в обществе.

Обращаясь к нашей молодежи, к студенчеству, хотел бы сказать, что вы – воплощение всех наших надежд на будущее. «Мы должны брать из прошлого огонь, а не пепел», - говорил Ж. Жорес, поэтому у нынешнего поколения есть, что взять из прошлого, чему следовать и чем гордиться. Вопросы правильной интерпретации исторического наследия нашего народа являются насущной необходимостью дня сегодняшнего. Управлять обществом научно – это значит познавать, выявлять закономерности, выявлять прогрессивные тенденции общественного развития и направлять его движение в соответствии с этими тенденциями.

Есть личностные примеры для молодежи – это наш учитель, академик НАН РК, философ и общественный деятель Досмухамед

Кшибекович. Кстати, как не раз высказывался академик Кшибеков, настоящий гражданин своей страны – это прежде всего тот, кто заботится о стабильности и процветании своей Родины. Да, если бы у нас в Казахстане не было политической стабильности и межнационального согласия, жизнь была бы гораздо сложнее, вернее, совсем другой. В этой связи считаю вполне уместным процитировать слова известного российского правозащитника и детского врача Леонида Рошала: "Вот мы иногда жалуемся: дескать, плохо живем. Но, как говорится, все познается в сравнении. И когда посмотришь, что делается в мире, то понимаешь, что порой нам жаловаться грех". Безусловно, это вовсе не означает, что мы должны выступать против всякой свободной мысли и любого живого чувства.

Вместе с тем, наличие критической массы становится, как правило, для любого общества характерным явлением и по большому счету в этом нет ничего предосудительного. Республика Казахстан декларирует себя демократическим, светским, правовым и социальным государством. И это наши идеалы, поэтому критика положена в демократическом государстве, но она должна укреплять государство, а не разваливать его. Просто порой, мы наблюдаем откровенно агрессивный настрой отдельных индивидов в отношении родной страны и лично меня это настораживает. Убежден, нельзя ради своих амбиций очернять собственное государство и свой народ. Тем более в нынешнее непростое время финансового и экономического кризиса, когда необходимо объединиться и теснее сплотить ряды, когда ни в коем случае нельзя быть равнодушным, особенно молодежи. И как утверждает Академик Кшибеков Д.К. надо всем миром и дальше обустривать наш общий большой дом, бороться с негативными проявлениями, в том числе используя такой инструмент, как критическое мышление. Ибо только конструктивная критика является наиболее эффективным путем решения острых проблем общества.

На встречах с студенческой молодежью академик Д.К. Кшибеков демонстрирует мудрость и ясное понимание того, что решение этих задач требует мобилизации всех имеющихся сил и средств. Понимание того, что решение масштабных задач государства невозможна без собранности, мобилизации, а молодежи в данной ситуации нужен научно-обоснованный, и тщательно продуманный, четкий план реформирования общества, основанный на опыте других стран.

В одном из своих выступлений перед молодежью Глава государства Н.А.Назарбаев сказал: «Каждый гражданин независимой страны, задумываясь о прошлом и будущем Казахстана, должен задать себе вопрос, «Кто мы были вчера?» «Кто мы сегодня?» «Кем будем завтра? Это значит, каждый гражданин должен понимать, что история его страны, его народа - не хуже других. Это значит, что каждый гражданин должен путем глубокого мышления через исторические недра стремиться быть достойным приемником необъятной земли, оставленным нашими предками».

ЛИТЕРАТУРА

1. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. Алматы: Атамұра, 1999. – 296 б
2. Бердяев Н. Философия неравенства. М.: ИМА-пресс, 1990.
3. Лекторский В.А. Философия, познание, культура. М.: Канон+, РООИ “Реабилитация”, 2012.
4. Лихачев Д.С. Экология культуры // Избранные труды по русской и мировой культуре. СПб.: Изд-во СПбГУП, 2006.
5. Меликов И.М. Культура как олицетворение содержания общественной жизни // Ученые записки РГСУ. М., 2010. № 3. С. 17–25.
6. Фатыхова Р.М. Культура как диалог и диалог в культуре // Вестник

Г.Т. Тұрсынова, Г.Д. Рыскелдиева,
Халықаралық ақпараттандыру Академиясының академигі, профессор
Қ.И. Сәтбаев атындағы ҚазҰТУ

ЖЕКЕ ТҰЛҒА – ТӘРБИЕНІҢ ТАНЫМ КӨЗІ

Тәрбие ордасы, тағылым табалдырығы. Әр жеткіншек – зерттелмеген құпия. Сол зерттелмеген құпияны ашып, тәлімгердің басқаға ұқсамайтын қасиетін тани білу, оқытушы атаулыға үлкен салмақ тастап отыр. Сондықтан, оқытушыға жүктелетін міндет ауыр. Ендеше, елдің ұлтжанды, азаматын тәрбиелеймін деген кез келген ұстаз ұлттық мәдениетпен, тарихи, мәдени және құнды ата-баба мұраларымен қарулануы қажет.

Тәрбие – қоғамдық үрдіс, қоғам жеке тұлғаның ара қатынасын қамтамасыз ететін басты жүйе. Оның негізгі өлшемі өмірге қажетті тұлғаның жағымды қасиеттерін дамыту болып табылады. Тәрбие категориясының маңыздылығы сондай, біздің болашақ ұрпағымыз тәрбиеден ғана рухани байлық алып, тәрбие арқылы ғана Адам болып қалыптасады. Болашақты гүлдендіріп, тәуелсіздікті нығайтатын ұрпақ алдымен рухани ұлттық тәрбие нәрімен сусындауы қажет. Рухани байлық, ең алдымен, әр халықтың ұлттық әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, әдебиеті, мәдениеті, өнері, шыққан түп-тамырында жататыны белгілі. Сол ұлттың байлықты бүкіл адамзаттың өз ұрпағын тәрбиелеудегі, білім берудегі озық ұстанымдарымен байланыстыра отырып, әр тұлғаның қабілетін, талантын ашу, өзіне деген сенімін нығайтып, өзіне-өзінің жол ашуына түрткі жасау. Міне, бүгінгі білім беру, тәрбие ісінің басты міндеті осы.

Педагог, психолог-ғалым Ж.Аймауытұлы тәлім-тәрбие саласында адам тек қана белгілі бір әлеуметтік топтың өкілі ғана емес, ең алдымен – тұлға. Тұлға – қоғамда өзінің орны бар, ерекше қасиет иесі. Оның ұлттық тәлім-тәрбие ісін дұрыс, тиімді ұйымдастыру мен шешуде жеке тұлғаны қалыптастырудағы зор маңызы бар екенін айтады. Қазақ топырағында ХХ ғасырдың басында тәлімдік ой – пікірлерімен ұлттық колоритке (нақыш) толы психологиялық көз қарастарымен барша жұртты тәнті еткен, қазақ жан тану ілімінің көш басшысы ретінде таналған Ж.Аймауытовпен қатар, оқу тәрбие ісіне тікелей қатысты педагогикалық психологияға ерекше ден қойған М.Жұмабаевтың еңбектерінің мәні зор. Ұлттық тәлім-тәрбиеге көп көңіл бөлген педагог М.Жұмабаевтың артына қалдырған тәлім-тәрбиелік мұраларының негізгі тақырыптарының бірі де – ұрпақ тәрбиесі мен тұлға мәселесі. Осыған орай, педагог «түзу адам», «жетілген адам» туралы айта келіп, бұл оның шын келбетінен, жүріс-тұрысынан, нақты ісінен байқалады, бұл айтылғандар тұлғаның қандай мінезді екенін білуге мүмкіндік береді. Адам тұлға, кісі болу үшін өзін сүю, жақындарын сүюмен шектелмей, жалпы адамзатты сүюі шарт. Таза жүректі, халқын сүйген, ел мұқтажын ойлайтын, әділетпен адалдықты жақтаған адам ғана тұлға бола алады. Тұлға – сан қырлы, мазмұны да, табиғаты да күрделі, құпиясы мол әлеуметтік ұғым. Адам өсу, дамып жетілу үдерісінде біртіндеп тұлға, кісі деген атқа ие болады, деп тұжырымдайды.

Өзін-өзі тану нәтижесінде тұлға өзін-өзі тәрбиелейді, өз бойындағы шығармашылық әлеуетін танып және аша білуге, өзінің психологиялық ерекшеліктерін жетілдіруге, эмоциялық көңіл күйін басқара алуға, жеке құндылықтарын бағалай білуге мүмкіндік

жасайды. Әрине бұл үрдіс тұлғаның отбасындағы және ұжымда өзін-өзі тәрбиелеу ықпалдарының нәтижесінде іс жүзіне асады.

Тұлғаның адам болып қалыптасуы тәрбиеге байланысты болса, ал отбасы-сол тәрбиенің бастауы. Мәселен, «Адамның адамшылығы – ақыл, ғылым, жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаздан болады», - деген қанатты сөз, отбасы, мектеп, қоғам үшеуінің дұрыс берген тәрбиесінің жемісі болмақты меңзейді.

Я.А. Коменский «Тәрбиені мойындамау – адамдардың, жанұяның, мемлекеттік және бүкіл әлемнің құруы» деген болатын. Ендеше, тәрбие ауадай қажет. Ертеңгі ел тізгінін ұстар азаматтар - бүгінгі студент. Жас ұрпақ тәрбиесі қай заманда болмасын уақыт сәресінен түскен емес. Тәрбие мәселесі адам баласының ғұмырындағы көнермейтін ажырамайтын баға жетпес құндылық, тұлға тәрбиелеу мәселесінің негізгі өзегі – өмір тәжірибесі, өз халқының әдет-ғұрпы. Ақиқат пен аңыздың асқарында ғұмыр кешкен Бауыржан Момышұлының мына сөзі үнемі жадымызда. «Жаудан да, даудан да қорықпаған қазақ едім, енді қорқынышым көбейіп жүр. Балаларын бесікке бөлемеген, бесігі жоқ елден қорқам. Екінші, немересіне ертегі айтып беретін әженің азаюынан қорқам. Үшінші, дәмді, дәстүрді сыйламайтын балалар өсіп келе жатыр. Мен солардан қорқам» деген атамның осы сөзі құдіретіне тәнті болып өсетін тұлғаның тәрбиеленуіне, ертегі құмарта тындап, оның қызығына тамсана білетін жеткіншектің көбеюіне, дәстүрімізді сыйлайтын намысты ұл мен қыздың өсуіне тірек болатын тәрбие жұмысы ұлттық мінез, ұлттық келбетіміздің ажарлануына жол ашады.

Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті:

Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек, – деп Абай Құнанбайұлы айтқандай, жүректің жылуы, махаббат, ар-намыс, қайрат-жігер деген сезімдері бар рухтың мекені оқытушының жүрегі болуға тиіс.

Мәлік Ғабдуллиннің мына сөзі тәрбие туралы ой салады:

«Тәрбие дегеніміз баланың үстіне кигізе қоятын дайын киім емес. Тәрбие жұмысының мындаған түрі мен қыры бар. Олар тәжірибеде сынала келе нәтижеге ие болады. Сондықтан тәрбие мәселесі қоғам өмірінде ешқандай маусымды, үзіліс дегенді білмейді, үздіксіз жүргізіліп отыратын процесс». Жоғарғы оқу орындарында тәрбие кеңістігін қалыптастыруда студенттерге тәрбие арқылы білім беруде қазақ тілі, қоғамдық пәндерге атқаратын рөлі жөнінде ерекше мән берілген. Ол жеке тұлғаларға отансүйгіштік, ұлтжандылық, идеялық сенімді қалыптастырады. Қазақтың ұлттық салт-дәстүрі, мәдениеті мен әдебиеті, студенттердің еңбексүйгіштік, ұқыптылықтық, моральдық қасиеттерін қалыптастырады. Тәлімгерге өнер үйретіп, кәсіпке баулу, тиянақты білім беру абзал азамат етіп тәрбиелеу әрбір оқытушының басты міндеті. Сондай-ақ отбасындағы шынайы ұлттық тәрбие қолға алынбай, тұлғаға ұлттық тәрбиенің нәрін татпай, оның ұлттық менталитеті қалыптаспайды. Ондай жағдайда ол өзін де, өзгені де сыйлап, құрметтеп, отбасының, елінің намысын ойлап жарытпайды.

Осыған орай, ұлы ойшыл Әбу Насыр әл – Фарабидің мына сөзі ойға оралады: «Адамға ең бірінші білім емес, рухани тәрбие беруі керек, тәрбиесіз берілген білім - адамзаттың қас жауы». Осыны түсінген ата-ана ұстаз еңбегін бағалайды. Халық педагогикасында жастарға арнайы: «Ұстазыңды ұлы әкеңдей сыйла, ол саған бойындағы бар асылын берді, өнер үйретті әкең жасамаған жақсылықты жасады, шын шәкірт болсаң ұстазыңның үмітін ақта, жолын қу, өнерін жалғастыр» деген ақыл-кеңестер айтылған. Мұның бәрі сергек, сезімтал, ақыл-ой парасаты мол, жан-жақты білімді, өнегелі, өнерлі азамат болуын көксеуден туған. Қай студенттің болсын, бойынан жақсы қадір-қасиет іздеп табу, соған арқа сүйеу, оған үлкен үміт арту оқытушы тәрбиесінің тәжірибесі болу керек. Тіпті студенттің байқалатын ізгі қасиеттерін де айтып, жақсы талпыныстарын да бағалап, үміт білдіріп отырса, соғұрлым ол сенімді бағалай біледі, ашыла түседі. «Егер тұлғаны тәрбиеленген дәрежеге жеткізудің сәті түссе, адамгершілік тәрбие жеке адамды жетілдіруде тиімді ықпал жасайды. Тәрбие арқылы білім

беру - үзіліссіз жүргізілетін үрдіс, ол адамның өмірге келген күннен бастап өмір бойы жалғасады. Оның мазмұны тұлғаның жеке бас қасиеттерінің кең шеңберін қамтиды.

Қазақстан мемлекетінің ертеңгі болашағы – бүгінгі ұрпақ тәрбиесіне тікелей байланысты. Өскелең ұрпақтың рухани жан дүниесін білім нәрімен сусындатып, халқының ерте заманнан жинақталған асыл мұрасымен байытып, ұлттық дәстүрлердің озық үлгілерін санасына сіңіріп, Абай Құнанбайұлының сөйлесек, «көкірек көзін оята тәрбиелеу» – бүкіл қоғам болып атсалысатын жауапты міндеттердің ең бастысы. Бүгінгі күнде жастарды әдепті де саналы етіп тәрбиелеу үшін ең алдымен тәрбие ережелеріне сүйене отырып, ұлттық дәстүрімізді, әдет-ғұрыптарымызды, дінімізді, ата-бабаларымыздан қалған насихат мұраларын студенттердің санасына сіңіре білу қажет. Осы орайда тәлім-тәрбиемен қатар, болашақ ұрпақтың бойына өз тілін құрметтеу және оны ғасырлар бойы сақтау қажеттілігін де ұғындырған абзал.

Адам баласы ұлтына, жеріне, тарихи дамуына, қауымдасуына, діліне қарай дербес мемлекеттер болып өмір сүріп жатқанда тіл мәселесінің мазмұны да, мәні де артатындығы белгілі. Бұл арада қазақ халқының саяси тәуелсіздік алып, өз алдына жеке ел болуы – оның тілінің де еркіндік алуымен, кедергісіз өрістеуімен тікелей сабақтасып жатуы керек. Қандай халықтың болсын егемендікке қол жеткізуі – өзінің байырғы ұлттық құндылықтарына оралуын білдіреді. Өйткені тәуелсіздігіміздің мәні қандай болса, тіліміз де соншалықты маңызды. Елбасымыздың өзі «мемлекеттік тіл – Қазақстан халқын біріктіруші аса маңызды фактор» деп, Ана тіліміздің қоғамдағы орнын айқындап берген болатын. Осы орайда, Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Тарих толқынында» атты еңбегінде айтып өткен терең мағыналы сөздері ойымызға оралып отыр: «Дауға салса алмастай қиған, сезімге салса қырандай қалқыған, ойға салса қорғасындай балқыған, өмірдің кез-келген орайында әрі қару, әрі қалқан болған, әрі байырғы, әрі мәңгі жас, отты да ойнақы Ана тілінен артық қазақ үшін бұл дүниеде не бар екен! Ғасырлар бойы қазақтың ұлт ретіндегі мәдени тұтастығына ең негізгі ұйытқы болған - оның ғажайып тілі». Бұл Елбасымыздың халқым деп, қабырғалы қазағым деп, тайсаң - тағаң, тарықсаң - панаң боламын деп айтқан имани сөзі.

«Адам ұрпағымен мың жасайды» – деген Лұқпан хакім.

Резюме. В предложенной статье, использованы работы относительно воспитания, формирования и развития качеств и чувств в подрастающем поколении как патриотизм, любовь к Родине, а также крылатые слова .

Проблемы развития воспитания, несомненно, заслуживает самого пристального внимания так как речь идет о завтрашнем дне Казахстана, ценностных ориентирах нашего общества, о национальной безопасности страны, корни которой кроются в воспитании, творческом развитии, гражданском становлении подрастающего поколения. Основным стержнем воспитания личности – жизненный опыт, а также обычаи и традиции своего народа. Будущее Казахстана напрямую связано с воспитанием молодого поколения. Поэтому главной задачей является создание необходимых условий для формирования развития и профессионального становления личности на основе национальных и общечеловеческих ценностей.

Summary. In an offer article, works are used in relation to education, forming and development of qualities and feelings in a rising generation as patriotism, love to Motherland, and also the winged words .

Problems of development of education, undoubtedly, deserves the most intent attention because the question is about the morrow of Kazakhstan, valued reference-points of our society, about national safety of country, the roots of that are covered in education, creative development, гражданскрм becoming of rising generation. By the basic bar of education of personality is vital experience, and also customs and traditions of the people. The future of Kazakhstan is straight related to education of the young generation. Therefore a main task is creation of necessary terms for forming of development and professional becoming of personality on the basis of national and common to all mankind values.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазіргі қазақ әдеби тілі: Бүгінгі және болашағы. Ғылыми-теориялық конференция материалы. - Алматы: Ап. ҰПУ, 1998. - 420 б.
2. Қабдолов З. Сөз өнері – Алматы: «Мектеп» 1976 – 373б.
3. Нұрғалиев Р. Дән – Алматы: Жалын 1977-248б.
4. Нұршайықов Ә. Деректі кітап дидары // Қазақ әдебиеті. 1978 ж. 31 наурыз

Г.Ж. Кенебаев,
к. филос.н., профессор, КазННТУ им. К.Сатпаева

ТВОРЧЕСКИЙ ПУТЬ, ДЛИННОЙ В 65 ЛЕТ

Древняя земля казахов, расположенная на живописном берегу многоводной реки Сырдарья славилась земледелием, превосходными бахчевыми культурами, тучными табунами лошадей, развитой торговлей, расцветом различных видов ремесел прикладного искусства, устным народным творчеством.

Эта земля прославилась своими бесстрашными воинами, батырами, защитниками Великой степи. Всевышний щедро наделил этот край выдающимися личностями: Коркыт Ата, Мустафа Шокай, Турмагамбет Изтлеуов, Шахмардан Есенов, Ибрай Жахаев...

«От знаменитых земляков юному Досмухамеду (будущему академику Кшибекову Д.К.) передались их талант, неиссякаемая энергия, жажда поиска нового, неизведанного».¹

Обособленно стоит имя Мустафы Шокая, одного из основателя, активного деятеля движения «Алаш», выдающегося общественного деятеля, политика, ученого, внесшего неоценимый вклад в пробуждение национального самосознания казахского народа.

Досмухамед Кшибекович гордится, что является земляком такой личности, как Мустафа Шокай. В благодарность потомков Досмухамед Кшибекович издал ряд трудов, посвященных жизни и творчеству незаурядной личности.

В духовной жизни казахов важное место занимает творчество Коркыт Ата, великого мыслителя и философа, посветившего свою жизнь исканию обетованной земли, где люди жили бы счастливо, в достатке и согласии.

Вот в этом краю, где творил великий гуманист Коркыт Ата, точнее в поселке Шиели Кзыл-Ординской области 15 декабря 1925 года родился будущий академик, Досмухамед Кшибеков.

С малых лет Досмухамед тянулся к знанию. Любимыми предметами в школе были история и литература. Его захватывали походы Александра Македонского, Чингисхана, Наполеона Бонапарта, история зарождения, расцвета и упадка целых цивилизаций.

«В формировании моего общественного сознания, - пишет в своей книге «Смысл жизни» Досмухамед Кшибекович, - деятельную роль сыграли художественные произведения казахских писателей и поэтов».²

В 30-е годы у молодежи была большая тяга к авиации. Их кумирами были Чкалов, Байдуков, Беляков, Громов, совершившие в 1937 г. беспосадочный перелет через Северный полюс из Москвы в Ванкувер (США). Это был подвиг советских летчиков. В душе подростка Досмухамеда закралась заветная мечта, стать летчиком и парить высоко, высоко над просторами родной страны!

В начале 1943 года Досмухамеда призывают в армию. Службу проходит в 368 запасном стрелковом полку в г. Самарканде. В 1944 г. был зачислен курсантом Военно-авиационной школы. От радости он не находил себе места, детская мечта осуществилась, какое это счастье!

Досмухамед Кшибекович вспоминает: «Я был увлечен теорией полетов, меня все интересовало в рассказах преподавателя: и то, что человек сильнее металла, что самолет (металл) может выдержать семикратную перегрузку, а человек, благодаря своей воле – девятикратную. Насколько это было верно, не знаю, но поскольку упор был сделан на волю, я запомнил сказанное навсегда. Позднее понял, что скорее всего, так оно и есть на самом деле, ибо человеком, его энергией управляет сознание, превращая его в огромную волю»³.

Через год после окончания авиационной школы Досмухамеда Кшибекова как отличника учебы направляют продолжить обучение в Батайское военно-авиационное училище им. А.К.Серова. Проучившись один год он, по семейным обстоятельствам вынужден был демобилизоваться (оставалось менее года до выпуска военных летчиков-истребителей). Так в январе 1946 г. он оказался у себя на Родине.

По приезду в Кызыл-Орду поступает учиться в Кызыл-Ординский государственный педагогический институт им. Н.В.Гоголя на исторический факультет и в 1948 г. окончил институт с отличием. Как активиста и отличника учебы оставляют преподавателем курса марксистско-ленинской философии.

В 1949 г. выдержав конкурсные экзамены был зачислен аспирантом Института философии и права АН КазССР по специальности «Диалектический и исторический материализм». Так Д. Кшибеков вступил на тернистый, но благородный путь науки, как говорил классик: «В науке нет широкой столбовой дороги, и только тот может достигнуть ее сияющих вершин, кто не страшась усталости карабкается по ее каменистым тропам».⁴

«После каникул, пишет Д.К.Кшибеков, - пригласили меня к себе академик К.И.Сатпаев и говорит: «Академия приняла несколько аспирантов, в специальности которых страна нуждается, но кадров для их подготовки нет. Поэтому решили направить вас в Москву, в соответствующий институт, чтобы продолжили учебу. Договоренность с Академией СССР есть». Оставалось не только соглашаться таким предложением, но и с благодарностью принимать отеческую заботу самого президента Академии наук»⁵.

Досмухамед Кшибеков с теплотой вспоминает аспирантские годы в Москве: «... меня приняли хорошо, устроился лучше, чем ожидал. Оставалось только приступить к постижению азов аспирантской учебы, на что я был настроен решительно»⁶. В аспирантуре Института философии, кроме местных были аспиранты из союзных республик: Казахстана, Узбекистана, Киргизии, Таджикистана и Туркменистана. Все вместе посещали лекции видных философов страны Г.Ф. Александрова, Б.М. Кедрова, В.Ф. Константинова, Ц.А. Степаняна, Г.Е. Глезермана, Д.И. Чеснокова.

«Для меня, - вспоминает далее Д.Кшибеков, - обучение в столичной Союзной аспирантуре стало школой действительно творческого возмужания и становления как будущего ученого, что сыграло определенную роль в формировании научного мировоззрения»⁷.

В сентябре 1952 г. диссертация Д.Кшибекова была рекомендована к защите с одним условием: необходимо использовать материалы XIX съезда ВКП (б), который должен был открыться 14 октября 1952 г. Срок обучения в аспирантуре истекал 1-го октября 1952 г.

В тот период президентом Академии наук республики был Д.А. Кунаев. Аспирант Д.Кшибеков вынужден был просить у Динмухамеда Ахмедовича разрешение о продлении срока аспирантуры для завершения защиты диссертации, на что президент дал согласие.

Поблагодарив Динмухамеда Ахмедовича за оказанную помощь и доверие Д.Кшибеков с утроенной энергией принялся за работу. В марте 1953 г. диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук им была успешно защищена.

С дипломом кандидата наук Д.К. Кшибеков возвращается в Алма-Ату, в родной коллектив Академии наук и с головой уходит в науку. Публикует научные статьи, собирает материалы для коллективного издания монографий, читает лекции и принимает кандидатские минимумы по диалектическому и историческому материализму у аспирантов и соискателей. В то же время сам кристаллизуется как ученый и педагог. Приходит признание и уважение коллег.

Теперь перед ним новый рубеж: написание докторской диссертации. Тема была утверждена на Ученом совете Академии наук. И Досмухамед Кшибекович приступил к работе...

В 1966 г. блестяще защитил докторскую диссертацию, в 1967 г. ему было присвоено ученое звание профессора.

Досмухамед Кшибеков, наряду с профессорами, Нурлыбеком Джандильдином, Касымом

Бейсембиевым стоял у истоков становления философской науки в Казахстане. Защитив кандидатскую диссертацию, он всю сознательную жизнь посвятил исследованию важных проблем философии. «Научные интересы ученого разнообразны. Он и историк, исследующий историю генезиса кочевого общества, он и философ, поднимающий острые вопросы формирования государственной идеологии, он и этнограф, исследующий быт и традиции своего народа»⁸.

С 1984 г. по сегодняшний день, академик Досмухамед Кшибекович трудится в Казахском национальном техническом исследовательском университете им. К. Сатпаева. Читает лекции по курсу «История и философия науки» магистрантам и докторантам.

Профессор Кшибеков Д.К. является учителем и наставником многих ученых страны. Среди них немало широко известных имен. На кафедре, где он трудится, работают его ученики: доктор философских наук, профессор Улукпан Сыдыков, доктор философских наук, профессор Гайни Котошева, кандидат философских наук, профессор Данат Жанатаев, кандидат философских наук, доцент Серик Мендыбаев.

За время своей долгой научно-педагогической и общественной деятельности написал более 600 трудов: монографии, брошюры, учебники, учебные пособия, мемуары, а также многочисленные публикации в периодической печати.

Учебник «Философия» для студентов высших учебных заведений на казахском языке, написанный в соавторстве с профессором У.Е. Сыдыковым, выдержал 9 изданий, и пользуется большим спросом у студентов и преподавателей.

За многолетнюю плодотворную научно-педагогическую и общественную деятельность академик НАН Республики Казахстан, доктор философских наук, профессор, Заслуженный деятель науки Досмухамед Кшибекович Кшибеков награжден орденами «Дружба народов», «Отечественная война» II степени, «Курмет», а также многочисленными медалями, почетными грамотами.

Коллеги сердечно поздравляют с 90-летием Досмухамеда Кшибековича, желают крепкого здоровья, творческих успехов, бодрости духа!

ЛИТЕРАТУРА

1. Сыдыков У., Кенебаев Г. Путеводная звезда философа. // Мысль, 2005, № 5, с.35.
2. Кшибеков Досмухамед. Смысл жизни. Алматы, 2012, с.29
3. Кшибеков Досмухамед. Там же, с.49.
4. Марск К., Энгельс Ф. Соч. М., 1960. Т. 26. С.25
5. Кшибеков Досмухамед. Там же, с.89.
6. Кшибеков Досмухамед. Там же, с.90.
7. Кшибеков Досмухамед. Там же, с.91.
8. Кенебаев Г. Человек, воплотивший юношескую мечту в жизнь. // «Кзыл-Ординский вестник». (КВ). 19 января 2001 г. с.6

Е.В. Бережнова

*доктор педагогических наук, профессор
МГИМО МИД России (г. Москва)*

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА КАК ЧАСТЬ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ

Методологическая культура является частью профессиональной культуры преподавателя высшей школы. Известно, что профессиональная культура включает много компонентов, среди которых можно выделить следующие: дидактическая культура, информационная культура, психологическая культура. Список компонентов, составляющих профессиональную культуру, можно продолжать довольно долго. Однако следует заметить, что именно методологическая культура выполняет системообразующую функцию и создает

условия для более полного проявления других компонентов профессиональной культуры преподавателя высшей школы.

Наш разговор о методологической культуре осуществляется в рамках педагогической науки. В целях четкости изложения необходимо дать краткий обзор развития представлений о самой методологии педагогики. В изданиях энциклопедий и словарей второй половины XIX века слово «методология» не имеет самостоятельного определения и отождествляется с понятием «методика». В настольном словаре для справок представлено такое определение: «Методика или Методология - наука о методах, то есть о способах изучения наук» [8; с. 856]. Однако следует отметить, что в энциклопедическом всенаучном словаре есть дополнение: «...учение о способах изучения или преподавания наук». И далее речь идет о различении общей методологии и специальной в педагогике: «В педагогике различают общую методологию (дидактику), изложение общих оснований преподавания, и специальную методологию, применение общих оснований к отдельным отраслям преподавания» [11; с. 177]. Видимо, это дало основание в словаре, изданном в начале XX века братьями Гранат, в разделе «Методы и методология» сделать ссылку: «см. логика и педагогика» [12; с.563].

Представим эволюцию трактовки понятия «методология» в следующей таблице.

Источник определение понятия «методология»

Энциклопедический

всенаучный словарь

1882 г. способы изучения наук способы преподавания наук

Энциклопедический

словарь 1915 г. логика (наука о законах правильного мышления) педагогика (наука о воспитании)

Таб. 1. Эволюция трактовки понятия «методология».

Следует обратить внимание, что в последующие годы, вплоть до настоящего времени определение методологии никоим образом не пересекалось с педагогикой. Ни в педагогическом словаре (1960 г.), ни в педагогических энциклопедиях (1964 г., 1993 г.) определения методологии вообще нет, хотя педагоги-ученые разрабатывали методологию своей науки.

Долгое время существовало представление о том, что методология - это «одна из философских дисциплин». Это есть «учение о методе научного познания мира» [6], как общее определение. Далее стала выделяться методология науки - «учение о принципах построения, формах и способах научного познания» [2], как инструмент научного познания. Дальнейшая разработка этого понятия философами привела к тому, что была выделена область специального знания, которая изучает научное знание и научную деятельность.

Методология педагогики, часто по аналогии, связывалась с научной деятельностью в этой области. В педагогической научной литературе существует ряд определений методологии педагогики, но мы остановимся на определении М.А. Данилова: «Методология педагогики есть система знаний об исходных положениях, об основании и структуре педагогической теории, о принципах подхода и способах добывания знаний, отражающих...педагогическую действительность» [9; с. 73]. Чтобы отразить другой аспект методологии В.В. Краевский в свое время добавил: «...а также система деятельности по получению таких знаний и обоснованию программ, логики и методов, оценке качества специально-научных педагогических исследований» [4; с.16]. Такое дополнение основано на представлении о двух аспектах науки – «знаниевом» и деятельностном.

Можно согласиться с тем, что методология педагогики необходима и важна при получении новых знаний, но она не менее важна преподавателю в практической деятельности. Знание норм, накопленных педагогической наукой, и умение их использовать могло бы способствовать творческому решению педагогических задач, возникающих в процессе обучения студентов.

Понятие «методологическая культура» появляется в современной научной литературе сравнительно недавно. Первыми его стали употреблять философы А. Дорожкин, А. Касьян, Л.

Микешина, В. Мосолов, А. Хачатурян, А. Тихонов. Они касались общих вопросов методологической подготовки специалистов. Речь шла о том, что современный специалист не должен быть только исполнителем, он также должен быть творческой личностью, уметь принимать решения в нестандартных ситуациях и нести за них ответственность. Подчеркивалась необходимость качественных изменений в подготовке специалистов: «Сегодня владение определенной методологической культурой, предполагающей профессиональный анализ исходных философских, методологических и теоретических предпосылок, пределов и возможностей вводимых абстракций и идеализаций, методов построения, проверки знания и т.д. - становится важнейшим качеством мыслительной деятельности специалиста» [7; с. 23].

В то же время отмечалось, что на практике распространена система регулятивных средств в каждой профессии, что является необходимым условием обеспечения достаточно высокого уровня эффективности труда, и поэтому от каждого специалиста не требовалось методологического и методического творчества. Однако развитие НТР вызывает определенную методологизацию различных форм и видов деятельности людей. Такая ситуация требует насыщения форм методологической подготовки студентов, отказа от информационно-описательного характера преподавания [10; с. 20-21].

Рассматривая вопрос о методологической культуре, философы предлагали формировать ее в процессе преподавания философского курса. Ряд последующих работ касался методологической культуры специалистов, осуществляющих свою деятельность в области педагогики. Более подробно можно посмотреть исследование автора этой статьи (например, [1]).

Итак, методологическая культура - это, прежде всего, культура мышления, специфическая для сферы образования. Она предполагает знание педагогом методологических норм и умение применять эти нормы в процессе решения проблемных педагогических задач. Ее основными компонентами являются: умение проектировать и конструировать учебно-воспитательный процесс; умение осознавать, формулировать и творчески решать задачи; умение осуществлять методическую рефлексия.

Вполне возможно выделить и другие компоненты методологической культуры педагога. Но мы считаем необходимым и достаточным формирование выделенных нами трех компонентов, так как они обеспечивают высокий уровень профессиональной деятельности педагога, характеризуют его как творческую личность, охватывают все аспекты деятельности в их целостности.

Имея в виду то обстоятельство, что научная и практическая деятельности, то есть работа педагога-исследователя, с одной стороны, и учителя, с другой, характеризуются разными средствами, результатами и объектами, мы считаем необходимым различать методологическую культуру преподавателя-исследователя и методологическую культуру учителя-практика. Главным отличительным признаком является то, что преподаватель-исследователь производит педагогические знания, а учитель-практик их использует.

Необходимость различать методологическую культуру преподавателя-исследователя и учителя-практика возникает потому, что человеческая деятельность как вид социальной практики имеет две формы - теоретическую и практическую. Они не совпадают по характеру получения основного продукта. Особенностью практической деятельности является то, что она направлена на преобразование конкретной ситуации, а целью теоретической деятельности оказывается выявление способа этого преобразования на основе вскрытия закономерностей.

Мы рассматриваем педагогическую сферу. В ней учитель осуществляет практическую деятельность, а преподаватель-исследователь - теоретическую. Однако следует оговорить, что порой учителя ведут исследовательскую научную работу, но это не является обязательным для них, и занимается такой работой небольшая группа. Большая же часть преподавателей-исследователей являются еще и преподавателями вузов. Их деятельность значительно шире, чем учителей, так как осуществляется и в теоретической, и в практической форме. Именно

различия в формах деятельности учителя и преподавателя обуславливают различия и в методологической культуре.

Каковы эти различия? Прежде всего, существует различие между объектом практической деятельности, с одной стороны, и научной деятельности, с другой. Средствами для научной деятельности являются наблюдение, описание, моделирование, создание гипотез и т.д., для практической - методы и приемы обучения, воспитания, наглядные пособия, и т.д. Результатом практической деятельности является обученный и воспитанный человек, а результатом деятельности преподавателя-исследователя являются знания [4; с. 41-44].

И тому, и другому для осуществления практической деятельности достаточно получить профессионально-педагогическую подготовку в стенах педагогического вуза. Но для научной деятельности этого недостаточно. В научной литературе достаточно осознан тот факт, что переход собственно к теоретической деятельности требует специальных знаний - знаний уже не по педагогике, а о педагогике, то есть о закономерностях функционирования педагогической науки, о том, как выделять и формулировать предмет исследования, научную проблему, гипотезу и т.д. Все это область методологии педагогической науки, которой владеет преподаватель. Специальная научная подготовка является отличительной чертой преподавателя-исследователя.

Представленная в литературе четырехкомпонентная структура деятельности характерна как для научной, так и для практической области педагогики. Она включает в себя конструктивный, организаторский, коммуникативный и гностический компоненты [5].

Сочетание этих компонентов в той и другой деятельности различны. Так, в деятельности преподавателя выделяется гностический компонент как способность найти в процессе познания новое оригинальное решение теоретических проблем. Следующий по значимости - конструктивный компонент, выступающий в форме мысленного моделирования педагогического процесса. Для преподавателя вуза конструктивные способности являются решающими. А вот успех учителя средней школы во многом зависит от его умения организовать процесс на самом уроке, поэтому в деятельности учителя на первом месте - организаторский компонент, а на втором месте - коммуникативный, так как установление контакта с учениками и создание положительного психологического климата - важные элементы организации учебного занятия [3].

Каждая деятельность требует анализа. Учитель-практик осуществляет анализ в рамках методической рефлексии. Для преподавателя-исследователя анализ практической деятельности дополняется рефлексией по поводу научной работы. Таковы различия, но их наличие не исключает общих для того и другого элементов деятельности. Существует и нечто общее, свойственное обоим видам деятельности. Известно, что педагогическая деятельность состоит из решения бесчисленного ряда задач. Общим и для учителя-практика, и для преподавателя-исследователя является решение интеллектуальных задач в области педагогики. Для решения таких задач и тому и другому необходимы одинаковые умения, такие как:

- * видеть проблему и соотносить с ней фактический материал;
- * выразить проблему в конкретной педагогической задаче;
- * выдвинуть гипотезу и осуществить мысленный эксперимент: «что было бы, если...»;
- * ясно видеть несколько возможных путей и мысленно выбрать наиболее эффективный из них,
- * распределить решение на «шаги» в оптимальной последовательности,
- * анализировать процесс и результат решения задачи.

Таким образом, мы видим, что кроме различий в методологической культуре учителя-практика и преподавателя-исследователя есть и сходство. Это очень важно. Формирование умений, необходимых и учителю-практику, и преподавателю-исследователю, будет не только способствовать первому в повышении эффективности его практической деятельности, но и послужит в дальнейшем той основой, которая позволит (при наличии желания и специальной подготовки) осуществлять и теоретическую деятельность в области педагогики.

Подводя итоги, нужно обратить внимание на важное обстоятельство. Профессиональная деятельность преподавателя университета традиционно состоит из двух частей: теоретической – осуществление научной работы и практической – преподавание учебных дисциплин студентам. Учитывая выше изложенное, можно говорить о двух частях его методологической культуры, одна из которых проявляется в процессе обучения студентов, а другая в процессе собственного исследования. Их наличие свидетельствует о профессионализме преподавателя университета. Однако методологическая культура как часть профессиональной культуры не формируется стихийно. Для ее проявления необходима система и преемственность работы на всех уровнях обучения: от школьных программ до программ докторантов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бережнова Е.В. Методологические условия перехода от науки к практике в структуре прикладного педагогического исследования / Дис...док. пед. наук. – Волгоград, 2003.
2. Большой энциклопедический словарь./ Глав. ред. А.М. Прохоров. – 1991. – Т. 1.
3. Есарева З.Ф. Особенности деятельности преподавателя высшей школы. – Л., 1974.
4. Краевский В.В. Методология педагогической науки. – М., 2001.
5. Кузьмина Н.В. Очерки психологии труда учителя: Психологическая структура деятельности учителя и формирование его личности. – Л., 1967.
6. Малая советская энциклопедия./Глав.ред. Н.Л. Мещеряков. – М., 1929. – Т. 4.
7. Микешина Л.А. Стиль научного мышления.// Вестник высшей школы. – 1986. – № 5.
8. Настольный словарь для справок по всем отраслям знаний./ Под ред. Ф. Толля. – СПб., 1863. – Т. 2.
9. Проблемы социалистической педагогики. – М., 1973.
10. Хачатурян А.Б., Тихонов А.А. Некоторые вопросы методологической подготовки специалистов.// Вестник высшей школы. – 1986. – № 11.
11. Энциклопедический всенаучный словарь./ Под ред. В. Ключникова. – СПб., 1882. – Ч. 2.
12. Энциклопедический словарь./ Ред. Ю.С. Гамбарова, В.Я. Железнова, М.М. Ковалевского, С.А. Муромцева, К.А. Тимирязева. – М., 1915. – Т. 28.

Г.Т. Телебаев,

*доктор философских наук, профессор, заместитель директора РГУ
при Президенте РК «Қоғамдық келісім»*

Е.Ж. Оразбек,

научный сотрудник Института истории и этнологии

КОЧЕВНИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА КАЗАХСТАНА: ПРОШЛОЕ И БУДУЩЕЕ

Степи Казахстана, являясь в географическом отношении частью «Великого пояса степей» Евразии, крупнейшие на постсоветском пространстве по занимаемой территории. Они были колыбелью возникновения конно-кочевого типа хозяйства и казахской этнической культуры. Однако в настоящее время они переживают затяжной кризис, начавшийся с середины XIX в., с периода интенсификации российского колониального освоения Казахстана, принявший этноцидные формы в советский период, и достигший порога предельного ослабления генерально-системной связи «человек–природа» в постсоветский период.

Казахстан по многим параметрам является уникальным государством и самым отличительным признаком является наше кочевническое прошлое. Конно-кочевая цивилизация тюрко-монгольских народов с ее достижениями, значительным вкладом в общемировую материальную и духовную культуру, тысячелетней «безотходной» этноэкологической культурой, технологиями гармоничного единения трех фундаментальных

составных частей мироздания: природы – человека – социума, представляет собой органичное звено среди мировых цивилизаций.

Понимание основных, базисных принципов функционирования традиционного казахского хозяйства и социума, существование которых было основано на принципах кочевничества, научная реконструкция многокрасочной кочевой жизни, органической взаимосвязи универсальной триады: природа–человек–социум – актуально и востребовано и в XXI в. Во-первых, это наша история, источник, из которого казахстанцы будут всегда «черпать» идеи, брать пример, гордиться ею, она всегда с нами, присутствует в качестве стержня в нашем менталитете.

Во-вторых, несмотря на все современные технологические новшества казахская Степь осталась прежней, а, значит, нам необходимо снова возрождать почти утраченные навыки ведения гуманно-экологического ведения хозяйства и всей жизнедеятельности, согласуя, синхронизируя их с ритмами Природы. Такая потребность осознается сегодня и самими сельскими жителями [1].

Феномен кочевничества должен исследоваться как система хозяйства (причем особое внимание следует уделить его культурно-исторической функции, в зависимости от конкретно-исторической эпохи), как средство к жизни и как образ жизни.

Важен принцип комплексного культуролого-этнографического анализа в ходе проведения полевых экспедиций, основанный на понимании культуры как адаптивного механизма к различным средам человеческого существования. Казах-кочевник, как в условиях аридности бескрайних казахстанских степей и пустынь, так и в зонах редких лесостепи, сопок, гор – благодаря тысячелетней этноэкологической культуре и этике, максимально бережно, щадяще и, одновременно, комплексно, эффективно, безотходно использовал природные ресурсы, не нанося Природе «незаживающих ран» [2; 3; 4; 5; 6; 7]. Поистине, для кочевника казахских степей домом являлась, без преувеличения, вся Степь.

Следует подходить к исследованию феномена кочевничества дифференцированно, ибо в разных природно-экологических условиях характер и структура комплексного традиционного казахского хозяйства варьировались.

Междисциплинарные исследования этнокультурной истории казахской степи, феномена казахского кочевничества могут дать содержательный стимул для поиска-конструирования новых контуров казахской и общекзахстанской идентичности; послужат убедительной источниковой основой для решения задачи всех, в прошлом, кочевнических народов Евразии – обосновать суть, место, историческую роль феномена степной кочевой цивилизации. Дух кочевничества, такие его гуманистически-цивилизационные элементы, как: этноэкологическая гармония универсальной триады человеческого бытия «человек–Природа–социум», толерантность, уникальная глубина исторической памяти, степень адаптации к разнообразным условиям, веяниям, вызовам, открытость к контактам, инновациям, широта души, – очень притягательны, востребованы в условиях явно обозначившегося тупикового развития, так называемого, общества потребления. Симбиоз казахских аульчан с окружающей Природой (средой) был в прошлом более гармоничным и чем ближе к нашим дням, тем он более и более разрушается.

В последнее десятилетие XX в. Казахстан захлестнул неконтролируемый поток внутренней миграции, продолжающийся и ныне. Те стихийные подвижки сельского населения, вызванные процессами капитализации в странах Западной Европы в период первоначального накопления капитала, в странах зарубежной Азии в начале XX в. – мы наблюдаем теперь и в Казахстане – в начале XXI в. Аульчане покидают родные места и переезжают в города, происходит вымывание наиболее трудоспособного населения (миграция по цепи: аул – райцентр – областной центр – другие более благополучные регионы).

При этом мы сталкиваемся с интересной тенденцией. В аулах остались либо семьи немощные экономически, либо сильные хозяйства – обычно многочисленные, многодетные, «клановые» семьи. В семье, клане, в хозяйстве такого типа обычно имеется сильный инициативный лидер, ощущающий поддержку со стороны надежных родственников. Часть

детей, близких родственников уже покинула клан и живет где-то в крупных городах или в более благополучном сельском округе, активно там закрепляется, адаптируется, к ним посылаются подрастающие члены клана для учебы.

В самом факте почти повального бегства аульчан из родных мест, мы видим проявление их кочевой (в прошлом) сущности, менталитета, причем в негативном виде. Казахский этнос пережил в XIX–XX вв. ряд трагедий национального масштаба. И одним из способов народного ответа на вызовы эпохи, на антигуманную, этноцидную политику царской ли, колониальной России или советского тоталитарного государства, было – либо героическое восстание с допотопным оружием (в советскую эпоху было более 300 восстаний казахского народа), либо пассивный способ откочевки за пределы досягаемости «властной руки» государства (так поступали казахи и после подавления восстания 1916 г. и в годы гражданской войны, навязанного правительством процесса насильственной седентаризации, политики раскулачивания, коллективизации, голода) [8].

На наш взгляд, в первую очередь, следующие элементы «человечески одухотворенной» степи следует системно исследовать и попытаться возродить: навыки традиционной системы чередования пастбищ и выпаса на них скота, кыстау–жайлау и топонимы.

Важно не только охарактеризовать предметно-материальную структуру «кыстау» и «жайлау» как комплексные зимне- и летне-сезонные стоянки кочевников, но и предметно описать суть, структуру выпаса скота, экологичную технологию бережного стравливания пастбищ, уникальные признаки аборигенных, адаптивных, местных пород скота, технологию водопользования, водосбережения и водоснабжения, функциональные особенности различных видов разборного жилища (юрта и временные конструкции из ее частей), методы ориентирования во времени и пространстве и многие другие аспекты хозяйствования – именно в период зимнего и летнего сезона.

Значение кыстау, как в хозяйственном цикле, так и в образе жизни, в духовной культуре казахов-кочевников – было очень велико и всеобъемлюще-содержательно. Не случайно, именно на кыстау находятся родовые кладбища казахов. Отрадно, что в последние годы правительство приняло ряд конструктивных решений и мер по подъему сельского хозяйства и аула/села – выделены значительные финансовые средства, началось строительство объектов социальной инфраструктуры на селе, приняты меры по стимулированию приезда молодых специалистов в села на работу.

Но одно, к сожалению довольно редкое, явление в жизни отдаленных аулов привлекло наше внимание и заявило о себе как о положительном симптоме/тенденции современной аграрной жизни. Некоторые, немногие семьи, сплоченные, дружные, с традиционной ментальностью, имеющие в своей среде лидера-работягу, коренные-местные, занимают места и территорию зимовок-кыстау своих предков и, поскольку знают эту местность, родную, как свои пять пальцев, умеют ухаживать за скотом – прекрасно укореняются, становятся, по сути, автономными крепкими «фермерами», и успешно ведут свое, в значительной степени автономное, почти натуральное, хозяйство.

Поскольку места эти очень отдаленные, малозаселенные, то и соперничества за землю нет. Эти хозяйства сумели адаптироваться к суровой действительности сегодняшнего Казахстана. По сути, мы наблюдаем процесс становления нового типа (а, может, возрождения старого, дореволюционного, но с учетом новых технологий и техники?) степняка-собственника, казахского фермера.

Казахская степь (при условии рационально-практического претворения рекомендаций ученых – экологов, биологов, почвоведов, этнографов, культурологов, выработки новой государственной аграрной политики) способна давать и экологически чистые сельхозпродукты (мясные и молочные продукты, полученные от казахских адаптивных пород скота, славятся своими вкусовыми и полезными качествами, имеют многовековую специфику, поскольку именно растительность аридно-степных/полупустынных и горных ландшафтов Центральной Азии наиболее богата энергетически ценными микроэлементами), и стать

уникальным ресурсом мирового эко- и этнотуризма, а, главное, сохранить многогранную гео-генетическую связь казахского этноса со Степью.

Одной из важнейших составных частей культурного наследия любого этноса и народа, наряду с архитектурой, литературой, музыкой – является богатство этнической, территориальной ономастики: топонимии, антропонимии, этнонимии. Топонимы являются графически и фонетически зримыми и слышимыми, священными маркерами и знаками нашего культурного пространства, культурно-историческим кодом нашей Истории, символами-графемами национальной Книги культуры.

Топоним есть, с одной стороны, элемент культуры, истории, точно маркирующий данный, конкретный объект территории, поверхности земли (воды), своего рода ярлык-указатель, веха. Топоним маркирует пространство-территорию проживания этносоциума, помогает человеку упорядочить хаос пространства, обжить его, ориентироваться в нем. Посредством других онимов (антропонимы, зоонимы, фитонимы, космонимы) – человек также упорядочивает и остальной мир вокруг себя, индивидуализирует себя и окружающих людей, фауну, флору, небесный мир и т.п.

С другой стороны, топоним, являясь словом (в его фонемном и графемном вариантах), в концентрированно-кодированном виде хранит этно-окрашенное восприятие человеком окружающего его мира, части, элемента этого географо-пространственного мира, удивительным образом фиксирует (как обожженная керамика, кусок дерева) историческую эпоху, во время которого он (топоним) появился или был зафиксирован в письменном виде.

Топоним является своего рода пограничным столбом-пунктом, очерчивающим ареал расселения того или иного этноса в пространстве и времени. Ценность топонима (информативная, научная, государственно-стратегическая и иная) для этносоциума, страны, государства – безусловно, много выше, чем иные расхожие знаки-идолы современной культуры.

Каждое поколение, получая в свое распоряжение определенную совокупность традиций, не просто воспринимает и усваивает их в готовом виде; оно всегда осуществляет их собственную интерпретацию и выбор. В этом смысле каждое поколение выбирает не только свое будущее, но и прошлое. А, значит, нам, казахстанцам, принимая активное участие в общемировом процессе модернизации, следует не менее активно и профессионально изучать, познавать и применять опыт своего славного прошлого.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Телебаев Г. Т. Сельское население Казахстана: штрихи к социологическому портрету // Саясат-Policy. № 9-10 (88-89). Алматы, 2002.
2. Алимаев И. И. Информация по традиционным знаниям казахов-скотоводов. Алматы, 2006.
3. Инициатива Стран Центральной Азии по управлению земельными ресурсами (ИСЦАУЗР), Национальная рамочная программа. Республика Казахстан. Астана, Алматы, 2005 г.
4. Оразбек Е. Ж. Роль жайлау в системе кочевого скотоводства казахов // Отан тарихы. Алматы, 2011. № 3. С. 97–127.
5. Традиционные знания в области землепользования в странах Центральной Азии: сборник / Под общ. ред. Г. Б. Бектуровой, О.А. Романовой. Алматы: S-Принт, 2007.
6. Третий Национальный доклад Республики Казахстан об осуществлении Конвенции ООН по борьбе с опустыниванием. Астана, 2006 .
7. Турсунов А. А. Гидроэкологические проблемы Республики Казахстан // http://www.cas-c.org/journal/13-1998/st_09_tursunov.shtml.
8. Оразбек Е. Ж. Метаморфозы казахской ментальности, или эволюция кочевнического духа в современную эпоху // Культурное наследие и народное творчество (100-летию Клавдии Ивановны Антипиной посвящается). Бишкек: Изопринт, 2006. С. 198–204.

Д.С. Раев,

*философия ғылымдарының докторы, профессор, Абылай хан атындағы
Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті*

ДОСМҰХАМЕД КІШІБЕКҰЛЫ – ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ҒҰМЫР ТҰЛҒАСЫ

Досмұхамед Кішібекұлы – өз өмірі мәнін философияды іздеген аға буынның бірі әрі бірегейі. Зиялы тұлғаның зияткерлік ғұмырнамасына зер салсақ, ағамыз ғылым мінберіне шыққан дәуірде 680-нен астам еңбектер, оның ішінде 55 монография, оқулықтар мен оқу құралдарын, оқу бағдарламаларын жазған. Еңбек жолында қатардағы оқытушыдан академик дәрежесіне дейін көтерілген. Талмай 42 жыл кафедра меңгеруші қызметін атқарған. Досмұхамед Кішібекұлы майталман ғалым ретінде еліміздің ғылыми кадрларын дайындаудағы да еңбегі орасан. Ол кісінің жетекшілігімен 18 ғылым кандидаты, 5 ғылым докторы дайындалды. Жетпіс жылға жуық ағамыз студенттерге, аспиранттарға, магистранттарға, қазір докторанттарға дәріс оқып, оларды білімге, ғылымға баулып келеді. Отандық қоғамдық-гуманитарлық ғылым жетістіктері мен мәселелерін көптеген халықаралық, аймақтық, өңірлік, республикалық ғылыми конгрестерде, симпозиумдарда, форумдар мен конференцияларда жоғары мінберде сөйлетіп, дәріптеген, аға буын, қазақ ғұламасы деп толық айта аламыз. Олардың қатарында Хиросим, Сорбон, Клубия университеттері, Вашингтон конгресі, Акшехир, Стамбул қалаларындағы халықаралық конференциялар және т.б. бар.

Ғылым-білім саласындағы орта буын өкілдері – біздер үшін Досаға – өзіміз үлгі тұтатын ұлағатты, білгір де білімді, білімі тұрғыда кең диапазондағы азамат. Досмұхамед Кішібекұлымен 5-6 жыл көлемінде әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті жанындағы диссертациялық кеңесте бірге жұмыс жасадық. Бұл мен зор ғылыми зияткерлік мектеп болды. Сол жылдардан ағамыздың ғалым ретіндегі бітімінен біздің жадымызда қалатыны – талғампаз, талапкер, ізденімпаз, ойшыл, ақиқатты іздеген философиялық рефлексия өңірін ермек еткен когнициялық акмәтұлғасы. Досаға – мен үшін философиялық ойлаудың биік шыңы. Азаматтық тұрғыда, ағамыз – қара қылды қақ жаратын әділдіктің символы, шыншылдықтың жаршысы, турашылдың жақтасы, ақиқатты рухани ту еткен жан. Ол кісінің ұстанымы: «Дос жылатып айтады, дұшпан күлдіріп айтады», «Тура адамда туған жоқ, туғанды адамда иман жоқ» дейтін қағида. Бұл – жастарды еңбектенуге баулу, жүреппен адал ізденіске үйрету, жасапаздықтың үлгісін көрсету. Ғылым жолы – қиынды жеңу, тер төгу, ақиқатты іздеп табу, шындық айту жолы болатынын үнемі айтып келеді. Бізге, ағамыз ғылымдағы қаһармандықтың үлгісін көрсетті. Ол кісі – бәрімізге рухани ұстаз, ақылшы, тәлімгер. Біз осылар үшін де ағамызға қарызармыз.

Ағамыздың ғылыми еңбектеріне қысқаша шолу жасайтын болсақ та сол объективтілік пен әділдікті, ақиқатты іздегенін көреміз. Есімізде 2009 жылы

Алматының «Қарасай» баспасынан академик Д.Кішібековтың екі бірдей ерекше ғылыми-теориялық маңызы зор еңбектері орыс тілінде жарық көрді. Бірі – «Культура и цивилизация», екіншісі – «Идея как исток творчества». Бұл еңбектерде, автор, Батыс Еуропаның аты әлемге әйгілі О.Шпенглер, А.Дж.Тойнби, Н.Элиас, С.Хантингтон сияқты ірі қоғамдық ғылымдар өкілдерімен теориялық сайысқа түсіп, олардың теориялық-әдістемелік аспектілеріне баға беріп, өзінің сыни көзқарастарын да білдірді.

Мысалы, Досмұхамед Кішібекұлы Батыс Еуропа ғалымдарының мәдениетті өркениеттен жоғары қойып, өркениет мәдениеттің іріген, құлдыраған кезі деп қарайды деген қорытындыға келеді. Олар қашан да, әлемде болған мәдениеттер өркениетпен біткен, жойылған деп қорытады дейді. Ал Д.Кішібеков бұл пікірмен келіспейтінін айтады. Автордың пайымдауынша, қоғам тарихында бірнеше мәдениет, сондай-ақ, бірнеше өркениеттер болған. Мәдениет – ол қоғамның материалдық және рухани даму деңгейі, ал өркениет сол мәдени жетістіктің адам өміріне тигізген ықпалы, алып келген рахаты деп түсіндіреді автор. Бірақ ол өркениет барлық уақытта бірдей болған жоқ, дей келіп, академик, адам баласы қашан да өздеріне жәйлі өмірді аңсағанын алға тартады. Бұл пікірмен келіспеу мүмкін емес, шындығында адамзат өз болмысында қашанда «бақытты қоғамды» аңсаған және бүгін де

сондай. Автор, ондай өмірге қоғамдық құрылыс, мәдениеттің даму дәрежесі тікелей ықпал жасайтынын ескертеді. Кейбір елдерде мәдениет жоғары болғанмен, халық тұрмысы нашар болса, ондай ел өркениетті бола алмайды дейді автор. Қоғамға өз еңбегіммен үлес қосамын, табыстың кілтін табамын деген адамға өркениетті қоғам еркіндік береді, қолын қақпайды деп есептейді Досаға. Олай болса, қандай да бір қоғам болмасын, дәуіріне қарамастан, егер ол адам рахатына қызмет етіп, оған жәйлі болса, онда ондай қоғамды өркениетті қоғам демеуге болмайды деп бітіреді ойын Д.Кішібеков. Сөйтіп, егер мәдениет қоғамының материалдық және рухани даму дәрежесін көрсететін болса, өркениет оның халыққа қолайлы жағын көрсетеді. Қоғам тарихында он шақты белгілі мәдениет, сонша өркениет болған, әрине, олардың даму дәрежесі түрліше болды, тіпті, нашар дамыған елдерде де өзіне лайықты мәдениет пен өркениет болған дейді. Өркениет тек дамыған елде деу де ағат, шындықтан алшақ, оны өмір көрсетіп келеді деп ой қорытындылайды.

Бұл кітапқа АҚШ Конгресі Орта Азия секциясы 2009 жылдың 20 май айында Д. Кішібековке жазған хатында ризалығын білдірген. Сондай-ақ, кітапқа қолдау пікірді «Егемен Қазақстан» (2009, 25 қараша) бетінде профессор Әбдеш Қалмырзаев жазды. Д.Кішібекұлының жоғарыда айтылған, мәдениет пен өркениетке арналған кітабы жөнінде «Қазақ әдебиеті» (10-16 апрель, 2009 ж.) бетінде берілген «Қазақ ойының көкжиегі» деген пікірге біз әбден қосыламыз. Қоғамдық өмірде жиі қолданылып келген бұл екі терминдерді ерекше универсумдық құбылыс деп қарап, автор өзінің ойға қонымды тың пікірлерін оқырман зиялы қауымға ұсынады.

Екінші кітап «Идея как исток творчества» - бүтіндей теориялық еңбек. Бұл кітапта да автор ғылымда әзірге тың, зерттеле бермеген мәселелерге

тоқталады. Кітапта Платоннан бастап көптеген Батыс елдері философияларының идея туралы айтқан көзқарастарын талдайды. Олардың ішінде ерекше орын алғандары Г.Гегельдің «Логика ғылым», В.Лениннің «Философиялық дәптерлер» еңбектері.

Досмұхамет Кішібекұлының пікірінше, көптеген авторлар идеяны қоғамдық санамен қатар қояды. Мәселен, идеяны ұғым, пікір айту, ой қорыту, теорияға синоним деп түсінеді дейді. Автор бұл ойды мүлде жоққа шағармайды. Өйткені, ол қалыптасқан пікір деп санайды. Десек те, автор «идеяның» орны бұлардан бөлек екенін дәлелдейді. «Идея» сананың бастауы, ол сансыз құбылыс. Идея түрліше болады дейді автор. Адам басына келген идеяны ақыл сүзгісінен өткізгенде ғана ол санаға айналады, прогреске жұмыс істейді. Дұрыс идея ұдайы ұмтылыста, ізгі ізденісте жүрген адамға кездейсоқ пайда болады. Сана, ақыл елегінен өткізілмеген идеяның арты соқпақты болатынын ескертеді автор. Кейде еш ізденіс жасамаған адам басына да идея келеді. Ол көбінесе жәй күнделікті болмыстық құбылыс, мәні де тайыз, кейде ұрма болады дейді.

Кітапта украиндық философ П.В.Копниннің «идея» туралы көтерген ой-тұжырымдарына арнайы тоқталып, ұтымды ғылыми пікірлерін қолдап, айта алмаған, немесе жіберген кемшіліктерін көрсете отырып, автор қойылған проблеманы әрі қарай дамытады, ғылыми тұжырым жасайды. Мәселен, автор, идея туралы әртүрлі көзқарастарға талдау жасай келе идея «..ой жарқылы, нұрлану» нәтижеі, ол «кездейсоқ, стихиялы түрде туындайтын бейсаналы құбылыс, ...біздің пікірімізше, «идея» бастама, кейінгі іске асырылатындардың бастау көзі», -деген ой түйіндейді.

Идея адамның шығармашылық әрекетінің бастау көзі деген ойды басшылыққа ала отырып, тұлға шығармашылығының қоғамдағы маңызы мен рөлін жоғары қояды. Шығармашылықсыз қоғамдық прогресс болуы мүмкін емес және ғылыми идея прогрестің оприорлық қуаты дейтін көзқарасты жан-жақты дәлелдейді. Идея кез-келген білім мен танымның бастауы деген көзқарасты ұсына отырып, Досмұхамет Кішібекұлы, сол шығармашылыққа түрткі болатын қашан да идея. Барлық қоғамдық сана, ұғым, теория осы идеядан бастау алады дей келе, идеяның әдіснамалық рөлін дәйектейді.

Досмұхамет Кішібекұлының қаламынан шыққан елеулі ғылыми туындылардың бірі – «Тәелсіздік философиясы» деп аталды. Аталмыш еңбекте «тәуелсіздік» ұғымына когнитивтік тұрғыдан талдау жасай отырып, ел тәуелсіздігін түсіндіруді философиялық дәрежеге көтерген.

Сонымен бірге, бұл еңбек отандық әрі ТМД шеңберіндегі ғылыми танымдағы алғашқы туынды деп айтуға негіз бар. Осы орайда, автор, «жер бетінде абсолютті тәуелділік те, абсолютті тәуелсіздік те жоқ» деген дилемалық парадигманы алға тартады. Туындыгердің пікірінше, бұл екі ұғым өзара жүйелік байланыста, оны түсінуде немесе түсіндіруде олардың біреуіне қарай бұра тартуға болмайтындығын ескертеді. Бұл тұстағы тағы бір соны ой – тәуелсіздік – ол стратегия, ал тәуелділік – тактика, тәуелсіздік константа, ал тактика өзгермелі – деген эпистемалық тұжырым. Аталмыш еңбекте көтерілген және оқырманның ерекше назарына ілігетін мәселе – діндарлықтың екі: сыртқы және ішкі түрінің болуы жайлы ойдың айтылуы. Сондай-ақ, ішкі діндарлықтың құзырының да, мән-мағынасы мен маңызының жоғары болатынын мойындату конициясы. Бұл еңбекте айтылған шоқтығы биік ойдың бірі – ол автордың, ел тәуелсіздігін қазақ халқының рухани еркіндігімен және ұлтымыздың төл рухани құндылықтары мен мәдениетін дамытумен, дәріптеумен байланыстырылуы. Қазақтың төл рухани құндылықтары оның этномәдени болмысының, ментальдық, мінезінің, ұлт ретінде даму логикасының бірлік көрсеткіші деген тұғырнаманы ұсынады. Осының өзі еңбектің теориялық-әдіснамалық маңызы мен қоғамдық ролін анықтаса керек.

Досмұхамед Кішібекұлының жоғарыда айтылған еңбектері ғылымға қосылған зор үлес деп білеміз. Досмұхамед Кішібекұлы қоғамдық ғылымдар саласында қомақты үлес қосып, қарқынды еңбек етіп жүрген авторлардың бірі немесе берегейі демекпіз.

Ғылымдағы көшбасшымызға творчестволық табыс, ғылыми ауқымды ойлар мен көлемді идея тасқындарынан бастау алып, жастарды ілгері жетелей берсін деген тілек білдіреміз. Ағамыздың ғұмыры баянды да жемісті, денсаулығы мықты болып, Алла қуат берсін!

Н.Р. Мұсаева

философия ғылым. докторы, профессор

Р.А. Мұсаев, Р.А. Мұсаев

М.Әуезов атындағ ОҚМУ. Шымкент қаласы

Д. КІШІБЕКОВ – ҰЛТ АЙНАСЫ, МАҚТАНЫШЫ, ҮЛГІ ТҰТАР ПІРІ

Қазақ хандығының 550 жылдығы, Қазақстан Халқы Ассамблеясының 20 жылдығы, Ата-заңымыз – Конституцияның 20 жылдығы ұлтымыздың жоғын жоқтап, қамын ойлаған, жерінің біртұтастығын, тәуелсіздігін сақтап қалуға адал еңбек еткен М.Шоқайдың 125, Ш.Уәлихановтың 180, А.Құнанбаевтың 170, Е.Бекмахановтың 100, Е.Букетовтың 90 жасқа толуымен дөп келді. Әрине бұл жай ғана кездейсоқтық болмаса керек. Оның астарында қазақ халқының тарихи тағдыры мен мүддесінің оның тұлғаларының азаматтығы мен адамгершілік келбетінде бетпе-бет ұшырасып, бір-бірімен тонның ішкі бауындай жарасып кетуі жатса керек.

Осындай ерекше тарихи-мәдени сұхбат алаңында тағы да бір маңызды оқиға пісіп-жетілді. Ол – философия ғылымдарының докторы, академик Досмұхамед Кішібековтың 90 жасқа толуы. Бұл да кездейсоқтық емес. Мұнда да үлкен мән, мағына жатыр. Өйткені 90 жасқа келіп отырған академиктің бітім болмысында Ш.Уәлихановтың көзді қуантар сымбаты мен көңіл сергектігінің, Абайдың әмбебаптығы мен ұлылығының, Шоқайдың адалдығы мен көл-көсір көсемдігінің, Бекмахановтың батылдығының, Букетовтың мол ұйымдастырушылық қабілетінің ұшқындары мен ұлағаттары өзара ұшырасқан, кіріккен, мол дарияға айналған.

Академик Д.Кішібеков философия ғылымында жемісті еңбек етіп, қазақ халқының о бастан-ақ жоғары болған интеллектуалдық қуатын одан әрі дамытты, тереңдетті, көпшіліктің көзайымына айналдырды.

100 томдық «Бабалар сөзі» басылымында мен мұңдалап тұрған философиялық ой-ірімдері оны ешкім елемеген, қоғамдық өмірдің перифериясында қалып кеткен тарихи-мәдени уақыттың өзінде-ақ Д.Кішібеков назарына ілікті. Өйткені ол өзінің сапалы өмірінің

жиырма жылын көшпенді қоғам болмысын зерттеуге арнады, оған тән жоғары рухани мәдениет пен өркениет белгілерін әйгілеуге, түсіндіруге тырысты. Бүгінгі интеллектуалды қазақ ұлты дайын күйінде көктен түсе қалған жоқ. Ол ғасырлар бойы дамыды, небір «тар жол, тайғақ кешулерді» басынан өткерді. Тарихи тағдырының ауыр болғанына қарамастан өзінің табиғи таланты, төзімділігі, сабырлылығы, кеңпейілділігінің арқасында аман қалды, ХХІ ғасырдың бас кезінде экономикасы дамыған, көптеген шетелдер қызыға қарайтын, басқалармен терезесі тең мемлекетке айналды. Оның осындай дәрежеге көтерілуіне Досмұхамед Кішібеков сияқты академик ұлдары ықпал етті. 50 жылдан астам уақыт көлемінде ғалым тынбай қажырлы еңбек етіп, еліміздің рухани өркендеуіне, білімінің, ғылымының жетілуіне өлшеусіз үлес қосты. Осы жылдар ішінде қаншама жастар ұлағатты ғалымның тәрбиесін көрді, адамгершілік идеалдарын бойына сіңірді, адалдыққа, әділеттілікке ұмтылыс жасады.

Көкірек көзі қиядарына шалатын, ойы орамды, көпті ғана біліп қоймай, болашақты да дөп басып, болжай алатын Досмұхамед ағамыз - бүгінгі қоғамымыздың тірегі, ұйытқысы.

Өзінің керемет тұлғасымен, іс-әрекетімен сан ғасырлар бойы халық тәжірибесі туғызған рухани мәдениетінің мәңгілік игіліктерін қазіргі жастардың бойына дарытып, осы игіліктерді еңбекке, әлеуметтік мәнді қызметке, қоғамдық өмірге, адамдар қатынасына енуіне жағдай жасап, көмек көрсетіп отырған.

Жасы егде тартқан, өмірде көрген білгені мол, өзінен де көзінен де мейірім мен шуақ есіп тұратын, ешкімге тәуелсіз Досмұхамед ағамыз әруақытта жоғары мәдениеттіліктің өлшемі болды, бола береді де. Кез келген мәселе төңірегінде бүкпесіз өз пікірін ашық айта алады. Әрине, мұндай «ерлік» екінің бірінің қолынан келмейді. Көп адамдар өз пікірлерін іштей ойлап, сыртқа шығармауға тырысады. Сөйтіп, жалпы келісімпаздық, сен тимесең, мен тиме жағдайы қалыптасып үлгерген. Мұндай қоғам үшін аса қауіпті ахуалда Досмұхамед ағамыз сияқты батыл да, тазалықты, тәртіпті сүйетін тұлғалар анда-санда болса да, өз пікірін ашық, бүкпесіз айтатып жүр. Досмұхамед Кішібеков ағамыздың алғашқы еңбегі 1963 жылы жарияланыпты. Ол еңбегі «Капитализмге дейінгі өндірістік қатынастарды социалистікке ауыстырудың заңдылықтары» деп аталыпты.

1973 жылы «Өтпелі қоғамдық қатынастар», 1980 жылы «Капитал әлемі кеңес адамның көзімен», 1981 жылы «Қазақстандағы социалистік құрылысты бұрмалаушыларды сынау», 1984 жылы «Көшпенді қоғамның шығуы, дамуы, құрдымға кетуі», 1988 жылы «Тағдырлар бірлігі», «Ғалымның жазбалары», 1999 жылы «Қазақ менталитеті», 2002 жылы «Тарих философиясы және қазіргі заман» тақырыпты ірі шығармалары жарық көрген. Мерзімдік басылым беттерінде «Тектілік», «Жаһандану парадигмасы», «Ұлттық идея ұйыстырсын» деген мақалалары жарияланған.

Жаһандану – заман туындысы, оны өмірге алып келген тауарлы-ақша қатынасы, сауда саттық қатынасы екендігін ғалым ашық айтқан.

«Потребность в глобальном разуме» тақырыпты мақаласында Д.Кішібеков қазіргі әлеуметтік даму алдыңғы қатарға шығарған маңызды мәселелерді орынды көтерген. Автор эпистемология, іргелі білім, жалпы білімнің батыстық жүйесі, құндылықтары туралы ой толғаған. Олардың бәрі өте қисынды өрбиді. Келісуге болатын ой-тұжырымдары жеткілікті.

К.Маркс пен М.Вебер ілімдерін салыстырып, К.Маркс теориясы туралы пікір қорытқаны өте дұрыс деп ойлаймыз. Кеңес одағы ыдыраған уақыттан кейін көптеген журналистер, жекелеген ғалымдар К.Маркс ілімін бір жақты сынап, К.Марксты бір құбыжық етіп көрсетуге тырысқанын жасыра алмаймыз. Әрине, Маркс ілімі барлық рухани өндіріс өнімдері сияқты тарих сынына ұшырайды. Маркстік теория батыс еуропалық ілім. Бірақ оның арсеналында жалпы адамзаттық өлшем жоқ деп кесіп айтуға болмайды. Мысалы, көшпелі өмір өзіне сай рухани құндылықтарды дүниеге әкелді. Болмыс сананы анықтайды деген марксистік қағида дәл осы арада сәйкес келмейді деп кім айта алады. Мәселе, Маркс қолданған методологиялық өлшемдерді дұрыс пайдалана білуде. Маркс қоғамдық – экономикалық формация ілімін жасады, бірақ ол нақты бес экономикалық формация бар деп бір жақтылыққа ұрынған жоқ.

Осы ілімнен саяси қорытындылар жасап оны белгілі бір мақсатқа лайықтап дамытқан идеологтар екендігі мәлім.

Ғарифолла Есімнің «марксизмнің қазақ халқы тұрмысына үш қайнса сорпасы» қосылмайды» (1, 55) деген пікірі біржақты арттықтау айтылған. Өзіне лайық өлшемдерді қажет ететін қазақ қоғамы бар екені рас.

Ата-баба дәстүрі рухани негіз болған қазақ қоғамында бәрі өте жақсы болған деу ақиқатқа апармауы сөзсіз. Оның тарихи даму жолында жер дауы, жесір дауы, барымта, әменгерлік ... тағы да осы сияқты сорақы оқиғалар болып тұрған. Олар, әрине, қоғамда әлеуметтік теңсіздік терең орын алып отырғанын көрсетеді. Марксті жөні жоқ сынамай, ол пайдаланған методологиялық өлшемдерді ғылыми санадан тағы да өткізіп, оның тәжірибесінен туындаған әртүрлі саяси-экономикалық салдарға баға беріп, қазақ қауымының кешегісі, бүгінгісі, ертеңгі туралы сапалы да өміршең теория жасауға болады.

Түркі мәдениет ареалында дүниеге келген хан, би, бек, қара халық, ру басы, ақсақал сияқты феномендерді арнайы зерттеу нысанына алып, олардың генеалогиясын қарастыру – қазақ қауымындағы әлеуметтік жүйені түсіндіруге жағдай жасайтыны даусыз ақиқат.

Д.Кішібековтің Маркс туралы толғанысы осындай ойларға жол ашты. Дегенмен ғалым мақаласының ең мықты идеясы мына пікірінде деп ойлаймын. «США» виновны в том, что цивилизованное государство Израиль в глазах всего арабского мира выглядит как агрессор. Что же мудрого предложили США всему миру? Ничего! А мир не ждет. Действительно мир стоит на грани столкновения цивилизации, а этого допустить нельзя» (2, 31). Ғалым бұл пікірін 2007 жылы білдірді. Содан бері 8 жыл өтті. Америка Құрама Штаттары одан да сорақы істерге баруда. Мұның дәлелі – Украинадағы Ливиядағы, Сирия мемлекетіндегі оқиғалар. Досмұхамед ағамыз бұдан 8 жыл айтқан ескертуі әлі де өз күшін жойған жоқ. Қайта күн өткен сайын маңызы арта түсуде.

АҚШ пен Ресей арасындағы теке-тірес әлемдік өркениеттің көптеген аймақтарында тұрақсыздық пен белгісіздік туындатып, мыңдаған адамдар өздерінің жылы орынан қозғалып, босқындарға айналуға мәжбүр. Бір кезде батыс қоғамы алға тартқан демократия, еркіндік, адам құқығын сыйлау деген гуманистік талаптар белгілі бір топтардың қолында басқаға күш көрсетудің құралы болуда.

Тарих философиясы – жаңадан қалыптасып келе жатқан тың бағыт. Осы тың ғылымның басында тұру бақыты да Д.Кішібеков ағамызға бұйырыпты. Ұлық та, кішік те бола білетін табиғи қасиеті бар, қарапайым, адал, әділ, ұстамды, ойшыл ағамызға берілген бұл да бір несібе шығар. «Тарих философиясы және қазіргі заман» ғылыми зерттеуінің берері мол, болашағы әлі алда. «Бізде қоғамның тарихын зерттеуге қатысты жұмыс жаман емес, халықтардың көп томдық тарихы, тарихтың жекелеген кезеңдері бойынша монографиялар, оқулықтар жарық көріп жатыр. Бірақ зерттеудің артта қалған кесіндісі тарих философиясы болып отыр. Тарихты тұтастай қарастыру дүниетанымдық ғалымдар өкілдерінің ғана қолдарынан келеді» (3, 47) деп ғалым философия ғылымының алдында тұрған тың міндетті атап көрсетті.

Алдағы уақытта тарихи ықтималдық, «тарихи мүмкіндік», «тарихи кездейсоқтық», «тандау еркіндігі» сияқты ұғымдарды игеріп, оларды ғылыми айналымға енгізіп, сол ұғымдар тұрғысынан қазіргі тарихи болмысымызды сараптау бірден-бір қажеттілік болып табылады.

Осындай тың ізденістердің басы-қасында болу Д.Кішібековтің негізгі философиялық кредосы болып табылады. Қоғамдық өмірге белсене араласып, публицист ғалым есебінде өмірдің өзі туындатып отырған өткір мәселелерге өз пікірін білдіріп отыратын жұмсақ мінезді, терең талғамды ғалым ағамызға зор денсаулық, ұзақ өмір тілейміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Есім Ғ. Бүгінгі қоғам – бүгінгі сана // Ақиқат, 1996 №7-57 б.
2. Кішібеков Д. Потребность в глобальном разуме // Мысль, 2007 №11 – 37-39 сс.
3. Кішібеков Д. Философия истории и современность – Алматы: Ғалым, 2002 – 306с.

Резюме. В статье излагаются некоторые особенности личностного бытия академика Д.Кішібекова и оценивается его вклад в развитие философской науки в Казахстане.

Summary. The article outlines some of the features of personal life academician D.Kishibekova and evaluated its contribution to the development of philosophical science in Kazakhstan.

М.А. Бижанова,

*философия ғылымдарының кандидаты, Алматы Технологиялық Университеті
(Қазақстан, Алматы қ.)*

ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ТҮРКІЛІК РУХАНИ БАСТАУЛАРЫ

Философия адамзат руханиятының үлкен бір саласы болуымен қатар, біздің күнделікті өмірлік тәжірибеміздің ажырамас бір бөлігі болып табылады. Біз мұны мойындасақ та, теріске шығарсақ та философиялық ой-толғамдар біздің күнделікті өмірімізді толықтырып, адамзат мәдениеті дамуының бүкіл ұзақ жолына ілесіп келеді.

Ортағасырлық түркі философиясын ұғымдық анықтамас бұрын, түркі әлемін зерттеудің ғылымда қалыптасқан дәстүрлері бар екенін ескеру керек. Түркілік өркениеттің дәуірлеп тұрған шағында түркітану ғылымы да гүлденді. Оның бастауында М.Қашқари, Ә. Науаи секілді саңлақтардың тұрғаны белгілі. Ал кейіннен, бірнеше ғасырлар бойы еуроорталықтық көзқарастағы ғалымдардың күшімен Орталық Азияның халықтары туралы отырықшылық пен егіншілікті жалмап жұтатын көшпелі тайпалардың ордасы деген түсінік қалыптасты. Дегенмен Шығысты отарлаудың астарлы мақсатында қалыптасқан ориенталистика ғылымының орнығуы нәтижесінде көптеген мәселелердің басы ашылды. Патшалық Ресейдің қызметіндегі И.Т. Стараленберг пен Д.Г. Мессершмидтің Орхон және Енисей өзендерінің бойынан тапқан балбал тастардағы жазуды В. Томсеннің, Н.М. Ядринцевтің, В.В. Радловтардың ғылыми әлемге енгізуі барысында түркі дүниесі туралы көзқарас өзгерді. Оның үстіне соңғы археологиялық жаңалықтар көне Тұран жерінің біртұтас әрі төлтума мәдениетке тұнып тұрғанын көрсетіп берді.

Ортағасырлық түркі философиясына араб философиясының зор ықпалы болды. VII ғасырда ислам діні қалыптасқаннан кейінгі мәдениеті өркен жайған Араб халифатында философия ерекше дамыды. Бастапқыда Куфа және Басра қалаларында шоғырланған араб философиясы Қасиетті Құрандағы Алладан келген уәхи-сөздерді тәфсірлеп, тікелей теологиялық сипатта дамыды. Ал VIII ғасырдың орта тұсынан бастап Платон, Аристотель, Плотин сияқты антикалық авторлардың араб тіліне аударылған шығармалары жарық көргеннен соң араб философиясы «шығыс перипатетизмі» деп аталатын жаңа бағытта дамып, оның орталығы Бағдат қаласындағы Бейт-әл-хикма (Даналық үйі) үйіне көшті. Антикалық философия мұрасын кәламшылар (мутазилит-діншіл рационалистер, ашариттер, джәбәриттер, хариджиттер), сопылар (мистиктер) мен перипатетиктер (мәш-шаи) исламдық жаңа арнада дамытты. IX ғасырдың аяғында рационалистік бағыттағы карматтар үйірмесі («Ихван ас-сафа» - Тазалық бауырластығы) өз дәуірінің философиялық және ғылыми жетістіктерін жүйелеп, 52 трактаттан тұратын энциклопедия құрастырды. Ірі араб философы әл-Кинди Платон мен Аристотель ілімдерін біріктіріп, оны исламмен байланыстырып, эклектикалық жүйенің негізін қалады. Өз кезегінде араб тілдес философия мен ғылымның дамуына орталықазиялық ғұламалар зор үлес қосты: әл-Фараби, Ибн Сина, әл-Хорезми, әл-Бируни, Омар Хайам, Ж. Баласағұн, М. Қашқари, Қ.А. Иасауи және т.б. Арабтардың Пиреней түбегін жаулап алғаннан кейін мұсылмандық Испанияда қалыптасқан өркениет Еуропаның рухани

дамуына орасан зор ықпал етті. Батыс Еуропаның ортағасырлық схоластикалық философиясында араб тілдес шығыстық перипатетиктермен қатар, мағрибтік философтардың қалдырған үлкен ізі болды, мысалы: Ибн Бадджа (Авеллас), Ибн Туфейль (Абубанер), Ибн Рушд (Аверроэс), Ибн Гебироль (Авицеброн), Маймонид және т.б.

Араб тілдес философия мен мәдениеттің күшті ықпалы болғанымен де, ортағасырлық түркі философиясының ұлттық реңкке ие өзіндік ерекшеліктері болды, оны «кұт», «қанағат», «несібе», «кие», «кесір» тәрізді дәстүрлі дүниетанымдық әмбебаптардан аңғаруға болады. Дегенмен де түркі философиясының да басқа ұлттық философиялар сияқты (мысалы, ежелгі үнді, антикалық грек, классикалық неміс, ағартушылық француз және т.б) қалыптасу мен дамуға тән ортақ заңдылықтарға бағынатыны сөзсіз. Сондықтан да түркі философиясын жалпыадамзаттық әлемдік философияның ажырамас құрамдас бөлігі ретінде қарастырған жөн.

Біздің елімізде көне түркі өркениетінің қалдырған мұрасын зерттеудің жана кезеңі тәуелсіздік алынғаннан кейін басталды. Күлтегіннің, Тоныкөктің бітік тастардағы жазба ескерткіштерінің көшірмесі ел ордасы – Астанаға келтірілді. О. Сүлейменов «Тарихқа дейінгі түркілер: ежелгі түркі тілі мен жазуының пайда болуы туралы», «Жазу тілі» еңбектерін, М. Жолдасбеков «Орхон ескерткіштері», Қ. Сартқожаұлы «Байырғы түркі жазуының генезисі», Н. Базылханның «Көне түрік бітіктастары мен ескерткіштері», С. Досанов пен А. Мектептегі «Таңбатану» және т.б. өз зерттеулерін жариялады.

Түркітануға біздің философтарымыз да өзіндік үлесін қосты. А.Қ. Қасымжанов «Стеллы Кошо-Цайдама» [1], Д. Кішібеков пен Т. Кішібеков «Речь и письменность: трансформация звуко-знаковых систем» [2], М.С. Орынбеков «Ежелгі қазақтардың дүниетанымы» [3] деп аталатын еңбектерінде түркілік рухани қайнарлардың дүниетанымдық келелі мәселелерін көтерді. Сондай-ақ Ә.Н. Нысанбаевтың, М.С. Бурабаевтың, С. Ақатайдың, Қ.Ш. Нұрланованың, Ғ. Есімнің, А. Қасабектің, Ж.Ж. Молдабековтің, Т.Х. Ғабитовтың, Ж. Алтаевтың, М. Сәбиттің, Н. Аюповтың, С.Е. Нұрмұратовтың, Р.Қ. Қадыржановтың, Д.С. Раевтың және т.б. философ-ғалымдардың еңбектерінде Орталықазиялық түркілік өркениетті зерттеудің теориялық, әдіснамалық мәселелері сөз болды. Сол сияқты ҚР БҒМ Философия және саясаттану институтының «қазақ философиясы және эстетикасы» бөлімінің ғылыми қызметкерлері дайындаған 4 кітаптан тұратын «Қазақ даласының ойшылдары» [4] атты жинақ жарық көрді. Ғылымдағы осындай жетістіктердің нәтижесінде ортағасырлық түркілердің материалдық және рухани мәдениетінің жетістіктері айқындалды, түркі өркениеті географиялық-семантикалық, мәдени-тарихи және ұғымдық-дүниетанымдық тұрғыдан анықталды.

Археологиялық қазба нәтижесінде табылған сақ дәуірінің ескерткіші – күміс тостағанды айтпағанның өзінде, Түркі қағанаты тұсында тасқа қашалып жазылған Орхон-Енисей ескерткіштерінің әлемдік өркениет тарихында алатын маңызы зор. Салыстырмалы түрде көне әрі жетілген жазбаның болуы, өзіндік төлтума әліпбидің болуының өзі түркі этносының мәдени деңгейінің өте жоғары екенін дәлелдейді. Қытай деректері ежелгі қаңлыларда вертикалды қытай иероглифінен өзгеше горизонталды хаткерлік болғанын хабарлайды. Руналық түркі жазуының шығыс, оңтүстік Еуропадан табылуы бұл жазуды Батысқа ғұндардың алып барғанын дәйектейді. Руналық ескерткіштердің Алтай мен Моңғолиядан, Талас бойынан басқа, Солтүстік Кавказдан, Волга-Дон аралығынан, Дунай аңғары мен Мажарстаннан көптеп табылуы мен «бұл жазулар кім үшін жазылды?» деген сұрақтың төңірегінде аз-кем ойланар болсақ, сол кездегі түркі халықтарының сауатты болғанына көз жеткіземіз.

Мұсылман өркениеті өзге мәдениеттерге төзімділігі мен сұхбатқа ашықтығының арқасында Алдыңғы Азиядағы иудейлер мен сириялық арамейлердің, Орталық Азиядағы түркілер мен парсылардың, үнділіктердің, сонымен қатар Солтүстік Африка халықтарының жергілікті мәдениеттерін бірегей исламдық арнада тоғыстырды. Сондықтан да кейде шығыс ренессансымен сипатталатын мәдениеттің бұл типін «араб-парсы-түркі өркениеті» деп те атайды. Түркілер арасынан ислам дінінің ғұламалары да (әл-Матуриди, имам Бұхари, Руми,

Нақышбанди, Қожа Ахмет Иасауи, Бақырғани және т.б.), философтар да (эл-Фараби, ибн Сина, эл-Хорезми), абыз әулиелер мен ғалым-әдебиетшілер (Қорқыт ата, М. Қашқари, Ж. Баласағұн, Рабғұзи, Құтып және т.б.) де көптеп шықты.

Сонымен, қорыта айтқанда ортағасырлық түркілік дүниетаным мен философиясының қалыптасуының осындай тарихи-әлеуметтік және рухани-мәдени алғышарттары болды. Яғни ортағасырлық түркі философиясын Алтайдан Карпатқа дейін созылып жатқан Ұлы Даланы алып жатқан түркі халықтарының мәдени кеңістігімен тығыз байланыста және тұтастықта қарастыру керек. Бұл көршілес қытайлық, араб-мұсылмандық және славяндық халықтармен сұхбатқа түсе білген жергілікті автохтонды этностардың тұтас өркениеттік аясы болып табылады.

Ортағасырлық түркілік философияның хронологиялық шеңбері VI ғасырда түркілердің әлемдік тарихтың сахнасына шыққан кезеңнен бастап, XVI ғасырда түркі тілдес халықтың қазақ, өзбек, ноғай, татар, башқұр, қарақалпақ және т.б. бөлінгеніне дейінгі кезең. Жалпы кез келген кестенің шартты екендігін айтып өту керек. Ортағасырлардан бұрынғы да, одан кейінгі де түркілік философияда ортақ құндылықтардың, рухани сабақтастықтың болғанын ешкім де теріске шығара алмайды. Дегенмен қалыптасу мен дамудың белгілі бір сатылардан өтетіні анық. Аталған мыңжылдық уақыт аралығы Орхон-Енисей ескерткіштерінен белгілі түркілік дәстүрлі дүниетанымды, түркі халықтарының ортақ абызына айналған Қорқыт ата дүниетанымын, «Оғызнаме» мен «Кодекс куманикус» ескерткіштерін, ислам ренессансы тұсындағы түркі философиясы мен әдебиетін, эл-Фараби философиясын, Махмұд Қашқари мен Жүсіп Баласағұн мұрасын, түркілік ислам философиясы мен теологиясын, оның ішінде Халлаж Мансұр мен Әбу Мансұр эл-Матуриди, Ахмед Иүгінеки мен Қожа Ахмет Иасауи, Сүлеймен Бақырғани мен Хұсамеддин Сығнаки шығармаларын, Насреддин Рабғұзи мен Хорезмидің, Хұсам Кәтиб пен Сәйф Сарайидің, Құтыптың еңбектеріндегі даналық тағылымдарын қамтиды.

Еуропалық университеттік типтегі рационалдық философиядан гөрі осы экзистенциалдық сипаттағы философия қазақ және оның арғы тегі – түркілердің дүниетанымына анағұрлым жақын. Жоғарыдағы ойды протоқазақтардың дүниетанымын терең зерттеген белгілі зерттеуші Мұқанмадияр Орынбеков те қостайды: «Философия мәдениеттің дүниетанымдық негіздерін толғағанда жаңа мәндерді дүниеге әкелетіні белгілі. Бұл әмбебаптылықты бейсаналылықтан суыртпақтайды, оларды ой елегінен өткізіп, «философем» қабатын, яғни философиялық ұғымдар мен категориялар түзеді. Бірақ Шығыста философиялық емес қабаттардың басымдылығына байланысты бұл ұғымдар көркем және діни мәндегі әдебиеттердің дәстүрлі түрлерінде малтығып қалады. Бұл философиялық дүниенің зерттелуін әлеуметтік-мәдени (контексте) мәнде құруға мәжбүр етеді. Қазақ қоғамы үшін де философиялық емес қалыптағы даналық тән. Ол адам тіршілігін қалыптастыратын дүниетанымдық әмбебаптылық дәрежесінде қолданылады» [3, 10 б.]. Демек, Қорқыт атаның, эл-Фараби мен Жүсіп Баласағұнның философиялық ілімдері мен Қожа Ахмет Иасауиден бастап сопылық бағдардағы ойшылдардың діни-философиялық жүйелерін айтпағанның өзінде, мұндай әмбебаптарды түркілік және қазақы аңыз-әңгімелерден, тіпті ертегілерден, ауыз әдебиетінің басқа да жанрларынан, билер мен шешендік сөздерден, авторлық жыраулар поэзиясынан да табуға болады. Дәлірек айтқанда, аталмыш ойшылдардың философиялық ілімдері дәстүрлі түркілік дүниетанымнан нәр алып, сусындап тұрады.

Адамдардың әлеуметтік немесе ұлттық бірлестіктерге ұйысуының негізін ортақ дүниетаным, ортақ сенім құрайтыны анық. Кез-келген елдің немесе халықтың оның өркениеттік дамуы сырттан енгізілген ықпалдардың әсерімен емес, ұлт болмысының терең рухани қыртыстарын қамтитын дүниетанымдық тұрғыда шешіледі. Сондықтан ұлттың өткен тарихи мен дәстүрлі рухани-дүниетанымдық тұғырларын қалпына келтіруде философия маңызды орын алады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Касымжанов А.Х. Стеллы Кошо-Цайдама. – Алматы: ТОО «Компания Priting systems», 1998. – 113 с.

2. Кшибеков Д., Кшибеков Т. Речь и письменность: трансформация звуко-знаковых систем. – Алматы: Ғылым, 2004. – 264 с.
3. Орынбеков М.С. Ежелгі қазақтың дүниетанымы. – Алматы: Ғылым, 1996. – 168 б.
4. Қазақ даласының ойшылдары. – Алматы: Философия және саясаттану институтының компьютерлік-баспа орталығы, 1998-2004. – 4 кітап.

Резюме. В статье анализируются теоретико-методологические и историко-философские аспекты проблемы средневековой тюркской культуры. Подчеркивается осуществление преемственности тюркских духовных традиций в казахском традиционном мировоззрении.

Summary. Bizhanova M.A. Turkic spiritual principles of Kazakh philosophy

The article analyzes the theoretical, methodological, historical and philosophical aspects of medieval Turkic culture. It emphasizes the continuity of the implementation of the Turkic spiritual traditions in the Kazakh traditional worldview.

К.К. Бегалинова

д.филос.н. профессор, КазННТУ им. К.И. Сатпаева

ПРОБЛЕМА «ЧЕЛОВЕК – МИР» В КАЗАХСКОЙ (ТЮРКСКОЙ) КУЛЬТУРЕ

История любого этноса, его культуры, по образному выражению одного из средневековых мыслителей, напоминает рукопись, в которой отсутствуют первые и последние страницы, а все остальные – содержат в себе большое количество тайн и загадок. И это понятно. Последние страницы направлены в безграничную даль веков и их будут писать наши потомки. Что касается первых страниц, то они не могли быть написаны, поскольку в эти времена происходило становление первочеловека. Этот этап хронологически охватывает период раннего палеолита, так называемого младенческого состояния человечества. О существовании данного этапа мы можем судить по различным археологическим находкам. Благодаря этим находкам стало возможным отчасти реконструировать, воссоздавать начальный этап истории человечества. Научная периодизация этого периода истории, опиравшаяся на сущностные достижения наук о человеке и обществе, определявшая всесторонне и глубоко основные исторические закономерности первобытного общества, была дана В.И. Лениным в работе «Государство и революция». Им выделяются 3 ступени в развитии древнего человека и человеческого общества. Первую ступень он определяет как примитивную организацию – «стада обезьян, берущих палки». Эта ступень соответствует стаду высокоорганизованных человекообразных обезьян типа австралопитеков. Вторая ступень называется им стадом первобытных людей, т.е. на этом уровне можно говорить собственно о человеке и человеческом обществе. Третья ступень – это период родового строя, время «людей, объединённых в клановые общества» [7, с. 10]. Родовой строй делился на 2 периода – матриархат и патриархат, в конце последнего возникли условия для зарождения государственного строя. Этап первобытнообщинного строя прошли все народы мира.

В нашей стране открыты и исследованы две зоны культуры эпохи раннего палеолита – в Южном и Центральном Казахстане. К ним относятся стоянки Бориказган, Танирказган, Акколь и др. В местах расположения этих и других стоянок находят архаичные орудия типа рубил, изготовленные ручным способом из камня, кремния, обсидиана и других природных материалов.

Значительным количеством находок и их разнообразием отличаются ашельская и мустьерская эпохи, относящиеся к периоду нижнего палеолита. В эти времена возникают первые социальные формы человеческой общности, формируется естественное разделение труда (по полу, по возрасту). Первобытных людей этой эпохи принято называть

неандертальцами. Они намного ближе к современному человеку, чем их предшественники. Жили они в пещерах, гротах. Основным их занятием была коллективная охота на животных, главным образом на горных козлов, что требовало от них ловкости, выносливости, силы.

Кроме каменных орудий неандертальцы использовали изделия из дерева – дубины, копья, рогатины и т.д. Они владели высокой технологией раскалывания и обработки камня. Расцвета эта каменная индустрия достигает в эпоху неолита (V–III тыс. до н.э.), сменившая эпоху мезолита (XIV–V тыс. до н.э.). В эту эпоху происходит так называемая неолитическая революция. Кардинальным образом меняется жизнедеятельность людей, которые от потребляющего производства переходят к производящему производству. Совершенствуются и предметы быта, орудия труда, что стимулирует рост производительности труда. Появляются каменные топоры, мотыги, зернотёрки и другие орудия труда. Изобретаются лук со стрелами, шокпар, секира и другие виды оружия, что облегчало процесс охоты, способствовало вытеснению коллективной охоты индивидуальной. Происходит дальнейшее приручение животных – лошадей, коз, собак и т.д. Появляются различные виды жилищ. Распространение получает и разнообразная керамическая посуда.

На территории Казахстана неолитическая культура представлена келитиминарской, атбасарской, тасбулатовской, суртандинской, маханджарской, тюгузской и др. культурами. Обнаружено более 500 памятников этих культур (стоянки, могильники, святилища и т.д.) – в пещерах Караунгур и Каратау (Южно-Казахстанская область); в долине рек Торгая и Табола (Северный Казахстан); в районе Мангыстау (Западный Казахстан) и др.

В III–II тыс. до н.э. наступает эпоха бронзового века, появляются орудия труда и изделия из бронзы. Развивается обмен, что приводит к накоплению богатств и к частной собственности на средства производства. Общества бронзового века на значительной территории Великой степи известны как андроновская, бегазы-дандыбаевская культуры. Территория Северного Казахстана была ареалом распространения более ранней синтастинской (синташтинской) культуры, одним из частично сохранившихся до наших дней памятников которой является укрепленное поселение Аркаим.

«Он состоял в древности из множества элементов, сконструированных в едином, многоуровневом пространстве: глубокие рвы, высокие оборонительные стены, 60 крупных домов, ливневые водотоки, сложные комплексы привратных укреплений – всё это реализовано в едином сооружении и выстроено по модели концентрических окружностей общим диаметром 170 м. С воздуха Аркаим представляет собой систему концентрических кругов, рассечённую четырьмя радиальными стенами и ориентированную прогибом главных ворот на юго-запад. Это огромный геометрический символ, встроенный древними людьми в пространство степи» [8, с.29–30]. Аркаим славился металлургическим производством. Практически металлургические, гончарные печи имелись почти в каждом жилище. Развито было и ювелирное искусство, о чём свидетельствуют найденные при раскопках изумительные женские украшения, изготовленные в основном из золота и серебра. Возможно, в городе существовала и разветвлённая сеть водосооружений, поскольку были найдены отрезки труб в ближайших от Аркаима поселениях. За открытием Аркаима последовала череда других открытий, в ряду которых важное место отводится учёными так называемой «Стране городов», расположенных вдоль Южного Урала и степной зоны Сары Арки. Страна городов охватывает многочисленное количество самых различных памятников – укрепленные центры или так называемые города, сезонные поселения, могильники, мегалитические комплексы, рудники и другие сооружения. Значительный интерес представляют города. К этим городам, кроме Аркаима, относят такие укрепленные поселения, как Синташта, Устье, Берсуат, Камысты, Сарым-Саклы, Чекатай и другие. Всего насчитывается более 20 подобных укрепленных поселений, хотя российский учёный Г.Б. Зданович считает, что их нельзя считать поселениями. «Протогорода нельзя назвать поселениями пишет он, так как аркаимские «города» отличаются мощное оборонительное сооружение, монументальность архитектуры, сложные системы коммуникации. Вся территория укрепленного центра предельно насыщена планировочными деталями, очень компактна и тщательно продумана. С точки зрения

организации пространства перед нами даже не город, а некий сверхгород»[9, с.50]. Все аркаимские города в геометрическом плане своим расположением напоминают символический круг или квадрат и сконструированы в виде единого архитектурного ансамбля.

Думается, что круговые и квадратные формы расположения укреплений, постройки жилищ выбраны не случайно, поскольку они выступают символами магической Мандалы, своеобразного круга, вписанного в квадрат. Круг – олицетворение Солнца, являющегося главным богом жителей этих городов, квадрат – символ четырёх сторон света, специфическая модель Вселенной.

В целом, население синтастинской культуры являлись искусными ювелирами, знали обработку золота, серебра, олова, свинца, используя металлургическую технологию, владели навыками обжига глины, изготавливали керамическую посуду, украшенную разными геометрическими фигурами, вели полукочевой образ жизни, оседлое население занималось земледелием. Правда, из-за отсутствия письменной информации об этих временах эти древние археологические памятники могут интерпретироваться исследователями по-разному. Тем не менее, синтастинская, андроновская, бегазы-дандыбаевская и другие культуры явились богатыми во всех отношениях культурами. В их недрах складывается мифологическая предфилософия протоказахов. Как свидетельствуют археологические находки, нашим древним предкам были присущи определённые религиозно-философские представления, связанные, прежде всего, с верой в загробную жизнь, в бессмертие души человека, в поклонение душам умерших людей и т.д. К наиболее распространённым верованиям относились анимизм, тотемизм, фетишизм, магия, шаманизм.

Шаманизм можно определить как своеобразное религиозное верование, «несущей конструкцией которого выступает богоподобный авторитет шамана – харизматической личности (медиума), способной впадать в транс, исцелять больных и убогих, а также входить в контакт с загробными мирами»[12]. (Более подробно см. в параграфе «Тенгризм, шаманизм – ранние религиозные и философские формы мировидения»).

Возвращаясь к тем истокам предфилософии протоказахов, следует отметить, что некоторые исследователи относят к более позднему периоду, к V-III тыс. до н.э., когда из осколков «келитиминарской культуры» (IV-III вв) складывались основы андроновской, бегазы-дандыбаевской культур.

Носителями андроновской культуры явились арийские племена, которых позже стали именовать скифами, саками[13, с.12]. «Саки, пасущие овец, - скифские племена, - отмечал в своей 30-томной «Всеобщей истории» древнегреческий учёный Эфор. – Они живут в Азии. Потомки справедливых кочевников, они не гонятся за богатством, друг перед другом честны. Они кочуют на повозках, пьют молоко. Препятствуют развитию частной собственности, они всей собственностью пользуются сообща»[14, с.358]. Об этих кочевых воинственных племенах писал и древнегреческий историк Геродот. В своей «Истории» он переизлагает скифский миф, согласно которому на скифской земле родился первочеловек по имени Таргитай, родителями которого были бог Неба и дочь реки Борисфена. У них родились «три сына: Липоксай, Арпоксай и младший Колаксай. При них упали-де на скифскую землю золотые предметы: плуг, ярмо, секира и чаша. Старший из братьев, первым увидев эти предметы, подошёл ближе, желая их взять, но при его приближении золото воспламенилось. По его удалении подошёл второй, но с золотом повторилось то же самое. Таким образом, золото, воспламеняясь, не допускало их к себе, но с приближением третьего брата, самого младшего, горение прекратилось, и он отнес к себе золото. Старшие братья, поняв значение этого чуда, передали младшему все царство. Общее название всех их скоты, по имени одного царя; скифами их называли эллины»[15, с.47]. Как видим, у скифских племён существовала социальная дифференциация, государственное объединение, власть передавалась по наследству младшим.

ЛИТЕРАТУРА

7. Ленин В.И. Государство и революция. – ПСС. Т. М., 197
8. Петров Ф.Н. Традиционное мировосприятие народов степной Евразии. – Челябинск: Изд-во

Крокус, 2006. – 192 с.

9. Аркаим. По страницам древней истории Южного Урала. Науч. ред. Г.Б. Зданович. Челябинск, 2004.
10. Фрэзер Дж. Золотая ветвь. Исследование магии и религии. – М.: Политиздат, 1980. – 831 с.
11. См.: Религии мира. Москва, «Махаон», 2007. Статья «Колдовство».
12. См.: Грицанов Н.А., Смило Г.В. Религия. Энциклопедия. Словарь. Минск, «Книжный двор». 2007.
13. Койчуев Т., Мокрынин В., Плоских В. Кыргызы и их предки: нетрадиционный взгляд на историю и современность. – Бишкек: Илим, 1999. – 245 с.
14. Эфор. Всеобщая история. – Цит. по кн. Нарымбаева А.К. Аркаим – очаг мировой цивилизации: науч. изд. 2-ое изд. – Алматы, 2007. – 476 с.
15. Геродот История. Книга 4.

А. Тайжанов,

философия ғылымдарының докторы, профессор.

Марат Оспанов ат. Батыс Қазақстан мемлекеттік медицина университеті.

Ақтөбе қаласы

АКАДЕМИК Д. КІШІБЕКОВ ЖӘНЕ ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚОҒАМДЫҚ – ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ОЙЫ

Қазақ философиясы туралы Кеңес заманында да, қазіргі уақытта да әр түрлі пікірлер бар. Бұл пікірлердің даму генезисіне көз жүгіртсек, олар сол кездегі қоғам ұстанған идеология мен саясаттан туындаған халықтар (ұлттар) арасындағы қарым-қатынас пен олардың қоғамдық даму процесіне қосқан үлестеріне берілген бағамен тікелей байланысты екенін көреміз. Пікірлердің бір бөлігі сол кездегі түсінік бойынша «классикалық тұрғыдағы философия қазақтарда болған жоқ» дегенге сайса; екіншілері, «қазақтың қоғамдық-философиялық ойының дамуы XX ғасырдағы Қазан төңкерісінен кейін ғана мүмкін болды» деген тұжырымды ұстанды.

Алайда бұның екеуі де негізсіз еді. Өйткені философия ең алдымен көзқарастық, дүниетанымдық ғылым. Жалпы адамзатқа тән ортақ қасиеттер мен қабылеттер болғанымен, жеке ұлттардың дүниетанымында, пайымында өзіндік ерекшеліктер де бар. Бұны қазақ халқы: «Әр елдің салты басқа...» деген оймақтай оймен берген. Міне, осыған сәйкес біздің адамгершілік (моральдық норма) туралы, әдемілік, әсемдік (эстетика) туралы ұғымдарымыз, өзіндік діліміз (менталитет), ұстанған діни сенімдеріміз бен нанымдарымыз бар. Осылардың бәрі біздің ұлтымыздың тұтас болмысын, дүниетанымын қалыптастырды.

Ал жоғарыдағы тұжырымдарға осы тұрғыдан келсек, олардың ешқандай сын көтермесі анық. Егер философия тарихына көне заман төрінен қарасақ, Ежелгі Шығыс философиясында дүниетанудың жолы (ДАО) ізделеді. Адам болмысының рухани жағына көңіл бөлініп адалдық пен тазалық, шынайылық сөз болады (БУДДИЗМ, НИРВАНА т.б.). Кейін антикалық философия тұсында дүниетаным материалданып, гректер дүниенің бастауын іздейді (апейрон, ауа, су, от т.б.). Орта ғасырда адам аңсары тағы да руханилық құндылықтарға қарай ауысады да, бұл олардың дүниетанымдарында көрініс береді.

Қазақ философиясының бұлардан жолы да, жөні де бөлектеу. Ол өмірдің өзінен өрілген ДАНАЛЫҚ ФИЛОСОФИЯСЫ. Сондықтан біздің ұлттық философиямызда қатып қалған қағида да, схема да, тап тартысы да жоқ. Ең бастысы дәстүрлі қазақ дүниетанымында материалистік-идеялистік дейтін қарама-қайшылық жоқ, керісінше үндестік, бірлік, түсіністік бар. Ымырасыз тап тартысынан гөрі, достыққа, татулыққа ұмтылыс басым. Дана Абайдың: «Бірінді қазақ бірін дос, көрмесең істің бәрі бос» деуі соның айғағы.

Қазақ халқы басқа кейбір халықтардай зор архитектуралық ескерткіштер қалдырмаса да, кейінгі ұрпағына сөз өнері, ауыз әдебиеті сияқты мол рухани мұра қалдырды. Мұхтар Әуезов кезінде бұл туралы: «Бақыт іздеп, ғасырлар бойына сахараны шарлап шарқ ұрған мұндар жолаушы – қазақ халқы бізге архитектура мен скульптураның, сурет өнерінің ескерткіштерін қалдыра алмады. Бірақ, ол бізге ең асыл мұра – жыр мұрасын мирас етті. Жыршы халық, ақын халық есте жоқ ескі замандардан бастап дарыған ақындық даналығын қапысыз жұмсап, өзінің рухын ұмытылмас эпостық дастандарында, сан-сан, әр-алуан түрлі жырларында бейнеледі» [1] - деп жазды.

Ендеше, сөз өнері мен тіл өнерін әлеуметтік салада шыңына жеткізе пайдаланған көшпенділер де жалпы әлемдік өркениетке өз үлестерін қосты. Өз болмыстарына сәйкес өзіндік дүниетанымдарын (философиясын) қалыптастырды. Алайда Кеңес дәуірінде барлық ұлт пен ұлыс бір ту астында бір идеология мен бір мақсатқа жұмылдырылғандықтан, аз ұлттар мен ұлыстардың тұтас болмысы, терең тарихы зерттелмеді. Егер біз арғы көне дәуірлерден бастап ұлтымыздың болмысын сомдамақ болсақ, дүниетанымы мен этика-эстетикалық әлемін тұтастыра қарағымыз келсе көшпенділер тарихын, көшпенділер қоғамын аттап өте алмаймыз. Бұл мәселені сонау Кеңес дәуірінен бастап түсінген ғалымдарымыздың бірі, әрі көшпенділер қоғамын дүниетанымдық тұрғыдан алғаш зерттеген ДОСМҰХАМЕД КІШІБЕКҰЛЫ КІШІБЕКОВ болды.

Шыққан биігін басқаға міндет етпейтін, қол жеткізген дәрежесі мен алған атағын, мансабын білгізуге ұмтылмайтын, қай өмір өткелдерінен де бірқалыпты өтетін, төзімі мен қанағаты мол, жасандылыққа жаны қас, ұлтына қызмет етуді азаматтық борыш санайтын, ғұмырының мән-мағынасына қоғамның даму заңдылықтары тұрығысынан қарайтын азаматтарымыз көп емес. Академик Досмұхаммед Кішібеков осы санаулылардың санатындағы азамат-ғалым.

Д. Кішібеков философия мамандығы бойынша ерте танылған ғалым. Біз ҚазМУ-дің философия факультетінде оқып жүргенде философтар арасында Ұлттық Ғылым Академиясының біз білетін екі Корреспондент-мүшелері бар еді. Оның бірі Ағын Қасымжанов та, екіншісі Досекең болатын. Бірақ ол кісі сол кездегі үлкен, іргелі оқу орны Политехникалық институтта қызмет жасады да, біздер ара-тұра болмаса, көп кездеспейтінбіз. Сол жылдарда Досекеңнің «Өтпелі қоғамдық қатынастар» (1973) монографиясы жарық көрді. Бұл негізінен бұрынғы тоталитарлық қоғамнан демократиялық қоғамға бетбұрыс қалай жасалуы керектігі туралы ой толғам болатын. Оның идеяларының өміршендігін, маңыздылығын бүгінгі заман дәлелдеп отыр.

Досмұхаммед Кішібекұлын мен негізінен аспирант кезімде көбірек тани бастадым. Сол жылдарда замандастарының айтуына қарағанда дайындауға жиырма жыл уақытын жіберген іргелі еңбегі «Көшпенділер қоғамы» (1984) атты монографиясы орыс тілінде басылып шықты. Ол кезде бұл «өткенді аңсау», немесе, «көшпелі қоғамды зерттеудің қандай қажеттілігі бар?» деген сияқты кедергілерге кезіккені анық. Бірақ, біздер сияқты жас ізденушілерге, ғылыми зерттеулерімізге тікелей қатысы болмаса да, қызықтыратын өте құнды еңбек болды. Ал бүгінгі күні бұл еңбек Досекеңнің сол кездің өзінде ұлт тарихының тамырын баса білуін көрсетсе керек. Жалпы кейінгі ғалымдар мен ізденушілеріміздің Досекеңнен алатын тағы бір үлгісі, ол кісі қайсыбіріміздей философияның абстрактылы мәселелерін, алыс шет елдердегі әлемдік философияның өкілдерін, немесе, европоцентристік философияның методологиясымен дәстүрлі философиялық тақырыптарды зерттеумен айналысқан жоқ. Д.Кішібековтың негізгі зерттеу объектісі барлық уақытта да – өз ұлтының бұрынғысы, бүгінгісі және келешегі болды. Сондықтан да оның ғылыми еңбектері «Көшпенділер қоғамына», «Қазақ менталитетінің табиғатына», «Ұлттық идеяның мәніне», «Қазақ менталитетінің кешегісіне, бүгініне, ертеңіне т.б.мәселелерге арналды. Ол өз тұтастарының ішінде ең алғаш философиядан қазақша оқулық жазған ұстаз. Бұл оқулықтар бірнеше рет қайта басылып, күні бүгінге дейін өзінің құндылықтарын жоймаған, студенттер үшін аса құнды кітапқа айналуға.

Жоғарыда аталған еңбегінде Д.Кішібеков ұлтымыздың рухани болмысы мен мәдениетіне ерекше көңіл бөледі. Мысалы, қазақ арасындағы шежірешілдік дәстүр ХХ ғасырдың алпысыншы жылдарына дейін өзінің канондық қалпын сақтап келді. Былайша айтқанда, қазақ халқы өзінің этникалық өмірбаяны туралы тарихи жадын ХХ ғасырдың жуан ортасына дейін көмескілей қойған жоқ. Көне көз қарттар тарапынан айтылатын қария сөздер, яғни қазақтың ауызша тарихы, ең алдымен қоғамның рухани сұранысына қызмет етіп, адамдардың санасына елі мен жерінің тарихы туралы жан-жақты таным-түсінік қалыптастыратын, сөйтіп, олардың жүрегін асқақ сезімдерге бөлейтін. Нәтижесінде әркім өз әкесі мен шешесінің ғана перзенті емес, сонымен бірге «қарға тамырлы қазақ» деп аталатын ұлттың да бір бөлшегі ретінде сезінетін. Жай ғана сезініп қоймай, өзінің қазақ болып жаралғанын Тәңірдің дарқан сыйына балайтын. Мұндай ахуал – берігеректе дүниеге келген біздің де көзіміз көріп, құлағымыз естіген шындық.

Алайда, уақыт озған сайын көнекөз қарттардың қатары сиреді.

«Алдыңғы толқын – ағалар,

Артқы толқын – інілер,

Кезекпенен өлінер,

Баяғыдай көрінер», - деп дана Абай айтқандай, бұрынғы шежірешіл қарттарды Кеңестік идеология құрсауында тәрбиеленген ұрпақ алмастырды. Өкініштісі, бұл алмасу ұрпақтардың мәдени-рухани сабақтастығы тұрғысында жүзеге асқан жоқ. Кеңестік идеология адамдардың құндылықты парықтауға қатысты болмысын мақсатты түрде өзгертті. Ұлтты ұйыстырушы ең бір жанды тетік болып табылатын дәстүр сабақтастығы тәрк етілді. Кеңестік жүйеде мұндай үрдіске мойын ұсыну әрбір адам үшін өмір сүрудің бірден-бір кепіліне айналды. Нәтижесінде ұлттың өзге де мәдени-рухани құндылықтары сияқты шежірешілдік дәстүрі де «ескіліктің зиянды қалдығы» ретінде қағажу көрді. Сөйтіп, өз тарихы туралы халықтың өзі айтатын небір құнды деректер, әсіресе, қоғамдық тәртіп пен адам сапасын дәріптейтін ұлағатты естеліктер, дәстүрлі таным үлгілері ұмыт бола бастады. Халықтың өзін-өзі тануға негізделген ұлы дәстүрі құнсызданып, тарихи жады күңгірт тартты.

Осындай жағдайда прогрессивті түрді ойлай білген маман әдебиетшілеріміз, этнографтарымыз, тарихшыларымыз, философтарымыз өз еңбектерінде мүмкін болған деңгейде бұндай үрдіс пен түсінікті жоққа шығаруға, немесе, көпшілікке өткен тарихымыз бен мәдениетіміз туралы объективті бағдар беруге ұмтылыстар жасады. Осы топтың алдыңғы сапында да философ Д.Кішібеков болды. Ол кешегі Кеңес заманында көшпенділер болмысын жан-жақты көрсетіп, оның оңды тұстарын әсіресе, олардың ерекше болмыстарынан туындаған шаруашылықты басқару және жүргізу формаларын, материалдық және рухани мәдениеттерін жан-жақты көрсеткен «Кочевое общество» (Алматы, 1984) ғылыми-зерттеу еңбегін жазды. Кітаптың рухани мәдениетке қатысты бөлімінде ол Қазақстан философтарының ішінде алғаш рет көшпенділердің көне мәдениетінің негізгі көрсеткішінің халықтың ауыз әдебиеті болғанына, ал осынша мол ауыз әдебиетін сақтаған ұлттың есте сақтау, жадында ұстау қабілеттерінің аса зор болғанына тоқталады. Кейін бұл тұжырымның шындығын өмір көрсетті. Тәуелсіздік жылдарында жарық көрген 100 томдық Бабалар сөзі соның айғағы.

Тәуелсіздік дегеннің өзі біле белген адамға ең алдымен рухани азаттық. Жер бетінде этномәдени болмысы біртұтас жалғыз ұлт болса, ол – қазақ ұлты екенін қапысыз білгендіктен және оған күмәнсіз сенгендіктен, сол біліп-сенгенін, алакөңіл болып қалған әлеуметпен бөліссем деген ниетпен академик Д. Кішібеков 1999 жылы «Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең» атты монографиялық еңбегін жазады. Бұл еңбекте ғалым-философ Тәуелсіздік берген мүмкіндіктерді пайдалана отырып және ғылыми ұстанымды басшылыққа алып дүниетанымдық тұрғыдан бұрын-соңды ғылыми таным объектісіне айналмаған сұрақтарға жауап іздейді және өзінің жеке пікірлерін білдіреді. Ғалым қазақ халқының неліктен көшпелі өмір сүргеніне, көшпелілердің өндіріс тәсілдеріне, тұрмыс-тіршілігіне кеңінен тоқталып, «көшпенділердің тұрмысы, олардың болмыстарының айнасы»[2] – деген қорытынды жасайды.

Қазақ менталитетіне арналған ғылыми еңбекте автор ұлттық тілге, таңбаға, жазуға тоқталып, «Тіл еңбектен, қарым-қатынастан бастау алса, жазу таңбадан, ал таңба меншіктен басталады»[3] – деп тұжырымдайды. Сондай-ақ, автор қазақ халқының дүниетанымдық менталитетіне әсер еткен, діни наным-сенімдерін, әдет-ғұрыптарын, ойын-сауықтарын, ырымдары мен тыйымдарын жан-жақты қарастырып, бұлардың бәрі ұлтымыздың рухани тіршілігі, көшпелі тұрмыс бейнелері екенін түсіндіреді.

Автордың ойынша, қазақ халқының дүниетанымдық менталитеті бұлармен шектелмейді. Оның қалыптасуына жоғарыда айтылғандармен қоса, қазақтардың мал бағудан туындаған астрономиялық көзқарастарын, малдың анатомиялық құрылымын жетік білгендіктен туындаған – сынықшылығын, көшпелілердің тұрмысының бейнелері – сәндік ұстанымдары, ою, өрнек т.б. жатқызуға болады. Қазіргі уақытта арамызда әсіре ұлтшылдар да, діндарлар да, тіпті ескі өмірді естері кеткенше негізсіз дәріптейтіндер де көбейіп кетті. Әр уақытта да заман ағымы мен сұранысына үн қосып отыратын ғалым-академикті «Қазақ менталитетінің болашақта қалай өзгереді» де ойландырады. Ол қазақ халқының намысын ояту, білімін көтеру, денсаулығын күшейтіп, саяси

ынталандыру қажет деп есептейді. Бірақ осының бәрі жастар бойына этномәдени тәрбие сіңірілсе, ұлтшылдық пен ұлтжандылықтың ара жігін түсінсек, ел бірлігін сақтасақ қана мүмкін деп есептейді. Автордың пайымдауынша, бұл жаһанданудың басты талаптарының да бірі.

Адамзат тарихында көшпелі өмір-салттың толып жатқан үлгілері (типтері) болғаны, әлі де бар екені белгілі. Әлем халықтарының шаруашылық-мәдени типтерінің әралуандығын, былайша айтқанда, белгілі бір уақыт пен кеңістік аясында ғұмыр кешкен халықтардың өмір-салты, материалдық және рухани мәдениеті әр түрлі болып қалыптасатынына этнография және археология саласының мамандары XX ғасырдың алғашқы ширегінен бастап жүйелі түрде мән бере бастаған. Алғаш рет әлем халықтары мәдениетіне ареалдық сараптама (анализ) жасау идеясын ұсынған В.Г. Богораз, С.П.Толстов еңбектерін А.М.Золотарев, А.П.Окладников, С.А.Токарев сияқты ғалымдар ұштады. Осы идеяның ең бір толысқан тұжырымдамасын (концепция) М.Г.Левин мен Н.Н.Чебоксаров өз еңбектерінде «шаруашылық-мәдени типі» және «тарихи-этнографиялық облыс» («тарихи-мәдени облыс») деген атаумен айғақтады. Соңғы екі автор этнография ғылымында аса мәнді болып табылатын – әр түрлі халықтар мәдениетіндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтардың сыр-себептерін пайымдауға мүмкіндік беретін ғылыми тетікті көрсетіп берді. Мұндай ғылыми әдіснамалық (методологиялық) жаңалық өз кезегінде әлемдік аядағы көшпелі өмір-салт үлгілерін саралап тануға да септігін тигізді. Академик Д. Кішібеков көшпелі қоғамға, оның менталитетіне қатысты еңбектерінде аты аталған авторлардың еңбектерімен жете танысып қана қоймай, олардың объективті себептермен жасай алмаған кейбір ғылыми тұжырымдарын дамыта түседі және қазақ оқырмандары ұғымына сәйкес жатық, түсінікті етіп жеткізе білген.

Ғалым-зерттеуші өз еңбектерінде қазақ даласындағы дәстүрлі көшпелі өмір-салттың және сол өмір-салтпен орайлас қалыптасқан шаруашылық-мәдени типтің болмысы мүлде бөлек екенін атап көрсетеді. Қазақ даласы – жылдың төрт маусымы айқын бедерімен көрініс табатын жер бетіндегі бірден-бір қуаң континенттік өңір. Сондықтан да бұл далада ауа райының құрлықтық құбылысымен санасып, яғни мәңгілік көктем мен жазға ілесіп, тек қана бойлық бойымен тербеле көшіп-қонып жүру тіршіліктің жалғыз ғана тиімді тәсілі болған. Бұл сияқты кең қарымды көшпелі өмір-салттағы адамдар табиғаттың өткінші құбылыстарынан гөрі уақыт пен кеңістіктің тұрақты заңдылықтарын алдымен игеріп, ол заңдылықтарға, адамзаттың басқа қауымдарына қарағанда бұрынырақ бейімделе алған. Ғалымның пайымдауынша, Ұлы Дала тұрғындары жаңаша жыл санауға дейінгі I-II мың жылдықтардың өзінде-ақ көшпелі және отырықшы өмір-салтты сәтті үйлестіре білген. Экожүйеге біліктілікпен бейімделу барысында мініс көлігі ретінде жылқыны, күш көлігі ретінде түйені пайдалану, ілкімді көш-қон үшін киіз үй мен дөңгелекті ойлап табу, уақыт өлшемін 12 айлық жүйесін пайдалану және барша тіршілік ырғағын сол уақыт жүйесіне бағындыра жүргізу, металл өндірісін дамыту, бір тәңірлік дүниетаным орнықтыру, осының бәріне ұйытқы болатын мемлекеттік жүйе қалыптастыру көшпелілердің ұзақ уақыт бойы қарымды да қуатты болуын қамтамасыз етті. Альфред Вебер айтқандай: «Орталық Азиядан шыққан көшпелі халықтар... дүниенің кеңдігін таныды. Олар ежелгі дүниенің ұлы мәдениеті бар мемлекеттерін жаулап алды. Қиын-қыстау тіршілік пен қауіп-қатері мол жорықтар арқылы олар дүниенің жалғандығын түсінді; ал үстем нәсіл ретінде олар дүниеге ерлік пен трагедиялық сананы орнықтырып, оны эпос түрінде паш етті. Сөйтіп... тарихи соқталы істердің бәрінде де трансцендентті әмбебап дінді, философияны және тіртіпті орнықтырып отырды» [4].

Академик Д.Кішібековтың «көшпелі қоғамның басты ерекшелігі әлеуметтің өзара тығыз байланыста болатындығында» деген тұжырымын осы сала ғалымдарының ешқайсысы жоққа шығармайды. Мысалы, ағылшын зерттеушісі, әлеуметтік-антрополог Э.Эванс-Причард бойынша сегментті қоғам өзара байланыста, әр түрлі деңгейдегі сатылы (иерархиялық жүйе) қарым-қатынастағы жүйе. Бұлар бірін-бірі толықтырып, іштей біртұтас заңдылықтарға бағынып, үлкен тұтастық құрайды [5]. Сондықтан, өмір-тіршілікке қажеттің бәрін көшпелі ел-жұрт өздері ғана қамдайды. Басшы-қосшы да, қойшы-қолаңшы да, ақылгөй-дана да, жұлдызшы-есепші де, сынықшы-оташы да, бақсы-балгер де, ісмер-шебер де, ұста-зергер де, аңшы-саятшы да, жыршы-жырау да, әнші-күйші де, даңғайыр шежіреші де – бәрі-бәрі өз

ортасынан табылады. Қоғамдық өмірде кісілік пен парасат басшылыққа алынып, адамдар ғажайып асқақ сезімдерге бөлене алады.

Қарапайым тілмен түсіндірсек, тарих дегеніміз – бір-бірімен сабақтаса байланысқан оқиғалар туралы ғылым. Ал тарих сахнасына көшпелі өмір-салттың шығуы – пассионарлық қуаттың көрініс табуы. Себебі, көшпелі өмір-салт әлеуметтік қауымдастық бар жерде ғана пайда болады. Әлеуметтік қауымдастық дегеніміз – жалқының мүддесінің жалпылық мүддеге бағынуы. Академик Д. Кішібековтің пайымдауынша, «...қазақ менталитеті еуропалықтар шеңберіне сыймайды. Қазақ жері қандай кең болса, оның менталитеті де сондай мол, рухани жағынан өте бай. Оны еуропалық қалыпқа салып қарауға болмайды. Оның өркениеті де, өлшемдік түсінігі де басқа. Әрбір халықтың өзіндік менталитеті (ділі) бар: өзінің бет-бейнесі, ерекшелігі айқындалмаған халықтың тарихта болуы мүмкін емес... Өйткені, менталитет алдымен бүкіл халыққа, одан соң оның жеке уәкілдеріне тән. Сондықтан, әр ұлттың өзіндік менталитеті бар. Бұл көрініс сол ұлттың жеке адамдары арқылы байқалып, жалпы сол ұлтқа, халыққа тән қасиетті бейнелейді» [6].

Ендеше, ғалымның пікірінше, шын ғылыми ақиқат көшпелілердің еуропалық құрылымнан мүлдем бөлек төл өмір-салтынан шығуға тиісті. Көшпелілер акефальды, яғни зорлықсыз жүйеге түскен, мәжбүрлеусіз тәртіпте болған қоғамды құрды. Жоғарғы өкімет олар үшін шартты.

Жоғарғы үкімет адамдарына қарағанда, қарадан шыққандар жалпы халық қамын көбірек ойлайды. Көбірек құрбан болады. Соңғы екі мың жыл айғағы солай... Себебі, халық амандығы әрбір жеке адамның, рудың игілігіне кепіл еді. Қазақтың «у ішсең руыңмен» деп келетін мәтелі көшпелі өмір салттағы қоғамдық өмірдің біртұтас болғанына, адамдар арасындағы арман-аңсардың (идеалдың) бір мақсат-мүддеге бағынғанына жарқын айғақ. Бұларға қоса қазақ үшін «ақыл - ауыс, ырыс – жұғыс». Қазақ ғалымы атап өткен көшпелілердің бұл ерекшелігін неміс ғалымы Альфред Вебер де қуаттап, «Рухы биік көшпелілер төңірегіне ең алдымен эпикалық асқақтықты, трансцендентті сананы, дүниенің жалғандығы туралы трагикалық сезімді дарытты» [7] - дейді.

Тек қана көркем туындылар емес, ғылыми-зерттеу жұмыстары да белгілі дәрежеде, автор болмысына айғақ бола алады. Бұл ретте адамды қалыптастырған әлеуметтік ортаның шығармашылық рухқа ұдайы дем беріп отыратыны, немесе, оны тежейтіні күмән келтіруге болмайтын ақиқат. Бірақ, соған қарамастан еңбекқор, талантты адамдар белгілі бір нәтижеге жетпей қоймайды. Бұған Кеңес заманынан бастап алыс-жақын шет елдерге танымал болған философ Досмұхаммед Кішібекұлының өмірі мен шығармашылығы куә. Ол өткен ғасырдың 50-жылдарынан бастап философия саласында еңбек етіп, «Білім қоғамының» басқармасының мүшесі ретінде алыс шет елдерде – АҚШ, Жапония, Франция, Италия, Египет, Алжир, Түркия және басқа да мемлекеттерде болып, аталған елдердің жұртшылығына Қазақстанды, қазақ халқын танытуға өзіндік үлесін қосты.

Бүгінгі күні де Қазақстан философтарының патриархы академик Досмұхаммед Кішібекұлы біздермен бір сапта еңбек етіп, өзінің ізденімпаздығымен, еңбекқорлығымен жастарға үлгі көрсетуде. Бұдан біраз жыл бұрын Досекеңнің ұстаздық ете жүріп әртүрлі тақырыптарға жазған мақалалары «Әр жылдардағы таңдамалы газет материалдары» деген атпен үш том болып жарық көрді. Осы еңбектің алғы сөзінде автор: «Жарияланған мақала-еңбектерімнің бәрінде де айтатын пікірімді әркез әділдікпен ашық айтқаныма ешкім де күмән келтіре алмайды. Шындыққа құрылған ойымды бүкпесіз қағаз бетіне түсірдім. Елімде тек тұрақтылықты, халқымыздың әл-ауқат, тұрмыс-жағдайының жақсаруын, үздіксіз алға дамуымызды ойладым. Бұл тұрғыда мен өзімді мемлекет адамымын деп сезінемін. Қашанда ұстаз болып қалуды қаладым. Ғылыммен айналысып, студенттерге сапалы білім беруді ойладым. Мансаптық қызметті көңілім қаласа, бәлкім, ол қолымнан келетін де еді. Бірақ, ол мәселені тіпті ойламадым» - деген болатын.

Ұлағатты ұстаз, айтулы ғалым бұдан кейінгі жылдарда да саяси, әлеуметтік, рухани мәселелер бойынша өз пікірлерін ашық та, анық білдіріп келе жатқанын көзі қарақты көпшілік баспасөз беттерінен оқып келеді. Ғалымның осы ұстанымының өзі бүгінгі үлкендерге де,

жастарға да үлгі болатын іс. Ал оның қоғамдық – философиялық ой саласындағы еңбектерін Тәуелсіз Қазақстанның рухани мұрасына қосылған зор үлес деп бағалағанымыз жөн.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 19 том. 386-бет.
2. Кішібеков Д. Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең. Алматы. «Ғылым». 1999. 37-44 беттер.
3. Бұл да сонда., 58-59 беттер.
4. Вебер А. Избранное: Кризис Европейской культуры. Санкт-Петербург, 1998. с. 287.
5. Қараңыз: Э. Эванс – Причард. История антропологической мысли. Москва, 2003. с. 123.
6. Кішібеков Д. Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең. Алматы. «Ғылым». 1999. 4-бет.
7. Вебер А. Избранное: Кризис Европейской культуры. Санкт-Петербург, 1998. с. 289.

О.А. Беленкова,

доктор философских наук, профессор.Россия

ДИАЛЕКТИКА БАЗОВЫХ ЦЕННОСТЕЙ МИРОВОЙ И НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУР КАК УСЛОВИЕ ОПТИМИЗАЦИИ ПОСТИНДУСТРИАЛЬНОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ: ОПЫТ РОССИИ

Вхождение России в глобальную систему мирового хозяйства актуализировало для нашей страны разработку национальной концепции рыночного хозяйства. Содержательной стороной этой концепции выступает структурная перестройка российской экономики на основе внедрения производственных и организационных технологий, адекватных постиндустриальной стадии развития общества. Особое значение в условиях становления в РФ инновационно ориентированной рыночной экономики имеет внедрение организационных технологий, обеспечивающих социальное управление в рамках осуществляемой государством хозяйственной политики. Успех организационно-управленческой политики, осуществляемый государством в хозяйственной сфере, определяется, по-нашему мнению, управленческой культурой, охватывающей элементы мировой и отечественной культур, выступающих в качестве целеориентирующих ценностей управленческой деятельности, а также её методов и средств, ориентирующих деятельность субъектов управления в соответствии с закономерностями развития социума.

Культура управления призвана решать следующие задачи: 1) программно-целевое обеспечение социального управления, включающее идеологический и морально-психологические компоненты; 2) организационно-практическое нормативное обеспечение социального управления, определяющее его формы, методы и средства.

Исходя из понимания культуры как совокупности способов и результатов деятельности человека (материальных - техники, технологии и духовных - идеи, ценности, нормы, образцы) мы можем проследить, какое значение имеют мировая и национальная культуры в формировании творчески-созидательной активности хозяйствующих субъектов. Профессор Ю.А. Васильчук пишет: «Культура «императивна» и подчас требует крайнего напряжения всех сил страны, огромных жертв и от нации и от государства, и

от каждого. Но и её «отдача» грандиозна. История показывает, что трудные «звездные часы» каждой нации, становящейся лидером, ускоряющим развитие целого региона, были именно временем расцвета и преобразования её культуры» [1, с.6]. Осознание в обществе созидательной роли культуры определяет инвестиционную политику государства, направляющего средства, во-первых, на развитие образовательного потенциала нации, и во-вторых, на интеллектуализацию хозяйственной деятельности, которая происходит благодаря внедрению высоких технологий. В условиях становления информационного общества управленческая культура, рассматриваемая в этом контексте, должна стимулировать решение двух задач:

1) выявление ключевых личностных качеств работников, востребованных в условиях инновационной экономики рыночного типа;

2) определение возможностей управленческой культуры в формировании этого типа работников.

Профессор О.И. Шкаратан, опираясь на труды М. Кастельса, Н.Н. Моисеева, Ю. А. Васильчука, а также проведенные им в начале 1990 годов зондажные исследования, предлагает следующий перечень качеств, необходимых работникам хозяйственной деятельности в условиях инновационной экономики:

- готовность к постоянной инновационной деятельности;
- подготовленность к обработке и оценке информации как постоянной составляющей трудовой деятельности;
- умение ориентироваться в экстремальных ситуациях, принимать нестандартные решения, анализировать возникающие проблемы;
- готовность к сочетанию личных и групповых интересов, установлению контактов внутри своей группы и с другими коллективами;
- инициативность, предприимчивость;
- включённость в систему непрерывного образования и повышение квалификации;
- сочетание технической и гуманитарной культуры;
- профессионально-квалификационная и территориальная мобильность.

О.И. Шкаратан подчеркивает, что именно такой набор социальных качеств работников способствует формированию сложной рабочей силы и определяет в эпоху информационного общества трудовой потенциал нации [2, с.30-31]. При этом, по его мнению, в формирование трудового потенциала нации вносят свой вклад, как мировая, так и национальная культуры.

Исследование роли этих двух культур и их взаимодействия в процессе формирования трудового потенциала сложной рабочей силы, необходимой для развития инновационного производства осуществил Ю.А. Васильчук. Он пишет: «Для динамичной рыночной экономики, прежде всего, нужен сам массовый инициативный и деятельный человек, самостоятельно, активно и ответственно решающий возникающие проблемы, мобилизуя необходимые ресурсы, правильно оценивая смысл и последствия своих действий, максимизируя их подлинный эффект, т.е. создающий новое производство и новое общество». И далее он указывает, что определяющая роль в формировании такого специалиста принадлежит мировой культуре, одной из центральных ценностей которой, «обеспечивших в XX веке развитие НТР и невиданное увеличение благосостояния и возможностей развития человека, стала идея свободной, немонополистической, рыночной экономики». На основе анализа экономического развития стран, достигших наибольшего успеха в XX столетии, он показывает, что именно такая экономика оказалась способной «активизировать экономическую деятельность собственных граждан, для которых государство обеспечило необходимую правовую среду и устойчивую денежную систему» [1, с.11].

Анализ хозяйственно-экономической деятельности в странах Запада позволяет сделать вывод, что в этих странах ценностно-ориентирующие и нормативно-организационные функции культуры формировались стихийно, в соответствии с логикой развития технологий общественного производства и требованиями рыночной конкуренции, ориентирующих производство на оптимизацию затрат материальных, интеллектуальных и духовных ресурсов общества. Это требовало развития у хозяйствующих субъектов критического мышления и способствовало их обособлению от привычных, устаревших отношений и традиций, стимулируя творческую активность в принятии самостоятельных и ответственных решений. Соответственно, прогресс западных обществ базировался, прежде всего, на развитии человеческой индивидуальности, сквозной рационализации во всех сферах жизни, не только хозяйственной, но и межличностных, политических и правовых отношений, массовым утверждением устоев нравственно-правового мышления, идейно формирующего и цементирующего всю систему обеспечения прав человека. Сформировавшаяся в этих условиях социально развитая личность хозяйствующих субъектов характеризуется, как пишет

Ю.А. Васильчук, следующими чертами: «Во-первых, пониманием своих действительных, а не иллюзорных интересов, прав и обязанностей в главной сфере своей деятельности. Во-вторых, умением эффективно защищать их демократическими, т.е. законными средствами и отвечать за последствия своих действий. В-третьих, принятием ответственных решений, уважающих права, законные интересы и собственность других людей» [1, с. 15].

Воплощая лучшие и высшие достижения человеческого гения, как в материальной, так и в интеллектуальной и духовной сферах социальной жизни, мировая культура определяет стратегию развития человеческого сообщества. Однако, сама она развивается в тесном взаимодействии с национальными культурами, которые обеспечивают сохранение своих сообществ, черпая силу в мудрости и свершениях прошедших поколений своих народов. При этом «среди всех элементов национальной культуры в современном промышленном производстве на деятельность человека в наибольшей степени влияют система ценностей данного общества, социальные нормативы и трудовые традиции, сформировавшиеся в течение всей истории данного народа», - пишет профессор О.И. Шкаратан [2, с. 32]. Наиболее оптимальные условия для функционирования современного высокотехнологичного производства обеспечивают системы ценностей, связанные с протестантской, буддистско-синтоистской и конфуцианской этиками, т.е. со специфическим отношением к труду, как к обязанности, долгу и призванию человека.

С точки зрения социальной синергетики глубинную основу базовых ценностей социума составляют архетипы, выступающие в структуре коллективного бессознательного этносов в качестве организующего центра. Поэтому в переходные периоды, когда разрушаются прежние устои социальной идентичности (например, в условиях трансформирующегося современного российского общества) именно культура, причем, прежде всего национальная, может рассматриваться в качестве исторически сформировавшейся объективной основы для обретения дезориентированным обществом своей идентичности, в соответствии с которой должно осуществляться управление обществом и формироваться стратегия его развития.

Следовательно, осмысливая проблемы оптимизации социального управления средствами культуры в условиях трансформирующегося российского общества, необходимо исходить из идеи синтеза, с одной стороны, универсальных черт организации хозяйственной деятельности и управления зрелой постиндустриальной экономики западных стран, и с другой - национального своеобразия организационных форм управления и трудового поведения работников, обусловленных российской институционально-культурной спецификой. В отечественной литературе принято считать, что национальное своеобразие русской трудовой и управленческой культур определяют следующие факторы: цивилизационно-экономический, геоклиматический, этноэкологический, этноконфессиональный. Все эти факторы взаимосвязаны, поскольку они обусловлены особыми социально-историческими и геополитическими условиями формирования российского этноса, к которым следует отнести:

1) распространенность населения на огромных пространствах и изначально слабые связи между территориальными общностями; 2) исключительная значимость борьбы за выживание в условиях сурового климата; 3) многовековой процесс собирания земель, т.е. экстенсивный рост российского этноса на протяжении примерно шести веков.

Эти исторические условия определили формирование российской государственности в форме самовластия, деспотический характер которого усилило татаро-монгольское завоевание русских земель. Именно ордынское нашествие привело на Русь вместе с азиатской деспотией и азиатский (государственный) способ производства, а также закрепило бесклассовую социальную структуру социума, определяющуюся отсутствием частной собственности на землю, а также социальных групп собственников. Преимущественно общинная форма землепользования явилась основанием того, что в России после Октябрьского переворота утвердился советский социализм, экономической основой которого выступал государственно-общественный способ производства. Сложившимся в этих условиях формам хозяйственной деятельности была присуща внутренняя противоречивость, определившая отчуждение от управленческой деятельности непосредственных работников.

Управление, декларируемое социалистической идеологией как управление во имя интересов народа, на практике выступало как административно командное регулирование, формировавшееся по законам партийно-номенклатурного аппарата. Это привело к тому, что в хозяйственно-экономической сфере выработалась «особая технология достижения равновесия между непомерно высокими требованиями системы к людям, с одной стороны, и нежеланием (да и невозможностью) людей выполнять эти требования, с другой стороны», — пишет А.П. Прохоров, характеризуя русскую модель управления [3, с.44]. Такая модель привела к всеобщей коррумпированности, поскольку при решении различных социально значимых вопросов отдельные представители административно-управленческого аппарата готовы идти за определенную плату на нарушение административно-правовых норм в пользу представляющих эту плату лиц. Здесь проявилась одна из черт российского менталитета, сущность которого состоит в признании россиянами права государства требовать от своих граждан соблюдения законов, но в то же время исторически сформировавшееся у них стремление не только уклоняться от соблюдения этих законов, но и использовать возможности государства для решения своих личных проблем, игнорируя при этом интересы общества. Как пишет В. Медведев, менталитет - это особый, связанный с подсознанием человека информационный феномен, который отражает гиперличность народа, сформировавшуюся в течение тысячелетий под воздействием среды его обитания и условий жизнедеятельности [4, с. 31]. Очевидно, что если менталитет народа определяет те базовые ценности, которыми его представители руководствуются в своих действиях, то управленческая культура, как системно-организующий фактор функционирования социума, должна аккумулировать в программно-целевые и нормативно-организационные формы управления его позитивные базовые ценности, обеспечивая их воздействие на сознание и поведение субъектов хозяйственной сферы, и блокировать проявление их негативных ценностных установок.

Необходимо признать, что в условиях постиндустриального общества, когда основой его экономического потенциала выступает человеческий капитал, научно-обоснованный анализ ментальности этноса позволяет более глубоко осмыслить ценностные основы экономического поведения хозяйствующих субъектов, которые должны учитываться при разработке цели социального управления, а также траектории и скорости его осуществления. «Все три компонента управления — поиск цели, определение траектории, а также скорость движения по ней должны быть неразрывно связаны с национальным менталитетом и возможностями его адаптации к новым условиям, возникающим в процессе управления», - подчеркивает Л. Мясникова [5, с.38].

Мы считаем, что осмысление роли национального менталитета в решении социально-управленческих задач должно рассматриваться с позиции обозначенных выше программно-целевого и организационно-практического направлений реализации культуры управления. При решении задач программно-целевого обеспечения социального управления в нашей стране необходимо учитывать как социально-исторические, так и социокультурные корни менталитета российского этноса и определяемые этими корнями его антрополого-природные особенности. В соответствии с этими особенностями субъектами управления должны разрабатываться адекватные им организационно-управленческие структуры, а также средства воздействия на сознание и поведение хозяйствующих субъектов в соответствии с целями управления.

Сложившееся в России сильное государство, которое со времен Ивана Грозного опиралось на административно-командную систему управления, решало общенациональные задачи хозяйственно-экономического развития страны, прежде всего, за счет народа. Как пишет Л. Мясникова, «логическим следствием тысячелетней российской истории стало закрепощение личности, чему сопутствовало неумолимое её подавление, холопское подчинение государю и государству, формирование рабского менталитета» [5, с.41]. В России, не прошедшей в полной мере школы капитализма, так и не сформировались правовое государство, гражданское общество и развитое национальное самосознание, являющиеся признаками зрелой нации, способной адекватно осознавать и защищать свои интересы.

Именно поэтому коллективные представления народа, как правило, всегда игнорировались властью, и его хозяйственная деятельность загонялась в такие административно-управленческие структуры, которые были чужды ментальности российского этноса и его традициям. Так было во времена реформ Петра I, реформ П.А. Столыпина, проводившихся в начале XX столетия, а также в эпоху построения советского социализма. Подобным же образом в конце прошлого столетия начали осуществляться в России демократические преобразования и рыночные реформы.

Это была «верхушечная революция», которую осуществляли демократически настроенная интеллигенция и та часть государственно-партийного управленческого аппарата, которая видела необходимость и неизбежность в подобных преобразованиях с целью сохранения и упрочения своей власти. «Большая часть населения страны, - как отметил И.К. Пантин во время дискуссии по проблемам российской ментальности, опубликованной в журнале «Вопросы философии», - тогда колебалась и выжидала, пассивно наблюдая за ходом борьбы, остававшейся чуждой её сознанию и настроениям». Здесь проявилась гигантская социально-политическая инертность населения, являющаяся результатом многовекового отчуждения его от управления, участие в котором позволяет хозяйствующим агентам защищать свои экономические интересы. И.К. Пантин считает, что «простому человеку» в России не достает глубокого чувства самостоятельности и ответственности, потому что он не имеет правильного понимания о свободе, а также осознания границ компетентности государства и компетентности гражданского общества. Поэтому «он хочет, чтобы им правительство управляло, но для него, а не против него. Надежда на власть - зовись она царской, партийной, президентской всё ещё отвечает психологическим потребностям народа» [6, с.31-32].

Но это не совсем так. И подтверждением этому служит широкое распространение в России в постперестроечное десятилетие хозяйственной деятельности вне государственного контроля, которая определяется экономистами как «неформальная экономика». Эта сфера экономики, которая включает нерегистрируемое предпринимательство, а также домашнюю и теневую экономику, получила настолько широкое распространение в России, что по неофициальным данным производимый в этом секторе продукт составляет до 50 % ВВП. С.Ю. Барсукова, исследовавшая неформальную экономику постперестроечной России, пишет, что стремление хозяйствующих субъектов уйти из подчинения государственно-административного управления и государственно-правового контроля объясняется не только чрезмерным налоговым прессом, но также отсутствием целостной национальной модели экономики, опирающейся на национальные традиции хозяйственно-экономической деятельности, характер и духовно-ценностные ориентации российского этноса [7].

С другой стороны, в условиях глобализации мирового хозяйства постиндустриального общества стратегия российской экономики должна выстраиваться в русле общецивилизационных правовых и хозяйственно-экономических приоритетов рыночной экономики, вектор которых управленческая культура должна разрабатывать, исходя из интересов российского социума и обеспечения его экономической, политической и национальной безопасности. Этими направлениями являются:

1) обеспечение целевой направленности отечественной экономики в соответствии с государственно-политическими и национальными интересами российских этносов - идеологический компонент этой концепции;

2) осмысление интегрального воздействия на отечественную экономику ценностных ориентаций и духовных традиций российских этносов — морально-нравственный компонент;

3) обоснование формирования в хозяйственно-экономической сфере управленческих структур, адекватных российскому менталитету и национальному характеру различных российских этносов — организационно-управленческий компонент.

Таким образом, модернизация российского общества в условиях постиндустриальной цивилизации и оптимизация социального управления во всех сферах общественного производства средствами культуры предполагает интеграцию: 1) опыта развитых стран со

свободной, немонополистической рыночной экономикой, обеспечиваемой необходимым финансовым, правовым и морально-этическим регулированием, гарантом которых выступает правовое государство; 2) национального своеобразия российской культуры труда и управления, достижениями которой выступают: а) ориентация на надындивидуальную цель; б) коллективный труд; в) приоритет общественных интересов; г) социальная справедливость.

ЛИТЕРАТУРА

1. Васильчук Ю.А. Социальное развитие человека в XX веке. Фактор культуры / Ю.А. Васильчук // Общественные науки и современность. - 2001. - № 1. - С. 5-26.
2. Шкаратан О.И. Русская культура труда и управления / О.И. Шкаратан // Общественные науки и современность. - 2003. - №1. - С.30-54.
3. Прохоров А.П. Русская модель управления: компромисс между системой и населением // Вопросы философии. - 2003. - №2. - С. 42-52.
4. Медведев В. Наши перспективы в контексте мировых трансформационных процессов / В. Медведев // Свободная мысль. - 1997. - № 3.
5. Мясникова Л. Российский менталитет и управление / Л. Мясникова // Вопросы экономики. - 2000. - № 8. - С. 38-44.
6. Российская ментальность: Материалы «Круглого стола» // Вопросы философии. - 1994. - № 1. - С. 25-53.
7. Барсукова С.Ю. Неформальная экономика и система ценностей россиян / С.Ю. Барсукова // Социс. - 2001. - №1. - С.57-62.

Резюме. В статье исследуются возможности использования базовых ценностей мировой и национальной культур как инструментов оптимизации социального управления в условиях модернизации российской экономики и общества в целом.

Ключевые слова: социальное управление, ценности мировой и национальной культур, личность работника инновационной экономики, менталитет российского этноса, управленческая культура.

Annotation. In article possibilities of use of base values of world and national cultures as tools of optimization of social management in the conditions of modernization of the Russian economy and a society as a whole are investigated.

Keywords: social management, values of world and national cultures, the person of the worker of innovative economy, mentality of the Russian ethnos.

М. Урузгалиева

*магистрант Астраханского государственного университета
Россия. г. Астрахань*

АССАМБЛЕЯ НАРОДА КАЗАХСТАНА КАК МОДЕЛЬ МЕЖЭТНИЧЕСКОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ

XXI век остро обозначил проблему столкновения культур и цивилизаций востока и Запада и межэтнических отношений во всем мире, выработки новых подходов к интеграции полиэтничных обществ.

В Европе, а также во многих странах Азии данные проблемы существенно актуализировались. Отмечается нарастающий конфликт между традиционными системами ценностей и культурой быстро растущих этнических сообществ.

Глубинные предпосылки к созданию казахстанской модели межэтнической толерантности и общественного согласия находятся в самой истории Казахстана и казахского народа. в исторической перспективе великая Степь была регионом, который объединял разные народы и этносы. Широкий степной менталитет органично содержит в себе межэтническую, межконфессиональную толерантность. По наследству этот позитивный менталитет перешел к

современному народу Казахстана, стал одной из его фундаментальных основ как цивилизации XXI века.

Сегодня на фоне глобализационных процессов, общих демократических изменений закономерно развивается и этническая интеграция, влияющая на характер взаимоотношений этносов и общественное согласие.

За годы Независимости Казахстан прошел большой и непростой путь. выступая еще на Первом Форуме народов Казахстана, посвященном первой годовщине Независимости, Нурсултан Назарбаев отмечал необходимость институционализации межэтнических отношений. «Не одно поколение казахстанцев создавало наше главное достояние – дружбу народов. Многие переосмысливая заново, казахстанцы не вправе растрачивать это богатство, забывать добрые традиции...» [1, с.8].

Основу казахстанской модели составляет общественное согласие, включая гражданский мир, межэтническую и межконфессиональную толерантность.

Общественное согласие – важная политико-идеологическая ценность. Оно теснейшим образом связано с национальными интересами, определяет и выражает их, выступает условием успешного экономического и политического развития. Данный принцип Основного закона объективно раскрывает неисчерпаемый потенциал Конституции Республики Казахстан, которой определена роль государства и институтов гражданского общества в обеспечении общественного согласия, демократического развития и политической стабильности. Это являет собой мощный консолидирующий компонент в развитии общественных отношений, равных возможностей для полноценного участия граждан в политической жизни и принятии государственных решений [2].

Успешный опыт Республики Казахстан по налаживанию бесконфликтных межнациональных и межконфессиональных отношений ныне признан эталоном во всем мире.

Имея представителей до 130 этносов и всех мировых религий, Республика Казахстан являет собой глобального значения пример стабильных гармоничных межнациональных отношений. Это несомненная заслуга Президента Республики Казахстан, который с первых дней своего служения благу единой казахстанской нации уделял первостепенное внимание сохранению прочного мира и согласия между представителями всех национальностей, проживающими в Республике. Свой гений институционального государственного строительства Первый Президент Республики Казахстан в полной мере проявил и в сфере межнациональных отношений.

На I Форуме народов Казахстана в 1992 году, посвященном годовщине независимости Республики Казахстан, Президентом Н. А. Назарбаевым была впервые озвучена идея о создании общественного института согласия, а уже 1 марта 1995 года его Указом была создана Ассамблея народа Казахстана. Принятие специального Закона «Об Ассамблее народа Казахстана», придание Ассамблее нового конституционного статуса, определение парламентских мандатов в Мажилисе – новый импульс в работе и огромная ответственность за происходящие события в обществе. Ассамблея народа Казахстана прошла свой путь развития, накопила консолидирующий и интеллектуальный потенциал, трансформировавшись в институт народной дипломатии. во многом, благодаря работе Ассамблеи народа Казахстана, сформировалась уникальная модель межэтнического и межконфессионального согласия, где каждый гражданин, независимо от этнической или религиозной принадлежности, обладает и пользуется всей полнотой гражданских прав и свобод, гарантируемых Конституцией [3,с.277].

Сформированная за годы Независимости казахстанская модель межэтнической толерантности и общественного согласия, признанная мировым сообществом как модель Нурсултана Назарбаева, закрепляет в качестве базовых основ – миролюбивую политику государства, укрепление независимости и национального единства. выстраивание модели, обозначение краткосрочных и долгосрочных интеграционных приоритетов, трансляция уникального казахстанского опыта с учетом зарубежных практик стали прочной основой устремлений в будущее, стратегией поступательного развития.

О современном состоянии национального вопроса в Республике Казахстан лучше всего можно получить представление по огромному количеству национальных организаций, числу национальных школ, изданий, театров, телеканалов и радиостанций на национальных языках. И здесь Казахстан демонстрирует впечатляющие успехи, но этим дело не ограничилось. Национальное представительство в органах государственной власти РК показало всему миру новый позитивный пример самореализации этносов. Так, наличие АНК автоматически снимает вопрос о механическом пропорциональном представительстве национальностей в органах госвласти, т. к. каждая народность (даже самая малая) имеет своё гарантированное представительство в АНК, возглавляемой самим Президентом, и не чувствует себя ущемленной.

Любое государство имеет свой государствообразующий национальный стержень, и в РК таким стержнем исторически является казахский этнос. Но это никоим образом не служит умалению значения других этносов Казахстана, а наоборот, в силу имманентной толерантности обитателей великой Степи выявляет творческие силы каждого этноса на благо формирования целостной многонациональной казахстанской нации и ревностного служения единой государственности Казахстана [4].

Казахстанская модель межэтнических отношений высоко оценена в мире, к ее концептуальному содержанию повышен интерес среди отечественных и зарубежных экспертов и ученых. В своих трудах и Посланиях народу Казахстана Глава государства постоянно уделяет внимание теме гармонизации межэтнических отношений и их анализу.

В совокупности эти документы стали теоретической и методологической базой казахстанской модели межэтнической толерантности и общественного согласия, оригинальность которой заключается в гармоничном сочетании и взаимодействии национальных ценностей общества.

Ассамблея народа Казахстана – это детище Нурсултана Назарбаева. Она сегодня способствует преемственности модели, выполняя ряд значимых общественно-политических, социальных, гражданских научно-обоснованных функций.

Это – обеспечение интеграции полиэтничного и поликультурного общества в единую общность; равноправия граждан независимо от их этнического происхождения; целостности государственной этнополитики; учет взаимосвязи реформ в этнополитической, политической, социально-экономической, духовно-культурной сферах; формирование культуры и этики межэтнических отношений.

В этом же ряду стоит реализация принципа свободы ассоциаций этносов, обеспечение научного анализа и экспертного сопровождения реализации этнонациональной политики, выработка стратегических подходов к ее дальнейшему развитию путем обобщения международного и отечественного опыта.

ЛИТЕРАТУРА

1. Казахстан: 20 лет независимости. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2011. – С. 22.
2. Исмаилов Ш. Тамыры бір Байтерек // Достық-Дружба. – 2010. – № 9–10 (54–55). – С. 8–19.
2. Калашникова Н. П. Казахская модель межэтнической толерантности и общественного согласия Н. А. Назарбаева как основа стабильности и демократического развития
3. Казахстан – территория межконфессионального мира: Сборник статей. – Астана, 2006. – 277 с.
4. Казахская модель межэтнической толерантности и общественного согласия Н. Назарбаева. – Астана, 2010.

К. В. Мамсуров,

*член Ассамблеи народа Казахстана, председатель общественного объединения
«Осетинский культурный просветительский центр»*

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АССАМБЛЕИ НАРОДА КАЗАХСТАНА В МЕЖЭТНИЧЕСКОЙ СФЕРЕ

Каждое государство, созданное на основе гуманных принципов, нацелено, прежде всего, на то, чтобы создавались нормальные условия для людей, проживающих в нем. Уникальным примером последовательной деятельности является суверенный Казахстан, в котором вот уже более 20 лет осуществляется стабильность в стране. После развала Советского Союза в Казахстане образовалась ситуация, направленная на то, чтобы найти свою дорогу в будущее и одновременно не быть в стороне от мировых судеб.

Несомненно, народу Казахстана пришлось немало пережить и реально сделать на пути своей суверенности в экономических, политических и социальных сферах. На пути преобразований в стране важнейшими принципами, правилами были принцип обеспечения стабильности, устойчивости, принцип утверждения государственности, принцип развития устремленности народа Казахстана по реализации как «Стратегии - 2030», так и «Стратегии - 2050».

Выступая на форуме народов Казахстана 13 декабря 1992 года, Глава государства Н.А. Назарбаев сказал, что «для осуществления крутого перелома в историческом развитии необходимы гражданское мужество и воля, сплоченные и организованные действия, политическая стабильность и общенациональное согласие».

Главное достояние страны - дружба народов создавалась несколькими поколениями казахстанцев. И чтобы сохранять ее, чтобы сохранялись мир и согласие между этносами Казахстана и был создан новый общественный институт - Ассамблея согласия и единения народов страны, в последующем названный Ассамблеей народа Казахстана. Чтобы в целом укреплялось общество нужно поддерживать в нем атмосферу согласия. Это непростая проблема, но ее нужно решать. И почему? Потому что стабильность позволит продолжать реализовывать намеченные институциональные реформы, как в экономике, так и в социальном плане.

Стабильность нужна как животворный воздух для каждого из нас, так и всем нам вместе. Мудрый Толлеби высказал очень верную мысль: «Без единства ни в одном деле толку нет». Есть и много других высказываний, одно из них звучит так: «Единство народа - несокрушимая крепость».

Казахстану не нужны внутренние противоречия, ведущие к разобщению.

И почему? Потому что с их присутствием не будет решен вопрос мира с соседними государствами. Состояние противодействия и разобщенности ведет к ситуации, которая будет отвлекать людей от действий по улучшению их жизни.

Меняющееся сознание, особенно поколения, рожденного в году обретения Казахстаном независимости, выход страны на уровень мирового сообщества, вхождение её в круг различных геополитических интересов, процесс глобализации закономерно потребовали их учета. Перед страной, в связи с этим, стоят новые социально - экономические задачи по переходу на инновационно - индустриальное развитие. Анализ сегодняшней ситуации показывает, что она соответственно требует консолидации нового типа, основанной на осознании своего единства перед всем миром.

В Доктрине национального единства Казахстана подчеркнуто, что великой целью граждан, независимо от этнического происхождения, является их сплоченность, бережное сохранение и передача потомкам суверенного и независимого Казахстана. Каждый, независимо от этнического происхождения и вероисповедания, имеет право развивать свою культуру, традиции и язык.

Казахстан, как суверенное государство, заботится о том, чтобы сохранялись культурные и духовные традиции всего народа. И одним из инструментов этого является Ассамблея народа Казахстана и её составная часть Ассамблея южной столицы.

Работа АНК в межэтнической сфере проводится в нескольких взаимосвязанных направлениях:

- культурно-просветительская;
- воспитательная;

- коммуникативная (устанавливающая общения, связи между этносами, делающая общими их интересы для развития страны);
- консультативно-совещательная.

Стабильность - это условие, которое тем крепче, чем лучше мы чувствуем себя гражданами новой суверенной страны, устремленной в будущее, которое предусматривает каждому из нас многое сделать в своем развитии. Для обеспечения стабильности в стране действуют более 800 этнокультурных объединений всех уровней, из них 28 республиканских.

В стране действуют Дома дружбы, в Астане Дворец Мира и Согласия, 14 русских театров, уйгурский, корейский, немецкий, узбекский театры.

Активно и последовательно осуществляется работа по освоению гражданами страны государственного языка, русский язык, в соответствии с конституцией является языком межнационального общения.

Действуют музеи, выставочные залы. В 108 школах преподается в качестве самостоятельного предмета на языках 28 этносов, в 88 школах обучение ведется на узбекском, таджикском, уйгурском и украинском языках. Функционируют 195 просветительских комплексов, воскресных и лингвистических школ. Издаются 35 этнических газет и журналов, выходящих на 11 языках, телепередачи ведутся на 7 языках, радиопередачи - на 8 языках.

Ассамблея народа Казахстана в целях укрепления стабильности развивает международное сотрудничество, в частности с Международным фондом Ф.Эберта (Германия) в сфере языковой политики и этнокультурного образования, со Стамбульским университетом в области диаспоральной политики, с Республикой Беларусь, с Республикой Литва, с Республикой Таджикистан, с Республикой Узбекистан.

Способствовать дальнейшему развитию всех сторон жизни людей можно и нужно при осуществлении двух важнейших условий - обеспечения, как политической стабильности, так и консолидации общества. Ассамблея народа Казахстана в нашей стране выступает как мощный инструмент в мирном объединении представителей около 140 разных этнических образований.

20-ти летняя история Ассамблея народа Казахстана на практике подтвердила свою историческую необходимость, доказывая ее жизнеспособность. Сегодня АНК - это результат уникального политического новаторства. Опыт работы суверенного Казахстана становится привлекательным для многих государств.

Чтобы сохранять и укреплять мир и согласие между представителями всех народов страны - нужно поддерживать благоприятный климат для проживания и взаимодействия представителей разных национальных и этнических образований. И особенно в нынешнее время различных экономических и геополитических вызовов.

История показывает, что на смену предшествующему строю пришли новые независимые государства, новые политические партии, общественные формирования граждан, общественно - политические движения по национальным и этническим признакам, пришло образование этнокультурных объединений.

Создание ЭКО на совершенно новой основе способствует расширению личных, культурных, профессиональных контактов, лучшему познанию и пониманию историй, культур, традиций народов, проживающих в стране.

Вся работа АНК направлена на укрепление дружбы и межнационального согласия, единства народа Казахстана - основа основ национальной политики нашего государства, необходимое условие стабильности общества.

В Алматы взаимодействуют 34-е этнокультурных объединения по вопросам организации и проведении разнообразных форм и методов деятельности.

Это-индивидуальные и коллективные беседы, дружеские встречи, круглые столы, конференции, праздники, фестивали, концерты, экскурсии, экспедиции, конкурсы, фотовыставки, выставки экспонатов национальной культуры, дни рождения, чествование трудовых династий, долголетних семей, ветеранов Великой Отечественной войны.

В 2014 году на казахском и русском языках по заказу Комитета по развитию языков и общественно-политической работы Министерства культуры и спорта РК издан этнополитический словарь, главный редактор доктор политических наук ЕралыТугжанов.

С помощью словаря можно глубже понять смысл и значение терминов, применяемых в этнополитической сфере, в сфере активной работы по единению и дальнейшему сплочению народа Казахстана в условиях мирового экономического кризиса и сложной международной повестки.

С целью взаимодействия всех структур государства, выполнению на практике задач, поставленных Президентом страны Назарбаевым, действует Дорожная карта мира и согласия. У нас действует научно - экспертная группа, которую возглавляет доктор философских наук, профессор Шайкемелев Мухтарбек Сейд-Алиевич. В 2013 году была опубликована его монография «Казахская идентичность», посвященная социально-философскому анализу феномена казахской идентичности.

Среди имен деятелей, внесших своей пылливой, исследовательской деятельностью достойный вклад в различные области - историю, географию, геологию, археологию, архитектуру, культуру, языкознание, искусство есть имя талантливого ученого Алана Медоева, идеи которого востребованы и сегодня. А.Медоев своей деятельностью показал, что территория Казахстана является уникальным источником для решения ключевых вопросов происхождения и первоначального расселения человека. Благодаря работам А.Медоева широкую известность получила и взята под охрану подземная мечеть Шахбагата, высеченная в коренных породах известняка, уникальный памятник архитектуры на полуострове Тюб-Караган у залива Сарыташ. Мечеть создана, по мнению А.Медоева, еще в 9 веке нашей эры. Ему принадлежит открытие и популяризация изобразительного искусства казахов 18-20 веков.

Алан Георгиевич Медоев, выпускник КАЗГУ, был талантливым ученым с широким диапазоном научных интересов, внесшим свой вклад в науку Казахстана, идеи которого востребованы для ученых - археологов Казахстана, продолжающих его деятельность.

Интерес в области исследования историй различных народов представляет книга «Символы и знаки Великой Степи (история культуры древних кочевников)», авторы – Уарзиати В.С. – профессор, видный этнолог, и доктор исторических наук, профессор Галиев А.А. В данном исследовании они обратились к ранее не изученным вопросам истории древних и средневековых кочевников Евразийских степей. При помощи методов семиотики сделана попытка реконструкции мировоззрения скифов, саков, алан-осетин, хунну-гунну, древних тюрок и кыпчаков.

Широкое привлечение различных источников показало, что эти народы создали яркие и самобытные картины мира. Кроме того, хорошо известные нам вещи раскрыли свою глубинную суть, продемонстрировав культурно-генетические связи двух таких разных народов, как казахи и осетины.

Предназначение ЭКО - предупреждать и преодолевать противоречия и проблемы в духовно - культурном облике этносов в республике, быть терпимее друг к другу, поддерживать общий нормальный климат между этносами, не давать возможности выставлять на передний план только свои традиции, пренебрегая традициями других, искать и находить то, что есть положительного и одинакового в традициях.

Эта деятельность проводится среди всех слоев населения, поднимая на более высокий уровень ее духовность в интересах всей нашей многонациональной и многоконфессиональной страны.

И в Казахстане этому созданы:

- правовая база;
- эффективный механизм реализации национальной политики и межнационального диалога в лице АНК.

Кроме этого:

- налажен диалог различных культур;
- проводится сбалансированная языковая политика;

-обеспечены межконфессиональное согласие и толерантность.

В Послании от 11 ноября 2014 года «Нұрлы жол - путь в будущее» Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев, обращаясь к нам, сказал: «чтобы пройти глобальный экзамен на зрелость, мы должны быть сплоченными. Мы должны крепить доверие между всеми казахстанцами! Быть толерантными друг к другу! Это ключи к будущему Казахстана».

Проводимая Ассамблеей народа Казахстана культурно-просветительская, воспитательная, коммуникативная, консультативно - совещательная работа направлена на укрепление дружбы и межнационального согласия, сплочение народа Казахстана - основы основ национальной политики нашего государства, необходимое условие стабильности гражданского общества нашей страны.

ЛИТЕРАТУРА

1. Н.Назарбаев. Казахстан - «2030». Процветание, безопасность и улучшение благосостояние всех казахстанцев. 10 октября 1997 года.
2. Выступление Президента Республики Казахстан Назарбаева на форуме народов Казахстана в Алматы 12 декабря 1992 года.
3. Указ Президента Республики Казахстан от 1 марта 1995 года «Об образовании Ассамблеи народов Казахстана».
4. Закон РК «Об Ассамблее народа Казахстана» от 20 октября 2008 года.
5. Этнополитический словарь. Астана, 2014 год.
6. Шайкемелев М.С. Казахская идентичность. Алматы, 2013 год.
7. Медоев А.Г. Гравюры на скалах. Алма-Ата, 1979 год.
8. В.С. Уарзиати, А.А. Галиев. Символы и знаки Великой Степи (История культуры древних кочевников). Алматы, 2006.
9. Назарбаев. Нұрлыжол - путь в будущее. Астана, 11 ноября 2014 года.
10. Назарбаев. Выступление на очередном 16 съезде партии «НұрОтан». Пять институциональных реформ. Астана, 2015 год.
11. Назарбаев. Мәңгілік Ел – одна страна - одна судьба. Выступление на 22 сессии Ассамблеи народа Казахстана. Астана, 29 апреля 2015 года.

СЕКЦИЯ № 2

С. Б. Булекбаев

*доктор философских наук, профессор,
КазУМО и МЯ имени Абылай хана*

О МИФАХ И СТЕРЕОТИПАХ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ТЮРКСКОЙ КУЛЬТУРЫ И ЦИВИЛИЗАЦИИ

Обретение независимости тюркскими государствами Центральной Азии позволяет по-новому взглянуть на ряд проблем истории и культуры тюркских народов. Это обусловлено тем, что духовное возрождение тюркских народов идет через осмысление своей истинной истории, через возрождение своей самобытной культуры. В этом процессе приходится преодолевать различные преграды, сложившиеся за многие годы зависимого развития. Это, в первую очередь, многочисленные мифы и стереотипы научного мышления, сложившиеся под воздействием европоцентризма и великоросской идеи, которые продолжают до сих пор оказывать влияние на исследования в различных областях науки. [1]

Отсюда изучение отечественной истории сегодня исключительно важно, как в научном плане, раскрывающих реальное место и роль тюрков в мировой культуре и цивилизации, так и в аспекте патриотического воспитания. Для последнего, очень важно знание молодежью реальных страниц своей истории, свершенными великими предками, однако бывшими до недавнего времени недоступными в силу известных причин не только для широкой общественности, но и для научных кругов.

На наш взгляд, эти свершения и деяния тюрков в мировой истории должны быть изучены, обобщены и вплетены в контекст современной воспитательной системы всех тюркских народов. Однако для этого в первую очередь нужно снять шоры мифологии и стереотипов европоцентризма, сложившиеся за многие годы колониального развития тюркских государств Центральной Азии. По большому счету суть этой мифологии сводилась к следующему:

во-первых, это для оправдания своего колонизаторского статуса, по отношению к колониальным народам.

Во-вторых, для оправдания своей отсталости, которое, якобы, произошло из-за татаро-монгольского нашествия.

В-третьих, для оправдания поражений своих стран от тюрков, которое якобы произошло в силу того, что дикие, неорганизованные орды кочевников подавили своей огромной численностью.

В четвертых, с целью обоснования необходимости расширения земель метрополий, чтобы «спасти цивилизацию» от завоевателей – кочевников.

Рассмотрим в контексте утверждений мифологию европоцентризма. Согласно известному российскому ученому С. Кара-Мурзе, европоцентризм, представляет собой систему идеологических мифов, сложившихся в ходе колониальных захватов и становления современного Запада. По этой теории Запад есть единственная цивилизация, прошедшая в своем развитии "правильный" путь ("столбовую дорогу"), который неизбежно должны пройти

все остальные культуры и цивилизации. В конце этого пути всё человечество обретёт одну и ту же "правильную" систему хозяйства и общественного устройства по типу Запада. [2]

Первый миф европоцентризма, согласно С. Кара - Мурзе, выражает идею о том, что западная цивилизация вырвалась вперед благодаря тому, что капитализм создал основанные на рациональной политэкономии мощные производительные силы. Остальные общества просто отстали в своем развитии и теперь вынуждены догонять. Опровергая это утверждение С. Кара – Мурза, приводит труды известных историков Индии и Египта, которые убедительно показывают, что это неравенство возникло именно потому, что европейские колонизаторы целенаправленно разрушали структуры капитализма, возникавшие в этих странах.

Следующий миф, что все культуры должны воспринять специфический уклад производства, распределения и вообще жизнь, порожденную западным обществом, по мнению философов, отражает техноморфное мышление. В ее основе лежит убеждение, что человечество, как машина, должно быть построено по наилучшему проекту. Этой идее противостоит – причем издавна – другая идея, согласно которой человечество, подобно любой экосистеме, живо и устойчиво до той поры, пока поддерживается достаточное разнообразие культур и цивилизаций. [2]

Здесь имеется в виду то, что «Нет, не может быть мировой цивилизации в том абсолютном смысле, который часто придается этому выражению, поскольку цивилизация предполагает сосуществование культур, которые обнаруживают огромное разнообразие; можно даже сказать, что цивилизация и заключается в этом сосуществовании. Мировая цивилизация не могла бы быть ничем иным, кроме как коалицией, в мировом масштабе, культур, каждая из которых сохраняла бы свою оригинальность... Священная обязанность человечества — охранять себя от слепого партикуляризма, склонного приписывать статус человечества одной расе, культуре или обществу, и никогда не забывать, что никакая часть человечества не обладает формулами, приложимыми к целому, и что человечество, погруженное в единый образ жизни, немыслимо». [3]

Другой мифологией европоцентризма, согласно С. Кара-Мурзе можно считать его утверждение о том, что именно западная цивилизация создала культуру (философию, право, науку и технологию), которая доминирует в мире и предопределяет жизнь человечества. В это искренне верит человек, сформированный школой и телевидением и уже неспособный взглянуть вокруг (ведь приручить и обучить лошадь было не менее сложным и творческим делом, чем построить атомную бомбу - но западная философия сумела вытравить чувство благодарности к предкам). Леви-Стросс пишет: "Вся научная и промышленная революция Запада уместается в период, равный половине тысячной доли жизни, прожитой человечеством. Это надо помнить, прежде чем утверждать, что эта революция призвана полностью перевернуть эту жизнь". А дальше он ставит под сомнение сам критерий, по которому оценивается культурный вклад той или иной цивилизации: "Два-три века тому назад западная цивилизация посвятила себя тому, чтобы снабдить человека все более мощными механическими орудиями. Если принять это за критерий, то индикатором уровня развития человеческого общества станут затраты энергии на душу населения. Западная цивилизация в ее американском воплощении будет во главе... Если за критерий взять способность преодолеть экстремальные географические условия, то, без сомнения, пальму первенства получат эскимосы и бедуины. Лучше любой другой цивилизации Индия сумела разработать философско-религиозную систему, а Китай - стиль жизни, способные компенсировать психологические последствия демографического стресса. Уже три столетия назад Ислам сформулировал теорию солидарности для всех форм человеческой жизни - технической, экономической, социальной и духовной - какой Запад не мог найти до недавнего времени и элементы которой появились лишь в некоторых аспектах марксистской мысли и в современной этнологии. [3]

Согласно Леви-Стросса, именно потомки якутов, являющихся тюркским народом, очень многое дали Западу. По его мнению, это является редким случаем кумулятивного, не прерываемого (вплоть до вторжения европейцев) технологического развития в истории. "За

этот период [15-20 тыс. лет со времени перехода через Берингов пролив в Америку]», пишет ученый, «эти люди продемонстрировали один из самых немыслимых случаев кумулятивной истории в мире: исследовав от северной до южной оконечности ресурсы новой природной среды, одомашнив и окультуриив целый ряд самых разнообразных видов животных и растений для своего питания, лекарств и ядов и даже - факт, который не наблюдался нигде больше - превращая ядовитые вещества, как маниока, в основной продукт питания, а другие - в стимуляторы или средства анестезии; систематизируя яды и снотворные соединения в зависимости от видов животных, на которых они оказывают селективное действие, и, наконец, доведя некоторые технологии, как ткачество, керамика и обработка драгоценных металлов до уровня совершенства. [3].

Другим мифом европоцентризма является тезис о земледельческом Западе и скотоводческом кочевом Востоке, которая, согласно С. Кара-Мурзе (13) полностью игнорирует реальную историю, представляя уклад жизни кочевых народов Азии как непроизводительный, ориентирующий на захват чужих земель и эксплуатацию трудолюбивых земледельцев Запада. Хотя в действительности, согласно Тойнби А., номадизм был ответом на повторяющийся и усиливающийся вызов природы. По его мнению, засушливую степь мог освоить только пастух, но, чтобы выжить там и процветать, кочевник-пастух должен был постоянно совершенствовать свое мастерство, вырабатывать и развивать новые навыки, а также особые нравственные и интеллектуальные качества. Во-первых, domestикация животных - искусство более высокое, чем domestикация растений, поскольку это победа человеческого ума и воли над менее послушным материалом. Другими словами, пастух - большой виртуоз, чем земледелец... Номадизм был более выгоден экономически, чем земледелие. Кочевники не смогли бы одержать победу над степью, выжить в столь суровом естественном окружении, если бы не развили в себе интуицию, самообладание, физическую и нравственную выносливость" [4]

Согласно С. Кара-Мурзе, А. Тойнби останавливается лишь на одном из технологических достижений кочевников, которое стало важным вкладом в развитие цивилизации (а список этих достижений велик - от технологии консервирования молочных продуктов до изобретения кривой сабли, означавшего качественный скачок в военном деле. "Степное общество - это не просто пастухи и стада. Среди домашних животных есть и такие, функции которых существенно отличаются от функции стада парнокопытных - кормить и одевать кочевников. Эти животные - собаки, верблюды, лошади - помогают кочевнику выжить и нужны ему не менее, чем стада. Domestикация этих животных по праву может считаться шедевром номадической цивилизации и ключом к последующему успеху. Без их помощи номадический рывок был бы невозможен. Человек здесь проявил чудеса изобретательности. Овцу или корову, чтобы они служили человеку, нужно просто приручить, хотя это тоже порой довольно трудно. Собака, верблюд и лошадь, функции которых куда более сложны, требуют не только приручения, но и обучения. Нужно сделать из них помощников человека. Это замечательное достижение номадизма помогло кочевникам не только выжить в степи, но и приспособиться некоторым из них к роли "пастырей" человека[5]. Тойнби А. Дж, совершенно прав, поскольку, «...Кочевники не смогли бы одержать победу над степью, выжить в столь суровом естественном окружении, если бы не развили в себе интуицию, самообладание, физическую и нравственную выносливость...» [4]

Еще один миф о том, что многие колонии России благодаря великому русскому народу получили доступ к образованию и просвещению, приобщению к мировой и в первую очередь европейской культуре. Часто это представляется безальтернативным вариантом. Это по большому счету натяжка. Надо прямо сказать, что это было завоевание Россией соседних с ним стран в качестве колоний. Выиграли или проиграли это достаточно спорный вопрос. В век начавшихся мировых интеграционных процессов, в век глобализации и научно-технической революции, в век начавшейся при благоприятном стечении обстоятельств и политической воли элиты или лидера, страна могла бы развиваться довольно успешно и самостоятельно. .

Подводя некоторые итоги критического анализа идеологии европоцентризма, столетиями тенденциозно и негативно рассматривавшего тюркскую историю, культуру и цивилизацию, на наш взгляд, сегодня очень важно, чтобы отечественные исследователи в процессе написания тюркской и отечественной истории, культуры и цивилизации, в первую очередь акцентировали внимание на ее важных достижениях и свершениях. Здесь важно подчеркнуть, что тюрки не только завоевывали другие страны, но и были творцами, создателями своей самобытной и самодостаточной великой культуры и цивилизации, которая, будучи более передовой, для своего времени (последнее убедительно доказывается сенсационными открытиями археологов о том, что прототюрки и тюрки создали несколько очагов мировой цивилизации, в частности Аркаим, Берель и др.) которая оказала существенное влияние на ход развития мировой культуры и цивилизации, [5] задав в первую очередь для Европы и России стартовые условия развития. Об этом неоднократно говорили такие выдающиеся ученые как Джавахарлал Неру, Вернадский А. Касымжанов и др.[6]. В этом плане некоторые открытия прототюрков и тюрков, можно оценить как научно-техническую революцию своего времени. Здесь имеется в виду: демистикация животных, в частности, приручение лошади, изобретение седла, стремени и удила, брюк, вооружений. Тюрки впервые в мире придумали свою технологию плавки железа, которая используется во всем мире поныне. Они додумались железную руду не выжигать, а плавить в горнах, последовательно получая чугун и сталь. Это давало колоссальную выгоду и увеличивало выход металла. Железо стало не драгоценностью, а промышленным металлом. С этого периода начинается новая эра в истории человечества. [7] Наряду с этим вкладом нужно отметить и то, что Тюрки также создали, согласно Л. Гумилеву, для своего времени более сложные и более совершенные формы общественного бытия и социальные институты: эль, удельно-лестничную систему, иерархию чинов, кочевую демократию, налоговую систему, денежное обращение, военное искусство и дисциплину, дипломатию, книгопечатание и т.д. [8] По общему признанию выдающихся ученых обществоведов, тюркская система и форма государственного и административного устройства и управления для своего времени была более совершенной и более развитой

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Н. В. Абаев и Н. Г. Аюпов. Тэнгрианская цивилизация в духовно-культурном и геополитическом пространстве Центральной Азии. – Часть 1. Тэнгрианство и этноэкологические традиции тюрко-монгольских народов Внутренней Азии. – Абакан, 2009. стр. Стр.3.
2. Кара-Мурза С. Г. Евроцентризм: эдипов комплекс интеллигенции. (Серия: Тропы практического разума.) - М.: Алгоритм, 2002.
3. Levi-Strauss C. Antropologia estructural: Mito, sociedad, humanidades. Mexico: Siglo XXI Eds. 1990. с.338.
4. Тойнби А.Дж. Постижение истории. М.: Прогресс. 1991. с. 184-185.
5. Нарымбаева А. К. Туран – колыбель древних цивилизаций. – Алматы, 2009. - с. 675-676.
6. Неру Дж. Взгляды на всемирную историю. М., 1977. Т. I. С. 40-41.
7. Георгий Вернадский «Монголы и Русь», М.:«Издательство «Ломоносовъ», 2011 – с. 5-13. С.105-118 . Касымжанов А.Х. Пространство и время великих традиций. –Алматы: Казак университеті, 2001. - с.169-170
7. Аджи М., Азиатская Европа. – М.: АСТ МОСКВА, 2008- 195-196
8. Гумилев Л. Н. Древние тюрки / Л. Н. Гумилев. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. с. 8.

Түйіндемe. Аталмыш мақалада түркі халықтары бодандық дамуының негізінде қалыптасқан еуропоцентризмнің қағидалары мен мифологиясы сыни талдау тұрғысынан қарастырылған. Еуропоцентризм идеологиясының табиғаты, болмысы және пайда болу себептері толығырақ ашылады. Сын нақты болуы үшін Батыс, Ресей және Қазақстанның көрнекті ғалымдарының еңбектеріне негізделді, Бұл ебектер сынмен қоса түркілердің әлемдік мәдениет пен өркениетке қосқан үлесін дәлелдеп берді. Abstract This article criticizes the stereotypes and mythology Eurocentrism, developed over many years of colonial development of the Turkic peoples. It reveals the nature, essence and causes of theEurocentrism ideology . For more convincing criticism is based on the writings of eminent scholars of the

West, Russia and Kazakhstan, which, along with criticism, demonstrated and proved to the world that the Turks have made a huge contribution to world.

Резюме. В данной статье дается критика стереотипов и мифологий европоцентризма, сложившихся за многие годы колониального развития тюркских народов. Раскрывается природа, сущность и причины возникновения идеологии европоцентризма. Для большей убедительности критика основывается на трудах выдающихся ученых Запада, России и Казахстана, которые, наряду с критикой, показали и доказали всему миру, что тюрки внесли огромный вклад в мировую культуру и цивилизацию.

Doç. Dr. Erdoğan Altınkaynak ÖZET

TÜRKİYE VE İRAN TÜRK TOPLULUKLARINDA KARŞILIKLI SÖYLEŞİ VE AŞIK KARŞILAŞMALARI

Karşılıklı söyleşi ve aşıklık geleneği Türk toplulukları arasında yaygındır. Türkiye Türkleri ve İran Türkleri arasında karşılıklı söyleşi ve aşıklık geleneği bu makalede irdelenmiş, sonuç ve öneriler getirilerek makale tamamlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Aşık, gelenek, Türkiye, İran, atışma, şiirlik söyleşi.

ABSTRACT

The reciprocal battle of words and tradition of minstreling are in common among Turkish communities. In this article the reciprocal battle of words and tradition of minstreling among Turks of Turkey and Iran are examined and the article is to be completed by bringing a result and forward proposals.

Key Words: Mistrel, Tradition, Turkey, Iran, Battle of Words, Poetic Conversation

Aşık karşılaşmaları hakkında en detaylı bilgiyi Umay Günay vermektedir. Günay, “geleneğe bağlı şiir yaratma ve muhafaza etme teknikleri ve icra töresi içinde teşekkül eden aşık deyişlerini” serbest ve sistemli deyişler olarak iki başlıkta toplamaktadır. Bizi ilgilendiren kısım sistemli deyişlerdir. (Günay, 1986, 30 – 91) Sistemli deyişler bölümünde diyalog ve münazara ile ilgili açıklamaları, mani söyleme geleneği ile birlikte bir bütün olarak alınmış ve Türkiye’nin çeşitli yerlerinde uygulanışına dair örnekler de sunulmuştur. Bize öyle geliyor ki Günay, Turgut Günay’ın çalışmalarından da destekle (aşık karşılaşmalarının kökenini gelenek içinde karşılıklı söyleşilere dayandırmak arzusu gütmektedir. Umay Günay’ın çalışmasının 30 – 41 sayfaları arası bizim çalışmamızın esasını teşkil etmektedir. Ancak Günay Anadolu sahasındaki aşık fasıllarının örneklerinden de sunduğu bu çalışmasını karşılıklı söyleşi üzerine kurmadığı için, aşık fasıllarını hedef almış, diğer karşılaşmalardan bir iki örnekle kendi konusuna dönmüştür.

Günay, Doğu Anadolu aşık fasıllarını:

1. Hoşlama
2. Hatırlatma
3. Tekellüm

diye üçe ayırıp, konumuzla ilgili olarak “tekellüm”ü göstermekte ve onu da sekiz alt başlık halinde vermekte ve her fasılda bu sekiz alt dalın bulunmasının şart olmadığını da belirtmektedir.

- a. Ayak açma
- b. Öğütleme
- c. Bağlama – Muamma
- d. Sicilleme
- e. Yalanlama
- f. Taşlama – Takılma
- g. Tüketmece – Daraltma
- h. Uğurlama – Methiye şeklinde vermektedir (Günay, 1986, 56 – 72)

Yine aynı çalışmada, kaynak kişi olarak Aşık Feymani kullanılarak Çukurova aşık fasıllarını “Çukurova’da aşık karşılaşmaları, merhabalaşma, sanat – ilim – muamma, öğüt, koçaklama, koltuklama, bozlak okuma yarışı, güzellemede ustalık, ayrılırken gönül alma ve elveda” diye belirtmektedir (Günay, 1986, 77) Ayrıca çalışmasında, 19. Yüzyıl İstanbul fasıllarını 3 bölüm halinde (Günay, 1986, 42 – 43); 19. Yüzyıl Kastamonu aşık fasıllarını 4 bölüm (Günay, 1986, 44 – 46); 19. Yüzyıl Konya aşık fasıllarını ise düzensiz olarak vermektedir.

Günay’ın bu çalışmasında aşık tarzı şiir geleneği hakkında, aşık karşılaşmaları ile ilgili verdiği bilgiler, kendisinden sonra gelen araştırmacı ve bilim adamlarınca, bizim de katıldığımız bazı itiraz ya da düzeltmelerle birlikte, özet şeklinde kullanılmış ve kullanılmaya devam etmektedir.

Atışma kelimesinin karşılığı olarak Ensar Aslan: “iki veya daha fazla aşığın bir arada, bir seçici kurul veya dinleyici topluluğu karşısında, sazlı sözlü karşılıklı deyişmesi, atışma ve imtihan olmasıdır. (Aslan, 1992, 77) diye tarif etmektedir. Aynı açıklamayı Oğuz – Ekici – Aça vd. birlikte hazırladığı “Türk Halk Edebiyatı El Kitabı” adlı eserde, yine Aslan’ın yukardaki eserinin 1975 baskısı dipnot gösterilerek kabul ettikleri görülmektedir. (Oğuz – Ekici – Aça – Düzgün vd.. 2013, 332) Abdurrahman Güzel ve Ali Torun’un hazırladığı eserde ise bu konuya hiç değinilmemiştir. (Güzel – Torun, 2003)

Erman Artun “Ansiklopedik Halk Bilimi / Halk Edebiyatı Sözlüğü Terimler – Motifler – Kavramlar” (Adana 2014, 57) “karşılaşmada “mat etme”, atışmada “eğlendirme”, deyişmede ise “sohbet” esastır” diyerek aşık fasıllarındaki karşılıklı şiirlik anlatımlar söylemeyi tasnif etmektedir. Bize göre bu üç kavram farklı farklı değil, yerine göre kullanılarak tek bir kavramı ifade etmektedir. Nihayetinde Artun’un kendisi de aynı çalışmasının 66. Sayfasında “atışma (Karşılama, deyişme, karşıberi, müşaare)” başlığında atışmanın “yörelere göre çeşitli adlar altında toplanan” diye giriş yapması yukardaki düşüncelerinden farklı bir ifade kullanmaktadır. Atma türkü ve karşıberi maddelerinde de, eğlendirmek maksadıyla, karşıdaki insanı karikatürize ederek karşılıklı şiirler söylendiği yine kendisi tarafından ve doğru olarak tescillenmiştir. (Artun, 2014,66) Muammanın da bir karşılaşma, karşılıklı şiirle aşıkların birbirlerine bilmeceler sorması da karşılıklı şiirlik anlatımların bir yansımasıdır. Müşaareler de aynı şekilde karşılık veremeyenin yenildiği, yenilk sayıldığı karşılıklı şiirlik anlatımları ifade eden bir kelime olarak kullanılmıştır. Demek ki bir kavramın bölgelere veya yörelere göre değişik söylenmişliği vardır ve bu farklı kelimelerle aynı kavramı ifade etmek kavram kargaşasına sebep olmaktadır.

Bayram Durbilmez, “atışma” kavramının içini doldururken “atışma”, “söyleşme”, “karşılaşma” gibi kavramları bir çatı altında toplar ve atışma kavramının izahını yapar. (Durbilmez, 2008,100). Durbilmez’in “sicilleme” hakkındaki görüşlerine katılmamakla birlikte, (Durbilmez, 2008, 102), aşık karşılaşmalarının eğlendirmek – hoşça vakit geçirmek maksadıyla gerçekleştirilmesi üzerinde yaptığı tespitlere de katılıyoruz. (Durbilmez, 2008, 103)

Konumuz hakkında geniş kapsamlı bir çalışmayı da Doğan Kaya yapmış ve “karşılaşma, atışma, deyişme” kavramlarını çeşitli kaynaklardaki anlamlarıyla birlikte makalesinde ele almıştır. (Kaya, 2000, 25 – 32) Kaya ayrıca hazırlamış olduğu ansiklopedik sözlüğünde de bu kavramlarla birlikte diğer konulara da yer verip münferit olarak kavram karşılıklarını aktarmıştır. (Kaya, 2007, 82 – 92) “Aşık Fasılları” başlığında “tekellüm” alt başlığında Günay’ın vermiş olduğu tasnifi olduğu gibi kullanmıştır. (Kaya, 2000, 24; 2007, 82 – 92)Doğan Kaya’nın Umay Günay’ın yapmış olduğu tasnifine “sicilleme” ve “yalanlama” alt başlıklarına itirazını kabul ediyoruz.

Metin Özarslan’ın Umay Günay’dan tuttuğu ders notlarından hareketle, ve “Aşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi” adlı eserden faydalandığını, 2001 yılında basılan doktora tezinde de görmekteyiz. (Özarslan, 2001, 210 – 211) Umay Günay’dan Özarslan’ın ve ondan da hareketle Kaya’nın bu tasnifi veya gruplara ayırarak sunumu her ne kadar bizim konumuzla alakalı ise de karşılıklı söyleşen veya meydana çıkan aşıklar için geçerlidir. Fasılların başlangıcında yer alan “hoş geldiniz” (Kaya, 2007, 82 – 83) faslı da bir nevi söyleşi olarak kabul edilmelidir. Aynı eserin “atışma” kısmında ise yazarımız “İzleyenleri eğlendirme maksadının ağırlıkta olduğu aşık karşılaşmasına verilen ad.”

Şeklinde bir tanımlama yapmaktadır. (Kaya, 2007, 114.) “Aşıkların birbirini yenmesi – mat etmesi söz konusu değildir” tezini de ileri süren araştırmacı, bu noktada Ensar Aslan ile aynı

düşünceleri taşımaktadır. (Aslan, 2008, 185) Kaya atışmalarda dar ayakların kullanılmadığını belirtmekte ve aşıkların birbirini kızdırmaya, dinleyicileri eğlendirmeye yönelik bir eylemi olarak görmektedir. Atma türkülerle paralellik göstermesinden de bahsetmektedir. (Kaya, 2007, 114.) Atma türküsü, atmaca veya atışma türkülerini de ayrı başlıklar halinde göstermektedir. (Kaya, 2007, 116.)

Gerek Kaya'nın ve Gerekse Aslan'ın yukarıda verdiğimiz çalışmalarındaki “yenilen veya yenilmenin söz konusu olmadığı” görüşüne katılmayıp, bu iddiayı ileri sürmelerine sebep olan ellerindeki bilgi ve belgelerin neler olduğunu da merak etmekteyiz. Bize göre atışma – bağlama ve sazın yenilen aşıktan alınması, yazılı halk hikayeleri içinde geçiyor ise bunun en eski örneklerine gitmekten başka çare yoktur. Bu iki araştırmacının hilafına hem bizim çalışmamızda derleyip İbrani alfabesinden Latin alfabesine aktardığımız XVIII. Asra ait metinde (Altınkaynak, 2006a, 116 – 117) ve hem de Fikret Türkmen'in doktora tezi olan Aşık Garip Hikayesinde (Türkmen, 1995, 156-158) aşıkların bağlanması ve sazlarının ellerinden alınması, sonrasında ise Aşık Garip'e yenilen aşıkların beyin huzurundan kovulduğu bir epizot olarak yer almaktadır.

Elbette birbirini tanıyan veya dostluk kuran aşıklar yine birbirlerini koruyacaktır. Bu noktada aşıkların birbirini zor duruma düşürmesi, rakibinin bilemeyeceği şekilde sözler üretmesi, anlamayacağı dilden soru sorması kadar buna cevap vermek de önemlidir ve bu durumda aşıkların davranışları “ekmeğine mani olmak” veya “yaşam alanı”na müdahale etmek değil, hoş görü ve alçak gönüllü davranmaktır. Sosgertli ile Mevlüt İhsani'nin karşılaşmasında acaba Sosgertli hoşgörülü davranıyorsa veya iki aşık arasında husumet olsaydı durum ne olurdu? 1 Aşık Şenlik'in Kılıççı Mustafa ile karşılaşmasındaki durum meydana gelir miydi, gelmez miydi? (Aslan, 1992, 95 – 97) Aynı şekilde Aşık Şenlik Aşık İzani'nin sazını bağışlayarak psikolojik savaşın galibi ve efendi millet olmanın gereğini yerine getirmiştir. Demek ki burada atışma veya deyişme ya da karşılaşmalar milleti eğlendirmek değil, aynı zamanda bir psikolojik savaş malzemesi de olabiliyor veya Kılıççı Mustafa ile karşılaşmasında Aşık Şenlik'in bunu bir izzeti nefis meselesi yaparak içindeki bütün kını boşaltmasına ve rakibinin bir daha kendi alanında yaşama ve sanat icra etmesine imkan tanımıyor. O halde atışmaları sadece milleti eğlendirmek amacıyla yapılan bir aşık eylemi diye adlandırmamız mümkün değildir.

Sümmani – Şenlik karşılaşması (Aslan, 1992, 107 – 124) başlangıçta çok çetin ve ağır geçeceğe benzer iken, Aşık Şenlik'in annesinin bu iki aşığı kardeş ilan etmesi ile iki aşığın birbirlerini hünerleriyle hoşlaması, deyişmesi ise bambaşka bir güzelliştir. Bizim bu iki aşığın bir araya gelip karşılaşması ile düşüncelerimiz ise tamamen farklıdır. Bu iki halk önderinin birbirine hüner göstermek amacıyla bir araya geleceğine ihtimal vermiyoruz. İki büyük ideoloğun bir araya gelişlerinde başka maksatlar aramalıyız diye düşünmekteyim.² Aşık karşılaşmalarının bir rehabilitasyon, tedavi amacıyla da kullanıldığını ayrıca belirtmekte fayda vardır. Mesela Şeref Taşlıova – Murat Çobanoğlu – Veysel

Şahbazoğlu'nun 19 Aralık 1982'de Kars cezaevinde yaptıkları atışma bu türdendir. (Altınkaynak, 1998, 168 – 170)

Kaya, eserinin 412 – 417 sayfaları arasında “Karşılaşma” başlığı altında karşılaşmanın “En az iki aşığın irticali olarak durumlarını, düşüncelerini, bilgi ve tecrübelerini sergilemek, dinleyenleri eğlendirmek veya birbirlerine üstünlük sağlamak için belirli kurallar çerçevesinde manzum olarak söyleşmeleridir. Saz meclislerinde aşıklar, rakibini bağlamak için muamma sorar ve onu zor durumda bırakır. Eskiler bunu tekellüm sözü ile karşılaşmışlardır” tanımını ve kapsamını yaptıktan sonra hece sayısına göre karşılaşma örneklerini vermiştir. (Kaya, 2007, 412 – 417) Daha sonra da “karşılaşma manileri”, “gelin – kaynana” manilerini de içine alan “karşılıklı maniler”, “atma türküler”, çeşitleri ile beraber “karşılıklı türküler” ve bunların örnekleri verilmektedir. (Kaya, 2007, 417 - 421.) “Herbe Zorba” (Kaya, 2007, 376.), “Deyişme” ve “Deyiştirme” (Kaya, 2007, 236 - 240.) konumuzla ilgilidir. “Muamma” ile ilgili terimler de karşılıklı söyleşi – deyişme – atışmaların bir parçasıdır. (Kaya, 2007, 539 - 544.) İranlıların aşık karşılaşmalarında son kısmı oluşturan muamma sormaları³ döğüşme kelimesiyle ifade edilmektedir.

Doğan Kaya'nın ansiklopedik olarak hazırladığı sözlükte anlam ve şekillendirme noktasında bazen kendi bilgi – birikim ve düşüncelerini ileri sürdüğü, mukayese ve yorumlara daha az yer verdiği veya kendisine mahsus bir yöntem takip ettiğini söylememiz, yukardaki tanımlamaları veya

adlandırmalarına dayalı olarak mümkün olmaktadır. Bunda da yazara, meydana getirdiği eserin muhteva ve özelliklerine bakarak hak veriyoruz. Söz konusu karşılıklı şiir söylemek ise veya söz yarıştırmak ise buradaki adlandırmaları veya kavram ve terimlerin içeriğini doldurmasını takdirle karşılıyoruz. İçerik, icra ve fonksiyon açısından değerlendirmek, tahlil ve yorum yapmak ise başka bir şeydir. Karşılıklı deyişmelerde karşısındakine cevap veremeyenin içine düştüğü durum, kendisine verilen ceza, mağlup olma, psikolojik olarak baskı altına alma vs, karşılıklı deyişmelerin en önemli neticelerinden biri olmakla birlikte bir anlaşma, uyuşma aracıdır da.

Karşılıklı olarak şiirlik anlatımlarla laf yarıştırmaya yoluyla üstünlük sağlama veya dostane sohbet etme geleneği, öyle sanıyoruz ki dilin oluşumu kadar eskidir. Tarihi kökenlerini dilin oluşumundan çok daha öncelerine de götürebiliriz. Bu kanaate ulaşmamız da, gözlemlediğimiz kadarıyla hayvanlar alemindeki varlıkların tamamının hem cinsleri ile mücadeleye girişmeden önce sergilemiş oldukları davranış biçimleri yeterli rol oynar.

Karşılıklı olarak söz yarıştırmaya ve karşısındakinin niyetini öğrenme nitelikli şiirleri veya manzum parçaların yazılılarını “Dede Korkut Hikayeleri”nde görmekteyiz. Burada karşılaşan baci – kardeş: baba – oğul; anne – oğul; cansız varlıklar ve hayvanlarla söyleşme; iki düşman tarafın söyleşmesi; bir kız – bir erkek söyleşisinin en eski örnekleri bu hikayelerde yer almaktadır.

Dünya üzerinde hareket halindeki bütün varlıklar seçkinlerden oluşur. Dünyaya gelmeyi ve doğal ortamda yaşamayı hak etmiş seçkinlerdir. Bir başka şekilde söylememiz gerekir ise hareket kabiliyetine sahip varlıklar, daha dünyaya gelmeden bir yarışa girmiş ve bu yarışı kazanmış olanlardır.

Hayvanlar aleminde hayvanların hırlaşmaları, eşinmeleri, kendilerini olduklarından daha fazla göstermek için kabarmaları, tehlikeli olduklarını göstermek için tehlike unsuru olan uzuvlarını göstermeleri birinin diğerine üstünlük kurma çabasından başka bir şey değildir. Bütün bunlara rağmen taraflardan herhangi birisi pes edip geri çekilmez ise saldırı ile birlikte fiziki mücadele neticesinde taraflardan birisi yenilip yaşam alanını terk eder.

İnsanlık aleminde bu durum nasıl tezahür etmektedir sorusuna cevap aradığımızda, en insani boyutunun “söz ile birbirlerine karşı üstünlük kurma” olduğu ve bunun da en edebi biçiminin şiirlik anlatımlarla gerçekleştirildiği söylenebilir. İnsanoğlu’nun en büyük zevklerinden birisi, birbirine zıt veya iddia ve güç noktasında birbirine rakipleri çatıştırıp seyretmektir. Dövüş sporları, horoz dövüştürme, köpek boğuşurma, at yarıştırmaya, otomobil – bisiklet – motokros yarışmaları bunun en güzel örnekleridir.

Eskiden, karşılaşan iki ordunun birbirlerine önce dil yoluyla sataştığı ve her iki kuvvetin de en iyi hatiplerini öne sürerek birbirleriyle söz yarıştırdığı da bir vakıdır. Bizim konumuz karşılaşan ve kendini üstün gören tarafların şiirlik anlatılarla birbirlerine üstünlük kurma tür, şekil, muhteva ve icra ortamları ile bunların fonksiyonları olacaktır.

Anadolu sahasında ve ilintili kısımlarda, yani Oğuz grubu alanında halk edebiyatı ve halkbilimi üzerinde çalışma yapan kişiler karşılıklı şiirlik anlatımlarla yarışmaya girmeyi veya imtihana çekilmeyi aşık edebiyatına bağlamaktalar ve diğerlerini farklı adlar ve şekillerle değerlendirerek yapılan işin fonksiyon itibarıyla üzerinde durmamaktadırlar. Hatta aşık karşılaşmalarını da sadece icra noktasında değerlendirip işin, tarih, köken, sosyal psikoloji, fonksiyon, misyon itibarıyla de ele almamaktadırlar. Karşılıklı manzumelerle yarışma şeklinin adlandırılmasının karışıklığı ve çeşitliliği de bir yerde buradan kaynaklanmaktadır.

Şüphesiz “aşık” kelimesinin içeriğini doldurulmasında en önemli üç etkenden birisi ustalık ve yeteneklerini gösterebileceği bir başka aşık veya aşıklarla meydan kurması ve söz yarıştırmada bulunmasıdır. Diğer iki etken ise irticalen şiirler söyleyebilmesi ve hikaye repertuarı ile bunun icrasidir.

Şiirlik anlatılarla karşılaşan iki veya daha fazla gücün birbirlerine üstünlük sağlamaları sadece aşık karşılaşmaları ile sınırlı değildir. Profesyoneller tarafından meydana getirilen veya meslek gereği bu işi yapanların dışında vücut bulan, icra edilen karşılıklı söz yarıştırmaları da vardır. Bu tür şiirlik anlatımların tamamını bir başlık altında toplamalı ve bunu da kendi içinde ayrı başlıklar halinde değerlendirmeliyiz.

Gelin – Kaynana çatışmasından ibaret olan deyişmeler Anadolu coğrafyasında çok yaygındır. (Yardımcı, 1993, 234 – 236) Anadolu’ya bağlı coğrafyalarda, mesela Balkanlarda; (Hafız, 1990,185) Anadolu coğrafyasına komşu kültürlerde, mesela Gürcülerde de gelin kaynana çekişmesi traji-komik bir biçimde, hoşça vakit geçirmek maksadıyla kullanılmaktadır. Konu ile ilgili olarak Gürcülerde karşılıklı söyleşi kısmında geniş bilgi vereceğimiz için, burada tekrara düşmemek adına örnekler göstermiyoruz. Farklı dinlere mensup Türk halkları arasında (Altınkaynak, 2008, 69 - 70) de oldukça yaygındır ve dinleyiciler için hoşça vakit geçirmek, eğlemek ve espiri unsuru olarak kullanılmaktadır:

Gelin kaynana karşılıklı söyleşilerinde dikkatimizi çeken en önemli motifler, gelinin dişi ve bacaklarının şekilsizliği ile kaynananın kazana atılması ve kaynananın kuyruklu sıçana benzetilmesidir. Gerek Anadolu’da ve gerekse Anadolu ile ilişkili kültürel coğrafyalarda bu motiflere rastlanmaktadır.

Hoşça vakit geçirmek, sosyal normlar veya olayları karikatürize ederek sunmaya yönelik karşılıklı deyişmeler sadece gelin – kaynana çekişmesi ile sınırlı değildir. Genç kızlarla ilgili olanlar da vardır ve bunların çoğunluğu evlendirmek / evlendirilmek üzerine kuruludur. (Manov, 2001,168)

Bu tür karşılıklı kurmaca şiirler hemen hemen her dönemde popülerliğini korumakta, değişik moda müziklerle gündemde yer almaktadır. Bir kızın evlendirilmesiyle ilgili olarak baba – kız arasında geçen karşılıklı söyleşiyi Hristiyan Türklerden Urular arasında da rastlamıştık: (Altınkaynak, 2008, 64)

Anadolu sahasında bir zamanlar Bedia Akartürk’ün de okuduğu bir anonim türkü de aynı temadadır.

Baba kız arasındaki şiirlik anlatımlarla karşılıklı söyleşilerin bir başka şekilleri de vardır.4

“Dedim – dedi” şeklinde meydana getirilen ürünler de bir yerde karşılıklı söyleşilerin içinde yer alır. Bu tür ürünlerin en eski örneğini, Kaşgarlı Mahmud’un eserinden tespitle Talat Tekin’de görmekteyiz.

(Tekin, 1989, 86) Bu metinde sevgilinin hayali ile söyleşi işlenmiştir ve ölçü olarak aruza da uygunluk göstermektedir.

En eski örneklerini XI. Asra götürebildiğimiz ve muhtemelen çok daha önce yazıldığını söyleyebileceğimiz bu türün Anadolu sahasında en çok tanınan ve bilineni Erzurumlu Emrah’ın Dedim – Dedi şiiridir.

Sabahtan Uğradım Ben Bir Fidana

Sabahtan uğradım ben bir fidana Dedim mahmur musun dedi ki yok yok Ak elleri boğum boğum kınalı Dedim bayram mıdır dedi ki yok yok Dedim inci nedir dedi dişimdir Dedim kalem nedir dedi kaşımır Dedim on beş nedir dedi yaşımdır Dedim daha var mı dedi ki yok yok Dedim ölüm vardır dedi aynımda Dedim zulüm vardır dedi boynumda Dedim gül memeler dedi koynumda Dedim ver ağzıma dedi ki yok yok Dedim Erzurum nedir dedi ilimdir Dedim gider misin dedi yolumdur Dedim Emrah nendir dedi kulumdur Dedim satar mısın dedi ki yok yok

Bu şiire nazire sayılabilecek, Uygur Türkü Abdürehim Ötkür tarafından yazılan ve Abdürehim Heyit tarafından da seslendirilen ve Türkiye Türkçesine de aktarılan bir eseri vardır.

Şiirlik anlatımlarla eşya – soyut kavramlar – tabiat unsurları ve hayvanlar alemi ile ilgili olarak sanatkarların tasavvurları veya gözlemlerine dayalı karşılaştırmaları sözlü kültür ve aşıklık geleneği içinde oldukça sık rastlarız. Bu tür karşılaşmaların en eski örneğini ise Talat Tekin (Ankara 1989, 103 – 111) Kaşgarlı Mahmut’un Divanı Lügati’t-Türk adlı eserinden alıntılarla vermektedir. Bu iki metin “Yaz ile Kışın” tartışmasıdır. (Tekin, 1986, 92)

Tekin’in bir başka çalışmasında yaz ile kışın tartışmasına ve yukardaki parçadan ayrıca bir şiire ait olacağı ileri sürülen bir dörtlük daha vardır. (Tekin, 1989, 107)

Yaz ile kışın tartışmasını işleyen Sosgertli Aşık Mehmet Hicrani (Ozani) bu metin arasında söyleyiş farklılığının olmaması son derece dikkat çekicidir. (Altınkaynak, 1999, 203 – 206)

Doğulu toplumların kendisine mahsus gururları, onların karşısındakinin sözüne söz yetiştirememeyi hazmedemez. Bir atasözü: “Yiğidi kılıç değil bir acı söz öldürür” der. Çocuklar arasında da, sayışmaca nitelikli olmakla beraber söz yarıştırmaya, karşısındakinin karikatürize ederek küçük düşürmeye yönelik söz yarıştırmaları vardır. Bu ürünün fonksiyonu çocukların kafiye zevkini

oluşturmakla beraber söz söyleme üstünlüğünü de kazanmasına sebep olur. Buna Anadolu sahasında “sayışma”, Azerbaycan sahasında ise “öçeşme”, “sataşma” denmektedir.

Anadolu sahasında karşılıklı söz yarıştırma veya söyleşi farklı bölgelerde farklı şekillerde ortaya çıkar. Doğu ve Kuzey-Doğu Anadolu’da aşıklar arasında atışma ile söyleşi geleneği vardır. Bu gelenek içinde kendine has kurallar bulunmaktadır. Her aşık önce başlayandan itibaren en az 3 dörtlük söyler ve karşısındaki rakibi de aynı kafiye ve ölçüde 3 dörtlük ile cevap verir. Daha sonra ikinci söz alan aşık birinci sıraya geçerek diğerinin kendisine cevap vermesi için dörtlüklerini sıralar. Bu dörtlükler hecenin her kalıbında söylenebilir. Bazen leb değmez “dudak değmez” adı verilen ve alfabe de çift dudak

ünsüzleri diye bilinen (b, p, m, v) harfleri kullanmadan ve “dil oynamaz – terpenmez” adı verilen ve “l” ve “r” harflerinin kullanılmadığı şiir söylemek de işin içine girer ki bu aşığın ustalığına işaretir. Atışmalar kesinlikle dörtlükler halinde olacak diye bir kaide de yoktur. Aşık Şenlik ile Kılıççı Mustafa’nın karşılaşmasında olduğu gibi “sicilleme” şeklinde de olabilmektedir. (Aslan, 1992)

Atışma esnasında söze cevap veremeyen, ayaktan veya heceden düşen kişi mağlup olmuş sayılır. Mağlup olan kişinin sazı artık galip gelenindir ve galip gelen bu sazı istediği gibi kullanabilir.

Atışmalar genellikle sert ve saldırgan sözlerle başlayıp dostane bir şekilde bitirilir. Ancak bu davranış birbirini tanıyan ve aralarında husumet olmayan aşıklar tarafından dinleyici kitle karşısında icra ortamında yapılır.

Atışmalarda taraflar birbirlerine galiz olmamakla birlikte, küfür ve hakaret derecesinde sözler söyleyebilir, şaka yapabilir. Bazen de bu hakaret ve aşağılamalar, her iki aşığın arasında husumet olduğunda kasıtlı olarak söylenebilir. Bunlar imalı şekilde kullanıldığından sanat değerleri de vardır.

Atışmalar bazen etnik grupların birbirlerine psikolojik üstünlük sağlamak amacıyla da kullanıldığı görülmüştür. (Aslan, 1992)

Aşıklık geleneği içinde muamma (bilmece) çözmek de bir yerde karşılıklı söyleşi gerektirir.

Azerbaycan sahasında bağlama, dedim – dedi, deyişme, gıfılbend, herbe – zorba, meyhana, müşterek gazel gibi türler karşılıklı söyleşi veya atışmaları ifade ederler. (Hacıyeva – Tarakçı – Göktürk 1995, 18, 44, 86, 90, 106, 138). Muamma türüne “müemmma” adı verilip klasik şiir unsuru olarak düşünülmektedir. Anadolu sahasında ise “muamma” aşıklık geleneği içinde yer alır.

Aşık edebiyatı içinde birbirlerine hakaret derecesine varan sözlerle saldırarak şiir söyleme ve üstünlük kurma amacının dışında bir de irfan elcisinde iki aşığın birbirleri ile hoş sohbet ettikleri karşılaşmalar da vardır. Bu tür ürünlerde taraflar birbirlerini alt etmeye değil, birlikte saz ve söz ile sohbet etmeye çalışır. Bu arada iki alimin bir araya gelip ilmi sohbet yapması gibi bazen halk kültürü ve geleneksel inançlarla ilgili sorular, tartmalar, muziplikler, şakalar, örneklemeler de yapılabilir. Bu tür ürünler genellikle hecenin 8’li veya daha çok 11’li kalıbıyla meydana getirilir ve çok uzun manzumeler olabilir. İlk söyleyenin söyleme sırası da taraflardan herhangi birisinin isteği veya iması üzerine değiştirilebilir.

Anadolu’nun Kuzey bölgelerinde, Doğu Karadeniz’de atma türkü veya karşı-beri denilen söz yarıştırmaları da vardır. Bu söz yarıştırmaları genellikle mani şeklinde ve hecenin 7 / 8 kalıbıyla söylenir. Muhteva itibarıyla her olayı, her konuyu kapsayabilir. Karşılaşan kişiler profesyonel veya geçimini bundan sağlayan kişiler değildirler. Hemen her ortamda, her yaştan ve her cinsten insanlar arasında atma türkü söylenebilir.

İşi eğlenceli hale getirmek, çalışanların moral ve motivasyonunu yükseltmek gibi fonksiyonları olan iş ve eğlence manilerinde de karşılıklı olarak söz yarıştırma yapılmaktadır. Politik nitelikli veya mektup manilerinde de bu tür söz yarışmalarına rastlanmaktadır.

Mektuplarla söz yarıştırma örneği:

Delikanlı evlendikten kısa bir süre sonra askere gider. Bir müddet sonra eşinin hamile kalıp kalmadığını öğrenmek için memleketine mektup yazar. Eskiden okur yazar çok olmadığı ve evdeki kişilere ayrı ayrı mektup yazılmadığı için ve böyle bir soruyu babaya sormak ayıp karşılandığı için delikanlı mektubunun sonuna şöyle bir mani yazar:

Yürü mektubum yürü

Bizim ele var da gel.

Bir idim iki olduk
Üç olduk mu sor da gel.
Baba mektubu alıp hane içinde okuduktan sonra oğluna cevabi bir mektup yazar ve mektubun sonuna oğluna cevaben:

Mektubun iyi mektup
Böyle mektup gene yaz.
Tarlan ürün vermedi
İzinli gel gene kaz.
der.

Öncelikle şurası unutulmamalıdır ki “Aşık karşılaşmalarına verilen adlar konusunda bir çeşitlilik ve karışıklık söz konusudur”. (Artun, 2011, 88) Bu karışıklık sadece aşık karşılaşmalarında değil, karşılıklı şiir ve söz yarıştırmaları noktasında da bir karışıklık ve çeşitlilik vardır. Bu karışıklık ve çeşitliliğin sebepleri değişik nedenlere bağlanabilir. Bu nedenleri:

1. Eski dünyanın tamamına yayılan bir toplumun farklı coğrafyalarda farklı kültürlerle alış – verişte bulunması;
 2. Siyasi otoritelerin ve ideolojilerin kültüre etkisi;
 3. Dini nedenlerle dilin etkileşimi;
 4. İhtiyaç noktasında bedii zevk ve estetik beğenin değişime uğraması;
 5. Kültürel birikimlerin eksik bilgilerle sözlü ortamlarda gezinmesi
 6. Bilim adalarının kavramları kendilerine göre yeniden adlandırması
 7. Ekonomik nedenlerle yeni kurumların ortaya çıkışı ve bu kurumların kendilerine mahsus kavramlar oluşturması,
- diye sıralayabiliriz.

İRAN

İran aşıklık geleneği ve sanatı hakkında malumat elde etmek maksadıyla 13 – 19 Nisan 2014 tarihleri arasında bir araştırma inceleme gezisi yaptık. Bu tarihten kısa bir süre önce de Ardahan Üniversitesi tarafından Kadir Golkairan aracılığı ile Ardahan’da düzenlenen “Tebriz Şiir Geceleri”nde Aşık Ali Hodadad Mededli’den İran aşıklık sanatı hakkında görüşmelerde bulunmuştuk. 3 – 5 Kasım 2013’de organizasyonunu üstlendiğimiz “Ölümünün 100. Yılında Aşık Şenlik Anma ve Türk Dünyası Aşıklar Şöleni”nde, diğer ülkelerden olduğu gibi İran’dan gelen aşıklarla da derleme ve röportaj yapmıştık.

İran’daki (Tebriz – Urmiye – Sulduz) gözlemlerimiz ve derlemelerimiz ile değişik kişilerden, meraklıların arşivlerinden elde ettiğimiz toplamalar bizim, konu hakkında çok fazla bilgi edinmemizi sağladı. Türkiye’de İran sahası ile ilgili çalışan yerli ve Türkiye dışı bilim adamlarının çalışmalarından da istifade ettik. Özellikle Ali Kafkasyalı’nın çalışmalarını, Erman Artun yönetiminde Nabi Kobatarian’ın çalışmalarını takdirle karşılamak gerektiğine inanıyoruz. M. Öcal Oğuz’un malzemeye dayalı değerlendirmeleri, Fazıl Özdamar’ın 2011 de hazırlayıp 2014 senesinde yayınladığı tezi, Bilgehan Atsız Gökdağ’ın verdiği malzemeler ve değerlendirmeleri, Erman Artun’un çalışmaları bizim için yol açıcı olmuştur. Kara Namazov, Sendik Paşayev, Vagif Veliyev, Cevat Heyet gibi araştırmacıların yayınlarından da istifade ettik.

Günümüz İran coğrafyasında kökü tarihin derinliklerine kadar indirilebilecek bir Türk hakimiyeti ve varlığı olduğu gibi, bu varlığın neticesinde oluşan bir Türk kültürü ve bu kültürün de olmazsa olmazı bir aşıklık geleneği, aşıklık geleneğine dayalı aşık okulları da vardır. Manas’ın Görünen Yüzleri: Kayçılar – Akınlar – Ozanlar – Aşıklar projesi kapsamında İran’a yapmış olduğumuz araştırma inceleme gezimiz sırasında sözlü derleme ve kayıtlarımızla ulaştığımız netice, bu konuda İran aşıkları ve aşıklık geleneğini bilen kaynak kişiler (16 Nisan 2014 kayıtları); sahada daha önce yapılan çalışmalar sırasında ortaya çıkan bilgileri desteklemektedir. (Kafkasyalı, 2006; 2007) İran coğrafyasında yedi ayrı ekol mevcuttur. Bunlar İran’ın Batısından Doğusuna Sulduz / Karapapak; Urmiye; Tebriz / Karadağ; Zencan; Kum / Save; Horasan / Türkmensahra; Kaşkay şeklinde sıralanabilir. Aşık okullarını birbirinden ayıran unsurlar ise makamlar, aşık havaları, icra şekilleri, üslup ile saz ekibi ve sazın şekilleridir. Mesela Urmiye bölgesi aşıklarının Anadolu

sahasından, Barak veya Bozlak coğrafyası edasında icra edişleri, Suldüz bölgesinin sazlarının sedef kakmalı süsleri ve akord düğmelerinin altında gümüş iri pulların veya

süslerin bulunuşu, Horasan / Türkmensahra bölgesi aşıklarının icralarının Afganistan Türkmen / Özbek icralarına benzerliği bunlara örnek olarak gösterilebilir. Şüphesiz bu oluşum ve farklılaşmalar özde değil şekil, üslup, icra ortamlarıyla alakalı olup fonksiyonel bakımdan aynı işlevi görmektedir.

Her ne kadar İran’da iki bine yakın aşık olduğu söylense de, aşıklık geleneğinin yaygın ve çok sayıda aşık olduğu kesin olarak bilinmekle beraber yaklaşık rakam vermekte mübalağaya kaçılmıştır, biraz Fars abartısı vardır diyebiliriz. (Heyet, 1990, 99 - 101; Kafkasyalı, 2007, 42-43) Bu bilgiler resmi, kesin, kayıtlı bilgiler olmayıp ağızdan alınmıştır. Türkçe yazmanın suç olduğu, sayıldığı, delil olarak gösterildiği bir ülkede uygulanan baskıların sonucunda bir toplumun tamamıyla edebiyat – sanat – eğlence kültürünü ve geleneğini sözlü kültüre ve geleneksel sanatlara yüklemesi son derece normaldir. Aşıklık sanatı ve aşık kahveleri milli kültürün yansıması neticesiyle kendini göstermekte, varlığını devam ettirebilmektedir. Aşık sayısının bu kadar fazla olmasını bununla izah edebiliriz ancak her saz çalıp türkü – şarkı söyleyenin de, her şiir yazarının da aşık olarak kabul edilemeyeceğini veya “aşık” kelimesinin içinin sadece saz çalıp türkü – şarkı söylemeyle doldurulamayacağını bilmemiz gerekir.

İran’da aşık sayısının fazla olmasının nedenlerinden birisi de ekonomiktir. Düğünlerde, eğlence merkezlerinde, meşk meclislerinde ve aşık kahvehanelerinde aşıklık bir meslek olarak icra edilmektedir. Bir şekilde iş kolu haline gelmiş ve geleneksel şekilde devam ettirilmektedir. Ancak ileriki dönemlerde bu şekilde canlı kalıp kalamayacağı bu mesleği icra edenlerin kendilerini çağa uydurup uyduramamasıyla bağlantılıdır. Bazı aşıklar artık bunu kendi aralarında tartışmaktadır. (15 Nisan 2014 Tebriz kayıtları)

İran aşıklık geleneğinde aşık karşılaşmaları, karşılıklı söyleşileri ve atışmaları Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu, Gürcistan, Azerbaycan sahasında bilindiği şekilde icra edilmekte hatta zenginleşme ve çeşitlilik arz etmektedir. Atışma, deyişme, söyleşi İran aşık ekollerinde herbe – zorba (Kobotarian 2013b, 247; deyişme (Kobotarian 2013b, 232); döğüşme (4 Nisan Tebriz Şiir Geceleri Ardahan ve 15 Nisan 2014 Tebriz; 15 Nisan 2014 Urmiye derlemeleri) şeklinde ifade ediliyor.

Aşık karşılaşmaları İran coğrafyasında en çok beğenilen, en fazla seyirci toplayan ve dinleyicilerin ilgisini çeken türler içindedir. Bu karşılaşmalar yazılı, sesli, sesli / görsel hallerde kayıt altına alınarak çoğaltılabilmekte ve ticari bir araç olarak da kullanılabilir.

Herbe – zorba karşıdaki aşığa psikolojik üstünlük sağlamak maksadıyla söylenen sözlerden, meydan okumalardan, karşı tarafı küçük düşürücü ve düşündürücü sözlerden oluşur. En az 3 dörtlükten oluşur ve aşık dörtlük sayısını tekli rakamlarla (3, 5, 7, 9, 11 vd..) istediği kadar uzatabilir. Koşma kafiye örgüsünde ve genellikle 11’li hece ölçüsünde dörtlüklerden oluşan herbe - zorbaları aşıklar ustalıklarına göre bazen muhammes şeklinde, cigalı tecnis veya dudak değmez şeklinde de söyleyebilirler. Aşıklar bu arada birbirlerine “sazını elinden alacağı”, “yerinden yurdundan kovacağı”, “kendisine çirak dahi kabul etmeyeceği” şeklinde tehditlerde de bulunabilirler. Buradaki amaç da rakip aşığın psikolojik baskı altında tutmaktır.

Örnek: Aşık Şemkirli Hüseyin (Bu şiir Ahmad Asadi’nin arşivinden alınmıştır. Ne yazık ki şiirin kime karşı söylendiği ve karşılığı hakkında bir malumat bulunamamıştır.)

Şairem söz deyerem mennen uzak dur geri dur
Ağzımdan od tökülür naram, ataşam, geri dur
Bez, gedek müşterisi, alam, gumaşam, geri dur
İstesen terpedesen, terpenmez daşam, geri dur
Terpensem ev yıkaram, bir ağır sengem, sene ne?
Get atlasın yahşısından, yaşılından, al getir,
Men, özüm alıp satanam, mene sen tirme şal getir,
Serrafam tez seçerem, gövher ile la’l getir
Girmişem meydanına meydanıma kel getir,
Deryalar boylamışam men bir nehgem, sene ne?
Dünyaya tek gelmişem, dal ibn-i Dal kimi,

Aleme adın düşüb ol Rüstem-i Zal kimi
Sözden kale yapmışam, Kale-i Selsal kimi
Eridib saf etmişem kumruye misal kimi
Ohumuşam minbir dili, çoh da Frengem sene ne?
Şemkirli Aşık (Hü)Söynem men burada yer eyledim
Urmu, Salmas, Marağa, İsfehanı zar eyledim
Gezdim Çeçen, Çerkezi ne korktum, ne yar eyledim
Demirkapı, Derbent, Kuba, Gürcistanı har eyledim
Tülküsen geride dur şir ü pelengem sene ne?

Değişme'ler herbe-zorbanın devamı niteliğinde olmakla birlikte çok çeşitlidir. İki aşığın karşı karşıya gelip, konu, uyak, hava/makam, şekil ve ölçüye uygun şekilde birbirleri ile söz yarıştırmaları veya sohbet etmeleri ya da soruşmaları durumunu içerir. İlk sözü alan âşık, sözlerini bitirdikten sonra ikinci söz söyleyen âşık birinci olarak söz söyleme sırasını alır. İlk sözü alan âşığın sözlerini bitirdiği ve ikinci âşığın öne geçmesine işaret ise birinci âşığın söylediği şiir – türkü – şarkıda mahlasını kullanmasıdır. Söz söyleme sırasını alma işine “öne geçme” denilir. (Kobotarian, 2013b, 92) Âşıklardan herhangi biri konu, uyak, hava/makam, şekil ve ölçü dışına çıkar ise veya cevaben şiirini söyleyemez ise kaybetmiş sayılır. Bazı durumlarda yenilen âşık sazını galip gelene teslim eder veya belirli bir ücret karşılığında sazını geri alabilir. Ancak bu durum bir kural değildir. Hüner göstermek maksadıyla yapılan karşılaşmalar da vardır. Bu durumda âşıklar atışmaya başladıktan bir müddet sonra üçüncü bir âşık veya sözü geçen ve geleneği bilen bir ehil kişi araya girerek âşıkları dostluğa davet eder ve durum berabere biter. Anadolu sahasında, Çıldırlı Aşık Şenlik ile Narmanlı Aşık Sümmani'nin atışmaya başladıklarında Aşık Şenlik'in annesi tarafından her iki âşığın kardeş ilan edilmesi bu duruma paralellik gösterir. (Aslan, 1992)

Aşık karşılaşmaları bazen günlerce de sürebilmektedir. Urmiye bölgesinde dedesi, babası ve kendisi de âşık, Yusuf Ohannes'ten dinlediğimize göre 90 yaşlarında vefat eden babası Aşık Ohannes Tiflis'te, Osmanlı coğrafyasından gelen, bir ayağı tahta bir âşık ile, âşıklar kahvesinde karşılaşmışlar. Bir hafta süren karşılaşmalarında son gün Osmanlı coğrafyasının bilmediği bir makamda çalıp söylemeye başladığından Osmanlı âşığı sazını getirip teslim etmiş. O saz, üzerindeki tarihe göre 160 yıllık bir saz olup halen kullanılır durumda, Aşık Yusuf'un hanesindedir. Bu arada şunu da kaydedelim ki, İran ve Gürcistan âşıklık geleneğinde her ne kadar Ermeni âşıklar var ise de sayın Kafkasyalı'nın tebliğinde sunduğu gibi Yusuf Ohannes Ermeni değil Asuridir. (Kafkasyalı 2007)

Bu bazen iki âşık yerine cansız bir madde ile, herhangi bir tabiat unsuru ile veya hayali bir şahıs ile de gerçekleştirilebilir. “Dedim – Dedi” şeklinde meydana getirildiği gibi bir destan, hikaye veya serencamda da karşımıza çıkabilmektedir. Bu gruba giren deyişmeler karşılıklı olarak birer dörtlülükle “soru – cevap” veya “aldı...” ya da “dedim – dedi” şeklinde geçer. Bir başka hali ise en az 3 dörtlülükten oluşan tamamlanmış şiirler olarak karşımıza çıkar ve yine aynı görevi üstlenir.

Hikayelerde karşımıza çıkan şekliyle deyişme ve söyleşileri aşağıdaki gibi tasnifleyebiliriz.

- İki âşığın imtihana çekilmesi,
- İki düşmanın birbirine saldırı öncesi sözle sataşması veya teslim olmasını istemesi
- Erkek erkeğe söyleşiler
- Kadın kadına söyleşiler
- Bir erkek bir kadın söyleşiler
- Cansız varlık, bitki ve hayvanlarla söyleşiler

KAYNAKLAR

- Abbas Hacıyev, Tiflis Edebi Mühiti, Bakı 1980.
Abbas ve Gülgez Dastanı, Hazırlayan : Behnaz Kurbanı Akdam,
Abdulkerim Menzuri Hamne, Abbas ve Gülgez, Tebriz 1998.
Abdulkerim Menzuri Hamne, Aşık Gurbani ve Peri Hanım, Tebriz 1998.
Abdurrahman Güzel – Ali Torun, Türk Halk Edebiyatı El Kitabı, Ankara 2003.
Ali Duymaz, Kerem ile Aslı Hikayesi Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma, Ankara 2001.
Ali Kafkasyalı, İran Türk Aşıkları ve Milli Kimlik, Erzurum 2007.
Ali Kafkasyalı, İran Türkleri Aşık Muhitleri, Erzurum 2006

Ali Kafkasyalı, Türk Aşıklık Geleneğinin Ermeni Kültürüne Etkisi ve Yaşayan Ermeni Aşıklardan Yusuf Ohannes, Erciyes Üniversitesi, I. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk Ermeni İlişkileri Örneği, 20 – 22 Nisan 2006; Hoşgörü Toplumunda Ermeniler I – IV, Kayseri 2007.

Annaguli Nurmammed, Goroğlu Türkmen Halk Destanı, Ankara 1996.

Asif Hacı – Aydın Poladoğlu, Ahıska Türk Folkloru, Ankara 2001.

Atanas Manov, Gagauzlar (Hristiyan Türkler), çev: M. Türker Acaroğlu, Ankara 2001.

Azad Nebiyev, Azerbaycan Aşık Mektepleri, Bakı 2004.

Azerbaycanın Aşık Dastanlarından “Kelbi ve İnsaf – Baba Leysan ile Verga – Qurdoğlu” Hazırlayanlar Behram Esedi – Qenber Hegiri, Urmuye ??????.

Bayram Durbilmez, Aşık Edebiyatı Araştırmaları, Ankara 2008.

Cevad Derbendi, Aşık Valeh – Zernigar, Tahran 2002.

Cevat Heyet, Azerbaycan Edebiyat Tarihine Bir Bakış I, Tahran 1979.

Doğan Kaya, Türk Halk Edebiyatı Terimler Sözlüğü, Ankara 2007.

Doğan Kaya, Aşık Edebiyatı Araştırmaları, İstanbul 2000.

Ehliman Ahundov, Azerbaycan Dastanları, I – V, Bakı 1967.

Eli Qurban Dastançı, Deyişmeler Derdleşmeler, (Hazırlayan Heslen Mecidzade Savalan) Tahran

Ensar Aslan, Çıldır Aşık Şenlik, Hayatı, Şiirleri ve Hikayeleri, Ankara 1975.

Ensar Aslan, Türk Halk Edebiyatı, Ankara 2008.

Erdoğan Altınkaynak, Aşık Veysel Şahbazoğlu (Hayatı – Sanatı – Şiirleri), Ankara 1998.

Erdoğan Altınkaynak, Sosgertli Mehmet Hicrani’nin Hikayeleri, Giresun 1999.

Erdoğan Altınkaynak, Kırımçaklar (Kültür – Tarih – Folklor), Haarlem 2006a.

Erdoğan Altınkaynak, Tozlu Zaman Perdesinde Kırım Karayları, Haarlem 2006b.

Erdoğan Altınkaynak, Urum Folklor ve Halk Edebiyatı, Ankara 2008.

Erman Artun, Aşıklık Geleneği ve Aşık Edebiyatı, İstanbul 2005. IV. Baskı, Adana 2011.

Erman Artun, Ansiklopedik Halkbilimi / Halk Edebiyatı Sözlüğü, Terimler – Motifler – Kavramlar, Adana 2014.

Fazıl Özdamar, Tebriz’de Aşıklık Geleneği ve Aşık Ali (Ali Feyzullahi Vahit), Ankara 2014.

Fikret Türkmen, Aşık Garip Hikayesi (İnceleme – Metin), Ankara 1995.

Hamid Ahmedzade, Aslı – Kerem, yeni rivayetde, (İran Merkezde Yaşayan Türk Dilli İllerin Dilinden), Tahran

İslam Erdener, Aşık Şenlik Divanı, Kars 1960.

İsrafil Abbasov, Azerbaycan Aşıqları ve El Şairleri, I – V, Bakı 1983.

Kara Namazov, Aşığın Sazı ve Sözü, Bakı 1980.

M. Fahrettin Kırzioğlu, Dede – Korkut Oğuznameleri, Ankara 2000.

M. Adil Özder, Doğu İllerimizde Aşık Karşılaşması, Bursa 1965.

M. Öcal Oğuz, Azerbaycanlı Aşık Hüseyin Şemkirli, Milli Folklor, XIII, 1992, 17 – 21.

M. Öcal Oğuz – Metin Ekici – Mehmet Aça – Dilaver Düzgün – R. Bahar Akarpınar – Mustafa

Aslan – Aktan Müge Yılmaz – Gülin Öğüt Eker – Tuba Özkan, Türk Halk Edebiyatı El Kitabı, Ankara 2013.

Maarife Hacıyeva, Celal Tarakçı, Şahin Göktürk, Azerbaycan Edebiyat Terimleri Sözlüğü, Samsun 1995.

Mehammed Caferli, Azerbaycan Mehebbet Destanlarının Poetikası, Baku 2000.

Mehmet Vanlıoğlu – Mehmet Atalay, Edebiyat Lügati, Erzurum 1994.

Mehmet Yardımcı, Halk Bilim ve Edebiyat Yazıları, Malatya 1993.

Metin Ekici, Dede Korkut Tesiri İle Teşekkül Eden Halk Hikayeleri, Ankara 1995.

Metin Ergun, Kopuz Sarını Kazak Aşık Tarzı Şiir Geleneği ve Akın ve Cıravlar, Ankara 2002.

Metin Özarslan, Erzurum Aşıklık Geleneği, Ankara 2001.

Muhan Bali, Aşık Karşılaşmaları – Atışmalar I, Türk Folkloru Araştırmaları, XVI, Eylül, İstanbul 1973

- Muhan Bali, Aşık Karşılaşmaları – Atışmalar II, Türk Folkloru Araştırmaları, XVIII, Eylül, İstanbul 1975
- Muharrem Ergin, Dede Korkut Kitabı I - II, Ankara 1989.
- Mürsel Hekimov, Azərbaycan Aşığı Şeri Şekilləri və Qaynaqları, Bakı 1999.
- Nabi Kobotarian, İran Azerbaycanı Aşık Destanları I, Şikari Destanı (Anlatan:Aşık Yedullah), Ankara 2013a.
- Nabi Kobotarian, Tebriz Aşıklık Geleneği ve Aşık Edebiyatı, Adana 2013b.
- Nimetullah Hafız, Bulgaristan Türk Halk Edebiyatı Metinler, I, Ankara 1990.
- Özkul Çobanoğlu, Aşık Tarzı Kültür Geleneği ve Destan Türü, Ankara 2006a.
- Paşa Efendiyev, Azərbaycan Şifahi Halq Edebiyatı, Bakı 1981.
- Pertev Naili Boratav, Halk Hikayeleri ve Halk Hikayeciliği, Ankara 1988.
- Reşit Rahmeti Arat, Eski Türk Şiiri, Ankara 2007.
- Sendik Paşayev, Azərbaycan Folkloru və Aşık Yaradıcılığı, Bakı 1989.
- Talat Tekin, XI. Yüzyıl Türk Şiiri (Divanu Lügati't-Türk'teki Manzum Parçalar) Ankara 1989.
- Talât Tekin, "Karahanlı Dönemi Türk Şiiri", Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri), Ocak LI, 1986, S. 409, 92
- Valeh Hacılar, Türk Dilli Gürcü, Yunan ve Aysoru Aşık – Şairleri, Bakı 2007.
- Yusif Yusifli, Gürcüstan Azərbaycanlılarının Edebiyyat Tarihi (XVIII – XX Esrlər) I, Tbilisi 2011.
- Zeki Velidi Togan, Oğuz Destanı, İstanbul 1972.

Д. З. Мирзаев,

*кандидат исторических наук, научный сотрудник Евразийского
научно-исследовательского института.*

Термез, Узбекистан

К ПРОБЛЕМЕ ДУАЛИСТИЧЕСКИХ КОНСТРУКЦИЙ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ЭТНИЧЕСКИХ ОБЩНОСТЕЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Вопросы происхождения и развитие общностей, сформированных на просторах Евразии в средние века, впоследствии органически вошедших в состав многих современных наций, довольно сложны и до сих пор остаются в числе наиболее дискуссионных. Несмотря на то, что данная проблема подвергается подробному изучению на протяжении вот уже 200 лет, ее актуальность, как и накал страстей вокруг нее не снижаются.

В немалой степени это связано с такими проблемами научного изучения средневековых этнических общностей, как сложность и недостаточность источниковедческой базы, а также слабое разработанность теоретической базы для проведения исследований. При этом, определяющим фактором влияющим на процесс в изучение этнических общностей, оказалось наличие определенных теоретических установок, которые определялись в соответствии с воззрениями господствующими в обществе в тот или иной период.

Сохранившиеся до наших дней письменные источники, как правило, не описывают события минувших дней в хронологическом порядке и не излагают историю сообществ в прямом смысле слова: в большинстве случаев они посвящались правителям, описывали историю династий и деятельность знаменитых личностей, уделяя недостаточно внимание коллективной идентичности простых людей. Историографическая традиция Центральной Азии выражала фрагментарно этническую историю и манипулировала историческими символами, нередко основываясь на мифических рассказах. Различные этнические общности претендовали на связь с Александром Македонским, персидскими царями, с пророком Мухаммадом и его сподвижниками, с Чингисханом и монголами, не представляя при этом единую этническую общность. С другой стороны, исходя из политических реалий

конкретного периода, можно констатировать, что все этнические общности, как правило, объединялись в одно единое сообщество. Как писал историк XVII века Махмуд ибн Вали «Народ Туркестана в каждую эпоху имел особое имя и прозвище. Так, со времени Тура ибн Йафаса до появления Могол-хана, жителей этой страны называли тюрками. После становления у власти Могол-хана ко всем племенам, обитавшим в этой стране, прилагалось имя могол. После поднятия государево знамени Узбек-хана и по сей день, жители этой страны именуются узбеками. Однако в отдельных странах, как и раньше, всех жителей Турана называют тюрками» [1:32].

Авторы других средневековых произведений также указывают наличие ряда проявлений идентичности, подчас накладывающихся друг на друга, например, исламская идентичность и идентичность, связанная с локально-территориальными сообществами и родоплеменными традициями. Таким образом, в средневековой литературе этническая идентичность не была четко дифференцирована. Даже в начале XX века местные авторы не выходили за рамки традиционного подхода к изложению и изучению этнической истории.

В рамках колониальной политики царской России с конца XVIII века в Центральной Азии начинают проводиться специальные исследования, исполнителями которых выступали штабные офицеры и правительственные чиновники. В их отчетах нередко можно встретить сведения этнического характера. Хотя их обычно поверхностные и случайные наблюдения давали весьма искаженную картину края. Тем не менее, взгляды этих специалистов были восприняты их преемниками вполне серьезно: на них основывались, на них ссылались. Пользоваться работами колониальных чиновников надо с большой осторожностью: из них нельзя просто выбросить устаревшую проблематику и взять достоверный фактический материал, ибо сами факты вытекают из теоретических установок.

Чиновники, занимавшиеся исследованиями на территории Центральной Азии, как правило, стремились не к пониманию местного населения, а к обретению действенного инструмента, который позволил бы им укрепить политическое господство метрополии в этой части Евразии. В своих исследованиях авторы следовали утверждавшейся в европейской науке логике линейного повествования исторического процесса от природного к культурному; то есть сначала описывали природу и географию, хозяйство и народонаселение, а затем писали об обычаях, семье, вере, образовании и политике.

В Центральной Азии не существовало привычных для европейцев маркеров классификации людей, основанной на этнической селекции населения, поэтому авторы, которых мало интересовало самоназвание местного населения, различали их по месту проживания, либо по социальному статусу. Даже если авторы, пытались выделять и противопоставлять какие либо группы по внешнему виду, характеру и занятиям, то подчеркивалась отсутствие противостояние проблемного характера[2:225].

Однако, уже к середине XIX века в исследовательских работах явно вырабатываться четкое противопоставление сконструированных понятий «арийцев» и «неарийцов», а в более поздних работах, как пишет С. Н. Абашин, «эта тенденция получит более чёткое дискурсивное выражение: тюркский язык «вытесняет» персидский, «дикий» воин «угнетает» миролюбивого торговца, монголоидный внешний вид «побеждает» европеоидный. В самих таких оппозициях уже присутствует конфликт, который может служить удобной объяснительной моделью исторических и политических событий» [3:84].

Таким образом, в колониальный период сформировалась теоретическая установка, в соответствии с которой многие общности Центральной Азии рассматривались как потомки монгольских племен. Не имея достаточного исторического материала для сравнения, и практически ничего не зная о раннем этапе развития истории этнических общностей региона, традиционное восприятие русскими татар, как потомков монгольских завоевателей, механически переводилось на общности, вошедшие в состав народов Центральной Азии. Основным, а порой единственным направлением исследований стал сравнительный анализ этнонимов и родовых наименований. Параллельно с этим, именно в это время закладывается традиция применения к этническим общностям Евразии, понятий и категорий, выработанных

для идентификации этнических общностей Европы. В результате стандартное описание истории этнических общностей в Центральной Азии отображало то процесс ассимиляции исконных обитателей территории с вновь прибывшими этническими группами, который в итоге привел к формированию современных наций. При этом вновь прибывшими этническими группами, как правило, были степные кочевники. Несмотря на различие форм установок, можно утверждать, что они в той или иной степени являлись результатом евроцентристского понимания общественного развития, хотя это никогда открыто не декларировалось.

Только в течении XX века изжившая себя традиционная установка арийское - неарийское поменялась на оседлые - кочевники, и именно в этом контексте исследователи стали подходить к изучению этнических общностей в Центральной Азии. Анализ исследований этнической картины региона наглядно демонстрирует процесс формирования устоявшихся представлений и подходов по данной проблематике. Потребуется длительная работа, чтобы изменить устоявшиеся представления и подходы к изучению общностей Центральной Азии.

Их нельзя исследовать вне контекста современных тенденций в социальных науках. Вместе с этим, общности надо изучать через призму истории локальной, анализируемой в тех категориях, которые релевантны для конкретного региона и временных отрезков, с учетом событий актуальных для региона, системы ценностей, образа жизни и обычаев. Такой подход к изучению общностей Центральной Азии, создает предпосылки к формированию регионального самосознания, освобожденного от категорий разделения на группы по признаку происхождения, и ставит во главу угла взаимодействие людей с различными взглядами на культуру, которых история привела к общему ареалу обитания[4].

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных (География). Издание Б.А.Ахмедова. Ташкент: «Фан», 1977.
2. Странствование Филиппа Ефремова // Путешествия по Востоку в эпоху Екатерины II. Москва: Восточная Литература, 1995.
3. Абашин С. Н. Национализмы в Средней Азии: в поисках идентичности. Москва: Алетейя, 2007.
4. Мирзаев Дж. З. К изучению истории кунгратов Южного Узбекистана // Collected Articles of the Third Central Asian Anthropological Conference Bishkek, 8 May 2010, pp.130-137.

Түйіндеме. Орта Азияның этникалық бейнесі жайлы зерттеулерді сарапқа салсақ – этникалық қауымдастықтарды зерттеуде қоғамда үстем болғандардың көзқарастарына байланысты белгіленген теориялық нұсқаулары анықтаушы фактор ретінде қалыптасқан түсініктер мен көзқарастардың орнығу процесін байқауға болады. Сол нұсқаулар қандай формада болса да қоғам дамуының евроцентристік түсінігінен бастау алатын. Тек XX ғасырда ғана ариялық – ариялық емес деген дәстүрлі нұсқаулық отырықшы – көшпендіге ауысып, этникалық қауымдастықтарды зерттеушілер осы тұрғыдан ғылыми зерттеуге кірісті.

Summary. The analysis of the research of the ethnic picture of Central Asia clearly shows the process of formation of the established ideas and approaches when theoretical units that have been determined in accordance with the views prevailing in society turned out to be the determining factor in the study of ethnic communities. These units, in whatever form they are acquired, originated preceded from the Eurocentric understanding of the social development. Only in the XX century the outdated traditional unit of the Aryan - non-Aryan has changed to the settled - nomadic, and further the researchers approached the study of ethnic communities in this context.

А. Г. Нигай, В.Ф. Петрова, М.Ш. Хасанов
КазНТУ имени К.И.Сатпаева, КазНУ имени аль-Фараби

ОТ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕИ К ИНТЕГРАТИВНОЙ ИДЕОЛОГИИ

Перед казахстанским обществом, вступившим на путь капиталистического развития и демократизации, в условиях повсеместного экономического спада, социальной напряженности, поляризации интересов, крушения прежней системы ценностей, встала задача самоидентификации каждого его члена и государства в целом, выбора дальнейшей программы действий.

Более-менее получив за прошедшие десятилетия ответы на извечные «проклятые» вопросы «Кто виноват?» и «Что делать?», общественное сознание сосредоточено на вопросах «Как выжить?» и «С чего начать?».

На вопрос «Как выжить?» каждому в отдельности индивиду в реальной жизни приходится искать ответ самостоятельно. «С чего начать?» нуждается в теоретическом обосновании, потому политики активно разрабатывают методологию модернизационного процесса. Выбираться из «теоретико-методологического» тупика им приходится, опираясь на собственный и мировой исторический опыт. В трансформационном пылу нелегко соблюсти меру. Расточительно было бы не использовать предшествующий опыт странлидеров, и в то же время опасно открываться от собственных корней. С одной стороны, велик соблазн пойти традиционным путем и получить ответ, поставив во главу угла национальную идею, приспособив ее к новым условиям. По этому пути направили свои усилия ряд казахстанских и российских исследователей.

К числу отечественных ученых внесших большой вклад в разработку национальной идеи, можно отнести К.К. Айткожина, Т.Х.Габитова, М.Изотова, Д.К. Кшибекова, А.Г.Косиченко, А.Н.Нысанбаев, М. С.Сабит, З.К. Шаукенову и др. Так, Д.К.Кшибеков считает, что национальная идея – это определенное чувство этноса, которое возникает на основе влияния окружающей природной среды и социальных факторов и формируется под активным влиянием языка, традиций, обычаев, истории, устного народного творчества [1].

Ряд ученых, реально оценивая сложность и неоднозначность ситуации, в которой оказались страны-участницы СНГ, предлагает модернизировать общество, уделяя, наряду с решением экономических проблем, особое внимание выработке интегративной идеологии, призванной сплотить социум, направив общественную энергию в единое русло. Они справедливо полагают, что на этой стадии трансформации общества использование единой государственной идеологии или того «хуже» - «голой» национальной идеи, без учета всего комплекса назревших проблем, недопустимо.

Между общенациональной (интегративной) и национальной идеями существует очень тонкая грань, перейдя которую, народ рискует скатиться в пропасть национализма - явления скорее деструктивного характера, чем созидательного. Для полиэтничных стран, каковыми являются Казахстан и Россия, разработка «казахской» или «русской» национальных идей и рьяное воплощение их в жизнь, на чем настаивают некоторые крайне патриотично настроенные люди, может обернуться деструктивными процессами и без того в нестабильных обществах переходного периода.

Национальные идеи и проблемы стары, как мир. В свое время, понимая взрывоопасность и деликатность этой темы, Ф.М. Достоевский четко определил содержание понятия «русская идея» (1861 г.), прямо провозгласив, что русский человек - всечеловек, что дух России - вселенский дух, и миссию России он понимает не так, как националисты. Вл. Соловьев дополнил (1887 г.) в своем основном труде «Оправдание добра» точку зрения Ф.М. Достоевского. Следуя православной этической концепции, он принимает кантовской тезис об автономии морали, то есть свободное, ничем не принуждаемое, решение поступать морально. Согласно ему, мораль не только не заполняет пространство духовной деятельности человека, но и предшествует теории [2, с. 572].

Вслед за ними ориентируется, прежде всего, на моральные законы при разработке концепции «Русской идеи» Н. Бердяев, в принципе отрицая «всякую национальную ограниченность», подчеркивая, что «Национален в России именно ее сверхнационализм, ее свобода от национализма; в этом само-бытие России и непохожа ни на одну страну мира» [2, с. 9].

Эту мысль разделяли братья Трубецкие, В. Розанов, Л. Шестов, П.А. Флоренский, С.Л. Франк, С.Н. Булгаков и др. И то, что современные исследователи на новом уровне продолжают эту традицию, выдвигая идею интегративной идеологии в противовес узконациональной, подчеркивает преемственность их стремлений отыскать в политической жизни страны объективные ориентиры, которые будут способствовать единению общества, волей судьбы, оказавшиеся на стыке двух культур - восточной и западной. Идея интеграции, взаимопроникновения, взаимного уважения традиций, верований, культуры многонационального общества в сложный переходный период является ведущей, соответствует менталитету народов постсоветских республик, выражает их чаяния и органично дополняет систему демократических ценностей, ни в коей мере не умаляя национальную самобытность каждого отдельно взятого народа.

Российские ученые Т.А. Алексеева, Б.Г. Капустин, И. К. Пантин и др. считают, что глубоко дифференцированное общество переходного периода нуждается в разработке и воплощении идеологических условий общественного согласия, интегративной идеологии. С политико-философской точки зрения это означает определение границ и условий совмещения разного.

Необходимо идеологию частных интересов включить в некий нравственный, правовой строй, где эти частные интересы не могли бы деградировать в «войну всех против всех». Путь создания такого строя лежит через диалог конкурирующих идеологий, а не через монополизацию одной из них права на истину. Технологии регуляции и разрешения конфликтов интересов хорошо известны и тщательно отобраны многими странами. Но суть проблемы не сводится лишь к адаптации этих технологий к российским условиям. Так как идеология не сводится лишь к концептуализации и легитимизации политического режима. Она обретает жизненную силу только тогда, когда с помощью определенных технологий возвращается в массу и получает в ней отклик. А это возможно, если возникает смысловое поле, достаточное для формирования широкого общественного согласия относительно базовых ценностей.

Таким образом, отдельные российские исследователи приходят к заключению, что интегративная идеология будет способствовать не только консолидации демократического общества, но и станет шагом на пути превращения народа в политически и исторически дееспособную целостность, включенную в мировой политический процесс. При этом часть исследователей включает, в понятие русской идеи такие элементы, как соборность, коллективизм, монархизм, православие, эсхатологизм, патриотизм, гражданское согласие. Например, А.В. Аксенов, В.Ф. Криворотов, С.Б. Чернышев отмечают, что идеология грядущего находится на стыке нескольких сущностей, из которых двумя важнейшими являются русская философия третьего откровения. Это Н.Ф. Федоров, В.С. Соловьев, Н.А. Бердяев есть некая духовная, интеллектуальная и практическая традиция, идущая от экономической философии раннего К. Маркса. Традиция, состоящая в том, что люди... своими руками должны осуществлять нечто, придающее смысл их истории, уметь нарисовать перспективу из конкретных этапов [3, с. 528-529].

Гражданская позиция авторов, обосновывающих концепцию идеологии будущего, более чем актуальна. Они убеждены, что каждый шаг введомого такой идеологией общества должен, с одной стороны, быть связанным с глубинными вопросами человеческого бытия, а с другой, как это ни непривычно звучит, выражаться в приземленных практических понятиях. Собственно речь ведется о неразрывной связи теории и практики и о том, что нам предстоит осознать себя, определив свое место в контексте отечественной и мировой истории, и обучаясь новому способу хозяйствования, новым методам управления и самоуправления.

Без сомнения, обозначенные тенденции имеют место в современном общественном сознании и в более или менее разработанном виде присутствуют в теоретических исследованиях обществоведов. Однако приоритетной и отвечающей духу времени, не противоречащей традиционным ценностям многонационального евразийского общества, является концепция интегративной идеологии.

Рискнем высказать предположение, что посредством демократизации всех сфер общественной жизни на жизненном пространстве СНГ происходит сближение двух мировых систем ценностей - европейской и восточной, основанное на приоритете общечеловеческих ценностей. И в этом заключается, пожалуй, наиболее важное, хотя и не проявившееся еще в полной мере, предназначение демократии. Национальное, разделяющее мышление на современном этапе становления общества сменяется континентальным, интеграционным - объединяющим. Таким, которое наиболее соответствует поликультурному, полиэтническому менталитету евразийцев. Интеграционное сознание преодолевает ограниченность национального сознания, которая характерна для периода борьбы за национальную независимость. Хотя такое преодоление возможно после завершения национальной государственной идентичности. Казахстан, относящийся к странам евразийского типа, испытал за последние двести лет сильное влияние российской культуры. Несмотря на различные вероисповедания, оба народа близки по духу друг другу. Главенствующей в их менталитете является миротворческая миссия. На стыке времен евразийцам предстоит выработать собственную современную систему ценностей. Не одно столетие решением этой задачи заняты выдающиеся умы обеих стран - когорты казахских и русских просветителей, современные исследователи.

Чтобы найти общие точки соприкосновения, определяют различия. Известный немецкий политолог В. Шубарт, разрабатывающий проблему западно-восточного конфликта как проблему культуры, подчеркивает, что Восток и Запад - не только географические, но и душевные понятия: «Пересеченная, узкая, разьединенная Европа подчинена иному духу ландшафта, нежели Азия с ее просторами безграничных равнин. Благодаря своим условиям и силам Европа стремится к иному человеческому типу, нежели Восток» [4, с. 111].

Есть своя закономерность в том, что из Азии вышли все большие религии, из Европы же - ни одной. Только один раз возникла в Европе религией обусловленная культура - в готическую эпоху, но и она натолкнулась на сопротивление и критику. Проблема Востока и Запада - это, прежде всего, вопрос души, - полагает В. Шубарт. И дело заключается в том, чтобы душевные течения восточных и западных областей слить одно в другое для совместного творчества. Нужно отдать должное немецкому исследователю - еще в 50-х годах прошлого века он предсказал, что конфликт двух культур: «Сегодня... выступает перед человечеством в его новой, вероятно, последней форме: в качестве противоположности между Россией и Европой. ...Между восточной и западной настроенностью намечается примирение ... долженствующее стать культурной судьбой последующих поколений» [4, с. 112].

Знаменательно, что отдельные исследователи, самостоятельно разрабатывая проблему синтеза европейского и азиатского менталитетов, делают сходные заключения. Развивая пассионарную концепцию Л.Н. Гумилева, убежденного в существовании взаимосвязи между географическими условиями жизни личности и народа и характером его культуры, В.К. Шабельников обосновывает идею, согласно которой каждый «тип общества (включая формы деятельности, традиции, системы ценностей и психологический склад людей) соответствует той геобиосферной ситуации, в которой данная общественная система формировалась» [5, с. 27]. Он последовательно развивает концепцию евразийства. Заслуживают внимания его рассуждения о том, что любые формы рефлексирования культуры (написанные конституции, тексты законов), созданные по европейскому образцу, в «жестких блоках» этнической структуры (родов, группировок и пр.), характерной для традиционалистских обществ, не действуют: «Западное общество - это «общество рефлексированных принципов», а среднеазиатское... - «общество устойчивых связей». И потому отклонение от логики поведения людей от детерминирующих программ этих связей - случай исключительный и противоестественный», - отмечает он. Правда, допуская, что столь категоричное по форме суждение справедливо, его следует дополнить прописной истиной, что правил без исключения не бывает. Пути и методы модернизации общества не исчерпываются исследованием ряда социальных и психологических механизмов, обеспечивающих устойчивость иерархий традиционных обществ. А взаимопроникновение культур подчас происходит по совсем

незапланированным путем. В свое время победа социалистической революции в России побудила раздраемую внутренними проблемами Европу объединить усилия и выработать либерально-демократическую систему правления, позволившую решить европейцам поставленные большевиками вопросы. В наше время демократизация евразийских государств будет способствовать их будущему союзу - через первоначальное разъединение, а в конечном итоге - союзу Востока и Запада.

Казахстан, будучи молодым евразийским государством переходного типа, оказался на стыке не двух, а трех культур. Во-первых, это молодое поликультурное и полиэтническое общество, и уже в силу этого оно не может быть отнесено к «чистому» типу азиатских государств; во-вторых, здесь по-прежнему сильны еще традиционалистские настроения, поддерживаемые господствующей формой религии - мусульманством. А это означает преобладание в общественном сознании (менталитете) группового патриотизма, ценностей рода, семьи, родителей, старших. В отношениях к власти превалируют мотивы эмоциональной зависимости, опеки, запрета на распространение в ее адрес агрессии. Восточная этика не допускает выражение любых индивидуальных чувств, не совпадающих с заданными нормами. Наконец, в-третьих, здесь уже достаточно сильно влияние и западных ценностей, в силу близкого проникновения казахской и российской культур. Со времен Абая и Ч. Валиханова эти тенденции живут и находят все более широкий отклик в общественном сознании казахстанцев.

Итак, первостепенной задачей, стоящей перед обществоведами на современном этапе становления новой демократии, является поэтапное формирование норм и ценностей, способных консолидировать общество и обоснование способов их реализации в жизнь. Ибо процесс изменения социальной структуры общества еще не завершен. На месте прежних микросоциальных связей не сложились новые. Ничто не приобрело еще окончательного, завершенного характера. Все силы людей поглощены поиском и освоением новых ниш экономического и социального выживания. В такой ситуации и форсирование, и невнимание к идеологическим проблемам со стороны обществоведов равно чревато непредсказуемыми последствиями для общества, уже пострадавшего от социальных экспериментов.

На стыке эпох, в переломные, кризисные моменты общая идея (как правило, многоуровневая, вбирающая в себя программу действия на ближайшие десятилетия, корректируемая практикой общественного строительства) сплачивала общество, интегрировала его силы и способствовала «рывку через пропасть». Примеров тому в мировой истории масса. Наиболее известны - американский и южнокорейский. И в том и в другом случае это был по-этапный процесс идеологической консолидации общества. Конечно, опыт более зрелых демократий, взятый в «чистом виде», не заменит нам свой собственный. Однако пренебрегать им - равносильно тому, что наш собственный путь удлинить в несколько раз.

В ходе поиска общенациональной формулы успеха американцы выдвинули в первой половине XIX в. идейный концепт, привлекательный для каждого гражданина страны. Это известная всему миру триада: американская исключительность - американская мечта - предначертанность предстоящих свершений. Но одной удачной разработки комплекса идей мало, чтобы воплотить их в жизнь. Следующим этапом стало закрепление их в правовых документах, то есть создание правового поля, в котором их можно реализовать. И уж затем - модернизация общества совместными (общества и государства) усилиями. Залогом успеха здесь стали верно, сформулированные, соответствующие этапу становления общества ценности, последовательность и целенаправленность выполнения программы.

Нечто подобное произошло и в Южной Корее. Движущей силой (по выражению Пак Ден Суна) экономического развития южнокорейского общества, сумевшего менее чем за полвека после войны сделать стремительный скачок, стала (наряду с целым рядом других факторов) христианская идея [5, с.159-160]. Христианская церковь встала во главе преобразований глубоко разобщенного корейского общества. Корейская христианская церковь начала движение за возрождение нравственности, искоренение дурных нравов и обычаев, укоренившихся в обществе. В обстановке хаоса и упадка, царившего в корейском обществе,

это дало социуму новый импульс. Проповедь трудолюбия, аскетизма, личной ответственности за порученное дело, здорового образа жизни была своевременной, понятной и нашла отклик среди народа. На следующем этапе был внедрен четкий стиль управления. Наряду с лозунгом «я могу» был выдвинут еще один – «я должен». Наконец, церковь ориентировала граждан на создание общества всеобщего изобилия.

Итак, претворение в жизнь этических и нравственных норм наряду с выдвижением общей цели - построения общества всеобщего изобилия (при условии соблюдения всеми этих норм) консолидировало южнокорейское государство. Пак Ден Сун убежден, что «здоровая духовная энергия народа обладает очень большой силой влияния на экономическое развитие страны» [95, с. 161].

В свете опыта других стран для успешной социально-политической трансформации казахстанского общества важно сохранить уникальность и самодостаточности национальных культур этносов, национальное единство, создать большую коалицию политических партии, поддержать общественные организации и движения. Специфические особенности перехода нашего общества на рыночные отношения и демократическое обустройство жизни заключается в становлении активности, автономности индивида на базе традиций национальной культуры. Необходимо и дальше целенаправленное развитие программы «Культурное наследие». Все большее развитие духовной культуры народа должно способствовать осознанию социально-исторической общности людей, формированию нового менталитета, коллективного самосознания и архетипов мышления.

ВЫВОДЫ

В своем выступлении Н. А. Назарбаев на XXII сессии Ассамблеи народа Казахстана заявил: «Мы - народ Казахстана», это незыблемая формула единства многонационального народа. Мы на века должны сберечь наши главные ценности - независимость, мир и стабильность в обществе. Долг всех государственных институтов, каждого казахстанца быть на страже этих ценностей», - добавил он. Общенациональное движение «Казахстан-2050» должно организовать разработку к принятию патриотического акта «Мәңгілік ел», - сказал Н.Назарбаев, озвучивая ежегодное послание народу Казахстана «Казахстанский путь-2050 - единая цель, единые интересы, единое будущее».

ЛИТЕРАТУРА

1. Кшибеков Д. Общенациональная идея. Алматы, Дайкзпресс. 2007. – 340 с.
2. Соловьев Вл. - Соч. в 2-х томах. - М., 1990. - Т. 1.
3. Второе пришествие // Беседы. - М., 1991.
4. Шубарт Вальтер. Европа и душа Востока // Общественные науки и современность. - 1993. - № 1.
5. Восток-Запад. Диалог культур. - Алматы, 1996.

Резюме: Мақала интегративті идеологияның ұлттық идеяның трансформация мәселелерімен айналысады. Осы идеологияның максаты бір ұлттың барлық этникалық топтар біріктіру.

Кілт сөздер: интеграция идеясы, идеология, патриотизм, бірлік.

Резюме:. The article deals with problems of transformation at-national idea in integrative ideology. Purpose of this ideology is to unite all ethnic groups into one nation.

Key words: the idea of integration, ideology, patriotism, unity.

Н.Ж. Байтенова

филос.ғ.д., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің дінтану және мәдениеттану кафедрасының профессоры

ҚАЗІРГІ ӘЛЕМДЕГІ ИСЛАМ: ЗАМАНАУИ ДИСКУРС

Абстракт. XXI ғасыр тек қана жаһандану, вестернизациялану, модернизациялану ғасыры емес, сонымен қатар исламның бүкіл әлемге кеңінен таралуымен де айқындалады.

Жаһандану жаңа бір мәдени жағдайдың туындауына негіз болып отыр. Қаншама негіссіз болып көрінгенмен, бүгінгі күні жаһандану тек қана вестернизациялануды немесе модернизациялануды, яғни батыстық құндылықтар мен батыстық өмір салтын ғана білдірмейді, ол сонымен қатар исламдық өмір салты мен исламдық құндылықтардың кеңінен таралуын білдіреді, оның батысевропалық тұрғындардың бір бөлігі үшін тіпті дәстүрге айналғандығын да білдіреді. Бұл бір жағынан, мұсылман елдерінен миграция процесінің және де мұсылман халықтарының ерекше тез қарқынмен өсуіне байланысты болса, екінші жағынан, тұрғылықты халықтың исламды қабылдап ұстануымен де тікелей байланысты.

Қазіргі Еуропаға исламның әсері зор, кейбір аналитиктердің пікірі бойынша, 50 жыл аралығында Еуропа мұсылмандық сипатқа ие болады. Демографиялық көрсеткіштерге жүгінетін болсақ, Еуропаның мұсылмандық бөлігі тез қарқынмен өсіп келеді. XX аяғы мен XXI басында Азия мен Африка елдерінен мономәдениетті және моноконфессионалды Еуропаға миграциялық ағымның күрт өсуіне байланысты тұрғылықты халық арасында мұсылмандардың үлесінің өсуіне әкелді. Егер 1992 ж. Батыс Еуропада 7 млн. мұсылман болса, бүгін, кейбір зерттеушілердің пікірі бойынша, мұсылмандардың саны 40 млн. жетті. Эксперттердің болжамына арқа сүйейтін болсақ, 2050 жылға қарай мұсылмандардың саны Еуроодақта мұсылмандардың халық өсімінің жоғарғы деңгейде болуына байланысты және де Солтүстік Африка мен Таяу Шығыстан мұсылман иммиграциясының жалғасып, тіпті үдей түсуіне байланысты екі есе өседі. Еуропа елдерінің ішінде қазір Францияда ең көп мұсылмандар (5-нан 9 млн.-ға дейін) тұрса, Германияда 3,2-ден 3,5 млн.-ға дейін, Швецияда мұсылмандар тұрғылықты халықтың 14%, Нидерландыда тұрғылықты 16млн. халықтың 1 млн. мұсылмандар болып табыласа, Швейцарияда 7,5 млн. тұрғылықты халықтың 400 мыңға жуығы мұсылмандар болып табылады. Өркениеттік сынық қазір көбінесе Солтүстік Америкада да жиі көрініс табуда.

Батыс аналитиктерінің болжамы бойынша еуропалық мұсылмандардың саны тек миграциялық үрдістердің негізінде немесе халық санының өсімінің жоғарғы деңгейде болуына байланысты емес, сонымен қатар, ислам қатарына этникалық немістер, француздар, ағылшындар және басқа еуропалықтардың қосылуына да байланысты, мысалы, тұрғылықты француздардың 300 мыңға жуығы исламды қабылдады.

Бүгінгі әлемде Ислам барлық бағытта өте жедел қарқынмен таралып жатыр, бұл заманауи әлем бейнесін түбегейлі өзгеріске алып келуі мүмкін. Бүгінгі таңда ислам сан жағынан және таралу аумағы жағынан және де халық санының тез қарқынмен өсуіне байланысты соңғы 25 жыл ішінде жеткілікті дәрежеде тарала бастады, соңғы жылдары мұсылмандардың саны 3 есе өсіп алғаш рет әлемдік деңгейде христиандардан асып түсті. 1973 жылы әлемде 500 миллион мұсылман болса, бүгін бұл сан 1.5 миллиардтан 2 миллиард аралығында деп атап көрсетіледі. Бұл планетадағы әрбір төртінші адамның мұсылман екендігін білдіреді. Дәстүрлі түрде сан жағынан әдетте Азияның, Солтүстік және Батыс Африканың көп бөлігі мұсылмандардан тұрады.

Бүгінгі заманның бет бейнесін түбегейлі өзгеруіне алып келуі мүмкін бірден бір маңызды факторлардың бірі бұл бүгінгі күні Араб әлеміндегі болып жатқан саяси әлеуметтік үрдістер мен үдерістер. Қазіргі әлемдік саясатқа «араб көктемі» деген атпен мәлім болған саяси әлеуметтік оқиғаларды осы мәселе тұрғысынан ерекше атап өтуге болады. «Араб көктемі», жалпы араб елдерінде болып жатқан күрделі өзгерістер, ең алдымен билік, сайлау мәселелеріне байланысты болып жатқан өзгерістер, осы процестерге радикалды исламистік ағымдардың белсенді түрде қатысуы және белгілі бір дәрежеде атаулы нәтижелерге жетуі үлкен бір өзгерістер мен трансформацияларға алып келуі туралы болжам ғана емес, тіпті бүгінгі күні өте айғақ факторлардың біріне айналып отыр деп тұжырым жасауға толық негіз бар. «Араб көктемінің» нәтижесі араб елдері, жалпы мұсылман елдеріне ғана емес, қазіргі бүкіл әлемнің заманауи бет бейнесіне түбегейлі әсер етіп, күрделі өзгерістерге алып келетіні ендігі жағдайда ешбір күмән туғызбайды. Бірақ «араб көктемінің нәтижелері» қаншама позитивті немесе негативті нәтижелерге алып келе ме, қазіргі әлемнің заманауи бет бейнесіне

қандай бағытта және қандай тұрғыдан әсер етеді, оған нақтылы қазіргі уақытта біржақты жауап беру біршама қиындық тудыруда.

Мұсылмандардың санының тез қарқынмен өсуіне қарамастан, мұсылмандардың тұтас қауымдастығы туралы мәселе өте күрделі мәселелердің біріне айналуда. Бір жағынан, радикалды, шеткі көріністегі исламға негізделген мұсылман елдері, екінші жағынан, кедей және бай мұсылман елдері арасындағы экономикалық алшақтық. Бірақ нәтиже әруақытта да бірдей: ішкі қарама қайшылықтарға қарамастан, бірлік пен пікір таласқа қарамастан, Ислам біртұтас идеология болып және заманауи әлем бейнесін түбегейлі өзгертіп бүкіл әлемге таралуда.

Соңғы бірнеше онжылдықтың ішінде мұсылмандар еуропалық қауымдастықтың жай ғана бөлінбес құрамдас бөлігі болып қана қойған жоқ. Олар осы қауымдастықтың мәдениетін түбегейлі өзгертті. Еуропада мұсылман қауымдастығының өсуімен қатар, ислам догматтарын терең меңгерген тұрғылықты еуропалықтардың саны да өсуде.

Бүгінгі күнде Еуропада исламның орын алуы табиғи құбылысқа айналып отыр және де тіпті кейбір еуропалық елдерде негізгі діндердің біріне айналып отыр. Франциядағы екі жетекші конфессиялардың культтік құрылыстарының арақатнасы осыған жақсы мысал бола алады. Франциядағы католик шіркеуі соңғы 10 жыл ішінде тек 20 храм ғана салып, осы аралықта 60 храмды жабуға мәжбүр болды, тіпті La Croix католик басылымының мәлімдеуі бойынша жабылған католик шіркеулері жақын арада мешіттерге берілуі мүмкін. Соңғы 10 жыл ішінде Францияда мешіттердің саны екі есе өсті, бүгін олардың саны 2 мыңнан асады. Бірақ осы жерде ерекше назар аударатын нәрсе, Франциядағы негізгі дін католик дінінің құлдырауы бұл мұсылмандардың мәселесі емес. Бұл француздардың өздерінің мәселесі.

Бүгінгі әлемде, әсіресе, Еуропа мен Солтүстік Америка елдерінде «исламофобия» кең етек жаюда. Француз саясаткерлері, Марин Ле Пеннен бастап экс-президент Саркозиге дейін «ислам» тақырыбын пайдаланып президенттік сайлауы қарсаңында өздеріне ұпай жинамақшы болды. Осылай мұсылмандарға қысым жасау арқылы саясаткерлердің қандай да болмасын нәтижеге жетулері күмән тудырады, олар керісінше осындай іс шара арқылы исламды ұстанатындардың ашу ызасын, наразылығын тудырып, Еуропадағы мұсылмандардың қазіргі жағдайларына наразылығын пайдаланатын исламистер идеологиясының бұрыннан да бетер беделін өсіруге негіз болады.

Ірі ислам қауымдастықтары төңірегінде істің шиеленісе түсуіне байланысты өркениеттік сынық Батыс Еуропада барған сайын айқындалып отыр, осыған байланысты көптеген елдерде наразылық шерулер орын алуда, басылымдарда оларға Еуропаның «исламдануына» қарсы наразылық деп баға берілуде.

Мұсылмандар мен қазіргі батысеуропалық мәдени дәстүрлер арасындағы мәдениаралық дағдарыс тереңдей түсуде, оған түрткі болған 2005 жылдың 30 сентябрінде «Юлландс-Постен» атты дат газетінде Мухаммед Пайғамбарды келемеждеп салған он екі суреттердің салынуы, 2015 жылдың 7-ші қаңтар күні Париждегі Charlie Hebdo сатиралық журналының редакциясына қарулы адамдардың шабуылы салдарынан 12 адам қаза табуы. Бүгінде батысеуропалық елдерде мұсылмандық азшылықпен қарым-қатнас мәселесі осы елдердің ішкі саясатының күн тәртібіндегі маңызды бөлігіне айналып отыр. Швейцария, Венгрия, Норвегия елдерінде антииммигранттық лозунгпен шығып жүрген оңшылдар елеулі жетістіктерге жетіп отыр. 2009 жылы ноябрьдің аяғында Швейцарияда минареттерді салу мәселесі бойынша референдум өтті (бұл жерде қазіргі кезде 170 мешіт салынған, бірақ тек 4 қана минареттері бар) дауыс бергендердің 57% елде минареттерді салуға тиым салуды қолдады. Неміс экстремисінің 2009 жылдың июлінде Германияда 32-жастағы жүкті египеттік әйел Марвы Шербиниді өлтіруі Египет пен Германия арасындағы қарым қатнастардың шиеленісуіне алып келді. Египеттік «Аль Ахрам уикли» (№ 972, 19–25.11.09 г.) апталық басылымның мәлімдеуі бойынша, Шербиниді қоғамда қалыптасқан дәстүрлерге қарсы шығып немесе жат бірнәрсе айтқаны немесе істегені үшін емес, оның киіну тәсіліне байланысты өлтірді. Бұл бір ғана мысал емес: осыдан бірнеше ай бұрын Калифорния мешітінің имамы Али Мухаммедтің «мұсылман террорисі» деп аталуынан кейін өз үйінде өртеген. Шамамен осы кезде

Лондондағы Ислам орталығындағы Аль-Азхар өкілі Мухаммед Аль Саламони өзінің қызметіне орналасқаннан кейін алты айдан соң соққыға ұшырап, көзінен айрылды.

Мұсылмандарға үрей тудырып отырған мәселе: исламофобия Батыста жаңа, барған сайын қауіпті сипат алуда. 2006 жылдың декабрінде нәсілшілдік пен ксенофобияға мониторинг жүргізетін Венада орналасқан еуропалық орталықтың зерттеулерінде нақтылы «Еуропада исламофобияның кең етек жайғандығы, көптеген мұсылмандардың өздерін түсінбейтінін және де қысым көрсететіндігі» туралы тұжырымға келген. Еуроодақтың барлық 27 елдерінде діни түсініспестіктің орын алғандығына, мұсылмандардың өздеріне қарсы қара күш жұмсалуынан, жұмыстағы дискриминациядан жәбір шегетіндігіне ерекше назар аудару қажеттілігі туындап отыр. Батыстағы басылымдар радикалды исламның қауіптілігін шектен тыс көрсетіп, көпшілікті терроризммен қорқытады.

Исламофобияның таралуының шектен тыс шығып бара жатуына байланысты «Эмнести интернейшенл» ұйымы мұсылмандарды құдалау және оларға қарсы бағытталған дискриминацияның күшейуі және де оларға қарсы бағытталған қылмыстардың орын алғандығы туралы ескерту жасады. Осының барлығы мұсылман жастарының радикалды тобының тарапынан белгілі бір іс әрекеттердің орын алуына себепші болып отыр. Осының барлығы да мұсылман диаспорасы мен тұрғылықты халық арасында түсініспеушілікті тудырады. Соңғы уақытқа дейін негізінен Еуропада орын алған исламофобия, енді Америкада да орын алып отыр. Көптеген эксперттердің пікірі бойынша, осындай қалыптасқан жағдайға Еуропа өзі кінәлі. Соңғы жылдары болған терактілер еуропалықтарды қатты ойландырды – оларға қауіп төндірген шетелдіктер емес, Еуропада туған және тәрбиеленген өздерінің отандастары. Аналитиктердің пікірі бойынша, қалыптасқан жағдайға «экстремизмге қолайлы жағдай жасайтын» еуропалық үкімет және исламдық фундаменталистік ұйымдар жауапты. Үкіметтің кінәсі: мұсылмандардың еуропалық қауымдастыққа интеграциялануына жасалған іс шаралары жеткіліксіз және ислам қауымдастығындағы көптеген әділетсіздіктер мен нақтылы мәселелер, мысалы кедейшілік, жұмыссыздық, толыққанды білім алу, жалпы жастар мәселесі сияқты сұрақтар батысеуропалық қауымдастықтың назарынан тыс қалуда. Жоғарыда аталған мәселелерді шешудің бірнеше жолдары бар: исламофобиямен күресу (ең алдымен СМИ арқылы), исламистердің шетелден қаржыландыру көзін айқындау, жоғарғы білікті имамдарды дайындау, мұсылмандарды қоғамдық жұмысқа тарту, исламның зайырлы зиялыларын дайындау және де еуропадағы, жалпы әлемдегі мұсылмандар мәселесі бұрынғыдан да ұшықпай тұрғанда жоғарыда аталған мәселерді шешуді кейінге қалдырмай тез арада шешу мәселесі күн тәртібіндегі өзекті мәселелердің біріне айналуы қажет.

Адамзат тағдыры үшін батыстағы христиан мен ислам әлемі арасындағы өркениеттік сынықтың қаншама қауіпті екенін ескеретін болсақ, екі жақтағы да экстремистік күштерді бейтараптандыру мәселесі барған сайын өзекті болып отыр.

Батыс зерттеушісі Ли Харристің пікірі бойынша (Ли Харрис «Самоубийство разума» (Lee Harris. The suicide of Reason. Radical Islam's threat to the West. The Return of Fanaticism and the Death of the liberal West, 2008) Батыс мұсылман мәдениетінің шынайы табиғатын көре алмауда, Батыс исламды түсінбейді, мұсылман әлемінде жаңа элитаның қалыптасқандығын, оның кейбір жағдайда тіпті дамыған елдердің элитасынан да асып, мұсылман елдерінің мәселелерін өз бетінше шеше алатындығын мойындай бермейді. Еуропалықтар көп жағдайда исламның тарихи және позитивті ролін, ислам мәдениетінің Еуропаға тигізген зор әсерін ұмытып қалады. Бүгін де исламылық дәстүр қазіргі еуропалық мәдениеттің органикалық және заңды бөлігі болып табылады. Әр уақытта есте сақтау керек, миллиондаған мұсылмандар еуропалық дәстүрге енуге ұмтылумен қатар өзінің генетикалық және конфессиялық түп тамырын жоғалтпай сақтап қалуға да тырысады.

Дегенмен, Еуропалық қауымдастыққа енуге, интеграциялануға еуропалық мұсылман басшылары да шақырады, мысалы, Еуропа мұсылмандарының басшысы Тарик Рамадан. Тарик Рамадан еуропалық қауымдастыққа интеграциялануға, тілді үйренуге, білім алуға шақырады. Мұсылман әлемімен өзара тиімді қатнастарды ұстану және дамыту Президент Барак Обаманың да сыртқы саясатының да маңызды бөлігін құрайды.

Кезінде, 1993 ж. Foreign Affairs журналында белгілі американ политологы Самюэл Хантингтонның «Өркениеттер тоғысы» атты мақаласы жарық көрген болатын. Хантингтон концепциясының түйіні: қазіргі заманда ислам Батыс өркениетіне қауіп төндіріп отырған негізгі күш. Хантингтонға жауап ретінде XX ғасырдың 90-х жылдарының аяғында сол кездегі Иран Президенті М. Хатами өркениеттер диалогы идеясын ұсынды. Бірақ, өкінішке орай, әлемдегі соңғы оқиғалар бұған қарсы тұжырымға келуге негіз болып отыр. Белгілі орыс саясаткері және ғалымы Е.М. Примаков өзінің «Ближний Восток: на сцене и за кулисами» атты еңбегінде қазіргі кезде «өркениеттер диалогының күйзелісі» орын алып отырғандығы туралы ой тұжырымға келді.

Егер біз бейбіт өмірді сақтағымыз келсе, толерантылық, өзара сыйластық пен өзара түсіністік принциптеріне негізделген өркениеттер диалогын орнатуға бар күшімізді салуымыз қажет. Қазақстан Республикасының Президенті – Ұлт Көшбасшысы Н.Ә.Назарбаевтың «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Бүгінде бүкіл әлемге және әр мемлекетке қуатты жаһандық және ішкі сын-қатерлерге жауап табу маңызды. ... Қазақстан әлемдік саясаттың лайықты қатысушысы ретінде бейбітшілікті нығайту мен қауіпсіздік жолдарын айқындауға белсенді қатысуын жалғастырады» деп Қазақстанның ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағыт бағдары басқа мемлекеттермен және өркениеттермен, діндермен диалог орнатып бейбіт қатар өмір сүру екендігіне ерекше назар аударған болатын[1].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты». // Егемен Қазақстан, 28 қаңтар 2012ж.

А. Д. Мейірманов,

*аға ғылыми қызметкері ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және
дінтану институты дінтану бөлімі. Алматы*

КОСМОЛОГИЯЛЫҚ ТҮСІНІКТЕРДІҢ РУХАНИ-ТАНЫМДЫҚ МӘНІ МЕН РӘМІЗДІК МАЗМҰНЫ

Қазақ дүниетанымының сопылық іліммен ұштас негізгі ұстанымы бойынша Құдай – Халық деген сипатына сай мәңгі жаратушы. Оның ұлықтығы мен қалауынан (ирадасынан) көзге көрінер дүние сан алуан көптігімен, құлпырған бояуымен, түрленген көркемдігімен жаралып, жасанып, жаңғырып жатыр. Жаратушылық актісі өзінің мақсатты себебіне ие. Жаратылыстың мақсатты телеологиялық себебі болғандықтан адам осы жаратылыс дүниесінің сырларына бойлау арқылы Хақты – Құдайды танып және сүйе алады. Рухани мұраларда осы адам және Құдай қарым-қатынасын пайымдауда көзге көрінбейтін рухани дүние және періштелер әлемі кеңінен баяндалады.

Өзінің онтологиялық барлығы тұрғысына «жалған дүние» ретінде шәк-күмәнға мүмкіндік беретіндігімен қатар, бұл дүниенің эмприкалық ой мен қабылдау үшін барлығы шүбәсіз шындық. Ғалам мен дүниеге байланысты адамның абсолютті хақиқатты тануына бөгет болуы немесе жәрдем беруі жайлы қарама-қайшы екі түрлі ұғым белгілі.

Біріншіден, бас көзімен көретін бұл дүние көптіктің негізі ретінде жалғандығымен белгілі. Бұл дүние – таухид талаптан адасуға себеп болып, өзінің қызыл-жасыл бояуымен, баянсыздығымен адам көңілінде көптеген мақсат тілек тудырушы. Хақ дидарын қалаған талаптанушы мен екі ортадағы перде. Ал, екінші жағынан, дүние-ғалам Құдайдың ғажап кемел сұлулығы сәулеленетін айна, құдайлық ақиқат әлемдегі идеялардың жүзеге асқан формасы. Бұл дүниедегі заттар мен құбылыстарды тану арқылы адам олардың астарынан ақиқатты

бағамдайды. Бұл дүниелік заттар талапкерге ақиқат әлемдегі идеялардың формалары ретінде адамның түпкі отанын еске салады. Сондықтан, қазақ дүниетанымында бұл дүниелік заттар адамды ақыреттен бөтен қылатын бөгет ретінде де, оған жақындататын саты ретінде де пайымдалады.

Қазақ философиясы тарихының зерттеу нысаны ретінде анықтағанда жүгінеріміз рухани мәнге ие мифологиялық, діни, рәміздік мазмұндағы әдеби және мәдени жәдігерлер. Бұл мұраларды көркем-эстетикалық және танымдық қырлары тұрғысынан қарастыра келіп, сырлы мазмұнның астарынан философиялық мағыналар мен түсініктерді тұжырымдаймыз. Осы мақсатта қолданатын негізгі әдістеріміздің бірі герменевтикалық әдіс және дәстүрлі ұғымдар мен түсініктерді семиотикалық тұрғыда талдау.

Өз бастауын көне космологиялық түсініктерден алатын жаратылыстың төрт негізі ретінде белгілі топырақ, су, от, жел стихиялары Ясауи шығармаларында да өзіндік символдық (рәміздік) жүгін арқалап тұр және діни-мұсылмандық этикалық ғибратқа ие ұғым түсініктерді белгілейді. «Топырақ сипат алу», «Зәмзам болып жер астына ену» т.б. сияқты сөз тіркестерінің қолданылу ретіне қарай, космологиялық ұғым түсініктердің байырғы мағыналық негізін сақтай отырып, негізінен моральдық-этикалық ғибрат беруге бағытталғанын аңғарамыз.

Топырақ, ауа, су, от алғашқы күйінде формаға ие емес, ол жанмен қосылғанда ғана формаға ие болады және бастапқы күйге мүлдем ұқсамайтын нәрсеге тіршілік иесіне айналады. Мәселен: қазақ халқы төрт түлік малдың жаратылыс тегін төрт стихиямен байланыстырады. Түйе – сордан (минералдан) топырақтан, жылқы – желден, ауадан, сиыр – судан, қой – оттан жаратылған деп біледі.

Бұл жануарлардың көзге көрінер сыртқы формаларын сипаттауға олардың бұл тектік бастаулары оншалықты маңызды ақпар бермейді. Бірақ, олардың көзге көмес ішкі сипаттарын, маңызды қасиеттерін ашу үшін олардың тегін осылай анықтаудың маңызы зор. Жылқы түлігі жүйріктігімен мінген адамды желпінтер, көңіліне желік берер қасиетке ие. Оның сүтінен дайындалған сусын қымыздың да адамның көңілін көтеретін, жеңілдететін қасиеті бар. Ал, «қойдың сүті қорғасын» дегенде, сол сияқты қой етінен дайындалған тағамның құнарлылығы оның күш-қуаттың рәмізі отпен сипаттас қасиетін ашады. Түйе түлігінің көнбістігі мен төзімділігі оның топырақ сипатын білдіреді.

Мәңгі айналымдағы даму біріне-бірі қарама-қарсы белсенді және бәсең күштердің (актив және пассив) болуымен байланыстырылады. Материалдың дүниенің заттануын төрт стихиямен байланыстырса (осы төрт стихияның өзі қарама-қайшы қасиеттердің қосылуынан пайда болады. Мәселен: құрғақ пен жылудың қосылуы – от береді; суық пен ылғал – суды береді; Жылу мен ылғал – ауаны береді; құрғақ пен суық – топырақты береді. Ал, осы төрт бөлшектің бірігуінен бір нәрсе пайда болса, ыдырауынан жойылады. Жоғарыда космологиялық ілімге негіз болған түсініктерден аңғаратынымыз, әралуан бөлшектердің өзара әрекеттестігімен ұштас қасиеттері белгілі бір дәрежеде рәміздік мағынаға ие. Әрбір жануардың немесе нәрселердің жаратылыс бастауы ретінде белгіленген әрбір стихияның өзіне тән қасиеттері бар. Ал жануарлар мен нәрселердің де кейбір көмес қасиеттерін осы стихиялардың қасиеттеріне сай түспалдап, ишарамен біледі, нұсқайды.

Қазақ халқының тұрмысында мал шаруашылығы маңызды орын алған. Сол малдың әралуан қасиеттерін осы меңзеулер арқылы ашуға болатынын аңғарамыз. Мәселен сиыр түлігі су текті болғандықтан («сиыр судан» дегендей), ол суыққа төзімсіз. Отығып жейтін жұғымды шөбі сулы жердің, өзен бойының, көл жағасының құрағы. Шөлге төзімсіз. Сиыр суды көрсе аузын малымай өтпейді дейтін тәмсіл де бар. Ал түйе топырақ текті болғандықтан («түйе сордан дегендей»), ол сортаң шөлейт жердің жайылымына бейімделген, құрғақшылыққа төзімді. Ал жылқы жел текті болғандықтан, ол желмен жарысқан жүйрік, оның жайылымы да жел жайлаған қырат. Ол қыстың боран шашынына төзімді. Қой от текті, ол құнарлы шүйгін жайылымды қажет етеді. Сондай-ақ, осы төрт түсініктің шаруашылыққа байланысты қасиеттерімен қатар халықтың наным-сенімі мен ритуалдық салт-жоралғылардағы олардың алатын орны мен оларға телінетін қасиеттерден де осы тектіліктің маңызын аңғарамыз. «Жерді көк өгіз көтеріп тұр» деген ежелгі мифологиядағы космологиялық наным жердің астында

судың барлығына, құрлықтың өзі су бетінде тұр деген білімге меңзейтін символдық ишара. Ал қойдың адамның ауруын аластау, жын көшіру т.б. ритуалдың ырым, жоралғыларда жиі қолданылуы шайтанның оттан жаралғандығы мен қойдың да от текті болуымен байланысты. Суық тиген адамның бойындағы жел-құздан айыру үшін де қойдың терісіне салатын халық емі белгілі.

Түйе малының аса киелі саналып, пайғамбарлардың әулиелердің көлігі болуы түйенің топырақ текті жануар болуымен байланысты деуге болады. Қазақ тарихындағы халық аса құрметтеген, әулие тұтқан Абылай хан, Райымбек батыр сияқты адамдарының киелі түйесі болуы осының бір айғағы. Осы мысалдардан аңғарғанымыздай, космологиялық ұғымдардағы нәрсенің тегін белгілеу оны тура мағынасында түсінуге емес, оның символдық (рәміздік) меңзеу деп қана түсініп, оның астарындағы сырлы мағынасына үңілуді қажет етеді. Тікелей мағынасымен балаң ойдың немесе білімсіздіктің мысалындай қабылданған осындай символдық ишара білімдердің астарында ақиқат ілімнің жатары күмәнсіз.

Адам универсалды жаратылыс болғандықтан ол микрокосм оның бойынан осы төрт стихиямен байланысты бүкіл қасиеттерді табуға болады. Жер – Хақ тағаланың рахман рахым нұрынан жаратылған ырзыққа кенелтуші. Су – Хақ тағаланың тірі деген сипатынан жаратылған, тіршілік беруші. От – оның қаһарынан жаратылған. Сондықтан ол жоюшы, жазалаушы. Жел – оның ұлықтығынан жаратылған. Жер мен Су жұмақта от пен жел тозақта. Адамның бойында топырақ пен суға тән қасиеттер басым болса, оны жұмаққа бастайды. От пен желге тән қасиеттер басым түссе оны тозаққа тартады.

Адамның бұл дүниеге келуі мақсатының өзіне моральдық-этикалық тұрғыда қарайтын Ясаудің адамды рухани тәрбиелеу мен жанын емдеуді басты мақсат қылып белгілейді. Ясаудің дәруіштік дүниетанымындағы космологиялық ұғымдардың өзі адамның сан алуан қасиеттерін ашу және сипаттау мақсатында қолданылады. Адам орталық тұлға ретінде оның рухани даму жетілу жолдарындағы әртүрлі сипатты иеленуі «топырақ сипат алуы», «тозаң болып жолаушының (тариқат жолшысының) бетіне қонсам деуі», «зәмзәм болып Жер астына енуі», яғни әралуан қасиеттері ашылуымен оның универсалдылығы, микрокосм кіші ғалам екендігі айғақталады.

529. Сұмдығымнан тау менен тас сөкті мені,

Өткір тілмен зекіп айтты «ісің қані?»

Ғашық болсаң әуел барып Хақты таны!»

Дәнекер боп жер астына кірдім мен [1] – деген жолдардан аңғаратынымыз, әрбір зат органикалық заттар немесе минералдар болсын, Құдай нұрының шұғыласымен сәулеленіп, оның ғажайыбын паш етеді. Мистик үшін ғаламдағы жанды-жансыз заттардың барлығы Алла ұлықтығына һәмду сана айтады. Әрқайсысы өз тілінде оны мақтайды. Бес сезім мүшесіне сүйенген жәй адам мұны байқай алмайды. Оны тыңдау үшін рухани құлақ керек. Сондықтан жер астында сопының таумен тастың сынын қабыл алуының өзі оның рухани дәрежесін көрсетеді. Тау менен тас бұл дүниеде тек формаға ие болса, идеялық ақиқат әлемде оның рухани идеялық мағынасы бар. Ол дүниеде бұл дүниелік әрбір жанды-жансыз зат куәлік береді, адамның жақсы-жаман бүкіл істеріне куә болады деген ұғым жалпы исламдағы эсхатологиялық ілімге жат емес.

541. Құлды көрсем қызмет қылып, құлы болсам,

Топырақ сипат жол үстінде жолы болсам

Ғашықтардың күйіп-өшкен күлі болсам

Ламдаш (дос) болып жер астына кірдім мен

557. Басым – топырақ, өзім – топырақ, тәнім – топырақ,

575. Ел-жұрт, туыс ешқайсысы болмас жолдас.

Мәрт болғайсың: ғұмырың желдей өтер, ғаріпбас

Құл Қожа Ахмет тағат қыл

Білмейсің ғұмырың неше жыл

Асыл тегің – су менен күл,

Тағы айналып боларсың құл, [1,67] – деген жолдардан көргеніміздей, сопы топырақтан кішіктіктің, әдептіліктің, тақуалықтың, Құдайға құл болудың нышанын тауып, сол сипатты қалайды. Басы топырақ болуы құлшылықтың жоғарғы дәрежесін ишаралайды, өзінің топырақ болуы, өзін жоғалтып Құдайдың рахым нұрына ұласа еріп, жоқ болуын нұсқаса, тәні топырақ болу. Әрбір адам үшін жер қойнына кіру өлімнің хақтығын ескертетіндей.

Топырақ жалпы атауы болса, ол өз мағынасына құл, минерал сияқты жекелеген символдарды да сыйғызады. Бірақ «тау», «тас», «құл» «тарикат жолының шаңы», т.б. деп олардың әрқайсысын жеке атағанда, өзіндік символдық бояуы қоюлануына сай жаңа меңзеу жаңа экспрессивтік мағынасы ашылады. Ғашықтық отының адамды бастапқы асыл тегі – Су мен күлге ажыратардай қасиеті бар. Бұл дүниелік от затты бу – суға және құл – топыраққа айналдырады. Сол сияқты, ғашықтық оты адамның су – дәнекерлік, топырақ кішіктік дегдарлық сипаттарын ашып, айқындайды. Өрттің бетін қарсы от салу арқылы қайтарғаны сияқты нәпсінің отын тек Хаққа ғашықтықтың оты ғана қайтара алады. Ғұмырдың тоқтаусыз қозғалыс ырғағына ие екендігін желмен ишаралаудан да осы космологиялық ұғым түсініктерді көреміз. Осы хикмет жолдарының түпкі сырын, астарлы мағынасын, ишаралы меңзеулерін пайымдасақ, адамға этикалық, дидактикалық (ғибраттық) білім беріп, адамның рухани-интеллектуалдық жетілуіне, моральдық тазаруына нұсқайтынын аңғарамыз. Яғни космологиялық ұғым түсініктің өзін Ясауи моральдық-этикалық мақсатта қолданады.

1031. Асылым – топырақ, нәсілім – топырақ, баршадан хар

Құл Қожа Ахмет құл болған, жол үстінде құл болған – деген жолдарда да Ясауи адамды кішіпейілділікке, мейірбандыққа шақырады. Ясауимен рухани сабақтастығы өз жалғасын тапқан қазақ әдебиетінің кейінгі кезеңдегі өкілдерінің бірі Шал ақын Құлкеұлы адамзат баласының жаратылысында осы төрт нәрсенің бар екенін жырға қоса отырып, былай дейді:

Адамзат төрт нәрседен болған екен,
Адамзатты төрт нәрседен қылған екен.
Адамға су нәсілі көп қосылса,
Жомартлық, шешен болмақ содан екен...
Адамға топырақ нәсілі көп қосылса,
Мінезінің ауырлығы сонан екен...
Адамға жел нәсілі көп қосылса,
Дегбірсіздік, сабырсыздық сонан екен...
Адамға от нәсілі көп қосылса,
Ашуланшақ болуы сонан екен [2].

Қорыта айтқанда қазақ дүниетанымындағы космологиялық ұғымдардың мәніне үңілгенде біз олардың ұлттық санада өзіндік ерекшелікке ие айшықтарымен терең таңбаланғанын, сонымен қатар, рухани мұраларда кеңінен қолданыс табуымен сырлы символдық мәнге ие мазмұнмен байытылғанына көз жеткіземіз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ясауи Қ.А. Хикмет жинақ. - Алматы: Жалын, 1998. 656-б. (65 б)
2. Бес ғасыр жырлайды. - Алматы: Жазушы, 1989, 1-т. 384-б. (104 б)

Резюме: В статье анализируется с философско-герменевтической точки зрения космологические понятия в казахском мировоззрении, используемые духовном наследии в образно-символическом содержании и далее обогащенные духовно-познавательным содержанием.

Summary: The article analyzes a philosophical and hermeneutical viewpoint of cosmological concepts in Kazakh worldview that is used in spiritual heritage in the figurative and symbolic content and further enriched the spiritual and cognitive content.

К.С. Мауленов,
доктор юридических наук, профессор,

СТАНОВЛЕНИЕ НЕФТЯНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

6 мая 2015 г. Н.А.Назарбаев Президент Республики Казахстан на расширенном заседании правительства республики обозначил 100 конкретных шагов по реализации пяти институциональных реформ. В 74 и 75 шагах говорится о повышении прозрачности и предсказуемости сферы недропользования и о введении для разведки всех полезных ископаемых упрощенного метода заключения контрактов с использованием лучшей мировой практики.

В 2015 г. подписан меморандум о взаимопонимании между Международным энергетическим агентством, Минэнерго Республики Казахстан и Ассоциацией Kazenergy. Документ предусматривает укрепление технического сотрудничества в продвижении вопросов устойчивого развития энергетики Казахстана, в частности в способствовании сотрудничеству по обеспечению энергетической безопасности, развитию возобновляемых источников энергии, инновационных технологий устойчивой энергетики и доступа к энергии.

В 1992 г. в Казахстане принимался Кодекс о недрах, который в дальнейшем был отменен /1/. В 1995 г. Парламент республики принимает закон «О нефти», который сыграл важную роль по привлечению иностранных инвесторов в нефтяной сектор республики /2/. Следует отметить также значение закона «О недрах и недропользовании» 1996 г. /3/

Сегодня нефтегазовая отрасль Казахстана регулируется различными нормативными правовыми актами. Прежде всего, хотелось бы выделить закон Республики Казахстан «О недрах и недропользовании» от 24 июня 2010 г. в который в последующие годы вносились изменения и дополнения. Так, 29 декабря 2014 г. в Казахстане принят закон «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам недропользования», который, за исключением некоторых положений, введен в действие с 11 января 2015 г.

К числу наиболее важных изменений закона о недрах следует отнести следующие: ограничение сферы применения приоритетного права государства; мораторий на передачу права недропользования; введение аукциона как особого вида конкурса на получение права недропользования наряду с тендером; возможность получения права на разведку для определенных законом случаев в упрощенном порядке; изменение перечня условий, подлежащих обязательному включению в контракт на разведку и добычу; новое регулирование вопросов использования техногенных минеральных образований и другие.

Также считаю важным назвать законы Республики Казахстан: «О газе и газоснабжении» от 9 января 2012 г., «О магистральном трубопроводе» от 22 июня 2012 г. Для сферы нефтебизнеса важное практическое значение имеют: «Экологический кодекс Республики Казахстан», принятый 9 января 2007 г. и Кодекс Республики Казахстан «О налогах и других обязательных платежах в бюджет (Налоговый кодекс)», принятый 10 декабря 2008 г. и другие.

В настоящее время в Казахстане разработан и одобрен проект Концепции Кодекса «О недрах и недропользовании», который направлен как на упрощение законодательства с целью привлечения потока инвестиций в геологоразведку в целях сохранения динамики развития отрасли, так и на поднятие статуса законодательства о недрах в иерархии источников права, касающихся других природных ресурсов, вопросы использования которых давно регулируются кодексами.

Данный документ предусматривает закрепление новых подходов к процедуре оформления прав на недропользование в соответствии с международными нормами, а также недопущение спекуляций и неэффективного использования недр.

На сегодняшний день не предусмотрена специфика регулирования отношений по разведке и добыче таких нетрадиционных видов полезных ископаемых как метан из угольных пластов, сланцевые газ и нефть, геотермальные ресурсы и др.

В Кодексе предлагается рассмотреть возможность возврата к системе лицензирования права пользования недрами для целей разведки, как это делается в ряде индустриальных государств.

1 октября 2015 г. Сенат Парламента Казахстана принял Закон «О ратификации Протокола о присоединении Республики Казахстан к Марракешскому соглашению об учреждении Всемирной торговой организации от 15 апреля 1994 года».

Факт вступления Казахстана в ВТО влияет на нефтегазовую и машиностроительную отрасли страны. Как известно, правила и нормы ВТО ограничивают допустимые инструменты государственной поддержки, но согласно достигнутому в ходе переговорного процесса условиям переходного периода - до 1 января 2021 года сохранены обязательства по местному содержанию в товарах в заключенных до 1.01.2015 года действующих контрактах на недропользование, либо до окончания изначального срока действия контрактов (в зависимости от того, что наступит раньше).

Что касается рынка услуг (работ), то здесь с момента вступления в ВТО, Казахстан отстоял право устанавливать требование о местном содержании в контрактах на недропользование на уровне до 50%. При этом сохраняется 20%-ная условная скидка в отношении казахстанских производителей работ и услуг в закупках недропользователей.

Термин «казахстанский производитель работ и услуг» также претерпит изменение. Так, до 1 января 2021 года (переходный период), 20% условная скидка в закупках работ и услуг предоставляется юридическим лицам РК, в которых, как минимум, 75% квалифицированных работников являются гражданами Казахстана. По истечении переходного периода, недропользователи будут предоставлять 20% условную скидку казахстанским производителям работ и услуг, в которых, как минимум, 50% квалифицированных работников являются гражданами Казахстана.

Правительством разработаны и реализуются меры по поддержке отечественных производителей товаров и услуг нефтегазового сектора. В частности, проведен глубокий анализ закупок недропользователей и составлен перечень продукции, целесообразной для локализации с учетом долгосрочного спроса и создаваемых рабочих мест. В этот перечень вошли электрооборудование, трубная продукция, фитинги, фланцы, запорная арматура, КИП и др.

Еще одним механизмом поддержки является «ранний тендер», который предусматривает заключение договора на поставку товара или оказание услуги с отлагательным периодом, но с условием налаживания производства на территории РК. Уже отобраны 15 товаров и услуг с потенциалом для локализации в рамках расширения Карачаганакского проекта. По 6 позициям принято решение начать реализацию в текущем году. Такая же работа будет вестись в рамках Северо-Каспийского проекта.

По данному вопросу 27 октября 2015 г. принят закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан в связи с вступлением во Всемирную торговую организацию». В связи с принятием названного закона внесены изменения в 11 законодательных актов Республики Казахстан.

В «Стратегии Казахстан 2050» обозначена четкая цель – добиться вхождения страны в число 30-ти самых развитых государств мира. В Казахстане также разрабатываются перспективные программы и стратегии в сфере энергетике, которые являются главными направлениями развития страны на перспективу. Так, следует назвать Концепцию развития геологической отрасли Республики Казахстан до 2030 года, утвержденную постановлением правительства республики от 13 августа 2012 г., Концепцию развития топливно-энергетического комплекса Республики Казахстан до 2030 года, утвержденную постановлением правительства республики от 28 июня 2014 г.

Следует отметить государственную программу индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2015-2019 утвержденную Указом Президента Республики Казахстан от 1 августа 2014 года № 874.

Постановлением Правительства Республики Казахстан от 28 мая 2014 года №567 утвержден «Комплексный план по развитию нефтегазового сектора на 2014-2018 годы». В нем в частности, предусмотрено совершенствование системы предоставления права недропользования. Для этого предлагается проведение ряда мер: 1) проведение конкурсов по предоставлению права недропользования, исходя из предварительной оценки перспективности участка; 2) проработка вопроса предоставления права недропользования на морские и стратегически значимые участки на условиях принятия обязательств по реализации индустриально-инновационных нефтегазовых проектов в Республике Казахстан.

Далее предлагается развитие нефтегазовой промышленности Республики Казахстан путем: 1) выхода на стабильный режим работы, достижение на месторождении Кашаган коммерческой добычи и наращивание добычи в рамках этапа 1; 2) подготовка проекта будущего расширения месторождения Карачаганак; 3) заключение дополнительного соглашения к соглашению между Карачаганак Петролеум Оперейтинг и ТОО "КазРосГаз" от 31 мая 2007 года с учетом национальных интересов до 2037 года; 4) реализация проекта управления устьевым давлением - проект будущего расширения ТШО с последующим увеличением годовой добычи нефти до 35 млн. тонн к 2020 году; 5) проработка вопроса реализации проекта "Евразия": изучение перспективы нефтегазоносности в Прикаспийской впадине, реализующего следующие четыре этапа: 1) создание международного консорциума по реализации проекта; 2) переобработка геолого-геофизических материалов прошлых лет; 3) регионально-геолого-геофизические исследования, включающие в себя проведение масштабных геофизических исследований; 4) бурение опорно-параметрической скважины Каспий-1; 6) разработка Концепции развития газового сектора до 2030 года; 7) утверждение Генеральной схемы газификации Республики Казахстан и другие.

Также предусмотрена планомерная реализация транспортных проектов. В частности, реализация проектов нефтепровода Казахстан-Китай; реализация проекта расширения Каспийского трубопроводного консорциума; строительство газопровода "Бейнеу-Бозой-Шымкент"; увеличение мощности магистрального газопровода "Казахстан-Китай" и другие.

В целях реализации Указа Президента Республики Казахстан от 30 мая 2013 года № 577 «О Концепции по переходу Республики Казахстан к «зеленой экономике» правительство Республики Казахстан приняло постановление от 31 июля 2013 года № 750, которым утвердило «План мероприятий Правительства Республики Казахстан по реализации Концепции по переходу Республики Казахстан к «зеленой экономике» на 2013-2020годы».

В концепции по переходу к «Зеленой экономике» поставлена амбициозная задача по достижению в Казахстане к 2050 году 50% - ой доли альтернативных и возобновляемых источников энергии в общем энергобалансе страны.

Сегодня данные отношения регулируются законом Республики Казахстан «О поддержке использования возобновляемых источников энергии» от 4 июля 2013 г. Основной его концепцией является введение системы фиксированных тарифов. Фиксированные ставки утверждены правительством в 2015 г. для 4 типов возобновляемых источников энергии. Среди них ветровые, солнечные электростанции, объекты малой гидроэнергетики и биогазовые комплексы.

Согласно Концепции по переходу к «зеленой экономике» и Стратегическому плану развития Республики Казахстан до 2020 года, Казахстан должен к этому времени увеличить долю возобновляемой энергетики в общем энергобалансе минимум до 3%. В частности, согласно Плану мероприятий по развитию альтернативной и возобновляемой энергетики в Казахстане на 2013-2020 годы до конца 2020 года планируется ввести в эксплуатацию порядка 28 объектов солнечной энергетики суммарной установленной мощностью 713,5 МВт. Помимо этого будет также реализован целый ряд инвестиционных проектов в других направлениях возобновляемой энергетики.

Сегодня в Казахстане уже работают 44 объекта возобновляемой энергетики суммарной мощностью 227,52 МВт. Из них 55 МВт составляют солнечные электростанции, 53 МВт –

ветропарки, 119 МВт – малые ГЭС. Также в республике функционирует одна биогазовая установка мощностью 0,4 МВт./4/.

ЛИТЕРАТУРА

- 1.Мауленов К.С. Освоение природных ресурсов Казахстана: правовые аспекты // Хозяйство и право. – М., 1995. – № 7. – С. 90-96.
- 2.Мауленов К.С. Нефтяное законодательство Республики Казахстан: Сборник нормативных правовых актов. – Алматы: Ғылым, 1999. – 344 с.
- 3.Мауленов К.С. Нефтяное право Республики Казахстан и зарубежных стран. – Алматы : Жеті Жарғы, 2003. – С. 284.
- 4.Мауленов К.С. Наше сотрудничество будет укрепляться.- ТЭК России, 2015, N11, с.16-22.

Г.А. Давлетова

КазНИТУ им. К.И.Сатпаева, г. Алматы

СТАНОВЛЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА

Образование государства — это не просто понятие. Это некая безусловная, включающая в себя историческую, культурную, национальную, религиозную и другие компоненты. Государственность представляет собой чрезвычайно сложное явление. В.И. Даль так определяет термин государственность «государственный — до государства относящийся» и «государствование — управление государством» [1].

Особенностью центральноазиатской государственности является то, что государства здесь появились ещё до возникновения классов и эксплуатации. В отличие от областей, созданных по административно – государственному принципу, историко – культурные области Центральной Азии складывались на протяжении длительного времени на основе самых разнообразных факторов: территориально – географическому местоположению, хозяйственно – культурной и этнической общности. В силу определенных причин этнические группы, заселявшие первоначально небольшой район, приуроченный к водному источнику, постепенно расселяясь, занимали обширную территорию. Земледелие развивалось на плодородных почвах при достаточном количестве воды. В засушливых районах развивалось скотоводство. Там где имелась вода, скотоводство сочеталось с земледелием [2].

С IX - VIII вв. до н. э. на территории Казахстана получила распространение кочевая сакская культура. Саки представляли собой не единое образование, а скорее общество разношерстных племен и народов. Данные, полученные в ходе раскопок, показывают, разделение кочевых племен на несколько типов по принципу хозяйствования и культуре. Выделяют три основные группы: скифов Причерноморья, сарматов (савроматов), кочевавших на территории Поволжья и Приуралья, и саков, населявших большую часть современного Казахстана, а также Южную Сибирь, Среднюю Азию, Афганистан и Северную Индию. Для истории Казахстана наибольший интерес представляет история саков и сарматов.

Первые государственные образования, созданные сакско-сарматскими племенами на территории современного Казахстана были полноправными субъектами международной политики. Правители саков имели дипломатические отношения с главами иностранных держав, посылали послов к соседним народам, заключали союзы. О дееспособности верховной власти саков свидетельствуют сакские курганы, сооружение которых, потребовало мобилизации огромных человеческих и материальных ресурсов. «Цари» и «царицы» саков, обладая большой властью, имели в распоряжение многочисленные войска, вели масштабные

войны с сильными противниками персами, греками и т.д. Именно саки и сарматы создали такой передовой род войск, как тяжелая конница. Греки называли их катафрактариями, то есть покрытыми броней. Подтвердивший свою эффективность новый вид войск и стратегия ведения боя были заимствованы другими государствами. Историк Ф.Кардини полагает, что именно скифские катафрактарии стали предшественниками европейского рыцарства [3].

Цивилизация саков на западе соприкасалась с древнегреческой античной цивилизацией, а на востоке – с древнекитайской. Кочевой Туран саков на юге граничил с оседлым Ираном – государством индоарийских племен. И, безусловно, в силу более совершенной военной организации и более совершенного оружия цивилизация саков – кочевников была в свое время в Степной Евразии доминирующей. Именно в эпоху саков стал зарождаться Великий Шелковый путь, впервые связавший торговой артерией цивилизации Запада и Востока. Основная часть проходила по землям саков, поэтому торговый и культурный обмен проходил при непосредственном участии и под контролем ранних сакских государств

Вопрос о лингвистической стороне цивилизации саков (скифов) является дискуссионным. При таких громадных масштабах распространения этой цивилизации в Евразии, в сакской племенной конфедерации могли быть и тюрко-язычные, и ираноязычные, и иные племена. В любом случае, саки, также как и последующие раннегосударственные племена (хунны, канглы), были предками, историческим субстратом населения Казахстана (а также других стран Евразийского пространства, оставили заметный след в особенностях быта и культуры казахского народа) [4].

В III-II вв. до н. э. на берегах Сырдарьи формируется объединение Кангюй – государственное образование, политические институты и экономическая система которого находилась на достаточно высоком уровне, а также обладавшем сильной армией. Кангюй был связан политическими, экономическими и культурными связями с Китаем, Парфией, Римом, Кушанской империей. По мере его укрепления в орбиту влияния кангюйских правителей вошли также сарматы, массагеты, аланы. Кангюйские цари взимали дань даже с жителей Приуралья. В Кангюйском царстве впервые в регионе были введены в обращение деньги, то подтверждается обнаруженными в ходе археологических раскопок медные монеты с кангюйской тамгой. Высокий уровень развития политической и экономической системы создал предпосылки для возникновения письменности. Глиняные таблицы с письменами, найденные в городище Культобе в Южном Казахстане, являются красноречивым свидетельством наличия у кангюев письменности. Население его занималось земледелием и скотоводством, ремеслами и торговлей [5].

Можно лишь добавить, что позднее в тех же местах много веков подряд проживал древний казахский род канглы, входивший в состав Старшего жуза. Древние племена канглы, усунь, дулаты, аланы, кыпчаки, алшыны были известны миру еще до новой эры. Позже эти племена составили основу тюркской народности и казахского этноса [6].

Народом, соседствовавшим с кангюями и соперничавшим с ними за влияние в регионе, были усунь, переселившиеся с территории Китая и построившие в Жетысу собственное государство. С приходом усуней в Жетысу строятся населенные пункты, оросительные каналы, свидетельствующие о высоком уровне развития земледелия. Усунь заняли доминирующие позиции в созданном государстве и ассимилировались с местным населением. У усуней был достаточно сложно организованный управленческий аппарат. Государство делилось на административно-территориальные единицы. Верховный правитель носил титул гуньмо. Его ставка находилась в городе Чигу на берегу реки Или. Если кангюйское и усуньское государства претендовали на статус региональных лидеров, то держава Хунну стала серьезным новым образованием на пространстве Евразии, способным побороться за мировое господство. Пока на Западе за первенство боролись Рим и Карфаген, на Востоке зарождалась кочевая империя, объединившая многие народы и установившая господство над Китаем. Хунну (гунны, сюнну) были древним народом, населявшим территорию плато Ордос и прилегающие земли в современном Китае. Первое упоминание о них в китайских летописях датируется 822 г. до н.э. Антропологически хунну были монголоидами и, по мнению

подавляющего большинства ученых, являлись тюркоязычным народом. Союз племен хунну, просуществовавший в течение нескольких столетий, не отличался стабильностью. Краткосрочные периоды усиления чередовались с длительными спадами. Власть верховных правителей хунну – шаньюев – имела ограниченный характер, что не позволяло им выстраивать эффективную политику, как в отношении внутренних противоречий, так и внешних угроз.

Около 215 г. до н. э. вытесненные китайскими войсками хунну мигрировали с плато Ордос на территорию современной Монголии. Лишь в 209 г. до н.э. Модэ (Маодуня) шанью сплотил хуннские племена и предпринял эффективные шаги по концентрации власти. Создав сильный управленческий аппарат, установив дисциплину в армии, Модэ во время политического кризиса в Китае вернул хуннам власть над Ордосом. Усуни и еще свыше двух десятков небольших кочевых народов стали вассалами хунну добровольно. В 200 г. до н. э. Модэ после успешных сражений фактически заставил китайских правителей платить шаньюю дань в виде ценных подношений, золота, вина, шелка, зерна, риса и т. п. Важным успехом для хуннов стала возможность вести свободную торговлю с Китаем, которой раньше китайские власти препятствовали.

В образованной огромной империи, занимавшей пространство от Маньчжурии до Памира, был создан эффективный управленческий аппарат. Верховный правитель – шаньюй – выполнял представительские функции в межгосударственных политических и экономических отношениях. Престол наследовали только потомки Модэ. Власть носила священный характер. Кроме того, Шаньюй являлся верховным главнокомандующим, а также выполнял функции верховного судьи и главного жреца государства. Далее в государственной иерархии следовали левый и правый «мудрые князья», выбиравшиеся из числа сыновей или других ближайших родственников шаньюя и управляли западной и восточной частями империи, ведя во время сражений левое и правое крыло армии.

Управляли районами внутри областей 24 темника, командовавшие десятитысячными отрядами (туменами) в военное время. Право назначать темников обладал только сам шаньюй. Трижды в год весь чиновничий аппарат империи Хунну собирались в ставке верховного правителя для религиозных церемоний и обсуждения наиболее значимых вопросов государственного управления. Все мужское население государства несло воинскую повинность, будучи приписанным к определенному подразделению. Хунны с детства осваивали верховую езду, стрельбу из лука, охотились.

В рядах хуннов соблюдалась беспрекословная дисциплина. Уклонение от воинской службы каралось казнью. Около двух с половиной веков хунну безоговорочно господствовали в восточной части Великой Степи и успешно конкурировали с Китаем. Однако неблагоприятное изменение климата – засухи и жестокие зимы конца 70-х - начала 60-х гг. I в. до н. э. – привело к ослаблению кочевой империи. Катаклизмы вызвали массовый падеж скота и, соответственно, голод, и гибель населения.

Этим не преминули воспользоваться противники хунну, совершая набеги на ослабленное государство. Тем не менее, несмотря на бедствия шаньюям удалось возродить былое величие и вернуть контроль над Китаем. Однако в 40-х гг. I в. земли хунну постигла аналогичная напасть. В китайских летописях эти злоключения описываются следующим образом: «Между тем в земле хуннов сряду несколько лет были засухи и саранча; земля на несколько тысяч ли лежала голая. Деревья и травы посохли. Голод произвел заразу, которая похитила большую половину народа и скота». Крушение экономики, потеря управления над страной – таковы были последствия опустошающих засух и джудов. Соперничество за престол и грызня между соперниками только осложнили положение империи, которая в 48 г. раскололась на южную и северную часть. Южные хунну приняли подданство Китая, уйдя за Великую стену, где постепенно растворились в китайском народе. Северные хунну, селившиеся в степях Монголии, в середине II века были оттеснены племенами сяньби на запад, на территорию Восточного Казахстана и Жетысу. Здесь они создали новое государство Юэбань. Затем часть хуннских племен переместилась на запад за Волгу, где в V в. сформировалась империя Атиллы [7].

Таким образом, резюмируя вышесказанное, государственность на территории Казахстана сложилась, во второй половине II тыс. до н.э. - в первой четверти I тыс. до н.э. В этот период происходит становление и развитие атрибутов первых цивилизаций - ирригационного земледелия, профессионального ремесла, металлургии, стратификации общества, народностей и государств. Как показывает исторический анализ, государственность созревает внутри общества, развивается, эволюционирует по своим внутренним закономерностям. Государственное устройство никогда не вносится извне как готовый механизм высокой политической организации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 1. М., 1995. С. 387.
 2. История Казахстана очерк. Алматы: Даур, 1993. – с.17
 3. Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства: Пер. с ит./ Вступ. ст. В. И. Уколовой. Общ. ред. В. И. Уколовой и Л. А. Котельниковой. -М.: Прогресс, 1987- с. 42.
 4. Аяган Б.Г., Абжанов Х.М., Селиверстов С.В., Бекенова М.С. Современная история Казахстана, Алматы: «Раритет», 2010 - с.26
 5. Байпаков К.М. По следам древних городов Казахстана. Алма-Ата, 1990 – с.15
 6. Аяган Б.Г., Абжанов Х.М., Селиверстов С.В., Бекенова М.С. Современная история Казахстана, Алматы «Раритет», 2010 - с.27
 7. Древние государства на территории Казахстана. e-history.kz/ru/contents/view/2630
- References
1. Dal V. Tolkoviy slovar zhivogo velikorusskogoko yazyka. T. 1. M., 1995. S. 387.
 2. Istoriya Kazakhstana ocherk. Almaty, 1993, Daur, s.17
 3. F. Cardini Istoki srednevekovogo ricarstva: Per. s it. / Vstup. st. V.I. Ukolova. Obshh. red. V.I. Ukolova and L.A. Kotelnikova. -M.: Progress, 1987- s. 42.
 4. Ayagan B.G., H.M. Abzhanov, Seliverstov S.V., M.S. Bekenova Sovremennaya istoriya Kazakhstana, Almaty "Raritet", 2010 - s.26
 5. Baipakov KM Po sledam drevnih gorodov Kazakhstana. Alma-Ata, 1990 - s.15
 6. Ayagan B.G., H.M. Abzhanov, Seliverstov S.V., M.S. Bekenova Sovremennaya istoriya Kazakhstana, Almaty "Raritet", 2010 - s.27
 7. Drevniye gosudarstva na territorii Kazakhstana. e-history.kz/ru/contents/view/2630

Түйіндеме: Қазақстанның аумағында мемлекеттік құрылыс ежелгі заманда пайда болды. Бірінші өркениеттің атрибутының дамуы мен қалыптасуы осы кезеңге жатады – жасанды егін шаруашылық, профессионалды кәсіп, металлургия, қоғамның стратификациялануы, халық және мемлекеттіліктің қалыптасуы.

Annotation: statehood in territory of Kazakhstan appeared in antiquity. In this period the formation and development of the attributes of the first civilizations - irrigated agriculture, professional crafts, metallurgy, social stratification, ethnic and statehood

Keywords: statehood, Saks, Sarmats, Kangyuy, Usuns, antiquity, ethnoses.

Г.К. Курмангалиева,

*доктор философских наук, доцент,
главный научный сотрудник ИФПР КН МОН РК,*

Т.Д. Кшибеков,

кандидат философских наук, доцент. КазНТУ им. К.И. Сатпаева. Алматы

СОЦИАЛЬНЫЙ ПРОГРЕСС КАЗАХСКОГО ОБЩЕСТВА: ИДЕЯ ПРОСВЕЩЕНИЯ Ч.Ч. ВАЛИХАНОВА

Для истории независимого Казахстана Ч.Ч. Валиханов является олицетворением личности подлинного патриота, который, проникая в самую суть национального самосознания казахского народа и глубоко зная ее историю и культуру, видел стратегию

будущего развития казахского народа в социальном прогрессе, достойном мировой практики передовых стран. То, каким Ч.Ч. Валиханов видел будущее социального прогресса, пути выхода из отсталости, невежественности и бедственного положения казахского народа было видением представителя казахской элиты, которая выдвигала новые креативные идеи и, постепенно внедряя в общественное сознание, способствовала их дальнейшему продвижению и развитию.

Теоретические разработки казахского ученого в области социально-философского осмысления идеи прогресса говорят нам о том, что это осмысление не было поверхностным и однобоким, а рождалось на острие времени и на основе изучения социально-философской проблематики в западноевропейской и русской общественно-философской мысли, ее передовых достижений. «Задачей своей жизни, - писал А.Н. Потанин, - Валиханов считал служение киргизскому народу, защиту его интересов перед русской властью и содействие его умственному возрождению» [1, с.94].

Это возрождение виделось ему в фарватере прогрессивного - европейского - развития, в том числе и России, колониальной частью которой была казахская Степь. Россию, ее общественно-политическую жизнь Ч.Ч. Валиханов знал не только по светским салонам и официальным приемам, но и по ее глубоким противоречиям. Активное знакомство со ссыльными представителями передовой российской общественно-политической мысли и российской управляющей администраций, пребывание в столице Российской империи и обсуждение той ситуации, которая в литературе получила определение «первой революционно ситуации в России», не могли не давать пищи для серьезных размышлений. Поэтому, по оценке Н.М. Ядринцева, Ч.Ч. Валиханов исповедовал, «новый коран своей жизни»: «понимал окружающую русскую среду и готов был сродниться с ней на почве европейской цивилизации» [2, с.96].

Социально-философское кредо казахского ученого и просветителя, таким образом, формировалось на основе приобщения к передовым достижениям западной культуры, науки и буржуазного общества посредством освоения опыта общественно-философской мысли России, с преобразованиями которой Ч.Ч. Валиханов связывал историческую судьбу казахского народа.

Ч.Ч. Валиханов конкретно-исторически подходил к вопросам осуществления социально-политических преобразований в казахской Степи, предостерегая от поспешности во внедрении определенных актов или же нецелесообразности проведения тех или иных реформ. Он учитывал мировой опыт, практику социальных преобразований в российском обществе и делал акцент на особенностях и своеобразии Степного края, казахского менталитета и мировоззрения, уровне интеллектуального развития и образованности народа, которые были отягощены бедственным материальным положением и социально-экономической отсталостью края.

Социальное преобразование – творческий процесс, учитывающий многофакторность условий своего осуществления, его субъективную и объективную стороны, а также целостность этого феномена, где необходимо выделить главное звено и второстепенные моменты, сущность и явление, внутренне и внешнее. И посредством всестороннего сущностного рассмотрения сторон и факторов социального прогресса, показать весь процесс его осуществления - цель, механизм, пути и средства социального преобразования. Все это было в поле зрения Ч.Ч. Валиханова.

Вопрос о том, какие реформы являются важными и нужными для проведения преобразований в обществе, не являлся для Валиханова раз и навсегда решенным, одинаково решаемым и аксиоматически принимаемым ко всем случаям, ко всем обществам и народам. Он ставил вопрос о характере и осуществлении реформ в зависимости от социокультурных, социально-политических и экономических условий, факторов и обстоятельств, их конкретно-исторической обусловленности, требующей тех или иных изменений, и полагал, что полезность и нужность реформ для народа определяется конкретным ходом его исторического развития. «Нет никакого сомнения, - утверждал Ч.Ч. Валиханов, - что тот закон хорошо для

народа, который более ему известен, закон родной, под которым человек вырос и воспитывался, как бы закон этот ни был несовершенен, должен казаться ему лучше, понятнее и яснее самых мудрых законодательств, взятых извне или навязанных сверху» [3, с.94].

Одни и те же преобразования, полагает казахский реформатор, но проведенные бюрократически в разных странах и обществах, находящихся на разных ступенях общественного развития, без учета всех сторон и факторов осуществления, могут проходить по-разному и приводить к различным результатам, не только позитивным, но и наоборот – негативным. «Формализм и бюрократическая рутинa, - подчеркивал он, - обуславливали собой один только застой и <неподвижность> и служили до сих пор китайской стеной для всякой полезной общественной деятельности, останавливая свободное течение тех частных и повседневных преобразований и улучшений, которые требует живая народная сила. Чтобы привить какое-либо преобразование и чтобы сохранить его, необходимо, чтобы реформа эта соответствовала материальным нуждам и была бы приспособлена к национальному характеру того общества, для пользы которого она предпринята» [3, с.95-96].

Наряду с конкретно-историческим подходом Валихановым определяется один из главных постулатов его социальной философии: партикулярные интересы, кем бы они ни выражались – биями ли, ханами ли, шаруа или каким-либо другим сословием – не могут быть выше интересов целого, всего казахского общества. Интересы нации должны быть выше интересов того или иного сословия, той или иной группы людей.

Поскольку российская империя представляла собой конгломерат различных «инородческих» объединений, ставших неотъемлемой частью ее территорий и значительно отличающихся от ее славянской части, постольку для Валиханова чрезвычайно актуальным становится вопрос о специфике и особенностях казахского менталитета, национального самосознания, хозяйственного уклада и быта. Он считал, что «реформы же насильственные, привитые, основанные на отвлеченных теориях или же взятые из жизни другого народа, составляли до сих пор для человечества величайшее бедствие» [3, с.79].

Правящая элита далеко не всегда с пониманием и сочувствием, а нередко с невниманием и пренебрежением относилась к процессам управления окраинными территориями, вводя новые законоуложения и акты с целью скорейшего реформирования Степи. Российская администрация допускала ряд недостатков в управлении, критикуемых Ч.Ч. Валихановым как тормозящих социальный прогресс казахского общества.

Просветительская устремленность и направленность убеждений Ч.Ч. Валиханова закономерно ставила вопросы механизма преобразования казахской Степи для достижения ее просвещения и достойного благосостояния. Этот механизм должен был не только включать в себя меры по налаживанию системы народного образования, которые напрямую затрагивали вопросы бюрократического насаждения ислама в Степи, но также правильное административное управление, основанное на началах самоуправления, позволявшего рационально управлять округами степного края.

Прежде всего, Ч.Ч. Валиханов полагает, что прогрессивное социально-политическое развитие казахского общества и выход его из состояния отсталости заключается в просвещении, в повсеместном внедрении передовых образцов научного знания, посредством чего в целом возможно прогрессивное изменение традиционного мировоззрения казахского общества. «...усвоение европейского общечеловеческого просвещения, - заключает ученый, - и энергичная борьба с препятствиями, мешающими достижению этой цели, должна составлять конечную цель для всякого народа, способного к развитию и культуре. Культура может изменять организм человека к лучшему...» [3, с.80].

Достигнуть же изменений можно лишь посредством знания сущности тех или иных процессов и явлений, их пользы и предназначения для человека. Но такое просвещение одновременно и по своему существу должно быть образовыванием человека, способом становиться и быть человеком, совершенствоваться на этом пути. Поэтому его внедрение в казахскую Степь должно было быть ответственным шагом и продуманным действием, прежде всего, со стороны управляющей российской администрации, которая подошла к своему

решению всецело бюрократически. «Апостол Магомета» в казахской степи Сперанский, назначавший татарских мулл и предложивший строительство мечетей, проводил «духовное реформирование» казахского народа бюрократически. Это вызывало негодование Ч.Ч. Валиханова, и не только потому, что реформирование проводилось в высшей степени неправильно, но в особенности потому, что сам Сперанский полагал, что «киргизы – мусульмане только по имени и что их легко обратить в христианство» [3, с.99], но при этом навязывал им невежественный ислам татарских мулл.

Традиционное мировоззрение казахского общества было тенгрианским. В эпоху Валиханова оно представляло собой «смесь ислама с шаманской верой». Ни один ученый и исследователь до казахского просветителя не задумывался над тем, что есть это мировоззрение? В чем его сущность и особенности? И это, несмотря на то, что казахи остались верны ему и представляли тенгрианство, согласно Ч.Ч. Валиханову, в его целостности и органичной соединенности с кочевым образом жизни.

Тенгрианство было рождено силой одухотворения природы, ее обожествлением, сакральный смысл которой распрямечивался в сказаниях и легендах, передаваемых в устной традиции от поколения к поколению. Почитаемо уважительное отношение к природе рождалось не только и даже не столько из страха перед силами природы, перед которыми человек был нередко бессилён, сколько из культивируемого тенгрианством нравственного императива уважительного отношения к природному миру как одушевленному живому существу.

Человек в тюркской системе мироздания был органической и неотъемлемой ее частью. Во время своей земной жизни он учился жить в гармонии с природным миром, подчиняясь ее естественному и закономерному циклическому ходу, воспринимая его как изначально и объективно заданный естественный ход событий, времени, жизни [4, с.50]. А после ухода в мир иной он становился частью духовного мира, онгоном, великим или мелким. Тенгрианство почитало духов предков, через поклонение которым осуществлялась онтологическая связь индивидов в социальном пространстве бытия.

Констатации того, что «киргизы придерживаются магометанской веры, смешанной с шаманизмом» для казахского ученого было совсем недостаточно, чтобы понять, в чем заключается сущность мировоззрения традиционного казахского общества, которое необходимо изменить в соответствие с изменяющимися условиями и цивилизационным движением к социальному прогрессу. В связи с этим Ч.Ч. Валиханов задается также вопросом о том, какой ислам внедряется в казахскую Степь и что он дает для продвижения казахского народа по пути прогресса? И полагает, что российская администрация передоверила решение важнейшего мировоззренческого вопроса исламскому духовенству, представленному малограмотными муллами, навязавшими населению края взгляды времен первоначального ислама, которые не столько продвигали казахский народ по пути прогресса, сколько все больше закрепляли предрассудки и невежество в его среде.

Тенгрианство как мировоззрение «младенствующего человека» с его открытым новому и любознательно-восхитительным отношением к природе, согласно Ч.Ч. Валиханову, более способствовало бы в тех социально-исторических условиях распространению знания и передовой науки в казахском обществе, чем бюрократическое навязывание невежественного ислама. Традиционное мировоззрение казахов с его жизнеутверждающим отношением к миру и духом удивления было ближе к миру открытий в науке, и благодаря этому к воротам социального прогресса, открытым для западного буржуазного общества, но прочно закрытым для казахского общества. Именно поэтому энергия преобразования Ч.Ч. Валиханова была направлена на критику тех уродливых форм мышления и насаждения религиозного мировоззрения, которые препятствовали прогрессивному мировоззрению, основанному на научных знаниях, открытиях в физике и естествознании, приводивших к раскрытию природного мира для человека, познанию тайн природы. Ч.Ч. Валиханов был и остался в нашей истории служителем Истины, поборником знания и просвещения, воспитания человека на лучших образцах культуры, образования и науки.

ЛИТЕРАТУРА

1. Потанин Г.Н. Чокан Чингизович Валиханов // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 1. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984. – 528 с. – С. 90-94.
2. Ядринцев Н.М. Воспоминания о Чокане Валиханове // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 1. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984. – 432 с. – С.95-99.
3. Валиханов Ч.Ч. Записка о судебной реформе // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 4. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – 462 с. – 77-104.
4. Валиханов Ч.Ч. Следы шаманства у киргизов // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т. 4 – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – 462 с. – С.48-70

К.И. Молтобарова

*философия ғылымдарының докторы, профессор
ҚР ҰҚК Шекара қызметі Академиясы, Алматы.*

ҚАЗАҚ ДҮНИЕТАНЫМДАҒЫ ҰЛЫ ДАЛА ӨМІРІНІҢ КӨРІНІСІ

Ғалымның өмірбаянында ең негізгі факт – ол ғылыми еңбектері, ал өміріндегі негізгі оқиғалары - ойлары деген қағидаға философия ғылымдарының докторы, профессор, әйгілі ойшыл, академик Досмұхамбет Кішібекұлы Кішібековтің шығармашылық жолы сай келеді. Өйткені заманымыздың көрнекті ойшылы «ғылым – ол түрлі заттар, процестер мен құбылыстардың ішкі құрылымының жұмыс істеу заңдарын түсіндіреді және ашады» деп философия, қазақ мәдениеті, оның тарихы мен ділін объективті тұрғыда зерттеп, зерделеп терен ойларымен танымал болды. Қазіргі кезде Қазақстанның барлық жоғары оқу орындарындағы жастар академик Досмұхамбет Кішібековтің оқулықтарына ден қойып, көптеген заттар мен құбылыстардың негізін айқындай алса, ал «Көшпенділер қоғамы», «Ұлттық идея», қазақ діліне, тіліне арналған ғылыми еңбектерінің негізінде біздің ата-бабаларымыздың өмір-тіршілігі, болмысы мен әдет-ғұрпы, ой-өрісі туралы құнды білім алып жатыр десек артық айтпаймыз. Мысалы, отандық ойшыл бір ғана көшпенділер қоғамының табиғатын қарастырғанда сирек кездесетін көне жазбалардағы мәліметтерді келтіре отырып, біздің ата-бабаларымыз белгілі бір шаруа түрін сол ежелгі кезде құрғанын, оның пайда болуының себептерін нақты көрсетіп берді. Басқаша болу мүмкін емес, өйткені белгілі ғалым Досмұхамбет Кішібеков халықтың өткені мен бүгінін ғылыми тұрғыда саралағанда, өз сөзімен айтқанда «тарих үйретеді, тәрбиелейді» деген ұстанымға берік болды.

Шынтуайтында «Әр халық болашағына деген сенімді өз өткенінің ұлылығынан табады» - деген кеңінен таралған қағида бар. Сол себепті сан ғасырдан бері келе жатқан төл мәдениетіне оралудың маңызы зор. Өйткені, мұнда адам, өмір, бақыт, мейірім, сұлулық, шындық тәрізді мәңгі де, өзгеріссіз ұғымдар сияқты білімнің, ойлар мен сенімдердің, құндылықтар мен мұраттардың сарқылмас қуатынан нәр алуға болады. Сондықтан да біздің ата-бабаларымыздың өмірінде сұлулыққа талпыныс, әдемілікті өз қолымен жасауға ұмтылыс қандай орын алып келсе, бұл тақырып барлық кезде де өзекті, бұлжымас, сарқылмас, мәңгі маңызын жоймайтын мәселе болып қала береді. Шындық, мейірім, әдемілік барлық уақытта да өзара байланысты болып келген. Осыдан да келіп әлемді үйлесімді түрде қабылдау – орта мен өмірді дұрыс қабылдау, дұрыс бағыт алу, жанды да жансыз табиғатпен тиімді қарым-қатынасқа түсудің басты себебі болды. Айталық көшпелілердің кескіндемелеріндегі, ою-

өрнектеріндегі үйлесімді өрімдер олардың әлем туралы, ғаламшар жөніндегі түсініктерімен тығыз астасып жатады. Бұларда көшпелі халықтың салқар далаға, табиғаттың қайталанып келіп отыратын құбылыстарына деген асқақ сезімге толы көзқарастары терең философиялық мағынада көрініс береді. Адамның ерекше дүниетанымын қалыптастыратын әлемтанудың символикалық қалпы болмыстың өзіндік жасырын кілті болып табылатын көп мағыналы таңбалармен бекітілген. Әсіресе қос мүйіз, қошқар мүйіз, арқар мүйіз, қырық мүйіз, ырғақ оюлары бабаларымыздың дүниені ғарыштық ауқымда тануға талпынғанын көрсетеді. Демек олардың осындай эстетикалық қызметі «әлемнің шашылған мағыналарын» жинады да өтпелі үшін, әлемдегі өтпелі болмыс пен мәңгілікке қатысы бар оқиғалық құнды салмақ алатын сезімдік эквивалент пен құндылық ұстанымдарын жасап шығарды. Ілім мен ғылым дүниенің шар тәрізділігін, ғаламның шексіздігін анықтамай тұрып-ақ біздің бабаларымыз бұл ұғымдарды көркемдік сана-сезімдері арқылы танып білді.

Болмыстың сыры, құбылыстардың мәні адамға құпия. Бұл адам рухының, әрбір мәдениеттің тиісті шарты болып табылатын бейсана іс-әрекетінің көрінісі. Ал таңбалық жүйелердің жасырын тетігіндей бейсаналық принципті өте нәзік те дәл тапқан әрбір ұлттың ата-бабалары сол көне заманда ізгілік жолына апаратын әдеп-ғұрыптарды дүниеге әкелді және оны ұрпақтан ұрпаққа жеткізді. Бұл - халық қастерлеп және берік түрде сақтаған және терең тамыры бар әдеп-ғұрыптар. Бұл әрбір халық мәдениетінің «түзуші принципі» мен «жан беретін бастауы». Осыдан адамзат баласының рухани бастауы, өнегелік принциптері, моралі алдыңғы қатардан табылғаны кездейсоқ емес. Бұл алғашқы қауымдық кездегі жабайы адамдарды біріктірген қоғамдық сананың айқын көрінісі. Демек алғашқыда олардың санасы діндік емес, қатал тұрғыда әдеп-ғұрыптық, салт-жоралық болды. Мысалы қазақ халқын қазіргі күнде де толық діншіл деп айту қиын, керісінше ырымшыл халықпыз.

Ал қазіргі заманғы мәдениеттанушылық тұжырымдамалар тұрғысынан келгенде діни сананың негізгі және ең ежелгі бастауы құдайға сену емес, салт-жора рәсімдері болып табылады. Салт-жоралғы рәсімі қоғамдық тәртіпті орнықтыру мен ұстап тұрудың тарихи тұрғыдан ең алғашқы және барынша тиімді формасы болып табылады. Рәсім адам баласының тәртіпті бейберекеттікке қарсы қою жолындағы алғашқы ұмтылысы. Академик Н.И.Конрад та қытай философиясындағы Ли ұғымын кәдуілгі құқық пен мемлекеттік заңдардың ойдан шығарылмаған, табиғи, адамдар емес, өмірдің өзі туғызған, өзі көрсеткен нормалары деп айқындағаны белгілі.

Шығыс елдері әлі күнге дейін ритуалдық мінез-құлыққа бағытталған және олардың Батыстан ерекшелігі - ритуал шығыс адамы тұрмысының ажырағысыз бөлігі. Шығыс мәдениетіне ғасырлар бойы жалғасқан ритуалдар мен культтердің көпғасырлық «хош иісі» сіңген және халықтық дүниетанымның тереңі осында шоғырланған. Қазіргі адам мен оның ежелгі ата-бабасының әлем картинасында жер мен көктей айырма бар. Ежелгі мәдениет адамының әлемі орталықтандырылған, құрылымы регламенттелген, ритуалдық салт-жоралғымен түсіндірілетін әлем болды. Оның күнделікті әлеуметтік тіршілігінің кез келген жағдайы дәстүрлі танымнан туған ым-ишара, сөз, дыбыс символикасымен мазмұндалып жататын. Мұндай мәдениеттің өкілі үшін тұтас тіршілік әлемі ғұрыптық театр болып табылатын, мұнда ол өзінің әлеуметтік тағдырын құрайтын өзіндік ролін ойнайды. Дүние тұтас, алайда әрбір мәдениет өзінің көзқарасын, өзіндік, қайталанбас әлем картинасын қалыптастырады, мұның өзі арқылы адам психикасына тіршіліктің арпалыс ағымында мығым болуға мүмкіндік береді.

Өмір ағымында бірнеше рольді қатар ойнап жүрген қазіргі біздерге қарағанда, ежелгі адам үшін «ішкі», «тысқы» мәселелер дегенді болған жоқ. Ол өзінің бар болмысымен әлемнің арғы жаратылыс негіздерімен, өзінің Көк Тәңірі атты атасы, Жер Анасымен, арғы бабаларының рухымен, ақ-қарасы арпалысқан күдіретті күштермен астасып жататын. Оның шыр етіп жерге түскеннен кара жер қойнына қайтып барғанға дейінгі тағдыр сценарийі жазылып қойған – ол рухани түлеу ритуалдарынан жүйелі түрде өтеді, осы арқылы тіршіліктегі тінін бекітіп алып, былайша айтқанда, ғұмырына мағына дарытып өмір сүреді.

Шынтуайтында, әдеп-ғұрыптар, дәстүрлер әрбір ұлттың ізгіліктерінің көрінісі десек, онда мұндай ізгілік шапағатымен өмір гүлі өсіп, тамыр алады. Олай болса бұл әдеп-ғұрыптарды, ата-бабаларымыздың дәстүрлерін шынайы да жемісті, сабақтастық арқылы жалғастыру жаңашылдыққа әкелетінін еске сақтап біз дүниежүзілік қауымдастыққа өркениетті тұрғыда ене аламыз. Ал жаңашылдықтың айқын көрінісі құқықты мемлекет, азаматтық қоғам орын алғанда болады. Ол үшін жалтақтамай, тағыда түрлі измдерге (социализм, коммунизм және т.б) идеяларға алданбай нақты ұлттық идеяға негізделу керек. Бұл ретте көрнекті философ Досмұхамбет Кішібековтің «Ұлттық идея» атты еңбегінің мәні зор.

Жалпы мәдениетті - таза ауа, ал алған егемендігімізді - тыныс деп қарастырсақ, онда тынысымыз тарылмасын десек егеменді елде әр-бір адам құлдық психологиядан азда болса айырылып, өзін бостандықта сезіну керек. Сонымен қатар өз ретімен ұлттық идеяның темір қазығы қасиетті қазақ жері, Отанымызға, тілімізге деген шексіз махаббат, ата-бабаларымыздан келе жатқан әдет-ғұрыптар, салт-дәстүрлер болу керек. Мұндай ізгілік арқылы адамдар өздерінің ортақ мүдделерін, талап-тілектерін, болашақтан үмітін танытады. Олар адамзаттың абсолют мақсаты - игіліктің басты құрамдас бөлігі болып табылады, оны басқа ештеңенің құралы ете алмайсың. Осы ретте отандық философ Досмұхамбет Кішібеков қоршаған орта, адамның рухани дамуы ана тілі негізінде жүргізілу керектігіне де мән беріп, өзінің ойларын ортаға салады. Өйткені, адамзат болмысының ең зор өлшемі тіл болғандықтан, қазақ тілі де сол «салмақты жүктің» алдыңғы қатарынан табылады. Сондықтан Қазақстан жерін мекендеген азаматтарға ерекше ескертетін жағдай, олар үшін қазақ тілі шет емес, мемлекеттік тіл болғандықтан оны міндетті түрде игеретін кез әлдеқашан болды. Бұл ұлтшылдық емес. Саналы адамдар оны бірден ұғу керек еді. Бұл мағынадан алғанда, тіл адамның ең маңызды сипаттамаларының бірі, адам болмысының іргелі өлшемі болып табылады, адамдық мәдениет өз негізінде тілдік деп айтуға болады. Бұл сөздердің орынды екенін көрнекті ойшыл Жүсіп Хас

Хаджиб Баласағұнның: «Ақыл көркі – тіл, тілдің көркі – сөз, кісі көркі – жүз, жүздің көркі – көз...» деген нақыл сөзінен көреміз. [1, 352 б.] Ұлы Пушкиннің де «Қаһарман» өлеңінің басында «Ақиқат деген не?» деп философиялық мәселе қойып, оған былай деп жауап береді (ой анық та бейнелілігін жоғалтпауы үшін үзіндіні түпнұсқада беруді жөн көрдім):

За новизной бежать смиренно
Народ бессмысленный привык,
Но нам уж то чело священо,
На коим вспыхнул сей язык» [2, 381 б.].

Пушкиннің бұл сөздерінің дәлелін біз Хайдеггерден табамыз. Неміс философы өзінің «Тілге жол» деген мақаласында адамның мәні тілде тыным табады және біз ең алдымен тілде, оның тұсында өмір сүреміз дейді. Сондықтан адам тілдің билігіне берілген және тілде сөйлеу үшін ол (тіл) адамды пайдаланады. Адам сонда адам болады деп мәлімдейді Хайдеггер. Сондықтан әрбір этнос өзін, өзіндік жолын табу үшін мәдени сәйкестігінің маркері ретінде өз тіліне үнделу керек. Ал бүгінгі таңда байырғы қазақ жерінде орыс тілін мемлекеттік тіл болуға мәжбүрлегісі келетіндерге Достоевскийдің тіл әрбір әйелдің басына тағатын шиньон еместігіне байланысты сөзін еске салуға тура келеді. Оның үстіне орыс тілін бұлайша қорлаудың ешқандай да жөні жоқ. Орыс тілі өзіндік ерекшелігі бар - ұлы тіл.

Тіл мен халықтың ажырағысыз байланысын XX ғасырдың басында атақты француз лингвисті Фердинанд де Соссюр қысқа да нұсқа тұжырымдады. Ұлттың салт-дәстүрі оның тілінен көрінеді, ал, келесі бір орайлардан алғанда, атап айтқанда тіл белгілі бір деңгейде ұлтты қалыптастырады деп жазды ол. Тіл болса – халық бар, тіл жоқ болса – халық та жоқ. Әлемдік тарихтың бүкіл тәжірибесі өркениеттер мен мәдениеттердің қирауы, халықтар мен мемлекеттердің Жер бетінен жойылуы қашанда тілді жоғалтудан, тілдік дербестіктен бас тартудан, лингвистикалық басқыншылыққа бас июден басталатынын көрсетеді. Тілді жоғалтқан соң халық өзінің төлтумалығын, өзінің мәдениетін, өзінің сәйкестіктерін саналай алмайтын болады. Көне еврей аңызына сәйкес, Құдайдың өзі, әлемді топан су жайлағаннан кейін адамдардың Сенаар жерінде қала салмақ және ұшар басы көкке жететін мұнара орнатпақ болған ұмтылысын уақытылы тоқтатқаны сияқты. Інжілде жазылғанындай, адамдардың

мұндай батылдығына ашуланған Құдай олардың тілін араластырып жібергені соншалық, олар бірін-бірі түсінуден қалды, және адамдарды жер бетіне шашыратып жіберді. Осы ретте Достоевскийдің, асыл ой мен асыл сөз бір рет айтылса болғаны, ешқашан жоғалмайтыны туралы сөздері еске келеді.

Демек, Құдай әу бастан-ақ бір тілде сөйлейтін адамның имансыз, рухсыз екенін білдіре отырып, ол, адам, бей-берекеттік пен тәртіпсіздік әлемінен, өз-өзінен масайраған менмендіктен бас тартып, өзінің жеке қоғамдастығында өз тілінің, әдет-ғұрпының, дәстүрінің және салт-жораларының негізінде тәртіп пен үйлесім жасай алуы үшін барлық жағдайды жасады. Әрбір халықтың біртұтас рухы оның қайталанбас тілінде, ол өзінің дара, төлтума мәдениетін сонымен үндестіре отырып жасайды, бұл мәдениеттегі оның барлық қарекеті, барлық өмірі тілмен берілген. Демек, тілдің тағдырына әу бастан-ақ, негізінде адам тіршілігінің тұрақтылығына сүйенетін бинарлық жазылған.

Сондықтан да, бабылдық мұнараны салушылармен салыстырғанда, заманауи технологиямен барынша жарақталған біздердің де – коммунизмнің кодексін орындай отырып, жарқын болашақ құрылысшылары болу қолымыздан келмеді. Және бұл тұста коммунистік идеологияны аңыз деп тани отырып, «жарқын болашақ» туралы өзге бір аңыздың аясында қалмауымыз маңызды. Енді әрбір этнос, көптен күткен тәуелсіздігін алған, өзінің «Менін» саналаған соң, рух еркіндігіне қол жеткізу, құлдық психологиядан шығу, және әлемнің полифониясын орнату үшін мәдениеттер сұхбаттастығына келуі керек. Бұл тұрғыда кезінде Ницше өз халқының ұзақ уақыт бойы бөгде күштердің құрсауында болғанына қайғырып, неміс рухының өзінің өзіне оралуын армандады. Шын мәнінде қазіргі жағдайларды әр халықтың материалдық және рухани мәдениетінің табыстарын қайта жаңғырту тарихи жадыны қайта орнықтырмайынша мүмкін емес.

Олай болса кең мағынадан алғанда қазіргі адамның жүйкесінің тозуының – топырағының әлсіздігі немесе мүлдем жоқтығы, өзінің рухани тамырларынан ажырау, мұраттары мен құндылықтарының қирауы, жанының жоғалуы сияқты мәдени себептерін зерттеу бұл рухы мықты ғалымдардың ісі. Мұндай зиялы ғалымдардың алдыңғы қатарынан философия ғылымдарының докторы, профессор, әйгілі ойшыл, академик Досмұхамбет Кішібекұлы Кішібеков көрінеді. Шлегельдің сөзімен айтқанда, олар «шексіз толыққандылыққа» ұмтылып, мәдениеттегі, адамның тұрмыс-тіршілігіндегі баға жеткісіз құндылығы туралы, оның рухани мұраты мен мән-мағынасы туралы, сондай-ақ, мәдениет әлеміне деген қоғамдық құбылыстардың, оқиғалардың, тұлғалардың, олардың қимыл-әрекеттерінің қатынастары туралы өз уақытында тарихи, мәдени-философиялық және эстетикалық тұрғыда маңызды мәселелерді көтере алады. Бұл ақиқат ғылыми тұрғыда көптеген қазақстандық ғалымдардың соның ішінде отандық ойшыл Досмұхамбет Кішібеков еңбектерінде де негізделенді. Мұның нәтижесінде адамдардың өнегелік императивін арттырып, әлеуметтік жағдайын күшейтіп, орта тапы күшті, тұрақты, құқықты мемлекетті құруға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Баласағұн Ж. Құтты білік. – Алматы: Білім, 1994. – 352 б.
2. Пушкин А.С. Золотой том. Собрание сочинений. – М.: Альфа-книга, 2008. – С.381.

Резюме. Отражение жизни великой степи в казахском мировоззрении

В данной статье автор на основе научных трудов патриарха казахстанской философии, участника Великой Отечественной войны, академика НАН РК, доктора философских наук, профессора Досмухамеда Кшибекова рассматривает мировоззренческие ориентиры казахского народа.

Abstract. Reflection of the great steppe's life in Kazakh outlook

In this article, the author considers worldview orientation of the Kazakh people on the basis of scientific work of the guru of Kazakh philosophy, participant of the World War II, member of the National Academy of Kazakhstan, Doctor of Philosophy, Professor Dosmukhamed Kshibekov.

Г.Г. Барлыбаева,
доктор философских наук,
Института философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, г. Алматы

КАЗАХСКАЯ ФИЛОСОФИЯ: ВЧЕРА, СЕГОДНЯ, ЗАВТРА

Особенность геополитического положения Казахстана между Востоком и Западом, древние традиции взаимодействия с индоиранской, китайской, византийской, арабской, тюркской, монгольской, славянской цивилизациями, специфика скотоводческо-земледельческого хозяйствования с преобладанием кочевничества, сложнейшая этнополитическая история – все это обусловило богатство и своеобразие духовной культуры казахского народа, его философского мировосприятия. Свидетельством тому служат дошедшие до наших дней письменные и устные памятники этической, эстетической, историко-политической, юридической, религиозно-мифологической, мистико-философской мысли.

Философско-этическое осмысление мира, человека, его места и роли в жизни – характерная особенность казахской философской мысли. Этим она продолжает традицию восточной философии. Если в западной философии больше внимания обращается на построение философской системы, на создание учений о мире, мировом космосе, на исследование проблем логики, гносеологии, на создание учений об обществе, о государстве, то в восточной философии прежде всего изучается человек, его душа, психология. Если западная философия более рационалистична, то восточная философия больше внимания обращает на человеческую, эмоциональную, чувственную сторону проблемы. Сущность человека, его этический и эстетический облик глубоко волновали казахских мыслителей. Следует отметить, что этическая проблематика – проблемы счастья, добра, долга, совести человека, назначения, смысла и цели его бытия – всегда доминировали в казахской философской мысли. На наш взгляд, мыслительная традиция казахского народа глубоко этична и эстетична по своему содержанию, она – во многом этика, выраженная в эстетической форме.

Почему казахской философии отказывали в праве на существование? Потому что за образец принимали европейскую модель, сближающую философию с наукой. Один конкретно-исторический тип философии выделялся из всех и объявлялся полномочным представителем философии как таковой. Если понимать философию в ее исконном смысле, а именно как любовь к мудрости, к самопознанию и постижению жизни, выраженную во всеобщих мыслительных формах, а не только как особый род рационально-логического знания, то таких мыслителей как Қорқыт-ата, Асан-қайғы, многих казахских жырау и акынов с полным правом можно, вслед за Чоканом Валихановым, назвать «кочевыми философами».

Вопрос о формах развития философского мировосприятия в условиях кочевничества заслуживает пристального внимания. Философия как самостоятельное теоретическое знание и мыслительная традиция возникает и развивается отнюдь не в каждой цивилизации, будь то оседлая или кочевая. Разве мало искони оседлых народов, чей вклад в развитие философского знания весьма скромнен? И является ли оседлость гарантом непрямого развития философии, а кочевой образ жизни, напротив, исключает ее полностью? Идея несвойственности именно кочевой цивилизации философии как формы общественного сознания представляется неправомерной. Ведь философское мировосприятие может быть выражено нетрадиционными средствами. В сознании людей существуют и переплетаются разные уровни и пласты, а философское осмысление действительности может развиваться в латентной форме, скажем в философско-религиозной, философско-художественной. Исторически известно множество типов философии, ее сближении не только с наукой, но и с поэзией, фольклором, народной

мудростью. Казахская философия – самосознание степной культуры, создавшей свой уникальный космос с особым поэтическим восприятием и ощущением жизни и мира. Восточная философия, казахская философская мысль в частности, не должны рассматриваться как полярная противоположность западной философии. Духовная культура казахского народа есть проявление диалектики общего и единичного в истории мировой духовной культуры.

На наш взгляд, кочевничество – это, с одной стороны, особый способ взаимодействия социума и природы, а с другой стороны, – это особый способ адаптации человека в специфической среде обитания, основанной на освоении природы преимущественно биологическими средствами производства.

Отсюда следует вывод: кочевой образ жизни, безусловно, способствовал формированию своеобразного ментального универсума, духовного космоса, отражающего мировоззрение («мир кочевника») посредством понятийного инструмента с особенными нюансами мышления, идеями, образами.

Так, например, кочевники по-особому понимали вселенную, историю, время, пространство, соотношение «человек-общество» и «человек-природа», иерархию материальных и духовно-нравственных ценностей, идеал жизни, кодекс чести и многое другое. Они обсуждали специфические проблемы, порожденные кочевым образом жизни. Речь у них шла не только об отношении человека к природе, человека к Богу, но и об отношении человека к животному, об отношении человека к земле, на которой он живет.

Как свидетельствуют исторические источники, кочевым народам было свойственно глубокое осознание особенностей своей культуры и мировосприятия в сравнении с оседлыми народами. Следует особо отметить, что древние традиции и глубокие корни степной культуры известны нам в значительно меньшей степени, чем культура оседлых стран потому, что остатки их материальной культуры – войлок, кожа, дерево и меха – сохраняются хуже, чем камень. О высоком в прошлом развитии культуры казахского народа свидетельствуют как памятники материальной культуры: древние города и крепости, антиквариат, каменные статуи-надгробья, культура одежды, предметы быта и т.д., так и бессмертные творения духа: устная и письменная литература, богатейший фольклор, эпос, музыкальное, поэтическое и философское наследие.

Уникальный образец философско-поэтического творчества кочевников представляет собой письменная поэзия казахов XVIII-XIX вв. По уровню обобщающего осмысления бытия она не уступает знаменитой лирико-философской традиции фарсиязычной поэзии, представленной Рудаки, Саади, Хафизом и другими, но вместе с тем отличается яркой социальной направленностью.

Философская мысль казахов была достаточно своеобразной не только по форме своего выражения, но и в значительной мере по содержанию. Форма изложения мыслей у казахских акынов и жырау во все времена носила характер законченного стихотворного текста, передаваемого последующим поколениям путем многократного повторения и запоминания. Однако стихотворчество их не совпадало в полной мере с поэзией в классическом смысле этого слова и не являлось способом творческого самовыражения. В поэзии казахских акынов и жырау преобладала мысль над образом, порой эта мысль высказывалась ими напрямую без обращения к образной параллели, нередко с выраженным стремлением воплотить мысль в понятие. Известно, что акыны и жырау в своих произведениях нередко пользовались такими понятиями, как время и пространство, бренность и вечность, добро и зло и т.д.

Ясно, что поэзия у казахов – это особый тип самого философствования, насыщенного серьезными раздумиями о духовном существовании народа. Казахскую литературу же, на наш взгляд, было бы верным понимать как способ существования казахской философии, а поэтическое творчество изучать средствами философского мышления, пытаясь вскрыть заключенное в нем философское содержание. Казахское поэтическое философствование – это сплав ума и сердца, суфийского мистицизма и рационально-логизированного знания, философской публицистики и лирики, это внутренне единое знание рождается в «дочувствовании» логических смыслов на пересечении двух истин – поэтической и

философской, которые тем самым перестают существовать по отдельности, а объединяются в некую ценностную установку, определяющую свободный и ответственный творческий выбор личности. При этом именно нравственная ответственность всегда в первую очередь определяла характер и цель казахской философской мысли.

Характер, тип, сущностные черты, мировоззренческие традиции, язык – все это позволяет рассматривать духовное наследие казахов как древнейшую степную ветвь тюркоязычной культуры, включающую глубинный пласт индоиранской культуры и развившейся в тесном взаимодействии с сопредельными цивилизациями и народами Востока и Запада.

На протяжении многих веков казахи вбирали в себя различные культурные влияния, переплавляя и ассимилируя их в горниле своих исконных степных тюркских традиций. И традиции эти были столь глубоки и прочны, что ни политические катастрофы и войны, ни арабское и монгольское влияние, ни исламизация не смогли изменить их коренным образом.

Казахская философия никогда не стояла на месте: менялся социокультурный контекст, вместе с ним изменялась и развивалась философская мысль, непрерывно эволюционируя в связи с новыми проблемами и вызовами своего времени. Все главные периоды становления и развития казахской философской мысли были связаны с формированием новых значительных идей, посредством которых мыслители надеялись изменить к лучшему судьбу своего народа.

С обретением Казахстаном независимости усилилась необходимость осмысления традиционных ценностно-смысловых ориентиров и духовного наследия народа как общей культурной основы, на которой происходит процесс формирования национального самосознания. В условиях развития суверенного государства идеологически важным моментом является ретроспективный взгляд на историю мысли казахского народа, что вытекает из становления независимого государства и желания самостоятельного духовного бытия и развития. В эпоху глобализации, охватившей весь мир, в условиях поиска национальной идентичности и самоидентичности, обращение к философскому творчеству казахских мыслителей имеет непреходящее значение для нынешнего состояния казахстанского общества, испытывающего потребность в новом видении и освещении мира казахской философской культуры как культуры, диалогизирующей с общемировым контекстом.

На наш взгляд, казахские мыслители на достаточно высоком философском уровне формулировали сложнейшие экзистенциальные и, порой, безответные вопросы, которые имеют значение не только и не столько в контексте национальной традиции, но выходят далеко за ее рамки, пополняя сокровищницу мировой философской мысли. Следует заметить, что казахская философия, как и любая национальная философия, приобретает свой специфический национальный характер не в ответах, потому что научный ответ для всех народов и языков – один, а в самой постановке вопросов, в подборе этих вопросов.

С обретением Казахстаном государственной независимости значительно расширились горизонты и диапазон философских исследований, направления философских поисков стали более разнообразными и многовекторными, стала изучаться тюркская философия, выступающая духовным истоком казахской философской мысли. Примечательно, что каждая эпоха предлагает свой ответ на «вечные вопросы» бытия, но нет «вечных ответов» на них. Мы должны каждый раз искать их сами. Казахская философия хранит этот интеллектуальный духовный опыт, но не как музейную реликвию, а как основу сегодняшней мысли, как такое прошлое, без которого нельзя глубоко и основательно осмыслить настоящее.

Обращение к проблемам нравственности и возрождение духовности казахского народа – одна из насущных задач сегодняшнего дня. С обретением независимости в Казахстане начала формироваться новая система ценностей и общественное сознание эволюционировало от ценностей социализма к ценностям ориентациям рынка и демократии.

Наше время, круто перевернувшее сознание по части переосмысления духовного наследия казахов, разрушившее стереотипы и догмы, в плену которых мы находились многие годы, способствует глубокому изучению истоков нашей культуры и нашего мироощущения.

Сегодня крайне важно иметь способность видеть мир не только рядом с собой и вокруг себя, но и в его неизведанных высотах и глубинах.

Мы полагаем, что в настоящее время, когда страна переживает период обновления, когда что-то уже сломалось и осталось позади, а что-то, народившись или воскреснув, стремится вперед, необходимо решать задачу полнокровного изучения всей истории духовной культуры казахского народа. Академик НАН РК Ж.М. Абдильдин, рассуждая о становлении самосознания казахов и казахстанцев, совершенно верно подчеркивает мысль о том, что «когда будет создано множество исследовательских работ, посвященных творчеству великих мыслителей прошлого, мы посмотрим на них с совершенно другой стороны, осмыслим их вклад в национальную духовную культуру иными мерками, чем те, которые нам диктовала тоталитарная система. Если при этом будем уважать общечеловеческие ценности, то избавимся от схем, от стереотипов, навязанных тоталитарной идеологией, что будет иметь большое значение для развития самосознания казаха, казахстанца» [1, с. 27].

Возрождение подлинного интереса к собственным философским истокам укрепляет национальное самосознание и единство народа, являющиеся государствообразующими ценностями. Идея казахских философов о том, что нация должна мобилизоваться, консолидироваться и развивать свои внутренние механизмы самодостаточности, конкурентоспособности и народной мощи, глубоко созвучна идее «Мәңгілік Ел», ставшей в настоящее время национальной идеей современного казахстанского общества.

В казахской философской мысли, где определяющими ценностями выступают духовность, нравственность, милосердие и толерантность, всегда подчеркивалась мысль о том, что личность, действующая ненасильственным методом, прежде всего, защищает себя и своего противника от морального зла, лжи, ненависти, фальши, отсутствия уважения к другим и несправедливости. Казахские мыслители полагали, что философские аргументации и размышления являются силой через слово, которое может делать вызов другим силам, разоблачать ложь и приоткрывать завесу над иллюзиями, а также предлагать варианты лучшего мира для всех людей, живущих на Земле.

Востребованность и актуальность идей казахских мыслителей объясняется тем фактом, что наша рубежная эпоха – начало XXI столетия в аспектах напряженности экономической, политической и духовной ситуаций вполне может быть сопоставима со временем, когда творили эти великие личности. Их идеи и рекомендации в ряде пунктов применимы и к сегодняшнему дню. Философский мир степных мудрецов вызывает интерес не только тем, каким он был и как возможно объяснить его, а чем-то большим, что имеет непреходящее значение для возрождения духовной культуры нашего общества, так как без культурных традиций прошлого нет настоящего и будущего.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдильдин Ж.М. Время и культура: размышления философа. - Алматы: Алаш, 2003. – 480 с.

У.К. Шубаева

*филос.ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
Қазақ Ұлттық Аграрлық Университеті, Алматы*

ҚАЗАҚСТАН ӨРКЕНИЕТІНДЕГІ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ

Қазақстан - әлеуметтік, геосаясаттық кеңістігінде этникалық тегіне қарамай барша азаматтардың мүддесін қорғайтын біртұтас мемлекет. Бүкіл қазақстандықтардың жалпы азаматтық бірегейлікке ұмтылуын, оның әрбір ұлт өкілінің өзіндік санасының қалыптасып, этникалық етенелесуін танытуға толық құқықтық хақысы бар. Қоғамдағы жалпы этноәлеуметтік ахуалға назар аудара отырып, бұл үрдістердің қарама-қайшы келмей, қайта бір-біріне дем бере өрбу үстінде екенін байқаймыз!

Адамзат тарихындағы әлеуметтік, саяси, негізінен алғанда социумдық өзгерістер өз заманының өкілдері үшін психологиялық тұрғыда біркелкі қабылданған жоқ. Мәселен, дәстүрлі қоғам құндылықтарына үйреніп қалған адам үшін сол әлеуметтік ортаның қазіргі өтпелі типтегі қоғамға айнала бастауы оңай қабылдана салынады деуге болмайды. Өйткені, өз заманының салыстырмалы тұрактанып үйреніп қалған ұстанымдар, дүниетанымдар, бағдарлар мен құндылықтар. Жаңа тарихи кезеңде үлкен ревизияға ұшырады. Бұл психологиялық атмосфераны әжептәуір өзгертті. Өзінің догмалық принциптерін әр түрлі діни конфессиялар алға тартты. Сөйтіп, техникалық, технологиялық прогресс адамдардың рухани дамуының алдына шыға бастады. Бұл өзінің жаңа дағдарыстарын ала келген құбылыс болатын. Жаңа тарихи кезеңдегі өтпелі заманның ахуалы жайлы Э.Фромм өзінің «Еркіндіктен қашу» деген былай деп жазады: «...Өмір мазасыздық рухына тола бастады. ...Ортағасырлық әлеуметтік жүйе күйреді, ал онымен бірге оның жеке адамға берген тұрақтылығы мен салыстырмалы қауіпсіздігі де жоғалды. ...Қоғамның барлық таптары қозғалысқа келді. Жеке адам жалғызданды: енді бәрі оның әлеуметтік мәртебесінің кепілдігіне емес, оның жеке басының тырысуына байланысты болып қалды». Міне осындай жағдай қоғамда «авторитарлы тұлғаларға» қажеттілік туғызды. Қоғамдағы өзгерістер, жол таңдаудағы тығырықтар сайып келгенде тоталитарлық мемлекеттердің пайда болуына негіз болды [1].

Бір қызық жері — адам ондай қоғамның қатынастарына да үйреніп, қиындықтарына бейімделіп кетеді екен. Сонымен қатар сол бір салыстырмалы тұрақты кезеңнің «құндылықтар жүйесі» адамның бойына сіңісіп, рухына етене жақын болып кетеді. Міне, сондықтан да болар Кеңестік кезеңнің көпшіліктің кейбір жалпыадамзатқа тән қажеттіліктерді қанағаттандырған тұстары (салыстырмалы экономикалық тұрақтылық) көп адамның есінде.

Ал, енді Қазақстан территориясында соңғы жылдары жүргізілген социологиялық зерттеулердің кейбір нәтижелеріне назар аударып көрелік. «Өмір қиындықтарына деген қатынасыңыз қандай?» - деген сауалға жауаптар төмендегідей иерархияда берілді:

- «Бір жағдайды оңды, екіншісін теріс түрде қабылдаймын» - 38,5%;
- «Қиыншылықтарды жеңуге тырысамын, өйткені олар өмірге ынталандырады» - 22,8%;
- «Барлық оқиғаларды бірқалыпты қабылдаймын» - 11,9%;

Әрине, Қазақстан халқының, оның әрбір азаматының әлеуметтік-мәдени архетипы кешегі Кеңестік қоғам кезеңінде қаланған болатын. Сондықтан саяси санадағы консерваторлық, дәстүрлі құндылықтық бағдарлар мен жаңа кезеңнің либералды көзқарастары арасында қайшылықтар туындап отырады. Әсіресе, бұл жерде онды әлеуметтік тұтқаның рөлін атқаратын рухани архетиптер. Олар әр түрлі этнос өкілдерінің, әр түрлі әлеуметтік қабат өкілдерінің еліміздің ұлттық мүддесі, қауіпсіздігі, ертеңі тұрғысынан қарауға итермелейді, халықты бірлікке шақырады.

Ғасырлар бойы қазақтардың өмір салты, өндірістік тәсілі - мал шаруашылығы кәсібімен ғана шектеліп, барлық қоғамдық қарым-қатынастар негізінен осы іс-қимылдың төңірегінде қалыптасып келгендігіне және мұндай құбылыстардың ауқымының болашағы онша үлкен еместігін айтқанымыз жөн. Қазақ өмір салтындағы әлсіз тұстары көрші халықтардың мәдениетіндегі құндылықтармен салыстырғанда байқалады.

Қазақтың халықтық иммунитетінің әлсіз жақтары отызыншы жылдардағы «колхоздастыру науқаны» кезеңінде аяусыз сынаққа түсті. Қазір де сондай «Кең ауқымды сынақ» кезеңі қайтадан келді. Әлеуметтік дүниедегі қиындықтар мен қайшылықтарды жеңу үшін жай ғана еңбек ете беру жеткіліксіз. Адам өзінің ғана емес, болашақ ұрпақтың да алдында сенімді, нұрлы жол ашылғанын қалайды. Адам оның нышандарын күнделікті өмірден байқамаса әлеуметтік саланың заңдылықтарын, көріністерін дұрыс қабылдай алмайды. Осыдан келіп болашаққа сенімсіздікпен қарау (ксенофобия), армандаған ойлардың жүзеге аспауына күйректену (фрустрация) құбылыстары туындайды. Бұл жағдай біршама әлеуметтік топтарды қамтып отыр. Ал, мұның ұлттық ділде екі түрлі көрінісі бар. Алдымен, жарқын болашақтан үміті үзілген, тауы шағылғандар тобы пайда болады (негізінен зейнеткерлер, ауылдағы шаруалар мен қызметкерлер). Олар - өзімен-өзі оқшауланған (изоляция) түрде өмір сүруге бел бұғандарға жатады. Олар ешқандай саяси бағдарламаларға, сенаторға, депутатқа,

жоғарғы үкіметке сенуден қалған, барышша бейсаясаттанған жандар. Өткеннің жақсы кезеңдерін еске алушылар қатарын құрай бастайды.

Екінші тобын керісінше: «аузың барда асап қал» деген мәтелді негізгі ұстанымға айналдырып, аш қасқырдай жортуылға шыққан белсенді топ құрайды. Олардың көбісі бостандықты, еркін қоғамды желеу етіп, қылмыстық деңгейде іс-әрекет жасаумен айналысады. Қолыңнан келсе «түйені түгімен жұтып жіберуге» дайын жандар. Шетелге арзан бағамен кеткен шикізаттарымыз, жең ұшынан жалғасқан несиелеріміз, қылмыстық топтар құрған рәкетпен айналысушылық, адамның дүниетанымының құрылымы, оның аксиологиялық ұстанымдарының қалыптасуы қоршаған ортаның «жағдайлар ансамблынен» тікелей туындай салмайды, ол тұлғалық дамудың, жетілудің терең де, күрделі логикасына сүйенеді, субъектінің руханилық әлеміне бет бұрып, өзінің санасына тәуелді болып келеді.

Бұл мәселе - барлық қоғамтанушы ғалымдардың, ұлт патриоттарының ашық көтеріп жүрген мәселесі. Дегенмен ұлттық руханияттың болмыс негіздерін философия табиғатынан іздеу - оны зерттеудің басты методологиялық бағытын айқындайды.

Осы турғыдан алғанда, қазіргі қазақ жері көптеген қауымдастықтар мекені болған. Онда әртүрлі діндер таралғанын ескерсек, қазақ халқының дүниетанымы мен философиялық пайымдауларында діннің алатын орны ерекше деуге болады.

Қазіргі кезде еліміздің рухани өміріндегі өзекті мәселелердің бірі- отандастарымыздың философиялық мәдениетін көтеру болып отыр, Оған қазіргі заман ерекшеліктерін әлемдік философия тарихымен байланыстыра зерттеп, замана мазмұнын қоғамдық санаға сіңіру арқылы қол жеткізуге болады. Бүгінде шығыс және батыс философиясының құндылықтарын салыстырмалы түрде зерттеу мүмкіншілігінің пайда болуы ұлттық философиямыздың дамуына жаңа серпіліс берді.

Түркі тілдес елдердің рухани байлығын зерделеу белеске көтерілді. Еліміз жан- жақты дамыған қуатты мемлекеттер қатарына кіруді мақсат тұтып отыр. Ол үшін экономиканы дамытумен қатар, рухани өмірдің маңызын құру қажет.

Рухани жаңару - өте күрделі және қиын процесс- құндылықтар өзіне тиімді рухани мұратты іздеп сарылды және оны тапты да. Біздің халық осы мұрат ретінде белгілеп, адамзаттың сара жолына шығуға талпынуда - даналақтың антиномиялары (қарама-қайшылықтары) мынадай: «өмір мен өлім», «махаббат пен жеккөрушілік», «ерік пен еріксіздік», «сенім мен сенімсіздік», «әсемдік пен ұсқынсыздық», «ақиқат пен адасушылық», «шындық пен жалғандық», «бақытпен бақытсыздық», «әділеттілік пен әділетсіздік», «байлық пен кедейлік» және т.б. Бұл антиномиялар тәуелсіздікті анықтауда өзінің методологиялық маңызын атқарады [2].

Қазір ғасырлар бойы қалыптасқан әдет-ғұрып, дәстүр, дүниетанымдық көзқарас күйзеліске ұшырап, олардың орнына қоғамда қалыптасып жатқан жаңа жағдайларды түсіндіретін тың көзқарас кең өріс ала бастады. Соның бастысы ретінде ұлттық руханиятқа қажетті болып отырған текті адам идеясын, оның табиғатын және мазмұнын ашып көрсету қажет.

Ұлы Қытай ойшылы «текті адам - тек қана этникалық ұғым емес, ол саяси-мәдени ұғым» деген еді. Ол халықты басқарады, ал басқарудың негізгі қайнар көзі - басшының өз басының әдептілік қасиеттерін өзінен төмен тұрғандарға сал ретінде көрсету. Конфуцийдің осы идеясы қазір біздің халқымыз үшін аса маңызды. Ұлтымызда қазір текті адам - текті әулеттерді қалыптастырсақ деген ұмтылыс бар. Мұндай ұмтылыс - ізгілікті қоғамның басы, ұлттық руханилықтың алтын арнасы. Адамдардың теңсіздігі әлеуметтік - жағдайдың ғана емес, талап мүдделерінің салдары.

Сондықтан мемлекеттік билікті құқық арқылы шешу керек. Қазақ тарихында Тәуке ханның атқарған қызметін айтсақ та болады. Ішкі саясатта Тәуке хан бар мүмкіншіліктерді пайдалана отырып, рулар арасындағы алауыздықты тыюмен қатар, ол басқару ісін жақсартуды жолға қояды. Ол бір орталықтан басқарылатын қазақ мемлекеттігін құру үшін бірінші санатта тұрған мәселе - Шыңғыс хан ұрпағынан тараған сұлтан, төрелердің және ерекше мәртебеге ие болған қожалардың құқық жағдайларын өзгертуді алға тартты. Ондағы мақсаты - мемлекет

басқару ісіне әр ортадан қабілетті, туа біткен дарынды адамдарды тарту еді. Оның нәтижесінде басқару процесіне бұрын беймәлім болған «Билер кеңесі» енгізілді. Хан билік жүргізуді мұрагерлі жолмен қабылдағанмен, маңызы бар мәселелер бойын «Билер кеңесінің» ұйғаруынсыз шешім қабылдай алмады, билігін шектеді.

Иә, қазақ мемлекеттігі әрқилы кезендерден өте отырып, түбінде құқықтық, адамзаттық қоғам қалыптасуына қол жеткізетіні кәміл. Текті тұлғалар өз уақытының жасырын шындығын алғашқылардың бірі болып белгілеуінің арқасында ұлы бола алады. Ал халық, осы уақытқа дейінгі тарих сабақтары көрсеткендей, өз мақсатын, мәнін тек мемлекетте ғана табады. Адамның құқылығы, оның рухани нақтылығы тек мемлекетке байланысты өмір сүреді және қазақ мемлекеттігін жан-жақты дамыту - тұлғалардың тектілігіне байланысты деп есептеуге болады.

Ал, енді осы адамның өзін жетілдіру процесі «құндылықтық бағдар» құбылысымен астасып жатады. Құндылықтық бағдарлар - әлеуметтік субъектінің (жеке тұлғадан үлкен әлеуметтік топтарға дейін) іс-әрекетінің себепкерлігі (детерминант) кешенін қарайтын әлеуметтік-психологиялық құрылымдар жүйесі. Бұл себепкерлердің рөлін мүдделер, қажеттіктер, мұраттар мен ұстанымдар, стереотиптер мен әр түрлі білімдер атқарады.

Құндылықтық бағдарлар «мәдениет құндылықтары», «рухани құндылықтар» деген ұғымдармен өте жақын. Бірақ өзіндік ерекшеліктері бар. Оларға тән қасиеттерге біз бағытты анықтаудағы икемділіктерді, өзгергіштікті, тұрақсыз элементтердің терең жатқан стереотиптермен біріге отырып көрініс беретінін жатқызамыз. Рухани құндылықтар мәдениетінің мағыналық аспектілерін қамтыса, құндылықтық бағдарлар динамикалық құбылыстармен тығыз байланыста болады. Әрине, құндылықтық бағдардың өзгеруі қоғамдағы үлкен әлеуметтік, экономикалық, саяси, мәдени бетбұрыстардың болғанын білдіреді.

Сондықтан жер бетіндегі әрбір адамның өмірге босқа келмегенін, әрбір ұлттың, оның мәдениетінің қалыптасуының бекер еместігін мойындау және соларға деген құрметті төмендетпей отырып, өз халқыңның тарихи-этикалық құндылықтырын, байлығын барынша толықтыра түсу бұл қазіргі кезеңнің өркениетті адамына лайықты ісі болып табылады. Ал, ұлттар арасына, адамдар арасына сына қағу, мәдениеттерді бір-бірінен алшақтату рухани дамуға кері әсер ететін әрекет, яғни ол адамның шынайы дамуына кедергі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Аубакиров Е.Н. Проблема ценностей в контексте трансформационных процессов общества переходного периода. Автореферат на соискание ученой степени кандидата философских наук. Алматы, 1999. - 23 с.
2. Нұрмұратов С. Е. Рухани құндылықтар әлемі; әлеуметтік философиялық талдау, – Алматы, 2000 – 180 б.

И.М. Акылбаева,

кандидат историч. наук, доцент,

Казахский гуманитарно – юридический университет, г. Астана

УКРЕПЛЕНИЕ КАЗАХСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ: ИСТОРИЧЕСКАЯ РОЛЬ ХАНОВ, БИЕВ, ЖЫРАУ И БАТЫРСТВА

Ханы, бии, жырау, батыры как традиционная социальная прослойка казахского общества, сформировалась в достаточно сложное время становления и укрепления казахской государственности. Поэтому их историческая роль была направлена на отстаивание целостности и нерушимости казахских земель, усиления геополитического влияния Казахского ханства. В их деятельности и творчестве отражены этногенетические, социальные, духовно-

нравственные нормы и законы кочевой, степной казахской цивилизации, что является базой патриотизма, укрепления суверенитета и независимости Республики Казахстан в наши дни.

Исторической точкой отчета начала казахской государственности является 1465 год, связанный с откочевкой султанов Гирея и Джанибека из ханства Абу-л - хайра, который логически происходил как результат социальных, политических, хозяйственных и этнических процессов способствовавших образованию Казахского ханства. Впервые это событие появилось в «Тарих-и Рашиди» Мирзы Мухаммада Хайдара Дулати.

Безусловно, основными признаками казахской государственности XV века выступают такие исторические факты как образование казахской народности, появление этнонима казах и казахских жузов, сложившиеся территориальные границы в виде традиционных маршрутов кочевок и родовых кладбищ, политическая иерархия власти, где на вершине восседал хан, а рядом султаны и бии, развивалась дипломатия и международные связи с Монгольской и Османской империями, Персией, Русью. Казахское ханство имело свои законы и собственную валюту.

Нельзя не остановиться подробнее на личностях Жанибека и Керей, основателей Казахского ханства. Они были родственниками. Керей правил около десяти лет 1470-1480 годы. Он проводил активную завоевательную политику особенно в присырдарьинских городах, где столкновение шло с интересами Шайбанидов Мавераннахра. Керей был похоронен в долине реки Чу в местности Хантау. Жанибек родился примерно в 1410-1412 годы, обладал султанским титулом, в середине семидесятых годов XV века стал править Хаджи-Тарханом. В 1480 году он попал к правителю России Ивану III, умер в городе Ковно. Итоги деятельности Жанибека и Керей заключаются не только в создании государства, но и в сплочении казахов. В памяти народа первые правители остались как опытные дипломаты, мудрые руководители народа. Не случайно Жанибека называли не иначе как «Аз-Жанибек», то есть «святой Жанибек». Отношения между Жанибеком и Кереем были уважительными, о чем свидетельствуют практически все известные источники.

В институте старших ханов выделяются также имена правителей Казахского ханства, которые проводили политику укрепления казахской государственности. Это Касым хан и его стратегия расширения границ государства, внедрение правовых норм Касым-ханнаы қасқа жолы – Ясное право Касыма; Хакк-Назар хан и возврат земель в северо-западной части, установление влияния Казахского ханства в Ташкенстком оазисе, торговые и политические связи с Москвой; роль норм обычного права «Ескі жолы» в период правления Есим хана и «Жеті жарғы» Тауке хана.

Однако только одной ханской силой упрочить казахскую государственность было бы невозможно. Нужны были люди, способные создать «идеологическое обеспечение», и активно распространять патриотические ценности, отстаивать интересы Казахского ханства в военных походах. Эту историческую роль выполнили известные бии, жырау, батыры.

Нормы степного казахского права берут свое начало с древних времен, когда народные традиции, обычаи и религиозные каноны служили законами в казахской степи. Так в казахском обществе XV-XVIII веков основной судебной властью обладал суд биев. Бием мог стать представитель черной кости знающий нормы обычного права, обладающий красноречием и достаточным авторитетом. Очень часто в степи возникали целые династии биев: сыновья носителей звания бия получали юридические знания и обучались ораторскому мастерству. Шокан Валиханов свидетельствует: «Чтобы обрести имя бия, нужно было не раз показать перед народом свои юридические знания и свою ораторскую способность». Например, для того, чтобы выбрать того или иного, бия, участники судебного процесса бросали перед ними плети. Имена трех великих мудрецов – Толе би, Казыбек би и Айтеке би являются образцом традиционной судебной системы в казахской степи. Главной функцией биев являлось недопущение ссор и раздоров среди родов, объединение народа в единое целое. Принцип компромисса лежит в основе их правовой культуры. Главной целью биев было сохранение мира внутри казахского народа и мирных отношений с соседними народами. Бий переставал называться бием только тогда, когда к нему переставали обращаться жители степи.

В деятельности жырау выделяются два вектора, которые гармонично переплетаются, первая, заключалась в их активной общественной позиции в казахском обществе и вторая в распространении идей гуманизма, духовных ценностей, культуры. Вертикаль их реализации была достаточно обширна от искусного исполнителя, поэта, певца, знатока фольклора, устного народного творчества, абыза — кудесника, предсказателя до вождей племен, улусов, племенных дружин, советников ханов. Кроме того, жырау являлись идеологами и распространителями патриотических ценностей особенно в период военных конфликтов, на собраниях и празднествах, воздействуя на сородичей силой своего поэтического мастерства.

Один из ярких представителей творчества жырау является Асан-кайгы, (Асан-печальный), родился примерно в 1361-1370 гг. в низовьях Едиля, в семье охотника. В начале XV в. он был одним из знатных биев в Сарае. Он был советником при правителе Улы-Мухаммеде в Улуг-Улусе, при нем происходил процесс становления казахской государственности в лице первых казахских ханов Керей и Жанибека. Став первым жырау и идеологом Казахского ханства, Асан в своих песнях призывал народ к единству, верности заветам предков, сторонником объединения всех казахских племен и жузов.

Особенностью творчества Асан – кайгы является то, что он был одним из представителей жанра утопии, последователем античных ценностей создания идеального государства, которая отражена в его идеи «Жер Уюк» — «Земля обетованная». «Долго странствовал Асан Кайгы, все искал на свете счастливую страну, где много плодородной земли и многоводных рек, где народ живет, не зная нужды, горя и гнета» [1, с. 13].

Поиск благодатной земли автором определяется особенностями центростремительных так и центробежных тенденций исторического развития Казахстана XV века, которые проявились в процессе становления национальной государственности Казахского ханства, образованием казахской народности, этнонима казах и казахских жузов, а с другой стороны территориальными притязаниями соседних государств, завоевательными войнами и династийными междоусобицами. Несмотря на то, что его произведение идеально, однако оно имеет стержень таких ценностей кочевой цивилизации как борьба за территориальную целостность казахского народа, преодоление социальных и хозяйственных бедствий, которым была подвержена кочевая цивилизация, а также формирование культуры мира.

Бухар-жырау получил мусульманское теологическое и суфийское образование в Средней Азии, сумев интегрировать полученные знания в национальную духовную систему. Мудрец и степной долгожитель Бухар жырау прославился в Казахском ханстве еще при великом хане Тауке. Вместе со знаменитыми знатоками адата и шариата Толе-бием, Казыбек-бием и Айтеке-бием он участвовал в составлении законов «Жеты Жаргы». В качестве идеолога и советника он возвышается при Абылай хане.

Социальным явлением в истории казахского народа выступает роль батырства в кочевой цивилизации эпохи средневековья. Батырство представляло собой военно – политический институт казахского общества, который включал не только выполнение военных функций, но также воспитательные, идеологические функции. Отличительной чертой социальной реализации и получения звания батыра основывалась на личных качествах и подвигах, которые совершали батыры, участвуя в военных конфликтах. Кроме того, высокое звание батыра могли получить и представители ак суйека – султаны за заслуги в войнах. Пример тому казахско – джунгарский конфликт, когда батыры были выходцами из трех казахских жузов, среди которых есть как чингизиды, так и выходцы из кара суйека. Ш. Валиханов назвал то время рыцарской эпохой, когда каждый мужчина сражался не только за себя и свой род, но за весь народ.

Безусловно, основная доминанта батырства в кочевом обществе заключалась в несении воинской повинности мужчинами, а значит защита территории собственного государства, жуза, племени, рода. Батыры являлись хранителями военного искусства и военных традиций кочевников. Кроме того, политическая власть ханов, ее сила и слабость напрямую зависела от батыров, которые составляли при них воинские соединения.

Таким образом, общественный статус батыров был достаточно широк от военначальников, советников ханов до дипломатической работы. Казахстанский ученый И. Ерофеева также отмечает, что в средние века существовал институт аталычества, распространенный в среднеазиатских ханствах как второе лицо после хана. «В степи аталык - это одинокий или увечный батыр, которого нанимали воспитателем для своих детей султаны или богатые кочевники. Аталыки были ближайшими советниками и наставниками растущих мужей. Они сопровождали родственников хана и во время посольств в соседние страны. Например, у Абулхаира наставником детей был батыр Байбек-Аглюк. Царские чиновники писали о нем как о «человеке, знавшем все тайны своего хозяина» [2].

В плеяде известных батыров первой половины и середины XVIII-го века необходимо выделить имя Баян батыра, одного из легендарных героев казахско – джунгарских войн в борьбе казахского народа за независимость, территориальное и политическое единство Казахского ханства. Баян - батыр - выходец из рода Уак, с 14 лет участвовал в военных походах, а в 17 лет стал Сардаром (командующим отрядом). Он участвовал в освобождении Прииртышья, Калбинских земель и Тарбагатайского края, в восьмидесятидневной Шоргинской битве у подножия Тарбагатайских гор и в акшаулинских боях под Аягузом. Баян завоевав авторитет и уважение, становится главным батыром Абылай хана. Он был не только отважным батыром, но и видным оратором и умным собеседником. О подвигах, храбрости батыра писали ученые и поэты - Магжан Жумабаев в поэме «Батыр Баян», Машхур Жусуп, Алькей Маргулан, Ильяс Есенберлин в трилогии «Кочевники», Кабдеш Жумадилов в дилогии «Дарабоз».

В современных реалиях знание и передача из поколения в поколение национального достояния, аккумулированного в исторической миссии ханов, биев, жырау и батыров по укреплению национальной государственности является важной задачей патриотического воспитания населения нашей страны.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Антология педагогической мысли. А.: Рауан, 1995, с.13.
2. И. Ерофеева. Расчертившие векторы. <http://expertonline.kz/a1884/>. 30.05. 2011 г.

Түйіндеме. Біл мақалада автор Қазақ хандығының нығайтудағы хандардың, билердың, жырау жауынгерлердің тарихи рөлін қарастырады. Олардың рөлі ұлттық патриотизм негізі және бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының егемендігін нығайту болып табылады.

Резюме. В статье рассматривается историческая роль ханов, биев, жырау, батыров в укреплении Казахского ханства. Их роль является основой национального патриотизма и укрепления суверенитета Республики Казахстан в наши дни.

Summary. The article discusses the historical part of the khans, buys, zhyrau, batyrs in strengthening of the Kazakh Khanate. Their part is the basis of national patriotism and strengthening of the sovereignty Republic of Kazakhstan today.

К.К. Чатыбекова,

доктор исторических наук, профессор КазНТИУ им. К.И. Сатпаева

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ХАНА АБЫЛАЯ. ВЗГЛЯД ЧЕРЕЗ СТОЛЕТИЯ

Хан Абылай – выдающийся государственный деятель, которому удалось восстановить территориальную целостность Казахстана. В период своего правления он осуществил значительные преобразования в государстве. Заслуга хана перед своим Отечеством и народом заключается в том, что он благодаря исключительной последовательности своих помыслов и поступков, незаурядному уму и большой воле активно способствовал возврату захваченных кочевыми соседями территорий и формированию той геополитической карты, которой мы сегодня законно гордимся.

В исследовании деятельности Абылай-хана есть несколько этапов. Жизнь Абылая, особенно его ранние годы, долгое время оставалась во многом окутанной тайной. Единственная информация, которая долгое время была доступна историкам, сообщена в своё время его правнуком Чоканом Валихановым. Статья «Абылай» была написана Валихановым в начале 60-х годов XIX века и предназначена для энциклопедии. Статья небольшая по объёму, но, тем не менее, в ней автору удалось на основе русских источников осветить все важнейшие этапы жизни и деятельности хана Абылая. Чокан Валиханов также даёт характеристику эпохи, анализирует внутривосточное положение Казахстана в начале XVIII века.

Жизнь и деятельность хана Абылая нашли свое отражение в устном народном творчестве. Исторические свершения и героические подвиги хана вдохновенно воспевали в своей поэзии его современники-акыны: Бухар- жырау Калкаманулы, Умбетей Тилеуулы, Татикара, Шал-акын и другие. Живой интерес к истории хана проявили и представители казахской интеллигенции – А. Байтурсинов, М. Дулатов, М. Жумабаев, Ш. Кудайбердиев.

Среди работ, созданных в советские время, необходимо отметить книгу Р.Б. Сулейменова и В.А. Моисеева «Из истории Казахстана XVIII в», в которой на основе привлечения архивных материалов анализируются и освещаются события XVIII века, дается взвешенная и объективная оценка исторической роли Абылай-хана.

Интерес современных историков к анализу государственной деятельности хана Абылая возрос в связи с обретением Казахстаном независимости. Это знаменательное событие совпало с 280-летием со дня рождения Абылай-хана. В связи с этим в августе 1991 года в Кокшетау состоялась республиканская научно-практическая конференция.

В научных докладах и выступлениях ученых на этой конференции впервые была обоснована необходимость пересмотра сложившихся в советское время стереотипов об Абылай-хане и других исторических деятелях.

Заметным вкладом в современную историографию Казахстана явилось появление монографического исследования «Государственные деятели Казахских ханств (XVIII в.)». Автором – Ж. Касымбаевым на основе изучения архивных материалов рассматривается жизнь и деятельность хана Абылая после избрания его ханом в 1771 году. Много содержательных фактов и сведений о Казахстане и о хане Абылае содержится в монографии Хафизовой К.Ш. «Китайская дипломатия в Центральной Азии XIV-XIX вв.». В 2002 году историком Абуевым К.К. была защищена докторская диссертация по теме: «Деятельность хана Абылая по объединению казахских земель и развитию казахско-русских отношений». Большое значение в исследовании любых тем, касающихся эпохи, в которой жил хан Абылай, имеет программа «Культурное наследие». Реализация программы начата с 2004 года.

Сын султана Среднего жуза Коркем-Уали Абылай (Абилмансур) родился в 1711 году. Он происходил из младшей линии чингизидов Среднего жуза. Предки Абылай-хана происходят от знаменитого основателя Казахского ханства Аз-Жанибека, которой является потомком Джучи-хана, сына Чингисхана. В пятом колене его предком является Есим-хан, давший вполне законченное централизованное государственное устройство Казахскому ханству, в четвертом – Жангир-хан. Дед его, тоже Абылай, был владельцем города Туркестана. Он прославился воинскими доблестями. В 13-летнем возрасте Абылай лишился отца, бежал в степь, скрывая свое происхождение, некоторое время был простым пастухом. С 15-летнего возраста хан Абылай, которого именовали «Сабалак», активно участвовал в борьбе казахского народа против иноземных захватчиков. Он понимал, что главной опасностью для Казахского

ханства являлись опустошительные вторжения джунгар. К тому времени он уже успел прославиться как батыр, участник сражения с ойратами [1].

Сложная ситуация, сложившаяся в Среднем жузе после очередного ойратского вторжения, побудила хана Абулмамбета и султана Абылая присягнуть на верность Российской империи и принять подданство. Однако, несмотря на юридическое его оформление, большая часть Среднего жуза продолжала сохранять фактическую обособленность от России. Это, естественно, не устраивало Оренбургскую администрацию и Петербургский двор. Поэтому главной целью нового администратора – начальника Оренбургской (а до этого – Киргиз-кайсацкой) комиссии князя В. Урусова являлось ускорение присоединения еще не признавших российской власти обширных районов на стыке Младшего и Среднего жузов. В конце августа 1740 г. Абулмамбет, влиятельный султан Абылай и сопровождавшие их аристократы присягнули на верность России в г. Орске.

После 1755 г., когда Китай, уничтожив Джунгарию, вышел к границам Казахстана, казахские вожди под предводительством Абылая старались поддерживать джунгаров. Они не выдали Амурсану, последнего хана калмыков, и даже вынуждены были вступить в войну против китайских войск. Весной 1756 г. Китайские войска вторглись в казахские земли. Как и во времена джунгарской агрессии, одним из организаторов отпора врагу становится султан Абылай.

Не добившись окончательной победы над казахским ополчением, цинские войска вынуждены были вернуться в свои владения. Велика заслуга Абылая и в консолидации различных сил казахского общества для борьбы против джунгарских и цинских завоевателей. Сломив сопротивление сепаратистских сил, Абылай сумел восстановить территориальное единство обширного казахского края и осуществил коренные преобразования в управлении государством.

В 1757 - 1760 гг. в целях сохранения территориальной целостности Казахстана Абылай принимает в Пекине подданство Китая. Одновременное принятие наряду с присягой 1740-1742 гг. России китайского подданства следует рассматривать как дипломатический ход Абылая. В 1765 г. он заключает договор с Россией, но он не воспринимает как законное решение царского правительства от 22 октября 1778 г. даровать ему титул великого хана и не поехал на торжественную церемонию, где ему по сценарию должны были вручить соответствующий акт, шубу и саблю. Абылай считал, что его ханом избрал народ и потому он не обязан клясться в верности русским. Если Китай не посягает на его ханское достоинство, то церемония клятвы России ущемляет суверенитет казахского ханства - такова была позиция Абылая.

Но проблемы у Абылая были не только с Россией и Китаем, на юге находились Бухарское, Хивинское и Кокандское ханства. Они совершали опустошительные набеги на территории Среднего и Старшего жузов. Часть казахов этих жузов даже считалась подданными вышеназванных ханств. В основном главную опасность представлял Коканд, поэтому все силы Абылай сосредоточил на нём. В это время в Коканде правителем был Ирдана-бек, человек жестокий и кровожадный. Находившийся под его рукой казахи не выдерживали его гнета, случалось множество восстаний, но он со свойственной зверской жестокостью подавлял их. Это и дало Абылаю предлог для объявления войны Коканду - освобождение казахов Старшего и младшего жузов из-под гнёта Ирданы-бека. Абылай начинает войну, для этого шлёт письмо в Оренбург, в котором просит войска, но ему отказывают. Тогда он начинает вести войну собственными силами. Он терпит одно поражение за другим, и наконец тяжело раненный отступает назад. Далее он решает изменить тактику – видя, что грубая сила не помогает он решает сделать ставку на хитрость. Абылай вступает в сговор с кокандской знатью, которой очень не нравится усиление центральной власти. С помощью этого Абылаю удалось склонить на свою сторону влиятельных сановников. На этом он хотел остановиться, послав послов к беку с предложением мира, но тот отказался. Тогда Абылай набрал новую дружину и пошел в поход против непокорного правителя. От Кокандского ханства зависело довольно много городов, в основном это были маленькие

деревушки с жителями-землепашцами, которые не имели никакой защиты, за исключением низеньких стен и пары сотен сельского ополчения.

Даже, несмотря на недостигнутые цели, Туркестан, Шымкент, Созак и еще несколько временно зависимых от Ташкента городов перешли во власть Абылая. В результате международные позиции Казахского ханства значительно укрепились. В 1771 г. он разгромил едильских калмыков. Границы страны во время правления Абылай-хана были намного шире настоящих. Вместе с тем, необходимо отметить и духовное состояние народа его-морально-психологический облик был прогрессивным и патриотичным.

В 1771 г. умер хан Среднего жуза Абулмамбет. Знаменитые бии, известные султаны, крупные полководцы поддерживали Абылая. Его признавали единственным реальным претендентом на ханский престол.

Согласно традиции престолонаследия, которой придерживалась степная аристократия, ханский трон должен был наследовать старший сын почившего хана, известный участник борьбы против джунгарских нашествий – Абулфайыз. Избрание Абылая ханом стало признанием его выдающихся заслуг в деле консолидации казахских земель. Это укрепило его авторитет среди соплеменников, а также он приобрел популярность: как в России, так и в Китае. Представители трех казахских жузов подняли султана на белой кошке и объявили его ханом всей казахской земли. Разделив свои владения между наследниками (30 сыновей и 40 дочерей), Абылай осуществил ряд нововведений в управлении Казахским ханством. Формой правления в течение 10-летнего пребывания на престоле практически было единовластие. Как верховный сюзерен казахской земли, он через своих тюленгутов (воинов ханской гвардии) контролировал использование лучших пастбищных угодий, особенно в северо-восточных районах.

Внутренняя политика Абылая была направлена на укрепление центральной власти. В первой четверти XVIII века каждое родовое объединение было практически автономно и управлялось своими биями, родоправителями. В 30-х гг XVIII века эта система стала меняться, начала расти роль султанов. Абылай стремился внести в управление жузами и большими объединениями элементы улусной системы. В роли таких правителей выступали многочисленные сыновья хана.

Второй комплекс мероприятий, предпринятых Абылаем для усиления центральной власти – опора на деятельность сильных личностей своей эпохи. Вокруг Абылай хана мы видим великих жырау XVIII века: Бухаржырау, Умбетей, Таттикара; батыров - Кабанбай, Богенбай, Малайсары, великих биев – Толе из Старшего и Казыбек из Среднего жузов.

Абылай скончался осенью 1781 г. и был похоронен в мавзолее Ходжа Ахмеда Яссауи в Туркестане. Он был, пожалуй, единственным казахским властелином, которого народ еще при жизни называл «аруах («воплотивший дух»), ниспосланный Аллахом для свершения великих дел». Абылай при жизни был причислен к сонму святых и остался в памяти народа олицетворением единства и целостности казахской земли.

ЛИТЕРАТУРА

1. Сулейменов Р.Б., Моисеев В.А. Абылай-хан: внешняя и внутренняя политика. А., 1988. С.72

Резюме. Бұл мақалада XVIII ғ. қазақ ханы, ұлы мемлекет қайраткері, қолбасшы Абылай ханның мемлекеттік қызметінің рөлі мен маңызы қарастырылады. Абылай – Қазақ мемлекетін нығайту мен оның тәуелсіздігін сақтау жолында көп еңбек сіңірді, ол бар өмірін Жәнібек пен Керей құрған Қазақ хандығының нығаюына арнады. Сонымен қатар, Қазақ хандығының жерін басқыншылардан босатып, аумақтық тұтастығын сақтауға көп үлес қосты.

Summary. This article examines the role and importance of public activity of the great ruler of the XVIII century - Abylai Khan. Abylai Khan selflessly served the Kazakh people, dedicated his life to the strengthening of the Kazakh state based hanami Zhanibek and Kerei. He liberated from invaders spacious land of the Kazakh Khanate and keep territorial integrity.

Ж.С. Бегимбаева

к.и.н., доцент, Актюбинского университета им.К.Жубанова

ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИИ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ КАЗАХСТАНА КАК АКТУАЛЬНАЯ ПРОБЛЕМА ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ В 20-е ГОДЫ XX ВЕКА

Образование КАССР в 1920 году и дальнейшие изменения в республике привели к поиску наиболее эффективных форм организации научных исследований. Создание казахской автономии, установление территориальных границ республики, внимание к этническим, экономическим и культурным особенностям края, политические дискуссии о выборе столицы были актуальными проблемами в политической жизни Казахстана в 20-е годы XX века.

1-го декабря 1920 года состоялось торжественное открытие «Общества изучения Казахского края» в зале Городского совета города Оренбурга. А.П.Чулошников выступил с докладом «Вопрос о происхождении киргиз-казахской народности в исторической науке и народные казахские предания, как источники дальнейшего его освещения» [1, с.102].

Александр Петрович Чулошников, выпускник историко-филологического факультета Санкт-Петербургского университета, в 1919 году работал учителем в Оренбурге, преподавателем в Институте народного образования. Выбор данной темы доклада А.П.Чулошникова был не случаен. Молодая Казахская республика переживала период становления государственности. В стране шел процесс осознания казахским народом своего места в истории. Вопрос исследования происхождения казахского народа, его исторических корней, национальной идентичности был весьма актуален в 20-е годы XX века.

В 1924 году А.П.Чулошников опубликовал обобщающий труд «Очерки по истории казак-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен», в котором освещались политическая и хозяйственная жизнь казахского народа до 30-х годов XVIII века [2].

Автор привел примеры, характеризующие хозяйственные занятия казахов не только как исключительно кочевников-скотоводов, но и знакомых с оседлой жизнью, земледелием. А.П.Чулошников показал обусловленность этих занятий природными, географическими факторами, многообразными на обширной территории Казахстана. В историографии проблемы изучения этногенеза казахского народа постепенно выкристаллизовалось несколько важнейших положений [3, с.57-70].

А.П.Чулошников придерживался мысли, что кочевой образ жизни и культурная обособленность казахов была прямо обусловлена типом их хозяйства. Таким образом, была сформулирована мысль о ведущей роли хозяйства и образа жизни в процессе этногенеза.

Проблемой происхождения казахского народа занимался член Общества изучения Казахстана Мухамеджан Тынышпаев (1879-1937) [4, Л.8]. Мухамеджан Тынышпаев выпускник Санкт-Петербургского института инженеров путей сообщения, первый инженер из казахов, депутат 2-й Государственной Думы, член мусульманской фракции, строитель Турксиба, автор многочисленных исторических работ [5, с.3]. Он обратил на себя внимание, как серьезный и знающий историк своим объективным анализом работы А.П.Чулошникова [5, с.49-66]. Автор подробно остановился на положениях каждой главы книги. Ученый отмечал, что А.П.Чулошников «не разобрался в главнейших исторических событиях того времени, неверно представлял себе происхождение киргиз-казаков, не разобрался в родовых делениях, во взаимоотношениях их друг к другу...» [5, с.66].

Работа М.Тынышпаева «Отзыв о труде А.П.Чулошникова по истории казак-киргизского народа» являлась первой научной рецензией, где автор обратил внимание на отсутствие научно-справочного аппарата, нарушение хронологической последовательности исторических событий. Основная часть содержания работы, по мнению рецензента, отведена

фактам несущественным, только две главы были изложены удовлетворительно. М. Тынышпаев в своем заключении, дал критическую оценку работе А.П. Чулошникова [5, с.66].

Вероятно, это стало толчком к написанию работы «Материалы к истории киргиз-казакского народа», изданной в 1925 году в Ташкенте [6]. В работе даны этнический состав казахских жузов, легенды и предания о происхождении казахов, тамги и ураны казахских родов, для характеристики истории каждого из племен был подобран исторический материал.

Исследование проблемы происхождения казахского народа интересовало и других сотрудников Общества. 4 декабря 1927 года на заседании Общества был заслушан доклад Жакыпа Акпаева (1876-1934) «Происхождение казак-киргизов» [7, Л.56]. Ж.Акпаев, уроженец урочища Тонрекмас Беркаринского района Каркаралинского уезда, выпускник юридического факультета Санкт-Петербургского университета. В 1903 году с отличием закончив университет, Ж.Акпаев стал первым казахом – магистром права. Он был одним из основных авторов программных положений и законодательных документов партии Алаш [8].

В докладе Ж.Акпаева прослеживалась тенденция миграционной концепции происхождения казахского народа, как писал автор от «конгломерата племен». Большое внимание уделено изучению происхождения этнонима казах. Ж.Акпаев утверждал, что термин «казах» произошел от боевого клича арабов [7, Л.56]. В процессе обсуждения А.Байтурсынов отметил, что казахский язык не имеет наречий, что говорит о единстве происхождения самого народа, и происхождение казахского народа от конгломерата племен не выдерживает критики. М.Испулов нашел объяснение этнонима казах от боевого клича арабов новым и оригинальным, но научно не обоснованным. В итоге было принято решение о публикации в печати доклада с предварительным отзывом и корректированием компетентного члена Общества, а именно Мухамеджана Тынышпаева [7, Л.57об.]. 13 января 1926 года на заседании Общества изучения Казахстана было решено издать отдельным выпуском исторические труды М.Тынышпаева [9, Л.5]. В «Трудах Общества изучения Казахстана» была опубликована его работа «Киргиз-казаки в XVII и XVIII веках» [10, с.1-14].

Однако М.Тынышпаев допускал ошибки, прибегая к ненаучным методам: лингвистические созвучия географических названий, исторических имен он принимал за доказательство древности племен казахского народа. Исследователь видел их в «алазонах» Геродота, «касогах» Святослава, черкесах, и расселял их на территории от Аргуни на Дальнем Востоке до Дуная и Закавказья [5, с.121].

Удревнение и безграничное расширение территории расселения казахских племен в работе М.Тынышпаева, были отмечены профессором С.Д.Асфендиаровым (1899-1938) [11, с.36]. В 1935 году С.Д.Асфендиаров опубликовал научный труд «Историю Казахстана (с древнейших времен)» [12].

Таким образом, в научных трудах сотрудников Общества изучения Казахстана, посвященных проблеме происхождения казахского народа, доминировал диахронный метод исследования, когда в основном рассматривались динамика и преемственность этнических процессов во времени и их генеалогическо-родоплеменные аспекты. Весь процесс этногенеза трактовался преимущественно с этнополитической точки зрения и в заключении сводился к возникновению казахской государственности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Труды Оренбургского Общества изучения Киргизского края. Выпуск № 1, Оренбург, Типография М.Н. Махова, 1921.-111с.
2. Чулошников А.П. Очерки по истории казак-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен. Часть I, Оренбург, 1924.-284с.
3. История Казахстана: народы и культуры. Учебное пособие./ Масанов Н.Э. и др.- Алматы: Дайк-Пресс, 2001.- 608с.+вкл.28с.
4. ЦГА РК Ф.693 Оп.1 Д.14 Л.8
5. Тынышпаев М. История казахского народа. Алма-Ата, «Қазақ университеті», 1993.-224 с.
6. Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казакского народа. Ташкент, 1925.
7. ЦГА РК Ф.693 Оп.1 Д.91 Л.56

8. Романов Ю. Возвращение доброго имени. // Казахстанская правда, 1998, 21 февраля.

9. ЦГА РК Ф.693 Оп.1 Д.68 Л.5

10. Тынышпаев М. Киргиз-казаки в XVII и XVIII веках. (Дополнение к «Материалам к истории киргиз-казакского народа»). // Труды ОИК. Том VII, Выпуск II (Отдел истории и этнографии), Кзыл-Орда. 1926. С.1-14

11. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том 2.- Алматы: «Атамұра», 1997.-624с.

12. Асфендиаров С. История Казахстана (с древнейших времен)/ С. Асфендиаров; Под ред. проф. А.С.Такенова. - 2-е изд. - Алматы: Казак университеті, 2005.

Түйіндеме. Қазақстан тарихын танудың қазіргі заманғы кезеңі қоғамда өзіндік үлкен тарихы бар көпұлттылық және полимәдениеттік этникалық факторлардың ролімен тығыз байланысты. Қазақстан тарих ғылымында халықтардың рухани даму проблемаларының этносаяси және социомәдени жолдары мәдениеттің тең құндылығына ерекше көңіл бөле отырып қалыптасты.

Resume. The modern stage of Kazakhstan history research is connected with the ethnic factor role in the society, multi-nationality and poly-culture of which has a long history. Ethno-political and socio-cultural approaches to the problems of people's spiritual development with the accent on culture equality are asserted in the Kazakh historical science.

Р. Ж. Абдильдина

член-корр. НАН РК, д.ф.н., профессор КФ МГУ, Астана

КАТЕГОРИЯ ЗНАНИЯ КАК НАЧАЛО НРАВСТВЕННОГО БЫТИЯ ЧЕЛОВЕКА

Философия Абая является преимущественно этической философией, поскольку в своем философском учении мыслитель главным образом поднимал и решал этические проблемы.

Абая как великого философа интересовал вопрос формирования целостного человека, подлинной личности. Этот вопрос в его философии связан с проблемой формирования развитого, образованного казаха, формирования развитой личности в казахском народе. Следует понимать, что казахский философ предпринял универсальную критику традиционного казахского сознания, реального эмпирического человека именно в контексте главной своей проблемы – формирования подлинной личности, целостного человека.

Если обратиться к изучению его философии с точки зрения развития, формирования человека, в контексте развития казахского народа, личности казаха, то возникает вопрос – что является подлинным началом, исходным пунктом системы взаимосвязи этических идей, этических ценностей, разработанных казахским философом. И здесь, на наш взгляд, первостепенное значение имеет категория знания, образования, просвещения.

Бесконечно размышляя над сложнейшей проблемой формирования подлинной личности, целостного человека, Абай приходит к выводу о том, что всеобщим условием формирования достойного человека, истинного человеческого существования является образование, просвещение. Согласно мыслителю - знание, наука, учение суть главные условия формирования нравственного человека, только на их основе человек может с достоинством выдержать жизненные испытания и принимать адекватные решения. Овладение знанием,

образованием, по мнению философа, является подлинным началом как развития человека вообще, народа в целом, так и развития, формирования отдельной личности.

Согласно Абаю, знание является исходным пунктом, основанием всей духовной культуры человека. При этом ум человека возникает не с его рождением, человек имеет лишь душу, способную к приобретению знания. Иными словами, только в процессе активной деятельности человек приобретает знания и приобщается к духовной культуре, становится умным и добродетельным. По мнению философа, ум, способности человека связаны со знанием, с обучением, с трудом. Выдающиеся умы, таланты, гении – это, прежде всего, образованные, трудолюбивые люди, развившие свои способности в результате труда, приобретения знания.

В «Словах назидания» казахский мыслитель пишет: «Вот это и есть потребность души, стремление все видеть, все знать, всему научиться. Если пропадет это стремление, если не захочешь полностью знать все или узнавать хоть часть, то ты уже не человек. Если мы не стремимся к знаниям, то наша душа уже не душа человека, а душа животного».

Для Абая знание есть самоцель, а не средство для достижения каких-либо благ, оно – фундаментальная основа развития человека. Знания, по мнению философа, просвещают душу человека, обогащают его духовную природу; кто много знает, тот преодолевает узкий мирок обывателя, живет в ином, богатом жизненном пространстве.

Согласно Абаю, знание – это не простая противоположность невежеству, знание, образование есть подлинная основа развития народа, развития человека и формирования отдельной личности. По мнению Абая, европейские народы стали развитыми, целостными, культурными благодаря тому, что имели глубокое знание, разрабатывали и высоко ценили науку – именно знание явилось основанием развития европейской экономики, производства, культуры и т.д.

Следует еще раз подчеркнуть, что для Абая категория знания имеет всеобщее значение, знание является не только источником развития производства, развития человека, общества, науки, культуры, но также условием такого конститутивного атрибута человека, как нравственность.

Внимательно изучая философскую концепцию казахского мыслителя, мы видим, что он остро переживал зло в человеческом обществе, наличие множества недостатков и пороков в поведении человека, в поведении казахов, которые он связывал в основном с отсталостью традиционного казахского сознания, его основных положений и стереотипов, несовместимых с цивилизованными культурными ценностями.

По мнению Абая, в силу своего невежества необразованный казах не различает хорошее и плохое, доброе и злое, не может отличить, что является по-настоящему важным для развития человека от пустого и никчемного. Философ в этой связи критикует и разоблачает старые обычаи и представления, пословицы и поговорки, мешающие казахам стать подлинными, культурными, цивилизованными людьми, которые, по его мнению, могут быть преодолены только благодаря знаниям, образованию, просвещению.

Казахский народ сможет стать наравне с другими развитыми народами, убежден Абай, в первую очередь, благодаря знанию. Вот почему философ обращал внимание на необходимость изучения языков. Каждый развитый человек должен, по мнению казахского философа, глубоко знать свою культуру, свой язык, т. е. овладеть всеми духовными ценностями своего родного народа. Это для Абая аксиома, не подлежащая доказательству. Но помимо этого, мыслитель призывает казахов к знанию русского языка. Знание русского языка, опять-таки, связано у него с

категорией знания. Чтобы овладеть необходимым знанием, нужно знать не только казахский, арабский, персидский языки, но и русский язык, который поможет приобщиться к культуре современной Европы. Призыв Абая изучать русский язык надо понимать шире – это призыв знать языки развитых народов, наравне с которыми мыслитель хотел видеть свой народ.

Мысли Абая по вопросу о необходимости изучения русского языка перекликаются с пожеланиями нашего Президента, ставящего перед современными гражданами Казахстана задачу овладения, по крайней мере, тремя языками: казахским, русским и в особенности английским. Английский язык сегодня является мировым языком, языком мирового общения. Следовательно, если современный казах желает стать цивилизованным, развитым человеком, ему необходимо знать современную науку, культуру, современные технологии, а потому ему как воздух необходимо знание английского языка. Стало быть, задача, сформулированная Президентом Казахстана, выдержана совершенно в духе концепции великого казахского философа.

Абай подчеркивал, что высшей формой знания является наука. Чтобы творить науку, иметь научные знания, необходимо, прежде всего, науку, знания понимать как цель, а не как средство. Если вы любите науку, знание, как возможность познать мир, если вы целиком и полностью отдаетесь процессу познания мира, совершенствованию своих познавательных способностей, то наука, убежден философ, вас обязательно вознаградит, вы получите возможность глубоко и всесторонне постичь ее тайны. Наука поддается только тем, кто не страшится трудностей, одержим желанием познать сущность предметов и явлений. Если же вы на науку смотрите лишь как на средство для достижения каких-либо других целей, хотя они могут быть необходимыми и важными, то и отношение науки к вам, и ваше отношение к науке будут внешними, поверхностными.

Кроме того, казахский философ подчеркивал, что приобщаться к знанию, науке следует не для того, чтобы превосходить окружающих, не из честолюбия, не для того, чтобы ставить себя выше других. Если человеком руководит такая цель, то вы изменяете истине и целям науки, наука превращается в ограниченный источник честолюбия.

Согласно Абаю, важно не только углублять и расширять знания, познавать истину, но также необходимо изучать методы и способы совершенствования науки и знания. Для этого необходим постоянный обмен мнениями, общение, обсуждение и столкновение мнений, только при наличии подлинного научного обсуждения, дискуссий, наука может двигаться вперед, возникает возможность всестороннего постижения истины.

Мысль Абая звучит в унисон с мыслью великого немецкого философа И. Канта, высказанной им в «Критике чистого разума», в разделе «Антиномии разума». Кант писал, что обсуждение, сопоставление мнений, дискуссии - это важнейшие условия развития человеческого знания. В науке, по мнению Канта, должна быть свободная, никем не ограниченная дискуссия. По его мнению, настоящей науке не может быть навязано мнение сверху, сама наука в своем развитии в результате разрешения противоречий, антиномий найдет выход из создавшегося положения. Мысли Абая по этому вопросу во многом совпадают с мнением кенигсбергского мыслителя.

Другим условием развития науки, по мнению Абая, является бережное отношение и сохранение прежних знаний, добытых человечеством. В своих произведениях казахский мыслитель размышлял о необходимости критического отношения к существующим знаниям, но также умения защищать те элементы знания, в которых содержится истина. Абай рассматривал отношение традиции и нового знания в диалектическом единстве.

В своем учении казахский философ также специально останавливался на вредных привычках, мешающих постижению истины и получению нового научного знания. Такими вредными привычками, по мнению Абая, являются легкое верие, поверхностное отношение к предмету, дилетантизм, некритическое отношение к высказываниям других ученых, влияние авторитетов.

Абай свое отношение к науке, к научному знанию распространял и на вопрос об истинной вере. Философ был убежден, что люди поверхностные, полужайки приносят вред и вере. Мыслитель подверг решительной критике невежественных мулл, малообразованных представителей мусульманской религии, проповедующих основное содержание веры, не зная арабского языка, не изучив основные источники исламской религии. Эти религиозные

деятели, по мнению философа, не зная и не понимая содержание фундаментальных принципов ислама, сводят проблему веры к внешним атрибутам.

Абай в своих произведениях также подверг критике формальное, поверхностное отношение к знанию людей, стремящихся к власти. Такие люди, по мнению мыслителя, не всегда подходят к этому вопросу со всей ответственностью. Они хотят иметь власть, возглавлять народ, но не всегда понимают и проникают в содержание этой деятельности. Чтобы руководить народом, надо знать интересы народа, любить народ и служить ему. Любить народ, по мнению философа, означает делать что-то реальное для него, способствующее его развитию, процветанию.

В «Слове двадцать пятом» Абай останавливается на вопросе необходимости обучения детей. В решении этого вопроса, подчеркивает мыслитель, необходимо четко знать цель обучения детей. Прежде всего,

мы обучаем детей для того, чтобы они могли нормально, достойно жить, приобрели средства для существования, были состоятельны. Дело в том, что от людей голодных, испытывающих материальные трудности, бедность, трудно ждать стремления к науке, к знаниям.

Далее, Абай считает, что человек должен сам стремиться к знанию. Когда человек овладевает знаниями, он более приспособлен к жизни. Однако искусством, наукой, знанием надо овладевать не для того, чтобы отличаться, превосходить других, а с целью быть образованным, знающим, умным.

В философии Абая, таким образом, знание, ум, наука имеют великое значение как в формировании личности, так и в развитии общества. Философ понимал знание как величайшее благо, как высшую идею.

Следует понимать, что такая важная, судьбоносная идея не возникла на пустом месте, поскольку идея по своей природе есть разрешение напряженных противоречий и проблем, существующих в действительности. Если понимать идею таким образом, то, действительно, мысль Абая об исключительном значении знания, науки возникла как разрешение тех проблем, которые появились в казахском обществе во второй половине XIX-го века. Казахи после активного вмешательства России в степную жизнь не могли больше вести прежний образ жизни, необходимо было менять старый тип традиционного мышления, активно включаться в новую жизнь, осваивать новые мировоззренческие принципы, что было невозможно без овладения новыми знаниями, без просвещения и образования.

Абай понимал, что если казахи хотят выжить и жить на уровне просвещенных народов, выдержать конкуренцию с ними, то они должны в корне изменить себя, пересмотреть свой образ жизни и выработать новые мировоззренческие ориентиры. В связи с чем казахский философ последовательно выдвигает новую концепцию человека, концепцию нового человека - трудолюбивого, активного, просвещенного, надеющегося в жизни только на свои собственные силы и на свои знания.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абай. Книга слов. Алматы. «Ел», 1993.
2. Абай Кунанбаев. Собрание сочинений в одном томе. М., 1954.

Түйіндеме. Абайдың пікірі бойынша қадірлі адамды, шынайы адамзат тағдырын қалыптастырудың жалпыға ортақ шарты - білім, ағартушылық болып табылады. Білімді болу, философтың ойынша, адамның, халықтың дамуында, сонымен қатар жеке тұлғаның қалыптасып, дамуында шынайы бастама болып саналады. Білім категориясы, сөйтіп, этикалық идеялар мен этикалық құндылықтардың өзара байланыс жүйесінің шынайы бастамасы, негізгі пункті, және адамның адамгершілік секілді конститутивті атрибутының шарты болып табылады.

Summary. For Abai, the universal condition for a worthy person and a true human existence is education and enlightenment. The mastery of knowledge, according to the philosopher, is the true beginning of both genuine human development in general, development of a people, and also the formation of an

individual. The knowledge category is thus a true starting point of the interrelation between ethical ideas, ethical values, and the condition of the constitutive human attribute: morality.

Е.У. Байдаров

кандидат философских наук, профессор Евразийский научно-исследовательский институт при МКТУ им. А. Ясави,

ДУХОВНОЕ НАСЛЕДИЕ АБАЯ В КОНТЕКСТЕ ИДЕОЛОГИИ ДЖАДИДИЗМА

На рубеже XIX–XX вв. в Казахстане, как и в центральноазиатском регионе в целом, происходили существенные перемены в социально-экономической, политической и культурной сферах жизнедеятельности общества. Проникновение капиталистических отношений, развитие демократической мысли, увеличение роли и значимости науки, образования способствовало началу процесса пересмотра устоявшихся ценностей, и поиску новых ориентиров развития общества. В процессе этих поисков в Казахстан проникает и развивается социальное движение, получившее впоследствии название «джадидизм».

Материалы газет «Дала Уалаяты газеті» (1888-1902), «Қазақ», «Айқап» и другие, отражавшие вопросы внутренней и внешней жизни тюрко-мусульманского населения начала XX в. со всей убедительностью показывают, что в конце XIX в. одним из вопросов, волновавших казахское население, был вопрос образования. Только за 1895 г. были опубликованы более десятки статей на данную тему, в частности «Какие школы полезнее в степном крае»; «По вопросу об образовании киргизов»; «К вопросу об учреждении школ в степи», «К вопросу о киргизском народном образовании» и др.

Если говорить о генерации интеллигентов и просветителей, концептуально определивших задачи просвещения казахского народа в контексте идеологии джадидизма, то здесь следует назвать великого просветителя и философа Абая Кунанбаева (1845-1904).

Духовный путь, пройденный Абаем за шестьдесят лет его жизни, был полон как приобретениями, так и горькими потерями. Воспитанный на поэзии Саади, Хафиза Ширази, Джамии, Бабура, Нодиры и др., он считал Алишера Навои своим учителем. Знания, приобретенные Абаем в татарском медресе Ахмета Ризы в Семипалатинске, пригодились ему на всю жизнь, определив ту жизненную позицию, которой он всегда старался придерживаться.

Выступая реформатором культуры в духе сближения с русской и европейской культурой на основе просвещенного либерального ислама, Абай в своих произведениях проповедовал нравственные основы восточной философии: любовь и уважение к человеку, дружбу, идеи просвещения, милосердия и справедливости. По мнению Абая, духовное воспитание человека может быть связано только с просвещением.

Эпоха Абая было сложное и беспокойное. Вековые патриархально-феодалные устои в казахской степи стали расшатываться под натиском, начавших проникать в аулы товарно-денежных отношений, усиливается феодальный и колониальный гнет. Упразднение ханств и установление волостного правления усиливали борьбу за власть, вражду, принцип *divide et impera* («разделяй и властвуй») был в разгаре. И все же местная и колониальная власти не смогли остановить развитие казахской прогрессивной общественной мысли.

Всю жизнь Абай искал истину, но истина есть процесс. По этой причине им никогда не овладевало чувство, что уже все сделано. А потому его жизнь – это непрестанное духовное развитие, вечный поиск, напряженная работа души. Поэтому эпитет Абая как «зеркала казахской цивилизации» (А. Сарым) во многом справедлив.

Абай своим творчеством приобщал родной народ к богатствам мировой цивилизации и одновременно вносил в нее лучшие духовные ценности казахского этноса. Бесценен его вклад как мыслителя в национальное пробуждение казахов, в развитие их социально-политической и философско-этической мысли, всего того, что на языке науки обозначается понятием «общественное сознание».

Абай был просветителем своего народа в самом высоком содержании данного понятия. Гуманизм и просветительство мыслителя, их влияние на все сферы жизнедеятельности казахского общества, тонкое и глубокое знание народных чаяний и бескорыстное, мужественное служение по претворению их в жизнь, вызывают чувство искреннего уважения к личности великого казахского мыслителя. О чем бы ни писал Абай, он неизменно проявлял себя как поэт-мыслитель, как гуманист-просветитель, как человек, любящий и верящий в свой народ.

Во взглядах Абая видна идея гармоничного сочетания светских и религиозных знаний. В его идейном наследии четко прослеживаются две линии. Первая – призыв к модернизации через просвещение, получение казахами современного образования и развитие науки. Вторая – синхронно с этим последовательная проповедь всех базовых положений религии ислама. Достаточно почитать «Слова назидания» («Қара сөздері»), которые он писал почти десять лет, ставшей вершиной его творчества. Или взять его стихотворение «Алланың өзі де рас, сөзі де рас...». Религиозные мотивы прослеживаются и в других его произведениях. В советское время это не афишировалось по понятным причинам, но, тем не менее, все эти творения мыслителя успешно издавались и переиздавались.

«Слова назидания» Абая носят глубокий философский характер. Он пишет о необходимости углубленного познания явлений, тайн природы и общества, окружающего мира. Ряд «Слов назидания» представляет собой наставление мудреца, познавшего законы жизни. Много и страстно пишет мыслитель о науке, знании, культуре, о родном языке. В самом начале, в первом слове он пишет:

«Никто не ищет знаний у меня.
В молитве ль ныне душу изолью?
Но нет покоя – на исходе дня
Молитвой я души не исцелю.
Заняться воспитанием детей?
Но что им нынче надобно узнать?
Я не пойму их мыслей и путей
И не смогу на пользу воспитать.
И, рассудив, о горестях как мог,
Я попросил бумаги и чернил,
Чтобы простой и безыскусный слог
Мои Слова навеки сохранил» [1].

Хотя Абай не смог указать, как, каким путем, народ может взять в руки свою судьбу, но он верил в его будущее, в благотельные, грядущие перемены. Главным направлением в творческой деятельности Абая было стремление к прогрессивно развитому обществу, где людей возвышают «разум, наука, воля», следуя которым, человек может достичь как материальных, так и духовных ценностей общества. Вера просветителя в творческие силы народных масс, надежда на общественный прогресс связаны с развитием таких отраслей экономики, как земледелие, ремесло и торговля, стимулирующие производительные силы общества. В творчестве Абая заложено рациональное зерно для разумного решения противоречий общества в будущем.

Размышляя на самом пороге XX столетия о предназначении человека и образе жизни, Абай, рассматривал разум как привилегию от Бога, считая человека ответственным за будущее. В высказываниях великого мудреца и горечь от невежества мусульманина, и гордость за его добрые деяния, нравственные назидания и критика повседневной жизни и быта казахского общества, призыв ко всем народам края уважать друг друга, стремиться к образованию.

Совершенный человек по Абаю тот, у кого «разум, наука, воля» находятся в единстве гармоничного развития личности. Человеку, не раскрывшему для себя и, не объяснившему себе видимых и невидимых тайн Вселенной, не стать человеком. Бытие души такого человека тогда ничем не отличается от бытия другой божьей твари. Ведь изначально бог отличил

человека от животного тем, что наделил его душой. Почему же, повзрослев и поумнев, мы не ищем и не находим удовлетворения тому любопытству, которое в детстве заставляло нас забывать о еде и сне, и не избираем путь тех, кто ищет знаний? Эти вопросы Абая легли в основу просветительской деятельности будущих казахских и других туркестанских реформаторов на обширной территории Центральной Азии в начале XX века.

Характеризуя философские взгляды Абая с позиции мировоззренческих оснований, современный казахский философ, Абдумалик Нысанбаев отмечает, что «разные авторы по-разному оценивают их: пантеизм, теизм, деизм, а то – и материализм. В последней точке зрения проявились установки классового подхода, господствовавшего в советский тоталитарный период» [2, с. 148]. Действительно, трудно говорить о материализме Абая, в особенности, если читаешь следующие строки: «Самым веским доказательством существования Аллаха является то, что многие тысячелетия люди на разных языках говорят об одном и том же: о великом и непогрешимом боге. Сколько бы ни было видов религии, все они утверждают, что богу при-сущи справедливость и любовь.

Мир создали не люди – они только познают уже сотворенный Аллахом мир. Люди стремятся к высшей справедливости и любви, и мудрым становится тот, кто искренне поверил и понял величие Аллаха. Именно искренне поверил и понял величие Аллаха, а не заставил себя уверовать в это» [3, с. 129].

Следует отметить, что царское правительство дело все возможное, чтоб ограничить влияние исламской религии. Религиозные дела казахов изымались из ведения Оренбургского Мусульманского Духовного Собрании (ОМДС). Муллы подчинялись общему гражданскому управлению, а через него – министерству внутренних дел. Муллы избирались населением по одному на каждую волость из числа российских подданных. Они утверждались в звании и увольнялись областным управлением. Запрещалось самовольное строительство мечетей, мектебов и медресе. Стремлению царизма контролировать духовное состояние населения служили и некоторые пункты реформ, направленных на распространение христианства среди казахов. Реформа, таким образом, ущемляла интересы мусульманской общины, и введение ее встретило ожесточенное противодействие со стороны духовенства.

Абай, как и другие туркестанские джаиды, уделял особое внимание вопросам единства знания и веры. Так, признавая Аллаха и веря в его всемогущество, милосердие, любовь и силу, в тридцать восьмом слове, являющемся сердцевиной и средоточием его религиозно-философской концепции, он последовательно проводит принцип единства Творца и сотворенного: «Аллах – это внимающий, который слушает, который видит, но, ни одно из созданий его, в том числе и человек, не может этого постичь. Он говорит словами, но у него нет органа, подобного органам человека. Он не сотворил слово – произнес его, и слово дошло до слуха людей. Аллах видит и слышит совершенно по-другому, совсем не так, как человек. Он просто «Всеведущ знаниями своими». Он сама добродетель, и добивается, чтобы люди подражали ему. Как тут не вспомнить о предельности и человеческого разума и бесконечности Аллаха? <...> В Коране написано: «Аллах един... <...> Он единственный в своем роде, и нет при нем ничего, он существует вне пространства, и он создал все посредством своей силы...» [3, с. 87-88].

В то же время, в пятом слове Абай предостерегает:

«Напрасно Богу будешь досаждать Молитвою о безмятежных днях. Не лучше ли желания унять? И обрести душою Божий страх? Себя в личину скромности облечь, Потупив в землю лицемерный взгляд,

Ты можешь, но свою не скроешь речь –
Твои слова тебя изобличат» [1].

Как мы видим, одной из главных тем прозаических назиданий и наставлений Абая являются вопросы, связанные с религией. Будучи идеалистом по своим философским воззрениям, Абай в своих нравоучениях «иногда ссылается на моралистические догмы ислама. При этом апологетику ислама он истолковывает в духе идеалистической морали» (М. Ауэзов). Но его отношение к служителям ислама – муллам, хазретам, ишанам и т.д. всегда было сугубо

критическое. В этом отношении он был довольно близок к Л.Н. Толстому, весьма критически настроенному против церкви и духовенства и пытавшемуся по-своему осмыслить основы христианства.

«В концепции Абая, – по мнению А. Нысанбаева, – необходимо ясно и отчетливо разделять два среза, пласта, подхода к Творцу и служения ему: первый – когда ислам принимают, с четким пониманием ради чего существует вера и отстаивают его принципы, опираясь на силу разума, и второй – когда опираются на слепую веру. Это, говоря современным языком, проблема внутреннего содержания религиозного отношения к миру и его внешнего проявления, содержательной и формальной стороны религиозности и культовой практики» [2, с. 149].

Абай, критикует все то, что связано со слепой верой и богобоязненностью, рожденной внешними, поверхностными в данном случае, аспектами веры и религиозной практики. Как пишет Абай, «совершаемые вами обряды тогда искренни и полны смысла, когда вы всем существом признаете божью правду. И омовение, и молитвы – намазы, и пост должны быть лишь внешними проявлениями убежденности: но если вы не прониклись безграничной верой в Аллаха, то не превращаются ли эти обряды в величайшее выражение человеческого лицемерия?» [3, с. 108]. Поэтому главное для каждого индивида, согласно Абаю, состоит в соблюдении двух непреложных условий: убежденности в могуществе веры и стремлении к познанию веры. Разум, которым, согласно казахскому мудрецу, Аллах наделяет человека, делает его единосущным с Богом.

Для взглядов Абая было характерно утверждение о том, что только разум способен контролировать чувства, эмоции, волю человека. Человек, не может и не должен оставаться в плену своей «природы», он должен выйти за ее пределы и возвыситься над собственной природой. Таким образом, магистральная установка просветительской концепции Абая сводится к тому, что только благодаря воспитанию, культуре, обогащению знаниями человек может и должен совершенствовать свои природные задатки, данные ему Всевышним.

Впоследствии, именно в лице Абая, как отмечает Зифа-Алуа Ауэзова, «просветители начала XX века видели источник вдохновения и многократно обращались к его творчеству в своих трудах, учась видеть ценность духовного наследия разных культур в преломлении собственной – самобытной и ожидающей адекватной интерпретации» (Ауэзова З-А., 2008).

Сегодня более ста лет спустя после смерти Абая, его личность, как общественного деятеля, философа-просветителя, пользуется авторитетом среди передовой интеллигенции всего тюрко-язычного мира, и в частности, тюрко-язычных государств Центральной Азии. Так, в 2013 году на одной из улиц Ташкента, носящим имя Абая, рядом с новым зданием посольства Республики Казахстан в Узбекистане был установлен грандиозный памятник великому мыслителю, что еще раз демонстрирует интерес и уважение к памяти выдающегося сына Страны Великой степи.

Думы Абая о просвещении казахского народа, о его приобщении к достижениям современной цивилизации, а также в контексте единства знания и веры, сближает его с выдающимся представителем центральноазиатского джадидизма – Махмудходжой Бехбуди (1874-1919), которого по праву называют «отцом среднеазиатского джадидизма».

М. Бехбуди, будучи лично знаком с основоположников джадидского движения мусульман России Исмаилом Гаспринским (1851-1914) принимал активное участие в организации новометодных школ и проповедовал идеи джадидизма в местной печати.

Понимая насколько Туркестан отстал в своем развитии, Бехбуди во время своего первого хаджа-паломничества к мусульманским святыням в 1899 году, с завистью пишет об университетах Бейрута, где преподаются немецкий, французский, английский языки, где работают преподаватели французы и англичане, где есть химические лаборатории, а в медицинских «дар-аль-фунунах» («Доме наук») – операционные. «Здесь учится молодежь из всех стран мира, кроме Туркестана», – восклицает с горечью Бехбуди [4]. Его поражают обилие книг в библиотеках, большое количество журналов и газет.

М. Бехбуди утверждал, что нациям, не вбирающим в себя новейшие достижения науки и техники, уготована участь прозябающих на задворках мировой цивилизации. Поскольку техника развивалась на Западе, то и взоры джадидов были устремлены туда. Их «западничество» объяснялось научными, технологическими и культурными достижениями Европы.

Чтобы быть сведущим в законах и в современной жизни, по его мнению, необходимы знания, как тюрки, фарси, так и европейских языков. Так, в своей знаменитой статье «Икки эмас, тўрт тил лозим» («Нам нужны четыре, не два языка») М. Бехбуди пишет: «В своё время арабская культура обогащалась трудами греков Сократа, Гиппократ, Платона. Сегодня же современная культура пользуется трудами Толстого, Жюль Верна, Кеплера, Коперника, Ньютона. Мы это признаем. Мы как мусульмане должны развиваться в прогрессе. В настоящее время ни торговая деятельность, ни промышленность, ни государственная служба, даже служба религии Ислам и своей нации не возможны без знаний. <...> Сегодня нам нужны люди, сочиняющие и выступающие на четырех языках. То есть, на арабском, русском, тюркском и фарси. В той степени, в какой для вероисповедания нужен арабский, русский так же нужен для существования и для достатка. Не будем знать арабский — потеряем религию, не будем знать русский — потеряем жизнеспособность и отстанем от мира. О необходимости тюркского и фарси — говорить нечего (это бесспорно)» [5].

Примерно о том же писал в двадцать пятом слове и Абай: «Хорошо бы дать казахским детям образование и, вполне было бы достаточно научить их сначала хоть тюркской грамоте (в наши дни — казахскому языку — Е.Б.). <...> Нужно учиться русской грамоте. Духовные богатства, знания, искусство и другие несметные тайны хранит в себе русский язык. Чтобы избежать пороков русских, перенять их достижения, надо изучить их язык, постичь их науку. Потому что русские, узнав иные языки, приобщаясь к мировой культуре стали такими, какие они есть. Русский язык откроет нам глаза на мир. Изучив язык (в наши дни — английский, китайский и др.— Е.Б.) и культуру других народов, человек становится равным среди них, не унижается никчемными просьбами» [3].

Мысли Абая и Бехбуди, как мы видим, соответствуют современной концепции Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева о триединстве языков.

Таким образом, джади́ды, исходя из исторического опыта народов Центральной Азии, изучая их современное положение в глобальном мире, с помощью методологических познаний в области наук, и особенно истории, создавали проекции будущего устройства региона.

Абай и джади́ды могут быть историческим примером в своем отношении к национальным ценностям и, в то же время, пониманию общечеловеческих цивилизационных достижений. Джади́ды никогда не ограничивались национальными рамками. К их преклонению перед западной цивилизацией можно понять. Запад тогда ушел далеко вперед по технологии и уровню производства.

При этом, будущее народов Центральной Азии Абай и джади́ды представляли основанным на единении всех социальных слоев, где власть будет проводить реформы, а интеллигенция, просветители, богатые люди, духовенство и ученые будут служить на благо нации и отечества, соответствующим тезису И. Гаспринского — «единство в языке, вере, делах».

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Слова Назидания Великого Абая в стихах // <http://mitropolia.kz/ru/novosti/sob/140-abai.html>
- 2 Нысанбаев А.Н. Становление исламской культуры в Казахстане // Нысанбаев А.Н. Философия взаимопонимания. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2001. — 544 с. — С. 102-156.
- 3 Абай. Слова назидания. — Алматы: Өнер, 2005. — 136 с.
- 4 Бехбудий М. Саёхат хотиралари // Ойна. — 1914. — №48 (на узбекском языке).
- 5 Бехбудий М. Икки эмас, тўрт тил лозим // Ойна. — 1913. — №1 (на узбек. яз.).

Түйіндеме. Мақалада қазақ даласында ағарту идеяларын таратуда джадидизмнің орны мен рөлі қарастырылады. Нақты айтқанда, білім беру және тәрбие жүйесін жаңғырту арқылы өз халқын батыс өркениетінің үздік жетістіктеріне жеткізуге тырысқан, джадидизм идеологиясымен үндес болып келген ұлы қазақ ойшылы Абай Құнанбаевтың рухани мұрасына талдау жасалады. Абайдың қазақтардың ұлттық оянуына, әлеуметтік-саяси және философиялық-этикалық ойларының дамуына, ғылым тілінде «ұлттық сана» ұғымымен түсіндірілетіннің барлығына қосқан үлесі шексіз. Жұмыста Абайдың философиялық мұрасындағы және Орталық Азия мемлекеттерінің қазіргі даму кезеңінде де өзінің өзектілігін жоймаған джадидизмнің көрнекті өкілдерінің рухани мұраларында көрініс тапқан білім мен сенімнің бірлігін ашу мәселесіне баса көңіл аударылады.

Summary. The article discusses the role and place of Jadidism in spreading the ideas of education in the Kazakh steppe. In particular, the analysis of the spiritual heritage of the great Kazakh thinker Abay is made, who sought to involve his people to the best achievements of Western civilization through modernization of education and training, and whose ideas were largely in tune with the Jadidism ideology. It is difficult to overestimate Abay's contribution to national awakening of Kazakh people, to the development of his socio-political, philosophical and ethical thought, all that, which is in the language of science is denoted by the term «social consciousness». The main focus of the work is done on the disclosure of the unity of knowledge and belief in the philosophical heritage of Abai, which is also reflected in the spiritual heritage of outstanding representatives of Jadidism. Both did not lose their relevance in the modern period of the development of the Central Asian states.

Қ.Т. Нұрғалиев

филос. ғ.магистрі, аға оқытушы, Қ.И.Сәтбаев атындағы ҚазҰТУ

Ж.У. Қаңтарбаева

филос.ғыл.кандидаты, әл-Фараби ат. ҚазҰУ доценті

АБАЙ ДҮНИЕТАНЫМЫНЫҢ АРҚАУЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ БІЛІМ

Бүгінгі таңда еліміздің ең басты мақсаты-өркениетті елдердің қатарында болып, бүкіл әлемдік білім кеңістігінде орын алу. Заңғар жазушымыз М.Әуезов қазақ халқының болашақта өркениетке түсетін жолы «Абай жолы» деп қорытындыға келген. Сондықтан Абайдың сарқылмас рухани мол мұрасын жүйелі түрде зерттеу қажет. Ұлы ойшыл ағартушылықты халықтың кемелділігімен тығыз байланыстырды. Абай ағартушылығының мәні жалаң ғылым мен білімді игерумен шектелмейді. Ғылым мен білім рухани дамудың алғышарты, ажырамас бөлігі. Қазақ ағартушылары сияқты Абай да орыс мәдениетін, өнері мен білімін игеруге шақырады, бірақ сонымен қатар игерудің еліктеушілікке ұласып кетпеуіне де мән береді. Өзінің 25-қара сөзінде: «орысша оқу керек, хикмет те, мал да, өнер де, ғылымда – бәрі орыста тұр. Зарарынан қашық болу, пайдасына ортақ болуға тілін, оқуын, ғылымын білмек керек. Оның себебі, олар дүниенің тілін білді, мұндай болды. Сен соның тілін білсең көкірек көзің ашылады. Әрбіреудің тілін, өнерін білген кісі онымен бірдейлік дауғасына кіреді, аса арсыздана жалынбайды. Дінге де жақсы білгендік керек. Жорғалықпен көңілін алсам деген надан әке-шешесін, ағайын-жұртын, дінін, адамшылығын жауырыннан бір қаққанға сатады.

Орыстың ғылымы, өнері – дүниенің кілті, оны білгенге дүние арзанырақ түседі. Ләкин осы күнде орыс ғылымын баласына үйреткен жандар соның қаруымен тағы қазақты аңдысам екен дейді. Жоқ, ондай ниет керек емес. Малды қалай адал еңбек қылғанда табады екен соны

үйретейік, мұны көріп және үйренушілер көбейсе, ұлықсыған орыстардың жұртқа бірдей заңоны болмаса, законсыз қорлығына көнбес едік», - дейді [1].

Абай отаршылдық арқылы келген, қазақ рухын жеген жаман қасиеттер мен кесір-кесапаттың бетін ашады. Уақытында танылмаған дерттің ұшығып, денеге тарайтыны сияқты Абай анықтаған дерттер де қазақ қоғамында белең ала бастаған кезде оның даналығынан туындаған өлеңдері мен қара сөздері осы дерттің бетін қайтаруға ықпал етті. «Бір сөз үшін жау болып, Бір күн үшін дос болып, Жүз құбылған салт шықты», - деп Абай қазақ арасында тарала бастаған утилитарлық-прагматикалық қатынастарды сынға алады. «Малым жанымның, жаным арымның садағасы», деп келген қазақ енді арын малға сатады және бұл бұрынғыдай абыройсыздық саналмайды, керісінше пысықтық танылады. Қоғамдық санадағы осындай өзгерісті Абай: «Мал мен бақтың дұшпаны, Кеселді пысық көбейді, Күшік иттей үріп жүр, Кісіден кеммін демейді», - деп сипаттайды. Асыл мұрат пен кісілік қасиеттің жоқтығы халықтың қалың тобырға айналуының бастапқы белгісі. Мұндай қоғамда қара бастың қамы мен «бес күндік дүние» өмір мен болмыстың бас қайғысына айналары белгілі.

Абайдан ұлттық өрлеудің саяси-экономикалық, мәдени-әлеуметтік бағдарламасын күту орынсыз болар. Абай өзінің халық пен тарих алдындағы парызын ұлт бойында белең алған “ұлы ісіктердің” белгілерін анықтап, алдын алуда деп білген. Өз заманының адамын тек қазіргі мүдде-мақсатпен ғана емес, болашақты да ойлауға, қара бастың қамын күйттеумен ғана емес, тұтас елдің қамымен де өмірде өмір сүруге шақырады. Баласын оқытудағы бар ойлағаны “қарын тойдыру” болған қазаққа ондай ниеттің дұрыс емес екенін өз балаларын оқытудағы мақсатын ашық айту арқылы жеткізеді: «Баламды медресеге біл деп бердім, Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім», осы сөзі арқылы Абай ғылым-білімнің мәні мен мақсаты биікте екенін аңғартады. Нағыз білімге ие адам ғана “тұрпайы тіршілік” шеңберінен шығып, алдына биік мақсаттар қоя алады. Заман ағымының ғылым мен білімді қажет ететінін және адамзат дамуының бағыт-бағдарының да сол арқылы анықталатынын аңғарған, Абай қазақ жастарын орыс тілі арқылы еуропаның ғылым мен білім саласындағы жетістіктерін ерінбей, талмай үйренуге үндейді. Қазақ халқының өркениетті елдер қатарына тең қосылуы, өзгеге малын да жегізбей, жерін тапталпай “бірдейлік дауғасында” (терезесі тең) болуы осыған байланысты болмақ. Абай түсінігінде, ғылым іздеген адам үнемі ізденіс жолында болады, тоқтау мен кідіруді білмейді. Сонымен бірге ғылымның пайдасын, ғалымның мерейін көрген адам «ондай болмақ қайда деп», өзін тежемейді, өйткені «сізге ғылым кім берер, жанбай жатып сөнсеңіз». Осы өлең жолдары арқылы Абай ғылым жолының оңайлықпен келмейтіндігін айта отырып, оның шыңына тек қажырлы еңбек, тынымсыз талпыныс арқылы жетуге болатындығын айтады. Еуропаның ғылым-білімін жоғары бағалай отырып, Абай халықтың өзіндік кескін-келбетін, қадір-қасиетін сақтай білудің де маңыздылығын баса айтады. «Дінге де жақсы білгендік керек», дегенде Абай дін сияқты күрделі құбылыстың қағидатталған ілімі мен әдет-ғұрыптық жағы туралы ғана емес, діннің жеке адам мен қоғам, халық болмысындағы орны жайлы ой қозғайды. Тілінен айырылып, дінінен безген халықтың тарих сахнасында сақталып қалуы неғайбыл. Сондықтан да Хакім ақын дін ақиқатынан дүние шындығын жоғары қойған «шариғаты шала», молданың hareketін айыптайды. Абай өз сынында дін мен дүмше діншілдіктің аражігін ашады. Дін адамның экзистенциалдық күйімен, рухани ізденісімен және содан туындайтын дүниеге, адам мен әлемге деген қатынасымен байланысты құбылыс. Абайдың ислам діні туралы түсінігі Әбу Ханифа, Матруди, Қожа Ахмет Йассауи, Руми сияқты ислам ойшылдарының көзқарастарымен сай келеді.

Ұлы данышпан діннің көпшілікке белгілі тұстарына емес, оның ішкі мәніне көңіл аударады, сөйтіп дін сияқты нәзік құбылыстың терең астарларын ашады. Сырты жылтыраған, «шариғаты шала» дүмше діншілдікті сынаған Абай оның қатесі мен катерін анық көрсете отырып, дін мәселесіне байланысты көпшіліктің көзін ашуға талпынады. Абай ағартушылығының өзіндік ерекшелігі де сонда, ол білімділік пен нағыз діндарлықты, ғылым мен дінді бір-біріне қарсы қоймайды. Керісінше, олардың бірлігі тұлға кемелділігінің кепілі болып табылады. Дін – халық руханилығының сарқылмас бастауларының бірі. Ғылыми білім қоғам мен адамның фәни дүниелік қажеттіліктерін қамтамасыз етіп, оның индивидуалды және

қоғамдық тұрмыс деңгейін жақсартса, діни білім оның жан азығына айналады. Абай осы екі білім бұлақтарының бір арнада, яғни кемел адам арнасында тоғысатындығына күмән келтірмейді. Абай адам танымының қуатына шек келтірмейді, алайда «Халиққа махлұқ ақылы жете алмайды» дейді. Яғни адам ақылы жетпейтін нәрсені танимын деп бос болдырмауы керек. «Өзгені ақыл ойға қондырады, Біле алмай бір Тәңіріні болдырады». Бірақ адам ақылы «ойға қондыра алмағанын» жоққа шығармайды, өйткені «өзіне құмар қылған оның әмірі». Бұл жерде Абай білімі кемел адамның Жаратқанның әміріне мойынсұнатынын алға тартады. Шексіз білім иесінің әмірінде қайшылық болуы мүмкін емес, сондықтан «Алланың өзі де рас, сөзі де рас, Рас сөз ешқашанда жалған болмас». Дін ақиқаттарын адам ақыл-парасатымен де, жүрек нұрымен де қабылдайды. Абай танымның осы екі бастауының тұтастығы ғана ақиқат білімге жеткізе алатындығын алға тартады.

Абайдың даналығы тарихтың терең қабаттарына үңіліп, халықтың болмыс-бітіміндегі руханилық орнын бағалай білуінде. Ол еуропалық ғылым мен білімді халқымыздың ғасырлар сынынан өткен руханилығымен сабақтастыруға талпынды. Руханилықты пен адамгершілікті ұмытып, білімнің мәні мен мақсатын тек жеке бастың пайдасымен ғана шектеген пысықтық пен “пысықтардың” қоғамға келтірер пайдасынан гөрі зиянын поэтикалық образдар арқылы ашқан Абай нағыз ел азаматының да философиялық портретін жасады. Азаматтың парызы жағдайы мен ортасы өзгеріп тұратындығына қарамастан әрдайым адам болып қалуда деген моралдық тұжырымға келді. Адам болу абыройлы борыш, өзінің ел алдындағы парызын түсініп, оны жеке мүддеден жоғары қоя алған тұлға осындай деңгейге көтеріледі. Заманына сай білім алған және халқының да заманына сай болуына маңдай тері мен ақыл-ойын сарп етуге дайын азаматты армандаған Абай өзінің ағартушылық, философиялық-даналық шығармашылығы арқылы Қазақ Елі Азаматының қалыптасуына, рухани пісіп-жетілуіне зор үлес қосты.

Қазақ зиялылары XX ғасыр басындағы Абай шығармашылығына терең мән беріп, оны ұлттың рухани көсемі деңгейіне көтеруі де Абайдың ағартушылығы мен шығармашылық ізденісінің әділ бағасы болды. Қазақ ағартушылығының алғашқы буын өкілдерінің ішінде қазақ зиялыларының дүниетанымы мен рухани-әлеуметтік ұстанымына дәл Абайдай әсер еткені болған жоқ. Абай XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ қоғамдық ой-пікірін қорыта отырып, оны жаңа сатыға көтерді. Ал Алаш азаматтары Абай мұрасын ыждаһаттылықпен зерделеп, оның арман-мұраттарын іске асыруға талпынды. «Елу жылда ел жаңа» дегендей екінші буын қазақ ағартушыларының қоғамдық әрекеті алғашқы буынмен салыстырғанда өзгерген саяси-әлеуметтік жағдайларда қалыптасты. Дегенмен, ағартушылықтың мәні мен мақсатын түсінуде екі буын арасында үлкен ұқсастық болды. Бұл туралы профессор М. Қойгелдиев: «ұрпақаралық сабақтастық нақты өмірлік құбылыс екендігін алаштық топтың Абай өнегесі мен мұрасына қатынасынан да анық байқалады. Олар Абай мұрасын рулық немесе жүздік мүдделерден біржола қол үзіп кеткен, тіпті оған қарсы тұрған шынайы ұлттық құбылыс ретінде қабылдады. ... Алаштық топ өздерінен бұрынғы ұлт зиялылары сияқты ұлттық дамуда шешуші орынды білімге және білімге сүйенген тәрбиеге берді. Олар нағыз білім, осы жолдағы мақсатты ағартушылық қызмет және тәрбие халықты өзгертетіндігіне сенімді болды. Міне, сондықтан да алаштық буын қазақ жерінде заман сұранысына жауап бере алатындай жаңа сапа, мазмұндағы білім жүйесін қалыптастыру ісін барлық бағдарламалық құжаттарына енгізді, онымен шектеліп қана қоймай, бұл мақсатты жақындата түсетін нақты істер атқарды (кітап бастыру, оқулықтар жазу, газет-журналдар шығару, т.с.с.) Бұл қазақ ұлтының өміріндегі жаңа бетбұрыс болатын», - деп жазады [2]. XX ғасыр басындағы қазақ зиялылары Ресейлік отаршылдық саясат жағдайында қазақ қоғамын қамтитын өзгерістердің күрессіз келмейтінін жете түсінді. Осы дәуірдегі ұлт көш басшыларының бірі – Әлихан Бөкейханов: « Әр заманның өз рәсім, өз салты бар. Адам баласының құл кезінде салтында құқы үшін талас-тартысы болмайды. Құқы үшін талас-тартысу орнына жылау болады. Бұл бір жол. ... Біздің замандағы салт: әркім құқына таласу, құқына тартысу болады. Жылау салты артта қалды. Ендігі рәсім құқы үшін жылау емес, құқын талас-тартыспен қорғау. Міне, бұл екінші жол», - деп жазды [3].

Өздерінің ағартушылық-саяси қызметтерінің алғашқы кезеңінде қазақ зиялылары жоғарғы және жергілікті мемлекеттік басқару органдары арқылы қазақ халқының азаматтық құқықтары мен бостандықтарын қорғауға және бұқара халыққа отаршылдық саясаттың шын мәнін түсіндіріп, оның саяси сауатын ашуға талпынды. Ағартушылық идеясы мен ұлттық мүддені халыққа жеткізуде ұлттық басылымдардың «Дала уәляты», «Қазақ», «Айқап» газет-журналдарының рөлі мен маңызын атап өтуіміз керек.

Қазақ ағартушылары XX ғасыр басындағы қазақ жерінің тұтастығымен қатар, халықтың өзіндік бірегейлігін де сақтап қалуға атсалысты. Ұлттық бірегейлікті қалыптастырудың пәрменді құралы – тіл. Өйткені, тіл мен сана және ойлау бір-бірімен тығыз байланыста болатын белгілі. Осыны терең түсінген А. Байтұрсынов қазақ тілінің дыбыстық жүйесі мен грамматикалық құрылысын зерттеп, қазақ әліпбиін жасауды қолға алады. Исламды қабылдағаннан кейінгі кезеңде қазақ халқы араб әліпбиін пайдаланып келді. Осы дәстүрді жалғастыра отырып, Ахмет Байтұрсынов араб әліпбиін қазақ тілінің ерекшеліктеріне бейімдеді. Ресейде қолданылатын кириллицамен салыстырғанда халық арасында танымал араб әріптерінің қазақ тіліне бейімделуіне негізделген бұл әліпби сауаттылықтың өрлеуіне және тілдің табиғи дамуына сай келетін еді. Сонымен қатар, ол Ресейдің мәдени экспанциясына тосқауыл болып, Еуропа мәдениетінің жетістіктерін қазақ ойлауы мен рухы тұрғысынан қабылдауға, ұлттың тұтастығы мен бірегейлігін қалыптастыруға ықпал ететіні де күмәнсіз еді. Сондықтан қазақ ағартушылары ел мен жер мәселесімен қатар, тіл мәселесінің де көкейтестілігін жете түсініп, күн тәртібінен түсірмеді. Ахмет Байтұрсыновтың қазақ баласының ана тілінде сауатын ашып, білім бұлағынан ана тілінде сусындауына аса мән бергені де ұлттың тағдырына, болашағына деген алаңдаушылығынан туған еді. Өйткені, бұл уақытта Ресей үкіметі саяси отаршылдықпен қатар, мәдени отаршылдықты да жүзеге асыруға талпынды. Бұл мектептерде орыс тілі мен жазуын ғана қолданудан және тіл мен жазу арқылы дінді де насихаттауда көрініс берді. Көзі ашық, көңілі ояу азаматтар бұған қарсы шығып, шама-шарқы келгенше hareket жасады. Солардың ішіндегі “жарық жұлдызы” Ахмет Байтұрсынов болды.

XX ғасыр басындағы қазақ ағартушылары қазақ қоғамы үшін тарихтың сын сағаты соққан уақытта өмір сүрді. А. Тойынби тілімен айтар болсақ, тарих қазақ қоғамы алдына жаңа талаптар қойды. Қазақ зиялылары осы тарихи қажеттіліктердің табиғаты мен мәнін айқын болжап, қазақ қоғамын осы тарихи бетбұрыстарға дайындауға ат салысты. Жалпы әлемдік даму тенденцияларын болжап-бағамдаған олар қазақ қоғамының уақыт талабына сай өзгеруіне және оның мүмкіндіктеріне үлкен мән берді. Еуропалық демократиялық-саяси тәжірибені, Ресей мен оның отарларындағы саяси-әлеуметтік жағдайды саралай отырып, олар қазақ қоғамы үшін залалы мен зардабы мүмкіндігінше аз болатын жолды қарастырды.

XX ғасыр басындағы қазақ зиялылары ағартушылықты адам құқықтары мен бостандықтарымен біртұтас кең мәтінде қарастырды. Алаш бағдарламасында жеке тұлғаның саяси-әлеуметтік құқықтарын қорғауға да басым назар аударылды. Барлық азаматтар шыққан тегіне, жынысына, әлеуметтік жағдайына, діни нанымына қарамастан тең. Сондай-ақ азаматтарға сөз бостандығы, жиналыстар өткізу мен қауымдастықтарға бірігу, газет-журналдар шығару құқы берілген. Сондай-ақ сот шешімінсіз ешкім жеке адамдардың бостандығын шектей алмайтындығы атап көрсетілген. Алаш партиясы «шіркеудің мемлекеттен бөлінуін, сотты “әдет-ғұрыпқа сай” ана тілінде ұйымдастыруды, прогрессивті жанбасы салығын қолдап, халық үшін игілік пен мәдениетті қамтамасыз етуге талпынатындықтарын жариялады» [4]. Алаш қозғалысының көшбасшысы Ә. Бөкейханов батыс өркениеті қойнауында дүниеге келген осы құндылықтардың әмбебапты сипатына күмән келтірмеді. Өзін “батысшылдар” қатарына қосқан ол батыстың саяси-әлеуметтік даму бағытын қазақ қоғамын ортағасырлық феодалдық мешеулік пен патшалық ресейлік отаршылдықтан арылуының баламасыз жолы ретінде қарастырды. Алайда, Ресейде орын алған Қазан төңкерісі мен азамат

соғысы Алаш қайраткерлеріне көздеген мақсаттарын жүзеге асыруға мүмкіндік бермеді. Дегенмен, жаһандық үрдістер кеңінен таралып отырған қазіргі заманда Абай мен оның

ағартушылық дәстүрін жалғастырған Алаш азаматтарының тарихи тәжірибесі еліміз үшін аса қажетті рухани мұра болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Абай. «Қара сөз» «Книга слов» «Book of words» МКА 2009. 338 стр (77 б)
2. М. Қойгелдиев. Алаш қозғалысы. Бірінші том. Өңделіп, толықтырылған екінші басылымы. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 2008. – 480 бет, суретті. 197-198 бб.
3. Сонда, 200 б.
4. Қар. Аманжолова Д.А. Партия Алаш: история и историография; учебное пособие. 128 б.

Резюме. В статье анализируются просветительские идеи Абая и его прогрессивное влияние на формирование социально-гражданской позиции и мировоззрения казахской интеллигенции начала XX века.

Summary. The article explores the idea of raising Abay and his progressive influence on the formation of social civic attitudes and outlook of the intelligents at

Т.У. Джакипова,

тарих магистрі, оқытушы, Семей Мемлекеттік медицина университеті

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫ ДҮНИЕТАНЫМЫНЫҢ КЕЙБІР ТҮСТАРЫ

Қазақ философиясын қарастырғанда сонау түркі кезеңінен бастап кезең –кезеңмен бөліп қарастыруға болады. Қазақ философиясының негізгі қарастыратын мәселелерінің бірі ол-дүниетаным туралы ұғым. Әлеуметтік топпен жеке тұлғаның ғана емес, сонымен бірге белгілі әлеуметтік топтың, қоғамдық таптың көрсеткіші. Яғни адамгершілік, имандылық, тәрбие сияқты құнды ұғым түрлеріне аса көңіл бөлген.

Халықта даналығымен, әділдігімен көзге түскен көптеген билер, жыраулар, ақындар болған. Аты алашқа әйгілі болған: Төле би, Қаз дауысты Қазыбек, Әйтеке билердің шешендік сөздері, әділ шешімдері ел арасында кеңінен танымал болған.. Билер көбінесе құбылысты астарлап ашып, тұспалдап сөйлейтін шеберлігін танытып отырған. Қазақ сөз түсінер, сөз ұғар, бір ауыз сөзге тоқтаған адамды өте жоғары бағалаған, құрметтеген.

Жырау-қоғамдық ғылымда тереңірек зерттелмеген, сыры толық ашылмаған, күрделі ұғым. Оған Бұқар жырау, Ақтамберді жырау сияқты тұлғалар шығармашылығы кепіл. Ақындар мен жыраулар, саясаткерлер мен батырлар, хандар мен қолбасшылар, айтыскерлер мен ертекшілер, билер мен серілер-бәрі де өздері өмір сүрген заманның объективті құбылыстарын тілге тиек етіп, әртүрлі деңгейде, бірақ жалпы алғанда жартылай даму тенденциясы шеңберінде қазақ халқының қоғамдық саяси, мәдени, сайып келгенде, философиялық ойлау жүйесінің құрылымын жасады.

Қазақ қоғамдық ойының философиялық тұрғыдан көрініс беруіне үлкен үлес қосқан ғұлама ойшылымыз Абай болып табылады. Абайдың философиялық дүниетанымының «таза» материалистік немесе идеалистік деген түсінік сыңаржақтылыққа әкеліп соқтырады. Ол Шығыс мәдениетінің қазақ жеріндегі данышпандық тұрғыдан сарапталуына, қазақты іштей жеп жатқан ала ауыздық тамырына балта шабу керектігіне шақырған ұлы тұлға. Сонымен қатар Абайдың: «Үш нәрсе адамның қасиеті: ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек» деген ойлы сөздері адам дүниесі бойындағы қасиеттерін атап көрсете білді. Адамның тұлға ретінде қалыптасуына өскен ортаның, тәрбиенің рөлі зор деп үлкен мән берген. Абайдың он бесінші қара сөзінде: «Егер де есті кісілердің қатарында болғың келсе, күніне бір мәрте, болмаса жұмасына бір, ең болмаса айына бір- өзіңнен есеп ал! Сол алдыңғы есеп алғаннан бергі өміріңді қалай өткіздің екен, не білімге, не ахиретке, не дүниеге жарамды, күніңді өзін өкінбестей өткізіпсің. Жоқ болмаса, не қылып, өткізгеніңді өзін де білмей қалыпсың?».

Бұл арқылы ақын әркімнің өзін өзгелердің көзімен қарап, істеген ісіне талдау жасауға, өзінің іс-қимылына, өзіне-өзі баға беруге, өзін-өзі тексеруден өткізуге үндейтіндігі хақ. Оның

ойларын әрі қарай дамытып, тарихқа өзіндік дүниетанымын қалыптастырған ойшылардың қатарына Шәкәрім де жатады. Міне осындай бай мазмұны бар қазақ философиясы тарихын игеруде көрнекі, нақты кестелердің алатын өзіндік орны бар.

Қазақ философиясында басқа халықтар тәрізді әлем мен адам екі дүниенің сырын ашуға ұмтылған. Аспан денелерінің қозғалысына таңдана қарап, өзінше ой түйген. Көк аспанның сырын ашуға талпынған. Жұлдызды әлемнің жұмбақтарын ашуды арман еткен. Нәтижесінде дүние туралы түсінігі, көзқарасы қалыптасқан. Адам бойындағы небір тылсым күштерді де тануға ұмтылған. Қазақ халқының дүниесезімі мен дүниетанымының ерекшеліктері өзі өмір сүрген ортамен тікелей байланысты.

Қазақ халқы басқа еуропа халықтары сияқты табиғатты өзгертуге немесе оған үстемдік етуді мақсат етіп қоймаған. Керісінше, табиғатқа бейімделіп, онымен гармониялық қатынас орнатуды мақсат тұтқан. Қазіргі заман тілімен айтқанда, көшпенді қазақтардың экологиялық санасы биік болған. Сондай-ақ қазақ дүниетанымының ерекшеліктерін айтқанда, ескерер мәселе, ол - қашанда олардың еркіндік пен бостандық сүйгіштігі. Қазақ жерінде ешқашанда құлдық болмаған. Қазақ қашанда теңдік пен әділеттілік мәселесіне қатты назар аударған. Теңдікке негізделген әділеттіліктен әлеуметтік айырмашылықтар мен әлеуметтік бірігу аз болған. Байлыққа жетуден гөрі ар-намысты жоғары ұстау халықтың қанына терең сіңген құндылық. Онымен тығыз байланысы бар нәрсе - бар затқа қанағат ету де қазаққа тән қасиет.

Ұжымдық мүддені жеке мүддеден гөрі жоғары ұстау – ол да көшпенділік өмір салтынан шыққан құндылық. Өне бойы көшіп-қону барысында қашанда әр қилы қиындықтарды, қауіп-қатерлерді бастан кешуге тура келді. Ол-ерлікті, батырлықты қасиет етуді талап етті. Көшпенділердің өмірі өне бойы қауіп-қатерлерден, соқтығыстардан тұрғаннан кейін ол күнбе-күнгі өмірді бағалап, алудан гөрі болуды жаратқан. Әрбір күнді той-думанға айналдыру, өзін шешен сөзбен, даналықпен көрсете білу, әртүрлі сайыстарға қатысу, «сегіз қырлы, бір сырлы болу» бабаларымызға тән нәрселер болған. Қазақ философиясы тарихында әйгілі ғалым Ш.Уәлихановтың орны ерекше. Ол «Даладағы мұсылмандық жөнінде», «Қазақтардағы шамандықтың қалдығы», «Тәңір (құдай)» деген еңбектерінде философияның негізгі мәселесіне қатысты пікірлер айтқан. Уәлиханов сыртқы дүниенің адам санасынан тыс өмір сүретіндігіне шек келтірмейді. Ол қазақ жерінде шамандықтың орын алу себебін түсіндіргенде «сыртқы дүние: күн, ай, жұлдыздар және жер – алғашқы құдірет болып табылады» деп көрсетеді.

Оның еңбектерінен себептілік заңдылығын құптайтындығы, себепсіз құбылыс болмайтындығына кәміл сенетіндігі байқалады. Қазақ ағартушылығының көрнекті өкілі Ы.Алтынсарин бала дүниетанымының философиялық мәселелерімен алғаш шұғылданып, осы бағытта тамаша үлгі жасады. 20 ғасырдың басындағы басқа да қазақ ойшылдарының шығармаларында жалғасын тауып, кең өріс алды.

Қорыта айтқанда қазақ дүниетанымының бастауын сонау Қорқыттан бастасақ болады. Жалпы қазақ халқының дүниетанымында түрлі мәселелерге көңіл бөліп қарастырылған. Мысалы діни тұрғыда түсіндірілген наным сенімдерін атауға болады, сондай-ақ мифологиялық жағдайларға да байланысты дүниені тануға тырысқан. Халық көшпелі мал шаруашылығымен айналысқандықтан тікелей табиғатпен байланысатын тұстарын да аңғару қиын емес. Сондықтан қазақ халқының дүние ұғымын кең ауқымда алып қарастырамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Жарықбаев Қ. «Ақылдың кені» ұлағатты сөздер Алматы, 2008 ж.
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәли «Философия тарихы» Алматы, 1999 ж.
3. Саясат журналы № 7, 2008 ж.
4. Евразийские сообщения журналы, № 2, 2010 ж.

Резюме. Одной из основных проблем изучаемых в казахской философии выступает проблема мировоззрения. Казахские би, жырау, поэты способствовали формированию духовного мира казахского народа. Особенности мировоззрения и мироощущения казахского народа тесно связано с окружающей средой. Казахский народ как и другие европейские народы никогда не стремились к

изменению или господству над природой. Наоборот, стремился к адаптации природы, установке гармоничных отношений.

Р.Г. Шакирова
к.ф.н., ст. преп. КазАСуТ

СУФИЙСКОЕ УЧЕНИЕ ХОДЖИ АХМЕДА ЯСАВИ

Личность самого Ходжи Ахмеда Ясави окутана тайной и множеством различных историй, как реалистичных, так и находящихся за гранью и границами реализма. В тюркском мире Ходжа Ахмед Ясави представлен не просто как суфий, а как святой человек, которому было даже передано особое знание о мире. Если подходить с позиций современного человека, то мы можем интерпретировать текст «Диван-е-хикмет» как текст - назидание, что было не только популярно на тюркском Востоке, а вообще, в целом, на исламском Востоке.

Существовало понятие «диване», «дивана» - означающее человека, сошедшего с ума, но сошедшего с ума обыденного. В суфийском понимании «дивана» - человек, который жил только сердцем, а не умом, можно сказать, что «дивана» представлен в мистике как принцип жизнедеятельности человека. Возможно даже можно сделать предположение, что название «Диван-е - хикмет» связано не просто словом «собрание» - диван, сборник, а то, что в этом обозначении своего произведения Ясави зашифровал ту тайну, которая связано с «сердцем», которое отдано Аллаху как принадлежащее ему, ибо в нем находятся аль- Хакк и «диване» одновременно, что означает – сердце, в котором заключена любовь к истине, т.е. к Аллаху.

«Диван-е-хикмет» - можно перевести и как «Собрание мудрости». Слово «хикмет» употреблялось в нескольких значениях – «знание медицины», например Юсуф Баласагуни использует понятие «дивана хикмет» именно в этом смысле: «врачам знание медицины не принесло пользы в деле избавления от смерти; где врачи – хакиды, а знание медицины – хикмет» [1, с.199].

Поэтому, возможно «хикметы» - не просто слова мудреца, хакима, а слова, пришедшие по велению Бога. Таким образом, хикметы имеют двойное значение: слова мудреца и слова Бога, и в этом случае, возможно истолкование данного названия как слова Бога, но изрекаемые хахимом. Статус хакима – мудреца - очень часто связывался не только с рациональной формой постижения мира, но и со статусом святого. Человек же, наделенный научными и профессиональными знаниями, часто назывался «ариф» - знающий, образованный, мудрец» [1, с.51].

Истолкование сегодня «Хикметов» Ходжи Ахмеда Ясави, с одной стороны весьма сложно, связано это, прежде всего с достаточно большим количеством интерпретаторов его творчества. Реконструкция «Хикметов» у различных авторов, тем не менее, сводится к некоему центру, из которого следует понимать его творчество. Этим центром является своеобразный ясавистский синтез тюркской и исламской духовности.

«Хикметы» Ясави отличаются от других суфийских текстов большим социально-этическим потенциалом. Ясави, соединивший традиционную этику тюрков и этику ислама, стал культовой фигурой тюркского мира.

Известно, что Ахмед Ясави считал себя рабом Аллаха, Истины, Чистоты и Любви. Было у него два учителя – Арстан Баба и Хамадани. Аль – Хамадани, преподававший и проповедавший в то время в одном из крупных центров тюркского мира - Бухаре, относился к течению нерадикального суфизма. Естественно, что, обучаясь у известных суфиев и теологов, Ясави получил прекрасное образование в области калама и суфизма. Центры, в которых проходили, образование знаменитые ученые, были местом пересечения многих культур. Бухара, Туркестан, Самарканд, Хорезм – центры, соединявшие и осуществлявшие межкультурный обмен и диалог. «Мавераннахр является одним из великих центров исламской учености. Мыслители чьи имена до сих пор знает каждый образованный мусульманин, родом

отсюда: ал- Бухари – творец знаменитейшего собрания хадисов, философы Ибн Сина и аль-Фараби, ученый – энциклопедист ал-Бируни, математик аль- Хорезми, астроном Улугбек. Далее следует назвать таких известных суфийских мыслителей как Наджима уд-Дина Кубру, Ахмеда Ясави, Бахаеддина Накшбанди, давших жизнь многим мистическим орденам» [3, с.3]. «Диван-е-хикмет» связано с темой любви в мировоззрении Ходжи Ахмеда Ясави. Понятие «мировоззрение» достаточно сложное. Возможно, в последнее время в отечественной философско-культурологической литературе весьма часто и довольно даже неадекватно употребляется это понятие. «Мировоззрение – система представлений о мире и о месте в нем человека, об отношении человека к окружающей его действительности и к самому себе... Это способ духовно-практического освоения мира» [4, с.366]. В мировоззрении реализуется все то, что мы называем и миропониманием человека и мироотношением, то, что формирует его ценности и критерии этих ценностей. В средневековом тюркском обществе мировоззрение носило религиозный характер. Религиозное мировоззрение исходило из принципа Бога – творца и созидателя мира, и человека. Мировоззрение Ахмеда Ясави исходило из этих главных средневековых постулатов. Постановка известных вопросов: «Кто я? Зачем я? Куда идти? и Что делать?» - Характерные вопросы для человека, пытающегося обрести духовные основы собственного бытия, которые базировались бы на фундаментальных основаниях.

Ходжа Ахмед Ясави всю свою жизнь и свои поступки понимал и строил в соответствии с божественными заповедями и законами. Жизнь туркестанского суфия проходила не просто в ожидании встречи с Богом, а в ощущении постоянного присутствия Бога в нем самом, в его делах и поступках, в его отношении к другим людям, в его оценке окружающего мира и окружающих его людей. Основой его мировоззрения является любовь, любовь к Богу и любовь к человеку.

Мы еще раз обращаем внимание на то, что тюркский суфизм был нерадикальным течением, не тем суфийским учением, за которое пострадали суфии, например, аль-Халладж, ар-Руми и многие другие. Если многие суфии были преследуемы в Багдаде, Хамадане, Хорасане, то в Туркестане существовало большое количество дервишских орденов, к которым относительно спокойно относилось ортодоксальное духовенство и власть.

Обращая внимание на факт преследования исламских мистиков в других регионах, еще раз необходимо отметить, что в Туркестане суфии почитались за святых и если здесь использовать христианскую терминологию, то можно сказать, что многие тюркские суфии фактически «канонизировались» как сам Ходжа Ахмед Ясави.

Познание мира и людей, которых сотворил Создатель, для Ясави осуществлялось через мистическое озарение и экстаз. Суфии считали, что познать адекватно мир возможно лишь через мистическое начало, таинственное начало, которое осуществляется через близость и единение с Богом «в экстатическом переживаемом акте откровения» [5, с. 630].

Ясави все время говорит о сердце, в котором возгорится единственная и всепоглощающая любовь к Богу, которая преобразует мир. Мир, основанный на любви – справедлив и добр. Понятие добра и справедливости реализуется только любовью. «Диван-е-хикмет» призывал человека подумать о том, что он делает и каковы его помыслы.

Считается, что суфизм Ходжа Ахмед Ясави носит пантеистический характер, это не совсем так. Растворенность Бога и его присутствие во всех вещах для суфийского учения были основанием теории единства и целостности Бога. Будучи проводником идей ислама, Ахмед Ясави проводил его не просто обучая тексту Корана, не просто разъясняя Сунну, весь его жизненный путь был проповедующим и несущим смысл Бога во всех вещах. В этом светоносном пути главное место отводил он любви к Аллаху.

Его учение, как мы уже отмечали, носило в себе множество элементов тюркского духовного мира, как прошлого, так и того времени, к которому он принадлежал. Страстная, самозабвенная любовь к Богу осуществлялась через любовь к людям. Ясави в «Хикметах» подвергает резкой критике обогащение одних за счет других, призывает людей опомниться, не делать зла. В его произведении существует некая патриотическая позиция, желание видеть мир устроенным по принципу универсальной любви. Здесь необходимо обратить внимание

именно на этот исключительно «тюркский» момент воззвания к людям, к народу. Согласно тюркской традиции феномены акынства, различные толгау, жырау и т.д. несли в себе исключительно важный момент настоящего состояния общества. Акыны выражали жизненную универсальную установку своего времени, ссылаясь на прошлое и печалась за будущее. Ясави связывал безнравственное, беспринципное состояние людей не только с воздаянием в следующей жизни, но и в этой. Бессердечность, потеря совести, стыда, мужества – все это имело смысл в этой реальной жизни. Поэт – суфий – чаще всего вел отшельнический образ жизни, не вмешиваясь в повседневную, реальную жизнь. Он жил другими ценностями. Однако для тюркского суфизма, в целом, характерна – эта яркая позиция вмешательства в социальную жизнь посредством слова, слова назидającego, карающего, наставляющего, устрашающего, обличающего, умиротворяющего, примиряющего.

«...Но Х.А. Ясави был не просто поэтом-лириком, он был трибуном, хакимом. Его хикметы призывали человека в борьбе со злом, несправедливостью, алчностью и жадностью. Власть имущих и религиозных служителей: мулл, имамов, лицемерие которых приводило к человеческим и народным страданиям» [6, с.67]. Оправдана ли такая воинствующая позиция суфия? Характерна ли она для аскета, ищущего только единения с Богом? Она характерна только для тюркского суфизма и одного из величайших тюркских суфиев – Ахмеда Ясави.

Согласно тюркской традиции поэт должен был выражать свою боль и свой гнев, он должен был быть заступником бедных и сирот. Однако, отметим, что Ходжа Ахмед Ясави никогда не призывал к бунту, как это делалось другими дервишскими орденами. Его путь преобразования был преобразованием через любовь. Именно любви отводил он роль преобразующей силы. Согласно суфийской традиции Ахмеда Ясави разделял любовь на два вида: человеческую и божественную. Любовь человека и любовь к человеку осуществлялась в контексте высшей, божественной любви. Но, однако, она складывалась из повседневных поступков, из отношений, творимых повседневной жизнью: это поведение человека в обществе, творение добрых дел, формирование в себе чувства доброты и справедливости, чувства скромности и стыда, стремление избегать злословия, любить правду, ненавидеть ложь.

Ходжа Ахмед Ясави – суфий, который любовью и через любовь пытался понять начала и смыслы вещей. Антропологическая направленность его учения вела к пониманию человека через суфийское толкование философии человека, которого создал Бог. И созданный Богом человек просто не имел права на жизнь безнравственную, на жизнь, в которой нет места Богу и божественной любви.

Понятно, что суфизм в целом проповедовал мир, наполненный светом и любовью Бога, это был не пантеизм, а исламская универсальная точка зрения на божественное происхождение мира.

Во всех суфийских учениях существует традиция продолжения идей учителей суфизма. Каждый суфий знал и прекрасно разбирался в трудах предшествовавших ему учений. Вбирая в себя и свое учение некую последовательность, они как будто продолжали начатое дело, но доводили его и развивали в своем учении в тех пределах, в которых суфизм раскрывался только им. В «Хикметах» Х.А. Ясави упоминает суфиев, которые шли по пути любви к Богу и обрели смерть, например аль-Халладж: «По пути любви прошел влюбленный Мансур, дав обет верности истинной любви. Много слышал он проклятий и оскорблений. О, мусульмане, и я стал подобным Мансуру» [7].

Как и все суфии, Ясави выступал против догматического богословия, против догматического показного благочестия мулл; путь которых вовсе не был связан с нравственной чистотой. Он считал, что многие представители официальной религиозной власти искажают вообще смысл Корана. Верное и истинное понимание Корана возможно только при помощи любви к Богу. Однако хотелось бы обратить внимание на один из «Хикметов»:

«Если настанет конец света, уйдет разум.

Люди начнут поедать друг друга.

Предадут свою исламскую веру ради мирского.

Хочу сказать эти слова разумным людям» [1]

Употребляя слово «разум», Х.А. Ясави понимает и использует его в рационалистической традиции, которая была присуща тюркскому миропониманию и тюркской философии. Кроме того, мы можем связать это и с традиционной арабоязычной исламской философией, которую прекрасно знали суфии, именно из философской среды выходило немало знаменитых представителей суфийского учения.

Ходжа Ахмед Ясави считал, что мир устроен справедливо, мир становится злым, несправедливым и лицемерным из-за жестокости, лицемерия самих людей. В этом его понимании слышны мотивы древнетюркских сказаний о человеческом счастье под покровительством Тенгри и его потере, связанной именно с потерей стыда. С потерей нравственности и благочестия связана была потеря тюрками своего государства, и было оно возвращено им Тенгри, когда человек преобразовывает себя и мыслит себя в праведности и справедливости. Ахмед Ясави считает, что вопрос о счастье, благе людей связан с благоволением Бога, которому необходимо отдать все свои помыслы.

Борьба с жестокостью и злом в мире преодолима только личным суфийским «тарика», только возвращая в себе нравственную чистоту, доброту и терпение, поборов в себе эгоизм, наполнив мир любовью, как это сделал в начале творения Аллах, можно достичь любви Аллаха.

В данной статье говорится о суфийском учении Ходжи Ахмеда Ясави, где основой его мировоззрения является любовь, любовь к Богу и любовь к человеку.

ЛИТЕРАТУРА

1. Новейший философский словарь. С 580, - М., 2003. - 1280 с.
2. Древнетюркский словарь - М., 1973. - 800 с.
3. Ульрих Рудольф. Ал.-Матуриди и суннитская теология в Самарканде - Алматы, 1999 (перевод с нем. языка) С. 3-5, 286 с.
4. Философский энциклопедический словарь. - М., 1989. - 815 с.
5. Бертельс Е.Б. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. - М., Наука, 1965.- 520 с.
6. Аюпов Н.Г., Нысанбаев А.Н. «Тюркская философия: десять вопросов и ответов» - Алматы, 2006. - 143с.
7. Х.А.Иассауи «Диуани хикмет» с.72 цитируется по книге: Абуов А.Н. «Мировоззрение Х.А.Ясави». - Алматы, 1997. - С.85, 196 с.

Л.Ғ. Сарсен

*Қ.И. Сатпаев атындағы ҚазҰТУ,
Қазақстан тарихы және әлеуметтік-гуманитарлық кафедрасы*

К. ЯСПЕРСТІҢ “БЕЛДЕУЛІК УАҚЫТ” КОНЦЕПЦИЯСЫН ҚАЛАЙ ТҮСІНЕМІЗ?

Белдеулік ұғымын тұтастық, орталық, негіздік, тарихилық деп анықтауға болады. Ясперстің “Смысл и назначение истории” еңбегіне сүйене отырып белдеулік уақыт мәселесіне талдау жасап көрейік. Белдеулік уақыт рухани қазынаны ашатын бірден бір құрал. Руханилық мәселесінде ұлтқа, дінге, тектілікке жіктелу керегі жоқ сияқты. Біржақты адам болып қалмау үшін де руханилықты көтеру керек.

Ясперс XX ғасырда өмір сүрген философ болғандықтан белдеулік уақыт мәселесін жайдан жай көтеріп отырмағанын байқауға болады. Қазіргі таңда біз газет, журнал, теледидардан болсын соғыс, терроризм, экстримизм мәселесінен басқа ештеңе естуге де

көругеде болмайды. Мүмкін осы мәселелер демократиямен тығыз байланысты шығар, мемлекеттің, адамның бостандығы, еркі шектеусіз кімге соғыс ашам десе өз еркі. Біздің тандап алған демократия әлеміміз, демократия принциптері өзімізге кері әсерін тигізіп отырған шығар.

Мысалы ежелгі грек философы Платон демократияға қарсы шығады. Неге? Бұл қоғамда көпшіліктің билігі үстем етеді, мұғалімді оқушы билейді, ата-ана болса өз туған баласынан қорқады, сөйтіп мұның бәрі ретсіздікке “хаосқа” алып келеді. Бәлкім дүниежүзіндегі жағдай осы ретсіздікке келе жатқан шығар. Мысалы қазір А мерика, Ирак, Пакистан, Израиль, Солтүстік Корея, Қытай т.б ірі мемлекеттердің ішкі және сыртқы жағдайы бүкіл адамзатты аландатуда. Саяси тұрақсыздық орын алған кезде адам тек қана өмірінің тыныштығын, өмірінің қауіпсіздігін ойлайды емес пе. Бұл кезде мәдениет, өнер, руханилық, философия жайлы пайымдау қиынға соғады. Бәлкім ортақ идея немесе дін қажет шығар.

Көптеген философтар осы мәселені шешу тұрғысында сан қилы идеялар, қағидалар, ойлар айтқан болатын. Барлық адамзатты ажыратпай, керісінше біріктіретін ортақ идея немесе дін бар ма? Мұндай қағиданы Ислам, Христиан, Буддизм ұсыналмайды. әрине ортақ, жақын идеялар жоқ емес, бар бірақ ортақ дін жасау мүмкін емес. Ал Ясперс болса адамзаттың бәріне ортақ философиялық сенім қажет деп үгіттейді.

Флософиялық сенімнің түп тамыры тереңде жатыр. Философиялық сенімнің пайда болуы біздің қарастырып отырған “тарихи белдеуден” бастама алады. Ясперше айтар болсақ “белдеулік кезең жуықтап алғанда 800-200 ж.ж. б.з.э. уақытты қамтиды. Осы уақытта Қытай, Үнді, Персия, Палестина, ежелгі Греция ірі рухани қозғалыстар болды”.

Сол кезеңде қалыптасқан адам бейнесі әлі күнге шейін сақталып келеді.

“Белдеулік кезең”- көп құдайшылдықтың орнына, дәстүрлі діндер келді, мифологиялық сана философиялық санаға ауысты. Ішкі құрылымы жағынан бір біріне жақын рухани орталар бастама алды.

Ясперс белдеулік уақытқа Қытай, Үнді және Греция мәдениетін философиясын жатқызады. Белдеулік уақытты жалпы тілмен “Алтын дәуір” деп те атауға болады.

“Қытайда, Үндіде, Грецияда жаңа кезеңде, адам болмысының тұтастығын және өзінің шекарасын сезінеді. Оның алдында әлем қорқынышты және өзінің дәрменсіздігі ашылады. Жардың шыңында тұрып, радикалды сұрақтарды қойып, еркіндік пен құтқару жолдарын іздестіреді. Өзінің шекараларын сезінген сәттен бастап, алдына жоғары мақсаттарды қойып, сана–сезімнің абсолюттілігін танып трансценденттік әлемнің айқындығы анықталады”

Ясперстің ойы түсінікті, руханилыққа, трансценденциялық күйге жету үшін, саналы ой әрекет қажет екенін айтады. Адам өзінің шектілігін, өлім алдында әлсіздігін сезініп, болмыстың соңғы сұрақтары қойылады. Бұл сұрақтарды Ясперс экзистенциалистік философияда өте терең қарастырып, философиялық талдау жасайды. Осы сұрақтарды адам тіршілік етуінің мәнділігі, болмыс мәні деп жинақтауға болады.

Лазо Эрнст белдеулік уақыт жөнінде былай деп жазады: “ Бір уақытта 600 б.з.д. жыл ішінде Персияда Заратустра, Үндіде Будда, Қытайда Конфуцзы, иудейлерде әулиелер, Римде Нума (Ежелгі Римнің екінші патшасы 715-673 Х.т.д.) патшасы, Эллада да алғашқы философтар иондықтар, дарилер(пифагорейцтер) , элеттардан пайда болуы кездейсоқтық емес” деген. Оның идеялары Ясперс пен үндістікте екенін байқаймыз.

Руханилықтың оянуы, Ясперс бойынша адамзат тарихының бастамасы, мәдениеттерді бір бірінен бөліп қарастырудың өзі тұрақтылықты жояды. Халықтар арасында шынайы байланыс рухани байланыс. Шынайы рухани өмір “шекаралық жағдайларда” ашылады, адамның қарым қатынасы экзистенциалистік деңгейге көтеріледі. Ясперс өз философиясында “жағдай” деген ұғымды көп қолданады. Оның “ жағдайы” –ол “кезең”, “уақыт” деген ұғымның мазмұнын ашады. Рухани өмір бір бірінен шығу тегімен, құрылымы жағынан алыс болса да, әлемдік мәдениеттер қатар бәр уақыта пайда болды. Ясперс А.Тойнби мен О.Шпенглердің “мәдениет циклдер” теориясына сыни көзқараста болып, адамзаттың шығу тегі мен дамуы біртұтас деген идеяны ұстанады. Әрине мұны ғылыми түрде дәлелдеу мүмкін емес, бырық оған философиялық сенімді аргумент етіп алады.

Ясперс адамзаттың рухани тұтастығына сенуден бірден-бір дәлелі ол “белдеулік кезең”, бір-бірінен ашық жатсада, бір уақатта пайда болып дамыған мәдениет, философия тарих ошақтары ақиқаттың нышаны депте айтуға болады. “сол уақытта жасалып, пайда болғанымен адамзат әлі күнге шейін сонымен өмір сүріп келеді. Оның әрбір жаңа үрдістері, белдеулік кезеңге оралуы, әр рухани шарықтауы белдеулік кезеңнің өрлеуі деп аталуы мүмкін”

Бір-бірімен байланыспайтын қоғамдық даму паральдерін ғылыми түсіндіру мүмкін бе? Деген сұрақ туындайды. Бұл мәселені түсіндіру үшін Ясперс әлә күнге дейін бір ғана тарихи гипотеза бар дейді. Ол М.Вебердің гипотезасы Орталық Азиядағы көшпелі үндіевропалық халықтың Қытайға, Индияға, Батысқа қоныс аударып, енуі.

“19-6 ғ.ғ.б.з.д. Грецияда, Үндістанға, Қытайға бір уақытта әлемнің мәдени аймақтары құрылып, дін мен философия арасында ортақ келісімдеге келді. Осы кезден бастап әлемді қызықтыратын көзқарастар пайда болып, кейін оларды жүйелеп, қайта зерделеп, өркейтіп трансформациялады”

М.Вебердің теориясы бойынша көшпенді халықтар аттың арқасында әлемді танып, болмысты түсіне білген, әлемге батырлық пен трагедия эпостарының негізін салды. Көшпенділер ежелгі мемлекеттерге шабуылдар жасап, оларды жаулап алған. Үшінші мың жылдықта Европаға, жуықтап алғанда 1200 ж. Иранға, Үндістанға, Қытайға дейін жетті. Бұл көшпенді халықтарға дейін Қытай мен Европа аралығында қоныстанған тайпалар болды. Тарих көрсетіп отырғандай осы екі күштердің арасында күрес, және евро-азиаттық одақтың ішкі байланысы туралы сөз қозғайды. Көшпенді халықтар бір-бірінің дәстүрі мен мәдениеттер алмасуы негізінде мәдениет сұхбаты пайда болады. Жалпы Евразия континентінің шығу тарихының орталығы және Орталық Азия халықтарының табылған қазбаларына қарап, олардың техникасының, оюының, құрал-саймандарының, тұрмыс заттарының ұқсастығы байқалған. Көшпенділер жүргізген өмір салтты кеңістікті өзіне бағындыра алды және үздіксіз айырбастың орын алғанын көруге болады.

Белдеулік уақытта адамның санасы, тарихы, мәдениеті, мемлекеті, әлеуметтік құрылымы қалыптасты. Мысалы Ясперс белдеулік уақытқа сипаттама бергенде Қытайдағы Конфу-цзы, Лао- цзы, Мо- цзы, Чжуан- цзы, Ле-цзы философтарын айтады және Индиядағы Будда іліміне, Упанишаттарға және т.б мемлекеттерді көрсетті, Грециядағы ұлы философтар Гомер, Парменид, Гераклит, Платон философия тарихына әсерін аңғаруға болады.

Ясперс өзінің “Великие философы” атты еңбегінде Иссус, Будда, Конфуций және Сократтан бастайды. Олар адамзат болмысын анықтап, философиялық ойдың дамуына үлкен ықпал жасаған және оларды үлгі өлшем ретінде қарастырады.

Ясперс Будда іліміндегі аман қалудың (спасение) практикалық жағына және оның жолдарына айрықша көңіл бөледі. Будда іліміндегі қайғы қасреттен құтылудың 4 жолы мен нирвана мезеттері Ясперстің экзистенция және трансценденциясына жақын келеді. Экзистенция зерттеу пәні бола алмайды, ол ешқашанда объектіге айналмайды. Оған тек біріншіден болмыс арқала және жалпы сана арқылы, екіншіден рух арқылы ғана жақындасып жетуге болады. Экзистенцияны шекаралық күйде сезіну мүмкін. Ясперс бойынша шекаралық күйде адам тобырдан шығу мүмкіндігін басынан өткізеді. Экзистенция шынайы тіршілік, шынайы тұлғалы тіршілік. Ал трансценденция адам тіршілігінен тысқары жатсада, оған мәнділік пен құндылық беріп отырады. Ясперстің философиясында экзистенция ментрансценденция ажырамас бірлікте. Адам өз болмысын трансценденцияда айқындағанда ғана “шынайы” адам бола алады. Экзистенцияның тіршілік етуінің жалғыз тәсілі “философиялық сенім”. Жоғарыда тоқталып кеткеніміздей Ясперс адамзаттың шығу тегі мен дамуы біртұтас идеяны дәлелдегенде де “философиялық сенімді” алға тартады.

Демек, бұл тұжырымдардан кейін Ясперстің ойы түсінікті, айтылып отырған белдеулік уақыт, экзистенция мен трансценденция, философиялық сенім арасындағы байланыстар айқын көрінеді.

Ясперстің Будда жөніндегі ойларына оралайық. Оған Будда ілімі танымға емес, аман қалудың жолдары мен ақақатқа жету деген идеяларын қолдайы. Будда каста шынжырларын бұзған, әлеуметтік реформатор. Будда ілімі о бастан философия болды, кейін оны құдайға

сенімі бар дінге айналдырды, ал Будда болса өз ілімін уағыздаған Құдай деп танылды дейді Ясперс.

Конфу-цзы ілімінде Ясперс ата-бабаларына тағзым жасап, ескіні қайта өрлету арқылы аман қалудың жолдарын іздеуді ең басты идея етіп алды. Конфу-цзы жәй өткенге еліктеу емес, қашанда ақиқаттың қайталануы.

Ал, “батыстық сана үшін тарихтың белдеуі – Христос”. Ясперс христиандыққа грек пен римдіктердің әсеріде болды соның арқасында тұтас, ортақ дүние қалыптасты. Ал христиандық шіркеуу болса қайшылықтарды шешіп, өз идеаларын тауіп, тұрақты дәстүрін қалыптастыра алды дейді.

Белдеулік уақытқа жету үшін мифтік, дінни кезеңдерінен өтеді. Ясперс белдеулік уақытты сипаттай келе мифтік кезеңге тоқталады. Ясперс бойынша “Миф – ол бейнелеу, елестеу, суреттеу тілдері”. Миф туралы айтқанда бірнеше аргументтерге тоқталады: миф ойлау образы мен мазмұны жағынан тарихилық; Миф тарихты сипаттайды; болмыс туралы тұтас көзқарасты қалыптастырады; Мифте шындық туралы сөз қозғалады. “Миф экзистенциялды мағынаға ие бола алады, адамның әлемде өзін өзі ұғынуын көрсетеді”. Ясперс үшін шынайы мифтің үлгісі “гректік рух”. Ясперсті аландататын жайыт, ол қазіргі танда рационалды күрес заманымыз, мивке қарсы шығып, олар о бастағы маңызын жоғалтуына назарын аудартады.

“Тарих өз тұтастығына қарамастан, ол түрлі әлемдер бейнесінің біртіндеп ауысуы: біртіндеп құлдырауы, спираль тәрізді жоғары өрлеуі ”. Ясперстің пайымдаулары тарихи құлдырау, спираль және жоғары өрлеу принципін көрсетіп отыр. Әрине оның көз қарастарынан байқайтынымыз, белдеулік уақытты қазіргі заманға қайта орнату мүмкінсіздігі, белдеулік уақыттағы әлемдік империялар мәңгі жасай алмағанын, бірақ оның ұзақ ғасырлар бойы билеп, саяси аренада орнын жоғалтпауы. Бұл империялардың орнына, олардың тарихи мәдениетін жалғастыратын жаңа мемлекеттер келді, сол жаңа мемлекеттергеде белдеулік кезең үлкен ықпал жасады. Тарихты екі рет қайталау мүмкін емес.

Белдеулік мәдениет сол аймақта қалып қалмай көптеген Батыс Германия, Америка, Словян, малайзия, Орта Азия т.б.көптеген елдерге таралды. Әрине кейбір үрдістер сақталып, басқалары өзгеріске ұшырап жаңаланып, болмаса ұмыт қалды. Алысқа бармай оны өз мәдениетімізден, салт дістүрден байқауға болады. Ол да табиғат заңы сияқты, тарихи дамудың жолдарының бірі шығар.

Тарих дейді Ясперс, руханилық фактормен анықталып, онда экзистенциалистік сарын негізгі роль атқарады.

Әлемдік тарихтың белдеулік уақыт құрылымын үшке бөледі:

1. Белдеулік халық. Бұл халықтар оздерінің тарихын жалғастырушылар. Адамның тарихының рухани негізін қалыптастыра алғандар. Сперс бұл халықтарға қытайлықтарды, үнділерді, ирандықтарды, иудей мен ректерді жатқызады.

2. Олқылықты білмеген халықтар. Олар белдеулік мәдениеттердің ықпалын басынан кешпей, өзінің мемлекетін, қоғамдық өмірін, сәулет өнерін, поэзия және магиялық діндерін жасады. Бырақта бұл істер құлдырау кезеңде жасалып, жаңа пайда болған күштер оларды мүлдем жойып ішкі мәдениетін жоғалтып алды. Ясперс оған мына мысалды келтіріді. Египеттен римдыққа жақын болған халықтар мен римдіктерді жатқызады.

3. Бұл халықтар белдеулік уақыттың рухани тарбиесін қабылдай алмады. Сондықтанда олар тарихи әлемде билікке, саяси төңкерістерге жақын болған халықтар, оған Ясперс макидониялықтар мен римдіктерді жатқызады.

Белдеулік уақыттың мәні неде? деген сұрақ туындауы мүмкін. Ясперстің ілімінде осы сұраққа жауап ізделік: А) белдеулік уақытта өзіміздің әлемдік тарихи бейнеміздің негізін табуға болады. Тарих тұтастығын адамдардың бәр бәрәмен коммуникацияға түсуімен анықтай аламыз. Б) Бізді коммуникацияға шақырыды. Ол үшін ортақ дін, Құдай болу керек. Бірақ, демекші онда фанатизмнен, билік үшін еріктен, өзін алдаудан, такаппарлықтан алшақ болу керек дейді Ясперс. В) Белдеулік уақытқа оралған сайын оның маныздылығы артады. Оған жету дегеніміз қазіргі жағдай мен тарихи дамуды дұрыс ұғыну.

Ясперс белдеулік уақытты мәселе етіп көтеруінің себебі ол руханилыққа, мәдениетке, философияға қайта жол ашу. Өйткені сол үштік орта адам өмірінің тіршілік етуіне, болмысына, өмірінің мәнін түсінуге, шынай тіршілік етуіне, экзистенция сұрақтарына жол табады.

Үштік тарихи белдеу бізді шексіз шынайы коммуникацияға шақырады. Бұл коммуникацияға 3 бастаманың болуын қажет етеді. Жалпы Ясперстің философиясында жеткілікті, бір біріннен ажыратып қарастыруды мақұлдамайтын байқауға болады. Ол жалпылықты, орталықты, әлем, адамзат болмысының үйлесімдігін, қайжақта болсада байланысты табуға тырысады. Мысалы оған дәлел Ясперстің “тұтас адам” ұғымы, әлемдік тарихы, Экзистенциалистік философиясы, философиялық сенімі және саяси көз қарастарының арасында бір бірімен байланыс жатыр.

Қорыта айтқанда Ясперстің белдеулік уақытында руханилыққа үндеу жатыр. Сол кездегі философия, адам өмірінің барлық философиялық сұрақтарына бағыт пен бағдар көрсететін құрал ретінде қабылдауға болады.

Демек, Ясперстің “белдеулік уақыты” тарихпен, экзистенциалистік философиясымен, руханилықпен тығыз байланыста деген қорытындыға келеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ясперс К. Смысл и назначение истории. М.: 1994.-527
2. Типсина А. Немецкий экзистенциализм и религия. Л.: 1990.-152
3. Кодуа Э. Немецкий экзистенциализм о сущности философии. Тбилиси 1989.-214.
4. Габитова Р. Человек и общество в немецком экзистенциализме. М.: 1972.-286
5. Арлова Е. Очерки философских течение в XX веке. М.: 1993.-42
6. Долгов К. От Кьеркегора до Камю: философия. Эстетика. Култура. М.: 1990- 397

Резюме. В статье рассматривается проблема К.Ясперса «осевое время». Концепция «осевое время» берет свое начало с духовности. Оно возникла 800 -200 гг д.н.э в Греции, Индии и в Китае.

Summary. In article Kazakh culture and art of songs are considered. During leistering the folk songs, we can learn the history and tradition of a folk. Art of song is spiritual culture. Modern art is going , that is to say over coming “too human”, our task is to save and pass culture heritage of Kazakh nation.

А. Б. Сабитова

*Қарағанды облысы, Қарқаралы ауданы, Қарағайлы кенті
ЖББ №17 орта мектебі,*

КӨШПЕЛІЛЕРДІҢ ӨРКЕНИЕТ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

Қазақ халқының қалыптасуына байланысты, қазақ халқына тән материалдық және рухани мәдениеттің сипатты белгілері орнықты. Бұл қалыптасқан мәдениет қазақ халқының өз ата-бабаларының мәдени қазыналарын қамтыған мәдениет болды.

Халық бұқарасы материалдық мәдениет, рухани мәдениет жетістіктерінің жасаушылары болды. Өйткені, қазақтардың барша тіршілігі табиғатпен тамырлас. Жыл маусымдарымен санаса отырып, көшіп-қонуға бейімделген көшпелі қазақтың материалдық өндіріс жүйесі шаруашылықтың біртұтас құрылымын қалыптастырды. Мұның өзі бір-бірімен өзара біте қайнасқан әлеуметтік экономикалық және әлеуметтік-мәдени жүйені орнықтырды. Ендеше, көшпелілердің барша тіршілік болмысының табиғатпен етенелігін, олардың артықшылығы немесе кемшілік баландығы деп емес, тарихи даму барысындағы өмір сүрудің кепілі ретінде қарастыру керек. Бұл жөнінде Л.Н. Гумилев көшпелілердің табиғат жүйесін тани білгенін айта келіп: "дала ландшафтарына бейімделіп алғаны сондай, олардың шаруашылық тірлігі табиғатта болып жатқан процестермен бірігіп кетті де, өздері белгілі дәрежеде игеріп алған

жер табиғатының құрамдас бөлігіне, яғни дала биоценозының ең жоғарғы, қорытынды буынына айналды" – деп жазады [1,528].

Көшпенді өмір сүрген қазақ тіршілігінде табиғаттың, яғни табиғи ортаның алатын орны ерекше. Расында да, көшпелілер табиғат құбылыстарына, қоршаған ортаға қарсыласы ретінде қарамай, неғұрлым табиғат сырын терең танып, табиғатпен жақын болған сайын өмір сүруге қолайлы мүмкіндіктердің де молая түсетінін жақсы білді. Олар табиғатты бағындыру арқылы емес, табиғатпен тіл табысу арқылы қалыпты өмір сүруге болатынын тәлім-тәжірибе деңгейінде тани алды. Мысалы, жұлдыздарға қарап, ауа-райын болжай алуы, күнге қарап уақытты анықтай алуы, құстар мен жануарлардың, құмырсқалардың мінез-құлқына қарап табиғат құбылыстарының өзгеруін сезе білген. Тіпті қазақтардың табиғатпен астасқан мінез-құлқы, қадір-қасиеттерін «жұлдызы жарасқан», «айдарынан жел ескен», «қабағынан қар жауған», «көңілі көлдей» деп табиғат құбылыстарына теңегенінен байқалады.

Сондықтан да, көшпелілер үшін қоршаған орта, тау-тас, өзен-көл, дала-орман, табиғат құбылыстары, тіптен аспан денелеріне дейін баршасы "тұлғаланған", "кейіптенген" немесе "жанданған", қалпында қабылданған.

Қазақ халқының аспан әлемі жөніндегі түсініктері, байырғы қазақ күнтізбесі, бай әдеби мұралар, көркемөнердің сан алуан түрлері, шежірелік шығармалар, халық емшілігі және материалдық мәдениет мұралары т.б. ұрпақтан – ұрпаққа жалғасып келе жатқан көне мәдениет куәліктері екені анық.

Қазақтың мәдени құндылықтарының ішінде ұлттық өнер ерекше дамыған. Өнердің дамуы негізінен сол ұлттың күнделікті өмір салтына байланысты халықтың тұрмыс-тіршілігіндегі қажеттіліктен туындайды. Сол сияқты күнделікті тұрмыс қажеттілігінен туындаған қол өнерін айтуға болады. Оның ішінде – ағаштан, теріден жасалған ыдыс-аяқ; жүннен, теріден істелінген киім-кешек; асыл тастармен әшекейленіп, алтын күмістен жасалынған зергерлік бұйымдар; кілем, алаша тоқу, киіз басу т.б.

Қазақтың ұлттық киімінде этникалық, экономикалық және климаттық жағдайларына байланысты ежелгі дәстүрлері бейнеленеді. Киім мауытыдан, Жүн және жібек матадан киізден және аң терісінен тігілген. Қазақтарда құланның, ақ бөкеннің, жолбарыстың, жанаттың, бұлғынның, сусардың, ақ тышқанның терілері ерекше бағаланды. Бұл аңдардың терілерінен тондар тігілді. Шалбарлар күдерден, мауытыдан, шұғадан тігіліп, көрнекті кестелермен әшекейленді.

Қазақ ұлтының рухани мәдениетіне байланысты – сөз өнері, күй өнері, сән өнері сияқты өнердің басқа да түрлері жоғары дәрежеде дамыған. Қазақ өмірінің барлық белестері өлең мен жырға толған. Өлеңсіз өмірдің мәні де, сәні де келмейді. Қазақтың классик ақыны Абайдың: “туғанда дүние есігін ашады өлең, өлеңмен қара жерге кірер денең”, деген сөзі ағаш бесіктен жер бесікке жеткенше қазақ халқының бүкіл өмірі өлеңмен өтетіндігін бейнелейді.

Қазақ халқының ауыз әдебиеті - материалы мол, мазмұны терең, көркем де құнарлы қазына. Жер жүзі халықтарының ауыз әдебиетінде танылған сан алуан жанрлардың қай-қайсысы болса да, қазақ ауыз әдебиетінен табылады. Таңғажайып ертегі аңыздар, қиял-ғажайып әңгімелері, жаңылпаш, жұмбақ, бабалар ертегілері, мақал-мәтелдер, қара өлең, қайым өлең, тәмсіл өлең, тау (жерсу) өлеңі, ата өлең, бесік жыры, тойбастар, жар-жар, беташар, сыңсыма, қоштасу, жоқтау, жарапазан, бақсы сарына, шариғат өлең тағы басқалар.

Қазақтың батырлар жыры - үлкен оқиғалы эпостардың саны жүзге жуық. Оның бастылары: “Алпамыс”, “Ер Тарғын”, “Қамбар”, “Қобыланды” жырлары, қазақтың “қырық батыр” атты жырында қырыққа тарта батырдың ерлігі жалғастыра жырланған. Қазақтың ауыз әдебиетінің бай саласының бірі - романтикалық және психологиялық негізге құрылған лирикалық ғашықтық дастандары. “Қозы Көрпеш-Баян Сұлу”, “Қыз Жібек”, “Айман-Шолпан” және т.б. ондаған ғашықтық дастандар бар. Дастандар арқылы қазақ өмірі, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрі кең қамтылған.

“Қазақ қиссалары” деген атпен әйгілі болған “Бақтиярдың қырық бұтағы”, “Тотынам”, “Қырық уәзір”, “Қырық батыр” сияқты қыруар қиссаларды бір желіге тізген, ұшантеңіз

тоғыспалы дастандар бар. Олардан қазақ халқының өмірі, ақындық дарындылығы айқын көрінеді.

Қазақ мәдениетінің майталмандары атанған ақын-жыраулар, күйшілер, билер қырдағы ислам өркениетінің көрнекті өкілдері атанды, олардың діни білімдері де ерекше болды. Философия қазақ халқына сырттан танылған ілім емес, өзінің төл санасына жататын құбылыс. Философия халқымыздың әлеуметтік психологиясына, әлеуметтік дүниетанымына әбден сіңген.

Қазақ халқының философиялық дүниетанымы ойлау мәдениетінің шығу тегі көне түркі мәдениетінен V-VI ғасырларда басталған. Оны мәдениет тарихында мәдени мұралар Талас, Орхон, Енисей өзендері бойынан табылғандықтан Орхон, Енисей руна жазулары деп аталады. Сол замандағы түркілер мен қазіргі қазақ санасының арасындағы терең рухани сабақтастық бар. Әл-Фарабиден бастап кейінгі ғұлама ойшылдар Жүсіп Баласағұн, Ахмет Яссауи т.б. жатады. Қазақ халқының қоғамдық санасының қалыптасуына бұл ғұлама ойшылдардың ықпалы өте зор болған.

Қожа Ахмет Ясауи мен Асан Қайғыдан бастап Шәкәрім мен Міржақып Дулатовқа дейінгі қазақ мәдениетінің барлық өкілдері ислам руханиятының тасымалдаушыларына айналды.

Қазақ даласында «Құран», «пайғамбар», «шариғат», «ислам» сөздері үнемі айтылып жүрді. Араб-парсы классиктерінің шығармалары қазақ ұлттық мәдениетінің ажырамас бөлігіне айналды. Қазақ халқы ислам дініне кіргеннен кейін бүкіл саналы ғұмырында араб жазуын пайдаланып келді. Қазақ хандығының астанасы Түркістан қаласында және басқа да қазақ хандығына қарасты қалаларда мешіт, медреселер болды. Қазақтың жоғарғы жігінің балалары осы медреселерде оқыды. XVI ғасырдағы Орта Азия тарихшысы, Розбехан Исфәһани өзінің «Бұхара мейманының естелігі» атты еңбегінде қазақ жерінде медреселердің барлығын, қазақтар балаларын медреселерге оқытатындығын жазған еді. Ал XVII ғасырдағы Таушы мерген қазақтың астанасы Түркістан қаласын суреттей келіп: “Бұл қалада мың адамдай қазақтар тұрады. Сол қаланың өзінде олардың заңы бойынша мешіт салынған” деп жазды [2,203].

Халықта даналығымен көзге түскен көптеген билер, ақындар, жыраулар болған. Мәселен аты алашқа әйгілі болған Төле би, Қаз дауысты Қазыбек, Әйтеке билер көбінесе құбылысты астарлап ашып, тұспалдап сөйлейтін шеберлігін танытып отырған.

XV-XVIII ғасырда өмір сүрген қазақтың әйгілі ақын-жыраулары: Асан қайғы, Қазтуған жырау, Доспанбет жырау, Шалкиіз жырау, Жиёмбет жырау, Ақтамберді жырау, Марқасқа жырау, Тәтіқар ақын, Үмбетей жырау, Бұхар жырау, Көтеш ақын, Шал ақын. Олардан қалған құнды туындылар, қазіргі кезде халқымыздың өшпес мұрасына айналған.

Қазақ сөз түсінер, сөз ұғар, бір ауыз сөзге тоқтаған адамды тіршілікте өте жоғары бағалаған. Әр ұлттың ұлттық тірегі — ол оның діні, тілі және әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрі, өнері. Егер әр ұлт осы асыл қасиеттерінен айырылатын болса, онда ол ұлт өзінің ұлттық ерекшелігінен, ұлттық бостандығынан, мәртебесінен айырылып, басқа ұлттарға қосылып ассимиляцияланып, рухани жойылып, тек сыртқы нәсілдік түрі ғана қалуы мүмкін. Сондықтан әр ұлт өзінің дінін, өнерін, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрін көзінің қарашығындай сақтауы қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – Л.: Гидрометеоиздат, 2000. - 528 б.
2. Ғабитов Т.Х. Қазақ мәдениетінің типологиясы: Мәдениеттану оқу құралы. - Алматы, 2008. - 203 б.
3. Кшибеков Д. Кочевое общество: генезис, развитие, упадок. – Алматы, 2004. - 283 б.
4. Орынбеков М.С. Ежелгі қазақтардың дүниетанымы. - Алматы: Ғылым, 2006. - 168 б.

Түйіндеме: Мақалада қазақ халқының мәдени мұралары арқылы өркениет құндылықтары қарастырылған. Көшпенділердің табиғатпен етене бірге дамуы арқылы қалыптасқан қолөнер туындыларындағы құндылықтарға баса мән берілген.

Abstract: The article attempts to theoretical and methodological basis of civilizational features of socio-cultural development of the traditional Kazakh society, considered in the context of the theory of comparative civilizations as a self-sufficient structure- substrate civilization of nomads of the Eurasian steppes.

С. Р. Кенжеғалиев

Қарағанды облысы, Қарқаралы ауданы, №17 орта мектеп директоры

ҚАЗАҚ ӨРКЕНИЕТІНДЕГІ ДІНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

Қазақ халқы ислам дінін өз халқының діні ретінде ұстанғанына да мың жылдан аса уақыт өтті. Дәлірек айтқанда, VIII ғасырдан бастау алғанымен, X ғасырдың екінші жартысында қазақ жері ислам өркениеті тараған аймаққа айналды. Олар ғасырлар бойы ислам дінінің «Имам Ағзам» деп аталатын Ханифилік жолды ғана ұстанып келген. Бұл жол халқымыздың рухани байлығының ажырамас бір бөлігіне айналды.. Ханифилер өзінің төзімділігімен, ізгілікті сипаттарымен ерекшеленеді. Мұны жақсы білген ата-бабаларымыз осы ағымды YIII ғасырдан бері нық ұстанып, арасына жік түсірмей сақтап келген.

Араб-парсы классиктерінің шығармалары қазақ ұлттық мәдениетінің ажырамас бөлігіне айналды. Қазақ мәдениетінің майталмандары атанған ақын-жыраулар, күйшілер, билер қырдағы ислам өркениетінің көрнекті өкілдері атанды, олардың діни білімдері ерекше болды. Қожа Ахмет Ясауи мен Асан Қайғыдан бастап Шәкәрім мен Міржақып Дулатовқа дейінгі қазақ мәдениетінің барлық өкілдері ислам руханиятының тасымалдаушыларына айналды [1,135].

Қазақ зиялыларының барлық өкілдері мұсылмандықты ұлттық-мәдени өмірдің қажетті бөлігі деп санады. Олар осы діннің мәдени, гуманистік және ұйымдастырушы кезеңін өркендетуге ұмтылды. Қазақ даласында «Құран», «пайғамбар», «шариғат», «ислам» сөздері үнемі айтылып келді. Міржақып Дулатовтың «исламға қалай жол ашамыз» деген жан айқайы осы дінге деген ерекше құрмет белгісін танытады

Ислам діні салт-дәстүрлердің рухани өзегіне айнала отырып, қазақ халқына ғылым, білім, діни-танымдық көзқарасты тарту етті. Ислам діні адамдардың не үшін өмір сүріп жатқандығынан, жақсы-жаман әрекеттері үшін Алланың алдында жауап беретіндігінен хабардар етті. Жауынгерлік мінезге бай қазақ соншалықты қатаң бола тұра, «Алдыңа келсе, атаңның да құнын кеш!» дей отырып, қажетті жерінде кешірімге де бара білетін қасиетімен ерекшеленеді. Бұл қасиет оған бүкіл он сегіз мың ғаламды жаратқан Аллаһ-тағаланың Ислам діні арқылы келгені анық. Өйткені, ешбір халық адамдарды мейірімділікке, жақсылықтарға шақырып отыратын діннен тыс өмір сүре алмайды.

Қазақ халқының да он екі ғасырға жуық уақыттан бергі тарихы, өткен жолы осы мұсылман дінімен сабақтас болып келеді. Қазақтың мінез-құлқының, әдет-ғұрыптарының да сұрыпталып-қалыптасуында Ислам дінінің қосқан үлесі зор. Жаратушы Иенің барлығын және оның бірлігін мойындамай, жер бетінде азғындық пен залымдықтың барлық түрін жасайтын кәпірлерге қарсы, Алла-тағала қатал болуға және оларды жамандықтан тыюға шақырады. Ал Алланың әмірлеріне мойынсұнып, тура жолда жүрген момын пенделеріне мейірбан болуға үндейді [4].

Алланың осындай және басқа да әмірлерінің барлығы қазақ халқының мақал-мәтелдері мен накыл сөздерінде көрініс береді. Мәселен, «Еңкейгенге еңкей, ол – әкеңнің құлы емес, шалқайғанға шалқай, пайғамбардың ұлы емес!» дейтін және «Аллаға жағамын десең – азаның болсын, адамға жағамын десең – қазаның болсын!» деген сияқты басқа да мақалдары бұл тұжырымдарымызға дәлел бола алады.

«Дін құлдырай бастаса, адамның бүкіл руханиаты ауруға ұшырайды, ал егер өркендей түсетін болса, онда мәдени өсуге жол ашылады». Дін дағдарысқа ұшыраған жағдайда, оған іргелес тұрған мәдениет те құлдырап, жойылуға айналады. Дін тарихи-мәдени таным ретінде өркениетке өмір сыйлайды. Олардың бірлескен өзара әрекетінен әлемдік тарихтың мазмұны

құрылады. «Мәдениет» пен «өркениет» бастапқы жабайылықтан құтқарады, халықты адамиландырады, басқаша айтқанда, олар адамды түбегейлі өзгеріске ұшыратады. Яғни, ислам діні мемлекеттік бірлік пен билікті нығайтушы, адамдарды жақындастарушы, қоғам тамырындағы қан айналымын реттеуші, бауырмалшылық пен ұйымшылдықты уағыздаушы дін екенін байқауға болады [3,65].

Араб халқының ұлы тарихшысы Ибн Халдун көшпенді халықтың ислам дінін қабалдауы туралы былай деп жазады: «Құдай түркілерді өз құдіреті арқылы мұсылман әлеміне топтап келіп енетіндей, бұрынғы әдеттерінен арылатындай етті». Халифа Мамун заманында өмір сүрген атақты ғұлама ғалым Әл-Жахиз түркілер туралы: «Түркі жауынгер ат үстінде ұшыртып ойдан қырға, қырдан ойға құйылып, оңды-солды жауларына оқ атады. Хауариж жауынгері бір оқ атқанша түркі он оқ шығарады. Түркі жауынгерінің маңдайында екі көзі, желкесінде екі көзі бар», - деген екен. Сол сияқты түркілер туралы тағы бір пікірінде былай деген: «Мұсылмандықты қабыл еткен түркілер бұрынғысынан да әруақтанып, айдынданып кетті, ал манихей дініне кірген түркілер жүнжіп жоқ болып кетті» [2,90].

Сол замандағы түркілер мен қазіргі қазақ санасының арасындағы терең рухани сабақтастық бар. Әл-Фарабиден бастап кейінгі ғұлама ойшылдар Жүсіп Баласағұн, Ахмет Яссауи т.б. жатады. Қазақ халқының қоғамдық санасының қалыптасуына бұл ғұлама ойшылдардың ықпалы өте зор болған.

Ислам діні адамдарды білімділікке, еңбек етуге, сабырлылыққа, қайраттылыққа үндейді. Исламның басты мақсатының бірі – адам баласының ақылын, санасын, ойлау қабілетін қорғау, ұрпақ жалғастыру, айнала қоршаған ортаны (табиғатты) аялау.

Негізінде, қазақ халқы мәдениеті мен тарихындағы ислам дінінің рөлін екі аспектіде қарастыруға болады. Бір жағынан алғанда, құлдырап бара жатқан нанымдардың орнына келген ислам діні адамдардың адамгершілік тұрғыдан биіктеуіне, интеллектуалды және мәдени ілгерілеуіне ықпал етті. Әсересе, бұл дін ұлттық сипаттағы ең үздік қасиеттердің қалыптасуына оң әсер етті [4].

Келесі жағынан алғанда, исламнан нәр алған халық тарих белестерінде өзіндік орнын жоғалтпау үшін мәдени күреске ұмтылды. Өйткені, бұл кезеңде қазақ жұртына қиыр шығыстық және христиандық дәстүрлер пәрменді ықпалын тигізіп, тұрақты қысымға алып отыратын. Ал ислам діні осыларға қарсы қойылған «сауыт» қызметін атқарды, ұлттық «мәнді» сақтап қалуға мүмкіндік берді.

Мұсылман мәдениетінің артықшылығы тең рухани салада ғана көрініс тапқан жоқ. Дін - наным-сенімге, этикаға, философияға және Қазақстандағы ғылым мен мәдениетті дамытуға зор ықпалын тигізді. Сонымен қатар қазақ жеріне ислам дінінің таралуын қазақ халқына тигізген оң әсерлерін қазақтың төл салт-дәстүрімен байланысуы, қазақ халқының отбасылық өмірінде ислам уағыздарының адамгершілікке толы қасиеттер мен тәлім-тәрбиесінің нығаюына үлкен жол ашты.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Доржанов С.Б. Ислам және қазіргі кезең. –Алматы 2005 ж.
2. Нұралы Өсерұлы. Ислам және Қазақстан. //Руханият. –Алматы 2003 ж.
3. Нұртазина Назира Дәуітбекқызы. Қазақ мәдениеті жіне ислам. –Алматы 2002 ж.
4. <http://e-history.kz/kz/contents/view>

Түйіндеме: Мақалада ислам дінінің қазақ халқының рухани мәдениетінің қалыптасуына әсері қарастырылған. Сонымен қатар қазақ жеріне ислам дінінің таралуын және қазақ халқына тигізген оң әсерлеріне шолу жасалған.

Abstract: The article deals with the influence of religion in the formation of the spiritual culture of the Kazakh people. Since the spiritual life of the Kazakh people culture of Islam has left a significant mark, show a spiritual connection with the ideas of medieval thinkers modernity

САЯСАТТЫ ЗЕРТТЕУДЕГІ ҰСТАНЫМДАР

Саясатың мәні туралы алуан түрлі көзқарастар болғанда, саясаттанудың табиғаты мен мәртебесі туралы да сал – алуан көзқарастардың болуы табиғи жағдай. Интеллектуальдық қызметтің көнеден келе жатқан бір саласы ретінде саясат туралы ғылым, бастапқыда философияның, тарихтың немесе құқықтың құрамдас бір бөлігі болды. Оның басты міндеті адамзат қоғамы құрылысының мейлінше жалпы принциптерін қалыптастыру болатын. XIX ғасырдың аяғынан бастап осынау таза философиялық ұстаным бірте бірте саяси ғылымды дербес саяси пәнге айналдыруға бағытталған әрекетпен алмасты. Бұл қозғалыс өзінің шарықтау шегіне 1950 – 1960 – шы жылдары жетті, міне осы тұста саяси ойдың классикалық мұрасы мағынасыз метафизика ретінде қарастырыла басталды да, оларды ұмытқан жөн, деп саналды. Бүгінде, алайда, саясатты қатаң ғылыми тұрғыда зерттеуге болады деген шабыттылық (энтузиазм) біршама саябырсыған – негізгі саяси принциптер мен ережелік концепциялардың бұлжымас құндылықтарын түсінудің кезегі қайта оралған.

Егер жалпыны да және жалқыны да қанағаттандыратын әмбебап құндылықтарды «дәстүрлі» іздестіру бүгінде қажетсіз саналатын болса, сонымен бірге ақиқатты тану тек қана ғылымның қолынан келетін іс деген идея да өзінің күшін жойған. Нәтижеде біз бүгінгі күні мейлінше жемісті және мейлінше қызық, көптеген теориялық ұстанымдар мен талдау мектептерін қамтитын пәнге ие болдық.

Философиялық дәстүр.

Саяси ойдың тарихы өзінің бастауын Ежелгі Грециядан алады: нақ осы жерде, біз бүгінгі күнде саяси философия деп атап жүрген ілім пайда болған. Ол философия болатын, оны қызықтырған нәрсе «мәнділік» емес, «міндеттілік» болатын, - «ненің барлығы» емес, «ненің істелуі қажеттілігі» болатын, - сол себепті ол көбіне этикалық, насихаттық, немесе, біздің бүгінгі күнде айтып жүргеніміздей, ережелік сипатта болатын. Бұл философияның негізін қалаушылар ретінде Платон мен Аристотельді айтады. Мысалы,

Платонды негізінен идеалды қоғам туралы ой толғандырды: оның түсінігі бойынша мұндай қоғам философ – монархтың басшылығындағы ізгілікті диктатура болып табылады. Орта ғасырларда ережелік философияның идеялары Аврели Августин (354 - 430) мен Фома Аквинский секілді ойшылдардың еңбектерінде өзінің жалғасын тапты. Осылайша «дәстүрлі» ұстаным деген түсініктің ең алғашқы ірге тасы қаланды. Бүгінде бұл бағыттың теоретиктері негізінен саяси философияның классикалық мұрасын ой елегінен өткізумен шұғылданады. Бұл, шын мәнінде, саяси ойдың оның көрнекті өкілдерінің (айталық, Платоннан Маркске дейін) өмір жолы мен еңбектерін талдау арқылы берілген тарихы болып табылады. Мұндағы басты тәсіл – әдеби деректерді сындарлы талдау, ал міндет – белгілі бір ойшылдардың негізгі идеяларын анықтау, олардың көзқарастарының даму жолын ой елегінен өткізу, олар еңбек еткен ортаның жалпы интеллектуальдық ауа-райын суреттеу. Әдетте бұл өте ыждағаттылықты талап ететін еңбек. Ғылыми көзқарас бойынша ол объективті сипатта болмайды десек мәселе басқа, өйткені ол «Мен неліктен мемлекетке бағынуым керек?», «Қоғамда игіліктер қалай үлестірілуі тиіс?», «Қоғамдағы жеке бостандықтың шегі қандай болмақ?» деген сияқты сұрақтарды қарастырып, саяси ғылымның таза ережелік аспектілерімен айналысады.

Эмпирикалық дәстүр

Эмпирикалық, немесе, кейде дескриптивтік деп те аталатын, дәстүр теориялық дәстүрге қарағанда әлдеқайда кеш пайда болған болса да, оның да негізі саяси ойдың алғашқы бастауларына барып тіреледі. Оның элементтерін біз Аристотельдің мемлекеттік құрылыстардың типологиясын беруге талпынған әрекеттерінен, Макиавеллидің мемлекеттік басқарудың бүкіл болмысы мен детальдарын сипаттауларынан, Монтескьенің басқару мен

құқық туралы әлеуметтік теориясынан кездестіреміз. Көп жағынан бұл еңбектер бүгінгі күндегі салыстырмалы мемлекеттанудың негізгі өзегін құрайды. Мұнда басты назар – саяси институттарға аударылған. АҚШ мен Ұлыбританияда мәселен, бұл саясаттанудағы басым бағытқа айналды. Бұл ұстанымға әрқашан да саяси болмысты ешқандай да үстірттікке бой алдырмай, шынайы сипаттауға әрекет ету тән болып келген. Бұл ұстанымның «дескриптивтік» болуының мәні оның саяси болмысты сараптауға және түсіндіруге деген талпынысында жатыр, ал (нормативтік) ережелік ұстаным қашан да тұжырымдар мен ұсыныстарды жасайтындықтан, «міндеттемелік» сипатта болып келген.

Дискриптивтік саяси сараптау кезінде ХҮІІІ ғасырдың ортасында Джон Локк (қар. 55 б.) және Давид Юм (1711 - 1776) сияқты философтардың еңбектерінен бастау алған эмпиризм тарапынан елеулі философиялық қолдау көрді. Эмпиризмнің доктринасы білімнің басты негізі ретінде тәжірибені қарастыру қажет деген қағиданы ұсынды, ал барлық теориялар мен гипотезалар бақылу арқылы тексерілуі қажет деп санады. ХІХ ғасырдың басына келіп мұндай идеялар интеллектуальдық ағым – позитивизмге ұласты, бұл ағымның көрнекті өкілдерінің бірі Огюст Конт (1798-1857) болды. Эмпиризм барлық әлеуметтік ғылымдар, соның ішінде философиялық білімнің түрлері де жаратылыстану ғылымдарының қағидаларына қатаң түрде бағынуы қажет деп жариялады. Ақиқатты танудың бірден бір жолы деп, ғылым жарияланғаннан соң барып, саяси ғылымды қалыптастыруға бағытталған қозғалыс кең қанат жайды.

Ғылыми дәстүр

Саясатты ғылыми категориялар бойынша сипаттауға әрекет еткен алғашқы теоретик Карл Маркс болды. Өзінің тарихи материализм деп аталатын концепциясын қолдана отырып, Маркс тарихи дамудың қозғаушы күштерін ашуға және өзінің түсінігі бойынша жаратылыстану ғылымдарындағы заңдар сияқты ғылыми мәртебеге ие «заңдарға» сүйеніп болашаққа қатысты болжамдар жасауға әрекет етті. Ғылыми сараптауға деген сән куу барлық қоғамдық ғылымдарға таралды. 1870 – ші жылдарда «саяси ғылымның» курстары Оксфордтың, Париждің және Колумбия университеттерінде енгізілді, ал 1906 жылдан бастап American Political Science Review басылымы жарық көре бастады. Саяси ғылымдарға деген құлшыныс өзінің шарықтау шегіне 1950-1980 –ші жылдарда жетті, осы кезде баршы жерде, әсіресе АҚШ –та бихевиоризмнен бастау алатын саяси сараптау тәсілі қалыптасты. Осылайша саясаттану алғаш рет сенімді ғылыми мәртебеге қол жеткізді, үйткені ол бұған дейін саясаттануда болмағанды, - объективтілік пен сандық тексерілетін деректерді яғни кез келген гипотезаны тексерудің тәсілін берді. Давид Истон сияқты саясаттанушылар саяси ғылым ендігі жерде жаратылыстану ғылымдарының әдістемелерін қолдана алады деп жариялады, ал бұл ғылыми зерттеулердің, әсіресе сандық сараптау қағидаларына жауап беретін сайлау кездеріндегі көңіл-күй, заң шығару саласындағы көңіл-күй, муниципальдық саясаткерлер мен лобистердің көңіл-күйін анықтау сияқты зерттеулердің өркендеуіне жол ашты.

Алайда 1960 жылдардан бастап бихевиоризм күн өткен сайын күшейе түскен қарсылыққа кезіге бастады. Бихевиоризм талдауға тікелей бақылаудың аясынан шығуына мүмкіндік бермей, саяси сараптаулардың шеңберін барынша шектеп жіберді деген мәлімдеулер естіле бастады. Дегенмен, саясаттанудағы бихевиоризм электоральдық көңіл-күй сияқты салаларда құнды нәтижелер бергенімен және беріп келе жатқандығына қарамай, сандық тәсілдерге деген шектен тыс тәуелділігі саясаттануға осы мәселерді ғана талдаумен шектеліп қалу қаупін төндіреді. Ең өкініштісі бихевиоризм саясаттанушылардың тұтас бір буынының дәстүрлі ережелік саяси ойдан бастартуына әкеліп соқты. «Еркіндік», «теңдік», «әділеттілік», «адам құқығы» сияқты концепциялардан эмпирикалық тексеруге келмейтін қажетсіз нәрсе ретінде бас тартыла бастады. Бихевиоризмнен көңілі қалғандар 1970 жылдардан бастап ережелік мәселелерге көңіл аударды, бұл көзқарастар Джон

Роулс (John Rauls (қар. 71 б.) пен Роберт Нозик (Robert Nozick (қар. 120 б.) сияқты теоретиктердің еңбектерінде көрініс берді.

Мұнан әрі бихевиоризмнің ғылыми негізінің өзіне күмән туды. Мұның негізінде бихевиоризм объективті және сенімді, үйткені ол ешқандай да «құндылықтарға тәуелді емес»,

яғни ешқандай да этикалық немесе ережелік сенімдер және түсініктермен өзгертілмейді деп жариялау жатыр. Алайда барлық мәселе бақыланатын көңіл күйді сараптаудың өзегінде не жататындығында, үйткені қалыптасқан саяси қатынастар мен мекемелердің саяси мәртебесін (статус-квосын) іштей қабылдағанынан соң, оларды сипаттаудан басқа шараны іске асыру мүмкін емес. Осынау консервативтік үрдістің салдарынан «демократия» түсінігі бақыланатын көңіл – күй терминологиясында басқаша тұрғыда түсінілетін болып қалды. Осылайша демократия «халықтың өзін-өзі басқаруы» деген мағынаны білдірудің орнына, элиталардың сайлау механизмдері арқылы билікті жеңіп алу үшін күресі деп түсініледі. Басқаша айтқанда, Батыстың дамыған елдеріндегі демократиялық саяси жүйе деп аталатын жүйеде болатын құбылыстар демократия деп түсінілетін болды.

Қазіргі заманғы үрдістер

Саясатқа туралы қазіргі заманғы теориялық ұстанымдардың ішінен – «саяси – экономика» ретінде кеңінен танымал формальдық саяси теорияны, «қоғамдық таңдау теориясын» және «рациональдық таңдау теориясын» айтуға болады. Бұл ұстанымды көпшілік қазіргі заманғы экономикалық теориядан, әсіресе индивидтердің рациональдық экономикалық көңіл – күйі концепциясынан алады. Бәрінен де АҚШ –да мықтап орныққан, Виргиндік мектеппен байланысты болған формальдық саяси теория ең болмағанда сайлаушылардың, лоббистердің, шенеуніктердің және саясаткерлердің көңіл – күйіне, сондай-ақ мемлекеттердің халықаралық жүйе шеңберіндегі көңіл-күйіне саңылау түсіретін пайдалы сараптамалық құралды береді. Бұл ұстанымның қоғамдық таңдаудың институциональдық формасы ретінде саяси сараптауға елеулі ықпалы бар. Бұл концепцияны Энтони Даунз (Anthony Downs), Манкур Олсен (Mancur Olsen) және Вильям Нисканен (William Niskanen) сияқты авторлардың партиялардың бәсекелестігі, мүдделі топтардың көңіл – күйлері және шенеуніктердің саяси ықпалы туралы зерттеулерінде қолданғандықтары келесі тарауларда талданады.

Ұстаным сондай-ақ математика саласынан алынған теориялық ойын түрінде де қарастырылады. Теориялық ойындардың ішіндегі кеңінен танымал болған ойындардың бірі - «тұтқындар дилеммасы» (қар. 1,2 сурет.)

Бірақ рациональдық таңдау теориясы барлық жерде қолдау тапты деп айта алмаймыз. Оның жақтаушылары әрине, ол өзімен бірге саяси құбылыстарды зерттеуде жаңа мүмкіндіктерді алып келді деп мәлімдейді, алайда оның ең негізгі базалық алғышарттарына күмән келтірген және оның адамның көңіл күйіндегі рациональдық бастаманы асыра бағалап, адамдардың нақты тұжырымдалған мұраттар жиынтығына әрқашан да ие бола бермейтіндігін, оның үстіне шешім қабылдау үшін – толық және нақты ақпаратқа тіпті қолы жетпейтіндігін ескермейді, деп айтқан сыншылар да табылды. Сонымен бірге уақыт өте келе адамды абстрактылы түрде түсіну барысында рациональдық таңдау теориясы саясаттың қоғамдық және тарихи факторларын әрқашанда ескере бермейтіндігі - адамның мүдделерінің көбіне индивидуальдық сипатта емес, әлеуметтік жағдайға қатысты сипатта болатындығын ескермейтіндігі анықталды.

Осынау үрдістердің салдарында саясаттанушы бүгінгі күнге келіп өзінің еңбегінде алуан түрлі тәсілдерді пайдалануға құқылы, бұл өз кезегінде саяси сараптауларға тернәдік пен алуан қырлылықты береді. XX ғасырдың соңғы ширегінде классикаға айналған ережелік, институциональдық және бихевиористік ұстанымдарға тек қана формальдық-саяси сараптаулар ғана емес, сондай-ақ сан-алуан мүлдем жаңа идеялар мен тақырыптар келіп қосылды. 1970 жылдардан бастап қоғамдағы гендерлік айыпмашылықтар туралы біздің түсінігімізді елеулі түрде толықтырып келе жатқан, сондай-ақ біздің «саясылық» туралы түсінігімізді қайта қарауға мәжбүр еткен феминистік бағыт өркендеп келеді. Осы кезде сондай-ақ «жаңа институционализм» деп аталатын ұстаным қалыптасты, онда басты назар қоғамдық институттардың формальдық және құрылымдық сипаттарынан олардың қоғамдық мәнінің мейлінше кең мағынасына және олардың саяси үрдістегі шынайы рөліне аударылады. «Жасылдар» қозғалысы дәстүрлі әлеуметтік – саяси теориялардың антропоцентризмін бас тартатындықтарын мәлімдеп, саяси және әлеуметтік сараптауда тұтастық және холистикалық ұстанымды ұстануды талап етуде. Сонау 1923 жылы құрылған Франкфурт мектебінен шыққан неомарксизмнің әлеуметтік – сыншыл теориясы (қар. 115 б.) З.Фрейдтен бастап М.Веберге

дейінгі алуан түрлі ойшылдардың жетістіктеріне сүйене отырып әлеуметтік тәжірибенің барлық түрлерін қатаң сынға алды. Жалпы мен жалқының мүддесіне бір мезгілде жауап беретін абсолюттік ақиқатқа жетуге күмән келтірген постмодернизмнің аясында дискурс теориясы пайда болды. Осының бәрінің жалпы және мәнді нәтижесі, саяси философия мен саяси ғылымның ендігі жерде алуан түрлі, сонымен бірге өзара бәсекелес пәндер ретінде қабылданбайтындығы: бүгінгі таңда олар саяси болмысты танудың бір-біріне өте жақын тәсілдері болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Andrew Heywood, Politics Edition, Palgrave Macmillan, February 2013.
2. An economic theory of political. Action in a democracy'. Anthony Downs. Chicago, Illinois. 1957.
3. The Logic of Collective Action: Public Goods and the. Theory of Groups. MANCUR OLSON. Harvard University Press. Cambridge. Massachusetts. 1965.
4. Anarchy, State, and Utopia. Robert Nozick. 1974.
5. A Theory of Justice. John Rawls. 1971.

Summary. Disagreement about the nature of political activity is matched by controversy about the nature of politics as an academic discipline. One of the most ancient spheres of intellectual enquiry, politics was originally seen as an arm of philosophy, history or law. Its central purpose was to uncover the principles upon which human society should be based. From the late nineteenth century onwards, however, this philosophical emphasis was gradually displaced by an attempt to turn politics into a scientific discipline.

Резюме. Будучи одной из старейших областей интеллектуальной деятельности, наука о политике первоначально была частью философии, истории или права. Ее главной целью было обосновать наиболее общие принципы построения человеческого общества. С конца XIX в. этот чисто философский подход постепенно сменился попытками превратить политическую науку в самостоятельную научную дисциплину.

К.К. Бегалинова

д.филос н., профессор КазННТУ им. К.И. Сатпаева

М.С. Ашилова

РАЗВИТИЕ КАЗАХСКОЙ ДУХОВНОСТИ В XX СТОЛЕТИИ

В казахской философии XX века можно выделить 2 уровня - марксистский (советский) и постсоветский (становление целостного мировоззрения). Начало XX века проходило под воздействием философских взглядов Абая и Шакарима, т.е. в казахской философии доминировали космоцентристские представления о человеке и мире. Человек рассматривался природным существом, на которого влияние оказывает космос.

С установлением Советской власти началось настоящее преследование философии Абая и Шакарима, критика их взглядов за недостаточный материализм и атеизм, за религиозные мусульманские мотивы в их мировоззрении. Преследовали весь род Абая и Шакарима, их родственникам приходилось скрываться от новой власти. Возможно, что внешне они отказывались от родства с Абаем, с Шакаримом, внутренне солидаризуясь с их творчеством. Советская государственность при всех её позитивных моментах для ряда окраинных республик выступила с позиции тотального интернационализма, игнорируя при этом национальные особенности. В начале XX века у Казахстана благодаря деятельности движения «Алаш» появилась возможность обретения самостоятельности, прорыва в большой мир. Деятели «Алаш», будучи высокообразованными людьми своего времени, впитав в себя особенности национального сознания казахского народа, провозгласили идею создания казахской национальной автономии, основанной на принципе справедливости, коренного преобразования степного края, звали казахский народ к свободной жизни, к знаниям, к просвещению.

Истоки движения «Алаш» восходят к событиям первой русской революции в России, когда либерально настроенная часть казахской интеллигенции в лице Ахмета Байтурсынова, Алихана Букейханова, Мухамеджана Тынышпаева и других выступила в поддержку русских

революционеров. В конце 1905 года по их инициативе в г. Уральске прошел первый общекзахский съезд, основной целью которого было создание политической партии – филиала российской кадетской партии (А. Букейханов был членом центрального комитета кадетской партии). Через год в г. Семипалатинске был созван второй общекзахский съезд, на котором были выдвинуты требования к властям – казахские земли считать собственностью казахского народа, прекратить переселенческую политику, открыть школы, медресе для казахских детей и др. В эти годы размах набирал и политический выступления рабочих. Они вылились в забастовочные движения на железнодорожном транспорте и в ряде крупных предприятий Семипалатинска, Актюбинска, Уральска, Верного, Кустаная и в других городах. На этих предприятиях формируются первые группы РСДРП (Российской социал-демократической рабочей партии). Царизм жестоко подавляет эти движения, а против руководителей проводит репрессии и аресты. Вместе с тем, царизм идет на частичные уступки народу – создает двухпалатную Государственную Думу, «чтоб никакой Закон не мог воспринять силу без одобрения Государственной Думы». В состав I и II Государственной Думы входили и представители казахского народа. «В I Государственную Думу от Казахстана было избрано 9 депутатов: 4 от казахского населения и 5 от русского. Во II Государственную Думу было избрано 13 депутатов: 5 от казахского населения и 8 от русского» [14, с.152]. В III и IV Государственные Думы не было избрано от казахского населения ни одного депутата. Исключение составляет Алихан Букейханов, который вошел в Государственную Думу от мусульманской фракции народов Востока. С трибуны Государственной Думы казахские депутаты поднимали острые проблемы народа, в частности земельный вопрос, что не нравилось самодержавию, поскольку со второй половины XIX столетия казахские земли перешли в собственность царской России, что было законодательно закреплено соответствующими реформами царя.

Проблема возврата исконно казахских земель их хозяевам – казахскому народу – стала предметом острой дискуссии, развернувшейся на страницах журналов «Казах» и «Айкап». Антинародный, колониальный характер земельного вопроса раскрывался многими представителями казахской интеллигенции. В частности, Алихан Букейханов отмечал, что «за один 1907 г. отведено под переселенческие участки и отчуждено от киргизских (казахских – Б.К.) земель 810 тысяч десятин, в том числе в одной Акмолинской области 510 тысяч десятин, падающих, главным образом, на северные

уезды области, где земельная теснота, довела уже казахов, говоря канцелярским языком, до сопротивления властям» [14, с.139]. Царская власть, игнорируя бедственное положение казахского народа, изымала из года в год в больших количествах их земельные участки, превращая казахов в изгоев на родной земле. Подобная политика привела к восстанию 1916 года. Поводом к нему послужил насильственный набор мужского трудоспособного населения в возрасте от 19 до 43 лет «для работ по устройству оборонительных сооружений и военных сообщений в районе действующей армии» [14]. С начала Первой мировой войны несколько десятков тысяч молодых казахов пополняли русскую армию. Восстание в казахских степях было подавлено с особой жестокостью, расплатой за него стала гибель сотен тысяч участников и мирных казахских жителей.

В феврале 1917 года в России произошла Февральская революция, которая свергла самодержавие. Казахская интеллигенция горячо поддержала революцию. Через два-три месяца после революции в г. Томске прошел съезд представителей народов Сибири, на котором было создано Сибирское правительство. На этом съезде выступил Алихан Букейханов с предложением образования Казахской автономии в составе Сибирского правительства. Делегаты съезда большинством голосов дали согласие на образование автономии. Это решение вдохновило казахскую интеллигенцию, и её лидеры во главе с Алиханом Букейхановым создали казахскую национальную политическую партию, названную «Алаш», в честь мифологического предка казахского народа. В июле 1917 года на первом Всеказахском съезде, проходившем в г. Оренбурге, было официально объявлено о создании партии «Алаш». Было принято решение о выработке программы этой партии.

Программа партии была составлена Алиханом Букейхановым, Ахметом Байтурсыновым, Миржакипом Дулатовым, Илдесом Гумаровым, Абдулхамитом Жандибаевым. Сущностной целью программы стало создание суверенного национального государства. Партия «Алаш» превратилось в мощное политическое движение. В это время возникают и другие политические партии, среди которых выделяются «Уш Жуз» и «Шура-и-Ислами». «Уш Жуз» объединяло большевистски настроенные слои общества, а «Шура-и-Ислами» явилось партией, ориентированной на ислам и единство тюркских народов. Эти партии просуществовали до начала Октябрьской революции. Деятели «Алаш» восторженно приветствовали Советскую власть. В декабре 1917 года в г. Оренбурге состоялся второй общекзахский съезд, на котором было принято решение о создании автономного государства «Алаш-Орда» и формировании вооруженных сил.

Против деятельности «Алаш» выступили большевики, которые не хотели признавать автономии «Алаш-Орды». Лидеры «Алаш-Орды» вели безуспешные активные переговоры с Советской властью об установлении автономии вплоть до окончания гражданской войны. Во время гражданской войны алашординцы переходили на сторону эсеров, белогвардейцев. В этой кровавой братоубийственной войне победу одержали большевики. Они ликвидировали «Алаш» как движение.

Руководство «Алаш» в лице А. Букейханова, М. Тынышпаева, А. Байтурсынова, М. Жумабаева, М. Дулатова, Ж. Аймауытова, Халел и Джанша Досмухамедовых и других вынуждено было перейти на сторону Советов. Однако вскоре Советская власть забыла об амнистии своим бывшим политическим противникам и расправилась со всеми алашординцами, объявив их «врагами народа». Жестоким гонениям стали подвергаться и другие деятели культуры, не связанные с деятельностью «Алаш». Так сталинская репрессия безжалостно расправилась с цветом, мозгом не только казахской нации, но и с миллионами русских, украинцев, евреев... Действительно, невозможно сосчитать, сколько было жертв тоталитарного режима длиною в 70 лет. На нашей казахстанской земле были созданы десятки концентрационных лагерей - Карлаг, Алжир, Дальний, Степной и другие, где сложили головы наши отцы, матери, деды. Воистину тоталитаризм наднационален.

В тридцатые годы казахская интеллигенция, духовность понесли очень большие потери. В результате политических репрессии погиб цвет этой нации, казахская наука, философия, литература были обезглавлены. Был введен запрет на объективное изучение источников казахской культуры. Культуре в целом был нанесён непоправимый урон. Она потеряла свою самобытность и оригинальность, превратившись в некое всеобщее, замешанное на тоталитаризме безымянное начало. В период сталинизма в Казахстане, как и во всём Советском Союзе, установился догматизм, который, разумеется, не способствовал появлению ярких творческих личностей. Расцвет марксистской философии в Казахстане приходится на 50 - начало 60 годов. Особенно развитие получила марксистская диалектика, которую рассматривали как всеобщий метод духовно-практической деятельности человека, как логику развития духовных и материальных миров, в единстве с онтологией, гносеологией и логикой. Она практически называлась диалектической логикой, что вполне справедливо. В это время появилась блестящая плеяда казахстанских философов, которые в настоящее время составляют её гордость. Они имеют много учеников, развивающих казахскую философию в новых условиях. Это - Ж.М.Абдильдин, А.Х.Касымжанов, Л.Науменко, З.Баканидзе, А.Н.Нысанбаев, К.Абишев и другие. Сформировалась так называемая алматинская школа диалектики, которая вместе с московской и киевской, внесла большой вклад в разработку проблем диалектики. Впервые в условиях тоталитарного режима появилась такая философская система, которая, хотя и вписывалась в требования моноидеологии, но отличалась внутренней свободой. Она впитала в себя всё лучшее, что было накоплено историей философии, и опиралась на достижения современной науки, независимо от её географической принадлежности - квантовой механики, кибернетики, теории систем, бихевиоризма, генштампсихологии, психологии Пиаже, молекулярной биологии,

кибернетики. Диалектическая логика выступала и выступает методологической основой разработки ЭВМ и современной компьютеризации.

Но, несмотря на большие достижения в области диалектической логики, казахстанская философия оставалась одним из отрядов советской марксистской философии со всеми её сильными и слабыми сторонами. Ни о каком глубоком изучении национальной казахской философии не могло быть и речи. Эта философия в лице её представителей аль-Фараби, Кожы Ахмета Йасауи, Чокана Валиханова, Абая и других мыслителей рассматривалась как или предшественница марксистской философии, взгляды мыслителей этой философии приближались к диалектическому и историческому материализму, или как внесшей вклад в казахский вариант марксизма.

Подлинное изучение казахской философской мысли возможно было только в условиях суверенного Казахстана. «Ещё недавно думали – мир изучен. Всякая глубина исчезла с горизонта. Простиралась великая плоскость. Не стало вечных ценностей, открывающих перспективы. Всё обесценилось. Но не исчезло стремление к дальнему в сердцах. Захотелось перспективы. Опять запросило сердце вечных ценностей» [15]. И это стремление вызвало в конце 80 - начале 90 годов настоящий исследовательский бум. Появились учёные-энтузиасты, которые, изучая основы казахской духовной культуры, с удивлением обнаружили и представили изумлённым читателям казахскую философию, которая никогда не умирала и дошла до наших времён благодаря литературным памятникам, устному народному творчеству жырау и акынов, исторической памяти народа. Эта философия, её истоки сегодня могут быть представлены как прообразы современного целостного мировоззрения, доминантой духовности XXI века.

Большое внимание стало уделяться изучению религии как духовного феномена человечества, исследователи отказались от односторонней оценки религии, как только формы духовного закабаления. Появились публикации, в которых мусульманская религия рассматривается как такая духовность, которая включает в себя материальное, природное начало, особенно это касается суфизма. Суфизм в лице Кожы Ахмета Йасауи сегодня представляет собой одну из форм казахской религиозности и философии. Это своеобразная теософия.

Важной исследовательской проблемой философской мысли Казахстана является проблема диалога Восток-Запад, определения места казахской философии в этой диалогии Восток-Запад, в диалогии кочевая - оседлая культура, отношения номадической культуры к евразийству. Возрождается мысль о том, что существуют различные типы философии, что философию нельзя назвать наукой или комплексом наук, что философия есть один из исторических типов мировоззрения или это своеобразный тип мышления. На современном этапе отказались от моноидеологии, в нашей Республике Казахстан господствует плюрализм, свобода духа, философы не отказываются, не отвергают многообразие подходов к определению философии, её роли и места в современной культуре, проявляют толерантность, терпимость к различным точкам зрения. Это настоящая свобода духа, через которую только и может существовать такой феномен, как философия.

ЛИТЕРАТУРА

1. История Казахстана. Курс лекции. Петропавловск, 1998.
2. Белый А. Символизм как миропонимание. – М.: Республика, 1944.-528

Н.Л. Сейтахметова,

член-корреспондент НАН РК, доктор философских наук, профессор

Ш.М. Жандосова,

*доктор PhD, Институт философии, политологии и
религиоведения КН МОН РК. Алматы*

ДУХОВНО-КУЛЬТУРНЫЕ ТРАДИЦИИ КАЗАХСТАНА: К ВОПРОСУ ОБ ИСТОРИЧЕСКОЙ РЕКОНСТРУКЦИИ ИСЛАМСКОЙ ТРАДИЦИИ

Проникновение ислама в тюркский мир было, прежде всего, духовным, поскольку исламская религия становится основой религиозной практики. Однако исламская культура не могла быть культурным проектом, который тюрки должны были принять в качестве образца. Почему? Потому, что исламская культура сама еще только формировалась под влиянием культурных традиций народов, вошедших в состав Арабского Халифата. Вот почему при рассмотрении и изучении исламской культуры на территории древнего и современного Казахстана мы должны понять, что представляет собой тюркская культурная традиция. Ни одна культурная традиция не может быть вневременной и внепространственной, она формируется во времени и бытии народа, его языка, его религиозных обрядов, всего того, что мы называем духовной и материальной практикой.

Тюркская духовно-культурная традиция формировалась в бытии уже прото-казахского народа, его языка и религиозно-духовных традиций, о которых мы уже говорили, поэтому вхождение ислама в духовный мир тюрков тоже было достаточно сложным процессом. Собственно, во всем Арабском Халифате проблема инкультурации являлась, действительно, проблемой. Взять, к примеру, хотя бы, Иран, тогда еще называвшийся Персией или Парсом. Древняя культурная иранская традиция наследовала утонченную традицию поэзии, религиозное, материально-духовное культурное наследие, наконец, удивительное искусство роскошной жизни, чем был потрясен когда-то Великий Александр Македонский, что, впрочем, частично и послужило причиной гибели его империи, согласно Плутарху.

Когда арабы завоевали персов, те насмешливо называли их «поедателями саранчи» и «чеканившими серебро», в то время как персы уже давно чеканили золотую монету, а кулинарному искусству персов приезжали обучаться из Венеции. Впрочем, это ничуть не помешало за какие-то сто лет превратить Иран в одну из стран, культивирующих исламские принципы и исламский образ жизни.

Для средневекового Казахстана проблема инокультурного вхождения разрешилась несколько проще. Исламские ценности жизни не шли вразрез с тюркскими ценностями, а стремление к единобожию закладывалось уже в доктринальной системе тенгрианства.

Однако, возможно, кто-то задаст вопрос о том, что такое шаманизм или шаманская практика в культурной традиции нашего прошлого, как ее можно будет соотнести с исламским пониманием? Когда мы говорим о культурах прошлого, вернее, о наследовании культурных традиций, мы пытаемся выстроить целесообразную логическую цепь, состоящую из звеньев, дополняющих друг друга, и при утере того или иного звена теряется связь.

Парадоксальность традиционных культур или, напротив, непарадоксальность заключается в их логической взаимообусловленности. Когда Пророку Мухаммаду было Откровение, то после этого он пытается разорвать все узы с племенной религией и, в том числе, с прорицателями-кахинами, которые вносят уже алогичность в стройность и системность новой религии. Однако постепенно кахин изменяют свой статус, становясь носителями новой религиозной идеи. Уже позже многие из них станут носителями святости и т.д. Интеллектуальные дервиши, суфии – еще одно сословие людей средневекового мира, которые синтезировали древние традиции с новой религиозной традицией.

В последние годы многие ученые Казахстана очень «стыдливо» относятся к шаманизму. Впрочем, стыдливость стала уделом не только традиционалистов, но и бывших марксистов, фрейдистов, гегельянцев. Вернемся к шаманам. Шаманизм – уникальный феномен тюркской культуры. Мирча Элиаде считал, что шаман выполнял в обществе кочевников колоссальную роль, он исцелял, помогал, оберегал, он был психологической силой, солью земли, он нес такую нагрузку, которую трудно сравнить с какой-либо другой, от его деятельности зависела будущая практическая и духовная жизнь общества. Шаман выступал в качестве жреца, выполняя свой долг и реализовывая дар, который был дан ему свыше Тенгри, и если бы он не реализовывал его, то Тенгри бы его проклял. Именно поэтому традиционное общество

являлось хранителем своих традиций, оно шлифовало их, передавало от поколения к поколению. Вот поэтому, уже в исламской культуре, эти традиции не завершаются, они живут в ней, органично вплетаясь в формы тюркизмов, казахской орнаментике, поэзии и музыке.

История происхождения тюрков запечатлена в известной хронике «Огуз-наме» – сказании об Огузе – легендарном основателе тюркских народов и его правлении. Она имеет важное значение для понимания тюркской духовной традиции. Существует несколько рукописей «Огуз-наме», переписанных с оригинала, которые хранятся в различных библиотеках и музеях мира.

Дошедшая до нас рукопись написана на так называемом карлукско-уйгурском или караханидском языке. Сформировался этот язык уже в X в. как классический, однако в самой рукописи очень много заимствованных китайских слов, использованных в качестве аналогов тюркским словам. Все это может служить обоснованием того, что перевод делался с оригинала, написанного другим языком. «Огуз-наме» дополнилась позднее эпическим сказанием о Коркыт-ата или Коркуд-деде.

Рукописи «Огуз-наме», хранящиеся сегодня в Париже, Стамбуле, Ташкенте, Москве, Санкт-Петербурге, являются уникальными источниками, посоветствующими о жизни, экономике, политике, быте, науке и интеллектуальной жизни тюрков. На «Огуз-наме» ссылались практически все историки, занимавшиеся изучением тюркской культуры и традиций, особенно при создании так называемых шежире – шаджирра-й-и – родословных. К ним можно отнести: «Шаджара-й-и – тюрк», написанные в нескольких вариантах в Хиве и Бухаре, особенно «Родословное древо тюрков» 1669 г., принадлежащее Абу-л-Гази Бахадур-хану, отмечавшему, что для написания «Древа» он использовал, наряду с «Джами ат-таварих» Рашид-ад-Дина, и «Огуз-наме».

Историки делают ссылки на «Огуз-наме» уже с XIII в., поэтому ее происхождение гораздо древнее. Ученые отмечают, что исторический свод «Огуз-наме» был готов, скорее, уже к VIII в. Источник этот уникален. Конечно, он символичен, требует очень глубокой интерпретации, особенно слов, которые здесь выступают как концепты тюркского мироотношения.

Транскрипция и перевод «Огуз-наме» – 21 лист (42 страницы) по 9 строк, с интервалом, некоторые из страниц иллюстрированы – представлены в качестве первоисточника о культуре тюрков.

По рукописи мы не только воссоздаем картину древней жизни и становление «тюркскости», но интерпретируем концепты, имеющие полисемантическое значение. Из нее мы узнаем о быте и повседневности древних тюрков: о том, что они ели мясо, пили вино – здесь употреблено слово «сурма», в значении пшеничной водки. Кстати, известно, что сурма как вино употреблялось в Туркестане. Территория Огуз-хана и его потомков была огромной: леса, моря, реки, горы, водились соболи, и даже упоминается мифологический единорог. Здесь мы находим такие понятия, как «союз племени», (народа – эл кунлари), тәңірі – небо, ялбаркуда өрді – поклонение небесному богу, орду – стена, столица, и другие, которые вошли в тюркский, позднее – в классический казахский язык. Другим, не менее важным источником по тюркской культуре, которая развивалась в контексте исламской культуры, является дошедшая до нас рукопись «Мухаббат-наме» – имя автора, к сожалению, не сохранено, возможно, он сам того хотел. Псевдоним, или как говорят на Востоке – тахаллус – его был Хорезми. Но, конечно, Хорезми было много среди поэтов и писателей, наверное, только великий математик аль-Хорезми был один. Тем не менее, автор «Мухаббат-наме» утверждал, что свою поэму он написал на берегах Сырдарьи в 1353 г.

Собственно, речь о данной рукописи мы ведем в целях пояснения того, что поэзия любовного жанра – газели – имела большую популярность в Мавераннахре, его восточных и западных областях. Конечно, содержание «Мухаббат-наме» отличается от других сочинений любовной поэзии. Особенной чертой, нехарактерной для данной эпохи, можно отметить ее рационально-прагматический контекст, поскольку большая часть текста посвящена выражению любви к правителю, вторая же часть выполнена в жанре любовной поэзии

позднего Средневековья. «Мухаббат-наме» долго считалась памятником-посвящением золотоордынским ханам, поскольку стиль произведения, смешение арабских и тюркских слов, частично даже персидских, связан с так называемым золотоордынским письмом. Для культурного наследия Казахстана эти две рукописи имеют большое значение, поскольку они дополняют исторические сведения о том, как развивалась исламская культура на территории Казахстана в русле тюркских духовных и материальных традиций.

Интеллектуальная жизнь исламского Мавераннахра была очень интенсивной. Известно, что при халифе аль-Мамуне в Багдаде существовал Дом Мудрости, в котором переводились и переписывались рукописи ученых, богословов. Но историки Средневековья, такие известные, как Табари, Йакут, Кинди и другие отмечают, что подобные Дома Мудрости были вообще общей практикой в интеллектуальных городах: Дамаске, Кордове, Египте, Самарканде и Туркестане. Ученые, богословы, суфии, поэты Туркестана считали задачей своей жизни культурно-религиозное просвещение общества. Культурно-религиозный прогресс – общий процесс для средневекового исламского мира, в котором происходило становление и развитие исламской культуры с ее принципами, жанрами.

Туркестан – родина не только тюркского суфизма, но и тюркской философии, или фальсафа (фаласифа). Достаточно только назвать имя великого ученого-интеллектуала, энциклопедиста Абу Насра аль-Фараби, родиной которого была эта великая земля. Аль-Фараби почтительно называли «Вторым Учителем» после Аристотеля, он основал направление в философии, которое будет названо восточным перипатетизмом, а сегодня его философия считается универсальной, в которой соединились методы исламского рационализма, феноменологии и герменевтики. Заложив основы философской герменевтики, аль-Фараби пробудил интерес к самому элитному знанию о мире, Боге и человеке – философии.

Проинтерпретировав практически все научно-философское наследие древнегреческих интеллектуалов, аль-Фараби способствует развитию интеллектуального движения не только в Исламском мире, но и в Христианском. Переводческая деятельность ученых, кативов-переводчиков была объединительной. Поразительно, что в этом интеллектуальном деле принимают участие не только мусульмане, но и иудеи, христиане. Ученые Христианского Средневековья были потрясены теми интеллектуальными уроками, которые преподали ученые Исламского мира по поводу толерантности и диалога, необходимые миру культуры.

Ле Гофф, ссылаясь на аббата Клунийского монастыря – Петра Достопочтенного, который возглавил группу переводчиков Корана, включив в нее араба, указывает на достижения исламских ученых: алгебру аль-Хорезми, медицинские изыскания ар-Рази и Ибн Сины, труд которого «Канон врачебной науки» являлся медицинской энциклопедией, по нему учились и работали врачи западного мира, философский синтез аль-Фараби, экономическую теорию и терминологию, геометрию, астрономию, химию, алхимию [1].

Интеллектуальное развитие Туркестана в период расцвета исламской цивилизации связано, как это ни парадоксально, с двумя направлениями: рационализмом – в лице науки и философии, и мистицизмом, иррационализм – в лице суфизма. Исламский рационализм, стремившийся к ясности, логике и к диалогу разума и веры, и исламский мистицизм, провозгласивший тарикат (путь) сердца и веры в качестве единственно верного пути в жизни.

Духовно-культурная атмосфера Туркестана была очень веротерпимой, или, как теперь говорят, толерантной. Здесь жили не только мусульмане, но и иудеи, христиане, представители иных вероисповеданий. Вообще, что касается толерантности, то действительно, исламская толерантность была феноменом удивительным. А. Мец, ссылаясь на христианские и исламские источники, отмечает, что исламская веротерпимость признавалась самими христианами. Более того, были приняты законы, согласно которым, жизнь христианина или иудея была равноценна жизни мусульманина. Большое значение в принятии таких законов имела школа права Абу Ханифы, детально разработавшая концепцию комфортабельного мирного сосуществования во всех регионах Арабского Халифата, особенно Мавераннахра и, в целом, средневекового Казахстана. Покровительствуемые – именно так

назывались немусульмане свободно исповедовали свою религию, соблюдали религиозные законы, отмечали христианские праздники: монастыри и церкви были неотъемлемой частью интеллектуальных городов. Интересно также, что многие места с хорошим заработком занимали христиане и иудеи, особенно связанные с финансами, медициной [2].

Туркестан – город, где обреталась духовность – считался Меккой тюркских народов, родиной тюркского суфизма. Здесь жил и проповедовал великий Учитель человечества, аскет, человек, несший в народ нравственное Слово Бога – Ходжа Ахмед Ясави, известный в народе под именем Хазрет Султан, первый, кто написал свои знаменитые «Диван-е-хикмет» на тюркском языке, основатель ордена «ясавийа». Ему в XIV в. по инициативе правителя – Тимура, будет воздвигнут мавзолей известный сегодня как памятник исламской культуры «Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясави» в Туркестане. Туркестан был многолик: центр образования и культуры, город ученых и мастеровых, купцов и строителей, город богачей и бедняков, город свободных и несвободных, город поэтов и музыкантов, философов и богословов. Город, который был открытым для чужеземцев, где не платили пошлину за въезд ученые, архитекторы, врачи, учителя и студенты – те, которые приезжали учиться и искать учителей.

Туркестан постепенно становится центром исламской культуры и интеллектуальной жизни. Как совершенно справедливо отмечает Ле Гофф, автор известного труда «Долгое Средневековье», интеллектуалы появляются с рождением городов, даже с их возрождением. Интеллектуальная жизнь Туркестана отличалась от других городов, прежде всего тем, что здесь существовала знаменитая школа суфийского толка – Ходжаган. В ней обучали и обучались учению, которое впоследствии будет названо тюркским суфизмом, повлиявшим на развитие суфийских орденов: «накшбандийа», «кадирийа» и др.

Экономическая и политическая жизнь средневекового Туркестана развивалась в реалиях Арабского Халифата, но сохранила множество своих административных законов. В налоговой системе, разработанной в средневековом Халифате, несмотря на общие положения, все же были предусмотрены специфика и традиции того или иного региона. Наиболее облагаемой налогами считалась Персия (Иран), менее – Мавераннахр, поскольку, согласно историкам Мукаддаси и Йакуту, Испиджаб (Аспиджаб) – современный Шымкент – был единственным среди городов Хорасана и Трансоксании, не выплачивавшим налог на землю, поскольку являлся городом крупным, в нем была своя крепость, деньги города шли на собственные расходы, в том числе, и на военные.

Тот факт, что налогообложение по всей исламской империи было неодинаковым, очень интересен. Ситуация с Персией связана не только с тем, что расслоение общества, начавшееся при Сасанидах, способствовало несправедливому налогообложению, но, очевидно, еще и с ментальностью народа. Так или иначе, историк Йахйя Ибн Са'ид отмечает, что во времена Фатимидов все было обложено налогами, кроме воздуха, а народ прозвал Ибн аль-Мудаббира – управителя финансов Египта – писарем сатаны за его новшества в налогообложении.

Туркестан вносил, наряду с другими городами свою экономическую лепту в развитие Арабского Халифата.

Хотелось бы обратить внимание, на очень важную тему – финансирование культуры в средневековом Казахстане. Конечно, политика Арабского Халифата в отношении бюджета культуры была скромной. В основном финансирование происходило за счет личных средств халифа, позднее – за счет султанов, эмиров. Существовавший в Арабском Халифате институт – Департамент благотворительности – вносил достаточную лепту в образовательную систему всех городов Арабского Халифата, кроме того, налоговой службой высчитывались проценты от выплачиваемых налогов и регионов, и в зависимости от вклада в казну, выделялись поощрительные суммы на строительство медресе. Оплачивались услуги переписчиков книг, консультации ученых при дворах того или иного халифа. Переводческая работа оплачивалась из казны султанов. Наиболее существенная поддержка оказывалась на содержание мечетей, библиотек и средних учебных заведений. На уровне регионов Халифата существовали структурные подразделения, занимавшиеся финансированием культуры.

На сохранение культурного наследия выделялись средства из личной казны халифа, позднее создавались благотворительные фонды, финансировавшиеся везирами. При Караханидах, например, приличные суммы выделялись на строительство медресе и содержание ученых и богословов. Тюркские династии при правлении султанатами Арабского Халифата отличались тем, что очень рационально относились к вопросам образования и культурного просвещения. Например, правление султана Бейбарса отмечено расцветом в Египте медресе и науки. Кстати, арабские историки считали, что султан Бейбарс поставил перед собой задачу – обучить тюркскому языку своих подданных. Так это или нет, тем не менее, нужно отметить, что он оплачивал из своей личной казны услуги переводчиков теологических и научных трактатов на тюркский язык, а историю тюрков – на арабский.

Тюркские традиции в исламской культуре раскрывают содержание ее как культуры единства и многообразия. О влиянии тюркских традиций в культурных тенденциях Исламского Средневековья повествуется во многих исторических хрониках. Историки и путешественники отмечают толерантность, открытость тюрков и их традиций. Об этом мы узнаем из хроник Ибн Биби, Афляки, Аксараи, Ибн Батуты, знаменитого труда итальянца «Кодекс куманикус» – истории о кыпчакском культурно-духовном материальном образе жизни, его значении для цивилизационного пространства.

Династия Великих Моголов, которая также тюркского происхождения, способствовала расцвету исламской культуры в Мусульманской Индии. Исламская литература, исламская архитектура, увековеченная в таких памятниках, как «миниатюра», «Тадж-Махал», поэзия Дехлеви, «Бабур-наме», формировалась в диалоге культурных традиций – тюркских, исламских и индийских. Знаменитая могольская миниатюра, которая процветает при шахе Акбаре, основывалась на среднеазиатской миниатюре, получившей развитие в Туркестане. Так, например, в «Шейбаниаду» были включены 9 миниатюр, в которых прослеживается влияние гератской школы, а в «Зафар-намэ» использованы все стили среднеазиатской миниатюры» [3].

Эпоха Великих Моголов, в которую было создано знаменитое могольское искусство, с собственным стилем, известным как могольский, содержит в себе синкретический сплав художественных традиций тюрков, иранцев и индусов. Практически 300 лет могольский стиль живописи господствовал в Индии, влиял на поколения художников всех времен. Знаменитая могольская миниатюра имеет собственную технологию, не имеющую аналога в мире. В отличие от персидской миниатюры, могольская отличалась роскошным оформлением, искуснейшей каллиграфией и интеллектуальностью сюжетов. При шахе Акбаре исламская культура достигает необычайного подъема.

Тюркская традиция использовать библиотеку (китабхане) для интеллектуальных бесед на философские, научные и теологические темы была сюжетной во многих миниатюрах. Влияние тюркской традиции на духовную атмосферу Индии при правлении Великих Моголов проявилось в формировании толерантного общества, особенно при шахе Акбаре, оно сказалось на конструировании диалога между религиями, создании образовательных центров с установкой на синтез науки и религии, веры и знания.

Интересно, что в могольских миниатюрах использована тюркская орнаментика, вошедшая в искусство казахского орнаментального искусства. Если учесть, что исламское искусство выработало исключительные каноны и принципы для исламской живописи, среди которых – недопустимость изображения живых существ, то именно поэтому исламская орнаментика, вошедшая в культуру как «арабески», являет собой пример многообразного соединения орнаментальных стилей: тюркского меандра, персидской, арабской вязи, метафор и символических концептов. Туркестанские миниатюристы сделали искусство миниатюры символическим и совершенным.

На территории Казахстана устная традиция, включавшая в себя поэтическое, песенное творчество, органично оформилась в исламскую литературу, превращая чисто исламское изобретение – адаб – в тюркский адабиет, превратив его в направление гуманистического и просветительского характера. Различные эпические истории о батырах, о тотемных животных,

о борьбе добра со злом, все эти легенды, сказания составляли не просто мифо-эпический фон, а фонд устного поэтического творчества, которое затем трансформировалось в героико-воинственную поэзию тюрков, и даже то, что создавалась она в исламских формах (жанрах), содержание оставалось прежним. И только в период классического Исламского Средневековья (XI–XIII в.) мы наблюдаем расцвет уже тюркско-исламской литературы, так называемого тюркско-исламского адаба. Даже в манихейских текстах, которые были найдены в Турфане (Китай, Синьцзян) и в Египте, написанных в том числе и на тюркском языке, нашли свое отражение духовные притчи тюркских народов.

Переплетение культурных традиций, особенно литературных, эстетических: хорасанских, туркестанских, пехлевийских и других доносили до нас удивительное искусство Слова, которым владели наши предки, вернее, те люди, культурными должниками которых мы являемся. На древние сюжеты были сложены песнопения в честь празднования Наурыза, семейных торжеств, и все это происходило в период устоявшейся исламской традиционности.

Тюркская культура до прихода ислама, как мы уже отмечали, была высокой. Пройдя несколько этапов своего развития от скифско-сакской, пратюркской, она стала культурой, в которой произошла диалогизация. Диалогичность тюркской культуры проявилась в выработке культурной парадигмы, основой которой стала удивительная толерантность к другим культурам и традициям. Самодостаточность любой культуры заключается в ее открытости другим культурным мирам и в отсутствии страха перед угрозой ассимиляции другой культурой, именно поэтому в пространстве Казахстана существовали, «жили», передавались различные культурно-религиозные традиции.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ле Гофф. Интеллектуалы в средние века / Пер. А. Руткевича. – М.: Аллегро-Пресс Долгопрудный, 1997, и др.
2. Мец А. Мусульманский Ренессанс. – М., 1972.
3. Пугаченков Г.А. К проблеме среднеазиатской школы миниатюристов XVI–XVII вв. // Труды двадцать пятого международного конгресса востоковедов. Том 2. – М., 1963. – С. 102–108.

Түйіндеме. Аталған мақалада ислам дәстүрінің қазақ халқы мәдениетіне ену мәселесі сарапталды. Авторлар түркі мәдениетінің тарихи негізін қайта қалыптастыра отырып Қазақстанның дамуы үшін рухани-мәдени дәстүрдің маңызы мен мәнін ашып көрсетеді.

Summary. This article examines the issue of the organic entering the Islamic tradition in the culture of the Kazakh people. Authors, reconstructing the historical context of Turkic culture, reveal phenomenological content and significance of spiritual and cultural tradition for the development of Kazakhstan.

Д.У. Кусаинов,

доктор философских наук, профессор

Казахский национальный педагогический университет им.Абая

З.К. Аюпова,

доктор юридических наук, профессор

Казахский национальный университет им.аль-Фараби. Алматы

К ВОПРОСУ ОБ ИДЕЙНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ОСНОВАХ КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Конституционная система западных стран формировалась столетиями. Как известно, американская система перешагнула свой двухсотлетний рубеж, конституционная система Англии еще более древняя. Конституционная система этих государств совершенствует ее отдельные элементы и механизм в целом, что свидетельствует о достаточно сбалансированной

конституционной системе на сегодняшний день.

Конституционализм как идейно-теоретическое явление возник с появлением конституции и закреплением в ней основополагающих прав и свобод личности. Несомненную ценность представляют труды русской плеяды ученых-правоведов в разработке основ конституционной теории и основ конституционного государства. Своим рождением эта теория обязана подъему ряда европейских революций. Следует заметить, что огромный массив нынешних конституций являются производными с теми первыми классическими документами, ставшими средоточием идей конституционализма. Это неписаная английская конституция XVII-XVIII вв., американская конституция 1787 г., французская конституция 1791 г. Идейные истоки теории конституционализма, как нам представляется, следует искать именно в конституционном развитии вышеназванных государств.

В «Американском политическом словаре» «конституционализм», рассматривается как политический принцип ограниченного правления, подчиненного написанному либо ненаписанному договору, и как система конституционного правления, появление которого было фактически результатом борьбы за ограниченное правительство [1, С.101].

По мнению немецких ученых, конституционализм- это система правления, гарантирующая неотчуждаемость права и права человека, основанные на разделении властей и принципе парламентского большинства.

Следовательно, можно сделать вывод о том, что конституционализм появился как итог длительной эволюции западной культуры. Лоуренс Фридман в монографии «Введение в американское право» пишет, что могущественна не сама американская конституция, а конституционная система. Эта система состоит из отношения общества к конституции; из демократических образцов поведения и институтов, взращенных вокруг конституции. И сила американской конституции заключается в том, что она является живым законом, поскольку она проведена в жизнь [2, С.150].

Французская Пятая республика, к примеру, использует систему квазисудебного конституционного контроля. Конституционный Совет Франции осуществляет только превентивный контроль за соответствием законопроектов и законопредложений Конституции. К числу основных черт французского конституционализма относят: сильную фигуру Президента; наличие квазисудебного органа- Конституционного Совета; развитие доктрины естественных прав путем их закрепления в Декларации. По аналогии с Французской Республикой, в Республике Казахстан также существует подобный орган- Конституционный Совет, который имеет схожую политико-правовую природу. Так академик Г.С. Сапаргалиев в монографии «Проблемы конституционной ответственности», рассматривая механизм конституционной ответственности, указывает на орган конституционной юстиции, который осуществляет конституционный контроль (надзор). В Республике Казахстан осуществление конституционного надзора возложено на орган несудебного характера- Конституционный Совет. Такая форма контроля, как замечено академиком Г.С. Сапаргалиевым, характерна для некоторых государств, таких как Франция, Алжир [3, С.130].

Так, по мнению В.В. Мамонова, ученый говорит о конституционной власти в Казахстане, как о самостоятельной структуре государственной власти, вместе с президентской властью она является частью единой государственной власти, использующей систему сдержек и противовесов, как важнейшего механизма взаимодействия ветвей власти между собой [4, С.31].

История германского конституционализма представлена значительным числом конституционных актов, которые по объему и объектам правового регулирования разделяются на две основные группы. Первую группу составляют те, которые касаются только организации представительного органа и определения его полномочий. Вторую группу составляли конституции, отличающиеся высокой степенью детализации и регламентации (статус представительного органа, полномочия правительства, права и свободы, гарантии конституции, отношение государства к церковным, учебным или иным учреждениям, принципы и организация судебной власти.)

Говоря о немецком конституционализме, в целом, нельзя не упомянуть о философско-правовом учении Г.В.Ф. Гегеля о конституции и разумно организованном государстве в форме конституционной монархии. Немаловажным дополнением в дискурсе о конституционализме, следует указать, что по способу введения в действие большинство конституций относились к октроированным, т.е. даровались монархом. Одной из основных идей гегелевской философии, является положение о конституционной государственности. Возрождение, обновление немецкой государственности (Германской империи) Гегель связывает с необходимостью введения наряду с установлением верховной власти монарха также и представительной системы. Гегель считал, что в качестве полезного элемента политической жизни представительные государственные органы проявляют себя, осуществляя функцию посредствующего звена между правительством с одной стороны, и народом- с другой. Их назначение состоит в согласовании интересов системы государственных органов с устремлениями негосударственных общественных организаций и отдельных лиц [5, С.200].

Конституционной проблематике посвящена и работа Гегеля «Иенская реальная философия», где понятие «конституция» раскрывается по существу в виде разумно-правовой организации всей сферы государственной жизни. Права и свободы индивида, по мысли Гегеля, получают свою реальность лишь в условиях действительности государства и его законов. Развернутая форма конституционной теории представлена в его работе «Философия права» (1820 г.), которая опирается на философскую концепцию всемирной истории как прогресса в сознании свободы, прогресса в двояком смысле: как углубления познания объективной истины, так и объективации (осуществления в действительности) достигнутых ступеней свободы в государственно-правовых формах (институтах, нормах, отношениях) наличия политического бытия. О трех субстанционально различных властях, на которые подразделяется политическое государство, по Гегелю, являются: законодательная власть, правительственная власть и власть государя. Надлежащее разделение властей в государстве Гегель считает «гарантией публичной свободы» [5]. С точки зрения Гегеля, является предрассудком понимание представительных государственных органов «главным образом в аспекте противоположности к правительству», как будто бы «это и есть существо их положения» [5].

Конституция в материальном смысле представляет собой писанный акт, совокупность актов или конституционных обычаев, которые, прежде всего, провозглашают и гарантируют права и свободы человека и гражданина, а равно определяют основы общественного строя, форму правления и территориального устройства, основы организации центральных и местных органов власти, их компетенцию и взаимоотношения, государственную символику и столицу [6, С.144].

Термин «конституция» берет начало еще со времен Великой Римской империи. Первые конституции появились в XVII-XVIII вв. В Западной Европе традиционно сложилось представление о том, что суть конституции определяет установление пределов государственной власти. Конституция ими определяется как хартия или статут. Для современного понимания доктрины конституционализма остается принципиальным признание ограничения государственной власти.

Томас Пейн утверждал, что конституция предшествует государству, а государство является детищем конституции. «Конституция некоей страны есть акт не государства, а народа [7, С.207]. Этот методологический подход обуславливает чисто формальное, описательное определение конституции. Как и право в целом, конституция отражает влияние экономически и политически господствующих сил.

В современном понимании конституционализм воспринимается в двух аспектах: как политико-правовая доктрина (обосновывающая необходимость установления конституционного строя) и как правление, ограниченное конституцией, политическая система, опирающаяся на конституцию и конституционные методы правления.

Идеи конституционализма охватывали такие понятия, как конституционное государство, конституционное правление, господство конституционного закона и были исторически

прогрессивными, как и само буржуазное государство и буржуазная демократия. Концепция конституционализма, выведенная из идей естественного права, явилась буржуазно-демократической антитезой феодальной тирании. Мыслители того времени учили, что конституция не только ограничивает пределы государственной власти, но и устанавливает процедуры осуществления властных функций, т.е. устанавливалась юридическая граница между сферой регулирования верховной государственной власти и правами гражданина.

Таким образом, проводя анализ определений конституций, можно сделать вывод, что преобладающими являются определения конституции по ее содержанию, т.е. по предмету регулируемых ею общественных отношений. В соответствии с чем конституцию можно определить как основной закон государства, закрепляющий организацию государственной власти и регулирующий взаимоотношения этой власти, общества и индивидов. С политической точки зрения верховенство писаных конституций основано на том факте, что конституция – не что иное, как социальный договор, переведенный на юридический язык. А социальный договор в силу очевидных причин юридической безопасности должен строго соблюдаться всеми: и управляющими и управляемыми. Каждая из ныне действующих конституций обладает специфическими индивидуальными чертами. В них нашли отражение социальные, национальные, политические, исторические, религиозные и иные особенности стран. В то же время, всем конституциям присущи некоторые общие черты, к которым можно отнести: народный суверенитет; закрепление института собственности; закрепляются основные принципы теории разделения властей; устанавливают права и свободы человека; устанавливают и закрепляют форму правления; устанавливают и закрепляют форму государственного устройства; определяют принципы организации системы высших органов государственной власти и порядок деятельности составляющих ее подсистем.

ЛИТЕРАТУРА

1. Американский политический словарь. – М., 1993. – 340 с.
2. Лоуренс Фридман. Введение в американское право /Пер. с англ., под ред. М.Калантаровой. – М.: Изд. Группа Прогресс-Универс, 1993. – 483 с.
3. Сапаргалиев Г.С., Салимбаева Ж.Ч. Проблемы конституционной ответственности. – Алматы: Жеті-Жарғы, 2001. – 211 с.
4. Мамонов В.В. Роль Конституционного Совета в обеспечении принципа разделения властей. В сб.: Материалы международной конференции в Париже 11-13 марта 1997 г. – С.31-40.
5. Дробышевский С.А. История политических и правовых учений: основные классические идеи: Учебное пособие. – М.: Норма ИНФРА-М, 2007. – 317 с.
6. Энциклопедический юридический словарь. – М.: ИНФРА – М, 1997. – 524 с.
7. Пейн Т. Избр. Соч. – М., 1959. – 458 с.

Түйіндеме. Бұл мақалада конституционализмнің мәселелері зерттеледі. Конституционализм кең көлемді түсінік, оның ішінде жалпы конституциялар теориясы және белгілі бір елдегі конституцияның қалыптасуы мен дамуы, жалпы әлем елдеріндегі конституциялық процесс те қамтылады.

Resume. The questions of constitutionalism are investigated in this article. Constitutionalism is wide concept that consists by itself from the theory of constitution in general, history and practice of constitutional development of one or another country, group of countries and world community in whole.

Замза Кодар

доктор философских наук,

Казахский государственный женский педагогический университет. Алматы

ГЕНДЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ В КОЧЕВОЙ КУЛЬТУРЕ

История основной части человечества была и продолжает быть историей оседлости. Однако на нашей планете существовали и в ряде регионов продолжают существовать иного типа общества и культуры, представители которых не ведут оседлого образа жизни, но в то же время их экономика является производящей. Это – кочевые, или номадические, общества и культуры. Под кочевничеством, или номадизмом, в науке понимаются «формы хозяйства и быта, в основе которых лежит экстенсивное скотоводство (включая оленеводство) с сезонным перемещением населения и стад скота. Скотоводство в условиях кочевничества обеспечивало номадов мясной и молочной пищей, сырьём для изготовления одежды и жилищ. Имея в основе своей деятельности кочевое скотоводство, номады в той или иной мере дополняли его охотой, неоседлым примитивным земледелием, ремеслом и другими промыслами. ”Чистых“ кочевников, для которых скотоводство было бы единственным видом хозяйственной деятельности, никогда не существовало» [1].

Кроме того, между номадами и оседлыми народами всегда вёлся обмен продуктами материального производства, предметами быта, а также феноменами духовной культуры. С. И. Вайнштейн отмечает: «Кочевничество, возникнув на рубеже II – I тысячелетий до н. э. в аридной зоне Евразии и Северной Африки, сохранилось на протяжении длительного времени и даже распространилось на север Евразии, где в форме оленеводства известно у многих народов тайги и тундры. Поныне оно сохраняется более чем в 30 странах Азии и Африки (Судан, Египет, Саудовская Аравия, Йемен, Иран, Ирак, Сирия, Иордания, Турция, Афганистан, Пакистан и др.), охватывая около 40 млн человек» [1].

Не секрет, что в литературе долгое время царило предвзятое отношение к номадизму и созданной им культуре. Так, известный французский историк Ф. Бродель относит номадов к разряду варваров, отмечая, что «только Старый Свет знал эту исключительную категорию в составе человечества» [2].

Это было обусловлено превознесением оседлого образа жизни и непониманием причин возникновения номадизма. Критерии развития, которые уместны при исследовании оседлых культур, совершенно необоснованно переносились на кочевые культуры и в свете этих критериев последние выглядели далеко не в лучшем свете. Исследователи не понимали того, что «общепризнанные критерии уровня развития цивилизации – наличие письменности, ремёсел и пр., которые позволяют понять состояние городской культуры, принципиально неприменимы при характеристике уровня культуры, достигнутого различными обществами неоседлых скотоводов» [3].

И лишь постепенно начинало приходить объективное понимание. Известный специалист по номадизму А. М. Хазанов предупреждает коллег о том, что пора отказаться от мифов о номадах и попытаться объективно понять сущность и причины появления номадизма. Он пишет: «Если подходить к номадизму как к конечному результату специализированного скотоводческого направления экономики и поставить вопрос о том, представляет ли он в эволюции и истории человечества нечто большее, чем одну из линий хозяйственной адаптации, то надо сразу же избавиться от давления самооценок его носителей и субъективных эмоциональных оценок со стороны иных обществ, представителей иных тенденций, традиций и альтернатив, иных направлений эволюции» [4].

Другими словами, необходимо встать на объективную, т.е. подлинно научную позицию и исследовать феномен номадизма, как говорится, «без гнева и пристрастия».

Первое, что необходимо иметь в виду, отмечает Хазанов, это не путать бродячий и кочевой образы жизни. Первому присуще присваивающее хозяйство, второму – производящее. «...Поэтому сама их подвижность вызывается различными причинами и носит различный характер» [4, С. 83]. Приведём обобщённую характеристику Хазановым номадизма. «На мой взгляд, – пишет он, – к числу важнейших особенностей кочевого скотоводства, определяющих его хозяйственную сущность, относятся: 1) скотоводство как преобладающий вид хозяйственной деятельности; 2) его экстенсивный характер, связанный с круглогодичным внестойловым содержанием скота на подножном корму; 3) связанная с потребностями скотоводческого хозяйства периодическая подвижность в пределах

определённых пастбищных территорий или между ними (в отличие от миграций); 4) участие в перекочёвках всего или большей части населения (в отличие, например, от пастушеского или отгонно-пастбищного скотоводства); 5) натуральный, т.е. направленный в первую очередь на удовлетворение непосредственных нужд характер экономики (в отличие от современного капиталистического ранчо или молочного фермерства)» [4, С. 84 – 85.]. Нам представляется, что Хазанов правильно обозначил главные признаки номадической экономики. Это – отнюдь не присваивающая, а именно производящая экономика.

Казахстанский философ Б. Г. Нуржанов отмечает, что кочевая экономика казахов основана не на экономике обмена, а экономике дара, дарения. «Для кочевника, – пишет он, – гораздо “естественнее”, чем заведомо несовершенно производить, брать у природы произведенное ею. Кочевник берёт произведенное природой от неё в дар, здесь нет ещё оседлой экономики эквивалентного обмена. Если термин “экономия” уместен в отношении кочевого образа жизни и хозяйства, то это экономия дара (дарения и получения в дар), а не эквивалентного обмена, экономия расточительства, щедрости и избытка, а не накопления, бережливости и жадности. Ж. Батай выдвинул почти фантастическую гипотезу о возможности экономии избытка в отличие от западной экономии нехватки. Нам представляется, что именно таковой была кочевая экономия» [5].

На сегодня уже считается установленным, что кочевой образ жизни не явился продолжением бродячего образа жизни на более высоком уровне. Неолитическая революция привела к переходу на оседлый образ жизни, а вместе с ним вызвала к жизни производящую экономику в виде земледелия или (и) оседлого скотоводства. Следовательно, кочевой образ жизни мог прийти на смену не бродячему, а оседлому образу жизни. И той причиной, которая побудила к такому переходу, было, по мнению большинства учёных, резкое – по историческим меркам – изменение климата, сделавшее невозможным ведение оседлого образа жизни. На территории Евразии таким изменением явилась аридизация климата. «Очевидно, – отмечает Хазанов, – усыхание климата и было тем последним толчком, который побудил скотоводов окончательно забросить земледелие и полностью перейти к кочеванию» [4, С. 187.].

Известный историк А. Дж. Тойнби для объяснения механизма развития цивилизаций пользуется понятием «Вызов-и-Ответ». Применяет он его и к решению проблемы происхождения номадизма. Согласно ему, засуха дважды бросала вызов людям, обитавшим на территории, занимаемой современным Казахстаном. Он пишет: «В первый приход засухи доземледельческие предки кочевников от охоты перешли к земледелию, превратив охоту в дополнительный и вспомогательный промысел.

А в период второго ритмического наступления засухи патриархи номадической цивилизации смело вернулись в степь и приспособились к жизни в таких условиях, в каких не могли бы существовать ни земледельцы, ни охотники. Засушливую степь мог освоить только пастух, но, чтобы выжить там и процветать, кочевник-пастух должен был постоянно совершенствовать своё мастерство, вырабатывать и развивать новые навыки, а также особые нравственные и интеллектуальные качества» [6].

И он справился со всем этим, дав достойный Ответ на Вызов аридизации. Кочевники выработали, по верному замечанию Н. Э. Масанова, один «из наиболее рациональных в доиндустриальный период способов природопользования и утилизации скудных ресурсов засушливых регионов...» [7]. Более того, Масанов утверждает: «Альтернатива кочевничеству как стратегии природопользования не найдена даже в таких развитых и богатых странах, как Саудовская Аравия, ОАЭ, Кувейт и др.» [7].

Однако нельзя ставить все номадические культуры на одну доску. Общей у них является лишь их сущность, то есть ведущий способ существования и соответственно тип экономики. Специфика же определяется, во-первых, местом обитания: пески Сахары и тундра Севера далеко не идентичны по условиям жизни. Столь же нельзя сравнивать кочевников, обитавших в тундре и в пустыне с кочевниками аридной степи Евразии. Здесь существовали условия не только для чисто кочевого, но и для полукочевого и полуоседлого образов жизни, а, кроме того, в ряде регионов имела возможность вести земледелие. Во-вторых, важно внешнее

окружение номадов. Кочевники тундры, например, не имели вблизи оседлого населения вплоть до того времени, когда Россия начала постепенно подчинять их своей власти. Народы же, населявшие аридную степь (и в принципе неважно, как они именовались) были окружены оседлыми культурами как с севера, так и с юга. Между оседлыми народами и кочевниками аридной зоны шло постоянное взаимодействие, которое (если не считать стычек военного характера) шло на пользу как тем, так и другим [8].

Основное зависело от самих номадов. «Кочевники, – пишет о казахском этносе З. Н. Сарсенбаева, – не только сумели адекватно приспособиться к суровому, уникальному характеру степи, но также создали богатую оригинальную культуру, основой которой служило кочевничество, как наиболее приемлемая в этих условиях форма хозяйствования, социального взаимодействия, гармоничного сосуществования природы и человека» [9].

Условия жизни казахов-кочевников наблюдал в 20-е годы XIX в. русский учёный А. И. Лёвшин, о чём он и изложил в своей книге, изданной в 1832 г. в Санкт-Петербурге. Он писал: «Снимая и вновь разбирая... кибитку (так он называет юрту. – З. К.) в полчаса времени, киргиз (так он называет казаха. – З. К.) перевозит её летом на верблюде туда, где находит для скота своего достаточный корм и воду. Следовательно, он зависит от стад и табунов своих более, нежели от чего-нибудь. ...На сём занятии (имеется в виду скотоводство. – З. К.) основаны почти все его обязанности и общественные отношения, так что с какой стороны ни взглянем на него, везде увидим в нём вооружённого пастуха и найдём источник большей части как нравственных, так и физических его действий в охоте и привычке к скотоводству.

Бесперывные переходы, или перекочёвки киргиз-казаков с места на место несколько не кажутся им тяжёлыми, напротив, они находят в оных одно из первых удовольствий и почитают себя счастливыми, что не привязаны к земле.

Существовала ли в номадическом социуме гендерная стратификация и если существовала, то какой она была? Это и предстоит выяснить в данном подразделе.

Гендерная стратификация, если она имела место в казахском номадическом обществе, то она не могла не быть неразрывно связанной со всеми другими формами социальной стратификации в данном обществе. Сама по себе гендерная стратификация, как показывает история, не может быть основанием стратификации общества как такового. Той сферой, в которой она имеет существенное значение, – это семья, вне зависимости от её формы. Но семья, хотя и считается «ячейкой общества», тем не менее не является тем образованием, отношения внутри которого однозначно задают характер и структуру всех других социальных отношений. Все эти отношения, как правило, имеют над-семейный характер, и семья как таковая оказывается включённой в систему этих отношений – экономических, юридических, политических, этических и т.д. Следовательно, гендерная стратификация внутри семьи есть не основание, а во многом – следствие общей социальной стратификации. Обратимся теперь к казахскому кочевому этносу.

Следует сразу же отметить, что в этом случае общество и этнос фактически совпадают. У казахов имеется единая территория, единый язык и

единая культура. Такое положение, судя по всему, явилось результатом длительного эволюционного процесса, который, как представляется, не закончен и до нашего времени. Его логика была в своё время нарушена установлением на территории Казахстана советской власти. Но отвлечёмся от этого.

В заключение можно сказать, что своеобразие гендерных отношений в кочевом обществе определялось очень суровым кочевым образом жизни не дающим послабления по половому признаку.

Таким образом, рассмотрев вопросы гендерной стратификации в казахском кочевом социуме, мы приходим к следующим выводам:

– поскольку кочевое общество – это общность, зависящая от природной среды, в ней невозможны социальные институты, преобразующее бытие или образ жизни. В этой ситуации гендер почти неотличим от биологического пола, т.е. находится на уровне половых различий между мужчиной и женщиной. Поэтому даже с переходом к патриархатному обществу

женщина остаётся центром жизни мира кочевья. И исходя из этого, она неукротимо работает на это общество, не считая это тягостью или повинностью;

– однако в связи с переходом к патриархату статус женщины зависит уже от статуса мужа: выйдя за знатного, даже простая женщина становится аристократкой, и наоборот: выйдя за представителя «чёрной кости», аристократка сама превращается в «чёрную кость»;

– в связи с тем, что в брачной жизни казахской знати преобладает полигамия, статус старшей жены – байбише выше, чем у младшей – токал;

– поскольку кочевое общество зиждется на культе первородства и чистоты происхождения, то самый низкий статус принадлежит незаконнорожденным – как женщинам, так и мужчинам.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вайнштейн С. И. Кочевничество (номадизм) // В кн.: Материальная культура. – Выпуск 3. – М.: Наука, 1989. – С. 72.
2. Бродель Ф. Структуры повседневности. Возможное и невозможное. – М.: Прогресс, 1986. – Т. 1. – С. 109.
3. Арешян Г. Е. Роль неоседлых скотоводов в развитии цивилизаций Евразии // В кн.: Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. – Алма-Ата: Наука, 1989. – С. 21.
4. Хазанов А. М. Кочевники и внешний мир. – Изд. 3-е, доп. – Алматы: Дайк-Пресс, 2000. – С. 68.
5. Нуржанов Б. Город и Степь // Тамыр. – 2003. – № 10. – С. 45.
6. Тойнби А. Дж. Постигание истории. Сборник. – М.: Прогресс, 1991. – С. 185.
7. Масанов Н. Э. Кочевая цивилизация казахов (основы жизнедеятельности кочевнического общества). – Алматы: Социнвест; М.: Горизонт, 1995. – С. 4.
8. Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. Тезисы докладов советско-французского симпозиума по археологии Центральной Азии и соседних регионов. Алма-Ата, 19 – 24 октября, 1987 г. – Алма-Ата: Наука, 1987. – 210 с.; Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. – Алма-Ата: Наука, 1989. – 464 с.
9. Сарсенбаева З. Н. Этнос и ценности. – Алматы: Без изд., 2009. – С. 149.

Түйіндеме. Мақалада көшпенді халықтардың гендерлік ерекшеліктері қарастырылады. Мақала авторы көшпенді және жартылай көшпенді өмір кешкен түркі халықтары туралы материалдарға сүйенеді. Тақырыптың маңыздылығы бір жағынан «көшпенді мәдениет» деген қызығушылықты туғызады, екінші жағынан түрлі мәдени типтердің бірігіуінен жаңа құндылық бағдарлар арқылы заманауи мәселелерді шешуге ұмтылуымен негізделеді.

Abstract. The article examines the gender features in a nomadic culture. The author relies on the materials describing Turkik peoples with a nomadic or semi-nomadic lifestyle. The topicality of the issue is caused by the interest towards the concept of nomadic culture and by need to search for the solutions for contemporary problems by means of a new system of values on the basis of combinations of different cultural types.

А.Б. Калыш

*доктор исторических наук., профессор
КазНУ имени аль-Фараби. Алматы*

ЗНАЧЕНИЕ ХОЗЯЙСТВЕННО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ФУНКЦИИ В УКРЕПЛЕНИИ СЕМЬИ И БРАКА

Общеизвестно, что в любом государстве или обществе семья традиционно является в ней главной структурой и ценностью. Поэтому стабильность, благополучие или кризис ее устоев адекватно отражаются на их благополучии. Будучи тысячами нитями связанной с различными объективными или субъективными трудностями нашего сложного общества, связанного с переходным этапом, семья как ее социальный институт испытывает на себе определенные трудности. Неравнозначная перестройка существующей социально-

экономической системы, отсутствие детально продуманной «мягкой» программы ее претворения в жизнь неоднозначно отразились на устоях семьи и брака для разных слоев нашего общества, на нормальном ее развитии и функционировании. В этом, на наш взгляд, отразились насыщенные события второй половины 1980-х – начала 1990-х годов, которые во многом перевернули наши представления не только о таких базисных категориях, как неизбежность выработанных многими десятилетиями общественно-политических устоев, но и нравственно-духовных, семейно-брачных отношений.

Одновременно в сознании казахстанцев, как у жителей других постсоветских республик, произошли определенные изменения в традиционных взглядах на ценности брака и семьи. Последнюю уже не спланирует как в прошлом суровая экономическая и производственная необходимость, повседневный совместный труд, наличие детей, жесткий социальный контроль со стороны окружающих в лице представителей старшего поколения, близких родственников, общественности. В условиях скрытой и явной безработицы, тяжелого материально-бытового и экономического положения молодого и среднего поколений, слабой их адаптации к суровым реалиям сегодняшней жизни, ценности брака и семьи не столь стабильны как в недалеком прошлом и не все смогли выдержать эти трудности. Хотя вступить в брак стало сейчас легким делом, однако создать нормально функционирующую семью становится труднее, при этом часть молодых супругов не имеют даже представления об ожидающих их в будущем жизненных затруднениях.

В данном процессе процесс значительную роль играет нерешенность хозяйственно-экономических проблем, которые во многом оказывают как прямое, так и опосредственное воздействие на нормальное и полноценное функционирование жизнедеятельности любой отдельно взятой семьи, будь это сельская или городская, вне зависимости от социально-экономической, этнической или этноконфессиональной принадлежности ее членов.

До недавнего времени по сравнению с другими ее составляющими значение хозяйственно-экономической функции недооценивалась не только в жизни семьи, но и общества. Включение в семью этой функции способствует не только ее совершенствованию, но и удовлетворению ее основных материальных и социально-культурных потребностей. Хозяйственно-экономическая функция представляет собой неотъемлемую часть жизнедеятельности семьи, способствуя активизации человеческого потенциала, формированию более стабильных семейных отношений в целом.

До середины 1950-х годов в сельских местностях Казахстана и особенно в его южных регионах сохранялась традиционная модель семьи, в которой муж являлся главой семьи, кормильцем, а женщина отвечала за домашнее хозяйство и воспитание детей.

С 1960-х годов на государственном уровне происходит постепенное вовлечение женщин в производственную деятельность. Масштабы ее по республике были неравнозначными и неравномерными. Значительными темпами они осуществлялись в городах, чем в сельской местности. В последних – больше в районных центрах, крупных селениях, центральных усадьбах колхозов и совхозов. Еще большее вовлечение женщин трудоспособного возраста в сферу общественного производства происходило в 1970-1980-е годы. Проблема присмотра и воспитания детей разных возрастов осуществлялась как за счет государства (детские дошкольные, школьные и внешкольные учреждения), так и с помощью старшего поколения (бабушек и дедушек). Культ традиционной матери и домохозяйки отходил в прошлое. Обществу требовались женщины – труженицы, передовики производства, которые бы ничем не уступали мужчинам (животноводы, механизаторы и пр.) – в заработной плате, в социальном статусе, в образовательном и профессиональном уровне.

Считалось, что замужние женщины могут успешно совмещать профессиональные и семейные обязанности. Однако не все женщины в равной степени могли совмещать эти обязанности. Некоторым это удается лучше, другим хуже. А это приводило к снижению рождаемости, дефициту общения работающей женщины с детьми, соответственно воспитанию.

В то же время сформировался уже хронический дефицит времени у мужчин-мужей по отношению к своим детям. Как всегда, по сложившемуся стереотипу они перепоручали воспитание своих детей женам. Все это в конечном итоге сказывалось потом на позднем замужестве, предпочтении одного или двух детей в силу занятости и проблем в семье, которое в конечном итоге приводило к ее дестабилизации. Считалось, что интерес семьи должен быть важнее профессионально-трудовых навыков женщин. В других семьях, в действительности, труд женщины на производстве является значительным подспорьем в бюджете и в материальном положении семьи. В третьих семьях, они очень часто являлись в условиях скрытой безработицы основным источником пополнения бюджета семьи.

Сейчас рассматриваемая функция семьи в сельской местности вряд ли ограничивается лишь рамками аграрного сектора (крестьянского хозяйства, садоводства и огородничества, различные виды работы по совместительству, надомный труд), так как включает в себя различные виды кустарно-ремесленного промысла, а также организацию трудовой деятельности главы семейства. Возрастание значимости хозяйственной функции семьи – это общественно необходимый процесс, обусловленный как объективными факторами, связанными с переходными рыночными отношениями, со значительным неудовлетворением социально-экономических потребностей населения, так и с субъективными факторами, теми новыми требованиями, которые люди предъявляют сегодня к качеству своей жизни, к содержанию трудовой деятельности.

На протяжении последних двух десятилетий крестьянское хозяйство в сельской местности получает все большее развитие, так как коллективный труд, основанный на родственных и соседских связях, нередко формирует более устойчивые формы трудовых отношений, более устойчивые трудовые коллективы, чем в рамках государственных организаций. Вместе с тем развитие хозяйственно-экономической функции семьи способствует удовлетворению не только общественных социально-экономических, но и непосредственно семейных экономических, социальных и социально-психологических потребностей. В ходе такого труда семья, повышая свое материальное благополучие, усиливается как социальная ячейка общества. Это особенно важно для ряда проблемных, не всегда благополучных семей, у которых наблюдаются ослабление таких необходимых социальных функций, как социализация детей, передача им накопленного опыта и ценностей предшествующих поколений.

Как свидетельствуют материалы социологических исследований, совместный семейный труд превращается в важный фактор стабилизации семьи, что способствует активизации еще неиспользованного социального потенциала, к повышению детности, соответственно – к росту расширенной семьи.

Совершенствование различных видов домашнего труда также приводит к увеличению неформальных видов деятельности, к росту независимости в процессе осуществления различных видов повседневной деятельности, в том числе и в общественном производстве. Вместе с тем коллективный семейный труд возрождает ослабевшую прежде роль женщины, как хранительницы семейного очага. Материалы нашего этносоциологического исследования в Меркенском районе Жамбылской области показали, что на вопрос: «Если семья материально обеспечена и совершенно не нуждается в заработке жены, то следует ли ей работать или достаточно заниматься только домашним хозяйством и детьми?» респонденты из числа казахов, турков и русских указали на важность сочетания семейных и производственных ролей женщин. В то же время наблюдается предпочтение на совмещение, но с предпочтением семейных ценностей. Такие ориентации заметнее всего выражены в группе специалистов, затем служащих и почти одинаково у рабочих с квалификацией и без него.

Решение указанной проблемы, касающейся роли женщины в семье и работе требует создания благоприятных условий как для повышения общественной активности женщин, так и в домашнем быту. Здесь важно добиться того, чтобы труд женщины в семье, связанный с социализацией детей, заботой о муже, с ведением домашнего хозяйства, получил статус общественно полезного труда. Для этого необходимо, чтобы в общественном сознании был

преодолен традиционный стереотип патриархального отношения к женщине – домашней хозяйке, чтобы было признано, что домашние заботы – это общественно необходимый вид трудовой деятельности, связанный с осуществлением как экономических, так и социальных функций в обществе.

Хозяйственно-экономическая деятельность в рамках семьи способствует восстановлению социальной значимости домашнего труда женщин, одновременно решая и такую важную социальную задачу, как воспитание у подрастающего поколения чувства хозяина своего труда. Кроме этого, такая деятельность открывает более широкие возможности для самореализации всех членов семьи, давая возможность им реализовать те свои возможности, которые нередко остаются нерешенными в рамках крупных предприятий. Совместная трудовая деятельность супругов должна привести к постепенному преодолению традиционного разделения труда на мужской и женский, более тесному взаимовлиянию личной и производственной жизни членов той или иной семьи. Кроме того, такое сочетание, вне всякого сомнения, повысит ответственность родителей за воспитание детей, так как подрастающее поколение в этом случае будет свидетелем того, как работают их родители, и сами могут принять достаточное участие в такой деятельности.

В тех семьях, где достаточно высока степень трудовой интеграции, самостоятельность сочетается со взаимовыручкой и ответственностью за совместный труд, за воспитание и будущее детей. Семейный труд в рамках крестьянского хозяйства возвращает домашнему очагу его былую многофункциональность, способствуя удовлетворению многочисленных потребностей индивида, формированию и развитию различных трудовых навыков, необходимых в будущей самостоятельной жизни. Тем самым индивидуальная деятельность членов семьи выступает как целостная система труда, отдыха, социальных отношений. С другой стороны, описанная выше организация работы в семье успешно влияет на производительность труда, способствует удовлетворению от такой деятельности. Этому способствует также и то, что члены семьи работают не в силу внешнего принуждения, а под влиянием естественного внутрисемейного механизма социальных отношений, что приводит к формированию раскрепощенной психологической обстановки, столь необходимой для социализации молодого поколения. Указанная особенность отмечена и в исследованиях по другим странам ближнего зарубежья [1-2].

С другой стороны, в городах в отличие от сел, у многих женщин имеется больше возможностей для совмещения семейных и производственных функций. Основную причину мотивов занятости женщин на производстве или иных видах профессиональной деятельности можно классифицировать следующим образом: а) нежелание ограничить свою семейную жизнь только сферой домашнего труда. При этом наблюдается очевидная зависимость от уровня социально-профессиональной принадлежности, когда у специалистов высшей и средней квалификации этот мотив встречается в несколько раз чаще, чем у рабочих; б) стремление проводить активный образ жизни, не замыкаясь рамками только домашнего быта, что может, по их мнению, привести в последующем к скучной и неинтересной семейной жизни; в) работа вне семьи – это прежде всего уход от однообразных домашних обязанностей, средство удовлетворения потребности в самоутверждении и развитии своих индивидуальных особенностей и т.д.

Таким образом, рассмотренный материал показывает, что в исследуемой нами проблеме происходит переплетение традиционного и нового, что во многом связано с определенными изменениями образа жизни современного человека, существующей системы разделения труда, равноправием внутрисемейных отношений. Усиление хозяйственной функции способствует, помимо экономического эффекта, решению многих социальных проблем – объединению семьи в трудовой деятельности, приобщению к труду детей на конкретном примере родителей, повышению качества самого труда, который становится более творческим, гибким по времени, менее отчужденным, более целенаправленным, разностороннему использованию способностей и возможностей каждого члена семьи. С другой стороны, следует учитывать и некоторые негативные моменты этого процесса.

Развитие хозяйственно-экономической функции семьи, как правило, проходит в сложных противоречивых формах, условия ее реализации неоднозначны в семьях разного типа – городских и сельских, малодетных и многодетных, различной социальной принадлежности. Нельзя исключать вероятность того, что развитие указанной функции семьи может происходить в условиях интенсификации труда ее членов, что не может не сказаться не только на состоянии их здоровья, морально-психологического состояния, но и на стабильности семейно-брачных отношений.

ЛИТЕРАТУРА

1. Жирицкая И.Г. Производственная функция семьи: социальные аспекты // Жизнедеятельность семьи: тенденции и проблемы. – М., 1990. – С.78-83.
2. Дементьева И.Ф. Проблемы совмещения производственных и семейных ролей. – М., 2001. – С. 53-68.

Түйіндеме. Баяндамада бүгінгі қоғамдағы отбасылық дәстүрлер мәселесі кеңінен қарастырылып отыр. Осы себептен де, отбасыдағы тұрақтылық, құт-береке және кейбір тоқырау мәселелері ешкімді де бей-жай қалдырмайтыны анық. Өзіндік әлеуметтік институт болып табылатын отбасы бүгінгі таңда, мыңдаған тамырластықпен байланысатын объективті және субъективті қиындықтарға тән күй кешіп отырғаны анық. Шынтуайтына келгенде, қазіргі қоғамда отбасында орын алып отырған қиындықтардың басты себептері, бұл шаруашылық-экономикалық қиындықтар екені мәлім. Аталған мәселелер, отбасындағы негізгі рөл атқаратын дүниенің бірі ауылдық және қалалық үрдістегі отбасы, әлеуметтік-экономикалық ерекшеліктері немесе отбасы мүшелерінің этникалық және этноконфессионалдығына да тікелей байланысты екен мәлім.

Summary. In the report the main attention is focused that the family in our society traditionally is the main value. Therefore stability, wellbeing or crisis of its foundations leaves nobody indifferent. Being thousands threads connected with various objective or subjective difficulties connected with a transitional stage a family as the social institute is influenced by certain difficulties. It is shown that in this process the significant role is played by a suspense of economic and economic problems which in many respects render both direct, and indirect impact on normal and full-blooded functioning of activity of any separately taken family, be it rural or city, regardless of gender and age, social and economic, ethnic or ethno confessional origin of her members

Б.М. Аташ,

Философия ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ. Алматы

Ғ.Е. Ақсериков, аға оқытушысы

Ж. Х. Бекебаев,

Досмұхамедов ат. мемлекеттік университеті. Атырау қаласы

КӨНЕ ТҮРКІ БОЛМЫСЫНДАҒЫ КӨК БӨРІ ТОТЕМІНІҢ ӨМІРМӘНДІЛІК-ТӘЖІРИБЕЛІК ЖӘНЕ САЯСИ-ӘЛЕУМЕТТІК АСТАРЛАРЫ

Ұлттық Рухтың жігері мен қуаты, айбары мен ықпалының тарихи шығу тегіне тоқталсақ, оның діни негіздерін ашып көрсетуге ұмтылсақ, кейбір белгілерінің ілкі замандардағы бастапқы тиым салулардан тамыр тартқандығын аңғаруымызға болады. Біздіңше, рухтың маңызды құрылымдарының бірі, бұл – ғұндар дәуіріндегі көк бөрі төтемінен сусындайды. Төтем, яғни, белгілі бір ұлттың шығу тегін хайуанмен қандық-туыстық жағынан байланыстырып, оны қастерлеу болса, «бөрі» біздің арғытектік ата-бабамыздың қадір тұтқан жануары екендігін басшылыққа аламыз. Бөрі - көне түркілер дәуіріндегі әфсаналық

оқиғаларда жиі көрініс табатын орталық түсініктердің бірі, кейде ер жынысты, кейде әйел жынысты, кей кезде адам кейіптенгендігін, ал кейбір оқиғаларында табиғи биологиялық таза қалпын сақтағандығын, кейбір әфсаналарда ғұн әскерлерін жолбасшысы болғандығын көптеген этнограф зерттеушілеріміз атап көрсетіп жүр[1,413-423 бб.].

Бөріні құрмет тұту жігерлі Рухтың түпнегізін құраушы емес, дәйекті жалғастырушы аралық буыны, заманауи шынайы қажеттіліктерден туындаған ұлтжасампаздықтың ақиқаты, әрі нанымдық-сенімдік сипат алатын образдылық, ишаралы көрініс деп пайымдай аламыз. Осыған орай, бөрі мен Көк түркілік жігерлі Рухтың арасындағы байланыстарды былайша анықтап алуымызға болады: а) Бөрі көбіне жалғыз жортатын, оқшаулық пен даралықта шындала түсетін хайуан. Сондықтан ол түркі даласындағы оқшауланған өмірі арқылы – өзіне сенімділіктің, өзін-өзі даланың қатал заңдарындағы тәжірибе алаңында үнемі сынау тәжірибесінің образдық түрдегі жалқы өкілі; ә). Сонымен қатар қайсарлық, жігерлілік, қайтпас рухты, өжеттілік, намыстылық, айлакерлік т.б. психологиялық сапаларды жинақтаған ұлы кеңістіктің ауыр талаптары ұсынған тіршілік үшін күресте үнемі «жеңімпаз» деп атауға болатындай өміршең жануар болып та табылады: б) Жалығу мен қорқуды, шаршау мен демалуды, шегініс пен жеңілісті түбегейлі түрде теріске шығаратын «биороботтық» сипаттағы хайуан екендігі де шындық; в) Ол қулық пен айлакерліліктің, өзіндік арбау мен «сиқырлаудың» да тәсілдерін меңгерген тіршілік иесі. Мысалы, аңшылардың қасқырдың көзіне тура қарамау керектігі, шөгіп жатқан түйенің үстінен қасқыр аттап өткен сәтте, оның тұра алмай қалып, жем болатындығы т.б. оның «арбайтындығының» куәсі; г) Ол қолға үйретілмейтін, адамға тәуелді болғысы келмейтін, азаттық сүйгіш, кең даланың еркін тіршілік иесі. Мысалы, кейбір ел аузындағы әңгімелер бойынша, адамға қолға түскен, қамаудағы қасқыр ызаланып, өзін-өзі шайнап тастайтын кездері, ал қақпанға түскен сәтте, аяғын шайнап қиып тастап, ақсаңдап жүре беретіндегі сияқты әрекеттері осының айғағы.

Қасиетті көк бөрідегі осы сапалардың туыстық-қандастық арқылы берілуін (генетикалық кодтар) қолдаған далалық даналықтың рәмізі – бөрі болмысын өздеріне тұтастай көшіруге ұмтылудан туған. Яғни, оның қасиеттерін халық рухы құп көріп, өзіне тасымалдаған, тіршіліктік болмысын ұқсатқан, «өзінен - бөріні, бөріден - өзін» көре білудің бейнесін құрастырып, сайын далада еркін-асқақтай тіршілік етудің өзіндік үлгісін қалыптастырған. Демек, бөрі – Түркі жауынгерінің рәміздік бейнесі немесе түркі жауынгері – бөрілік сапаларды бойына жинақтауы тиіс болғандықтан да, ол қастерлі саналған. Сондықтан қасқырдың қазақтарда бірнеше тиым салушылық баламалық атаулары бүгінгі күнге дейін сақталған: бөрі, итқұс, құрт, құртқа, ұлыма т.б.

Бөрінің рухтандырушылық күші – ұлттық Рухтың түпнегізінің өзін-өзі қайтадан тануында, қашанда өзін-өзі үнемі қайталауында қанағат сезімдерін туғызып отырған. Жігерлі, айбарлы, жаугершіл халық рухы бөрі хайуанының «психикасымен үндескен». Ол қуатты Рухты реттеушілік, толықтырушылық, келісімділік қызметтер де атқарған. Яғни, бөрі мен Рух өзара кіріктірілген-біріктірілген тұтас құрылым арқылы түркілік этникалық болмысты «қайталайды». Түркі қоғамындағы осы әлеуметтік идеология биологиялық қуаттылықпен орнықтырылды. Міне, осы бөрі мен ұлттық рухтың үндестігінің айбарлы күші арқылы көшпенділік өркениет пен түркі халқының ғасырлар бойы әлемге қалай үстемдік жүргізгенін, неліктен ғұндар империясы, Шыңғыс хан әулеті т.б. жарты әлемді билей алғандығын, неліктен тарихта олар ыдырап барып, қайтадан бірнеше рет империялар құрғандығын оңай түсінуге болады. Сондай-ақ түркі халықтары неліктен, жер бауырлаған жыланды немесе ұйқышыл аюды т.б. таңдамағандығын, Бөріні тотем ретінде тағайындағандығын ұғына аламыз.

Ендеше, Ғұндар үшін көк бөрі тотемінің таңдап алынуы тәндік-физиологиялық жетілу мен өрлеудің қуат беруші стимуляторы ретінде байыпталады. Бөрілік рух – өзінің оңды сапаларының көшпелілік рухқа трансформациялануының кепілін жасақтайды. Бөріден тарағандық туралы мифтік сюжетте себепті логикалық байланыспайтын екі субъект тотемдік сенім арқылы бірігеді: *табиғи хайуан бөрі мен әлеуметтендірілген түркі тұлғасы*. Осы бірлік

ғасырлар бойғы түркінің жасампаздығы мен әлемге әйгіленуінің шарты ретінде қызмет еткен деп айта аламыз.

Сондықтан көне түркі дәуірінен бастап, кейінгі одан тараған халықтарда қасқырға байланысты аңыздар көптеп тараған және олардың бәрінде де бөрі рәміздік түрде болсын, шынайы түрде болсын үнемі айлакерлік пен батыл рухты кейіпкері ретінде көрініс тауып отырады.

Ал «Оғызнаме» мен «Қорқыт ата кітабында» қасқыр адам кейпіне енгізілген жағымды бейне[2], демек, ол исламға, Ресейдің отарлаушылығына дейінгі нақты қолданыстағы сенім. Оның Тәңіршілдікпен қатынасы байырғы күрделі құрылым елесін береді. Мәселен, «Иттің иесі болса, Бөрінің Тәңірісі бар» деп тұжырымдалған даналық идеясын психоаналитикалық-герменевтикалық тұрғыдан талдап түсіндіріп өтуімізге болады. Біріншіден, Тәңірінің адамнан жоғарылығы арқылы бөріні асқақтандыру көрінісі. Бөрі Тәңірлік болатын болса, ол өзінің асқақтығын сақтап қала беруі тиіс. Екіншіден, Бөрінің иесіз емес, табиғи-биологиялық жаратылыстың заңды дамуының нәтижесіндегі белгілі бір қажеттілік екендігін әйгілейтін далалық үйлесімділіктің нышанын сездіреді. Үшіншіден, Бөріні Тәңірге апарып таңу, телу арқылы (басқа хайуанаттарға бұлай айтылған емес) мәңгілік Тәңір мен мәңгілік тотемизмнің идеологиясын береді. Демек, Бөрі - Тәңір «қамқорлығында» деген ой ниеті алынады да, осыған орай, түркі рухы да мәңгілік деген нышан айшықталады. Төртіншіден, Тәңіршілдіктің көкпен тұтасқан, оған теңескен сипаты арқылы бөріге қамқорлық тым абстрактылы, нақтылы емес. Олай болса, бір қырынан алғанда, «бөрі ешкімнің қамқорлығында емес» болып шығады. Сондықтан паналауды, қамқорлық күтуді қажет етпейтін өміршеңдік пен эволюциядағы жетілгендіктің ишарасын да білдіріп тұр. Бесіншіден, Бөрі сүйенері мықты, Тәңірлік жаратылыспен бірге болса, ендеше «адамның да Тәңірісі бар», нақтырақ айтқанда, «Түркі ұлдарының Тәңірісі бар» деген белгілі діни жоба ұсынсақ, Бөрі мен адам ғаламдық жазықтықта өзара теңеседі. Алтыншыдан, Адам (түркі халқы) Тәңірге сиынады, ал бөрі өзінен-өзі табиғи түрде «Тәңірлік». Демек, Тәңір бөріні де «таңдаған» болып шығады, олай болса, Бөрі табиғи таңдаулы әлемдік жүйедегі қадірлі «тұлғаға» өтеді. Бұл «Тәңірі асыраған тоқтыны бөрі жемейді» деген халық даналығымен қайтадан дәйектеледі. Себебі, бөрінің де, тоқтының да – қорғаушысы бір, ол – Тәңірісі. Жетіншіден, «Көк бөрі», «Көк Тәңірі» ұғымдарындағы екеуіне ортақ «Көк» сөзі кездейсоқтық емес, бастапқыда тек қана Тәңіріне айтылған титул кейіннен Бөріге апарып таңылған, себебі, ол тәңірлік болуы тиіс болғандықтан деуге де болады. Шындығында, бөрі мен аспан тура түстес емес, сұр, қара сұр, әрісі, қою көк болуы ықтимал, бірақ, Көк Тәңірі символикасындағы Көк тек қана Аспан Көкпен тұйықталмайды, қазақтар кей сәтте жасылды да «көк» деп атаған, мысалы, «көк шөп».

Ал бұл мәтелді мәдениеттанулық-дінтанулық тұрғыдан қарастырсақ, біріншіден, Бөрі бастапқы тәңіршілдік пайда болған сәтте тотемге айналмаса да, кейіннен, ғұндардың тәңіршілдік сенімдері оған Бөріні жамаған немесе Бөрі мен Тәңіршілдік арасындағы байланыстар ұмыт болған. Демек, Бөрі тәңіршілдіктің маңызды бір элементі болған болуы ықтимал. Екіншіден, «Ит-Иесі-Бөрі-Тәңірі» субъектілері өзіндік бір күрделі логикалық антитезалық құрылымды құрайды. Сондықтан, Бөрі Итке қарағанда қастерлірек, тіпті адамнан да асқақтана түскендіктен, түркілер тотемді ұмыттырмаудың нақыл сөз арқылы өзіндік бір үлгісін мәңгілікке қалдырған. Үшіншіден, Көк Бөрі тотемизмі мен Тәңіршілдік сенімді кіріктіріп жіберудің өзіндік үлгісі болуы ықтимал. Бесіншіден, «Ит қаншама бөрі тұқымдас болғанмен, ол тотем емес, тотем – Бөрі ғана» деген нақты қарапайым логика алуымызға болады.

Бөрі тотемінде әфсаналық мағынадағы көпмәнділік жамалған, ақиқатында, дала қазағы мен шынайы бөрі сыйыспайды. Бөрінің шабуылшылдық болып (агрессиялы) сипатталуының мәні: дала қазағына үнемі сақтық пен жауынгерлікке дайындықты, күш пен қуаттылықтың табиғи қажеттілігін, күрескерлік психологияның мәңгілігін ескертіп отыратындай қызметтерді үстемелей түсуімен айшықталады. Сонымен қатар даланың қатал заңдары мен табиғаттың дүлей күштерін қазақ ұрпақтарына ұғындыратын және бөрі соның өзіне айналатын жаттығулық (тренингтік) сипатты да қамтып отырады. Нақтырақ айтқанда, бөрі дала қазағын агрессияшылдығы арқылы жаттықтырады, сақтыққа бейімдейді дегенді сөз.

Бұдан «қазақ халқы қалай-да тек қасқыр рухты жыртқыш болған екен» деген түсінік тумауы керек. Бөрілік рух – ұлттың өзін-өзі сақтауының ғасырлар бойы сабақтасқан қорғаныш тетігі, географиялық орналасуына қарай қауіпті көрші мемлекеттерден сақтанудың тұрақтылығын, мәңгілігін айшықтайтын «ырықты-ырықсыз» түрдегі ұлттың тұтас тағдырына тағайындалған саяси идеологиялық түрткі немесе құрал. Яғни, байырғы түркі-қазақ амалсыздан «бөріленген» деп тұжырымдай аламыз. Ол да өз кезегінде, өз дәуірінде қажетті, маңызды сенім көрінісі болған, өз қызметін, сөйтіп, мүлтіксіз атқарған. Ол мысалы, XIX ғасырда өмір сүрген Сүйінбай ақынның толғауларынан да анық байқалады және «қозып кетер қайдағым» деп ұжымдық бейсаналық қатпарлардың оянуын да поэтикалық тілмен атап өтеді: Бөрілі байрақ астында, Бөгеліп көрген жан емен. Бөрідей жортып кеткенде, Бөлініп қалған жан емен, – Бөрілі найза ұстаса, ...Бөрілі байрақ құласа.. [3,44-45бб.]

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1.Ежелгі көшпелілер дүниетанымы. Жиырма томдық. 1-том. Астана: Аударма, 2005 .-496 бет. (б.413-423)).
- 2.«Оғызнама». Орта ғасырлардағы түркі ойшылдары. Жиырма том-дық, 5-том. Астана: Аударма, 2005.-114б.
3. XIX ғасыр қазақ әдебиеті.Хрестоматия.Алматы:Ана тілі,1992.- 224 б.

Резюме. В данной статье анализируется древнетюркский тотем волка и раскрывается социально-политические и практические аспекты. Также анализируется казахская пословица: «Если у собаке есть хозяин, а у волка – Тенгри».

Summary.In this article the turoksis totem of wolf and analysis is analysed sociopolitical and practical aspects. Also authors does a hermeneutics analysis to Kazakh prove: «If at there is an owner a dog, and for a wolf- Tinger».

С. Ж. Едильбаева

доктор философских наук, доцент, КазНУ имени аль-Фараби. Алматы

КУЛЬТУРНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ КАЗАХОВ В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Развитие культурной идентичности в условиях современного глобализирующегося мира отражает такие две существенные тенденции современного общества как индивидуализация и плюрализация форм жизни. Эти тенденции можно рассматривать как следствие глобализации демократии в виде трех «волн демократизации» (Хантингтон), приведших к преодолению тоталитаризма в политической жизни общества, а значит, к преодолению подавления индивида властными структурами.

С возрастанием меры свободы индивида от властных структур возрастает значимость индивидуального мира, ценность частной жизни человека, его повседневного бытия. Кроме того, реальный и виртуальный опыт (средства массовой информации, новые информационные технологии) вследствие международной и межрегиональной миграции, глобализация рынков, плюрализм стилей жизни и языков способствуют тому, что наступает неизбежное изменение жизненного мира как общества, так и индивида. Интенсивное развитие международных экономических, политических, культурных связей, развертывание диалога цивилизаций, трансляция через телевидение и Интернет культурного разнообразия мира оказали значительное влияние на изменения в менталитете, или «умонастроении» человека. Отсюда в картине воздействия глобализации на культуру необходимо выделить такой ее «вызов» как требование соответствия культурному и языковому многообразию, обусловленному плюрализмом цивилизаций современности.

В 70-80-х гг. XX в. при содействии ЮНЕСКО состоялось несколько региональных конференций, посвященных проблеме культурного разнообразия (в 1973 г. в Джокьякарте, в 1975 г. в Аккре, в 1978 г. в Боготе, в 1981 г. в Багдаде). В 1982 г. в Мехико на второй межправительственной конференции по культурной политике были зафиксированы многие

нормативные принципы изучения и оценки культурного разнообразия и культурной политики как на правительственном уровне, так и со стороны многих общественных институтов.

Мир знает различные формы многообразия культур и языков. Глобализация обуславливает, по сравнению с прошлыми временами, большую мобильность и контактность человека с людьми из других стран. Международные миграции усиливают вероятность того, что каждая отдельная личность сталкивается с «другими» образами жизни и точками зрения.

Этому не в последнюю очередь способствуют также новые информационные технологии. Мобильность требует формирования такой способности, как «межкультурная компетенция». Чтобы человек мог «вписаться» в глобализированный мир, он должен располагать существенными компетенциями в иностранных языках, а также международной культуре и культуре страны. К одному из сегодняшних требований соразмерного общего образования относится необходимость трехязычия.

На наш взгляд, для Казахстана в свете глобализации, введение второго иностранного языка и тем самым преподавание четырех языков в школе (казахского, русского, английского и второго иностранного языка) необходимо для будущего.

Исследование современного политико-философского дискурса о глобализации позволяет сделать вывод о том, что основная идея теории глобализации, а именно, исчезающее значение национальных государств, ограничение их суверенитета в процессах экономической глобализации в определенной мере оказывается непосредственно связанной с проблемой возрождения и укрепления национальной культурной идентичности, что актуально и для Казахстана.

В 1983 г. на всемирной конференции ЮНЕСКО по культурной политике было уделено серьезное внимание идентичности, или самобытности как движущему принципу истории. Понятие самобытности рассматривалось как жизненное ядро культуры, тот динамический принцип, через который общество, опираясь на свое прошлое, черпая силы в своих внутренних возможностях и осваивая внешние достижения, отвечающие его потребностям, осуществляет постоянный процесс самостоятельного развития.

В философском дискурсе общий смысл термина идентичность понимают как «самость». Согласно Хайдеггеру, самость понимается как бытие Я, или само-бытие. Это такое сущее, которое может сказать: “Я”. Имеется множество разъясняющих и уточняющих толкований идентичности, как: “самобытность”, “тождественность”, “подобие”, “сходство”, “соответствие”, “принадлежность”. Многозначность понятия идентичности заметна в том, что в переводе с английского “identity” означает 1) подлинность; 2) личность, индивидуальность; 3) тождественность, идентичность; 4) тождество [1, с. 356].

Дискурс об идентичности в социогуманитарном знании представлен именами И. Канта, З. Фрейда, П.Рикера, Э. Эриксона, Ж. Бодрийера, теориями примордиализма, инструментализма, конструктивизма. Э. Эриксон определяет идентичность как чувство органической принадлежности индивида к его исторической эпохе и типу межличностного взаимодействия, свойственного данной эпохе [2].

Идентифицировать – значит определить, отождествить себя с общностью людей, с определенной группой как на бессознательном уровне (З. Фрейд) [3, с. 51], так и сознательно, в чем важную роль играет воспитание и образование. В идентификационной матрице индивидуального сознания «запечатлевается» принадлежность человека к человеческому роду, этносу, нации, отнесенность к полу мужскому или женскому, приверженность религии, соотнесенность с определенной профессией и т.д. Распределением информации в идентификационной матрице сознания руководит доминирующая в данный момент принадлежность, которая организует иерархию и порядок идентифицирующих связей.

В современном философском дискурсе проблема культурной идентичности является одной из актуальных. Отдельные сторонники постмодернистского подхода (П. Чаттерджи, Х. Бхабха, Н.Ювал-Дэвис) говорят о фрагментации и деконструкции национальной культурной идентичности. Другие исследователи, как Ф.Шлезингер, Р. Брубейкер, М. Биллиг утверждают о гибридизации национальных сообществ.

С. Хантингтон, положивший начало дискуссии о «столкновении цивилизаций», акцентирует внимание на том, что «в современном мире культурные идентичности (этнические, национальные, религиозные, цивилизационные) занимают центральное место, а союзы, антагонизмы и государственная политика складывается с учетом культурной близости и культурных различий» [4, с. 61].

Он отмечает, что в современных США, например, вместо официально употреблявшегося ранее понятия «чернокожий» введено понятие «афроамериканец», которое подчеркивает реальную значимость культурной идентичности, по сравнению с биологической – расовой идентичностью [5, с. 378-379].

Это говорит о том, что культурная идентичность может включать в себя не только примордиальный (первичный) пласт, связанный с естественными корнями человека, с его «кровью и почвой», но и конструироваться в зависимости от гражданства, культурной среды и языка общения. Поэтому в современном философском дискурсе ведется речь об объединении примордиализма, инструментализма и конструктивизма в понимании процессов культурной идентификации на основе конструктивистского подхода [6, с. 62-67].

Одно здесь очевидно: культурную идентичность человека нельзя игнорировать. Мы исходим из следующего социально-философского концепта культурной идентичности, согласно которому она есть «тождественность человеческой жизнедеятельности и мере человеческого в человеке; поддержка системы ценностей, сформированных общностью людей в условиях общего образа жизни; сопричастность к коллективной памяти народа; приверженность определенному уровню развития хозяйственной и умственной деятельности, просвещенности и образованности; сформированная социальным путем, через обучение и воспитание, приверженность внебиологическому способу организации и развития человеческой жизни, представленному в продуктах материального и духовного труда, в системе социальных норм и учреждений, в духовных ценностях, в совокупности отношений людей к природе, друг к другу и к самим себе; усвоение и поддержка символов, имеющих определенный смысл» [7, с. 10].

В культурной идентичности современного казахстанца выделяются два взаимосвязанных пласта – этническая идентичность, как представителя одного из проживающих в Казахстане представителей 130 этносов, и надэтническая казахстанская идентичность, обусловленная полиэтничностью населения Казахстана, общим гражданством и общим советским прошлым. Культурная идентичность казаха содержит оба этих пласта – этнический и надэтнический, причем внутри этнокультурной идентичности имеет особенности, связанные с жузовой и родовой идентичностью, а также с языковой идентичностью (казахоязычные и русскоязычные казахи).

По мнению Т.Х. Габитова, в связи с историческими реалиями в Казахстане сложились такие типы культурной идентичности казахов, как архаистский, манкуртский, маргинальный, евразийский [8, с. 335].

Менталитет казахов [9, с. 4] в течение истории присоединения к России, а затем в течение советского и постсоветского периода подвергся определенным изменениям. В дискурсе казахстанских философов высказываются размышления о различии казахской и казахстанской цивилизации [10, с. 162]. Образование в Казахстане отражает все эти особенности с позиции культурного релятивизма и при этом формирует уважение к коренной казахской нации как к основному субъекту государственного суверенитета Республики Казахстан. По Э. Шилзу, государство для поддержания в среде своих граждан национальной идентичности использует свои институты и механизмы. Так, например, образование как социальный институт, представленный сетью государственных учреждений, заботится о том, чтобы в обществе развивались те символические конфигурации, которые вызывают уважение к доминирующей нации [11].

Укрепление культурной идентичности человека способствует развитию его патриотизма и, в конечном счете, ведет к укреплению государственной идентичности страны.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Новый англо-русский словарь / В.К. Мюллер, В.Л. Дашевская, В.А. Каплан и др. – 7-е изд.; стереотип. – М.: «Рус. Яз», 2000. – 879 с.
- 2 Эриксон Э. Г. Идентичность: юность и кризис. – М.: Прогресс, 1996. – 344 с.
- 3 Фрейд З. Введение в технику детского психоанализа. – М.: Прогресс, 1991. – 255 с.
- 4 Хантингтон С. Pro et Contra. – М.: Наука, 1997. – 127 с.
- 5 Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон; пер. с англ. А. Башкирова. — М.: АСТ: ООО «Транзиткнига», 2004. – 635 с.
- 6 Шаров К.С. Конструктивистская парадигма в изучении национализма и национальных вопросов // Вестник МГУ. Серия 7. Философия. – 2006. – №1. – С. 62-67.
- 7 Мирзабекова А.Ш. Проблема культурной идентичности в контексте многообразия цивилизаций: социально-философский аспект. Автореф. ... д-ра филос. наук: 09.00.11. – Алматы: Казак университеті, 2007. – 38 с.
- 8 Культурология. Изд. втор., перераб. и доп. / Пер. с каз. яз. А. Алимжановой; сост. Т. Габитов. – Алматы: Каржы-Каражат, 2003. – 408 с.
- 9 Кшибеков Д.К. О казахском менталитете // Вестник КазНУ. Серия Философия. Политология. Культурология. – 2000. – №2 (12). – С.4.
- 10 Есим Гарифолла. Размышляя о казахстанской цивилизации // Есим Гарифолла. Саяси философия. – Ойлар, тұжырымдар. - Алматы: «Ел-шежіре», 2006. – 256 с.
- 11 Shils Edvard. Nation, nationality, nationalism and civil society. – Cambridge: Cambridge univ. Press., 1997. – P. 123.

Түйіндеме. Мақалада жаһандану жағдайындағы Қазақстан Республикасының мәдени сәйкестілік дамуы қарастырылған. Жаһандану ұлттық мәдениеттердің өзара қарым-қатынасына ықпал етеді, бірақ мәдениеттердің әртүрлілігін жоққа шығармайды. Ұлттық-мәдени сәйкестілік дамуына, мәдени диалогқа ашықтыққа талдау жасалған.

Summary. The article discusses the development of the cultural identity of the Republic of Kazakhstan in the context of globalization. Globalization promotes interaction and mutual enrichment of national cultures, but does not eliminate the diversity of cultures. There has been given the analysis of the development of national cultural identity, openness to cultural dialogue under polycivilizational world.

**Туманова А.Б., доктор филологических наук, доцент,
Джолдасбекова Б.У. доктор филологических наук, профессор
КазНУ им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан**

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕИ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНА: ИСТОКИ, ФОРМИРОВАНИЕ

Общеизвестно, что национальная идея определяет смысл существования любого этноса или нации, характеризует историю нации, ее историческую миссию. Обратимся к толкованию термина «национальная идея». В Философской энциклопедии отмечается: «Национальная идея в философии – систематизированное обобщение национального самосознания. Национальная идея определяет смысл существования того или иного народа, этноса или нации. Она может выражаться посредством художественных произведений или различных философских текстов [1]. По мнению выдающегося казахстанского философа Д.К. Кшибекова, она (национальная идея – уточнение наше) устойчива, не изменяется и берет начало в родных краях, впитывается с молоком матери, укрепляется затем языком, пословицами и поговорками, обычаями, традициями, фольклором - постепенно превращаясь в национальный дух, в ментальность этноса [2]. Г.К. Пралиева приводит следующее определение: «национальная идея – широкое понятие, отражающее действительность в сознании человека и определяющее его отношение к реальности и является основополагающим принципом мировоззрения. Национальная идея является существенным условием жизненного бытия нации или этноса, имеющего свои культурные и духовные

ценности» [3]. А.В. Мазуренко считает, что «суть национальной идеи составляет проблема смысла бытия народа – этноса. Особенность национальной идеи состоит в том, что она, обобщая национальное самосознание, выражает главным образом представления о политических приоритетах нации, о целях ее существования и развития. Изменение национальной идеи не оставляет неизменным и представление нации о своих исторических перспективах» [4].

Обзор литературы по данному вопросу показывает, что понятие «национальная идея» – емкое, многогранное, в него включается и бытие народа, и его самосознание, его мировоззрение, особые принципы жизни народа, его дух и др. В этой связи мы согласны со справедливым мнением Д.К. Кшибекова о том, что термины не следует смешивать и подходить к их использованию осторожно. Так, ученый предлагает четко разграничивать понятия «национальная идея» и «идеология»: «... национальная идея гладит душу человека. Идеология – не всегда. Но она ломает привычное, устоявшееся, выдвигает проблемы, ставит новые задачи, организует и мобилизует народ. Хорошо если идеология совпадает с национальной идеей, тогда всеобщая поддержка и успех обеспечены, однако напомним – государственная идеология выше национального духа и национальной идеи» [2; 5].

В качестве предмета исследования нами выбран один из фундаментальных трудов Президента РК Н.А. Назарбаева: книга «Эпицентр мира» (2001). Основное содержание книги посвящено проблеме закрытия ядерного полигона в г. Семипалатинске. Обстоятельно, без лишних приукрашиваний излагается национальная трагедия, связанная с ядерным оружием, его испытанием на территории Казахстана и его последствиями. Приведены точные статистические цифры и данные, характерные для публицистического стиля. Наши наблюдения показали, что в данном произведении изложены не только цифры и факты, фрагменты исторического этапа из жизни казахского народа, но и выражается авторское мнение по этому поводу, его переживания и боль, чисто человеческая радость и гордость за свой народ, за родину. Кроме того, в процессе повествования в произведении, в авторских сентенциях отчетливо передаются истинные мысли автора об истоках национальной идеи, о ее формировании.

Анализ собранного фактического материала позволил нам говорить о том, что формирование национальной идеи суверенного государства Казахстана осуществлялось в самые первые годы становления суверенной республики Казахстан, однако ее основы были заложены намного раньше. Действительно, зарождение национальной идеи невозможно без связи ее с историей народа, с его духом. Об этом говорится во фрагменте: «Древняя равнинная Шынгысская степь. Земля, рождавшая совесть казахской нации... . Великий Абай, Шакарим Кудайбердиев, Мухтар Ауэзов. Земля, бывшая когда-то эпицентром степной мудрости и человеческого духа, не знавшего границ и расстояний. Здесь один из истоков нашей государственности. Здесь правил Абылай хан... (Назарбаев, Казахстан к безъядерному будущему) [6, с. 46].

Ярко и проникновенно выражаются гуманистические особенности психологии, мироощущения, менталитета казахского народа. Приведем для иллюстрации примеры высказываний автора из произведения: «Психологическое неприятие или отторжение ядерного оружия всем казахстанским, особенно, казахским народом – это не только результат катастрофических последствий его испытаний и возможных бед из-за его дальнейшего пребывания на наших просторах. Это в немалой степени проявление глубинного миролюбия и отсутствие искусственной и изначальной агрессивности казахского народа. Не воевать с природой, а жить рядом с ней. Не покорять ее, а оставлять самой природе так необходимое ей ее же «жизненное пространство». Не подминать степи, горы, равнины и озера, а растворяться в них» (Назарбаев, Воля народа – нет ядерному оружию) [6, с. 71]. Как видим из фрагмента, автор подчеркивает особое отношение казахского народа к природе. Далее эта мысль уточняется рассуждением автора о том, что истоки такого отношения идут еще со времен кочевого образа жизни казахского народа: «Здесь я хочу напомнить об одной чисто национальной особенности мировосприятия казахов, которая исходит из его постепенно

забывающейся кочевой культуры. Это ни с чем не сравнимая особенность связана с уникальным отношением любого кочевого народа к самой земле, к земле предков – Атамекен. Мы, казахи, в своей душе, в своем восприятии и даже в устном эпическом творчестве всегда самым естественным образом и совершенно искренне одушевляли каждую частицу окружающей природы, наделяли ее, образно выражаясь, «флюидами» одушевленности и душевности. Если другие народы ассоциируют человека с природой, то мы, наоборот, ассоциируем природу с человеком. Не мы – часть природы, а природа – частица нашей души. И в нашем поэтическом и образном восприятии камни, горы, ковыль, реки и живность могли не только говорить и вступать с нами в своеобразное общение, но и обладали вполне человеческими качествами [6, с.72].

Автор, размышляя о земле, человеке и их духовном единстве, подводит к заключению: «И речь идет не о какой-то механической гармонии или идиллии с природой, просто мы испытываем какое-то абсолютное духовное и ментальное единство с окружающими нас атрибутами нашей когда-то кочевой жизни. А самое важное место в нашей жизни занимает земля. Степь, которая нас кормит, и благодаря которой мы существуем. И все, что нарушает это органическое духовное единство, единство человека и земли, так или иначе в нашем представлении нарушает весь наш образ жизни и поэтому не имеет права на существование» [6, с. 73]. Эти мысли автора дискурса, на наш взгляд, можно рассматривать как основы национальной идеи свободолюбивого казахского народа.

Мы согласны с мнением Г.К. Пралиевой о том, что национальная идея должна иметь высокое предназначение и быть результатом исторического развития нации и ее культуры, составляющей ее должна быть основа национального духа, имеющего общечеловеческое значение. Эта национальная, народная идея должна определенным образом влиять на судьбу нации, особенно в период его национального возрождения [3]. Действительно, таким исторически важным моментом в жизни казахского народа был период, связанный с ядерным оружием. Об этом с горечью и болью пишет автор: «В какой-то момент мы вдруг стали понимать, что теряем эту едва уловимую, почти мистическую, связь с землей, которая вспаханная и изрытая чудовищными ядерными взрывами, буквально стонала и дергалась под нами. Именно стонала и дергалась» [6, с. 73].

Исходя из понимания духовного единства человека и земли, Назарбаев логически последовательно переходит к формулировке решения проблемы:

«И наше неприятие, можно сказать, отвращение, к ядерному оружию закономерно. Наш народ всем своим существом не воспринимает и не приемлет ядерное оружие, своими взрывами нарушившее духовное единство и чувство ментальной общности с исковерканной природой. Одного только понимания и осознания этой национальной и самобытной идентичности достаточно для того, чтобы прийти к единственному решению: «Нет – ядерному Казахстану!» [6, с. 74].

Далее в авторских сентенциях говорится о тех ценностях, благодаря которым было возможно сохранение мира и стабильности в молодой суверенной Республике Казахстан, - это взаимное уважение, доверие, гражданский мир, общественное согласие и др. Обратим внимание на следующие примеры:

«Сегодня мы гордимся тем, что нам, казахстанцам, в тех сложных условиях хватило мудрости и взаимного уважения, чтобы сохранить стабильность и межнациональный мир. Это общая заслуга всего казахстанского народа» [6, с. 94];

«... мы думали не только о себе или о своих собственных интересах, мы думали, как бы это громко ни звучало, об общей пользе для всего человечества» [6, с. 94];

«Мы начали строить исключительно миролюбивое государство и отказались от подхода к обеспечению собственной безопасности методом сдерживания «вероятного противника». В основу нашей политики мы заложили интеграционные принципы многовекторности и взаимного доверия» [6, с. 95-96];

В заключение повествования Н.А. Назарбаев обоснованно, с гордостью, без излишнего пафоса утверждает: «Мы оставили ядерные доспехи в прошлом веке. Настоящая сила и мощь

государства и этноса не во всеобщей демонстрации таковых, а в их «неприменении». Это стержень нашей государственности, народной мудрости и, наконец, национальной идеи: перманентный мир – основа социально-экономического прогресса, следствие межэтнической лояльности, фактор глобальной и региональной интеграции» (с.284).

Итак, результаты исследования книги Н.А. Назарбаева «Эпицентр мира» позволяют утверждать, что основы национальной идеи суверенного государства Казахстан заложены в сознании казахского народа, в его менталитете, и поэтому национальная идея живет в духе народа, находит свое выражение в его делах, действиях и в дискурсе, передается из поколения в поколение.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алексеева В.А. Национальная идея//В. Кемеров. Философская энциклопедия. – «Панпринт», 1998.
2. Кшибеков Д.К. Иде
3. Пралиева Г.К. Роль национальной идеи и национальной культуры в построении правового и демократического государства и консолидации Казахстанского общества // Вестник КазНУ, Серия юридическая, 2010, №3. – С.22-25.
4. Мазуренко А. В. Национальная идея России как феномен национального самосознания в конце XX века// Философская мысль в России: традиция и современность. Т.2. – С.-Петербург, 1977. – С. 373.
5. Кшибеков Д.К. Единство судеб. Алма-Ата, 1988.
6. Назарбаев Н.А. Эпицентр мира. Астана: Елорда, 2001. – 294 с.

Резюме. Статья посвящена проблеме формирования национальной идеи народа, государства. В ней рассматривается гуманитарный дискурс президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева, в частности его книга «Эпицентр мира» (2001 г.). Цель статьи – показать на материале публицистического текста, как зарождалась национальная идея казахского народа, в целом суверенного государства РК.

Summary. The article is devoted to the problem of formation of the national idea of the people, the state. The humanitarian discourse of the president of the Republic of Kazakhstan N. A. Nazarbayev, in particular his book "World Epicentre" (2001) is considered in it. The purpose of the article is to show on the material of the publicist text how the national idea of the Kazakh people and the sovereign state of the RK in general arose.

КАЗАХСКИЙ МЕНТАЛИТЕТ: ВЧЕРА, СЕГОДНЯ, ЗАВТРА

СЕКЦИЯ № 3

Габитов Турсын Хафизович,

доктор философских наук, профессор, КазНУ им. аль-Фараби

НАЦИОНАЛЬНЫЙ МЕНТАЛИТЕТ КАЗАХОВ

Наиболее острой и актуальной для современного Казахстана является разработка общекзахстанской идеи на основе идентификации ментальных особенностей казахстанского народа, как объединительной силы полиэтнического государства. Прежде чем подвергнуть анализу наш национальный менталитет, уточним некоторые понятия. В современной литературе термин "национальное" характеризуется многозначностью: существует этатистская и общецивилизационная его трактовка, где на передний план выдвигаются не этнические, а гражданственные признаки. Н. Амрекулов и Н. Масанов под нацией понимают государственно-гражданскую общность, основанную на правах человека. Ж. Абылхожин пишет: "Национальная идентификация – общегражданская ментальность, характеризующаяся осознанностью и ценимостью личностью своей причастности к единой гражданской общности, к государству" [1, с. 87].

Как более типологизированное явление, менталитет в отличие от рационально-дискурсивных образований более близок к понятию "самобытность культуры". Менталитет, то общее, что является характерным для поведения всех членов данного культурно-исторического типа. Поэтому нельзя сказать "казахское мышление", а вполне допустимо говорить о менталитете казахов. Поворот к духовным и ментальным особенностям инициируется стремлением современного человека укрепить социокультурные основания своего бытия. На передний план выходит культурная модальность личности по восприятию экологических параметров условий жизни и комплиментарность этнического окружения. Бытие человека в культуре не воспринимается как чисто рационалистическая установка (гомо сапиенс), оно переживается человеком как естественная принадлежность человека своему культурному миру – "укоренностью" в родной культуре, бытие на этой "земле", среди "вот этих людей", местности, растений, животных, всех явлений. В этом корни и основа национального менталитета и характера и отношение к ним не является абстрактно-теоретизированным философским рассуждением (хотя в определенных пределах оно вполне допустимо), а культурологическим, обусловленным задачами сохранения и упрочения культурного ландшафта и культурной почвы [2].

"Душа народа" не является спекулятивным понятием, а выступает ядром его ментальности и выражает особое поле его духовной идентичности. Характерологические особенности нации по-разному оцениваются в различных цивилизационных системах. Так, свободолюбие и стремление к вольности идентифицируется с самим этнонимом "казах" ("вольный человек"). На это обращают внимание и русские исследователи казахской культуры (правда, с пренебрежительной иронией): "...они дикую свободу свою ценят выше всех благ..."

Им присуща привычка и всегдашнее стремление к независимости..., грубость и необузданное своеволие..., их одно слово перепись может привести в волнение... упомянем о закоренелом и, впрочем, справедливом предубеждении всех киргиз-казахов, что они должны потерять свободу, коль скоро поселяться в домах" (А.И. Левшин). Глубокие образы национального характера казахов даны в "Словах назидания" Абая.

Если проблемы менталитета и национального характера более выступают предметом изучения этнопсихологии, приоритетом культурологического анализа должна стать национальная идея. Как подчеркивали выше, в Казахстане делаются только первые попытки изучения данного социокультурного феномена. Так, в книге М.Х. Балтабаева национальная идея выводится из синтеза традиционной художественной культуры Казахстана, современной художественной культуры Казахстана и мировой художественной культуры. "Поэтому стратегическим направлением научных исследований в русле культурологии, - утверждает автор, - нам представляется всеобъемлющий синтез и осмысление исторического этнокультурного наследия, сохранение традиционных жанров и форм эстетического мировосприятия, преемственность содержания и структуры культурной деятельности народа и в линейном (историческом) аспекте, и в конкретных социальных формах (по набору ее составляющих)" [3, с. 69].

Но художественное мировосприятие, как известно, составляет лишь одну сторону культуры. В данном случае мы можем получить лишь художественную национальную идею. Известны попытки сформулирования национальной идеи на основе геополитических, политологических, религиозных и иных поисков. Все они не выводят культурологическую проблему за пределы частичной культуры. Необходима концептуальная разработка национальной казахской идеи с учетом его диахронных и синхронных характеристик, затрагивающих бытийные основания (а не конъюнктурные).

А.И. Нысанбаев и М. Абдиров в связи с необходимостью разработки национальной идеи, проводят сравнительный анализ ее эвристической и плодотворной функции в преобразовании различных социокультурных обществ. Так, говоря об экономическом чуде Японии, нужно иметь в виду не только заимствования западных передовых технологий, но и ментальные особенности японского общества (трудолюбие, уважение к предкам и национальному государству, синтоистская этика, буддийские жизненные принципы) и также идею возрождения Японии после второй мировой войны. Философско-культурологической основой возрождения Турецкой Республики после развала политэтнической Османской империи стала выдвинутая Ататюрком националистическая (в правильном смысле слова) идея в сочетании со светскими ценностями. Кемалистской идеей не были интегрированы только курды и фундаменталистически ориентированные исламисты. Ярким примером плодотворной, культурно интегрирующей роли национальной идеи является мессианство на иудаистской основе – возрождение древней культуры на земле предков, хотя такая ориентация затрагивает коренные интересы Палестинского арабского народа. Таких примеров предостаточно в истории – имровых цивилизаций.

Хотя казахи особенно не увлекались идеями богоизбранности, мессианства, но в различных испытаниях истории могли дать им достойный ответ в своеобразных формах "казахской идеи". Академик А. Нысанбаев обращает внимание на эту сторону казахской идеи: "Верность казахской идее народ, по своей сути терпеливый, стойкий и философствующий, но с яростным бунтарским и героическим духом, пронес через все испытания судьбы. "Загадочная казахская душа", национальный изгиб ума и характера ярко проявлялись в минуты суровых невзгод, когда отбрасывалось все наносное, случайное, сиюминутное, и каждый честный казах словно бы оставался наедине со своим Отечеством" [4, с. 130-136].

Рассматривая вопрос о детерминации человеческого менталитета, можно указывать на две формы детерминации: детерминацию человеческого бытия, сознания, мышления извне и изнутри, т.е. самодетерминацию. Если самодетерминация определяется индивидуумами, их ответственностью за свои поступки, сознание, мышление, за свою предисторию и послеисторию, то детерминация извне означает обусловленность сознания, поступков

человека из фатально неотвратимых «космических полей»: социально-экономических, исторических систем, форм деятельности, общения, разделения труда. Чтобы выжить человек должен включиться, приноровиться к этим готовым, мощным полям воздействия, а его ум и воля стать частью общей устойчивой целостности культуры. Детерминация изнутри связана с физиологическими, генетическими, подсознательными, предрассудочными предопределенностями. Механизм детерминации изнутри и отчасти извне был раскрыт в типологии К.Г.Юнга и соционике А.Аугустинавичюте - «науке о соционе, соционной структуре общества и соционной природе человека, о разных типах соционного обмена и разных формах отношений между ними»[1, с. 43].

Человек воспринимает мир в соответствии со своим способом восприятия и переработки информации – социотипом или типом информационного метаболизма (ТИМ). «Социотип (ТИМ) – это определенное сочетание у человека психических функций (этики, логики, сенсорики, интуиции) с экстраверсией – интроверсией и рациональностью – иррациональностью» [5, с. 55].

Классическая соционика, созданная А.Аугустинавичюте, развивается и в сторону дифференциации ТИМов (Мегедь В., Овчаров А.), и в сторону интеграции ТИМов (В.Д. Ермак, Н. Прилепская). В первом случае из 16 вырастают 256 ТИМов, а во втором в качестве одного ТИМа рассматриваются такие моногруппы как этносы, государства, страны, социальные институты, социальные слои и т.п. В результате проведенных исследований были установлены следующие ИТИМы ментальностей стран и народов: Россия (ИЭИ, Есенин), США (ЛИЭ, Джек Лондон), Англия (ЛСЭ, Штирлиц), Франция (ЭСЭ, Гюго), Италия (СЭЭ, Наполеон), Индия (ИЛИ, Бальзак), Украина (ЭСИ, Драйзер) [6, с. 216-219].

Ментальности казахов соответствует сенсорно-этический экстраверт. В американской типологии личности он соответствует экстраверту - этику-сенсорику-иррационалу, философским кредо которого является принцип: «Жизнь дана нам только раз», а деятельностью – «Работать нужно весело». Отрицательная интуиция времени характеризует события, с ней связаны глобальные прогнозы, предвосхищение результатов, предвидение опасностей и катастроф, озарение при страховке от неприятностей, учет ошибок прошлого. В арсенале данной функции богатое воображение и фантазия. Поскольку единственный достоверный продукт информационного метаболизма – высказывание человека (устное и письменное)», то обратимся к казахским пословицам и поговоркам. В пословицах казахского народа фиксируется как вечность мира, так и изменчивость природы: Земля никогда не стареет; Под луной ничего не меняется; Не наступит лето, пока не прилетят чайки; Если ворон закаркает – подуют холодные ветра, если заголосят гуси – наступит лето [7, с. 53].

Жизнь – это вечный бой, в котором побеждает сильнейший, а для этого необходимы волевые качества и власть. «Война кочевников направлена не на истребление, а на пополнение живой силы» (М.Ауэзов). У кочевника как замечательного стратега и боевая тактика продумана досконально и является калькой защиты, обороны дома. При наступлении на строй оседлого врага кочевники нападают волнами: пускают стрелы, а сами в сторону, в рассыпную - лучами- радиусами как шар юрты. Вторая волна налетает и рассыпается, но уже с тыла. Так в «котлы» брали кочевники своих противников. Что для Сталинградской битвы считалось новшеством военной стратегии, то для кочевников было традиционной практикой с самых далеких времен. Для жизнедеятельностиномада очень важен слух, у него развита круговая ориентировка в пространстве: из юрты воспринимают информацию об окружающем мире по слуху, безоконная юрта и сидячая поза усиливают слушание телом. Сенсорный тип личности «выдает» тело, которое являясь нашей первичной точкой опоры, тоже отражает мир. «Казах плотно сбит, сухощав, чтоб как птица - беркут на седле и глаза зорки. ...Казах гибок, ловок, изворотлив.» (М. Ауэзов). Тело круглое, овальное, сглаженное. Отрицательная этика отношений - характеризует хорошие и плохие отношения: учтивость и циничность, уважение и пренебрежение. Кочевникам свойственно уважение к вообще могилам, без различия вражеских и своих. В каждом роду есть родословная книжка, в которой занесена последовательность колен – переносная память (М.Ауэзов). Номады почитали стариков, их

жизненный опыт, младшие уважали старших: Семья без деда – семья без благословения, семья без бабушки – семья без заступницы; Старший брат – опора, младший – помощник. Восточное гостеприимство – это предписание обычая: в любое время года и суток нужно радушно принять гостя, предоставить кров, постель, дастархан. «Божьи гости»- гости-путники считаются спутниками Хизра (доброего ангела) [7, 40-45].

В перспективе ситуация должна быть, по нашему мнению, такой: культур много – цивилизация одна. Это подразумевало бы, что Казахстан развивает свою собственную, неповторимую культуру, - но в рамках и во благо общечеловеческой цивилизации.

Сегодня речь должна идти о выработке внутреннего единения людей, их движения друг к другу изнутри их личностных миров, а на основе этого – появление и расцвет богатейшего многообразия культурных произведений, культурного разнообразия. Чтобы разрешить противоречие между мультикультуралистами и сторонниками доминирующей культуры, надо говорить о доминирующей тенденции в мультикультурном обществе, о «духе» этой доминирующей тенденции и, следовательно, этого общества и этой культуры в целом. Ибо нечто доминирующее всегда будет присутствовать в отдельно взятом регионе в силу его климатических, ландшафтных особенностей, природных ресурсов и т.д.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абылхожин Ж. Этюды об истории Казахстана. – Алматы: Гылым, 1997. – 383 с.
2. Ақатай С. Национальный менталитет казахов. – Алматы: КазМОГЗИ, 1998. – 212 с.
3. Балтабаев М.Х. Современная художественная культура Казахстана. – Алматы: РНЦПК, 1997. – 156 с.
4. Нысанбаев Ә.Н. Казахстан. Демократия. Рухани жанару. – Алматы: Каз. энциклопедия, 1999. – 416 с.
5. Аугустинавичюте А. Соционика: Введение. – М., СПб, 1998. – 448 с.
6. Ермак В.Д. Как научиться понимать людей. Соционика - новый метод познания человека. – М., 2003. – 523 с.
7. Румянцева Е.А. На пути к взаимопониманию: соционика - учителям и родителям. – М., 2002. – 256 с.
8. Адамбаев Б. Казахское народное ораторское искусство. – Алматы, 1997. – 208 с.

Түйіндеме. Рухани кеңістікті құрайтын ұлттық идеяның элементтері көп. Солардың ішіндегі оның мәнін терең де аukumды анықтайтындар бұл ұлттық философия мен әдебиет; мәдениет пен оның түрлері, рухани қазынанның басқа да элементтері осы екі үлкен тұғырлардың айналасында өрбиді, дамып отырады. Олардың даму деңгейі, қоғамдық өмірге тигізетін әсері және қоғамдық сананы белгілеудегі алатын орны ерекше. Дамыған елдердің тәжірибесі осы ойды айғақтап отыр, оған көптеген мысалдар келтіруге болады.

Resume. Tursun Gabitov – doctor of Philosophy sciences, professor at the Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan). Kazakhstan needs a new national idea and new identification of mentality. Today, therefore, the Kazakh national, not nationalist, idea, having fulfilled its historic mission, must be transformed into common Kazakh, Eurasian idea that will be universal and is dialogic in nature. National mentality as a sacred system of spiritual and philosophical principles does not set on fixing the cultural and mental characteristics of the nation. The above-mentioned concepts can be combined in the term "ecology" of culture and its archetype. Mental features of the Kazakh culture are described in depth (as researchers have long noted, the mentality better describe than to define, because it is more is virtual) in the works of Kazakh writers who are source materials of this article.

Г.С. Симұқанова,

гуманитарлық ғылымдар магистрі,

Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

АКАДЕМИК Д.К. КІШІБЕКОВ ТАБИҒАТТЫҢ КӨНЕ ҚАЗАҚТАР ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ АКСИОЛОГИЯЛЫҚ МӘНІ ТУРАЛЫ

Табиғат – бар тіршілік, бүкіл әлемнің сансыз көп формаларын қамтитын, әр алуандығымен, үйлесімділігімен, көркемділігімен ерекшеленетін жаратылыс дүниесі;

адамның өмірлік және танымдық – эстетикалық ғибраттанау ортасы; адамзат қоғамының өмір сүру аясы. Көне қазақтардың афсаналық, мифологиялық көзқарастары бойынша адамзат табиғаттың дүлей күштеріне тәуелді бола тұра оған қарсы қойылмайды, керісінше, табиғат рухтандырылып, киелілік мәнге ие болады.

Көне қазақтар ұғымында табиғат зор танымдық – ғибраттық мәнге ие сырлы дүние, ерекше сипаты бар құндылық. Қазақ халқы табиғатты тек адамға өмір сүруге мүмкіндік беретін орта деп қана емес, оның дүниетанымының көкжиегін кеңейтетін, сұлулық пен үйлесімді түйсініп, сүйсінуге мүмкіндік беретін кеңістік деп қараған. Табиғат адамды шығармашылыққа шақырады. Адам шын мәнінде – табиғаттың ажырамас бөлшегі, табиғатпен мәндес жаратылыстың белсенді мүшесі. Адам тұрмыс – тіршілігінде табиғат өнімдерін пайдаланумен қатар, табиғат күш – қуат көздерін де кеңінен қолданады. Қазақ халқының салт – дәстүрі, ауыз әдебиеті, мақал – мәтелдері, тыйымдар мен ырымдары ежелден қалыптасқан ұлттық дүниетанымның табиғатты киелі дүние, қастерлі жаратылыс әлемі деп санайтындығын көрсетеді. Кейінгі ғасырлардағы қауырт технологиялар дамуымен ұласа келген адамның табиғаттан алшақтануы және табиғатқа тұтынушылық көзқараспен ғана қарап, бейберекет пайдалану орны толмас зардаптарға соқтыратыны белгілі болды. XX ғасырда табиғатқа көзқарас өзгеріп, табиғат, адам, қоғам араларындағы қарым – қатынастың аса күрделі де, жауапты екендігі айқындалып, табиғатты қорғау, аялау, сондай – ақ зерделі, парасатты қарым – қатынас қалыптастыру сияқты гуманистік идеялар пайда болды. Академик Д. Кішібеков көшпелі қазақ қоғамының табиғат туралы құндылықты түсініктерін қазақ философтарының мәселені осы тұрғыдан көтергендердің алғашқыларының бірі болды.

Ғалым бұл мәселеге сонау Кеңес заманында орыс тілінде жарық көрген «Кочевое общество» (Алматы, «Наука», 1984.) деген монографиясында алғаш рет назар аударған болатын. Онда көшпенді қоғамның пайда болу генезисін, оған табиғи – географиялық жағдайдың әсерін, осы жағдайларға байланысты көне қазақтардың заттық және рухани мәдениетінің дамуына қоршаған орта мен кәсіптің әсері т.б. кеңінен сөз болады. Алайда ол замандағы талаптарға сәйкес ғалымның ұлттық болмысымыз бен менталитетімізге қатысты көптеген ойларды бүгіп қалғаны, немесе, нақтылай алмағаны түсінікті жай.

Академик Д. Кішібеков еліміз егемен, тәуелсіз даму жолына түскен жылдары жазылған «Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең» (Алматы,

«Ғылым», 1999.) атты ғылыми монографиясында көшпенді көне қазақтардың табиғатпен байланысын олардың менталитеттері арқылы жан – жақты түсіндіріп берген. Еңбектің «Қазақ халқының дүниетанымдық менталитеті» тарауында автор қазақ халқының діни сенімдері, ырымдары мен тыйымдары, жыл айыру, кәсіптерінен туатын астрономиялық көзқарастары, сән – салтанатына дейін табиғатпен байланысты екендігін сандаған мысалдармен дәлелдейді[1].

Жалпы көшпелілер бүкіл тіршілікті қастерлеп, оны ЖАРҚЫН ДҮНИЕ деп атаған. Э. Фромм, америкалық антрополог Маршалл Салинстің «қатал табиғатқа икемдену жағдайында адамдық қауымдастық – приматтарға тән бәсеке мен өзара күресті шектей алды. Оларда жауласудың орнын кооперация мен туысқандық қатынастар алмастырады; ынтымақтастық – сексуалдылықтан, мораль – бағындырудан жоғары тұрады»[2] – деген пікірін қолдай отырып, көшпенділердің өзіндік өмір сүру аясы мен ерекшеліктерін жоғары бағалайды.

Батыс ғұламасының ойы Шоқанның мына бір пайымдауымен үндес болып келеді: «Далалық ортаның тұрғыны – қазақ өзінің моральдық қасиеті, ақыл-ойы, қабілеті жөнінен отырықшы татар, немесе, түркі шаруаларына қарағанда әлдеқайда жоғары тұр... Осынау дала көшпенділерінің ақынжанды болып келетіні, ой – қимылының жүйрік болып бітетіні, мұңсыз – қамсыз көшпелі тіршіліктің арқасы болуы керек, немесе, ұдайы ашық аспан астында, шет – шегі жоқ шүйгін дала құшағында ғұмыр кешкен соң табиғат шіркінді ТӘҢІРІ тұтқандықтан да болар....түркі тектес халықтар арасында өзінің ақылдық қабілеті – дарыны жөнінен қазақтар бірінші орында болса керек»[3].

Академик Д. Кішібеков көшпенділерге қатысты бұл ойды ары дамыта түсіп, «Көшпелі қазақ өмір бойы із кесіп үйренген... Олар үшін дүздегі нысандар – аспан жұлдыздары болған...

Табиғи ойлаудың, тапқыштықтың бейнесі, дүниедегі құбылыстарды салыстыра, көре байланыстыра білетіндігін байқатады»[4] – деген тұжырым жасайды.

Ғалымның пайымдауынша, алғашқы қауымдық мәдениеттер пайда мен табыс табу принципіне емес, керісінше «сый экономикасына» негізделген. Қонақжайлық осының бір көрінісі болып табылады. Табиғат аясы, табиғи ресурстар қауымның меншігі болып табылғандықтан эгоистік мүдде қалыптаса алмайды. Сондықтан алғашқы адамдық бірлестік элитарлық емес, қайта эгалитарлық негізде пайда болған.

Қазақ қоғамында діни, тұрмыстық, т.б. аспектілерге орай, табиғатпен байланыс және үндестік көне замандардан орын алған. Табиғатқа деген құрмет, оны қорғау, «киелі» деп үрейлену, дала көшпенділерінің өмірінен зор орын алған бүгінгі күнге дейін бұрынғы үлкендерді көре қалғандардың құндылықтар жүйесінде экологиялық құндылықтардың орны ерекше. Алайда табиғатқа деген біздің дүниетанымымыз, философиялық көзқарастарымыз қазіргі уақытта әлдеқайда өзгерген, дәл осы өзгерістер динамикасы мен тарихы, бұрынғы мен қазіргі бағыттар, оған сырттай ықпал еткен жайттар тұтас жүйені қалыптастырады. Қай құндылық мәнді, қайсысы – өзгермелі және дамушы деген сұрақтар қазіргі уақыттағы қоғам және табиғат тақырыбының философиялық мазмұнын да ашады[5].

Тарихи дәуірлерден адам баласы табиғатпен үндестікте өмір сүріп келеді. Егер оның қадірі мен құдыретін сәл ұмыта бастаса, адам өзін табиғаттан биік қоя бастаса, табиғат өзі жайлы хабар беретіндігі де бар. Жалпы әлемдік ортақ табиғи құндылықтар, қазақ қоғамының өзінің төл құндылықтары, олардан жеткен түсініктер мен бүгінгі Қазақстан қоғамының экологиялық бағалы ұғымдары жалпы тұтас құндылықтар жүйесіндегі орнын қалыптастырады. Философиялық мәндердің практикалық орны, оның тұрмыстағы және өндірістегі, ғылым мен дамудағы маңызы мен ролін талай ғалымдар түйіндеген. Оның ішінде жалпы жаһандық құндылықтарды әспеттеген оқымыстылар да, академик Д. Кішібеков сияқты қазақи түсініктер мен сонан туындаған дүниетанымымыздың ерекшеліктерін көрсеткен ғалымдар да бар.

Жоғарыда аталған еңбегінде академик Д.Кішібеков бұл ерекшеліктерді былайша баяндайды. Қазақ философиясында басқа халықтар тәрізді ӘЛЕМ мен АДАМ – екі дүниенің сырын ашуға ұмтылған. Аспан денелерінің қозғалысына таңдана қарап, өзінше ой түйген. Көк аспанның сырын ашуға талпынған. Жұлдызды әлемнің жұмбақтарын ашуды арман еткен. Нәтижесінде дүние туралы түсінігі, көзқарасы қалыптасқан. Адам бойындағы небір тылсым күштерді де тануға ұмтылған. Қазақ халқының дүние сезімі мен дүниетанымының ерекшеліктері өзі өмір сүрген ортамен тікелей байланысты. Қазақ халқы басқа Европа халықтары сияқты табиғатты өзгертуді, немесе, оған үстемдік етуді мақат етіп қоймаған. Керісінше, табиғатқа бейімделіп, онымен гармониялық қатынас орнатуды мақсат тұтқан. Қазіргі заман тілімен айтқанды, көшпенді қазақтардың экологиялық санасы биік болған. [6].

Бүкіл әлем халықтары сияқты отандық философия да өз қайнар көзін көне аңыздар мен дастандардан, ертегілерден, ұлттық ауыз әдебиетінен алады. Көшпенділер, оның ішінде көне қазақтар, мүлік, заттық байлық жинамаған, «ер азығы мен бөрі азығы жолда» деген қағиданы ұстанған. Олардан артына сөз, асыл сөз қалды. Ауыз әдебиетінің небір үлгілерінен, біз өзімізге қажеттілерін, керегінше ала аламыз. Сол мол мұрадан ұлтымыздың ТАБИҒАТҚА, ЖЕР АНАҒА деген құрметі мен түсініктері де кеңінен көрініс тапқан. Көне түріктердің түсінігі бойынша, бұл ДҮНИЕ жоқтан пайда болған, оны ЖАРАТҚАН тудырған. Дүние негізінен: жер, су, от, ауадан тұрады. Ол неше түрлі қайшылыққа толы: жер мен күн, өмір мен өлім, адам мен табиғат, бақ, құт пен зардап, жарық пен қараңғы, жылы мен суық т.с.с. Аспанға көз жіберген ежелгі бабаларымыз оны Тәңір Жаратқан әлемнің бір бөлігіне жатқызған. Ғалым өз еңбектерінде мәселенің осы жағына ерекше назар аударып, оны бүгінгі түсініктерімізбен ұштастырады. Қазақ менталитетінің болашақта қалай өзгеретінін ой елегінен өткізеді [7].

Қазақтар – тумасынан табиғатты сүйіп өскен, қоршаған ортаға үлкен ілтипатпен қараған халық. Бұған, күні кешеге дейін, туған өңіріміздің табиғатының таза болғандығын айтсақ та жеткілікті. Біздің ұрпақ – «экология» деген сөзді естімей өскен ұрпақ. Бір кездерде аға ұрпақтарды И. Мичуриннің: «Адамзат табиғаттан рахым күтіп отыра алмайды, одан

керегін тартып алды», - деген ұранымен оқытты. Осындай түсінікпен және қажеттіліктен біз тауды бұзып, тасты жарып, жерді терең қазып, өзен – көлді бұғалықтап, ел үшін біраз игі істерді жүзеге асырдық, ғылыми – техникалық революция жасадық, алып өнеркәсіптерді іске қостық. Сол кездерде мұның қызығын да көрдік. Өкінішке орай, ғылым мен техниканың ғаламат жетістіктері және шапшаң дамуы, адамзаттың барған сайын аш көздікпен табиғатты тонауы, биосферадағы жаратылыстың тепе – теңдік заңдарын бұзды. Осылардың нәтижесінде жеріміздің ауасы тарылып, өзен – көлі бүлініп, жайылымдардың топырағы тілініп, қоршаған ортамыз көз алдымызда азып – тоза бастады. Мұның соңы азынаған желге, ащы және улы жаңбырға, ормандардың мезгілсіз қурауына, ауа райының бұзылуына қоршаған ортаның әр түрлі улы қосылыстармен ластануына әкеліп соқтырды. Қоршаған ортадағы тепе – теңдіктер бұзылды. Адамдардың денсаулығы нашарлап аурулардың түрлері және саны көбейді.

Кезінде Досмұхамед Кішібекұлы өзінің Кеңес дәуірінде орыс тілінде жазылып «Ғылым» баспасынан жарық көрген «Көшпенді қоғам» (1984 ж.) еңбегінде бұл мәселерді қарастыра келіп, малшылықпен айналысу мәдени – шаруашылықтың көшпенділерге тән ерекше түрі екендігіне және оның өз заманында күнкөрістің басқа түрлерінен қалыс қалмағанын қажеттіліктен туғанын нақты мысалдармен көрсетеді. Сол ерекшеліктердің бірі – табиғатпен үндесу, табиғатты аялау[8].

Ал қазіргі уақытта адамзат алдында табиғатты қалай сауықтырамыз, экологиялық апаттан қалай құтылуға болады? – деген сұрақ тұр. Ол өте күрделі мәселе. Бұл үшін ең алдымен, адамдардың табиғатқа деген көзқарасын өзгерту керек, жастарға экологиялық тәрбие беру керек. Ол үшін балалар бақшасынан бастап, мектептерде, жоғары оқу орындарында, адамдардың табиғатқа, қоршаған ортаға деген көзқарасын өзгертіп қалыптастыру керек. Ендеше, бізге қазіргі заманға сай экологиялық идеология қажет. Егер біз, жас ұрпақты кішкентай кезінен бастап табиғатты сүйуге тәрбиелемесек көп нәрседен ұтылатынымыз хақ. Әрбір жас экология негіздерін жақсы білсе ғана, әрбір адамның көзқарасында қоршаған ортаны бүлдірмеу керектігі туралы негіз қалыптасады, олар туған өңір табиғатын қорғауда белсенділік көрсете алады. Ал оларды осы іске бағыттауда баспасөз бен ақпарат құралдарының орны ерекше болмақ. Адамдардың көздерін олардың табиғаттың бір бөлшегі екендігіне жеткізу өте маңызды.

Экология – жаңа, жас ғылым саласы. Бұған соңғы он бес – жиырма жылға дейін тіптен көңіл бөлінбей келді, әбден табиғатымыз азып – тозғанда ғана, бұл ғылым саласына бет бұрдық. Енді болашақта, экология саласында білім берудің аясын кеңейте түскеніміз жөн. Ең негізгісі, «экология» пәнінің бала – бақшаларынан бастап барлық мектептерде, орта және жоғарғы оқу орындарында ашылуын қамтамасыз ету қажет. Сонда ғана ертеңгі күннің белсенді табиғат қорғаушыларын дайындауға мүмкіндік аламыз.

Табиғат құндылығын адам баласы, соның ішінде Қазақстан қоғамы ұмытпай болашақ ұрпаққа осы ұғымның орнын түсіндіру аса маңызды. Әсіресе, жаһандану және дамудың осы кезеңінде, табиғат екіншілікті рөлде деген жалған түсініктен ада болу мақсатында да бұл аса маңызды.

Қазақстан тәуелсіз даму жолына түскенен бастап жоғын түгендеуге мүмкіндік алды. Кезінде түрлі себептермен айтылмаған тұжырымдар мен зерттеуге шектеу қойылған тақырыптарды ғылыми тұрғыдан қайта қарауға, әділ бағалауға мүмкіндіктер туды. Соның арқасында ежелгі көшпенділердің рухани және материалдық мәдениетін жан – жақты, тереңдеп зерттеп жаңаша бағалауға бетбұрыстар бар. Ендеше, бүгінгі зерттеушілерімізге бұрынғы еуропацентристік методология қалыптастырған бар жақсыны да, бағдарды да еуропадан, өзгелерден іздемей, сан ғасырлық тарихымызда бабаларымыз қалдырып кеткен көшпенділер мәдениетінен іздеуге бет бұрыс жасағанымыз жөн. Солай етсек жеке адамға да, қоғамға да және табиғатқа да қатысты айтылған мол пайымдауларға кезігеміз. Ендеше, оларды зерттеу, жүйелеу Қазақстан қоғамдық – әлеуметтік ғылымдар алдында тұрған басты міндеттердің бірі. Бұл тұрғыдан алғанда академик Досмұхамед Кішібековтың еңбектері мен шығармашылық ізденіс жолындағы игі істері бізге үлгі болмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қараңыз: Кішібеков Д. Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең. Алматы, «Ғылым», 1999. 100 – 137 беттер.
2. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Москва, «Наука», 1973. с. 185.
3. Уәлиханов Ш.Ш. Таңдамалы шығармалары. Алматы, «Жазушы», 1985. 560 – бет.
4. Кішібеков Д. Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең. Алматы, «Ғылым», 1999. 115, 122 беттер.
5. Взаимодействие общества и природы. Философско-методологические аспекты экологической проблемы/под. ред. Е.Т.Фадеева. Москва, «Наука», 1986. с.352.
6. Кшибеков Д. Кочевое общество. Алматы, «Наука», 1984. с.52,58.
7. Қараңыз: Кішібеков Д. Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең. Алматы, «Ғылым», 1999. IV тарау.
8. Қараңыз: Кшибеков Д. Кочевое общество. Алматы, «Наука», 1984. с.45.

К.Н. Аликенова,

*философия ғылымдарының кандидаты, доцент
Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, г.Талдықорған*

ВЕСТЕРНИЗАЦИЯ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ МЕНТАЛИТЕТІ

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасындағы мәдени үрдістердің кейбір бағыттары өзінің табиғи болмысынан ауытқып, мимесистік (ұқсау, еліктеу) сипаттағы батыс мәдениетінің таратушысына айналып отыр. Бұл жас ұрпақтың ұлттық талғамын әлсіретеді, ұлтты дәстүрлі төл мәдениеттен бірте-бірте ығыстыра алады. Осындай еліктеушілік ұлттық менталитетке, әсіресе жастардың сана-болмысына, қатты әсер етеді, ұлттық тәрбиеліліктің этика-эстетикалық маңызы кемиді; кейбір қоғамдық ұйымдар вестернизацияның элементтерін пайдалану арқылы оны қаржылық көздеріне айналдырады (дискотекалар, түнгі клубтар, компьютерлік ойындар, бильярд залдары т.б.). Мұндай келеңсіздікке жол берілуінің себептері: ұлттық талғам, қоғамдық мүдде ұстындарында мәдениет пен өнердегі құндылықтар жүйесін қалыптастыру мен саралаудың жеткілікті дамымағандығы; шетелдік мәдени ағымдардың енуі мен таралуына мәдени ұжымдар мен басқару ұйымдарының бақылау орнатпауы; эстетикалық нормалардың, сапаның салғырттығы, яғни, талғамның татымсыздығы, стильдің дүбэралануы; түптеп келгенде нағыз өнердің құлдырауы.

Қазақ мәдениеті батыстық емес құндылықтарға: тұлғааралық қатынастардың түпнегізділігіне, әрекеттенуші құндылықтардың тұрақтылығына, рухани реттеудің салмақтылығына негізделген. Қазақ менталитетіне тән адам мен табиғат арасындағы үйлесімділік, адам болмысының даралығына тән субъект–объект қарым-қатынастарының дамымағандығын, яғни адам мен табиғаттың өзара бірлігін, толықтығын, белгілі бір даралығын көрсетеді.

Қазір қазақстандық қоғамды тұтас қамтып отырған жаһанданудың ақпараттық төңкерісі адам өмірінің барлық салаларына ықпал етеді. Ұлттық егемендік пен ұлттық менталитеттен, өзіндік болмыс пен қайталанбас дәстүрлі мәдениеттің архетиптік құндылықтарынан ажырап қалу қауіпі нақтылы көрініс табады. Жаһанданудың бірегейлендіру тенденциясы ұлттық ерекшеліктерге тиімді емес, сондықтан батыстандыру мен жаһанданудың қабылданатын модельдерін трансформациялау қажет.

Дәстүрлі қоғамда тіптен жаңалықтар да дәстүрлерге бағынған. Дегенмен алдыңғы тарихтағы кез келген адами қауымдастықтың басты дәстүрі - рулар мен тайпалардың тіршілік үшін күресі болып табылады. Әдеттер, ғұрыптар, дәстүрлер қолайсыз жағдайларда тіршілікті сақтап қалу үшін қалыптастырылған.

Оқшау құндылықтарды абсолюттеу уақыты бітіп келе жатыр. Қазіргі таңда дәстүршіл сананы жалпы адамзаттықпен ауыстырудың заманы келді.

Ұлттық егемендікті сақтай отырып, болашаққа қарай ұмтылу - әзірге барлық адамзаттың өркендеуі көкжиегіндегі шынайы болашақпен детерминация болып табылмайды.

Қазіргі дәуірде жаһандандыру мен батыстандыру процестерін бірдейлендіріп ұқсастырмаса да, жақындастыруға талпынатындар да баршылық, алайда бұл көзқарас шындыққа жанаспайды.[1] Вестернизация - жалпақ әлемдегі дәстүрлі мәдениеттегі елдерге қарсы бірден-бір дәстүрлі емес мәдениетті ұстанушы батыстың етек жаюы. Әлемдегі ықпалдасу процестерін желеу етіп, жаһандануды батыстандыруға айналдыруға тырысатын жағдайлар да баршылық. Бұл мағынадан алғанда жаһандану, сөз жоқ, өз бойында әр түрлі этностардың, тілдер мен ұлттық мәдениеттердің онан ары өмір сүруіне қатер төндіріп тұрады.

Алайда, жаһандану сондай-ақ әртүрлі менталитеттердің өзара әрекетінен және өзара кірігуінен де көрінеді. Ғаламдық контексте ұлттық мәдениеттердің дамуын талдау әлемдік мәдениеттің бұрынғы, оқшау сипатын алмастыратындай қандай да бір тұтас мәдениеттің қалыптасуы туралы қағидалар дәлелденбейді. Жаһандануға белсенді түрде еніп кеткен елдер өздерінің ұлттық менталитетінен мүлдем бас тартпайды, керісінше оны әлемдегі өзгерістерді ескере отырып, сақтайды және дамыта түседі. Мұның ең жарқын үлгісі ретінде экономикада, технологиялық салада табысты жанаруды жүргізген және тіпті, ғаламдық мәдени үдеріске интеграцияланғаннан кейін де өздерінің ұлттық мәдениеттерінің ерекшеліктерін сақтап қалған Оңтүстік-Шығыс Азия елдерін, Жапонияны, Қытайды, Үндістанды атауға болады. Оның үстіне бұл елдердің мәдениеттері, өз кезегінде, батыстық әлемнің менталитетіне барған сайын қомақты ықпал етіп келеді. Осылайша, бүгінгі күні біз рухани мәдениеттің жаһандануға табиғи түрде шек қойып отырғанын бақылап отырмыз, ол жаһандану үдерістері, әзірше, бақытымызға орай, асып өтпеуге тиіс шекараны белгілейді.

Вестернизация - дамушы елдердің нарықтарына тауарларын өткізу, табиғи және еңбек ресурстарына еркін қол жеткізу, артық капиталды экспорттау арқылы баюды көздеген дамыған елдердің прагматикалық мүдделерінің басты идеясы. Батыстың қол жеткізген табыстарын бағалай отырып, басқа елдер батыстандырусыз модернизацияға дайын. Әлемде, сондай-ақ Батыста өзінің құлдырау дәуірін бастан кешіріп отырған шығыс мәдениетінің батыстық мәдениеттен әлдеқайда терең әрі көне екендігін, оның еш кем еместігін мойындайтын пікірлер кең таралған.[2]

Мәдени тұтастану тұжырымдамаларында адамзаттың жалпы ғаламдық әрекеттесуге, өзара тәуелділікке және мәдени бірлікке деген ұмтылысы бейнеленеді. Ұлттық мәдениеттердің өмір сүруі бүкіл адамзат үшін ортақ болып келетін құндылықтардың мойындалуына еш қайшы келмейді. Ұлттардан құралатын адамзат туралы ұғым олардың барлығын біріктіретін жалпы өлшемді мойындауды логикалық түрде аңғартады. Мұның мәнісі әр өркениетте жалпы адамзаттық сипатқа ие адамзаттың ортақ жетістігін құрайтын бір тағдырмен байланған мәдени құндылықтардың бар екендігіне саяды. Оларға тұлғаның қоғамдағы орны зайырлы және діни гуманизм, парасат бостандығы, эстетикалық көркемдік, еркіндік, бірқатар экономикалық құндылықтар, экологиялық түсініктер т.б жатады. Осы негізде метамәдениет, яғни жергілікті өркениеттер мен мәдениеттер мәдени әркелкілігін сақтай отыра, ғаламдық өркениеттің бір ағза ретінде дамуы туралы түсінік туады. Метамәдениет бұл жерде жалпы адамзаттық құндылықтарды жинақтап, адамзаттың біртұтастық ретінде өмір сүруі мен дамуына септігін тигізеді. Метамәдениеттің пайда болуы, біріншіден, тенденция (үрдіс) ретінде; екіншіден, келешектегі тиімділік ретінде; үшіншіден, жалпы адамзаттық дағдарысты игеріп, жаңа өркениет түріне енетін адамзаттың жаңа принциптік тарихы ретінде қарастырылады.

Қазір мемлекет аралық қайшылықтарды өз еркімен жоюға және мәдениеттердің ортақ түйісу нүктелерін іздеуге деген талпыныс бар. Біздіңше, әлемдік жалпы адамзаттық мәдениет дегеніміз — ол батыстық экономикалық жүйенің негізінде қалыптасқан адамдардың біріздендірілген тұлғасыз қауымдастығы емес, керісінше ол халықтардың өзіндік сипаты мен дара қайталанбас табиғатын сақтай алған сан қырлы ортақтық. Оның ең негізгі сипаттамасы мәдениетаралық және өркениетаралық құндылықтарға негізделген ғаламдық біртұтас мәдени кеңістік болып табылады.

Осындай көкжиек шындыққа үйлесе ме? Бүгін бұл сұраққа біржақты жауап беру қиын, себебі адамзат үшінші мыңжылдықтың алдында рухани күйзеліске ұшырап отыр және жаңа өркениеттің негізін құрайтын мәдени-әлеуметтік құндылықтарды таңдаудың қиын жолында тұр. Сонымен қатар, этнографтар айтқандай адамзат дамуының тұрақты шарты болып табылатын “айырмашылықтардың әйтеуір бір үйлесімділігі” бар болса, онда, жекелеген қоғамдар мен топтардың айырмашылығы мен ерекшеліктері сенімді болу керек, басқа формаларда пайда болу үшін жойылатындығында өзіндік ерекшелік - әмбебаптықтың негізгі құраушы шарты [3, 149 б.].

Ұлттық менталитеттердің тағдыры туралы айтқанда, жоғарғы мәдениет саласындағы әр түрлі халықтардың барлық дерлік жетістіктерінің ұлттық рухани дәстүрлерге негізделетінін ұмытпау қажет. Ұлттық мәдениет оны тасымалдаушылар үшін ерекше психологиялық тартымдылыққа ие болады, ұлттық айырмашылықтар мен ұлттық мәдениеттерді сақтау ұлт өкілінің терең эмоционалдық-психологиялық және рухани қажеттіліктеріне жауап береді. Егер адамзатты күрделі әлеуметтік жүйе ретінде қарастырар болсақ, онда айрықша көзге түсетін ерекшеліктері бар ұлттар мен ұлттық мәдениеттердің болуы эволюция үдерісінде табиғаттың жаратып шығарған өміршендігінің негіз құраушы тетіктерінің бірі болып табылатын алуан түрлілікті қамтамасыз етеді.

Вестернизация тек қоғамның бір саласын ғана қамтымай, оны тұтас өзгертуді өзіне мақсат етіп қояды. Технологиялық басымдылық оның құндылықтарын дамушы елдерге күшпен тануға мүмкіндік береді. Себебі дамушы елдердің элитасы мен мамандары батыс технологиясымен бірге батыстық ойлау тәсілін де қабылдайды.

Тың сапалық кеңістікке шығу үшін біз өркениеттің жаңа өлшемін ұсынуымыз керек. Жағдайды айттық, еліктеу және әлдекімдерден үнемі шәкірт болып оқу, оқи беру өркениеттілікке жеткізбейді. Абай айтқандай "болмасаң да ұқсап бақ" деген өлшемді ұстаған жөн. Қазақстандық өркениеттің, құдайға шүкір, бар құрамды қажетті алғышарттары, толықтырылулары бар. Бастысы саяси еркіндік, мемлекетіміз бар, мол тарихи-мәдени мұрамыз бар, тамаша халқымыз бар. Геополитикалық жағынан алғанда еуразиялық кеңістік, Шығыс пен Батыстың арасы, түркілік, мұсылмандық славяндық, еуропалық мәдениеттердің тоғысқан жері. Республика халқы XX ғасыр бойы "бір қазанда" мейлінше қайнады, соның нәтижесінде Қазақстанда ортақ жаңа мәдени капитал орнығып келеді. Қалыптасу үрдісінің үнемі үміт пен күдікке толы болатыны белгілі. Мәдени үрдісте дәстүрлік те, вестернизация да, модернизация да бар. Мәселе солардың қай тармағы мемлекеттік мүддеге сәйкес келеді, соны қолдау болашаққа бағытталған сана болмақ.

Дүниежүзілік мәдениет бірлігі, менталитеті жалпы адамдық мәдениет туралы пікірталастарда, әлемдік мәдениеттегі жалпылықты жалқылықпен қатар, әрбір жеке мәдениеттен тыс өмір сүретін ретінде түсінсек, ал жалқылықты жалғыз бір жалпы адамдық мәдениет деп, яғни бірліктегі жалқылық деп пайымдасақ, онда, әрине, сондай жалпы адамдық мәдениет жоқ. Бірақ жалпылықты адамдар өмірінің түбегейлі қырларындағы ұқсастық, сәйкестік, әрбір жеке мәдениетте өмір сүретін және көрініс табатын ортақтық деп түсінсек, онда қойылған сұраққа оң жауап әбден заңды болады. Тағы да атап көрсетейік: сөз бірегей жалпыадамдық мәдениет туралы емес, ал мәдениет көптүрлілігіндегі ортақ тенденциялардың барлығы туралы болып отырады. Ғылыми тұжырымдамасында бұл мәселе мәдениет көптүрлілігінің бірлігі мәселесі ретінде шығарылады. Яғни, жалпыадамзаттық мәдениет дегенімізді тек батыстандыру деп түсінбеу керек.

Өркениеттік және техникалық дамудың кері қайтпас иіріміне тартылған елдердің қатары молыққан үстіне молыға түсуде, жаһанданудың келешегі өз айналымын күшейткен үстіне күшейтіп барады. Дамыған елдер өздерінің экономикалық және саяси ықпалын кеңейтіп, әлеуметті өтпелі рыноктарының санын көбейтіп, ол игіліктерін тек қана сақтап қалуға емес, сонымен бірге өз азаматтарының әл-ауқатын одан әрі бөгетсіз көтере түсуге негізделген, жаһандану процестерінің барлық артықшылықтарын айқын да анық елестетіп отыр. Дегенмен жаңа технологиялық мәдениет пен қоғамдық тұтынымның бірыңғай стандарттарына араласу ұлттық төлтумалық пен менталитеттің сөзсіз жойылып кетуіне ұрындырмауға тиіс

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қасымжанов А. Х. Рухани тамырлар. – Алматы: Білім, 1994. - 176 б.
2. Зиммель Т. Конфликт современной культуры // Культурология. XX век: Антология. - М., 1994. - С. 124-125.
3. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: Республика, 1994. –527 с.

Резюме. Вестернизация и глобализация могут быть адаптированы к национальным особенностям этнической культуры, если они претерпевают трансформационные процессы.

Summary. The cultural processes are attractive and are beneficial for the national peculiarity, in case if the westernization and globalization can be accepted as the

Ғ.К. Котошева

*доктор философских наук, профессор
КазНТУ имени К.И. Сатпаева. Алматы*

МЕНТАЛЬНАЯ ДУХОВНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ КАЗАХОВ

По мнению великого казахского поэта Абая Кунанбаева, у казахов есть своя ментальная особенность:

«Казах дверь в мир открывает с песней, она является вечным спутником его жизни. Горе и радость, все, что происходит в жизни, он изливает в песне. В них слышится голос народа, зов времени».

- Двери в мир открыла песня для тебя
- Песня провожает в землю прах, скорбя.
- Песня – вечный спутник радостей земли.
- Так внимай ей чутко и цени, любя!

Абай Кунанбаев

Ментальное своеобразие казахов как этноса выражено в этническом самосознании, которое представляет собой погружение этноса в свою духовную сущность. Этнос, познавая себя через этническое самосознание, является субъектом познания. Этническое самосознание казахов - есть духовное самоутверждение этноса как реального субъекта социального развития. Казахский этнос-это этнос со сформировавшимся самосознанием, уже ставший субъектом социального развития. Для осознания себя этносом казахам важны не только единство культурного пространства, а в большей мере преемственность культурного наследия народа, способность этноса к саморазвитию.

Таким образом, казахский этнос как субъект познания осознает себя этносом и это способствует его саморазвитию.

Получение Независимости Республики и есть подтверждение целостности казахского этноса, что отражается в своеобразии казахского языка, территориальной целостности, материальной и духовной культуры, этнического самосознания, своеобразии мировосприятия, в особенностях религиозного мировоззрения и формировании казахской цивилизации. Понимание цивилизации по отношению к казахскому этносу носит дискуссионный характер. Однако, если исходить из целостности казахского этноса, то исследование необходимо проводить с древнейших времен и до современности.

Казахи как одна из самостоятельных этнических общностей имеют свою многогранную историю. Высшие материальные и духовные ценности культуры казахского этноса формировались веками, которые сохранялись через структуру обычаев и традиций, которые, с одной стороны, закрепляют уже пережитое казахами в ходе исторического развития, а с другой – направлены на фиксирование этих переживаний в этническом характере, на формировании определенной личности, которая в той или иной мере является представителем

данного этноса. Ментальные особенности разных этносов определяются их генетическими качествами.

Так, менталитетом казахской нации является её открытость, дружелюбие, гостеприимство, незлопамятность и т.д. «Генетическими чертами казахского народа,- пишет Н. Назарбаев, - является открытость и доброта души, готовность обогреть, поделиться тем, что имеет, с нуждающимися. Ни к кому и никогда он не испытывал и не проявлял чувства неприязни или превосходства, никогда не служил источником межнациональных конфликтов» (из выступления на заседании Верховного Совета).

Каждый человек, к какой бы нации или народности он не принадлежал, должен обладать такими общечеловеческими качествами, как совесть, чувство долга, справедливость, доброта, милосердие, честность и т.д. Эти положительные черты составляют основу жизнедеятельности всего человечества, в том числе и в традиционной казахской культуре.

Итак, традиционная культура казахов сохраняется на подсознательном уровне развития казахского этноса и передается из поколения в поколение через обычаи и традиции, характеризующиеся духовной сущностью казахского этноса.

Если обратить внимание на такую особенность, казахи по любому поводу искусно украшают свою речь меткими пословицами и поговорками, они поражают человека своим глубинным смыслом, образностью, игрой слов, мудростью: «Туған жердей жер болмас, туған елдей ел болмас», «Нет земли лучше Родины, нет людей лучше, чем на Родине.»,

«Өзін өзі білген ер бакытты, өзін өзі билеген ел бакытты» «Счастлив жигит, цену себе знающий, счастлив народ, сам собой правящий», «Берекені көктен тілеме, бірлігі мол көптен тіле», «Не ищи благодати на небе, ищи ее в единстве народа».

Яркого расцвета духовная жизнь Казахстана и Средней Азии достигла в период мусульманского ренессанса, особенно в области музыки, превосходящая в течение длительного времени уровень западноевропейской. Это время выдвигает таких научных, музыкальных теоретиков, как аль-Фараби, Ибн-Сина, Сафи-эд-Дин, Абу-ал-Кадир, Абдурахман Джами. «Близость протоказахов к реалиям бытия, чувственная сопричастность к наблюдаемому миру, укоренность в этом бытии выразились в понимании времени, пространства, внутреннего мира человека, иных миров существования, смысла бытия, нравственных устоев. Все это имеет корни в реальном бытии, отсюда проистекает национальный образ мира, мировоззрение, которое нельзя спутать ни с одним другим мировоззрением» как отмечал Орынбеков М. С. в работе: «Духовные основы консолидации казахов».

Наличие самосознания и самоназвания также является отличительной чертой этноса, так как пока тот или иной народ не осознает себя как этнос и не отделяет себя от других самоназванием, он не может сформироваться как этнос.

В действительности казахи, обладающие общностью культуры, выступают как единый этнос, так как его представители осознают эту общность, считая ее выражением общности исторических судеб, в том числе, как правило, общности происхождения фактической или иллюзорной – это уже особый вопрос. Не случайно этнос существует лишь до тех пор, пока у его членов сохраняется сознание общности.

Одним из важнейших компонентов этнического сознания казахов является этническое самосознание, которое, отражает этнические отношения, конечно, всецело зависит от экономических отношений общества. Этническое, национальное самосознание казахов, прежде всего, фиксирует возможными способами принадлежность людей к казахскому этносу.

Пока у людей, входящих в казахский этнос, сохраняются этнические черты и самосознание, они продолжают существовать. Специфическая особенность этнического сознания по содержанию состоит в осознании объективной реальности самого этноса и его коренных интересов, осознании взаимоотношений людей внутри своего этноса и вне его.

Именно появление отчетливого этнического самосознания казахов, одним из проявлений которого является возникновение общего самосознания, самоназвания и являются свидетельством завершения процесса этногенеза.

Было бы явным упрощением сводить сущность казахского этноса к самосознанию его представителей, ограничивающему данный этнос от всех других подобных общностей, за этим самосознанием казахов стоят реально существующие ментальные отличия казахского этноса, представляющие собой выражение его определенной внутренней целостности.

Рассматривая этническое сознание, необходимо учитывать, что оно является отражением всего процесса жизнедеятельности этноса и проявляется во всей культуре этноса. Под культурой казахского этноса понимается вся совокупность культурного достояния, присущая данному этносу в лице его отдельных представителей, локальных групп и т.п.

Казахский этнос выступает как субъект, с присущим ему этническим самосознанием (т.е. переживанием собственного «мы» - «они») постольку, поскольку он в определенной мере овладел созданным этносом материальной и духовной культурой: орудиями предметно-практической деятельности, этническими формами языка, логическими категориями, нормами нравственных и этнических оценок и т.д. Поскольку носителем языка, логических категорий является казахский этнос как субъект, постольку можно говорить о сознательном воспроизведении целостности казахского этноса как объекта этнического самосознания.

В этом вопросе диалектика субъекта и объекта казахского этноса такова, что этническое самосознание может осуществляться лишь в форме сознания им своего места в мире этносов объектов (природных биологических и социальных), переживания казахским этносом себя как «мы – они», возможность отнестись к своему этносу с помощью «другого этноса». Казахский этнос как субъект познает самого себя, причем процесс самопознания бесконечен, т.к. постижение этносом как субъектом форм своей жизнедеятельности сопровождается постоянным творчеством новых форм.

Дело в том, что казахский этнос как объект бесконечно сложен в своих внутренних связях и опосредствованиях. При этом любой акт познания казахского этноса связан с переосмыслением места и роли казахского этноса как субъекта. Этнос не пассивный продукт внешне данных ему объективных обстоятельств, а творец собственной истории этноса. Подлинным субъектом казахского этноса является этническое самосознание, творящее и преобразующее мир этнической культуры и социальное бытие в целом.

В период крупных поворотов в истории казахов субъективные факторы приобретают решающее значение в преобразовании этнических отношений, если его действие закономерно обусловлено развитием объективных условий этноса, этническим самосознанием, «волей», «духом» казахского этноса.

Субъективные факторы казахского этноса обладают сложной структурой, отдельные элементы которой развиваются неравномерно. Это в значительной мере зависит от неравномерности и противоречивости развития объективных этнических условий.

Этнос казахов представляет собой определенную культурную целостность, многие составляющие которой, как правило, в той или иной степени обнаруживают устойчивые отличительные черты.

Поэтому казахский этнос представляет собой только такую культурную общность людей, которая осознает себя как таковую, отличая себя от других аналогичных тюркоязычных общностей. Это осознание членами этноса своего группового единства принято именовать этническим самосознанием казахов, внешним выражением которого является общее самоназвание - казахи. За этим самосознанием стоят реально существующие ментальные отличия казахского этноса, представляющие собой выражение его определенной внутренней целостности.

Это этническое самосознание отражено в общем названии-- казахи. Оно стало использоваться с середины XV века, т.е. со времени формирования Казахского ханства.

М. Ауэзов в работе «Времен связующая нить» пишет: «Кочевник склонен видеть в себе и повсюду в окружающем мире проявление единого животворящего начала, наделяющего все,

что бы оно ни выливалось, завершённой цельностью. Это первоначало существует для него как космический идеал (Дүние, Дариға, Жалған, Заман ө все эти обозначения космического пространства и времени прочно вошли в поэтический обиход казахов) и в то же время постоянно присутствует в любой единичности, является ее достоянием. Личность соотносит себя непосредственно со Вселенной, в земном пространстве она независима и беспредельно могущественна». Таким образом, признание доминирующего положения социального в этносе дает возможность показать, что казахский язык выражает целостность этноса, является не только условием формирования, но нередко и итогом этногенеза казахского этноса. Кочевой образ жизни казахов отразился в формировании ментальной духовной культуры, устного народного творчества, которые передавались из уста в уста через казахские пословицы, поговорки, легенды, эпосы, сказки, сказания, Старинные легенды посвящались темам защиты Родины, проблемам жизни человека, любви как основного смысла жизни человека на Земле.

Түйіндеме. Қазақтардың көшпелі өмірі, ділдік рухани мәдениетті қалыптастыруды көрініс тапты. Негізгі жер бетіндегі адамның өмірінің мағынасы – махаббат. Қазақтар мақал, эпостары, ертегілер, аңыздар арқылы адам өмірінің проблемаларын; ауыздан ауызға фольклор., аңыздар арқылы жеткізе білді.

Ю. И. Шпилькин

канд. философских наук, доцент, Южно-Казахстанский государственный педагогический институт, Шымкент

ФАКТОРЫ ЕВРАЗИЙСКОЙ МЕНТАЛЬНОСТИ

В казахстанской литературе преобладают суждения о положительном влиянии на менталитет географического детерминизма. Автор одной из первых книг о казахском менталитете академик Д. Кшибеков пишет: «У казахов духовно очень богатый менталитет, как пространственная казахская земля» [1, с. 4].

Безусловно, географический фактор оказывает существенное воздействие на формирование менталитета современных евразийцев, но следует делать поправку на то, что если в прежние времена бескрайние просторы приходилось преодолевать за многие месяцы и даже годы, то сегодня - за считанные часы. Поэтому необходимо помнить замечательное наблюдение П. Савицкого, как бы предугадавшего реалии XXI века: «Природа евразийского мира минимально благоприятна для разного рода «сепаратизмов» - будь то политических или культурных... Бесконечные равнины приучают к широте горизонта, к размаху геополитических комбинаций... Природа Евразии в гораздо большей степени подсказывает людям необходимость политического, культурного и экономического объединения, чем мы наблюдаем то в Европе и Азии» [2, с. 807].

В эмоциональном уровне ментальности, прежде всего, следует выделить темперамент, характер и пассионарность. Исходя из природы ментальности можно выделить основные уровни и компоненты изучаемого феномена. Прежде всего, следует отметить, что структура евразийской ментальности аморфна и синкретична, поэтому в литературе чаще всего называется три уровня проявления ментальности: эмоциональный (пассионарный), бессознательный (архетипный) и рациональный (логический). В связи с этим можно выделить в каждом из уровней несколько компонентов, каждый из которых не только не противостоит, сколько дополняет их.

Темперамент (от лат. *temperamentum* – надлежащее соотношение частей), характеристика индивида или этноса со стороны динамических особенностей их психической деятельности, т.е. темпа, ритма, интенсивности процессов и состояний в поведении людей. Еще в учении Гиппократы были выделены основные типы темперамента: сангвиник, холерик, меланхолик и флегматик. В Новое время И. Кант систематизировал типы темперамента: сангвинический темперамент отличается быстрой сменой эмоций при малой их глубине и

силе; холерический – горячностью, вспыльчивостью, порывистостью поступков; меланхолический – глубиной и длительностью переживаний; флегматический – медлительностью, спокойствием и слабостью внешнего выражения чувств. У многих этносов явно выраженный тот или иной тип темперамента. Так, кавказские или испанские народы отличаются холерическим, а, например, эстонцы – флегматическим темпераментом.

Исследователи евразийских этносов, в первую очередь, отмечают наличие у них природного добродушия, толерантности и гостеприимства. А основной духовно-эмоциональной силой у них является любовь сердца и совести. И.Ильин подчеркивает, что древние источники и византийские, и арабские единогласно свидетельствуют у русского этноса доброту, ласковость и гостеприимство: «Цивилизующие суррогаты любви (долг, дисциплина, формальная лояльность, гипноз внешней законопослушности) – сами по себе ему мало свойственны. Без любви – он или лениво прозябает, или склоняется ко вседозволенности» [3, с. 404]. Исследователи казахского этноса также отмечают, что «менталитет казахского народа дал в руки нации такие важнейшие инструменты ее самостроительства как Разум, Вера, Совесть и Любовь, оставаясь стойким и неизменным» [4, с. 18-19].

Другим не менее важным компонентом эмоционального уровня евразийской ментальности является характер. Характер (от греч. отпечаток, отличительная черта), целостный и устойчивый индивидуальный склад душевной жизни человека, проявляющийся в отдельных актах и состояниях его психической жизни, а также в его манерах, привычках, складе ума и свойственном человеку круге эмоциональной жизни. Термин «характер» введен в научный оборот во второй половине 19 века, а изучение его главным образом получило развитие в первой половине 20 века. Причем термин «характер» нередко выступал как синоним личности.

Характер личности человека, проявляется в особенностях поведения и отношения (установок) к окружающей действительности. В типологии К.Юнга были выделены экстравертивный и интравертивный типы характера. Евразийские этносы, скорее всего, имеют экстравертивный тип характера, который предполагает направленность на внешний мир и деятельность в нем, отличающейся преобладающим интересом к внешним объектам. Бескрайние расстояния, лесостепной образ жизни предполагают потребность в социальных коммуникациях. Характер евразийских народов сложился в результате воздействия различных факторов: этнического генотипа, духовного и исторического архетипов. Характер этносов предполагает наличие значимых для них вещей, мотивов для поступков, целей, действий. В понятие характера выделяют отдельные черты, которые выражают отношение к деятельности (трудолюбие, работоспособность), к другим людям (эгоизм, вежливость), к самому себе (гордость, самокритичность), к вещам (скупость, бережливость, щедрость).

Таким образом, этнические слагаемые характера евразийских народов действительно имеют некую «замедленность и способность задерживать реакцию; стремление работать в своем ритме и по своему плану; некоторая «вязкость» мышления и действия («русский мужик задним умом крепок»); трудная переключаемость с одного вида деятельности на другой. Можно согласиться с мнением, что не все приписываемые качества, свойственны абсолютно всем евразийским народам. Например, не все согласятся, что евразийским этносам свойственна способность эффективно достигать своих целей «невзирая на обстоятельства и весьма прямолинейным способом».

Третьим составным элементом эмоционального уровня ментальности является пассионарность, которая выражается в степени возбудимости, в страстности. Понятие пассионарность ввел в научный оборот Л.Н.Гумилев. Образованное от латинского слова «страсть» у Гумилева оно обозначает «стремление действовать без всякой видимой цели или с целью иллюзорной. Иногда эта иллюзорная цель оказывается полезной, но чаще бесполезной, но пассионарий не может не действовать. Это касается не только одного человека, но группы людей» [5, с. 8].

Пассионарность передается исключительно генетическим путем, ее не привить ни образованием, ни воспитанием. Человек, выброшенный волею судьбы из состава своего этноса, у которого оборваны все системные связи, который оказался в чужой стране, тем не менее, свято хранит свой стереотип поведения, свои идеалы, свое мировоззрение. Этнос – явление не биологическое, не расовое, не популяционное, не социальное, а явление природное, точнее, географическое, всегда связанное с вмещающим ландшафтом, который кормит адаптированный этнос.

На уровне этноса пассионарность может угаснуть, если произойдет массовая гибель ее носителей во время войны, в случае эпидемии, в процессе этноцида, или ассимиляции. И даже в процессе межкультурного диалога между этносами или цивилизациями может возникнуть гармония или дисгармония. Представителей одной цивилизации, например, в Китае французов принимали хорошо, а англичане считались плохими колонизаторами, хотя были гораздо гуманнее. Гумилев объясняет это тем, что разная степень пассионарности создавала разные ритмы колебаний биоэнергетического поля. Также произошло и в Северной Америке, где католики-французы легко входили в контакт с индейскими племенами и заключали военные союзы против протестантов-англичан. По-видимому, разным был пассионарный ритм у местных индейцев и православных русских, осваивавших Аляску, имевших полную поддержку алеутов и эскимосов. Это противостояние вылилось в серию кровопролитных войн и быть может, поэтому и продали Аляску за бесценок – не сошлись пассионарные ритмы?

Второй структурный уровень ментальности – уровень коллективного бессознательного выделил и описал швейцарский психиатр К.Юнг, который ввел в научный оборот понятие «архетип». Юнг убедился в том, что сны, творческая работа, фантазии и галлюцинации его пациентов часто содержат символы и идеи, которые нельзя объяснить только их личным опытом. Напротив, такие символы в большей степени следовали из образов мировых религий и мифов. Из этого Юнг заключил, что мифы, сны, галлюцинации и религиозные видения происходят из одного источника – коллективного подсознания, общего для всего человечества.

Юнг обратил внимание на то, что акты самопожертвования ради интересов своей общности (например, японских камикадзе) обусловлено тем, что «Их бессознательное работало в том же направлении, которое временами заявляло о себе на протяжении последних двух тысяч лет. Такая непрерывность может существовать лишь вместе с биологической передачей по наследству определенного бессознательного состояния. Под этим я подразумеваю, естественно, не наследование представлений... Наследуемое свойство должно быть, скорее, чем-то вроде возможности регенерации тех же исходных путей. Я назвал эту возможность «архетипом» [6, с. 191]. Юнг заключил, что галлюцинации, видение человека являются не просто продуктом его подсознания, но vyplывают из более глубокого уровня, из коллективного подсознательного человеческой расы. Юнг был убежден, что где-то глубоко в нашем подсознании живет человек, возраст которого исчисляется двумя миллионами лет. Бессознательный уровень ментальности, в свою очередь, состоит из разных подуровней, например, архетипы животных предков человека, архетип матери как всеобщей идеи матери и образным содержанием собственной матери.

Автор работы «Голографическая Вселенная» Майкл Талбот, разделяющий концепцию Юнга, считает, что наша осязаемая реальность на самом деле – всего лишь иллюзия, наподобие голографического изображения. Под ней находится более глубокий уровень. Сознание содержит всю объективную реальность, то есть полную историю биологической жизни на планете, все мировые религии и мифологии, динамику кровяных телец и галактик, – к открытию того, что материальная вселенная может содержать в своей основе внутренние процессы сознания. Такова природа глубинной взаимосвязи, существующей между всеми вещами в голографической вселенной. Если нет различия между ментальным и физическим мирами, тогда то же свойство присуще и объективной реальности, это не значит, что материальная вселенная иллюзорна, так как и имплицативный и эксплицативный порядки играют роль в создании реальности. Это также не значит, что отсутствует индивидуальность,

так как изображение розы не пропадает после того, как оно записывается на голографическую пленку. Это просто означает, что мы возникаем как водовороты в реке – имеем свой уникальный паттерн, но неотделимы от природного потока. Весь материальный мир не имеет собственной реальности, а является проекцией глубинного уровня Мироздания. [7, с. 60-61].

Отдельный человек может отсоединиться от всего общественно значимого любимого и все же выжить, но у нации нет такой роскоши. До тех пор пока мы не научимся преодолевать фрагментацию человеческой расы – по национальным, религиозным, экономическим и другим признакам, мы останемся в опасном положении, которое может привести однажды к разрушению всей картины. Поскольку имплицативный порядок представляет в некотором виде бесконечный источник информации, возможно он и есть источник большого знания. Возможно, сны – это мост между явным и скрытыми порядками и представляют собой естественную трансформацию имплицативного мира архетипов в эксплицативное объяснение реальности. Таким образом, коллективное бессознательное содержится в личном бессознательном, казалось бы, отражающего сугубо индивидуальный психический опыт человека, не связанного с этнической или социальной предысторией. [8, с. 107].

ЛИТЕРАТУРА

1. Кшибеков Д. Казахский менталитет: вчера, сегодня, завтра. Алматы. 1999.
2. Савицкий П. Основы евразийства // Русский мир: Сборник. М., 2003.
3. Ильин И.А. О русской идее. // Русская идея. М., 2004
4. Айдосов А. Социальные истоки менталитета казахского народа. // Мысль. 2006. № 11-12.
5. Гумилев Л.Н. Конец и вновь начало. М., 2002.
6. Юнг К.Г. Архетипы коллективного бессознательного. М., 1991.
7. См.: Талбот М. Голографическая Вселенная. М., 2005.
8. См. Шпилькин Ю.И. Евразийский менталитет. М., 2013.

Түйіндеме. Табиғи, эмоционалды және архетипические: мақала Еуразиялық менталитет қалыптастыру негізгі факторларды зерттейді.

Summary. The article examines the main factors shaping the Eurasian mentality: natural, emotional and archetypal.

Г. Ш. Адамбек

*Қарағанды облысы, Қарқаралы ауданы,
Қарағайлы кенті ЖББ №17 орта мектебі, оқу ісі жөніндегі орынбасар*

МЕНТАЛИТЕТ ҰҒЫМЫНЫҢ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Философия тарихындағы адам мәселесі мен оның менталитетіне деген көзқарас әр заманда әртүрлі болған. Мәселен, антика дәуіріндегі грек философиясы адамды космостың ажырамас бір бөлігі деп қарап космоцентристік менталитетті қалыптастырғаны белгілі. Онда табиғат пен ақыл, объекті мен субъекті, қажеттілік пен еркіндік бір тұтас және бәрі космос заңына бағынады.

Сократтың «әлемді танымын десең, алдымен өзінді таны» деген тезисі арқылы адам мәселесі, философияның негізгі болмысына айналып, адамның әлемге қатынасы, құндылықтарды қабылдау ерекшеліктері, олардың дүниеге баға беруі софистік философияда алдыңғы орынға шығады. Сократ бойынша, адам үш негізгі ізгіліктерге ұмтылуы керек: біріншісі қанағат яғни, құмарлықты тыю туралы білім болса, екіншісі батырлық - қауіп-қатерді жеңу туралы білім, және де үшіншісі әділеттілік яғни, құдай және адамгершілік заңды сақтау туралы білім. Сократтың бұл ойлары менталитет табиғатына философиялық тұрғыдан терең қарауға жол ашты.

Ренессанс пен Реформация заманында менталитет мәселесін ғылыми тұрғыдан шешуге жаңа талпыныс жасалды. Бұл дәуірде жеке тұлғаның жасампаздық және шығармашылық күші,

рухани тәуелсіздігі мен еркіндігі, құндылықтарды қабылдау қабілеттілігі енді адам санасынан тысқары күшке байланысты болмай, жеке адамның талабы мен ынтасына байланысты қарастырылады.

Ортағасырлық дүниетаным негізінде пайда болған құндылықтар, әлеуметтік қағида, мінез-құлық, дүниені қабылдау ерекшеліктері, жаңа дәуір философиясында сыни тұрғыдан бағаланып, менталитеттің рационалдық негізі қаланды. Рационализм ақылға негізделген дүниені танудағы гносеологиялық және қисындық-методологиялық бағыт қана емес, сонымен бірге жеке және әлеуметтік топтардың қажеттілігінен туған қоғамдық көңіл күй, жалпы адамдардың нақты іс-әрекетінің негізі ретінде қарастырылады.

И.Кант философиясында менталитет «практикалық ақыл» ретінде қарастырылады және соңғысы адамның іс-әрекетіне басшылық жасап отырады. Ақылдың қозғаушы күші ойлау емес, керсінше ерік, ал практикалық ақылдың негізі - адамгершілік заңы. Оны «категориялық императив» деп атаған. Бұл заңның негізгі қағидасы: «өзінді өзге сыйласын десең, сен де өзгені сыйлай біл» дегенге саяды. Адам өз мінезімен, іс-әрекетімен, құндылықтарды таңдауы арылы өзге адамдармен қарым-қатынасқа түседі. Бұл қатынастар адамгершілік заңына сәйкес және баршаға ортақ құндылықтарды мойындау негізінде жүруі керек. Ол үшін адам өз бойындағы эгоистік инстинктерді ауыздықтауы қажет. И.Кант бойынша менталитет негізі этикалық, моральдық құндылықтар бағытында қарастырылды [2,45].

Р.Декарт ақиқатқа барар жолда адам күмәнданғанда ғана, өз санасын жалған ұғымдар мен түсініктерден тазарта алады. Ақылда күмән жоқ күмән адамның ерікті ықтияры ақылдан тысқары шыққанда пайда болады дейді. Сол сияқты менталитет өлшемін ақыл мен білім деп қараған Ф.Бэкон, табиғатты бағындыруға және сананы жалған бейнелер мен түсініктерден, архетиптерден тазартуды, философияның басты мақсаты деп есептеді.

Шығыс философиясында менталитет негіздері Батысқа қарағанда өзгеше қарастырылған. Мәселен, Қытайдың ежелгі философиясын алып қарайтын болсақ, менталитеттің танымдық мәдени негізінде біліммен қатар даналық, түсінік, табиғатқа деген сүйіспеншілік, табиғи ағымдар ісіне араласпай сырттай бақылау принциптері жатыр. Мәселен даостар, адам мен табиғат арасындағы үйлесімді байланыс, адамдардың өзін табиғаттың бір бөлшегімін деп сезіну олар үшін шынайы және ең жоғарғы білім көзі. Даналыққа жету жолы табиғи құбылыстардың сыртқы бейнесін тану арқылы емес, керісінше адам өзінің ішкі жан дүниесін тану мен түсіну арқылы болмақ. Сонымен менталитет негізі даналық деп түсіну арқылы даналықта табиғатты бағындыру, немесе оған қарсы тұру жоқ, керісінше табиғатпен қауышу, табиғатты құндылық есебінде қабылдау, онымен тілдесу басым. Дәстүрлі Шығыс менталитетінде "адам мен табиғат" арасындағы байланыс тек білім арқылы жалғасып қоймайды, сонымен бірге ритуал, әдет-ғұрып, салт-дәстүр жүйелері арқылы да байланысады. Онда табиғатты қайта өзгертуден бұрын, табиғатпен қауышу басым. Өйткені, ол ақылмен бірге сана-сезімді, жүректі қозғайды, адамның табиғатпен шынайы қауышуын тұтастық тұрғысынан қамтамасыз етеді [5].

Менталитет мәселесі Қазақстан философтары еңбектерінде жақсы зерттелген. Ұлт немесе этнос тәрізді әлеуметтік бірлік сипаттамасының маңызды өлшемдерінің бірі – менталитет (*mens* – латынша ойлау тәртібі, ақылдың ерекше рухани қыртысы дегенді білдіреді) ұғымы. Бұл термин қазіргі мағынасында жеке адамның, әлеуметтік топтың немесе ұлттың өзіндік ойлау жүйесі, эмоционалдық және құндылықтық бағдары деген мәнде түсіндіріледі. Менталитет адамның рухани өміріндегі бүкіл құбылыстардың жиынтығы ретінде қарапайым әдеттен сенімге дейінгі, әлемді қабылдаудың психологиялық ерекшеліктерінен моральдық нормаларға дейінгі өте үлкен ауқымды қамтиды. Қазақ халқының менталитетіне қатысты белгілі зерттеушілер Д.Кішібеков пен Т.Бурбаев көлемді монографиялар жазды [4,76].

Ғалым Д.Кішібековтің «Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең» атты зерттеу еңбегінде: менталитетті, адамдардың нақтылы ісінен өмір сүру тәсілінен, ойлау жүйесінен т.б. бөліп қарауға болмайды. Ол тек солар арқылы бейнеленетін, түсінуге болатын құбылыс. Олардан менталитетті жеке-дара бөліп алып қарастыруға болмайды" - деп тұжырымды да салмақты ой

айтады. Бұл жерде тағы бір айта кететін мәселе, менталитет ұғымын қазақшаға аудару мәселесі. Оны қазақ философтары діл", "ділім" деп аударып жүр. Ол жөнінде Д. Кішібеков "менталитетті әдебиеттерде "ділім" деп жазады. Осыған байланысты, соңғы кездері менталитет пен діл ұғымдарының ара жігін ашып көрсетуге де қазақ философтары күш салуда. Мысалға С. Ақатай, "менталитет миымыздың түйсігі, ақыл-ойының бейнесі, рухани қыртысы, ал діл сенімге иманға жуықтау"- деген ойды алға тартады. А.Қасабек, діл ұғымының менталитетке қарағанда логикалық шеңбері кең екенін, оны тек сенім мен иманға балауға болмайтынын айта отырып, былай дейді: "...ұлттық ділді объективтік жағдай қалыптастырады. Халықтың ділі - әдет-ғұрып, діни сенімдер, ырымдар мен пайымдар, жыл айыру мен мал бағудан туындайтын астрологиялық көзқарастар, мал анатомиясының ерекшеліктерін білгірлігі; сәндік ою, өрнек өнеріндегі көшпелі тұрмыс бейнелері; және күрделі рухани болмыс құрлымындағы осы көріністердің бейнеленуі". Бұл сілтемедегі басты ой, ол ділдің ұлттың, немесе әлеуметтік топтың рухани болмысымен байланыстығы және оның ділде бейнеленуі [1,90].

Менталитет - ойлаудың үлгісі, этностың, әлеуметтік топтың, индивидтің жалпы рухани мінез-құлқы. Сондай-ақ діл халықтың этникалық бірлігі мен оның басқа ұлттық құрылымдардан ерекшелігін тану болып табылады. Сол арқылы адамдардың жалпылама және нақты баға беруі, әлеуметтік ұстанымы әзінің әлеуметтік бірлігіне және басқа да қауымдастықтарға белсенді қарым-қатынасы пайда болады.

Менталитет - адамдардың белгілі бір қоғамдастығына тән, нақтылы тарихи-мәдени ортада қалыптасқан мінез-құлықтардың және іс-әрекеттердің біркелкі сипатын білдіретін ұғым. Діл мәдени бірегейленуімен және тұлғаның өзін-өзі белгілі бір мәдени ортада сезіну деңгейімен байланысты. Адам баласы тумысынан құндылықтар жүйесін (отбасылық, топтық, этностық, өркениеттік, т.б.), көбінесе, бәз қалпында, дайын күйінде қабылдайды. Еркін таңдау қабілеті, негізінен, шығармашылық қарымы, жасампаздық дарыны мол тұлғаларға тән. Осыған орай, ең алдымен, этностық сананың тұрақтылығын, дүниетанымының әмбебапты болатындығын ескерген жөн [3,116].

Діл "біз және біз емес" деген ажыратушы оппозицияға негізделеді. Діл әртүрлі адамдардың дүниедегі заттар мен құбылыстарды біркелкі таңбалар мен рәміздер арқылы бейнелей алу қабілетімен ерекшеленеді. Осы біркелкілік адами қоғамдастықтардың ортақ табиғи-тарихи ортада қалыптасуымен де, мәдени сабақтастық нышандарымен де тікелей байланысты болады. Мысалы, еуразиялық Ұлы Даланы қоныстанған көшпелі халықтар ұрпақтарының ділінде көптеген ортақ белгілер бар. Діл — әлем картинасын жасайтын және мәдени дәстүр немесе қауымдастықтың бірлігін нығайтатын жалпы рухани көңіл-күй, нанымиланым, рух дағдысы, ойдың біртұтас жиынтығы.

Менталитет жеке және ұжымдық сананың өзіндік ерекшелігі бар деңгейлерін сипаттайды; бұл орайда менталитет — өзгеше ойлау типі. Менталитет қоғамның мәдениеті, рухани өмірі бейнеленгенде белгілі бір дәуірдің философиялық, діни, саяси, эстетикалық теорияларында көрінетін метаұғым болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ақатай С. Древние культы и традиционная культура казахского народа. Алматы, 2001.
2. Кант И. Критика чистого разума. - М., 2010.
3. Қасабеков А. Қазақ философиясы. Алматы 2006
4. Кішібеков Д. Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең. Алматы, 2009
5. <http://u-s.kz/publ/5394-mentalitet-ymyny-leumettk>

Түйін: мақалада менталитет ұғымының пайда болу тарихына шолу жасалған. Бүгінгі таңдағы қазақ зерттеушілерінің менталитет туралы түсініктері қарастырылған.

Аннотация: В статье освещается вопрос сущности понятия менталитета и его генезиса. Основное внимание уделено раскрытию этнического менталитета казахского народа.

Abstract: The article highlights the issue of the essence of the concept of mentality and its genesis . Main attention is paid to the disclosure of the ethnic mentality of the Kazakh people .

Г.Р. Коянбаева

к. филос.н., доцент кафедры, «ИТ и ООД» НОУ «ALMAU»

ФОРМИРОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ КАЗАХСТАНСКОЙ МОЛОДЕЖИ В ПОЛИКУЛЬТУРНОМ ОБЩЕСТВЕ

Изменение геополитической ситуации в мире, вовлеченность Казахстана в процессы глобализации, модификация форм социальной жизни обуславливают потребность в осмыслении феномена национально-культурной идентичности. Особенно важно рассматривать этот вопрос в контексте трансформации идентичности молодого поколения. В современном казахстанском обществе отчетливо прослеживаются две тенденции касательно национально-культурной идентичности; с одной стороны рост национального сознания, возрождение интереса к духовной истории своих культур, проявляющаяся зачастую в негативных формах, выражающихся в приверженности молодежи к крайним взглядам и мерам по отношению к сторонникам других, «не своих» национальностей и конфессий.

С другой стороны современная молодежь являет яркий пример космополитизма, отрицания каких-либо этнических, культурных ценностей. Низкий уровень этнической самоидентификации имеет негативные следствия. Они выражаются в отчужденности от собственной культуры, в забвении традиций и – в конечном итоге – разрывают связь поколений. Сложившаяся ситуация несет в себе потенциальную опасность национального нигилизма, разрыва с культурной традицией народа, несмотря на то, что в реально ощущимом виде эта опасность на данном этапе не проявляется.

Наращение межэтнической, межконфессиональной, политической ксенофобии и экстремизма стало опасной тенденцией в казахстанском обществе, а их предотвращение - одной из важнейших задач государства. Проблема идентичности в этом свете остается объектом и полем конфликтного противоборства социальных, политических и идейных сил, каждая из которых стремится подавить другие и навязать свой вариант цивилизационного движения. Поиск идентичности, т.е. попытки ценностного и культурного самоопределения, рассматриваются, прежде всего, как защитная реакция в условиях глобализации, а потому трактуется в качестве источника нарастающей социальной напряженности. Очевидно, что не меньшую роль в обострении кризиса идентичности имеет и сложная перестройка социальной организации самого общества.

В условиях социальных изменений молодые люди выступают носителями новых ценностей, моделей поведения и культурных образцов. Это позволяет рассматривать молодежь как потенциал развития общества. Глобализация расширяет возможности социального развития молодежи, а идентичность, как свойство сохранять свою целостность и осознавать принадлежность к общностям, в условиях нестабильности становится одним из важнейших факторов реализации молодежного потенциала. Она проявляется в сознании в виде ориентации на определенные образцы поведения, а также определяет уровень интенсивности социальной активности, готовности к выполнению социальных ролей, гражданских обязанностей.

В связи с происходящей под влиянием глобализации сменой духовно-ценностных ориентиров национально-культурная идентичность молодежи дает возможности сохранения традиций и культуры казахстанского общества, что обуславливает необходимость понимания ее сущностных особенностей и тенденций трансформации. Изучение национально-культурной идентичности в условиях нестабильности представляется особенно актуальным также потому, что казахстанскому обществу присущи полиэтничность и поликультурность. Под влиянием глобализации на постсоветском пространстве наблюдается рост этнического

самосознания, на фоне чего теряется составляющая национальная. Национально-культурная идентичность, как одна из объединяющих характеристик молодежи, призвана аккумулировать этнические идентичности и является системообразующим элементом сохранения единства нации и условием реализации социального развития молодежи, основой сохранения целостности государства в условиях нестабильности. Возрастающий интерес к процессам идентификации объясняется тем, что идентичность является также индикатором оценки особенностей поведения молодежи в различных областях жизнедеятельности общества.

Основываясь на том, что национально-культурная идентичность опосредует поведение молодежи, можно утверждать, что социальные институты, и прежде всего образование, должны формировать ценностные установки, соответствующие традиционной культуре. В этом случае реализация социального потенциала молодежи будет направлена на позитивное развитие казахстанского социума.

Национально-культурная идентичность молодежи представляет собой сложный, многокомпонентный феномен. Национальность, религиозная и территориальная принадлежность, культура, государственность, политическое поведение, проявляющиеся в базовых формах повседневного поведения, служат основой национально-культурной идентичности, выполняют функцию ее элементов и, образуют систему, позволяющую идентифицировать национально-культурную общность и подтвердить собственную принадлежность к ней. Под национально-культурной идентичностью молодежи следует понимать результат осознанного самоотнесения молодых людей к социальным группам на основе таких признаков как национальность, культура, религия, государственная, политическая и территориальная принадлежность, и принятие свойственных им норм, ценностей и моделей поведения.

Национально-культурную идентичность современной молодежи характеризуют следующие особенности:

- неустойчивость, противоречивость и турбулентность ценностных ориентаций, отражающих национально-культурное самосознание;
- расхождение когнитивной и поведенческой составляющих национально-культурной идентичности, указывающее на неравномерность и нелинейность процесса идентификации;
- стремление обрести с помощью национально-культурной идентичности психологическую защиту, когда принадлежность к национальной общности выполняет компенсаторную функцию в условиях недостатка стабильности и защищенности в глобализирующемся социуме [1].

Для большинства исследователей понятие «поликультурность» применимо к описанию как состояния государства, на территории которого существует множество этноконфессиональных групп, принадлежащих к различным культурам, так и нормам поведения гражданина правового государства. По мнению В. И. Матиса, поликультурность — это «сохранение и интеграция культурной самобытности личности в условиях многонационального общества, что позволяет формировать толерантные отношения между разными национальностями, воспитывать культуру межнационального общения» [2].

Насущной задачей нашего поликультурного казахстанского общества является выработка собственной, а не заимствованной политики межкультурного взаимодействия, которая может быть нацелена на решение проблем семьи, детства, образования в различных регионах страны; на культурно-этническую интеграцию и диалог посредством языковых, культурно-образовательных программ и просветительных мероприятий и т. д.

Проблема культурной идентичности всегда была и остается актуальной, так как наличие у людей культурного своеобразия, определенной культурной идентичности, присущее как группам, так и отдельным индивидам всегда являлось неоспоримым фактом. Культурные различия и их многообразие неизбежно влекут за собой появление многочисленных и иногда в корне отличающихся друг от друга социально-психологических оценок, философских концепций, воззрений, а также становятся предметом социальных и политических дискуссий.

Можно выделить три основных подхода, в контексте которых ставится и решается проблема национально-культурной идентичности: 1) цивилизационный, 2) личностный, 3) социологический.

Цивилизационный подход концентрирует свое внимание на культурной идентичности цивилизаций как социокультурных индивидуальных исторических субъектов. Личностный подход в основном исследует процессы индивидуальной или личностной культурной идентификации и личностную идентичность. Социологический подход исследует сложные отношения между личностной идентичностью и коллективными, социально-групповыми и цивилизационными идентичностями, опосредованными идеологическими процессами.

Личностный (философско-психологический) подход ориентирован на анализ сложных процессов личностной самоидентификации, ее ценностной ориентаций и ценностного выбора. Он рассматривает культурную идентификацию как принятие конкретной личностью культурных норм и образцов поведения, ценностей и языка, а так же осознание своего «я» в рамках характеристик той культуры, которая существует в данном обществе, как самоотождествление себя с культурными образцами определенного конкретного общества. [3].

Для сферы образования важен и продуктивен именно личностный контекст осознания идентичности и ее формирования. И в этом смысле осознается необходимость создания образовательного пространства, в рамках которого можно решать задачу межкультурной толерантности. Поликультурный социум – такое образовательное пространство, в котором проживают и обучаются представители разной этнолингвистической, религиозной и социально-экономической принадлежности. Глобализация в целом оказывает позитивное влияние на экономическую, политическую и социокультурную ситуацию в мире, но в то же время несет угрозу стирания самобытности народов. Изменения, происходящие в современном мире, указывают на необходимость создания единого геополитического пространства на основе интеграции культур и народов с целью их дальнейшего сближения и духовного обогащения. Все это обосновывает значимость поликультурного образования, целью которого выступает формирование человеческой культуры, творческой личности, способной к продуктивной деятельности в поликультурной среде. Сегодня в мире существуют вопросы, для решения которых, требуются усилия множества стран или населения всего мира. Поэтому современная действительность ставит перед образованием задачу воспитания молодежи в духе мира и уважения всех народов и формирования умения общаться и сотрудничать с людьми различных национальностей, вероисповеданий, социальных групп, понимать и ценить своеобразие культур других народов. Самым надежным, действенным и универсальным инструментом культурной и политической интеграции остается система образования.

Развитие системы поликультурного образования является неотъемлемой частью общей стратегии культурного развития, которая исходит из необходимости сохранить социокультурную ситуацию плюрализма и многообразия, защитить культурную самобытность каждого этнического сообщества, создавая тем самым гуманитарный фундамент для гражданских, надэтнических принципов общественного устройства. Важнейшие социально-политические предпосылки поликультурного и полилингвального образования – становление демократии и гражданского общества; интеграция в мировое культурное и образовательное пространство; усиление борьбы с проявлениями шовинизма, расизма. Полноценным поликультурным образованием, отвечающим современным требованиям и перспективам развития общества, является такая образовательная система, которая в рамках единого государственного стандарта формирует содержание образования и воспитания в соответствии со структурой казахстанской идентичности, то есть руководствуется целями трансляции этнокультурного наследия и национальных культур народов Казахстана в широком контексте.

Поликультурное образование составляет интегративную часть общего образования и ориентировано на формирование индивида, готового к активной созидательной деятельности в развивающейся среде, сохраняющего свою социально-культурную идентичность,

стремящегося к пониманию других культур, уважающего иные культурно-этнические общности, умеющего жить в мире и согласии с представителями разных национальностей, верований.

Назначение поликультурного образования реализуется посредством признания человеческой национальной культуры фактором развития образования и необходимости его осуществления в контексте диалога культур. Целями поликультурного образования являются:

- формирование осознанных позитивных ценностных ориентаций личности по отношению к своей собственной культуре,
- создание поликультурной среды как основы взаимодействия личности с элементом других культур;
- формирование способности индивида к культурному личному самоопределению.

Л.В. Колобова отмечает, что для современных образовательных систем содержание поликультурного образования должно отвечать таким критериям, как:

- * отражение в учебном материале гуманистических идей, идей свободы и ненасилия;
- * характеристика уникальных этнических, национальных самобытных черт в культурах народов России (Казахстана) и мира;
- * раскрытие в культурах разных народов общих элементов традиций, позволяющих жить в мире, согласии, терпимости, гармонии;
- * приобщение студентов к мировой культуре, раскрытие процесса глобализации, взаимозависимости стран и народов в современных условиях;
- * гуманизм, который выражает безусловную веру в добрые начала;
- * демократизм, базирующийся на признании равных прав и обязанностей взрослых и детей, предоставлении последним свободы жизнедеятельности в семье, школе, в социальной среде;
- * толерантность, терпимость к иному рода взглядам, нравам, привычкам, к особенностям различных народов, наций, религий;
- * компетентность, т. е. необходимость формирования особых способностей по овладению знаниями, воспитания интеллектуальной личности, способной решать задачи творческого характера в поликультурном обществе;
- * базовое основание содержания поликультурного образования, в качестве которого призван выступить гуманистический, ценностно-культурологический подход [4].

В ответ на появление новых социокультурных реалий (стремление к этническому самоопределению в условиях нарастающей глобализации, проблемы мультикультурного общества и др.) разрабатывается новые стратегии образования, базирующиеся на теории толерантности. Среди них:

мультикультурное образование, межкультурное образование, поликультурное образование, воспитание национального самосознания и межэтнической толерантности, педагогика культуры мира

Основная идея всех концепций – воспитание толерантного отношения ко всем культурам, отличным от собственной, приобщение к мировым гуманистическим ценностям. Общие цели всех направлений в развитии образования предполагают диалог культур, критическое осмысление собственной культурной традиции «как чужой», преодоление этноцентрической фиксации, воспитание толерантности через признание равенства шансов для всех, ведущее к сознательному и ответственному социальному поведению и этим - к взаимному обогащению культур, составляющих общество. Применительно к полиэтническому государству вопрос о взаимодействии культур принимает характер сложной задачи совмещения в сознании и поведении ценностей разных цивилизаций с ценностями национальной и субнациональной культур. Вместе с тем путь к развитию толерантности открыт только в том случае, когда человек имеет прочную этнокультурную идентичность. Это связано с тем, что каждый человек есть пересечение многих культур. Подлинная интеграция и диалог культур, ведущие не к редуцированию, а обогащению человеческой

личности, возможны в случае одновременного формирования у индивида этно- и межкультурной идентичности и толерантности.

Изменения социокультурного пространства способствуют разрастанию кризиса идентичности молодежи, которая стала утрачивать целостность и устойчивость, становясь более изменчивой и дезинтегрированной, активнее проявляя склонность к отрицанию прежних коллективных идентичностей в пользу новых индивидуальных ценностей[5]. Формирование информационного общества порождает ситуацию, при которой господствующие в информационно-коммуникативном пространстве ценности и смыслы могут создавать угрозу другим идентичностям. Ощущение независимости логики глобальных сетей от культурной идентичности ошибочно, ибо соединить ценности информационного общества и национально-культурный менталитет способна национальная легитимирующая идентичность, которая формируется через систему образования. В свою очередь, на систему образования общество по-прежнему возлагает ответственность за становление личности. Хотя этот процесс длится всю жизнь и требует огромных усилий общества и максимального напряжения жизненных сил и способностей от каждого человека, он в большей мере связывается с созданием благоприятных условий и возможностей, позволяющих индивиду стать социально конкурентоспособной и мобильной личностью, со сложившимися ценностными ориентациями и духовным миром. Особые надежды общество возлагает на систему высшего образования, которая должна способствовать тому, чтобы молодежь смогла обрести необходимую интеллектуальную и культурную компетентность, помочь новому поколению на этапе жизненного старта, укрепить его возможности в социальной самореализации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Хвыля-Олинтер Н.А. Национально-культурная идентичность современной российской молодежи в условиях глобализации: методология социологического анализа. Москва, 2010
2. Цит. по.: Федеральное агентство по образованию Российской Федерации. URL: ifl.uspu.ru/.../kafedra_english/tezis2009.doc/
3. Мельникова Л.В. Проблема культурной идентичности: концептуальные подходы/ Гуманитарные и социальные науки 2010. № 5
4. Колобова, Л.В. Поликультурное образование как педагогический феномен Вестник ОГУ: Гуманитарные науки. – 2006. – №9, часть 1. – С.28–32.
5. Чупров В.И., Зубок Ю.А., Уильямс К. Молодежь в обществе риска. 2-е изд. М., 2003. С.200

Summary. Formation of national and cultural identity of Kazakh youth in a multicultural society

The article analyzes the problem of ethnic and cultural identity of the Kazakh youth. The article analyzes the role of modern education in addressing the problem of multicultural youth development.

Түйін: Бүгінгі қоғамда қазақ жастарының ұлттық және мәдени бірдейлігін қалыптастыру. Мақала қазақ жастарының этникалық және мәдени сәйкестілік мәселесін талдайды. Жастардың көпұлтты дамыту мәселесін шешуге қазіргі замандағы білімнің әсер етуі талқыланды.

Ұ.Р. Шүленбаева, А.С. Итемирова, Г.Д. Рыскелдиева
*Қ.И Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы*

ӨЗГЕ ТІЛДІ АУДИТОРИЯҒА ҚАЗАҚТЫҢ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІ, ТҢЫЙЫМДАР МЕН ЫРЫМДАРЫН ОҚЫТУДЫҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

Әр ұлттың өзіне тән ғасырлар бойы қалыптасқан салты мен ғұрпы, тәлімі мен тәрбиесі, әлеуметтік өмірдің әр түрлі салаларына байланысты жинақталған ырымы мен тыйымы болады.

Еліміздің ежелден дәріптеп, қастерлеп келген ұлттық тәрбие құралдарының тегін тектеп, болмысын тану, оның асылын тарихтың рухани көш-керуеніне ілестіріп отыру арқылы бүгінгі және болашақ ұрпақ қамын қамдау, елімізде өмір сүріп отырған басқа ұлт өкілдеріне осы асыл-маржандарымызды көрсетіп, таныта білу осы арқылы, олардың санасына қазақ халқына деген құрмет пен мақтаныш сезімін ұялатып, ұлттық рухты сіңіру сондай-ақ қазақ тілі мен әдебиетін, тарихы мен өнерін қастерлеп халықтық салт-дәстүрлерді аялай, ардақтай білуге тәрбиелеу – басты міндеттердің бірі.

Ұрпақ тәрбиесіндегі ежелден қалыптасқан халқымыздың жақсы дәстүрлері мен тағлымдарын оқып-үйренбей, өнеге тұтпай тұрып, жастарды ізгілік пен парасаттылыққа баулу мүмкін емес.

Қазақ тілін өзіндік дәрежеде игерген басқа ұлт өкілдерінің қазақтың мақал-мәтелдеріне, бата-тілектері мен ырым-тыйымдарына деген қызығушылығының оянуы заңды құбылыс.

Мақал-мәтелдер – қазақ даналығының, көрегендігінің айнасы, тіл байлығының асыл қазынасы. Олардың көбі өмір шындығының қорытындысы. Халықтың кейінгі ұрпаққа қалдырған өсиеті, өмір сүру әрекетінің ережесі, сенімді асыл мұрасы.

Орыс топтарына оқытылатын мақал-мәтелдерді мазмұндарына қарай бірнеше бөлімге бөлу керек. Мақал-мәтелдердің аз сөзбен берілген, тілге жатық, жаттауға жеңіл түрлерін сұрыптап алып, әр мақал-мәтелдің жанына орыс тіліндегі аудармасын қоса беріп отырған жөн. Мысалы: Отан, халық туралы: «Отан-елдің анасы, ел-ердің анасы» (Родина-мать народу, народ-мать джигиту). «Отан-оттан да ыстық» (Родина тепло-огня жарче). Оқу, білім туралы: «Білімнің басы-бейнет, соңы-зейнет» (Учение трудно, да плоды учения сладки). «Өмір-үлкен мектеп» (Жизнь-самая большая школа). Тіл, сөз туралы: «Ердің көркі-сақал, сөздің көркі - мақал» (Краса лица-борода, краса речи-поговорка). «Көп сөз-күміс, аз сөз-алтын» (Многословие-серебро, молчание-золото). Достық пен жолдастық туралы: «Жолдасы көптің олжасы көп» (Друзей много шире дорога). «Сыйласу екі кісіге бірдей» (Дружба крепка взаимностью). Батырлық, қайсарлық туралы: «Ел ұлсыз болмас, жер гүлсіз болмас» (Нет земли без цветов, нет народа без героев). Ар намыс туралы: «Ер жігітке өлімнен ұят күшті» (Для джигита лучше смерть, чем позор). «Жігіттің құны - жүз жылқы, ары - мың жылқы» (Джигиту цена-сто коней, цена его чести-тысяча коней). Тәрбие, өнеге туралы: «Бала тәрбиесі бесіктен» (Воспитание ребенка начинается с колыбели). «Жақсы келін-қызыңдай, жақсы күйеу-ұлыңдай» (Хорошая невестка, как дочь родная, хороший зять как сын родной).

Адамгершілік нормаларын уағыздайтын мақал-мәтелдер бөліміне қазақ тілінің грамматикалық ережелеріне құрылымы жағынан сәйкес келетін мақал-мәтелдерді де енгізген дұрыс. Мысалы: «Зат есімге» қатысты: «Адам деген ардақты ат» (Человек-достойное человека имя). «Еңбек-адамның көркі, адам-заманның көркі» (Труд украшает человека, а человек-свое время). «Сын есімге» қатысты: «Туған жердің ауасы да тәтті» (И воздух на Родине сладок). «Жіптің ұзыны, сөздің қысқасы жақсы». «Сан есімге» қатысты: «Бірінші байлық-денсаулық, екінші байлық-ақ жаулық, үшінші байлық-он саулық» (Первое богатство-здоровье, второе-богатство красивая жена, третье богатство-скот во дворе). «Жеті рет өлшеп, бір рет кес» (Семь раз отмерь, один раз отрежь). «Етістіктің райларына» қатысты: «Батыр туса ел ырысы, жаңбыр жауса жер ырысы» (Дождь пойдёт земле счастье, батыр родится народу счастье). «Қызым, саған айтайын, келінім сен тыңда» (Дочка, тебе говорю, сноха и ты слушай). «Есімшеге» қатысты: «Қимылдаған қыр асар» (Вершину одолеет идущий). «Жығылған күреске тоймайды» (Побежденный снова наровит силу показать). «Көсемшеге» қатысты: «Кісі елінде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол» (Чем быть на чужбине султаном, лучше быть на Родине подметкой). «Болымсыз етістікке» қатысты: «Өтірік айтқан жерде көп тұрма» (Не стой долго там, где лгут). «Жатқа сырынды айтпа, өзіне өтірік айтпа» (Чужому не открывай свою тайну, но и себе не лги). «Есімдікке» қатысты: «Өз еліңнің иті де қадірлі» (В своем ауле собака что то значит). «Қазанға не салсаң, шөмішіңе сол ілінер» (Что положишь в казан, то и зачерпнешь из него). «Үстеулерге» қатысты: «Сырттан келген жаудан да, іштен шыққан жау жаман» (Внутренние распри страшнее врага внешнего). «Қыстыгүні малыңды бақ, жаздыгүні шөбіңді шап» (Зимой скот паси, летом сено коси).

Сонымен қатар аталған бөлімдерге «Байлық, кедейлік», «Үнемшілдік, үнемсіздік», «Шеберлік, ұсталық», «Бірлік, сыйластық», «Еңбек», «Ата-ана мен бала», «Ақылдылық, ақымақтық», «Үйлену, үй болу», «Ас, тағам», «Өтірік, шындық», «Қонақ, қонақжайлылық», «Мейірімділік, қулық», «Денсаулық пен ауру», «Жастық пен кәрілік», «Аңқаулық пен кішіпейілдік», «Бақыт, бақытсыздық», «Тәкәппарлық, мақтаншақтық», «Жыл мезгілдеріне» қатысты мақал-мәтелдеріне де осы үлгімен жүйелеуге болады.

Қазақ халқының әдет-ғұрпында ақ тілек, ізгі ниет білдіру – ескі заманнан келе жатқан дәстүр. Ол өлең, тақпақ, көркем қара сөзбен айтылып, ауыз әдебиетінің бір жанры ретінде қалыптасқан. Бата – өмірдің пайдалы да тәрбиелі жақтарын алға тартып, күнделікті тіршілікте жаңсақ қадам, жаман әрекеттен сақтандыра отырып, адамдық іс-әрекет, асыл мінез-құлықта, сәт-сапар, оң жол тілейтін өсиет сөз іспетті. Үлкендер бата беріп отырып, жастарға ақыл-өсиет айтады, адамгершілікке, өнегелі ізгі қасиеттерге жетелейді. Батаның бірнеше түрі бар. Бірінші түрі – ерлік, оқу, өнер, өмір жолына, ұзақ сапарға, азаматтар ел қорғауға аттанар алдында көргені көп, тәжірибиесі мол, ауылдың елге сыйлы құрметті ақсақалына әдейі іздеп барып алатын бата:

Жорытқанда жолың болсын, Пусть исполнится твое желание,
Жолдасың Қыдыр болсын! И будет попутчиком Кыдыр!
Әулие аруақтар қолдап, Пусть поддержат тебя святые,
қоржының олжаға толсын. духи предков!
Аман барып, сау қайт Пусть коржыны твои наполнятся
Үйіңнен жазсы дәмді боғатством.
Аллаң! Возвратись к родному очагу
Живым и здоровым.

Батаның екінші түрі – қазақ халқының тұрмыс тіршілігінде, әдет-ғұрпында ерекше орын алатын мейрам – Наурызбен тығыз байланысты. Наурыз күні жұрт бірін бірі Жаңа жылмен құттықтап, игі тілектер тілесіп, адал ниетпен ақ бата беріскен.

Наурыз батаның түрлері
Амансың ба? Здравствуй!
Ұлыс оң болсын! Пусть процветает народ
Ақ мол болсын! Пусть будет изобилие!
Қайда барса жол болсын! Куда бы не пошли, пусть
Ұлыс бақытты болсын! сопутствует удача!
Төрт түлік ақты босын! Пусть будет народ счастливым!
Ұлыс береке берсін! Пусть будет в обилии четыре
Бәле жала жерге енсін! вида скота.
Пусть праздник одарит нас
изобилием,
И беда, и клевета, пусть уйдут в
землю!

Батаның тағы бір түрі – ас-дәмге ризашылығын білдіріп, рахметін айту. Әрбір қонақ өзіне арнап сойылатын қойға бата жасап және әр дастарханнан кейін үй иесіне батасын беріп, рахметін білдіріп отыруы шарт.

Әдетте, батаны қонақтардың ішіндегі ең жасы үлкені береді:
Дастарқаның мол болсын Пусть всегда будет богатый
Абыройың зор болсын! ваш дастархан!
Уайым қайғыларың жоқ болсын! Будь всегда в почете!
Қарындарың тоқ болсын! Никогда не ведайте нужды,
Қайғыларың жоқ болсын! Будьте сыты и обуты!
Үйінде шүпірлеген Пусть обходит горе Ваш дом!
балаларың көп болсын! Пусть наполнится твой дом
Бақ дәулет берсін бастарыңа, голосом детей!
Ғұмыр берсін жастарыңа! И счастье, и богатство никогда

Әумин! вас не покинут,
Живите долго и счастливо!
Аминь!

Жас ұрпақтың ұлттық дүниетанымын қалыптастыруда қазақ халқының ырымдары мен тыйымдары, наным-сенімдерінің алатын орны ерекше. Өйткені оларда халықтың ғасырлар бойы жинақталған бай тәрбиесі сақталған, ұлттық рухани байлықтың қайнар көзі мен мүмкіндігі көрініс тапқан.

Қазақы тыйымдар мен ырымдарды мағыналарына қарай бірнеше бөлімге іріктеп, әрқайсысының мән -маңызы, себеп-салдары жөнінде қысқаша түсінік беріп отырған жөн. Мысалы:

Адамның іс әрекетіне қатысты тыйымдар мен ырымдар: «Екі қабат әйелге түйенің етін жеуге болмайды, әйтпесе ол баланы 12 ай

көтереді». «Әйел аттылы ер адамның жолын, үлкендердің алдын кесіп өтсе, бақытсыз жағдайға душар болады».

Балаға қатысты тыйымдар мен ырымдар: «Нәрестенің бетіне ай сәулесін түсірмейді. Ай сәулесі бетіне түссе, ол ауруға шалдығады». «Бейуақытта баланың киімін далаға жаймайды» және т.б.

Бесікке қатысты тыйымдар мен ырымдар: «Бос бесікті тербетуге болмайды». «Бесікті сатуға, кез келген адамға беруге, аяқ астына тастауға болмайды» және т.б.

Нанға қатысты тыйымдар мен ырымдар: «Таңертең нан ауыз тимей үйден шығуға болмайды». «Асығыспын, нан ауыз тиейін», «Ең құрыса, нан ауыз ти» деген сөздер бекер айтылмаған. «Нанды басып құранды алуға болмайды, құранды басып нанды ал...» және т.б.

Тамаққа қатысты тыйымдар мен ырымдар: «Дастархан басында адамдар жасына қарай отырады. Тамақ әдейі үлкен кісінің алдынан бастап қойылады». «Ыстық тамақты, шайды үрлеп суытпайды. Тамақтың құты кетеді» және т.б.

Қазақтың мақал-мәтелдері, бата-тілектері, тыйым-ырымдары жеткіншек жас ұрпақты әдепті, сабырлы, зерделі, арлы болып өсуге баулиды, малды- басты, дәулетті, бақытты, кешірімді болуын тілейді. Жерін, елін қорғауға талапты жас ұрпақ болып ержетуге талпынтады. Әдепті мінез-құлықты бойына сіңіруге, тазалық сақтауға үндейді. Адамгершілікке, өнегелі, ізгі қасиеттерге жетелейді. Сондықтан, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан осынау асыл мұраны барынша бағалап, ізгі дәстүрдің үлгі-өнеге мен тәрбиенің көзі ретінде бүгінгі өмірімізге орнықтыра білу парызымыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Кенжеахметұлы С. Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары: көпшілік оқырман қауымға арналған. Алматы, «Ана тілі», 1994-80 бет.
2. Кәрімов Х. Қанатты тіл. – Алматы: Санат, 1995. – 144 б.
3. Иmandылық бастаулары. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 120 б.
4. Қыдырбекұлы Б. Түгел сөздің түбі бір. – Алматы: Қазақ университеті, 1993. – 176 б.

Аңдатпа. Ұсынылып отырған мақалада өзге тілді аудиторияға қазақтың мақал-мәтелдері, тыйым-ырымдарын оқытудың тәрбиелік мәні жайында айтылады.

Түйін сөздер: Тәрбие, ұрпақ, ырым, қазына, адамгершілік, өсиет, өнеге, мұра, парыз.

Резюме. В предложенной статье говорится о воспитании и обучении русскоязычной аудитории казахским пословицам, поговоркам, обычаям и традициям.

Ключевые слова: Воспитание, поколение, примета, сокровище, человечность, наставление, поучение, наследие, долг.

Summary. In the proposed article refers to the education and training of Russian-speaking audience Kazakh proverbs, customs and traditions.

Keywords: Education, Generation, luck, treasure, humanity, learning, teaching, legacy debt.

А.С. Қабылова
д.ф.н., профессор, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ

ИСЛАМ ФИЛОСОФТАРЫНДАҒЫ ЕРКІНДІК ПЛАТФОРМАСЫ

«...Еуразияшылдықта өткен мен бүгінді, көшпелілік өркениет пен батыстық мәдениетті, халықтың тарихи санасы мен әлемдік өркениетті шығармашылық тұрғысынан ұштастыру бар» [1, 490 б.]. *Ар мен қанағат* көшпенділіктің негізгі нысаны мен мұраты болатын. Олардың өмір сүру ерекшелігін **Д. Кішібеков** былай суреттейді: «Көшпелілер ұзақ уақыт бір орнында тұра алмайды, олар отырықшы, немесе жартылай отырықшы өмір салтын ұстанбайды, егіншілікпен айналыспайды, сондықтан көшпелі аталады». Еуразия туралы айтатын болсақ, мұнда адамзат мәдениетінің екі полюсінің тоғысқан орталығы. Шығыс пен Батыс өркениеттерінің энергиясынан үйлесімділік пен қуат алады. Бүгінгі таңда өзекті болып отырған Шығыс пен Батыстың өзара сұхбаты кезінде еуразиялық идеяның, еуразиялық философияның рөлі қандай. Егер Батыс әлемінің девизи «сыртқы әлемді таны және өзгерт» десе, шығыс әлемі «өзіңді таны және өзгерт» дейді, ал еуразиялықтың девизи «жақсылық жаса» немесе кемелгер Абайдың сөзімен айтсақ «Адам бол!». «Кезінде Абай айтып кеткен «Адам бол!» мен Шәкәрімнің «Ұжданы» осы руханилық әлемінің негізгі өзегі болып табылады. Бұл жерде оппоненттерден пікір таластыру мақсатында «нарықтың қатал заңдарын қайда қоямыз?» деген сұрақтар туындауы мүмкін. Мәселе осы қайшылықтарды болашақта жаңаша зерделеуде» [2, 10 б.]. Еуразиялық идея Шығыс пен Батыс идеяларына қарағанда өзгеше, өзіне тән ерекшеліктері бар. Бұл идеяда басқа идеяларды таза және толық түрінде жақындату мен синтездеу әдісі бар. Идеяның мақсаты – әлемді қайта құрып, адамды кемелдендіріп бір-бірінен алшақтатпай, бірін-бірі толықтырып тұратын күйге түсіру. Басқаша айтқанда адамның материалды-тәжірибелік қызметі рухани-мінез-құлықтық бастамамен ұрықтанып, өз кезегінде адамның рухани-мінез-құлықтық дамуы ғарыштан бөлектенбей, болмысты тануда ақиқат әрекетке көшу. «Әлемдегі құбылыстарға адамның құндылықтық қатынасы екі түрлі формада көрініс береді – «нәрселік құндылықтар» және «субъектілік құндылықтар». Әлемнің көп түрлі құрылымы «нәрселік құндылықтар» түрінде сипатталып, олар жақсылық пен зұлымдық, ақиқат пен жалғандық, әсемдік пен құбыжықтық, әділдік пен әділетсіздік және т.б. дилеммаларда көзқарастық сұрыптаулардан өтеді. Бұл құндылықтарға адамды қоршаған табиғи орта және оның өз қолымен жасаған туындылары (материалдық және рухани) жатады. «Субъектілік құндылықтарға» – әртүрлі нормаларды танытатын принциптер, рәміздер, ұстанымдар, талаптар, бағалаулар, шектеулер, ділдік ерекшеліктер және т.б. жатады» [3, 362 б.]. Терең пайым зердесіне оранған еуразиялық орта бітім болмысы жағынан тәжірибелі-гуманистік қуатының арқасында Батыс пен Шығыстың барлық жақсы-жақтарын яғни материалды-тәжірибелік қызмет пен психорухани мәдениеттің өздеріне керек жерлерін ғана алып, синтездеу әдісімен шұғылдануда. «Еуразияшылдық «көп халықты ұлт» (немесе Л.Н. Гумилевтің кейінгі «еуразиялық суперэтнос» атауын пайдалансақ) біртұтас үйлесімділік құрамындағы әрбір халықтың құқығы мен ерекшелігін мойындайды. Бұл мұраттың негізін салушылар көп ұлтты еуразиялық мәдениеттің негізі «материалдық база» немесе «мемлекет алдында бас июшілік» емес, ең алдымен руханият және рухтың биіктігі болуы керек деп түсінді. Осыған орай «еуразия философиясы», еуразия көп халықты ұлтының философиясы» сияқты жаңа термин енгізу қажет сияқты» [4, 428 б.]. Себебі Еуразиялық – адамның әлемге қатынасының нағыз жаңа болашақ үлгісі, өмір сүрудің өркениеттің жаңа түрі, ғаламдық мәселелерді шешудегі көпұлтты мәдениеттер сұхбатының кеңістігі. Көрші елдермен көп деңгейлі интеграцияның жүруі кездейсоқтық емес, заңдылық. Ал, нақты Еуразия экономикалық қауымдастығы (ЕврАзЭС) идеясы туралы айтатын болсақ бұл жерде саяси қызығушылық емес, керісінше осы жердегі халықтардың ішкі этномәдени және психоментальды

жақындығына орай яки славяндықтар мен тұрандықтардың түбіріндегі туыскандық сенім болып отыр. «Басқа сыншылар Еуразиялық мемлекеттер одағының қазіргі жобасын КСРО-ны қайта қалпына келтіріп орнықтыруға тырысушылық деп бағалайды. Бірақ бұл жоба мүлде кеңестік құрылысты қайта жаңғырту емес, бұл қазіргі жағдайда мүлде мүмкін де емес, оның үстіне «Еуразияшылдық» пен «Кеңесшілдік» синоним емес» [5, 429 б.]. Бұл идеяның көтерілуі Қазақстан халықтарының діни ерекшелігіне де байланысты. Алматыда өткен Екінші Еуразия медиа-форумының қонақтары мен делегаттары Шығыс пен Батыс арасындағы қарам-қайшылықтардың негізі дінге байланысты деп отыр. Біздің елімізде болса әртүрлі діндердің кішіпейіл бебітшіл ниеті әлі сақталып келеді. Ең маңыздысы сол ол христиандық православие мен ислам қарым-қатынасының толеранттылығы ерекше сипатта. «Бүгінгі таңдағы қалыптасқан әлемдік тәжірибеге сүйенсек, дүниежүзі халықтарының даму жолдарының біркелкі болмайтындығы айқындалып қалғандай. Шын мәнісінде бір халыққа сай келетін мәдени үлгілері, екінші бір халықтың менталитетіне мүлде үйлеспейді, ал мұндай жағдайлар белгілі бір этностың тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрлерін, наным-сенімдерін және т.б. өмірлік қажеттіліктер жүйесін қамтуы мүмкін» [5, 331 б.]. «Егер далалық-көшпелілердің өмірі мен рухы тек сезімдік және заттық мазмұнмен шектелген болса, онда қазақтың тарихына деген қатынас мәдени даму мен рухани және бұйымдық, өндірістік қызметтің еуропалық межесінде қалар еді [6, 430 б.]. Өткеніміздің мұраларына ынта қоя отырып, бүгінгі жаһандану заманындағы маңызды мәселелерді күн тәртібіндегі бірінші кезекке шығару парыз. Қазақстанның ішкі саяи жағдайындағы этникалық татулықты сақтау, діни толеранттықты нығайту, басқаша айтқанда адамдық қарым-қатынастардың ядросы болып табылатын дүниетанымдық, әлемтанымдық зердені молайту, дұрыс сарында жетілдіру. Қазақстанда діни еркіндік бар екен деп секталардың, түсініксіз діни қауымдастықтардың да шектен шыққан қозғалыстарын естіп отырмыз. Әрине әскери-діни ұйымдар стпатындағы жабайы конгломераттар жоқ, егер ертерек құрықтамасақ болып қалуы да ғажап емес. Ұлттық қауіпсіздікті алдын ала камсыздандыру мақсатында мемлекетіміз олармен күрес жүргізіп отыр. Шындықтарға құлақ түретін болсақ, барлық діндер, соның ішінде әсіресе ислам мемлекеттің барлық жүйесін өз қолына алып, өмірдің барлық жақтарына билік жасағысы келетін жерлері жоқ емес. Алайда тарих пен тарихнаманың айтуынша мұсылмандардың өзі де әркелкі. Мысалы, біздер қазақстандықтар ислам дінінің фундаменталистік бағытын ешқашан өзіне жақын деп санамаған, қазақ ұлтына әл-Фараби, Яссауи, Баласағұн, Абай, Шәкәрім рухындағы ислам жақын. Қазіргі «сындарлы кезеңде дәстүрлі мәдени бағыт-бағдар мен болмысымыздан таймай, ұлттық мәдениетке төнген қауіп-қатерге қарсы халықтың саналы әрекетшіл рухын қарсы қоя білумен қатар, замана ағымына бейімделе отырып өз мәдениетімізді де биік тұғырға көтере білгенге не жетсін. Дәл осы айғақтайтын мысалдарды көптеп келтіруге болады. Оған дәлел: Латын Америкасы елдерінің сөз өнеріндегі соны тәсілдер, Африка елдерінің қол өнеріндегі төлтума сипаттар, Жапония мен Қытайдың бейнелеу өнеріндегі жаңа өрнектер, Еуропа елдерінің тарихи болмысын айқындайтын суретші-экспрессионистердің соны туындылары және т.б.», – деп жазады Ж. Мүтәліпов [7, 332 б.]. Өзіміздің рухтың ерекшелігіміз бен тарихи көмбелерімізге терең үңіліп, соны дәріптеу керемет жеңісті шешім болмақ. Халықтың ұлылығының өзі рухани мұра қалдырған бірегей тұлғалар келбетімен анықталады. Бұл турасында Қ. Шүленбаев «Халық сан жағынан аз болуы мүмкін, сонда да тарихтағы орнына қарай ол ұлы халық болады. Қазақстандық бабамыз әл-Фараби, тәжікстандық Ибн Сина, өзбекстандық Ұлықбек, әзірбайжандық Низами, түрменстандық Махтұмқұли, ертедегі грек ойшылдары мен ортағасырлық Коперник, Бруно, жаңа дәуір философтары мен ғалымдары Бэкон, Декарт, Дидро, Ньютондар сияқты жалпы адамзаттық рухани қазына қалыптастырғанын кім теріске шығара алады? Теріске шығару мүмкін де емес. Тіпті, бағыты басқа діни ғұламалардың өзі жалпыадамзаттық руханилыққа қызмет еткен. Әл-Газали, әл-Бухари, Августин, Тертуллиандарсыз біз адамзат тарихын тани алмаған болар едік. Үңіліп қарасақ, сол тарихтың субъектісі болғандар тілі мен діні басқа түрлі халықтардың өңілі. Олардың басын қосып, дәнекер болып жалпыадамзаттық тарих сабақтастығын қамтамасыз ететін руханилық» деген пікір айтады [8, 506 б.].

Ислам өркениеті мен тарихы туралы айтқанда еуропалық ғылыми ой-санамен тығыз байланыста болған мұсылман әлеміндегі ғылым мен мәдениеттің жедел дамығанын айтпасақ болмайды. «Мәдениеттердің өзара әрекеттесуі мәселесі Қазақстанда барынша белсенді талқылануда. Осы мәселені зерттеуге байланысты негізгі көзқарастарды тарқата отырып үш негізгі бағытты атап көрсетеуге болады. Біріншіден «аккультурация» концепциясы, оның мағынасы батыстық әлеуметтік-мәдени үлгілермен жақындасуда; екіншіден, «мәдени төлтумалық» теориясы, онда қоғамның өзін-өзі бекітуінің негізгі бастауы ретінде ұлттық мәдени мұраға арқа сүйеудің қажеттілігін көрсету негізгі тезис етіп алынады; «мәдени плюрализм» саясаты, ол «техногендік факторларға» байланысты ұлттық мәдениеттердің біркелкіленуінің күшеюіне қарсы бағытталған» [9, 217 б.]. Біздің республикамыз және де басқа да мемлекеттер орналасқан құрлық – Орталық Азия соңғы кездері осы мәселе төңірегінде жиі ойланады. Бұл жерде жаңа мемлекеттер бой көтерді, олар өзінідік мәдени құндылықтарын қайта жаңғырту бағытында белсенді қимылдайды. Барлығымызға белгілі Орталық Азия ислам әлемімен тығыз байланыста бола отырып, өзінің мәдени болмысы мен ерешеліктерін сақтап қала алды. Олар исламды қабылдады және өздерінің мәдениетінің негізгі құрамдас бөліміне айналдырды. Алайда бұл процес бір жақты болып қойған жоқ, өзара тиімді екі-жақты ұмтылыс пен әрекеттестік негізінде жүрді. Ислам мен араб мәдениеті түркілерді кенелтіп байытса, дәл осы кезде түркілер мұны іліп-әкетіп әлемді танудағы түркілік орта мен араб және ислам білімінің синтезі негізінде жаңа мәдениеттің іргетасын қалайды. «Қазақ даласында өркениеттің өзіндік сипаты мен деңгейі өріс алды, өзгелерден өзіндік үлесін еншіледі, өз еншісін иемденді. Ұйымшыл құдірет пен қуатқа бөленді, өзіндік және ортадағы кеңістікті кеңейтті. Ашық кеңістікте өзін еркін ұстағандар өмірдің жаңа салмағы мен жауапкершілігін жоғары деңгейде сезінді. Өзгенің қателерін, жаңа қабілеттен туындайтын қабілетті өз пайдасына жаратуды үйренді», [10, 189 б.] өз жетістіктерін басқа ұлтқа табыстады. Жалпы түркі тілдес халықтардың дәстүрі мен мәдениеті әркелкі болып келеді. Мысалы өзбектер дәстүрлі отырықшы халық болса, қазақтар мен қырғыздар – көшпенділер. Әрине осындай өмір үлгісі олардың мәдениеті мен философиясына да әсер етті. Осы жерде тағы бір мәселені айқындаған дұрыс. Отырықшы аймақтар, әсіресе Өзбекістанда исламдық өркениетке құлшыныс қырғыздар мен қазақтарға қарағанда күштірек. Алайда Өзбекстанды араб тұрғындары бар ислам елдерімен қатар қоя алмайсыз. Өзбектер түркілерге жақын. Орта Азия халықтары өздерінің тілі, дәстүрі, тарихына байланысты тұтастық құрады, үзілмейтін өзара байланыс бар. Орталық Азия – Шығыс пен Батыс мәдениетінің ортасын байланыстыратын көпір. Әлемдік өркениеттік процеске ене отырып, өзінің рөлін тұрақтандырады. Орта Азияның жүрегі болып табылатын Қазақстан және қазақ мәдениеті бүгінгі таңда өзінің тарихи түп-тамырлары көшпенді дала мәдениетіне ерекше назар аударып отыр. Өйткені «қазақ халқының тарихи философиясы ғасырлар бойы Ұлы дала аймағында қалыптасқан дәстүрлі материалдық және рухани мәдениеттің, синкреттік дүниетаным мен менталдық ерекшеліктердің негізінде қалыптасты» [11, 27 б.]. Көшпенділер ұйымдасқан және сезімтал мығым империя құрды. Дала өркениеті әртүрлі мәдениеттің түйіскен торабына айналды. Түркі-ислам әлемі жаңа көпполярлы әлемде ірі өркениет алыптары Батыстың, араб-иран әлемінің, Ресей мен Қытайдың мәдени құндылықтарын бір-бірімен табыстырып, жалғастырып отыратын орталыққа айналды. Біздің бұл жерде негізгі айтайын деп отырғанымыз –Қазақстанның мәдениет пен өркениет сұхбатындағы белсенділігі мен рөлі, қазақ этносының маңайына шоғырланған полиэтникалық қауымдастықтардың консолидациясына бағытталған ұлттық идеямызды іздеу. Қалай десек те тарихи-мәдени ерекшелігіне негізделген қазақтық және қазақстандық философия өзінің сипаты жағынан ешқашан батыстық немесе шығыстық деген мәнге ие бола алмайды. Ол – Батыс пен Шығыстың, Еуропа мен Азияның бүкіл жетістіктерін өз бойын шоғырландырған, сөйтіп оның тоғысуы мен іштесуін жүзеге асырған ерекше *еуразиялық мәдениет және философия* деген атауға ие болады.

Жаһандану – қажеттілік, оған қарсы жүргізілген әрекеттің барлығы біздің ойымызша жүзеге аспауы керек. Жаһандануға қарсы принцип «әлем көп полюсті болуға тиіс, ал әрбір елдің ішінде өзінің төл, этникалық дәстүрлер үстемдік етуі тиіс не болмаса

мультикультурализм болу керек. Бірақ этникалық «тазалықты», немесе, «өзіндік келбетті» және «егемендікті» насихаттау пассивті эгоорталықтан белсенді эгоорталыққа ауысып кетеді, сөйтіп, егер жасырын жатқан иррационалды сезімдік байлануларға шынымен тиісетін болса, онда «бөтендерге» ашық майдан ашылады» деумен түсіндіріледі [12, 337-338 бб.]. Бұл бізге керек пе? Сондықтан да жаһандану ғасырында мәдениеттер сұхбаты өте маңызды өмірлік қажеттілікке айналып отыр. Түркі өркениетінің тарихында жаңа ғасыр басталды. Өзінің түп-тамырлары мен рухани құндылықтарын қайта жаңғыртып, өткеннің, қазіргінің және болашақтың ісін бір арнада байланыстырып, тоғыстыратын уақыт жетті. Тек осындай бағытты ұстанып қана біз өркениеттер сұхбатына араласып, өзімізді таныта аламыз. Тарих кемесі өмір шырынымен нәрленіп, үміт пен сенім шекаралары қайта жанданды. Өйткені жаңа әлем Батыстың құрғақ даналығынан шаршап, техногендік мәдениеттің жетегінде кеткісі келмейді. Қазіргі жағдайдан өткенімізге үңіліп, өткеннің даналығын бүгінде қайта жаңғырту мүдделі мұратымыз болып отыр. Түркі әлемінің кемел данышпандары Фараби, Жүсіп, Яссауи, Баласағұн, Қашқари бері келе Абай мен Шәкәрім өз топырағында қайта түлеп, жаңашыл ұсқындағы жаңа келбетке ие болып отыр. Олардың үні ғасырдан ғасырға ұласып, бүгінгі ұрпақтың қиялын тербеуде. Рухани таным шеңберін кеңейтем деген жас ұрпақ «Бабырнама» және ондағы түркілік үрдістерді, «Тарихи Рашидидегі» саяси мәселелерді, Мұхаммед Хайдар Дулати шығармашылығындағы тарихи-философияны, Жалайыр Қадырғали қаламынан туған «Жами ат-тауарихты», Әбілғазының «Түрік Шежіресіндегі» қызықты жайттарды, Құрбанғали Халидтің «Тауарих-и хамсаяй шарқи» еңбектерін оқыса ешкімнен кем болмайды. «Соңғы жылдары халықтың санасы мен мәдениетінде жаңаша тарихи дүниетаным қалыптасып келеді. Осы кезеңге сәйкес келетін адамдық философиялық ойлау жүйесін жасау және оны әлемдік философия тарихы аясында өрбітіп, шыңдап, жоғары деңгейде дамытып, халықтың өзін-өзі түсінетін жағдайда келтірсе үлкен ғанибет болады... Өркениетке жететін жол – біздің қоғамнан тысқары, бөтен елдің ішінде емес, өзіміздің дінімізді, ділімізді, тілімізді нығайтсақ, өткен тарихымызға үңіліп, ата-баба рухын қайта жандандырсақ, өскелең ұрпаққа тарихи сабақтастық үлгілерін кескіндеп көрсетіп, ХХІ ғасырдағы еліміз үшін қасқа жол – гуманистік ашық қоғам орнатып, азаматтық құқықтары сақталған, қорғалған отандастарымыздың ұлттық мемлекетін нығайтып, дамытып, жалпы адамзаттық үрдістің тең ортасында орын алу үшін аямай қызмет етуді айтамын», – дейді қазақстандық ғалым А. Қасабек. [13, 371 б.]. Қазақ топырағындағы ислам философиясының тұрақтануы мен дамуын білгіңіз келсе Яссауи еңбектеріне ден қою керек. Оның дана хикметтері әлі өз мәнін жойған жоқ. Халық оны кастерлеп Әзірет Сұлтан дейді. «Мұсылман мистицизмінің өкілі» немесе «миссионерлік сопы әдебиетін» насихаттаушы деген жалған теңеулер бүгін өз мәнін жойды. Ол – дәстүрлі түркі мәдениетінің өкілі. 63 жасында жер бетіндегі ләззатан безініп, жер астына түскен ойшылдың философиясын түсіне отырып, дәл осы түркі топырағында өлімнен қашып, әлемді шарлап өзінің әуезімен сайын даланы кенелткен Қорқыт философиясын да түсінуіміз керек. 300 жылдық уақыт қашықтығындағы қос ойшылдың әлемді түсінудегі әрекеттерінен кейде ұқсастықтарды да табуға болады. Қорқыт та, Яссауи де жер бетінде сапар шегіп әрқайсысы өзінше адам өмірінің мәні мен әлем құрылымының ақиқатын іздеген. Алайда қажетті ақиқатты таба алмай Қорқыт туған жеріне қайтып оралып Сырдарияның жағасында өзінің қобызымен «өмір гимнін» шерту арқылы, даланы күңгірентіпті, ал Яссауи болса, ол да ізденістен шаршап Түркістанға қайта оралады. Оның да мақсаты ұзақ өмір сүру болған, бірақ басқаша түрде, жер астында Аллаға құлшылық етіп, әлемнің ақиқатын тану. Бұдан шығатын қорытынды дәстүрлі түркілік таңғажайып құпия әлемді тану философиясы қорқыттық ой-сана мен яссауилық пайым жетегінде зерделенеді. Яссауиды оқыған адам оның алдындағы философия алыптары Әбу Наср әл-Фараби мен Ибн Сина арасындағы тарихи сабақтастық байланысты әп сәтте түсінеді. Оның замандастары Жүсіп Баласағұн мен Махмұд Қашқари арасындағы байланыс кілтін әлі де терең зерттеу қажет. Яссауилік хикметтер өзіміздің қазақ ақындарымыз Асан Қайғыдан бастап Абайға дейін ықпалды болып, олардың дүниетанымының қалыптасуына ізгі әсер етті. Біздің мәдениетіміз өзінің аймақтық көлемінде ғана емес, басқа да мемлекеттерге құлаш ұрғанын, қазақ дүниетанымының сұхбаттық ерекшеліктерін бірқатар танымал

ғалымдар бүгінгі күні зерттеп жүр. Өткеніміздің руханиятына ден қойуымыз хақында А. Қасымжанов «именно теперь читатель обретает способность проникательно вчитывается в страницы истории, переосмыслить глубины духовной жизни, познать их сущность, взять на вооружение ценности, осмыслить самые замечательные и сложные страницы национальной истории» [14, 253 б.]. Қазбек бек былай деп жазады: «Әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Ахмед Яссауи, Махмуда Қашқари сияқты отандастарымыздың қолжазбаларының Тегеран, Бағдад, Стамбул кітапханаларында жатуы өте өкінішті» [15, 152 б.]. Көршілес қытай кітапханаларында біздің тарихымыз беп мәдениетімізге қатысты құнды туындылардың көптігін барлығымыз білеміз. Болашақта соларды жинақтап, өз тілімізге аудару жас ғалымдардың еншісінде деген пікір білдіреміз.

Әлемдік өркениет тарихын жазуға құқылымыз деп танылатын еуропалықтардың өзі Шығыс Ренессансын жоққа шығара алмайды. Өйткені жаңашыл батыс өркениеті философиясының іргетасы шығыс ойшылдарының еңбектері арқасында қаланды. Еуропацентристік көзқарас әлі жойыла қойған жоқ, оған өзіміз де кінәліміз. Өзіміздің тарихи көмбелерімізді зерттеп, жарыққа шығарудың орнына, дайын батыстық стереотиптерге құштар болдық. Яссауидің орнына Шопенгауэрді, Асан Қайғының орнына Томас Морды оқыдық. «Асан Қайғыны Кампанелла, Томас Мор сияқты утопистермен салыстыра қарастыру оны мадақтау емес, керісінше Асан Қайғыны түсінбеуден туған теріс көзқарас» [16, 124 б.]. Еуропаға жалтандап көз тіге бергенше құпиялы Жапон философиясына, Тибеттің діни философиясына, өзге Азия елдерінің философиясына неге терең үңілмейміз. Айтайық деп отырғанымыз бұл ғалымдардың танымын жоққа шығару емес, тек екі жақты ғылымның маңызды жақтарын қарастырып, оларды сабақтастыра зерттеу болатын. «Өйткені өз кезегінде Шопенгауэр де, Бердяев та, Ясперс те өздерінің идеяларының кейбір мәліметтерін Шығыстан алғандығын, әсіресе софылық ілімнің ықпалын айқын мойындаған», – дейді Ә. Нысанбаев. «Егер қазақтардың рухани тарихы жазыла қалса, Қожа Ахмет Яссауидің хикметтері («Даналық сөздері») сөзсіз оның бір бөлігі болып кіруге тиіс» [17, 17 б.]. Яссауидің еңбектеріндегі гуманистік идеал мәселесі қазақ ақындары Асан Қайғы, Шалкиіз, Бұқар жырауларға ықпалды болып, кейіннен осы ақындардың еңбегінен кейбір маңызды мәселелер өз жалғасын тапты. Осындай сансыз дәйектерге үңіле отырып түсінетініміз қазақ философиясының негізгі көтеретін мәселелері гуманизм, кішпейілділік, қайырымдылық, қонақжайлылық, әлемсүйгіштік сияқты пайымдармен ұшыраса отырып, толеранттылық тақырыбынан да айналып кете алмайсыз, өйткені бұл тақырып қазақ философиясының этикалық принципі және оның маңызды да өзіне ғана тән мәселесі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бурбаев Т. Қазіргі қазақ менталитетінің ерешеліктері // Қазақ халқының философиялық мұрасы: 20 т. – Астана, 2006. – Т. 20: Тәуелсіз Қазақстан философиясы. – 477-492 бб.
2. Тәуелсіз Қазақстан философиясы. – Астана, 2006. – Т. 20. – 544 б
3. Нұрмұратов С.Е. Рухани құндылықтар әлемі: әлеуметтік-философиялық талдау // Қазақ халқының философиялық мұрасы: 20 т. – Астана, 2006. – Т. 17: Әлеуметтік философия. – 346-368 бб.
4. Нысанбаев Ә., Колчигин С. Еуразияшылдық – үлкен құбылыс метафорасы // Қазақ халқының философиялық мұрасы: 20 т. – Астана, 2006. – Т. 20: Тәуелсіз Қазақстан философиясы. – 427-437 бб.
5. Аюпов Н.Г., Нысанбаев Ә.Н. Түркі фәлсафасы және мәдениеттер мен өркениеттердің қазіргі заманғы сұхбаты // Қазақ халқының философиялық мұрасы: 20 т. – Астана, 2006. – Т. 19: Философиялық антропология. Мәдениет философиясы. Дін философиясы. Астана, 2006. – 336-347 бб.
6. Кенжетай Д.Т. Қазақ өркениетінің ерекшеліктері // Қазақ халқының философиялық мұрасы: 20 т. – Астана, 2006. – Т. 19: Философиялық антропология. Мәдениет философиясы. Дін философиясы. – 427-436 бб.
7. Мүтәліпов Ж.М. Қазақ мәдениетінің сұхбаттастық аймағы // Қазақ халқының философиялық мұрасы: 20 т. – Астана, 2006. – Т. 19: Философиялық антропология. Мәдениет философиясы. Дін философиясы. – 313-336 бб.
8. Шүленбаев Қ.Ш. Рухани ынтымақтастық – өмірлік қажеттілік // Қазақ халқының философиялық мұрасы: 20 т. – Астана, 2006. – Т. 19: Философиялық антропология. Мәдениет философиясы. Дін философиясы. – 503-534 бб.

9. Қасымжанов А.Х. Оймен ұғынылған дәуір // Қазақ халқының философиялық мұрасы: 20 т. – Астана, 2006. – Т. 16: Фарабитану. – 27-56 бб.
10. Қазақтың халық философиясы. – Астана, 2006. – Т. 7. – 544 б.
11. Ғабитов Т.Х. Тарих философиясының қалыптасуы және оның қазақ дүниетанымындағы орны // Қазақ халқының философиялық мұрасы: 20 т. – Астана, 2006. – Т. 6: Қазақтың халық философиясы. – 12-30 бб.
12. Капышев А., Колчигин С. Қазіргі жаһандық үрдістердің мәні // Қазақ халқының философиялық мұрасы: 20 т. – Астана, 2006. – Т. 20: Тәуелсіз Қазақстан философиясы. – 310-349 бб.
13. Қасабек А.Қ. Қадырғали Жалайыр дүниетанымы // Қазақ халқының философиялық мұрасы: 20 т. – Астана, 2006. – Т. 6: Қазақтың тарих философиясы. – 336-372 бб.
14. Бурабаев М.С. Ағын Касымжанов – основоположник возрождения фарабиеведения на исторической родине Абу Насра аль-Фараби в Казахстане. – Алматы, 2009. – 292 б.
15. Бурабаев М.С. Аль-Фараби в Казахстане. – Алматы, 2009. – 238 б.
16. Есім Ғ.Е. Тәуелсіздік философиясы // Қазақ халқының философиялық мұрасы: 20 т. – Астана, 2006. – Т. 20: Тәуелсіз Қазақстан философиясы. – 122-135 бб.
17. Қадыржанов Р.Қ. Ислам ғылымы мен әдіснамасы қазіргі мұсылман ғалымдарының көзқарасымен // Қазақ халқының философиялық мұрасы: 20 т. – Астана, 2006. – Т. 15: Ғылым философиясы және әдіснамасы. – 147-157 бб.

Резюме. На основе сопоставительно-сравнительного анализа выявить взаимосвязь и особенности религиозно-философского мировоззрения исламских мыслителей.

Summary. On the basis of comparative-comparative analysis to identify the relationship and especially the religious and philosophical thinkers of the Islamic world.

Г. Қалабаева

дінтану магистранты, Л.Н.Гумилев атындағы ЕНУ

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ БАҚСЫ ӘЙЕЛДЕРДІҢ РӨЛІ

Исламның қалыптасуына дейінгі салт-дәстүрлердің, ритуалдардың даму процесі соның ішіндегі шамандықтың салт, жоралғылары көптеген қауымдарда көрініс берді және біз Орта Азиядағы шамандық дәстүрдің әйелдер арасында кең тарағандығын, бұл бағыттағы гендерлік стереотиптер мен принциптердің нормалары мен мұсылмандыққа дейінгі дәстүрлерде атқарған рөліне баса назар аударамыз. Қазақтарда, өзге халықтарға қарағанда шаманизм туралы еңбектер көп болса да, шаман-әйелдер жайында дерек жоқтың қасы, сондықтан кейбір авторлар олардың мүлдем болмағандығын айтады. Көшпенді өмір салтындағы халықтарға қарағанда, шаман әйелдер отырықшы халықтарда кеңінен таралды. Бұған алғаш назар аударған О.А.Сухарева – орта азиялық шаманизмнің қайнар көзі көне ирандық егіншілік мәдениеттен басталатындығын дәлелдейді [1]. В.Н. Басилов «өзбектер мен тәжіктерде шамандық ХІХ ғасырдан бастап-ақ әйелдер қауымына ауысты» деп жазады [2]. Алғашында шамандықпен тек ер адамдар айналысқан. Алайда, ХІХ ғасырда әйел шамандардың көп болғандығы туралы этнографиялық мәліметтер өте көп. Мысалы, А.Е. Алекторованың айтуынша қазақ шаманы Сүйінбайдың «атасы мен әжесі, әкесі мен анасы» толыққанды шамандар болған [3, 32]. Шамандық ілімді жалғасытыру үрдісі отырықшы халықта қарқынды дамыған. Кейбір топтарда өзбектерде (мысалы, қарамұрттарда) және тәжіктерде шамандық дәстүр, мұралық дәстүрмен тек әйелдерге беріліп отырған. Олай болса, әйел шамандығының мұрагерлік дәстүр болып қалыптасқаны анық, ал бұл өз кезегінде әйел шамандығының тарихта ертеден пайда болғандығын көрсетеді. Орта Азияны арабтар жаулап алғаннан соң, әйелдердің шамандық культке қатысты жазба деректерінің барлығы жойылып кетті. Әйтседе, мұндай реттегі кей жазбалар сақталып, шамандық ертедегі иран мәдениетінде тек әйелге ғана тән әрекет, ал, түркі халықтарында шамандықтағы басты рөлді ер адамдар атқарғандығы белгілі болып отыр. Ерте ортағасырдағы шамандық тәжірибеге әйелдердің қатысы туралы деректер

қытайлық жылнамаларда айтылады. VI ғасырда Орта Азиядағы көшпелі тайпалар одағын басқарған жужанейлердің (немесе аварлардың) ханы – Чеунудің мемлекеттік істерде кеңесшісі Дэу-хунь дивань атты шаман әйел болғандығы туралы мәліметтер кездеседі. «Ол емшілікпен айналысқан, Чеуну әрқашан оған сенім артқан». Бұл мәліметтерге сүйенетін болсақ хан «шаман кеңесшісін өте қатты сыйлаған, жақсы көрген», тіпті соның кеңесімен құпия түрде өз ұлын өлтірген [4, 196].

Жазба дерек көздерінің жоқтығы әйел арасындағы шаманизм проблемасын тарихи ретроспективада зерттеуге, нақты бұл құбылыстың табиғаты аясында тұжырымдамалар жасауға қиындық туғызады, бірақ біз бұған заманауи жағдайлар тұрғысынан түсініктеме табуға тырысамыз. Орта азияда соңғы екі онжылдық шамасында, аймақтық архаикалық культтердің қайта жаңғыруы байқалып отыр. Бұл ежелгі дәстүрдің қарқынды дамуы әйелдер арасында көптеп кездеседі. Әсіресе ауыл-аймақтарда шамандықтың белсенділік танытуы әлеуметтік-экономикалық жағдайын күрт өзгеріске ұшырауымен тығыз байланысты. Ер адамдардың жұмыссыздығы, отбасына қамқор болу мен басты қаржыландырушы рөлінен айырды. Сондықтан әйел үшін шамандық отбасын асырауда, тіршілік етудің қаражат көзіне айналды. Ферғана жазығындағы әйел шамандардың айтуынша, «кәсіби» шамандардың пайда болуы, бұрынғы уақыттарда үй жағдайында шамандықпен айналысып, тек отбасы мүшелеріне қызмет көрсеткен шаман әйелдер, өз мүмкіндіктерінің өрістерін кеңейте отырып, былайғы уақытта өзгелерге қызмет жасай бастағандығымен байланыстыруға толық негіз бар. Егер кеңестік дәуірге көз жүгіртсек, шамандықтың сақталуы мен тұрақтылығында сыртқы факторлардың бірден-бір әсер еткені айқын. Орта Азияда әйелдер қоғамдық өмірге көп араласпады. Кейбір жағдайларда, әйелінің «заңсыз» діни қызметі үшін ерлерін жауапқа тартты, көбінде сөгіс жарияланып, жеңіл жаза тағайындалды.

Мәлімттерге жүгінетін болсақ, әйел шамандардың ерлерге қарағанда қабілеттері басымырақ болып келеді. Мұндай стереотиптердің орнауына қандай негіздеме бар деген ойға қаласыз. Кейбір ақпарат көздерінің айтуынша, әйелдер әуелден табиғатынан еркектерде кездеспейтін ерекше «көру» қасиетіне ие. Олар ерлердің көре алмайтынын көреді, сезіну қасиеті аса дамыған, ал ең бастысы – дәрігердің емдей алмаған ауруларды емдей алу қасиетіне бөленген дейді. Мұндай ершелікті былай түсіндіруге болады, рухтар әйел сұлулығына бейім және сондықтан олардың қалаулылары әйелдер болады. Жергілікті халықтың айтуынша, әруақтар ерекше қауіпті әдемі және жас қыздарға төндіретін көрінеді. Осы жерде «чилля» дәстүрі жайлы айта кетуіміз керек. Чилля – рәсімдердің жиынтығы, қырық күн бойы туғаннан кейін, нәресте мен ананы жындардан сакральды қорғау дәстүрі дегенді білдіреді. Әйелдер – әлсіз жаратылыс иелері, және олар өздеріне теріс әсер етуші жындарға жауап қайтара алмайды дейді. Ал кейбір антропоцентрлік көзқарас бойынша әйелдер, ерлерге қарағанда болмысынан күнәһар жаратылыс иесі, сондықтан Аллаһ оларды жазалап, есінен айырады дейді. «Қайта құру» дәуірінде Орта Азияда әйелдердің өз-өздерін өртеу легі өткенде, жергілікті тұрғындар арасында әйелдер жынданып кетті деген сөз тараған. Алайда бұл пікірге антропологиялық зерттеу құралдарымен жауап қату тіпті мүмкін емес, алайда біз қолымызда бар мәліметтерді пайдалана отырып, жауап беруге тырысуымыз керек. Себебі шаманизм өзге діндерден гөрі психофизиологиялық аспектілерімен байланысты. «Шамандық ауру» немесе шамандық үндеу арқылы жүзеге асатыны өзекті мәселе бар. «Шамандық ауру» психикалық, физикалық түрде көрініс беріп, галлюцинаторлық елестеулер байқалып, әйелдерде ерлерге қарағанда жас жағынан ерте болатындығы назар аудартады. Менің зерттеуім бойынша, шамандық қасиеттің анықталу минималдығы 6 жаста, бірақ ол көбінде 9-11 жаста байқалады, ал бұл көрсеткіш ерлерде 13-14 жаста басталады екен. Заманауи ғылым ер мен әйел дамуының ерекшеліктерін бірнеше теорияларымен келтіреді.

Орта азиялық аймақтарда шамандықтың генетикалық шығу тамыры екіге бөлінеді: 1) Ежелгі ирандық (егіншілік) мәдениетте, оларға қазіргі тәжіктер мен өзбектердің бір бөлігі жатады; 2) Түрік (мал шаруашылығы) мәдениетінде, түрік халықтарында соның ішінде қырғыздар, қазақтар, түрікмендер, және кейбір шағын этникалық топтар жатады. Мәдениеттердің ұзақ уақыт бойына бір-біріне әсер етуі элементтердің араласуына себеп

болды, ал кейбір халықтардың аутенттік шамандық дәстүрлері жоғалып кеткен. Алайда, бізбен жасалған сараптама қорытындылары бойынша екі шамандық комплекстердің ерекшеліктерін атап өтуге болады. Бұл құбылыстың негізі ежелгі иран жерінде қалыптасқан. Әйелдердегі шамандық қызметтің болуы олардың ерте жастан некелік қатынасқа түсуі, олардың шамандыққа жақын тұруы олардың некелік өмірдегі бақытсыздығынан болады делінген деген пікірлер бар, яғни жұбайының ұрып-соғуы немесе көзіне шөп салуы салдарынан болуы мүмкін. Отбасындағы келеңсіздіктерге байланысты әйелдерде психосоматикалық ауыртпалықтар, түңілу пайда болады. Рухани реализацияның жан-жақтылығы әйелдер үшін өте мәте қажеттілік болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Сухарева О.А. Пережитки демонологии и шаманства у равнинных таджиков // Древние верования и обряды в Средней Азии. 1975.
2. Basilov V.N. Islamic Shamanism among Central Asian Peoples // Diogenes. 1992, №158. P.6.
3. Алекторов А.Е. Баксы: Из мира киргизских суеверий // Известия общества археологии, истории и этнографии при Императорском казанском университете. Казань, 1900.
4. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах.

А.Д. Утегалиева,

к.и.н., кафедра социальных дисциплин

Алматинский университет, энергетики и связи, г.Алматы.

КАЗАХСТАН В ОРБИТЕ ТОТАЛИТАРНОЙ ИДЕОЛОГИИ в 1940-1960-е гг.

В жизни казахского народа происходят серьезные политические, экономические, социальные и культурные трансформации в 1940-1960-е годы. Победа Советского Союза в Великой Отечественной войне кардинально изменила политическую карту мира, далеко распространив социализм за пределы своей страны на восток и запад, превратив ее в мировую систему. Теперь СССР начинает на равных конкурировать с капиталистической системой и блоком НАТО, в обществе растут державные, имперские настроения.

В последние годы жизни И.В.Сталина начинается борьба с космополитизмом (сионизмом), сворачивание мировой социалистической революции и построение СССР как несокрушимой крепости во главе с русским народом. Во время войны была реабилитирована православная церковь, в честь русских полководцев (А.Невского, А.Суворова, А.Кутузова) были учреждены ордена и медали, по-новому стала трактоваться русская история и фигура Ивана Грозного, которого всячески умалили придворные историки-западники времен Романовых.

Новый тренд стал почвой для пересмотра и возвеличивания роли и значения русского народа в мировой истории и истории СССР. С этих позиций особо подчеркивалась роль русского народа как политического доминанта и консолидатора - "старшего брата", освободителя, просветителя и покровителя.

Этих условиях в первую очередь под пресс коммунистической идеологии попадают общественные науки. Малейшие оттенки инакомыслия, плюрализм мнений квалифицировались как попытки «очернения социализма». Общественная мысль была полностью мобилизована на реализацию политических целей командной администрации.

Национальная история многочисленных народов СССР трактовалась как приложение к центральной истории русского народа - творца пролетарских революций и строителя социализма. Многочисленные жертвы и неоправданная жестокость во времена царской колонизации окраин затушевывались или умалчивались.

И наоборот, национально-освободительная борьба народов Кавказа, Казахстана и Средней Азии извращалась и рассматривалась негативно, вне конкретного исторического

контекста, сквозь призму навязанного абстрактного классового (пролетарского) подхода. Политика русификации всех других народов СССР была усилена.

Особенно тяжело это отразилось на истории казахского народа, в связи с освоением целинных земель. В результате наплыва первоцелинников казахи (особенно на севере) стали абсолютным меньшинством на своей земле, закрывались казахские школы, элита повсеместно отдавала своих детей в русские школы. Советская идеология была направлена на подавление национального самосознания нерусских народов, в том числе и казахского, что выражалось в стремлении оторвать их от своих национальных истоков и корней, которые питают историко-культурную целостность народа и преемственность поколений. Таким образом, язык, традиции, вера, историческая память, история государства и казахского народа, его исторические деятели - все это ставится под запрет, объявляется не нужным, вредным, подвергается жесткой беспощадной критике и гонениям.

Критике московского центра с классовых позиций был подвергнут казахский национальный эпос "Кобыланды", "Ер Сайын", "Ер Едіге", как феодальные произведения, где прославляются ханы и феодальное прошлое. История казахов отрывалась от истории своих предков - тюрков и мусульман, привязывалась к истории России. Чингисхан, например, несмотря на то, что до 90% его войска составляли тюрки, все его старшие сыновья имевшие право на власть чингизиды (от старшей жены Борте из тюркского племени Конырат) были причислены к малой бывшей лесной народности халха-монголов, никогда не имевших опыта имперского строительства. Сыграло свою роль, видимо, опасение, что Чингисхан, как консолидирующая фигура, может стать знаменем для пантюркизма - популярного в то время среди тюркской интеллигенции национально-патриотического движения.

Не допускалась отрицательная оценка колониальной политики Российской империи в Казахстане, поэтому национально-освободительные движения казахов назывались реакционными. Вслед за "Делом врачей" и "Ленинградским делом" в Казахстане начинается преследование национальной интеллигенции, которая обвиняется в "буржуазном национализме" (Е.Бекмаханов, М.Ауэзов, К.Сатпаев, Е.Исмаилов, Х.Жумалиев, А.Жубанов и др.). Были изъяты из обращения и сожжены тиражи «Истории Казахской ССР» (1 том), министерство просвещения пересматривало школьные программы, были запрещены произведения казахского героического эпоса. Была развернута кампания против «космополитов», куда был посмертно зачислен В.Бартольд, их обвиняли в поклонении перед всем иностранным.

Показательна судьба казахского историка Ермухана Бекмаханова. В коллективной монографии "Казахстан в 20-40-е годы XIX в." (Москва, 1948) его глава была посвящена освободительной борьбе последнего казахского хана Кенесары Касымова. Хан Кене боролся за сохранение остатков самостоятельности казахов, так как ханская власть уже была официально ликвидирована царизмом в степи. Пытаясь возродить потерянную государственность на основе традиционного уклада кочевого казахского общества и в соответствии с духом договоренности между русским царем и его дедом Аблайханом. После обсуждения данной работы, осуждения ее в газете «Правда» Е.Бекмаханов был обвинён в «буржуазном ультранационализме» и 4 декабря 1952 г. осуждён к 25 годам исправительно-трудовых лагерей. В «потакании» взглядам Е.Бекмаханова был обвинен Ильяс Омаров, а сам ученый был лишён всех наград, учёных степеней и званий. Е.Бекмаханов был освобождён 16 февраля 1954 г. и реабилитирован благодаря вмешательству известного историка, редактора данной коллективной монографии А. М. Панкратовой. Политические преследования известных деятелей культуры тормозили развитие литературы и искусства.

Таким образом, менялся менталитет казахского народа, особенно молодого поколения, насаждалась классовая идеология, комплекс отсталости казахов-номадов и превосходства русского народа, российской и европейской истории, проводилась политика русификации, отрыва казахов от своих духовных корней. Если мы вспомним, что казахский алфавит дважды был изменен - с арабского на латиницу (1928г.) и на кириллицу (1940г.), то потеря национального языка, исторической преемственности и памяти становится кратковременным

процессом. Это привело к постепенному сужению сферы использования казахского языка и его дальнейшей утрате.

В 1940-1960-е гг. Советским Союзом был осуществлен колоссальный интеллектуальный и технический прорыв, ставший основой военно-политического паритета СССР и Запада. Однако, ради этого, именно казахскому этносу, пришлось пожертвовать немалым. В 1949 г. был создан Семипалатинский ядерный полигон, где 40 лет проводились надземные и подземные испытания атомного оружия - основы сдерживания НАТО и соблюдения паритета между Варшавским блоком и странами НАТО.

Точно также Казахстан оказался неразрывно связан с осуществлением космической программы СССР. 4 октября 1957 г. с космодрома Байконур был выведен на орбиту Земли первый искусственный спутник. 12 апреля 1961 г. с территории Казахстана поднялся космический корабль "Восток-1" с первым космонавтом Земли Ю. А. Гагариным.

Освоение целинных и залежных земель Казахстана с 1954 г. позволило решить продовольственную программу СССР, получить миллиард пудов казахстанской пшеницы, за который была заплачена дорогая цена экологического истощения Степи, изначально приспособленной для скотоводства.

Эти успехи страны привели к росту политической роли СССР на мировой арене. В этих условиях оборотной стороной медали, платой за подобные высокие достижения стала нелегкая судьба казахского народа.

Сокращение удельной численности казахов до 29% в составе населения Казахской ССР, и как следствие, утрата родного языка и этнокультурных традиций, усиленная русификация, потеря здоровья казахской нацией, ее генные мутации, экологическая деградация регионов Семипалатинска и Джезказгана, их отрицательное влияние не только на всю территорию Казахстана, но и далее за ее пределы.

Түйіндеме. Осы мақалада Совет мемлекетінің 1940-1960 жж. жүргізген тоталитаризм идеологиясының салалары мен жолдары, және оның казак менталитетіне тигізген кері әсері проблемалары қарастырылған.

Summary. This article discusses the problem of the spread of totalitarian ideology USSR and its destructive influence on the mentality of the Kazakh people in the 1940-1960.

Р.О. Балгозина, К.К. Бегалинова,
д-р, филос. наук., профессор

ПРАВСТВЕННЫЕ УСТОИ ВЕЛИКОГО АБАЯ: ЗАВЕТ ПОКОЛЕНИЯМ

Творение Абая являет собой бесценное национальное достояние казахского народа, представленное в стихах, поэмах, переводах и беседах с читателем. В современную эпоху оно не утратило своей глубины и значимости. Абай с присущей ему скрупулезностью проводил переосмысление всех духовных ценностей своего народа и представил оригинальную нравственно-этическую доктрину, адресованную грядущим поколениям.

Казахский мыслитель четко выразил свое Кредо, открыто заявив: "Пишу, чтоб дать уроки молодым". Главное для него не растерять доверительность в отношениях с молодежью. Мыслитель предельно откровенен и искренен, когда обращается к своему читателю: "Я хочу, чтобы ты мне с доверием внимал,

Чтоб не форму, а суть моих слов постигал." [1, с.144]

Выдающийся мыслитель XIX века неизменно подчеркивал, что вопросы воспитания молодежи требуют исключительного внимания. Казахский мыслитель акцентирует разумные и нравственные начала в человеке, выдвигает на передний фон ценностные основы жизнедеятельности, ратует за культивирование чувства ответственности и

сохранение моральных устоев общества.

В содержание нравственности Абай включал целенаправленное формирование сознательной дисциплины и культуры поведения. По мнению выдающегося мыслителя дисциплинированность, как неперенное качество молодых людей проявляется в различных сферах жизни и деятельности; отражается в выдержанности, наличии внутренней организованности, умении следовать общепринятым установкам, нормам и принципам. Он проявлял неподдельный интерес к молодежи, ее нравственному совершенствованию, неустанно наставляя на путь истинных ценностей, вселяя уверенность в торжество добра и справедливости. Абай отмечал:

"Для того, кому жизнь - достояние, тот
Ищет в мире добра и разумно живет." [1, с.137]

В наследии Абая нравственная воспитанность материализуется в общественно ценных свойствах и качествах личности, проявляется в отношениях, деятельности, общении. Нравственность олицетворяется с моральной образованностью, способностью анализировать, судить о явлениях жизни с позиций объективности и гуманизма.

Казахский мыслитель признает нравственным такого человека, для которого нормы, правила и требования выступают как его собственные взгляды и убеждения, как привычные формы поведения. В "Слове пятнадцатом" Абай подчеркивает, что: "Разумный человек интересуется достойными серьезными делами, упорно добивается своей цели..."[1, с.178]

В содержание нравственной воспитанности Абай включал наличие сильной воли, которая проявляется в активной жизненной позиции, единстве слова и дела, гражданском мужестве и решимости в сложных жизненных ситуациях оставаться верным своим убеждениям, самому себе. В "Слове тридцать втором" он записал: "Для того, чтобы достигнуть намеченной цели и быть верным своему долгу, в характере человека должны быть постоянство, решимость, сильная воля, способные сберечь трезвость рассудка и чистоту совести".[1, с.197]

Призыв к просвещению выражен у мыслителя не в сухой проповеди, он сам являл собой уникальный образец неустанного поиска и стремления к самосовершенствованию. Абай прошел длительный путь самообразования. Он так представил нравственные основы постоянного личностного совершенствования: "Чтобы заняться наукой, прежде всего нужно полюбить ее, иметь стремление к ней. Если ты ценишь знания как высшее благо, каждое открытие новых истин принесет твоей душе покой и удовлетворение".[1, с.196]

В своих заветах Абай обозначил значение нравственных основ. "На честный и самоотверженный труд, - писал он в "Слове четвертом", - даже твердь земная ответит всходами".[1, с.168]

Казахский мыслитель не терпел лукавства, проникновенным своим поэтическим слогом предостерегал молодежь:

"Душой и сердцем чистым будь -
Не надо истине иного". [1, с.146]

Абай всегда ратовал за искренность во взаимоотношениях, которая ведет к упрочению дружбы. Вместе с тем, он с горечью отмечал:

"Двуличье в близких, двойственность в друзьях.
Враги сильны, друзей втоптали в прах". [1, с.145]

Призывом к стойкости и мужеству при любом стечении обстоятельств звучат слова казахского мыслителя:

"В беде не гнись, в беде не отступай.
Но в счастье тоже меру соблюдай". [1, с.147]

Не потеряли своей жизнеутверждающей силы следующие строки Абая: "Созидай же свой дух". [1, с.152] В "Слове тридцать восьмом" он подчеркивал: "Достоинство человека содержится не в наружности, а в чистоте его помыслов, неприукрашенной внутренней сущности..." [1, с.215]

Мыслитель лаконично отметил насколько губительна лень. В "Слове тридцать

восьмом" (1896 год) он записал: "Леность - враг всего, что именуется созиданием. Она в свою очередь рождает безынициативность, малодушие, бесстыдство и нищету." [2, с.106] Абай глубоко был убежден, что невежество не совместимо с главным предназначением личности. В этой связи он писал:

"Коль сльвешь человеком, тогда

Быть невеждой тебе не в чести". [1, с.159]

Социальный мыслитель считал, что в характере человека должны быть постоянство, решимость, сильная воля, способные сберечь трезвость рассудка и чистоту совести. В "Слове тридцатом" он в развернутом формате представил основные характеристики человечности: прекрасная душа, щедрость и бескорыстие, смелость.

В наследии Абая особое место занимают раздумья о праведности, которая им воспринималась как сердцевина нравственных устоев. "Не теряйте чувства справедливости, - писал он, - не уставайте творить добро." [1, с.210]

В арсенале Абая широко представлены такие понятия, как учтивость, энергия и разум, справедливость и благоразумие, человечность и искренность, оттачивающие грани высокой нравственности. В наследии казахского мыслителя честность, великодушие и доброжелательность выступают главными критериями нравственности.

Абай предначертал, что стремление к доброте, умение творить добро - это целая наука, которую следует постигать на протяжении всей человеческой жизни. В его бесценном наследии раскрыто многогранное понимание нравственности, как первоосновы жизни.

Мыслитель неустанно обогащал свой творческий мир новыми идеями. Абай в глубинах своего богатого наследия интернационален именно потому, что он последовательно национален и поистине народен. В конце XIX века казахский мыслитель завещал: "Все, что я написал о проявлениях человеческого характера и его деяниях, оставляю вам на память. Прочтите эти строки без равнодушия, вникните в их смысл, и ваши сердца преисполнятся любовью." [2, с.80]

Нравственными устоями XXI века выступают постулаты великого Абая. Он призывает: "Пусть же воля твоя будет всегда пряма!" [3, с.84] Казахский мыслитель напутствует: "Медленно иди, но твердо ступай..." [3, с.235] "Слово семнадцатое" Абая гласит: "Береги в себе человечность". [1, с.181]

ЛИТЕРАТУРА

1. Абай. Қара сөз. Книга слов. Book of words. Международный клуб Абая. 2009. - 338 с.
2. Абай. Слова назидания. - Алматы: Өнер, 2006. - 136 с.
3. Абай. Тридцать семь стихотворений / Сост. и пер. М. Адигаев. - Алматы:

А.Г. Нигай,

к.ф.н., доцент кафедры ИКиСГД КазНУ имени К.И. Сатпаева

Б.А. Оразалиев,

к.ф.н., доцент, директор научной библиотеки Евразийского университета имени Л. Гумилева (Астана)

ЖИЗНЬ ДОСТОЙНАЯ ВОСХИЩЕНИЯ

Каждая эпоха рождает своих героев - деятелей, которые оставляют след в жизни своего народа, свой опыт, свои чаяния и надежды. Задача историков - изучить их вклад в развитие общества, взглянуть на эпоху их глазами и помочь идущим на смену поколениям ощутить свою сопричастность к судьбе народа.

Сказанное имеет прямое отношение к казахской истории. Целый пласт культурной и

научной жизни начала 19 в. по сей день остается «Терра инкогнито» для современной казахстанской молодежи. Мы имеем в виду огульное отрицание научных трудов, созданных казахскими исследователями, представителями до и послереволюционной интеллигенции. Информационный разрыв этот произошел в 30-х годах, в период господства идеологии классовой борьбы, в условиях культа личности, когда вся научная и творческая интеллигенция была отнесена к категории «буржуазных националистов» и репрессирована.

Возвращение их имен и творческого наследия народу шло долго, целые десятилетия. Одним из выдающихся сынов казахского народа, представителей «старой казахской интеллигенции» был Мухамеджан Тынышпаев, первый железнодорожный инженер из казахов, депутат 2-й Государственной Думы, строитель Турксиба, автор многочисленных исторических работ. Он родился 12 мая 1879 года в горах Жыланды Маканчи Садыровской волости, Лепсинского уезда, Жетысуйской области (ныне Кабанбайский район Талды-Курганской области) в семье бедного скотовода-кочевника.

Тынышпаев не мог дать образование своему сыну на казахском языке. В середине 19 в. сеть казахских школ еще не была создана. И только редкие мальчишки-казахи из бедных семей - будущий цвет нации - попадали под патронаж уездного начальства. Они направлялись на учебу в гимназии, в которых обучение велось на русском языке. Мухамеджану повезло - 14 августа 1890 года он был принят в двухгодичный подготовительный класс Верненской мужской гимназии. И в течение десяти лет (основной курс 8 лет) любознательный гимназист все силы отдавал учебе. Природные его способности сочетались с прилежанием и стремлением к основательному усвоению всех предметов. Поэтому гимназист-инородец удивлял своих педагогов блестящими успехами. При каждом переходе из класса в класс Мухамеджан получал награду 1-й степени и одобрение педагогического совета за отличные успехи, и отличное поведение. В его гимназической характеристике было написано: «Тынышпаев с большим и постоянным интересом стал заниматься и русской историей, и историей русской литературы и культуры в частности. Он рано оказался одинаково способным и к изучению математики, и к изучению древних и новых языков, и русской литературы. В аттестате зрелости, выданном М. Тынышпаеву в 1900 г., было отмечено, что он - награждается Золотой медалью за отличные успехи в науках, особенно в математике».

Еще гимназистом будущий казахстанский ученый не ограничивался лишь учебой. Он участвовал в общественно-политических мероприятиях, кружках по самообразованию. В памяти старых верненцев сохранился день 27 мая 1899 года, когда проводились торжества, посвященные 100-летию со дня рождения А. С. Пушкина. На литературно-музыкальном утреннике гимназистов успешно выступил Мухамеджан Тынышпаев с рефератом «Нравственные черты Петра Великого и Мазепы». Интеллектуальные занятия и жизненные наблюдения способствовали формированию общественных взглядов Тынышпаева, становлению его незаурядной личности. В одном официальном документе М. Тынышпаев писал: «Я являюсь свидетелем изменений условий киргизской (казахской, ред.) жизни в Семиречье, приблизительно с 1894 г., а будучи гимназистом старших классов и студентом понимал уже нужды киргизского населения...».

Сопричастность к судьбе своего народа, стремление служить ему натолкнули Мухамеджана на мысль продолжать учебу в институте и стать инженером. Золотая медаль гимназии и прекрасная характеристика педсовета открывали перед юношей и другую возможность – его его рекомендовали на должность переводчика в канцелярию Семиреченского военного губернатора. Однако перспектива канцелярского служащего, в лучшем случае чиновника, добывающего в услужении средства на жизнь, чины и медали. Тынышпаева не прельщала. Он пошел дальше - изъявил желание поступить в Петербургский институт железнодорожного транспорта имени императора Александра I. Экзамены сдал успешно. Но без казенной стипендии трудно было учиться в далеком Петербурге.

На помощь Мухамеджану пришел его учитель, директор гимназии М. В. Вахрушев. Он ходатайствовал перед военным губернатором Семиреченской области: «Принимая во внимание, что воспитанник Тынышпаев во всех отношениях образцовый ученик и притом

выдающихся способностей, ... я считаю своим долгом усерднейше просить Ваше превосходительство предоставить, имеющуюся в вашем распоряжении стипендию Тынышпаеву. Без таковой стипендии он не может продолжить образование в высшем учебном заведении».

Тут уместно заметить, что в разное время с помощью М. Вахрушева, этого «просвещенного идеалиста», получили возможность учиться в институтах многие другие казахские юноши - выпускники Верненской гимназии - Салык Аманжолов (юрист). Тубек Есенкулов (ветеринарный врач), Исках Дуйсенбаев (математик). Жусипбек Жакыпбаев, Исках Жаксылыков (медики) и целый ряд других способных гимназистов. Петербург принял Тынышпаева с удивлением и недоверием: он был первый «инородец», рискнувший поступить в столь престижный, элитный вуз Российской империи. Ему пришлось выдержать ряд специальных экзаменов, пройти конкурс и доказать обоснованность своих претензий. Но вот все позади, в 1900 г. М. Тынышпаев стал студентом!

О том, что Тынышпаев взялся за учебу с присущей ему энергией, свидетельствует его письмо: «Давать же уроки я не могу за неимением решительно ни одного часа свободного времени, иногда (во время экзаменов и репетиций) я не могу пользоваться 1/2 часом подышать свежим воздухом. Дело в том, что он не мог практически просуществовать на земскую стипендию в 360 руб. в год. Из них 100 руб. шли на форму. 100 руб. на плату за лекции. А при дороговизне квартиры и стола у него на 10 месяцев оставалось 20 руб. на карманные расходы. Как видим, студенческая жизнь ни прежде, ни сейчас никогда не была легкой и сытной.

Мухамеджан оформил займ в мусульманской общине Петербурга. Сохранилось ходатайство студента Тынышпаева от 30 июня 1901 г., перед военным губернатором Семиреченской области об увеличении стипендии еще на 100 рублей. Просьба была передана Туркестанскому генерал-губернатору, но главный начальник края ее отклонил. Нам трудно судить, как сложились дальше бытовые условия студента Тынышпаева. Помочь ему было некому.

Экономить приходилось на всем, даже на поездках домой - на каникулы Мухамеджан ездил к родным раз в два года. Но несмотря на бытовые трудности, учился Тынышпаев на «отлично». Его студенческие годы были заполнены посещениями общественных мест, библиотек, выступлениями в печати, на различных собраниях, вечеринках. Стал он и непосредственным участником революции 1905 года. Мухамеджаном двигал интерес к глубоким социально-политическим проблемам своего народа. Как он сам признавал позднее, «будучи гимназистом старших классов и студентом, понимал уже нужды киргизского населения, стал постепенно вникать во взаимоотношения между органами русской власти и киргиз, и по мере постепенного изменения условий киргизской жизни приходилось сравнивать, что было с киргизами раньше и что происходило в данный момент».

Значительным фактом в биографии Тынышпаева периода первой буржуазно-демократической революции является его доклад на съезде автономистов в 1905 г. на тему: «Казахи и общественное движение». В докладе раскрывается грабительская для казахского народа сущность колониальной политики царизма, следствием которой автор считает хозяйственную разруху в родном крае. В том же 1905 г. Тынышпаев обратился с заявлением в Комитет министров, где научно обосновал несоответствие основных принципов управления казахами интересам казахского народа и требует перехода от военной системы управления к гражданской. Свобода совести, свобода религии, равноправие - вот вопросы, решение которых относит Тынышпаев к назревшим политическим вопросам для казахов. Молодой политик напоминает, что пора Комитету подумать об устаревшей, с точки зрения демократии, системе управления краем, о земельных притеснениях казахов и разоренном казахском народе.

Таким образом, голос Тынышпаева перекликался с известной «Каркаралинской петицией» казахских демократических интеллигентов осени 1905 года. Это дало основание царским властям усомниться в политической лояльности казахского студента. Над ним был установлен негласный надзор. Слежка велась и в 1906 г., когда он по окончании института в течение четырех месяцев работал на изыскании Семиреченской железной дороги. До этого

сыщики Лепсинского уезда докладывали по инстанциям, что студент Тынышпаев возит домой много печатных и литературных материалов свободолобного характера и распространяет их среди местных грамотных казахов.

Свидетельством высокого авторитета и общественно-политического доверия казахского народа к молодому 28-летнему инженеру следует считать избрание его во 2-ю Государственную Думу от Семиреченской области. Разумеется, такой выбор не устраивал царское правительство. С думской трибуны прозвучали слова казахских оппозиционеров. Большой резонанс получило выступление депутата Бахытжана Каратаева с критикой Столыпинской аграрной политики. «Игра в демократию» закончилась роспуском по закону от 3 июня 1907 года «вольнолюбивой» Думы, а казахи были лишены права избирать в Государственную Думу своих представителей. И в этом заключалась политическая оценка деятельности депутата Тынышпаева со стороны царского правительства.

После роспуска Думы Тынышпаев поступил на службу в Среднеазиатскую железную дорогу инженером по особым поручениям и принимал участие в строительстве моста через Аму-Дарью. В 1911 г. был начальником и главным инженером железнодорожного строительства Урсатьевск-Андижан. В 1914 г. вернулся на родину, работал на строительстве Семиреченской железной дороги начальником участка и главным инженером участка Арысь - Аулие-Ата (ныне Джамбул, затем Тараз). Здесь он активно сотрудничал в газете «Казах», издаваемой А. Байтурсиновым и М. Дулатовым. Под псевдонимом «Казахский инженер» в 1915 г. вышли его статьи просветительского характера: «Армии воюющих государств», «Подводная лодка», «Вооружение воюющих государств». В статьях «Барлыбек Сырттанов», «Садуакас Шалымбеков» рассказывает о передовой казахской интеллигенции.

В разгар восстания 1916 года Тынышпаев находился в отпуске в родных местах Ешки-Ольмес, где и был подвергнут домашнему аресту по подозрению в поддержке восставших. Сохранилось показание Тынышпаева на допросе у следователя, данное по требованию прокурора Верненского окружного суда. Этот документ (позже опубликован в сборнике) объемом в печатный лист по существу является обстоятельным исследованием истории царской колонизации Семиречья со всеми вытекающими отсюда последствиями, к которым автор «показания» причисляет и восстание 1916 года. Он опровергает имевший хождение в различных кругах, не знакомых с обстановкой в крае, тезис о том, что восстание явилось якобы результатом агитации турок и немцев (панисламизм, пантюркизм). В «показании», которое затем было передано Туркестанскому генерал-губернатору, автор заключает: «Из сказанного несомненно одно, если бы не было тех отношений к киргизам (казахам, - Ред.), что были до войны, если бы мобилизация рабочих проводилась более осмотрительно, то самая идеально обставленная, какую только можно себе представить, «турецко - германская» агитация не достигала бы того, свидетелем чего мы явились». В этих словах заключалось понимание реальных причин национально-освободительного восстания казахов 1916 г. М. Тынышпаевым, высказанное ранее других исследователей.

Андатпа: Бұл мақалада казах халқының ұлы қоғам қайраткері Мұхамеджан Тынышпаевтың өмірі, инженер, тарихшы, саясаткер жайлы айтылады.

Түйін сөздер: ұлтшылдық, қоғам қайраткері, жәй адам емес, халық мәселелері, патша үкіметінің отарлау саясаты

А.С. Мургабаева, филол.г.к.,
А.Н. Кудерина, аға оқытушы
Қ.И. Сәтбаев атындағы ҚазҰТУ

ҰЛТТЫҚ БОЛМЫС ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ САНА МӘСЕЛЕЛЕРІ

Жаһанданудың кең таралуына кедергі жасайтын бірден бір фактор – ұлттық өзіндік сана. Әрине жаһанданудың жағымды жақтарын да ескерусіз қалдыруға болмайды, жалпы

адамзаттық мәселелерді (атомдық бомба, радиоактивті бомбалардың қауіпін, экологиялық қауіпті, террористік қауіпті жоюда) шешуде маңызды рөл атқарады. Ұлттық экономикалар интеграциясы, ақпараттық кеңістіктің бірлестігімен, әлемдік білімдік технологияларды пайдалану, әлемдік ғылыми революция бірлестігі оның іргелі алғышарттары болып табылады.

Алайда жаһанданудың жалпы адамзаттық құндылықтар астарында, мәдениеттер әмбебаптылығының астарында не алып келе жатқандығы белгісіз. Оның астарында жеке саяси экономикалық, мәдени және діни мүдделер жатпасына кім кепіл. С.Б. Бөлекбаевтың пікірінше, «жаһандану үдерістері негізінде, жаһандану үндеуімен көптеген халықтардың, соның ішінде шығыс этностарының ерекше және тіпті кейбір қатынастарда керемет өркениеттері мен мәдениеттерін аяусыз жою жүріп жатады» [1, 13 б.].

Ал бұндай батыстандыруға негізделген мақсатталған әрекеттер рухани дінгеі әлсіз, ұлттық идеясы жоқ, ұлттық рухы сөнген халықты уландыру қашанда оңай жүзеге асады. Осы жолда бұқаралық мәдениеттің арзан өлшемдері кең пайдаланылады. Бұл жағдайды Н.Д. Сағадиев былай сипаттайды: – «Әрине жаһанданудың жағымды жақтарын да ескеруіміз қажет, алайда оның табиғатын түсіндіру барысында жаһандану шекараларының кең ауқымға қанат жаюына мүдделі болып тұрған кейбір саясаткерлер мен кәсіпкерлерді қоғамдағы жалпыадамзаттық құндылықтарды орнату мүдделері емес, керісінше, өздерінің пайдакөздік мүдделері толғандыратындығын мойындауымыз керек.

Ал мықты рухани-адамгершіліктік тамырларына сүйенетін кез-келген ұлттық мәдениет бұндай пайдакөздік қызығушылықтарды жүзеге асыруда кедергі болатындығы анық. Сондықтан, жаһандану үрдісін жақтаушылар тамыры тереңде жатқан мәдени құндылықтарды қарапайым төмен деңгейге түсіруге тырысады. Тек сонда ғана олар өздерінің космополиттік мақсаттарын еркін іске асыра алады. Ал бұл жолда маңызды рөлді бұқаралық мәдениеттің арзан өнімдері атқарады» [2, 19 б.].

Шындығында, жаһандану үрдісінде адамның жекелігі, тіпті түгелдей бір ұлттың өзіндік ерекшелігі, даралығы батыстандырудың құралы болып табылатын бұқаралық мәдениеттің ықпалында жойылып кетеді, саясаттың немесе мақсаты бұлыңғыр қоғамның манипуляция объектісіне айналады. Жаһанданудың түп негізінде америкаландыру да, батыстандыру да жатыр, бұл үрдіс біздің ұлтты да айналып өтпеді. «Америкалық орталықтандыру сипатындағы жаһандану унификацияланған бұқаралық ақпарат құралдарында, әдебиетте, өнерде, көркем фильмдерде, және тағы басқаларында жүзеге асатын мәдениеттер мен адамдық құндылықтарды әмбебаптандыруда көрініс табады. Бұның салдары болып әлемдік гомогенизация, адамдардың өмірін бір принциптерге, ортақ ырымдар мен нормаларға бағындыру, тек белгілі бір этносқа ғана тән этникалық мәдени құндылықтарды әмбебаптандыруға деген талпыныс табылады» [3, 82 б.]. Мысалы, бүгінгі тандағы «қазақстандық» деген төлқұжаттағы тіркеу ұлтты жою дегенді білдіреді. Ұлттық ерекшелігі жоқ, ұлттық құндылықтары мен тарихи тамыры жоқ американдық тәріздес, «қазақстандық» дегеннің астарында тарихи тағылымды өшіру жатқаны айтпасада түсінікті. Білектің күшімен, найзаның ұшымен қорғап, ұрпаққа мирас етіп қалдырған кең далада кім мекен ететіндігі, кімге қалдырғандығы белгісіз болып тұр. «Қазақстандық қоғамды түбегейлі өзгерту батыстың модернизациялану мен трансформациялану тәжірибесінен ойсыз көшіру негізінде жүзеге аспауы тиіс.

Ол жаһандану кезеңіндегі Қазақстанның дамуының нақты – тарихи жағдайлары негізінде жүзеге асуы керек. Сондықтан Қазақстандағы шығармашылық қабілеттерін аша түсетін өзіміздің кеңестік өткеніміздің оңды тұстары мен тарихымыздың дәстүрлі кезеңіндегі құндылықтардың жарамдысын қолдануға болады. Міне солардың негізінде азаматтық қоғам институттарының консенсусы, қалыптасуы мен дамуы мүмкін» [4, 70 б.].

«Халықтың мәңгілігі кепілді деген сенім – бос иллюзия. Тарих – бұл кәтігездікке толы арена және көптеген нәсілдер тәуелсіз тұтастықтар ретінде тарих толқынына батып (мүлдем жойылып та кеткен) болатын. Тарих үшін өмір сүру қалай болса солай өмір сүру емес, ол өмірге өте байсалды және саналы қатынасты таныту дегенді білдіреді. Сондықтан біздің ұрпақ өз ұлтының болашағына саналы түрде қамқорлық жасауы тиіс» [5, 249 б.]. Шынымен де,

бұқаралық мәдениеттің ықпалында жаһандық дүниенің өрісінде өзіндік сананы, ұлттық ерекшелікті, әлемдік кеңістікте өз орнындай айқындаудың, тарихи тағылымды сақтап қалудың өзі қиындыққа соғады. «Жаһандану жағдайында дәл осы бұқаралық мәдениет ұлттық мәдениеттердің басты бәсекелесі болады – бұл мәдениеттің көп алуан түрлі құбылыстарын қамтитын, ғылыми-техникалық революциямен, коммуникативтік және репродуктивтік жүйелердің дамуымен, ақпараттық айырбас пен кеңістіктіктің жаһандануымен байланысты кеңінен таралған феномен» [6, 287 б.].

Әсіресе, тоталитарлық жүйе бодандығында болған, құлдық сана сезім әбден орныққан халықтың ендігі кезде жаңа жаһандық толқынға түсуі өте ауыр жағдай. «Бүкіл әлемде мәдениет саласында бүгінгі күні либералдық-демократиялық мазмұндағы құндылықтар барған сайын үлкен ықпалға ие болуда, дәстүрлі этникалық құндылықтар мен халықтардың төлтұма мәдениеттерінің идеалдары бірте-бірте ығыстырылып бара жатқан тұста ұқсас стандарттар мен өмір дағдысы және этикалық көзқарастар кең тарала бастады. Бұл мағынада алғанда жаһандану, сөз жоқ, өз бойында әр түрлі этностардың, тілдер мен ұлттық мәдениеттердің онан ары өмір сүруіне қатер төндіріп тұрады. Дегенмен, өзіндік сана, ұлттық рух пен ұлттық идея кез келген әлемдік стандартталу, ұлт ретінде жоғалып кету қаупінде негізгі қорғаушы құралдар (тіпті өте күшті құрал) ретінде жүзеге асады. Осы сауалды Т.Х. Ғабитов өзінің «Қазақ мәдениетінің типологиясы» атты еңбегінде былай деп сипаттайды: «бұл мәселені сыртқы бір үлгіні қабылдау арқылы шешу айтуға ғана жеңіл нәрсе. «Өліараның» тар құрсауынан шығу үшін алдыменен адамдардың санасын күрт өзгерту қажет.

Бұл, әсіресе, тоталитарлық сананың терең ұяланған менталитетін өзгертуге байланысты. Жоғары жақтан келетін Жалғыз Дұрыс Тәртіпке негізделген мәдениетте таңдау да, шешім де, шығармашылық пен жасампаздық та болмаған. Авторитарлық әкімшілік мәдениет тұлғасыз қалады, онда адамның орның қуыршақ-функционер, руханилықты идеология ауыстырады, жиі айтылатын «қоғамдық мүдде жеке адамның мүддесінен жоғары болады» сияқты тезистер қоғамдық енжарлыққа, адамгершілік саңыраулыққа әкеледі.

Өркениеттіліктің дайын үлгілерін сырттай формалды түрде қабылдаған мәдениет өзінің рухани немқұрайлы ішкі табиғатында манипуляцияланған тетік адамдарды, жүйеге икемделген пысық конформистерді және қиратушы нигилистерді қалдырады. Тек тұлғалық дамудың көпқырғақты шексіз полифонисы арқылы мәдениеттіліктің сара жолына шыға аламыз. Бұл үшін бірінші реттегі міндет – кім екенімізді анықтап алу» [7, 4-5 б.б.].

Бүгінгі күнде жаһандану ықпалымен әлемдік стандарт, әлемдік өркениет сияқты ғаламдық өзара әрекеттестік, өзаралық қарым-қатынас негізінде мәдениеттердің бірі біріне сіңісіуі жүріп отырады. Бұл өзаралық байланыстың жағымды жағы ретінде тәжіребемен алмасуды айтуға болады, алайда оның екінші жағы, яғни экономикалық басым мемлекеттердің экономикалық әлсіз мемлекеттерді жұтып алуында, олардың ұлттық құндылықтарын құлдыратып, өзіндік мәдени идентификация мәселесін таңдау жолындағы қиындықтар туғызып, өзіндік сана мәселесін өршуінде. Жаһанданудың ықпалымен және бұқаралық ақпарат құралдарының көмегімен жүретін стандарттау мен унификациялау кез келген ұлттық ерекшеліктерді ғаламдық ағымға қосып қана қоймай, сонымен қатар олардың өзіндік ерекшелігін жоғалтып алу қаупін тудырады.

Өкінішке орай, бұл мәселеден біз аулақпыз деп айта алмаймыз. Керісінше, бүгінгі таңдағы қазақ қоғамындағы бұқаралық сананың көрінісін сипаттайтын болсақ, оның негізгі жағдайлары, яғни біздің қоғамда айқын көрініс табатын батысқа еліктеушілік, ұлттық идентификация айқынсыздығы, ұлттық рухтың әлсіреуі, ұлттық идеяның дағдарысы бұл мәселені ұшықтыра түседі. Барлығы сияқты болмау, әлемдік стандарттан тыс қалу қазақстан үшін «апаттық еркіндікті» сипаттайтын сынды. Б.Ғ. Нұржановтың пікірінше, «Өзінің негізінде жаһандану – бұл ең алдымен барлық “басқа”, батыстық емес, мәдени және адамдық еместерді басуға және жаулауға бағытталған, Батыстың мәдени стратегиясы. Жаһандану – бұл уақыт талабындағы заңдарды, құндылықтарды, нормаларды қабылдау.

Бұл стратегияда барлық батыстық емес, өзіндік, басқаның барлығы жоғалуы немесе бекітілген құндылықтар жүйесінде ең төменгі орында болуы керек» [8, 2 б.]. Бұқаралық сана

табиғатына объективтілік тән емес. Ол тек өзінің қоғамдастығына айтылған мақтанышты ғана сүйіп, кез келген сыни бағаларға, тіпті оның әділеттілігі мен адалдығын көріп тұрса да, агрессивтілік қатынастарын білдіреді. Өздерінің мифтік түсініктеріндегі идеалды қоғамдастықтың идеалды өткені мен болашағы туралы мифтерді дәріптер, ұлы тарихи тұлғаларды да өзіне тиеселі еткісі келеді.

Бұндай мифтік шығармашылық экспансия тек қана танымдық жолда ғана емес, сонымен қатар тарихты объективтік-шынайы түсіну жолында және рационалды танымдық сыни ғылыми білім жолында да көптеген кедергілер туғызары анық.

Бұқаралық қоғамға тән тағы да бір жағдай екі тенденция тұрғысынан көрініс табады: 1) конформистік өмір салты (қызмет көрсету саласында, оқу білім саласында, ойын сауық салаларында және т.б.); 2) мемлекет қамтамасыз ететін өмір сүру мен тұтыну азшылығы (минимум).

Кеңестік кезеңде өмір сүрген адамдарды белгілі бір топқа жататындығы, болашағының тұрақтылығы сезімдері жұбататын. Топтық өзіндік идентификацияда өзіндік статус беріктігі және «мен мемлекет азаматымын, мен мемлекетке өз үлесімді қосудым керек, пионер, комсомол, коммунистік партия мүшесі ретінде азаматтық борышымды атқаруым керек» деген сияқты өзіндік идентификация айқын байқалатын.

Ондай сана бір жағынан күшпен еңгізілсе, екінші жағынан қулықпен, яғни мистификацияланған идеология жабынымен де кіргізілді. Ол туралы профессор М.С. Бурабаев жазады: «1925 жылдан бастап әдебиетте, өнерде, жалпы мәдениетте, ұлттық аймақтарда «ұлтшылдыққа» қарсы белсенді күрес басталды. Ұлттар мен кішігірім халықтардың тілі мен мәдениетінің, сонымен бірге сөздері мен ырымдарының көптүрлілігінің орнына ортақ орыс тілімен, жағымды мистификацияланған пролетарлық интернационализм идеологиясымен (айқындалатын) біртұтас кеңес халқын құру негізге алынады.

Оның мұраттарымен салыстырғанда (ұлттық) түкке тұрғысыз майда шүйде ретінде қабылданды. Жергілікті (ұлттық) ерекшеліктер социалистік сипатқа сөзсіз теңестірілді. Діниаралық және ұлтаралық ерекшеліктерін толығымен өшіруді көздейтін жалпылық унификация жүргізілді. Өзінің діни, ұлттық, мәдени идентификациясын кез келген формаларын сақтауға деген ұмтылыс патриархалдық-феодалдық қалдықтар ретінде бағаланатын болды» [9, 90 б.].

Батыстандыру үрдісімен келіп жатқан бұл тенденция қазіргі біздің қоғамда да шет жағын көрсетуде. Дегенмен, өз елінде өз орныңды берік ұстау, өзіндік сана мен өзіндік ерекшелікті сақтау «басқалардың» ішінде ыдырап, байқалмай қалудан құтқаратын кепіл болмақ. Егерде бұл тенденция кеңес өкіметі адамы стандарты негізінде жүзеге асатын болса, орысқа ұқсап бақпау қиындық туғызатын болса, ендігі жерде осы тенденция еуропаландыру шеңберінде байқалады. М.С. Бурабаев кеңес өкіметі кезіндегі бірегейлік айқынсыздық мәселесін өте жақсы сипаттаған еді. Оның пікірінше, «бірнеше ұрпақтың адамдарында барлық Шығысқа деген (меңсіңбеушілік) теріс қатынас болды.

Ондаған жылдар бойы лексиконнан түркілер туралы барлық жағымды (пікірлер) өшіріліп, оларды кінәләу әдетке айналды. Түркілерден жалпылық жамандық рухы есетін болды. Барлық тар мағынасындағы, жаман жергілікті – ұлттық (түркілік) жалпылықты қамтитын, «жақсы» және бұнда барлық орыстық түсінілген, маңызды Кеңестікке қарсы қойылған болатын. Түркілік мәдени тіршіліктің баламалы формаларының тіпті нышандары да болмау керек еді. Ал түркілікке жатқызылу ұятты, екінші немесе үшінші дәрежелі ретінде қабылданды.

Адамдардың санасына түркілік реакциялық, табиғилыққа қарсылық ретіндегі пікір дәйекті және әдістемелік түрде сіңіріле бастады. Барлық білімді, шығыс мәдениетіне және ағартушылыққа қатысы бар адамдарды «түркішілдерге» (пантюркизмге) жатқызды» [9, 91 б.].

Осындай идеологиялық қоғамдық байланыстар үзілген кезде, идеалдандырылған мифтік сенімдері үзілген кезде, адамдар топырағынан ажырағандай күй кешті. Шекаралық (Ж.-П. Сартр) жағдайдағы шарасыздық күйі орын алды. «Ол осы күйде қорқыныш, белгізідік,

шарасыздық, үрей, депрессия сезімдерін кеше отырып, көпөлшемді жалғыздық субъектісін сипаттайтын болды», – деп жазды. Э. Фромм [10, 142 б.].

Оның пікірінше, «егер адам белгілі бір қоғамдастыққа жатпайтын болса, егер оның өмірінің мәні жоғалып, бағыттылыққа ие болмаса, онда ол өзін түкке тұрғысыз шанға теңейді, бұндай өзіндік жарамсыздық күйі оны баса түседі. Адамда белгілі бір оның өмірін бағыттап, оған мән беретін, бір жүйеге жатқыза алатындай мүмкіншілігі болуы керек, олай болмаған жағдайда оны күмән билиді, оның әрекет етуге деген, өмір сүруге деген қабілеті өз ісін тоқтатады».

Осындай шекаралық күйдегі кеудедегі бос қуыс сезімін толтыру мақсатында, адам өзіне қорғаныс пен тіректің жаңа жолдарын іздей бастайды. Оның салдары ретінде, адамдарға материалдық және «рухани» қолдау көрсететін, және ең бастысы «жан тыныштығы» мен «тұрақтылықты», «жақсы өмірді» уәде ететін, әртүрлі діни секталар мен конфессияларға немесе психотренингтік, (дианетика және т.б) эзотерикалық немесе мистикалық бағыттар кең таралады. Әсіресе бұндай толқын, Қазақстанның материалдық әрі рухани күйзеліс кездерінде, 1990-1995жж. аралығында қатты байқалды.

Көптеген мақсаттары белгісіз діни секталар адамдардың дәл осындай шарасыздық күйін жиі пайдаланады. Дегенмен секталар өз әрекеттерінде сондайлықты зұлымдық сипатта болмағанымен, тобырмен біріккен кезде бір сәтте ашуланып, адамдарға қауіп төндіруі әкелуі мүмкін. Егер тобыр мен секта бір-бірінен алшақ тұрған кезінде ешнәрсеге қауқарсыз болса, біріккен кезде үлкен бақылаудан шығып кететін қылмыстық топқа айналып кетеді. Яғни, белгілі бір қауіпті жағдайларда, Құдай адам өміріне мән бере отырып, индивидке құндылықтар жүйесін сіңіре отырып, аномия, хаос, өзіндік идентификациядан қорғай отырып, адамның жалғыз адал әрі сенімді досына айналады. М. Орынбеков бұл көріністі – «Бүгінгі таңда күл-талқан болған тоталитарлық жат идеологияның орны босап, әртүрлі дін қалыптары олқыны толтыруға ұмтылды. Олардың ішінде исламның елеулі орын алуы заңды. Сондай-ақ діни сананың ыдыраңқылығы бұл қозғалыстардың әлеуметтік тұрмыста басты орын алуына мүмкіндік бермеді. Осы және басқа себептердің салдарынан дін санада қоғамдық қатынастың елеулісі бола алмады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Булекбаев С.Б. Казахстан в контексте глобализации // Вестник КазНУ. Серия философия. Серия культурология. Серия политология. – 2009. – № 1. – С. 13-19.
2. Сагадиев Н.Д. Спасательный круг в потоке глобализации, или Массовая культура и национальная идея // Мысль. – 2006. – №3. – С. 19-23.
3. Телебаев Г.Т. Ценностные ориентации Казахстанцев: степень рациональности // Антропологический дискурс в казахской философии и современность: Материалы межд.науч.конф. – Алматы, 2008. – С. 82-87.
4. Нысанбаев Ә.Н. Егемендікке ие болу мен нығаюы жағдайындағы қоғамдық сананың эволюциясы және жаңа құндылықтық жүйесінің қалыптасуы // Тәуелсіз Қазақстан философиясы: Жиырма томдық. – Астана: Аударма, 2006. – 20т. – 61-96 бб.
5. Ортега-и-Гассет. Восстание масс // Избранные труды. – М.: Весь мир, 2000. – С. 43-163.
6. Нечипоренко О., Нысанбаев Ә. Жаһандану жағдайындағы саяси-әлеуметтік және философиялық дүниетанымдық бағдарлардың өзгеруі. тәуелсіз қазақстан философиясы // Тәуелсіз Қазақстан философиясы. 20 т. – Астана: Аударма, 2006. – 20-шы т. 255-289 бб.
7. Ғабитов Т.Х. Қазақ мәдениетінің типологиясы: Мәдениеттану оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 1998. – 203 б.
8. Нуржанов Б.Г. Постмодернистская идентичность и контрверзы культурного релятивизма: место в глобальном дискурсе : Тезисы лекции для Летнего Университета «Глобализация и поиск идентичности Новыми Независимыми государствами». – Алматы: Казахстан, 2001. – С. 2.
9. Бурабаев М.С. Ағын Касымжанов – основоположник возрождения Фарабиеведения на исторической Родине Абу Наср Аль-Фараби в Казахстане. Партия разрушает историческую и культурную память туранцев. – Алматы: Самара-Принт, 2009. – 292 с.
10. Фромм Э. Бегство от свободы. – М., 1992. – 269 с.

Резюме. В данной статье рассматривается проблема всемирной глобализации и ее соотношение с казахской национальной, духовной самобытностью. В этой работе раскрываются важные идеи взаимоотношения западной современной культуры на этническую культуру. Главное принять полезное, от внедряемой глобальной цивилизации и сохранить самобытность этнической культуры.

Summary. This article discusses the problem of world globalization and its relationship with the Kazakh national, spiritual identity. In this work reveal important ideas the relationship of Western modern culture to ethnic culture. The main thing to take useful, from implementing a global civilization and to preserve the identity of ethnic culture.

М.Т. Жұмаділ,
КазННТУ имени К.И.Сатпаева

XX ҒАСЫРДЫҢ 20-30-ШЫ Ж.Ж. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МӘДЕНИ АХУАЛ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазақстан Республикасының өткенін саралауда кеңестік кезеңдегі ақтандақтарды, бұрын жеткілікті дәрежеде зерттелмеген немесе назардан тыс қалып келген мәселелерге ден қою керектігі бүгінде айқын болып отыр. Бұл тұрғыда Кеңестік Қазақстандағы мәдени ахуалдың орны бөлек. Қазақтың әдеби тілі жаңадан қалыптасып, әдеби қауымдастықтар құрыла бастаған кезеңде, яғни XX ғасырдың 20-30-шы жылдарында бүкіл мәдени салалармен қатар әдебиетте де саяси идеология үстемдік құрып, қазақтың біртуар ақын-жазушыларының саяси қуғын-сүргін құрбандарына айналғаны баршаға аян. Осы кезеңде орын алған жағдайларды егжей-тегжейлі зерделеудің мәні де айқын.

1925 ж. 12-маусымда РКП(б) Қазақ аймақтық комитетінің хатшылығы Қазақ пролетарлық жазушылар қауымдастығын (КазАПП – ҚПЖК) құру туралы шешім қабылдады. Оның ішінен құрамына Сәкен Сейфуллин, Николай Феофистов, Бейімбет Майлин, Абдрахман Байділдиндер кірген ұйымдастыру бюросы құрылды. Бұл бюроның міндеті «Қазақстанның пролетарлық жазушыларын ұйымдастырып, насихат жұмысын жүргізу және пролетарлық жазушылардың Бүкілқазақстандық конференциясын шақыру болды».

1925 ж. 18-маусымда РКП(б) ОК «Партияның көркем әдебиет саласындағы саясаты туралы» резолюциясын қабылдады. Бұл құжатта елдің мәдени төңкеріс кезеңіне кіргені айтылды. Әдебиетке қатысты мәдени революция «ең алдымен пролетарлық және фермерлік – жаңа әдебиеттің» дамуы ретінде түсінілді. Сонымен қатар әдебиеттегі таптық күрестің мәні аталып өтті: «Бізде таптық күрес мүлдем тоқтамады, дәл солай ол күрес әдеби майданда да тоқтаған жоқ. Таптық қоғамда бейтарап өнер жоқ және болуы да мүмкін емес...» [5]. Бұл орайда осы күрестің орыс билігін жаулап алғанға дейінгі күреске ұқсамайтыны, қазіргі сәтте оның мәні әдебиетке диалектикалық материализмді енгізуде жатқаны атап көрсетілді.

Шынтуайтына келгенде, әдебиет идеологиялық қару болып жарияланды: «Коммунизм ұстанымдарын бір де бір минутқа беріп қоймай, пролетарлық идеологиядан бір мысқыл да шегінбей, әртүрлі әдеби шығармалардың объективті таптық мағынасын ашып, коммунистік сын әдебиеттегі контрреволюциялық көріністерге қарсы аянбай күресіп, ғасырлар тоғысындағы көріністерді т.б. ашып көрсетуге міндетті. Сонымен бірге ол пролетариатпен бірге жүруі мүмкін және жүретін әдеби топтарға қатысты аса зор өнегелілік, сақтық, төзімділік танытуы тиіс». Сонымен, өзін белгілі бір әдеби ағымға бейімділікпен байланыстармай, партия сол кезең әдебиетінің парадигмасын жасады – ол бұқаралық пролетарлық әдебиетті жасау болды.

Ұлттық әдебиет, шығармашылық және мәдени сабақтастық арнасында қазақтың әдеби ортасында да қызу пікірталас өрбіді. Сонымен қатар Абайдың шығармашылық мұрасын

дамытуды жалғастырған қазақ әдебиеті де ұлтшыл деп жарияланды. Нәтижесінде большевиктер партиясының басты бағыты арнасында өткен қызу пікірталас барысында қазақтың әйгілі ақын-жазушылары М. Жұмабайұлы, Ж. Аймауытұлы, А. Байтұрсынұлы, М. Дулатұлы, К. Кемеңгеровтерге ұлтшыл деген айып тағылды. Қазақстанның ресми коммунистік баспасөзі Сәкен Сейфуллиннің шығармашылығын аса жоғары бағалады. Атап айтқанда, 1923 жылы оның «Асау тұлпар» атты өлеңдер жинағы шыққаннан кейін «Известия Киргизского областного комитета РКП (б)» басылымындағы мақалада ақын шығармашылығына тұңғыш қорытынды жасалды. «Бұл жинақтың аса жоғары құндылығы, – делінген мақалада, – біз оның мазмұнын жылдан-жылға мұқият бақылап, оның авторының... қырғыз (қазақ – авт.) әдебиетінің дамуын пролетарлық идеологиямен жақындасу тұрғысынан жаңа бағытқа, жаңа жолға қандай қиындықпен қойғанын көріп отырғанымызда» [6].

1989 жылы «Простор» журналында жарияланған топтамада келтірілген фактілер Мағжан Жұмабаев шығармашылығын замандастарының жоғары бағалағанын дәлелдейді. Атап айтқанда, сол құжаттарға сүйенсек: «1923 жылы Түркістан мемлекеттік баспасы Мағжан Жұмабаевтың шығармаларын жариялауға талпыныс танытқан. Екінші басылымның Сұлтанбек Құджан-оғлы жазған алғысөзінде былай делінген: «Қырғыз (қазақ) әдебиетінде құрметті орынға лайықты деп есептеп, Мағжан Жұмабаевтың өлеңдерін басып шығардық. Автордың поэзиялық шығармаларымен оқырмандар таныс. Әдеби тіл жаңадан қалыптасып келе жатқан жерде жаңа әдебиетті жандандыру ісінде Мағжандай ақындардың еңбегі зор екені аян. Түркістанда әлі күнге дейін көшпелі малшы халықтың іскерлік хат алмасу мен баспасөз үшін лайықсыз деп танылған қырғыз (қазақ) тілі Мағжанның өлеңдерінде оралымды, бай, таза, жеңіл және әбден өңделген тіл ретінде көрініс табады. Сондықтан біз Мағжанның өлеңдерінде саяси мазмұннан гөрі әдеби жағына көбірек көңіл қойдық. Сондықтан оқырман марксистік көзқарасқа қайшылық кездесетін жерлеріне назар аудармауы тиіс. Ал басты назарын өлеңдердің әсемдігі мен көркемдігіне, образдылығына (бейнелілігіне) аударып, олардың тарихи мәніне үңілгені жөн...» [7].

Мемлекеттік Ғылыми Кеңестің Қырғыз Ғылыми Комиссиясының В. Брюсовқа жолданған хатында Мағжан Жұмабаев жайында былай деп жазылған: «Жұмабаев сөзсіз қырғыздың айқын әйгілі ақыны..., дарынын дамытуға қолайлы жағдай туғызса, болашақта ол атақты ақын болуы мүмкін. Қырғыз Ғылыми Комиссиясының Төрағасы сипаттағандай, ол «Біздің болашақ Пушкиніміз» [8].

20-шы жылдардағы ең қуатты әдеби ұйым 1925 жылдың қаңтар айында ВАПП аясында құрылған Орыс пролетарлық жазушылар қауымдастығы (ОПЖП – РАПП – русская ассоциация пролетарских писателей) болды. РАПП өмірінде белсенді қызмет еткендердің қатарында А. Фадеев, Ю. Либединский, В. Ставский және сыншылар Л. Авербах, И. Гроссман-Рощин, А. Селивановский, В. Ермилов, Ж. Лелевич болды.

1928 жылға дейінгі кезеңде РАПП сансыз көп әдеби топтардың бірі ғана болған, бірақ осы кезеңнің өзінде рапптықтар әдебиетті партия басқаруы тиіс деген пікірді жақтады. РАПП мүшелері өнердегі партия саясаты мәселесін «пролетарлық революция ісіне қызмет ету» тұрғысынан қарастырды. Олар «(партиялық орыс басылымдарының тиісті бағанының көмегімен) оқырманның мінез-құлқын коммунизмге бағыттап ұйымдастыра-тын жазушыларды басты назарға қоюды; ең жақын жолдастарды пайдала-нып, оларды Пролетарлық әдебиет қатарына тартуды; (цензура және негізінен сол партиялық орыс басылымдары, баспалары мен сыншылары көмегімен) реакциялық және жалған серіктес әдебиетпен аяусыз күрес жүргізуді» талап етті [9].

РАПП Пролеткульттің айқын социалистік және нигилистік үрдістерін жалғастырып, тіпті оларды күшейте түсті. Ол өзін тек пролетарлық жазушылар ұйымы ретінде ғана емес, партияның әдебиеттегі өкілі ретінде жариялап, өзіне қарсы шыққандарды партияға қарсы шыққан деп қарастырды. «Құс жолы» атты баспа органы бар Қазақ пролетарлық жазушылар қауымдастығы (ҚазАПП) да осы ұстанымда болды. Жоғарыда аталған альманах «буржуазиялық» және «ұлтшыл» әдеби қайраткерлерді сынға алудың негізгі құралына айналды. Мысалы, Мағжан Жұмабаев бастамасын көтерген қазақ жазушыларының «Алқа»

атты әдеби қауымдастық ұлтшылдықтың белгісі, алашордалықтардың қайта бас көтеріп, кеңестік құрылысқа зиянын тигізгісі келетін қозғалыс ретінде танылды (өкінішке қарай, ол сол күйі ұйымдастырылған да, тіркелген де жоқ). Шығармашыл зиялы қауымға қарсы қуғын-сүргінді негіздеу үшін большевиктер "Алқа" қауымдастығын ҚазАПП-тың саяси қарсыласы деп жариялады. Ал шынтуайтында "Алқа" XX ғасырдың басындағы таза шығармашылық бірлестік болған, оның қызметі өз елінің жоғын жоқтап, халықтың мұңын мұндайтын, шығармашылығында ұлттың рухани мәдениетіне сүйенетін, ғасырлар тереңінен келе жатқан мемлекеттілік идеяларын сақтауға тырысқан шынайы отансүйгіштерді біріктіруге бағытталған еді.

1927 ж. күзінде "Советская степь" газетінде "С.К." деген лақап атпен жазылған мақалада: «шығарманың саяси бағыты оның авторының белгілі бір ағымға жататындығымен анықталады. Алдын-ала есептеу бойынша ұлтшыл авторлар 14 атау басып шығарған... Ұлтшылдардың авторларының саны айтардықтай көп (Байтұрсынов, Әуезов, Дулатов, Кемеңгеров, Омаров, Абай, Жұмабаев) ... Ұлтшылдар қазақтың даласы мен халқын таптық мәніне назар аудармай әсірелеп мақтайды, ал шын мәнінде олар өз қаламын кеңес өкіметіне қарсы бағыттап отыр», – делінген [10].

Сәкен Сейфуллин өзінің "Қазақтың көркем әдебиеті туралы" атты мақаласында социалистік, пролетарлық әдебиет ұстанымын жақтайды. Атап айтқанда, ол: «Қазір қазақ әдебиетінде екі бағыт айқын анықталды. Бірі – байлардың, ұлтшылдардың бағыты, екіншісі – пролетарлық бағыт. Жазушылардың арасында тұрақсыздары бар. Олардың өз бет-бейнесі жоқ, олар бір жақтан бір жаққа құлай береді. Бірақ жылдан-жылға тұрақсыздар саны кеміп бара жатыр. Олар еңбекшілер табы жағына шығады... Өйткені қазақ әдебиетінің келешегі еңбекшілер табымен байланысты», – деп жазады. Сейфуллиннің пікірінше, «Әдеби пікірталасты жалпы кеңестік әдебиетке күйе жағу үшін пайдаланатындар да бар. Ұлтшылдардың мақсаты түсінікті, олардың дәлелдері басынан-ақ белгілі. Мысалы, Смағұл Сәдуақасовты алайық. Ол тіпті өтірік айтуға дейін барған. Смағұл былай дейді: «Бейімбет те, Сәкен де, әсіресе, Сәкен марксизм негіздерін жетік білмейтін жазушылар. Сәкен – ауылдың ескі әдет-ғұрпын сағынатын ақын. Мұны оның кітаптарының атауларының өзі дәлелдеп тұр: «Асау тұлпар», «Домбыра», «Қызыл қырандар», «Ескі ауылдың елестері»...» [11].

Пролетарлық емес жазушыларға қатты қысым көрсетілгені соншалықты, Мағжан Жұмабаев «өз қателерін мойындады». 1927 ж. 17 тамызда республикалық "Еңбекші қазақ" газетінде ол "Токсанның тобы" поэмасын жариялады. Поэмасында автор бұрын үйсіз-күйсіз жүргендерге туған жаңа күнді құшақ жая қарсы алып, өзінің енді азшылықпен – жүздің онымен емес, көпшілікпен, яғни жүздің тоқсанымен бірге болатынына сендіреді. Бұрын езгіге түскен көпшілік пен оларды аяққа таптаған (езгіге жыққан) азшылық арасына жік салмай, олардың барлығы, яғни бүкіл жүздің сөзін сөйлегенін, ал енді өзін тоқсанның сабына қосылған деп санайтынын жазған.

Алайда ақынның бұл жаңа ұстанымын республика басшылығы қабылдамады. 1927 ж. қазан айында VI-шы Бүкілқазақстандық аймақтық партия комитетінің конференциясында сөз сөйлеген Ф. И. Голощекин былай деген: "Зиялы қауым арасында «ғасырлар тоғысындағыларды» еске түсіретін қозғалыс бар. Сіздер Жұмабаевтың «Токсан» туралы әйгілі өлеңін білетін боларсыздар. Ол өзінің тоқсан жағында екенін жазады, ал көпшілік оған шын мәнінде солай екен деп сеніп қалып, алданып қалды. Олар алдымен «жүз» деп жеңіліске ұшырап, енді тоқсанды айтып отыр. Бізге жақсы іспен келгендерді арқасынан қағамыз, алайда өзгелердің тоқсанды қолдау қажеттігін көрсету үшін, біз оларды арқасынан қағып қана қоймай, арқасын ұрып жібереміз» [12].

Осы сөздерден сол кездегі шексіз заңсыздық көрініс тауып тұр. Республиканың бірінші басшысының бұл сөздері пролетарлық бағыттағы ақын-жазушылардың М. Жұмабаевты қатаң сынға алуына тағы бір түрткі болды. «Өмір мектебінің» үшінші кітабында («Есею жылдары») Сәбит Мұқанов былай деп жазады: "Әдебиетте бай-ұлтшылдық бағытпен аянбай күрес жүрді, бұл күресті ҚазАПП басқарды. 1927-1928 жылдары қазақ әдебиетінде байшылдық ұлтшылдық көріністерімен күрес өзге кездегіден қатаң болды десем, артық айтқандық болмайды. Сол

жылдары газет-журналдардың беттеріне шыққан көптеген мақалалардың тізімі, жазушылардың жиындарындағы қызу пікірталастар бұған дәлел. Әрине, бәрі оңай болды деп ойламау керек: бір жағында біз, пролетарлық жазушылар, екінші жағында – байшыл ұлтшылдар. Мұның бәрі қиын, күрделі болды, және де біздің қарсыластарымыз көбінесе тура шабуыл жасамай, бүркемеленіп әрекет жасап жүрді. Әрине, күні жақындап қалғанын сезген Мағжан Жұмабаев өзін аман алып қалу үшін: «Өз ісімді жасадым, сендердің кезегің келді. Мен бұрынғы ондықтан алыспын» [13], – деген сөзді жазуы да мүмкін болды.

Осыдан сол кезеңде Сәбит Мұқановтың өзге де көптеген пролетарлық жазушылар сияқты Мағжанның шын ықыласына, ақынның кеңес өкіметіне шын көңілмен бұрылғанына, өз шығармашылығының жаңа бетін ашқанына сенбегенін көруге болады. Алайда тағдыр оның осы жаңа беттен бастап жазуына мүмкіндік бермеді.

БКП(б) ОК және БКП(б) Қазақ аймақтық комитетінің органы болған «Партия үшін» 1928 ж. бесінші санында белгілі әдеби сыншы, қоғам қайраткері С. Тоғжановтың (1900-1938 жж.) «Қазақ әдебиеті мен сынындағы ұлтшылдыққа, тоғышарлыққа және коммунистік менмендікке қарсы» деген мақаласы шықты. Сол жылы бұл мақала "Советская степь" – «Кеңестік дала» газетінде де жарияланды. «Жуырда ғана – 3–4 жыл бұрын, – деп жазды Тоғжанов мырза, – біздің ұлтшылдарымыз өздерінің көлемді сын мақалаларында қазақ көркем әдебиетінің «жалпы ұлтшылдығын», онда таптық идеологияның жоқтығын; ... өнердің, атап айтқанда, әдебиеттің саясатқа бағынбайтынын және саяси... мүдделердің оған жат болып табылатынын дәлелдеген болатын. Қазақ ұлтшылдарының жас идеологтары Әуезов, Ысқақов, Аймауытов және К0 біздің партиялық-кеңестік баспасөзде де, атап айтқанда, "Ақ жол" газетінде де, "Шолпан", "Сана" журналдарында т.с.с. осылай жазған. ...ұлтшылдардың "теориясы" қазақ коммунистері тарапынан ешқандай қарсылық пен жоққа шығарушылық танытылмады. Қазақ коммунистері, олардың пікіріне қосылмаса да, ол идеологияны әшкерелеуді керек, қажет деп санамаған» [14]. Ол 1925 ж. дейінгі қазақтың ұлтшылдық идеологиясының «басымдығын» жайсыз болғанымен, тарихта орын алған факті ретінде атап көрсетті.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Акназаров Х.З. Формирование советской интеллигенции (на материалах Казахской ССР. 1917-1940 гг.): дис. ... канд. истор. наук: 07.00.02. - Алма-Ата, 1964. - 353 с.
2. Ақтамбеков К. Пути становления и развития казахской педагогической печати (1870-1941 гг.): дис. ... канд. пед. наук. - Алма-Ата, 1967.-305с.
3. Аманжолова Д. Казахский автономизм и Россия. История движения Алаш. - М.: Россия молодая, 1994. - 216 с.
4. Асылбеков М. Х. Индустриализация Казахстана и ее социально-экономические последствия // Мысль. - 1993. - № 4. - С. 85-90.
5. Атабаев К., Қазақ. баспасөзі Қазақстан тарихының дерек кезі (1870-1918жж.). - Алматы: Қазақ университеті, 2000. - 148 б.
6. Атабаев К. Мерзімді басылым' - XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басындағы Қазақстан тарихының дерек ретінде. - Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. -33 б.
7. Ахмедов ж. Алаш "Алаш болғанда. - Алматы: Б.и., 1996. - 224 с.
8. Балгозина Р.О. Исторический опыт государственного руководства культурным строительством в Казахстане. 1917-1937 гг.: дис. ... канд. истор. наук. - Алма-Ата, 1983. - 206 с.
9. Бержанов К.Б. Из истории культурно-просветительной и общественной деятельности учительства Казахстана (1917-1941 гг.): дис. ... канд. истор. наук. - Алма-Ата, 1951. - 419 с.
10. Бисенов Х.И. Культурное строительство в Казахстане в восстановительный период (1921-1925). -Алма-Ата: Наука, 1965. - 238 с.

Резюме. В данной статье рассматриваются отдельные вопросы ситуации, сложившейся в казахской литературе в 20-30-е годы XX века, когда вся культура, в том числе и литературное творчество, была поставлена в подчинение советской тоталитарной идеологии. В результате проявления национальной самобытности казахских писателей и поэтов были оценены как мелкобуржуазные и националистические.

This article discusses some issues of the situation in the Kazakh literature in the 20-30s of the twentieth

century, when the whole culture, including literary works, was put under the authority of the Soviet totalitarian ideology. As a result, manifestations of national identity Kazakh writers and poets were assessed as petty-bourgeois and nationalist.

Б.Н. Мауленова,
*кандидат юридических наук, доцент,
Алматы Менеджмент Университет*

СТАНОВЛЕНИЕ НАУКИ ГРАЖДАНСКОГО ПРАВА В КАЗАХСКОЙ ССР

Профессор Ю.Г.Басин в своей статье "Развитие науки гражданского права в Казахстане" подробно исследовал становление науки гражданского права в республике в советский период. Исторически первые исследования в области гражданского права восходят к начальным шагам юридической высшей школы нашей республики после Великой Отечественной войны. Они связаны с изучением путей становления и развития гражданского законодательства Казахстана, выявления его особенностей и связей с законодательством других союзных республик. Например, в статье Г.М.Степаненко, который впервые послевоенные годы заведовал кафедрой гражданского права Алма-Атинского юридического института (с 1955г. - юридического факультета Казахского государственного университета), "О текстах кодексов, действующих на территории Казахской ССР" показаны и объяснены все особенности Гражданского кодекса, действовавшего к 1955г. на территории Казахстана, по сравнению с Гражданским кодексом РСФСР¹.

Профессор Ю.Г.Басин отмечает, что с конца 50-х годов в республике образовались два значительных научных коллектива - на юридическом факультете Казахского государственного университета и в Институте философии и права Академии наук Казахской ССР. Многие научные проблемы эти коллективы решали общими силами. Следует отметить, что в 1991г. на базе института философии и права был образован Институт государства и права Национальной Академии наук Республики Казахстан.

М.Г.Масевич первая из казахстанских юристов - цивилистов защитила кандидатскую диссертацию в 1948г. в Москве в Институте права Академии наук СССР на тему: "Право собственности дореволюционного Казахстана", а в 1966г. - докторскую диссертацию в Уральском государственном университете на тему: "Договор поставки и его роль в укреплении хозрасчета".

В 1951г. в Харьковском государственном юридическом институте С.И.Меерзон защитил кандидатскую диссертацию - "Правовые проблемы приобретательной давности".

Ю.Г.Басин защитил кандидатскую диссертацию в 1954г. в Москве в Институте права Академии наук СССР на тему: "Договор подряда по капитальному строительству в советском гражданском праве", а в 1964г. докторскую диссертацию в Ленинградском государственном университете на тему: "Проблемы советского жилищного права".

Следует назвать кандидатские диссертации: Б.В. Покровского "Договоры перевозки пассажиров и багажа по железным дорогам" (1956г., Харьковский государственный юридический институт), Н.Г.Мурзина "Преддоговорный арбитраж по советскому гражданскому праву" (1963г., Институт философии и права Академии наук Казахской ССР).

К.Н.Наменгенов в 1965г. защитил кандидатскую диссертацию в Институте философии и права Академии наук Казахской ССР на тему: "Правовое регулирование рационализаторских предложений (на материалах Казахской ССР)", а в 1982г. докторскую диссертацию в Москве во Всесоюзном заочном юридическом институте на тему "Абсолютные и относительные изобретательские правоотношения".

По теме "Кредитные правоотношения колхозов в СССР" защитил докторскую диссертацию А.Т.Ащеулов (1971г., Институт государства и права АН СССР).

Диссертации М.К.Сулейменова посвящены следующим темам: кандидатская - "Ответственности за просрочку исполнения договорного обязательства по советскому гражданскому праву" (1966г., Институт государства и права АН СССР), докторская -

"Структуре договорных связей в народном хозяйстве СССР" (1980 г., Харьковский государственный юридический институт).

Г.И.Тулеугалиев в 1966г. защитил кандидатскую диссертацию в Казахском государственном университете на тему: "Правовое регулирование договорных отношений по перевозке грузов автомобильным транспортом (по материалам Казахской ССР)". У.К.Ихсанов в 1966г. защитил кандидатскую диссертацию в Казахском государственном университете на тему: "Авторские договоры на произведения изобразительного искусства".

Защита кандидатской диссертации А.Г.Диденко прошла в 1971г. в Казахском государственном университете на тему: "Гражданско-правовые формы борьбы с нарушениями хозяйственных договоров", а в 1985г. докторская - в Харьковском государственном юридическом институте на тему: "Гражданско-правовые проблемы оперативно - хозяйственной самостоятельности строительных организаций".

В связи с отсутствием с конца 70-х годов в Казахстане специализированного ученого совета по защите диссертаций по специальности: 12.00.03. (гражданское право; гражданский процесс; семейное право; международное частное право), казахстанские цивилисты по этой научной специальности защищали диссертации в центральных юридических вузах бывшего СССР, там, где существовали специализированные советы. Например, Т.Р.Кенжетаев в 1978г. защитил кандидатскую диссертацию в Московском институте народного хозяйства на тему: "Основания возмещения вреда, причиненного здоровью рабочих и служащих на предприятиях с вредными и опасными условиями труда (на материалах угольной промышленности Казахской ССР)", А.С.Михалев в 1980г. в Саратовском государственном юридическом институте на тему: "Гражданско-правовые вопросы финансирования капитального строительства", Г.Т.Осипова - кандидатскую диссертацию в 1980г. в Белорусском государственном университете на тему: «Теоретические вопросы истории науки советского гражданского права», У.М.Стамкулов в 1982г. в Свердловском государственном юридическом институте на тему: "Гражданско-правовые средства обеспечения строительства проектно-сметной документацией", Р.Б.Досанова в 1983г. в Саратовском государственном юридическом институте на тему: "Защита конституционного права граждан СССР на жилище на этапе предоставления жилых помещений", К.С.Мауленов в 1983г. в Харьковском государственном юридическом институте на тему: "Правовое обеспечение качества строительства (гражданско-правовой аспект)", М.К.Умуркулов в 1984г. в Московском государственном университете на тему: "Осуществление и защита права общей собственности".

И.У.Жанайдаров в 1984г. защитил кандидатскую диссертацию в Московском институте народного хозяйства на тему: "Правовое регулирование выселения с предоставлением другого жилого помещения по советскому жилищному праву", а в 1994г. докторскую диссертацию в институте государства и права Национальной Академии Наук Республики Казахстан на тему: "Осуществление права государственной собственности юридическим лицом".

В.А.Жакенов в 1984г. защитил кандидатскую диссертацию в институте государства и права Академии наук СССР на тему: "Личные неимущественные права в советском гражданском законодательстве и их социальное значение", Г.С.Демидова в 1985г. в Саратовском государственном юридическом институте на тему: "Гражданско-правовые вопросы ведения личного подсобного хозяйства граждан", Н.Р.Весельская в 1985г. в Харьковском государственном юридическом институте на тему: "Договорно-хозяйственные связи с участием организаций потребительской кооперации", Т.Е.Каудыров в 1986г. в Томском государственном университете на тему: "Гражданско-правовые оперативные санкции в хозяйственных отношениях", Н.Б.Грицаева в 1986г. в Томском государственном университете на тему: "Правовое положение покупателя в договоре поставки продукции производственно-технического назначения", А.У.Шакирова в 1989г. в Томском государственном университете на тему: "Правовой режим ведомственного жилищного фонда".

Лишь в 1989г. в Казахском государственном университете был создан специализированный ученый совет по защите кандидатских диссертаций по гражданско-правовой науке. В этом совете защищены кандидатские диссертации: Т.П. Иосифиди в 1989г. на тему: "Правовое регулирование подрядных отношений по капитальному ремонту производственного оборудования"; К.В.Мукашева в 1990г. на тему: "Право пользования жилыми помещениями в домах государственного и общественного жилищного фонда"; О.И.Ченцова в 1990г. на тему: "Механизм гражданско-правовых санкций в капитальном строительстве"; К.М.Ильясова в 1990г. на тему: "Структура договорных связей в агропромышленном комплексе СССР".

В период Казахской ССР публиковались научные труды по различным проблемам гражданского права, в том числе по правовым вопросам совершенствования хозяйственного механизма. Ряд работ был подготовлен двумя ведущими работниками Института философии и права Академии наук Казахской ССР Б.В.Покровским и М.К.Сулейменовым, с которыми в разных работах сотрудничали М.Г.Масевич (ныне работающая в институте законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации), Ю.Г.Басин, Н.Б.Мухитдинов. К основным результатам научных исследований нужно отнести монографии: "Правовые вопросы материального стимулирования предприятий" (1972г.), "Правовые формы хозяйственного расчета производственных объединений и предприятий" (1975г.), "Правовые формы хозяйственного расчета строительных организаций" (1978г.). В монографиях рассмотрены объективные экономические закономерности, лежащие в основе коллективной и индивидуальной заинтересованности работников, в основе хозяйственных отношений объединений, предприятий, организаций и их внутренних подразделений. Обосновывается авторская трактовка хозяйственного расчета, вскрывается механизм его функционирования, показано место и значение хозяйственного договора в системе взаимных имущественных связей предприятий и организаций. Авторами выдвигаются предложения, направленные на совершенствование управленческой и хозяйственной практики. К этому направлению исследований непосредственно примыкает ряд крупных работ, написанных учеными индивидуально с той же целью совершенствования правового механизма управления народным хозяйством: "Ответственность за нарушение сроков исполнения договорных обязательств" М.К.Сулейменова (1971г.), его же "Структура договорно-хозяйственных связей" (1980г.), Ю.Г.Басина "Материальная ответственность предприятий и организаций за невыполнение заданий и обязательств" (1969г.).²

Это, однако, не снижает важности работ, ведущихся в республике по разрешению других научных проблем совершенствования хозяйственного законодательства и хозяйственной практики. Учеными Казахстана много внимания уделялось вопросам материально-технического снабжения. Здесь также было подготовлено значительное число коллективных работ, привлечших внимание ученых и специалистов-практиков. Самые значительные из них: "Комментарий к Положениям о поставках продукции производственно-технического назначения и товаров народного потребления" (1962г.); "Правовые вопросы материально-технического снабжения предприятий совнархозов" М.Г.Масевич, Б.В. Покровского, Н.Г.Мурзина (1962г.), "Правовые вопросы материально-технического обеспечения колхозов и совхозов" М.Г.Масевич, Н.Б.Мухитдинова, М.К.Сулейменова (1969г.); "Договор поставки и его роль в укреплении хозрасчета" М.Г.Масевич (1966г.); "Преддоговорный арбитраж по поставке в советском гражданском праве" Н.Г.Мурзина (1964г.). К этим основным работам примыкает ряд статей названных авторов и их казахстанских коллег. Монографии и статьи по юридическим вопросам материально-технического снабжения в народном хозяйстве учитывались при совершенствовании хозяйственного законодательства в данной области³.

Ю.Г.Басиным, например, было опубликовано большое число работ, посвященных общим проблемам правового регулирования жилищных отношений. Среди таких работ можно в первую очередь назвать монографии "Вопросы советского жилищного права" (1963г.) и "О жилищных правах советских граждан" (1966 г., в соавторстве с И.И.Поповым). В 1987г. Ю.Г.Басиным, М.К.Сулейменовым, Р.С.Тазутдиновым был выпущен "Комментарий к

жилищному кодексу Казахской ССР". В русле данной тематики можно отметить книгу А.Г.Диденко "Право на жилье: Справочник в вопросах и ответах" (1989г.).

В 1961г. была опубликована монография А.И.Беспаловой и М.А.Ваксберга "Правовая охрана личной собственности в СССР". Авторы продолжили работу в данной области. Следует отметить исследования, проведенные А.И.Беспаловой в направлении изучения имущественных прав предприятий и организаций. Эти исследования вылились в большую серию статей, к которым обращаются сейчас все специалисты, работающие в данной области науки и практики4.

Важное народнохозяйственное значение имеет правовое регулирование творческой деятельности в области новой техники, внедрение технических достижений в производство, защита прав изобретателей и рационализаторов. Среди ученых, много сделавших в этой сфере гражданско-правовой науки, нужно в первую очередь назвать С.И.Меерзона и К.Н.Наменгенова. Работа С.И. Меерзона "Защита интересов советских изобретателей за границей" (1965г.) была хорошо известна не только в нашей стране, но и за рубежом. Ряд крупных работ К.Н.Наменгенова был издан в 70-80-е годы. Прежде всего это монографии: "Абсолютные и относительные изобретательские правоотношения" (1978г.), "Правовое регулирование рационализаторских предложений" (1974г., на казахском языке) и "Правовая охрана рационализаторских предложений" (1981г.).

ЛИТЕРАТУРА

1. Басин Ю.Г. Развитие науки гражданского права в Казахстане. - Известия Академии наук Казахской ССР, серия общественных наук, 1980, №4, С. 77-81.
2. Беспалова А.И. "Об имущественной правосубъектности министерств". В кн.: Экономика и право, вып. III. Сборник статей аспирантов и соискателей. Алма-Ата, 1968;
3. Беспалова А.И. "Право оперативного управления". - В кн.: Правовые науки и журналистика. Алма-Ата, 1969, вып. I.

П.М. Сулейменов,

саяси ғ.к., Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің доценті

МҰСТАФА ШОҚАЙ: КӨЗҚАРАС ЭВОЛЮЦИЯСЫ (САЯСИ КӨЗҚАРАС)

1986 жылғы желтоқсан қозғалысы, қазақ жастарының ұлттық сана сезімінің оянуына, және тәуелсіз ел болуымызға бірден бір себепкер болды. Әрине, тарих сахнасында тәуелсіз ел болуды аңсаған өзіне мұрат тұтқан қайраткерлеріміздің бірі М.Шоқай.

Бүкіл саналы ғұмырын өз халқының бостандығы үшін сарп еткен, Шетелдік эмиграцияның ең ірі және қазақ тарихындағы ең тұңғыш эмиграциялық күрескер Мұстафа Шоқайұлы еді (1890-1941)[1].

Біз бүгінгі таң биігінен Мұстафа Шоқайұлының азаттық үшін күрестің қазақ тарихындағы мүлдем жаңа түрі мен кезеңін бастап бергенін, оның «Жас Түркістан» сияқты журналдардың, «Түркістан кеңестер билігі езгісінде» сияқты белгілі еңбегінің оның айғағы екендігін мойындауымыз керек. Ол өзінің бар күш-жігерін, үлкен дарынын батыста Кеңес өкіметінің Түркістандағы отаршыл саясаты жөнінде әділ, турашыл көзқарас қалыптасуға, сол арқылы өз Отанына қызмет етуге арнады. Революциялық өзгерістен күткен үміті ақталмасына көзі жеткен Мұстафа Шоқай да А.З.Валиди сияқты «Россияның ішіндегі күрес мұсылмандардың құқын қамтамасыз ете алмады, әрине, бұл өкінішті-ақ, сондықтан да күрес енді халықаралық сипат алмақ. Менің мақсатым - бұл елдердің талап-тілегін әлемдік қауымдастыққа жеткізу» - деп айтуға толық құқы бар еді. Мұстафа Шоқайұлы ірі саяси қайраткер болуымен бірге көсемсөздің шебері, қабілетті зерттеуші, көрнекті ойшыл да еді. Ол өз заманында саяси-әлеуметтік қатынастарды зерттеп, ылғи өзгерісте болып жататын күрделі құбылыстарын тұтас болмысын талдап, тұжырымдап отырды. Осыған байланысты Мұстафа

бірқатар күрделі еңбектер жазды. 1917 жылы қазан төңкерісінен кейін шетелге ауып, большевиктік саясатқа қарсы күресін Мұстафа Шоқайұлы өмірінің соңына дейін тоқтатпады.

XX ғасырдың бас кезінде қазақ халқының ұлттық намысын қорғап, жоғын жоқтаған үлкен бір зиялы топ саяси күрес жолына түсті, тарихи сахнаға көтерілді. Бұл ауыр жол еді, өйткені оларға қарсы империялық күштер басым болатын. Ара салмақтық теңсіздікті бостандыққа ұмтылған халықты (оның көсемдерін де) қанды қырғынға, экономикалық апатқа ашаршылыққа, мәдени күйзеліске ұшыратты. Ақ империялық бұғауынан қутылмай жатып, қазақ халқы қызыл империяның тепкісін көруден-ақ көрді: оның жартысынан артығы жойылды, саяси көсемдерін "буржуазияшыл", "ұлтшыл", "халық жауы" деген жаламен түрмеге жапты, атты, көзін құртты[2]. Өзімен бірге олардың зор ғылыми, әдеби, тарихи мұралары да жойылды. Өздеріңізге белгілі, қазан төңкерісі алдында,

Мұстафа Шоқайұлы 1914 жылы Әлихан Бөкейхановтың тікелей араласуымен Ресейдегі мемлекеттік думаның мүшесі әрі сондағы өкілі ретінде 1916-1917 жылдары Петерборда қызмет атқарды. Астанадағы, бүкіл елдегі, әсіресе, майдандағы саяси-әлеуметтік ахуалды түсініп отырды. Ол: "1917 жылы қарашада Петербор мен Мәскеуде революция басталғалы тұрғаны белгілі еді. Патша Өкіметі елде бейбітшілік жасауға дәрменсіздігін жасыра алмады. Жұмысшылар қауымы ашықтан-ашық революциялық күреске әзірленді деп керсетті. Расында Ресейде патшалық режимнің айықпас саяси дағдарысқа ұшырауының салдарынан халықтың әлеуметтік жағдайы нашарлап кетті. Ет пен нанның, кант пен майдың жепспегендігі халықтың ызасын келтіріп, төзімін тауысты, халық қаптап көшеге шықты". Бұл, әрине, әлеуметтік жағдайды жақсартуды талап еткен, қалың бұқара наразылығының көтеріліске ұласуы еді. Осының бәрінің куәсі болған Мұстафа: "әскер, жұмысшылар топ-тобымен кетеріліске халық жағына қарай шығып кетті. Өкімет бұл қуатты қозғалысты басуға дәрменсіз еді",[3] - деп керсетті. 1917 жылы 28-ақпанда төңкеріс жеңеді. Мұстафа Шоқайұлы оны ой елегінен өткізіп, өзіндік саяси-әлеуметтік қорытынды жасап, ақпан төңкерісінің нәтижелерінен үлкен үміт күтті. Бұл төңкерісті Түркістанға, қала берді қазақ халқына бостандық, мемлекеттілік берді деп үміттеді. Ұлт азаттығы залымдардың зұлымдылығынан, өз мүддесін ойлайтындардың талауынан жұртты сақтайтын қорған болар еді. Яки, отарлық бұғаудан құтылып, еркіндікке жету саяси-әлеуметтік қатынастарды түбегейлі өзгертіп, Ресейді жайлаған түркі халықтарына демократиялық-қоғамдық қатынастарды қалыптастыруға жол ашады. Ол прогреске апарады деп тусінді. Бұлай түсінудің бір себебі, Мұстафаның өз сөзімен айтқанда, төңкеріс алдындағы "орыстық революцияшыл-демократтарының саяси көзқарасы өзге халықтар (Ресейдің қол астындағы - П.С.) өкілдерінің сол кездегі ой-пікірлеріне жақын еді. Революционерлер орыс патшалығы жойылса, мемлекет құрылымы демократиялық бағытта өзгереді деген пікір болған". Осы пікірді айтқанда М. Шоқай: "Патшалық құлап, революцияшыл демократтар билік басына келсе, орыс мемлекетінің бізге жасаған қиянаты жойылатынына әрі басқа өлкелерде кең ауқымды "ішкі ұлт мәселесі" құрылатынына бұл өлкелерде (Түркістан) орыс қоныс аударушыларының үдере кешуі, тоқтатылатынына сенетінбіз",[4] - дейді.

М. Шоқайұлының саяси әлеуметтік көзқарасының өзгеруі бұл көп нәрсені аңғартады:

1. Патшалық Ресейдің бұратана деп аталған халықтардың қатаң езгіге салғанын сыпайылап, "қиянат" жасады деп керсетеді. Ол қиянаттың мені - отарланған халықтардың соның ішінде қазақ, ұлтын да барынша езіп әлеуметтік дамуын тежеп, Қазақстанды бүкіл Түркістанды империяның шикізат көзіне және дамып келе жатқан орыс капитализмінің рыногына айналдырды.

2. Екіншіден, ұлт мәселесі деп ұмтылғанда Мұстафа қазақ, сияқты ұлттар өзінің саяси-әлеуметтік, мемлекеттік құрылымын автономия

ретінде алады, мұның өзі бұратаналарды отарлық езгіден құтқарып, халықтық әлеуметтік халін жақсартады деп күткен еді.

3. Үшіншіден Қазақстанға орыстардың қоныс тоқтатылса, қазақ, жерін отарлау да тыйылып, қоғамдағы әлеуметтік қатынастар шиеленгені бәсендер еді деген терең ой жатыр. Мұстафаның бұл үміті ақталмады. Орыс демократтары іс жүзінде сынақтан өте алмады. Мен әділмін деп, кеуде соққан революционерлер үкімет басына келгеннен кейін орыс емес

халықтар өкілдерін биліктен шеттетіп, маңайына жолатпай қойды. Ақпан төңкерісінің нәтижесінде үкімет басына келгендердің империялық, шовинистік пиғылы қозып, ұлттық, қозғалыстарды қолдамады. Осыған орай Мұстафа: "Қазақ, арасындағы ұлттық, қозғалыстың бәріне де орыс әкімшілігі қарсы" деп жазды. 1917 жылы 10-сәуірде Ташкентке келіп, Түркістан» өлкесін жұмысшы солдат депутаттары кеңесінің құрылтай жиналысында сөйлеген халықтың социалист Никора дегеннің: "революцияны орыс революционерлерінің орыс жұмысшы солдат депутаттары жасады. Сондықтан Түркістанда барлық мекеме билігі орыстардың қолында болуы тиіс, жергілікті халық біздің бергенімізге қанағаттануы керек", деп айтқанын ашына жазады. Мұстафа өз естеліктерінде демократтардың мақтап жүрген ақпан төңкерісінің қазақ даласында әрі саяси, әрі әлеуметтік теңсіздікті күшейте түскенін көрсетеді. Түркістандағы орыс жұмысшыларды, әсіресе, солдаттарды "революция заңы" дегенді сылтау етіп, жергілікті халықтық заң алдындағы былай тұрсын, табиғи құқықтарының өзін аяққа таптап өрескел бұзып отырған. Сол уақыттағы тарихи жағдайға осындай саяси- әлеуметтік күйден құтылудың мүмкін болар жолы - ұлттық автономия алу деп есептеген.

М. Шоқайұлы автономияның мәнін былай түсіндіреді: "Түркістанның дербес ел басқаратын мекемелері мен атқару органдары, яғни заң шығаратын Парламенті және іс жүргізетін үкіметі болуға тиіс. Сыртқы саясат, қаражат, жол, әскери істер Ресей федерациясының үкіметінің ісі деп есептеледі. Оқу, ағарту жұмыстары жергілікті мекемелер заң және жер мәселелері бәрі жергілікті автономиялы үкіметтің ісі деп қаралады. Ташкенттегі орыс қаумы, - деп көрсетті М. Шоқай, - тек Түркістандағы автономиялық басқару мекемесінің ашылуына қарсы болып қоймастан, барлық түркістандықтардың орыстармен құқы тең болуына да қарсы.

Жағдайды шиеленістіріп, уақытша бермеуді ойлап, Ресейдегі мұсылман халықтары өкілдерінің біразы федерацияға кіруді қолдады, федерацияны қолдау, - деп көрсетті Мұстафа, - бұл орыс демократиясына, әсіресе, орыс революцияшыл демократтарына сену деген сөз. Ақпан революциясынан кейінгі тәжірибе оларға сенудің қажет екенін көрсеткені жоғарыда айтылды. Орыс демократтары бұрын Ресей отарлығында болған аз санды ұлттарға ұлы державалық менмендікпен қарады, жазылмайтын дерт сияқты. Оның қазіргі кездегі Ресей демократтарының іс-әрекетінен де көруге болады". Қалыптасқан саяси-әлеуметтік ахуалды талдай келе М.

Шоқай: "өз елінің бостандығын тілейтін азамат ең алдымен орыс партиясына күреске топтастыру ісіне батыл кірісуі керек", - деп түйеді.

Мұстафа Шоқай Ресейде және бүкіл елде болып жатқан әрбір өзгерістерді жетік бағылап отырды. Оны ресми деректермен, құжаттарға сүйене отырып, қазан төңкерісінің алғашқы кезеңінде-ақ Түркістанда саяси-әлеуметтік ахуалдық бұрынғыдан бетер шиеленісіп кеткенін, бұрынғы отарлау саясатының жалғасын тауып жатқанын сипаттайды. Мәселен, 1917 жылы, "Қазіргі уақытта өлкелік төңкерісінің жоғары өкімет органдарына мұсылмандарды енгізудің қисыны жоқ", - деген шовинистік бағыттары тұжырымына қарсы шықты. Осы құрылтайдың отаршылдық мәнін ашып көрсеткен Б.Тагаевтың 1927 жылғы жарияланған "Раушан гулі мен қызыл қан алғабында" деген кітабындағы "Жаңа кеңестік үкіметінің отаршылдық сипаты Кеңестердің 3-түркістандық құрылтайының қарарында бекітілді" деген тұжырымға Мұстафа да қосылды[5]. Қазан төңкерісінің Түркістан халықтарына еркіндік, әлеуметтік жеңілдік әкелмей, қайта азап әкелгенін дәлелдеу үшін Мұстафа Шоқай көбіне үкімет басындағы ресми адамдардың белгілі мәліметтерін мысал келтіріп өзінің саяси-әлеуметтік көзқарасын толықтырып отырды. Өйткені, нақты әлеуметтік жағдайды жасыруға лажды жоқ кейбір үкімет басшылары шындықты айтып жазуға мәжбүр болған. РСФСР Халық комиссарлар советінің орынбасары Т. Рыскуловтың "Төңкеріс және Түркістанның жергілікті халқы" (1925 жыл) деген [6] кітабындағы фактілерге де, Түркістан Халық комиссарлары кеңесінің төрағасы большевик Сорокиннің жазбаларында орынды пайдаланған Сорокин кеңес солдаттары мен "мұсылмандардан бәрін тартып алып, сөйтіп қана қоймай оларды өлтіріп те тастайды. Біздің солдаттарымыз қорғаудың орнына тонаумен айналысады. Мұсылман ұлтшылдары тек қана қорлауды көре тұрып, бізге қалайша достарша қарайсың? Оларды өзіміз

ұлтшыл жасаймыз", деп сол кезде Түркістан халқының әлеуметтік ахуалын сипаттаған Мұстафа Шоқайұлы Сорокиннің селемдемесін мақұлдай келе, "Түркістандағы кеңес үкіметі Түркістандық кедейлердің, Түркістандық әйелдер мен балалардың сүйегінің үстіне орныққан", - деген. Яки "Казан төңкерісі бұрынғы буратана халықтарға әлеуметтік прогресс әкелмей, қайта жаңа отарлау бұғауын әкеледі" деген тұжырымдарын растай түседі. Кеңестік Қазақстандағы әлеуметтік проблемаларға арналған "Қазақ жеріндегі ашаршылық" деген очеркінде Мұстафа Шоқай 1921 жылғы қазақ қоғамының үлкен дертке, қатты ашаршылыққа ұшырауының басты себептерін крсетеді:

1. Жұттық салдарынан малдың қырылуы;
2. 1920 жылғы қатал қыстың ерте түсуі;
3. Пішеннің жетіспеуі, жайылымның тақырылуы.

Мұстафа — халықтың аштықтың қырылуы одан ғана емес деп түсіндірді. Қазақтың малдары жұттан ғана қырылмай, малдың қызыл Армия пайдасына тартып алудан да күрт кеміп кеткенін нанымды деректермен дәлелдеп отырады. Мәселен, БОКАК-ның Түркістан істері жөніндегі комиссияның мүшесі большевик Сафаров былай деп жазады: "Бұл жерде социалистік деректер қабылданғанымен олар сөз жүзінде қалған, ал іс жүзінде "национализациялау", "конфискелеу" деген сылтаумен жер-жерде малды халықтан зорлықпен тартып алу орын алған"[7].

Мұстафа Шоқайұлы Қазан төңкерісі қазақ даласына бостанды, әлеуметтік әділдік емес, қайта кедейлік, құқықсыздық, қырғын әкелді деп тұжырым жасайды.

Сонымен қатар Мұстафа Шоқай Қазақстандағы жұмысшы табының ұлттық құрамына тоқтайды. Өнеркәсіп саласындағы қазақтардың жоқтың қасы екенін атап айтады. Өнеркәсіпте қазақтардың кем болуының басты себептерінің бірі (Морозов 6 парт. конферен. баян.) - "орыс жұмысшылары ұлы державалық пиғыл танытады. Олар жұмысшы қазақтарды өздерімен бірге бір үйде тұруға жібермейді", "Жұмысшылар шахтада істейтін жұмысшы қазақтарды үнемі жәбірлейді. Завод комитеттерінде бірде-бір қазақ жоқ". Ұлттық қатынастарды сипаттай келе: "Ескі орыстық ұлы державалық, саясаттың тіл перзенттері... әлі күнге дейін езілген халықтарға өзінің үстемдігін танытқысы келеді, - деген қорытынды жасалады. Осы сияқты саяси әділетсіздік, адам құқын өрескел бұзу, орыстардың нәсілшілдік әрекеттерін керсететін көптеген деректер келтіре отырып, Мұстафа Шоқай қазақ халқының әлеуметтік бұғаудың жаңа теріне кезіккенін Кеңес Үкіметінің қазақстандағы жоғарыда көрсетілгендей ауыр, күрделі де шытырман, саяси әлеуметтік проблемаларды шешуде пәрменсіздік көрсетіп отырғанын шенейтеді. Ал мұның өзі ол Қазақстанның мемлекеттік құрылымына байланыстыра қарайды. Өйткені Қазақстанда шын мәнінде ұлттық-территориялық автономия жоқ деген қорытындыға келеді. Мұстафа жалпы коммунистердің басшылық етуіне қарсы емес.

Бірақ, ол: "Қазақ ұлтынан шыққан коммунистер маңызды мемлекеттік қызметке басшылық жасағанда, қазақ ұлтынан шыққан пролетарлар еді. Басқаруға қатысқан немесе тым болмаса оған ықпал жасағанда ғана жалпы Қазақстан туралы өзін-өзі басқаратын ұлттық мемлекеттік бірлігі туралы айтуға болады" [8]- деген пікір түйіндейді.

Қоғам өміріндегі ең түйінді мәселесі, осыған байланысты Мұстафа Шоқай, Кеңес Үкіметінің 20-жылдары Қазақстанда жүргізген жер саясатына талдау жасап, бұл жөнінде өз ойын айқын баяндайды. Оны да большевиктер партиясының құжаттарына, Голошекиннің баяндамасына сілтеме жасай өз ой-пікірлерін білдіреді. Голошекин: "Бізге жаппай жерге орналастыру (қазақтарды) жөніндегі жобаларға патшалық болмаса да бәрі бір кедейлер бұдан ешқандай пайда көрген жоқ"[9] дегеніне ой жүгірте отырып, Мұстафа Шоқай оның себебін - қазақтарға тек жарамсыз жердің тигендігінен, құнарлы, сулы жерлердің орыстар иелігінде қалып отырғандығынан іздейді". Шындығында оның бұл ойында үлкен шындық бар еді.

Әлеуметтік қатынастардың үлкен бір саласы - рухани қатынастар. Оны өркендетудің бір жолы - халық ағарту ісін дамыту. Бұл үшін ең алдымен жастарды оқыту, мектептерді ашу қажет. Бірақ, 20-шы жылдардың аяғына дейін Қазақстанда бұл салада өнімді еш нәрсе істелмеген. 1911 жылы орыс-қазақ мектептерінде бір оқушыға он жеті сом жұмсалса, 1926-1927 жылдары - жеті сом жетпіс тиын, яғни екі есе аз жұмсалған. Оның үстіне, "Қазақ болса,

ал орыс мектептерінің 28 проценті үймен камтамасыз етілген. Мұстафа Шоқай міне осындай статистикалық мәліметтерді ескере отырып, қазақ мектептерінің мүшкіл халімен қатар оқыту ісіндегі теңсіздікті көре білген. Мәселен, Сырдария губерниясында қазақтар халықтың 79 процентін құраса да ондағы мектептерде оқитын қазақ баласының үлесі 6 процент болған. Ал орыстар, т.б. еуразиялық ұлттардың үлесі 95 процент бола тұрып, оқитын балалар үлесі 53,2 процентке жеткен.

Мұстафа Шоқайұлы, міне, осындай деректерді дәлелдеп көрсетеді. Тәуелсіздіктің жаршысы болған Мұстафа Шоқайдың басты мақсаты Ресей отарындағы бүкіл түркі халықтарының азаттығы еді[10].

1936 жылы Берлинде Түркістан жастарының алдында сейлеген сөзінде Шоқай: "Түркістан жастары, бірлесіңдер! Сендердің бірліктерің, сендердің бір-біріңе күш қосуларың еліміздің бағытына қызмет етпек. Мұны ешқашан ұмытпандар! Бәріміздің қабылымыз - өзіміздің ата жұртымыз, еліміз Түркістан болмақ! Түркістан үшін өлу, Түркістан үшін жан беру бәрімізге бір мақсат, бір махаббат уазифа болмақ. Мұны ұмытпау керек!"[11] - деген.

Тоталитарлық жүйенің бірден-бір ерекшелігі - ел ішіндегі құрылысқа қатысты ресми биліктің пікірінен өзгеше көзқарастық болмауы. 20-30 жылдары қалыптасқан осындай жағдайда қоғамдық өмірде болып жатқан түбегейлі өзгерістерді сыни көзқарас тұрғысынан талдауға алған жалғыз басылым "Яш Түркістан" еді. Егер біз жоғарыда көрсетілген мәселелерге XX ғасырдың соңындағы биліктен емес, Мұстафа Шоқай белсенді саяси қызметте болған 20-жылдардың тұрғысынан көз салар болсақ, әрине, Мұстафа айтқан идеялар толық негізді болғандығын аңғарамыз".

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ибрашұлы С. Отаршылдықтың озбырлығы// "Ақиқат", 1995.
2. Әлімжанұлы С. Мұстафа Шоқай Түркістанның қилы тағдыры. Алматы, 1992ж, 109б.
3. Мұстафа Шоқай. Аталған кітап, 123б.
4. Сонда, 156б.
5. Тағаев Б. Раушан гүл мен Қызыл қан алқабында. М., 1927.
6. Рысқұлов Т. Төңкеріс және Түркістанның жергілікті халқы. Т., 1925.
7. Қара: // Правда, 1920, 20 маусым.
8. Тәкенов Ә. Түркістан кеңестер билігінің астында. Алматы, 1993.
9. Қара: // Еңбекші қазақ, 1328, 1-3 қаңтар.
10. Мұстафа Шоқай. Аталған кітап, 96-97б.
11. Мұстафа Шоқай. I том. Алматы, 1998, 20б.

Б.М. Аташ

Философия ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

М.И. Таңжаров

Философия ғылымдарының кандидаты,

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті,

Атырау қаласы

ТҮПШАМАНИЗМ МЕН АЛҒАШҚЫ ДІНИ СЕНІМДЕРДІҢ КІРІГУІ

Шаманизм – алғашқы діни сенім элементі болып есептелетін байырғы алғашқы қауымдық құрылыс дәуірінен бері жалғасып келе жатырған мифоритуалдық күрделі синкретизмдік жүйе. Оны кейбір көзқарастар арнайы діни сенім деп түсіндірсе, қайсібір ұстанымдар белгілі бір сенімнің құрылымындағы толықтырушы элемент, оның практикалық қырына қажетті модус ретінде бағалайды.

Шамандық сенім өзінің болмысы жағынан шындығында, адамзат танымының сенімдік-сезімдік деңгейі және дүниетанымының өз дәуіріндегі жетістігі бола отырып, көпқызметті құрылым ретінде сақталған-сабақтасқан құбылыс, әрі көне сенімдердің бірі. Оның пайда

болғанына кейбір деректер бойынша жиырма мың жылдай уақыт болған. Оның құрамында алғашқы діни сенім элементтері мен халықтық медицина айшықты орын алады. Сондықтан оның мистификациялық қырлары көп жағдайда іс-тәжірибеде оңтайлы пайдаланылуға ыңғайластырылған, әрі сенім санасын қанағаттандырып отырған.

Түркі-Қазақ даласындағы шаманизмнің тарихи-генезистік дамуы турасында нақты айғақтар мен уақыт кезеңдері еш жерде нақты көрсетіле бермейді, бірақ бұндай ұзақ дәуірді жіктеу тарихшылар арасында шамамен тұспалдау бойынша жүргізіледі және тарихи-мәдени үдерістерге байланысты қарастырылады, яғни, бұның өзі жобалау мен модельдеу бойынша жүзеге асады. Шаманизмнің түркі-қазақ даласына енуі, мүмкін осы сахарада пайда болуының дамуы мен өркендеуін біз шартты түрде мынадай кезеңдерге жіктеп алып, оның, әзірге, алғашқы дәуіріндегі алғашқы діни сенімдермен арақатынасын ашуды жөн көрдік: 1. Әлемдік шаманизмнің пайда болуы; 2. Оның түркі-қазақ жеріне енуі; 3. Шаманизмнің ренессанстық дәуірі; 4. Бақсылық пен ислам дінінің жарыспалы өмір сүруі; 5. Шаманизмнің қазақ сахарасындағы жойылуы; 6. «Неошамандыққа талпыныс».

I Алғашқы кезеңге тоқталатын болсақ, ондағы діни сана мен психологиялық-бейсаналылық құрылымдардың белгілі бір айқындалған мотивтері мен қызметтерін ашып көрсету қажеттілігіне байланысты: «ол неліктен және қалай адамзат танымын қанағаттандырып отырды, өз кезегінде қандай қызметтер атқарды, табиғат пен адам арасындағы байланыстар мен қатынастарды қалай атқарды, сайып келгенде, басқа да алғашқы діни сенімдермен қалай кіріктірілді-үндестірілді?» деген сауалдар ұсына отырып, оған мәдени-тарихи-философиялық талдаулар арқылы дін философиясы тұрғысынан экспликациялар жасауымызға болады.

1. Тотемдік-фетиштік рухтандыру-антропоморфтандыру құрылымынан кейінгі панпсихизмнің адамға проекцияланатын рухтық әсері. Тотемизмнің өзін шартты түрде; пайда болуы, өрлеп тұрған шағы, басқа сенімдермен кіріктірілуі, рәміздік түрде ғана сақталуы және жойылуы деп бөліп көрсетуімізге болады. Өрлеп тұрған шағында, адамзат сол тотем хайуанаттарын қастерлеп, оларды бәрінен, тіпті адамдардан да асқақтандырып апарып, құдайландыруға дейін жеткізді. Бұл тұста, ол өзінің таза күйінде, адамдандырылған құдайлық сапаларды бойына жинақтады, осындай зоокалатрия табиғатағы белгілі бір хайуанмен туыстық қарым-қатынас орнатуға ұмтылдырды. Бұдан әрбір тайпа мен одақтар өздерінің тотемдерін таңдай бастады, кейіннен, ол аса құрмет тұту сезімімен жабдықталып, белгілі бір халықпен генетикалық тұрғыдан байланыстырылды. Тотем белгілі бір деңгейде, білгілі бір дәуірлерден кейін өзінің құдыреттілігін адамға ауыстыруға тиіс болған сыңайлы, ендеше, адамзат, оны сол табиғи күйінде қалдырып, оған қарағанда адамның әлдеқайда саналы және «беделді» екендігіне байланысты, оның орнына өзін (адамды) аренаға шығарғысы келді. Осы орайда шамандар, орын ауыстыруға тиімді субъектілер ретінде тандалды, демек, сол тұста шамандар тотемдердің басты қарсыластары-бәсекелестері болды. Бірақ тотемизм түбегейлі жоғалып кеткен жоқ, құдыреттілік билігі шамандармен бөлісілді де, ол шамандық сеніммен кіріктірілді. Дегенмен екі сенім арасында ішкі қайшылықтардың дәурені өткен соң, тотем шамандарға жәрдем беруші, оған көмектесуші ретінде бәсекелестік аренасында беделінен сәл-пәл айрыла бастады, қастерлілігімен «бөлісті» деп те айта аламыз. Сайып келгенде, адам сол хайуаннан өзінің артық екендігін сезді және оны дәлелдегісі келді. Осы артықшылықты артығымен орындай алатын шамандар екенін адамзаттың діни танымы бірте-бірте түйсінген тәрізді.

Табиғаттағы өзіндік даму мен тіршілік белгісінің болуы, қозғалыс пен өрлеудің көріністері фетишизм сенімінің қалыптасуы мен дамуын туғызып, кейіннен, ол табиғаттың әрбір элементіне табыну мүмкіндігіне ие болып, өзін-өзі кеңейте түскен еді. Фетиштерді бастапқыдағы антропоморфтандыру, келесі кезекте оны рухтандыруға қарай ойыса түсті. Бірақ көп жылдардан кейін фетиштердегі рухтардың шынайы байқалмауы діни танымның ақиқатқа ұмтылушылық қырын қанағаттандыра алмады, кейіннен, ол көп халықтарда жеке құдайлармен теңесті. Бұл нұсқаның даму ізін және жалпыланған үлгісін кейінгі пантеизмнен анығырақ көруімізге болады. Фетиш антропоморфтанғанмен, рухтанғанмен, адамға теңесе

алмайтындығы түсінікті. Одан іздеген рух пен қасиеттілікті адамдар өздерінен іздеуге кіріскенмен, бұны адамдардың барлығы орындай алуы да мүмкін емес болды деуімізге болады. Бұл жерде шамандық туралы айтылған: «Бастапқыда жеке бас шамандығы болды. Жер жүзіндегі барлық нәрсенің рухы бар. Жаксы рухтармен дос болып, жаман рухтардан аулақ болу үшін бұл рухтар әлемімен байланыс жасауға мәжбүр болатын. Адам өзі және өзінен күштірек бір адамның көмегімен бұл әлемге бет бұрады» деген пікір де[2,146.], түптеп келгенде, адамзаттың жансыз рухты жанды рухпен алмастыру сәтін бейнелеп тұрған тәрізді. Сондықтан, арнайы тылсым рухты, «қасиетті» адамдар қажет болды, әрине бұл да шамандар еді. Ал шаман, кейіннен, кейбір фетиштерді өзіне бағындыра бастады, мәселен, бақсының асатаяғы, жаңбыр жаудыру т.б.

Демек, тотемдік-фетиштік рухтың тұтасымен адамға көшірілуі қажеттілігі арта түсті. Адамға көшірілмеген дәуірде, байырғы халықтар мен ұлыстар оған деген сенімдерін жоғалта бастаған да тәрізді. Сондықтан, шамандық белгілі бір жазықтықта, бастапқыда, осы фетишизм мен тотемизмнің баламалық негізінде туды деп айта аламыз. Яғни, фетиштердегі панпсихизм мен гилозоизмнің дәуірін аяқтауға шамандар ықпал етті және оны тұтасымен өзіне көшіріп алған сыңайлы. Өзіне осы «міндеттемені» алған шаманға да үлкен жауапкершіліктер жүктеле түсті. Ол жай ғана саналы немесе ақылды, парасатты емес, сезім мен сенім бірлігінің тылсымдығына көтерілген тұлға ретінде өздерінің шамандық қалпын жетілдіре беруі тиіс еді. Егер, шаман олардан артық болмаса, ол халықтық діни дүниетанымды қанағаттандыра да алмайтындығы түсінікті жайт. Шаман, өзінің бейсаналы және саналы болмысы арқылы фетиштік-тотемдік рухтардан әлдеқайда биік болуы тиіс болғандығы үшін ғана емес, сонымен қатар өзінің ішкі дүниесінің болмысы арқылы шыңдалып, өмір тәжірибесінде дәлелденгендіктен, сенімдер аренасындағы сәйкес «мәртебесіне тағайындалған» деп пайымдауымызға болады. Яғни, экзогенді және эндогенді факторлардың бірлігі арқылы қалыптасып шықты.

2. *Әлемдік мистификациялық үрейден қорғану қорғаушы-адамға трансформацияланған түрде, үрейден азат болудың «жаңа» формасы болып шықты* дей келе, оны былайшы дәйектеп көрсетуімізге болады. Көптеген еркін ойшылдар атап өткендей, діннің пайда болуы адамның табиғат алдындағы үрейінен туғандығымен әзірге келіссек, тек қазіргі жетілген діндердің ғана емес, бастапқыда алғашқы діни сенімдердің де пайда болуына осы қорқу ықпал еткендігі түсінікті жайт. Бұл үрейдің архетиптік сарқыншақтары бүгінгі таңда да күн күркірегенде, күн мен ай тұтылғанда т.б. жағдайларда да сақталып қалғандығын ешкім жоққа шығара қоймас. Үрей тек өзі-үшін үрей ретінде сол күйінде үнемі сақталып қалған жоқ. Ол тұтас әлемді мистификациялап жіберді. Сан мыңдаған жылдар бойғы үрей адамзатты алаңдатты, оның еркіндігі мен асқақтығын шектеп келді, тіпті экзистенциалды күйге көшірілді. Осыдан сол үнемі мазалаушы үреймен (М. Хайдеггер айтқандай) күресу қажеттілігі пайда болды (мысалы, Эпикурдағы үрейлерден азат болудың алгоритмі). Демек, күшейіп бара жатырған үрейден қорғану мен құтылу оны түбегейлі болмаса да барынша азат ету қажеттілігін туғызды. Осы тұста «үрейден азат етушілер», яғни, шамандар пайда болды немесе олар таным қажеттілігінің сатысы ретінде қалыптасты. Ендеше, азат болуға жетудің ізденісі мен танымының нәтижесі шаманизмге келіп тірелген сыңайлы. Себебі, үрейден азат етуші міндетін өзіне жүктеген шаман, сол азаттықты орындай алатын болғандықтан ғана, осы тұста, *шаман* атанды. Себебі, шаман табиғат тәрізді тылсым немесе жансыз емес, *Өзінің* биологиялық түрі, ол да *Өзі* сияқты «адам» болғандықтан, ол сенім аймағы үшін барынша тиімді болып шықты. Бақсы діни сенім эволюциясында тек әлемдік мистификациялық үрейді жеңу қызметіне ғана «тағайындалған» жоқ, барлық жалпы үрейлерден қорғаушы қызметін атқаруы тиіс деп табылды. Үрей шаманға тасымалданып қана қойылған жоқ, сол үрейді жеңуі тиіс шаман оны өзіне «жұтып қойды». Демек, шаман болмаса, үрей одан әрі сақталып, дамып, жетіле түсер еді және оның бүгінге дейін архетиптерде ғана емес, санада да сақталып қалуы ғажап емес еді. Үрейді өзіне тасымалдаған шаман, оны адамзаттың тарихи тұтас санасында әбден жойылып, ұмыт болғанша мәңгілік өзінде сақтап тұруға «тағайындалған» дей аламыз, белгілі бір деңгейде солай болған да сияқты. Демек, шаман сол дәуірлер үшін үрейден азат

болудың «жаңа» бір формасын жасап берді, ол кейіннен, тіпті өлім мен ауру үрейін де жоюмен шұғылданып, бұл мақсатында да адамзатты сан мыңдаған жылдар бойы қанағаттандырды деп пайымдай аламыз. Бұл үдерістің бағдарын: «Табиғат нанымнан құтылған адам енді жылан, бүйі арбау, сөз қуатымен ауруды емдеу ғана емес, күн жайлату, көкке, жерге, аспанға ықпал жасауды да үрдіс ете бастайды. Бұл табиғат дінінен монотеизмге өтудің бастапқы сатысы болған. Шаманизм көп тәңірге сиыну (фетишизм) мен монотеизм аралығында тұрған наным», - деп сипаттаған пікірлер де [3,131б.] біздің пікірімізді қуаттай түседі.

3. Бұл – «*Үрейі бар әлемнен*» азат болу волюнтаризмінің қорғаныш тетігіне осылай айналғандығын ұсына отырып, беталысты былайша түсіндіріп өтпекпіз: әлемнен үрейленуді дәуір түсінігі тек санада деп ұғынбады, әлемнің өзі – *Үрейлі* деп білді немесе әлем өздігінен үрей туғызатын тылсым құбылыс деп танылды. Ішкі субъективті үрей, объективтендірілген еді. Шаман еркінің маңыздылығы да осы тұста анығырақ байқалады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Шаманизм. sovershenstvo.kz/world/of/perfection/429/.
2. Иылдырым И. Көне түрік фольклорындағы өлеңдер мен мақал-мәтелдер. -Шымкент, 2010.-120 б.
3. Қазақ бақсы балгерлері. Құрастырған Ж. Дәуренбеков, Е. Тұрсынов.-Алматы: Ана тілі, 1993.-224б.

Резюме. В данной статье рассматриваются историко-философские корни шаманизма. Авторы определяют место шаманизма в первобытном обществе анализируют мистическо-мифологические характеры.

Summary. In this article examined historical and philosophical roots of Shamanism. Authors determine the location of Shamanism in primitive society analyse mystic-mythological characters of shamanism.

К.Б. Баудиярова,

кандидат исторических наук, доцент, КазНУ имени аль-Фараби

РОЛЬ ВНУТРИСЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ В СТАБИЛИЗАЦИИ СЕМЬИ И БРАКА

Семья как социальный институт возникла одновременно с формированием общества, она развивается самостоятельно, но семейные отношения находятся в тесной связи с обществом, так как не существует вне общества и окружающей среды. Поэтому институт семьи у народов Казахстана, как и других стран мира тесно связан с их историей, что адекватно проецируется и по отношению к коренному казахскому этносу.

Несомненно, отлаженная и жизнеспособная система внутрисемейных отношений оказывает огромное влияние на стабильность браков. Равноправие членов семьи – супругов, детей, стариков и внуков также стабилизирует семейно-брачные отношения.

Поэтому в данном научном сообщении мы хотели бы затронуть значение молодой невестки в указанном выше процессе, так как значение других членов семьи, включая молодого супруга, представляется привычным и отлаженным.

Невестке, пришедшей в незнакомую ей среду, не всегда просто привыкнуть к новой семье, к принятым и устоявшимся в ней традициям и порядкам. Поэтому требуется естественный переходный период психологической адаптации молодой невестки. И здесь незаменима помощь матери жениха – свекрови невесты. Именно она во многом формирует новую, семейную жизнь молодой женщины. Если свекровь и невестка находят общий язык, разумно решают возникающие проблемы, тогда в доме будет царить счастье, а авторитет семьи только повысится. В обратном случае, может возникнуть недопонимание, натянутые отношения, конфликтная ситуация, которые могут сказаться на стабильности семейных отношений, привести к распаду брака молодоженов.

Данный нежелательный сценарий во внутрисемейных взаимоотношениях может особенно зримо проявляться в семьях, где сын является единственным или младшим, с семьей которого родители планируют жить в дальнейшем. Неудивительно, что в последние десятилетия происходит увеличение количества молодых людей, находящихся на полном попечении и довольствии своих родителей, с которыми они фактически проживают в одном доме или квартире. Такая ситуация может продолжаться от полугода до нескольких лет или до глубокой старости представителей старшего поколения. В принципе, собственное жилье должно быть обязательным условием нормального функционирования семьи, ценность которой не поддается денежному выражению. Проживание с родителями может привести к тому, что нередко у них деформируется представление об ответственности за свою семью, за его благополучие, отсутствует стремление к самостоятельности. Таким же является слабо выраженная родительская привязанность к своему малышу с момента его рождения, так как присмотр и воспитание его переложены на бабушек и дедушек. Именно такая инфантильность приводит, в конце концов, к постоянной череде недоразумений и конфликтов, которые нередко заканчиваются разводом супругов [1, с. 63].

Упомянутая нами выше сложная и тяжелая обстановка может оказывать негативное влияние на подрастающее поколение. Поэтому, представителям как молодого, так и старшего поколений необходимо правильно выстраивать внутрисемейные отношения, основанные на уважении родителей и прав молодых членов семьи.

По казахской народной традиции умение невестки правильно приготовить и разливать чай считалось показателем ее домовитости и гостеприимности. Ее манеры при растилании дастархана, встрече гостей, рассаживании за столом, движений по комнатам, а также голос и манера речи – должны были показать уровень воспитанности и умелости, достигнутой ею в новой семье. Именно в таких ситуациях гости могли судить о правильных взаимоотношениях свекрови с невесткой в семье и доме. Обычно мудрая свекровь могла так воспитывать свою невестку, чтобы последняя понимала ее с полуслова, по жестам или по взгляду. Положительные черты, свойственные невестке являются важными не только для свекрови, но и для новой ей семьи. Поэтому, распространенное в народе выражение «Қыз күнінде бәрі жаксы, жаман қатын қайдан шығады» (До замужества все девушки хороши, так откуда появляются дурные жены) – исходит от изменений, происходящих в психологии, характере невесты после замужества уже в новом доме, семье, где немаловажно влияние свекрови. Мы специально останавливаемся на этом аспекте для того, чтобы показать, что правильное выстраивание взаимоотношений в семье может благоприятно сказаться на благополучии молодой семьи. В обратном случае, как свекровь, так и невеста не смотря на любовь к сыну-супругу, могут дестабилизировать семейные отношения [2].

Формирование взаимоотношений в казахской семье нового типа в первую очередь характеризуется улучшением положения невестки в складываемых новых отношениях с «қайын журтом» (родителями и близкими супруга). Современные невестки равноправно участвуют в семейных делах, и даже высказывают свое мнение, тем самым стремятся занять достойное место в системе внутрисемейных отношений. На наш взгляд, этому способствуют следующие обстоятельства:

- * наличие высокого социального статуса, связанного с высоким образовательным уровнем (среднее специальное – колледж, высшим – институт, университет или академия), наличием постоянной престижной

- профессии и хорошо оплачиваемой работы;

- * продолжительность пребывания в родительской семье супруга;

- * рождение детей (от одного до нескольких);

- * чуткое и внимательное отношение супруга.

В наши дни отношения между невесткой и стороной мужа складываются по-иному. Нередко невестка может называть младших братьев или родичей супруга по именам, которое не распространяется на свекра, свекровь и старших братьев, сестер и родственников по мужской линии. В отличие от северных, восточных и центральных регионов Казахстана в

южных и западных областях республики, преимущественно с преобладанием казахского населения положение современной невестки отличается более сильной сохранностью народных обычаев и традиции. Так, невеста не должна показывать оголенные части своего тела старшим, должна носить длинное платье рукавами, а голову покрывать платком. Также она должна приветствовать мужа, его родителей, старших братьев и родственников с традиционным уважительным поклоном, правильно приготовить угощение для гостей, при этом она сама с мужчинами за общим столом не сядет. Это же относится к другим. Чтоб уметь слушать наставления старших, принимать их должным образом, тоже нужно самосознание. Так, казахская келин никогда не будет перебегать дорогу мужчинам или пожилым людям [3, с. 125-126].

Необходимо отметить доброжелательное отношение старшего поколения, оказываемое невесткам и зятям. Мужчины и женщины имеют свое веками устоявшееся место в семье. Нельзя забывать того, что у всех изучаемых нами этносов сохраняется уважительное отношение к матери, которое многократно возрастает в отношении многодетных женщин. Не случайно народная мудрость «Алып – анадан туады» (Богатыря рождает мать) звучит как наставление для потомков. Невестка также является олицетворением матери, и поэтому важно, чтобы ее свекровь дала ей хорошее воспитание. При рассмотрении внутрисемейных отношений необходимо помнить эту ее особую роль.

Таким образом, на основе материалов исследования мы выявили следующие факторы, оказывающие значительное влияние на стабильность браков. Во-первых, наличие этнических ценностей, например, уважение к старшим членам семьи. Их реализация происходит в процессе воспитания молодого поколения и накопления практического опыта человеком. Данное обстоятельство характерно для семей, где проживают представители старшего поколения, которые бережно сохраняют национальные традиции и передают их молодому поколению. Во-вторых, стабильность брака и формирование семейных ценностей зависит также от влияния этнической среды, в которой выросли сами супруги. Так, высокий уровень стабильности браков в районах с моноэтническим казахским населением можно объяснить традициями прочных, крепких семей и

благоприятным влиянием их на молодоженов. Старшее поколение стремится контролировать молодых, чтоб не произошел разлад в семье. Те молодые супружеские пары, которые допускают отход от принятых в данной среде норм поведения, испытывают трудности при общении с социумом, близкими и родственниками, что в конечном счете может способствовать возникновению конфликтной ситуации, привести к разводу, разрушению семьи, к искалеченным детским судьбам.

ЛИТЕРАТУРА

1. Калыш А.Б. Внутрисемейные конфликты и разводы в современном Казахстане. – Алматы: Арыс, 2013. – 160 с.
2. Полевые материалы автора, Жамбылская и Южно-Казахстанская области, 2008-2015 г.
3. Калыш А.Б. Семья и брак в современном Казахстане. – Алматы: Арыс, 2013. – 464 с.

Түйіндеме. Отбасы – шағын мемлекет, әлеуметтік институттардың бір бөлігі. Отбасында бала мен жасөспірімдер әлеуметтенуден өтіп, Отанға деген сүйіспеншілік сезімі тәрбиленеді. Оның моральдық, әлеуметтік-экономикалық жағынан жақсы дамуы неке тұрақтылығына, ішкі отбасылық қатынасқа өз әсерін тигізбей қоймайды. Неке тұрақтылығына бірден-бір әсер ететін фактор қазіргі келіндердің жағдайы. Қазіргі таңда келіннің білім дәрежесі мен жалақысының жоғары болуы, бірнеше баланы дүниеге әкелуі, жұбайының қамқорлығы, қайын жұртымен қарым-қатынастың басқаша қалыптасуына әкелген. Қазақстанның оңтүстік өңірінде, жергілікті халықтың көбірек шоғырланған аймақтарында әліде болса келіндердің жағдайына байланысты бұрыннан қалыптасқан дәстүр сақталған. Неке тұрақтылығының беріктігіне жоғарғы буынның өкілдерінің әсері, моноэтникалық аудандардағы отбасы құндылығының сақталуы әсер етеді.

Резюме. Семья как часть социального института, представляет собой микроячейку государства. Здесь происходит социализация детей и подростков, воспитывается любовь к Родине. Ее полнокровное

моральное, социально-экономическое развитие напрямую связано со стабильностью брака, на которое оказывают прямое влияние внутрисемейные отношения. Одним из таких действенных факторов стабильности брака является статус невестки. В настоящее время его воздействие напрямую зависит от ее образовательного уровня, самодостаточности заработной платы, наличия нескольких детей, надлежащего покровительства супруга, благоприятно сложившихся взаимоотношений с близкими и родственниками супруга. На юге Казахстана, с преобладающим казахским населением, до сих пор соблюдаются укоренившиеся традиции в отношении невесток. На стабильное функционирование брака оказывают влияние как представители старшего поколения, так и сохранившиеся семейные ценности в моноэтнических районах.

А. И. Исаева,

кандидат исторических наук, и.о. ассоц. профессора КазГосЖенПУ

РОЛЬ СЕМЕЙНЫХ ФУНКЦИЙ В СТАБИЛИЗАЦИИ БРАКОВ

Проблемы семьи и развития семейно-брачных отношений волнуют и общество, и государство. Поэтому, значимость выражения «Родина начинается с семьи» совершенно верна. С возникновением семьи и брака, человечество получило важнейший фактор своего развития. Как бы не складывалась судьба семьи и брака, они всегда тесно связаны с общественным строем, производственными отношениями, к тому же социальные изменения влияют на характер семейно-брачных отношений, постоянно обновляя их. Все это показывает, что стабильность семьи и брака имеют важное общественное значение. Бесспорно, разводы всегда представляют серьезную социальную проблему не только для общества, но и для семьи: супругов, их детей, близких. При этом, особую тревогу представляет то обстоятельство, что рост и распад брака в республике имеет тенденцию увеличения из года в год. Если по Казахстану в 1950-е годы распадалась каждая сотая брачная пара, в 1980-е годы – каждая четвертая, то с 1990-х годов – уже каждая третья.

Этнографическое изучение проблем семьи и брака у казахов и контактирующих с ним этносов имеет большое значение как для науки, так и для интересов повседневной жизни. Современные достижения этнографии представляют для исследователей социума и этнографической науки ценные новые сведения. Однако, не должно возникнуть ложного понимания, как-будто этнографы досконально изучили рассматриваемый нами аспект. Дело в том, что научные изыскания, проводимые как в нашей республике, так и в странах ближнего и дальнего зарубежья открывают все новые грани в проблемах стабильности или конфликтности семейно-брачных отношений, обновляют наши представления о них.

В независимом Казахстане, переживаемой тяжелый переходной период к рыночной экономике, историко-этнографическое и этносоциологическое изучение сложных проблем семьи и брака весьма актуально. Понятно, что для поступательного развития страны и общества, необходима стабильность семьи и брака. И это особенно важно в условиях нашего полиэтнического общества, когда исследование поставленных нами вопросов помогает постичь общее и особенное в семейном быту различных этносов, включая казахского.

Интерес к проблемам семейно-брачных отношений напрямую связан с уникальностью данного социального института. Не только демографическая значимость, но и сохранение стабильности брака становится темой государственной важности. Свидетельством тому может служить проект стратегии современной гендерной политики, разработанной Национальной Комиссией Казахстана по делам женщин и семейно-демографической политике при Президенте Республики Казахстан совместно с Правительством республики, а также поручение главы государства Н.А. Назарбаева о разработке общенационального плана мероприятий по укреплению семейных отношений, морально-этических и духовно-нравственных ценностей в Республике Казахстан на 2015-2020 годы [1].

Этой же цели служит инициированный Лидером нации в 2013 году новый праздник – День семьи, который отмечается повсеместно в республике каждое второе воскресенье

сентября. Целью праздника, как подчеркивается в соответствующем Указе главы государства, является обращение внимания общественности стран на многочисленные проблемы семьи. «День семьи подчеркивает важность семьи, как основной ячейки современного общества, существенно влияющей на социально-экономическое развитие любого государства, включая демографическую политику», – отмечается в Указе [2].

Поэтому исследование факторов стабильности и конфликтности браков, мотивов и причин разводов, судеб детей и подростков в неблагополучных семьях, является одной из важнейших задач многих общественных наук, включая этнологию, социологию, демографию, юриспруденцию, психологию, педагогику.

В стабильном развитии семейно-брачных отношений необходимо учитывать влияние следующих значимых факторов: социального, этнического статуса супругов, среды проживания, материального положения, уровня культуры и образования, нормы поведения. Они зависят от возможностей членов семей, их человечности, ответственности. Как правило, семья в качестве фундаментальной ячейки общества играет важную роль в социальном, общественном развитии. Поэтому взаимоотношения между членами семьи основываются на особых обязательствах. Такое содержание определяется различными функциональными детерминантами, которые многогранны: а) они напрямую связаны с обществом; б) имеют ярко выраженную социальную направленность; в) благодаря им не только осуществляется, но и обеспечивается многообразная жизнедеятельность семьи, направленная на ее полное функционирование.

Перечисленные выше положения, осуществляемые в сфере семейной деятельности, имеют не только общественную, но и индивидуальную направленность. В зависимости от объективных и субъективных факторов, прежде всего половозрастного, психофизиологического состояния индивидов, основных этапов семейной жизни, обеспечения полнокровной ее жизнедеятельности, а также других ее составляющих, конкретные функции семьи могут расширяться или сужаться, выступать главными или вспомогательными. В то же время многочисленные функции семьи, которых более десяти, находятся в постоянном взаимодействии и нарушение деятельности некоторых из них может привести к общей дестабилизации семьи [3, с. 23].

К числу основных функций семьи, без которых невозможно представить ее полнокровное существование, можно отнести следующие: репродуктивная, воспитательная, хозяйственно-экономическая, культурно-досуговая, эмоциональная, сексуальная. Среди них важнейшими являются четыре – потому что, на наш взгляд, они являются определяющими в жизни семьи, включающими в себя все то общее, что присуще почти всем семьям, тогда как все остальные функции – производные или подчиненные им. С другой стороны, семья как жизнеспособный социальный организм может осуществлять свою полнокровную деятельность лишь при едином взаимодействии всех основных ее функций.

Например, репродуктивная направлена на биологическое воспроизводство общества, а также удовлетворение потребностей супругов в детях. Главной целью воспитательной функции является социализация молодого поколения, прежде всего удовлетворение потребностей в родительстве, контактах с детьми и их воспитании, самореализации в детях. Хозяйственно-экономическая функция нацелена прежде всего на поддержание физического здоровья членов общества и получение хозяйственных и материальных-бытовых услуг одними членами семьи от других, в первую очередь, несовершеннолетними и нетрудоспособными ее членами.

Естественно, значительное место не только в жизни семьи, но и общества принадлежит культурно-досуговой функции, которая способствует не только духовному развитию членов семьи, но и полнокровному обеспечению рационального досуга, развлечения, отдыха и т.д.

Несомненно, на стабильное и полнокровное функционирование семьи оказывает непосредственное влияние образовательный уровень супругов. Для подтверждения данного фактора, приведем показатели по рассматриваемому нами региону. По сравнению с 1989 г. значительно возросло количество обучающихся. Так, за годы суверенного развития нашей

республики в южном регионе несколько раз увеличилось количество учебных заведений, в том числе средних специальных и высших учебных заведений. Например, по данным Института экономических исследований ERI на 2 сентября 2014 г. в Южно-Казахстанской области функционировали 65 колледжей и 12 высших учебных заведений: среди них Южно-Казахстанский государственный университет имени М.О. Ауэзова, Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави, Академический инновационный университет, Южно-Казахстанская государственная медицинская академия, инженерные, музыкальные и педагогические вузы. Аналогичные показатели по Жамбылской области составили соответственно 49 и 5, Алматинской – 40 и 3, по Кызылординской – 23 и 4 [4].

В Послании Лидера нации к народу Казахстана в 2005 г. было подчеркнуто: «Страна, не умеющая развивать знания, в XXI веке обречена на провал. Мы должны сформировать кадровый задел для высокотехнологичных и наукоемких производств будущего. Без современной системы образования и современных менеджеров, мыслящих широко, масштабно, по-новому, мы не сможем создать инновационную экономику.

Необходимо принять адекватные меры, направленные на развитие технического и профессионального образования на всех уровнях.

Задача казахстанских вузов – предоставлять образование на уровне мировых стандартов, а дипломы ведущих из них должны быть признаваемы в мире. Они обязаны это сделать.

Мы должны гарантировать каждому казахстанцу реальную возможность получения высшего образования.

В целях создания единой системы финансирования обучения студентов из бюджета поручаю Правительству увеличить объем предоставляемых образовательных грантов на 50% за счет числа образовательных кредитов» [5, с. 19].

Установление социального контроля над процессами обучения, воспитания и развития молодого поколения является одним из важнейших социальных функций общества. Жители нашей республики обладают необходимыми документами – дипломом, аттестатом, а также в соответствии с приобретенной специальностью находят свое место в социуме. Это должно содействовать повышению социального статуса человека.

Процесс образования способствует знакомству молодежи, возникновению общих интересов, к пониманию задач, стоящих перед ними. Равный уровень образованности супругов сближает их интересы, помогает верно оценить культурные и семейные ценности. Таким образом, образование является важнейшим фактором стабильности брака.

Осуществление перечисленных выше функций, направленных прежде всего на удовлетворение разнообразных потребностей членов семьи, полностью зависит не только от общества, но и, в первую очередь, от взаимоотношений всех членов семьи, а они, как известно, определяются степенью взаимного уважения, понимания, поддержки, помощи, сопереживания.

Таким образом, на стабильность браков влияют социальные, хозяйственно-экономические, материально-бытовые, культурно-образовательные, досуговые и пр. отношения. Из них особое место занимает экономический фактор, усиливший свое влияние со второй половины 1980-х гг. в связи с политикой перестройки. В начале 1990-х гг. в связи с переходом на рыночные отношения населения республики, сельские жители ощутили тяжелые последствия неустойчивого экономического фактора на семейно-брачные отношения. С переходом к рыночной экономике часть мужчин из числа молодого и среднего поколений потеряли источник постоянного дохода, что отрицательно сказывается на бюджете семьи. Данное негативное обстоятельство напрямую отразилось на стабильности браков, стало тяжелым испытанием для супружеских отношений. Во-первых, семьям стало трудно противостоять объективным и субъективным сложностям. Во-вторых, семейный кризис сильно отразился на семьях с низким образовательным уровнем, слабым социально-профессиональным статусом. Произошли изменения в традиционных социальных статусах супругов. Переходный период привел к усилению этих трудностей. Не все смогли с достоинством пройти данный этап, все это повлияло на сложившиеся отношения в браке и семье.

Түйіндеме. Баяндаманың басты мәселесі отбасылық-некелік қарым-қатынасқа назар аударылған, осы әлеуметтік институттың ерекшелігімен тікелей байланысты. Мұнда оның демографиялық маңыздылығына ғана емес, сонымен қатар мемлекеттік маңызға ие отбасы тұрақтылықты сақтау қарастырылған. Отбасының әсері – репродуктивті, тәрбиелік, экономикалық, мәдени-тынығу, білім беруші қызметтері қазақстандықтардың отбасы-некелік қатынастардың тұрақтылығына әсер ететіндігі қарастырылады.

Резюме. В докладе основное внимание уделено проблемам семейно-брачных отношений, которые напрямую связан с уникальностью данного социального института. Показано, что не только демографическая значимость, но и сохранение стабильности брака становится темой государственной важности. Прослеживается влияние различных семейных функций – репродуктивной, воспитательной, экономической, культурно-досуговой, образовательной на стабилизацию современных семейно-брачных отношений казахстанцев.

ЛИТЕРАТУРА

1. Выступление Президента Казахстана Н.Назарбаева на церемонии награждения победителей Национального конкурса «Мерейлі отбасы» // Казахстанская правда. – 2014. – 20 сентября.
 2. Указ Президента Республики Казахстан от 1 марта 2013 г. № 511 «О внесении изменений и дополнений в Указ Президента Республики Казахстан от 20 января 1998 года № 3827 «О профессиональных и иных праздниках в Республике Казахстан» // inform.kz/rus/article/2539336.
 3. Ганцкая О.А. Семья: структура, функции, типы // Советская этнография. – 1984. – № 6. – С. 16-28.
 4. Социально-экономическое развитие регионов Казахстана [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.economy.kz/analytics/968/9652> (дата обращения 02.09.2014 г.).
 5. Послание Президента Республики Казахстан 2005 г. Казахстан на пути ускоренной экономической, социальной и политической модернизации. – Алматы, 2005. – 97 с.
- Сведения об авторе:
1. Исаева Алия Исаевна. Кандидат исторических наук, и.о. ассоциированного профессора Кафедры истории Социально-гуманитарного факультета Казахского Государственного Женского Педагогического университета.
 2. Служ. тел.: 8-727-3799533; сотовый: 8-702-3988854.
 3. Название статьи: Роль семейных функций в стабилизации браков.

Ы.Қ. Мамекеева, аға оқытушысы,
С.С. Айтжанова, пед.ғыл.кандидаты, аға оқытушы,
Қ.И.Сәтбаев ат. ҚазҰТЗУ

САЛТ-ДӘСТҮРІН СҮЙЕ БІЛЕТІН АЗАМАТ БОЛУ ҮШІН, ЕҢ АЛДЫМЕН, ТӘРБИ – ТАНЫМНЫҢ КӨЗІ – ПАТРИОТТЫҚ САНА

Ата заңымызда және басқа да маңызды құжаттарды айқындағандай жеке тұлғаның ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар негізінде қалыптасуы мен дамуы, оның кәсіби жетілуі үшін қажетті жағдайлар жасау, білім алуы және жан-жақты жетілуі, ана тілің, ұлттық салт-дәстүрлерді сақтауы, ақпараттану, денсаулығын нығайту сияқты құқықтарын іске асыру – мемлекеттік саясаттың негізгі тармағы болып табылады.

Білім беру – ұлтық сапаны қалыптастырудың, мәдени-тілдік мүдделерді жүзеге асырудың құралы ретінде мынадай басты төрт функция атап көрсетілді: таратушылық (этникалық-ұлттық қоғамдастықтың тұтастығы мен жаңғыруын қамтамасыз ету); дамытушылық (ұлтық сананы қалыптастыру және дамыту); саралаушылық (адамның, этникалық топтардың ұлттық-мәдени қажеттіктерін айқындау); ытымақтастырушылық (мәдениеттердің өзара бірлігін, өзара кірігуін, өзара байытуын, жеке тұлғаның әлемдік және ұлттық мәдениет жүйесіне байлауын қамтамасыз ету).

Білімді адам ғана тарихи және мәдени дәстүрлерді ұстана алады. Ол өзінің белгілі бір қауымдастық пен халыққа қатыстылығын сезінеді, оның бойында мәдени қажеттіліктер:

адамгершілікке, ойлы іс-әрекетке, сұлулыққа, жоғары- рухани бастауларға құлшыныс қалыптасады.

Тұлғаның туған тілі мен төл мәдениетін терең біле отырып өзге тілді меңгеруі, көп мәдениетті тануы – бұл оның рухани дамынуының кепілі бола алатындағын айғақтайды. Шын мәніндегі Қазақстан патриоты қай ұлттың болсын азаматынан өзіне тең тұлғаны көреді.

Патриоттық сананы қалыптастырудағы негізгі міндет – патриоттық құндылықтарға саналы оң қарым-қатынаст қалыптастыру, Отандық: Қазақстанның мәдениетін, тарихын, фольклорын, салт-дәстүрін сүйеге және құрметтеуге тәрбиелеу, мемлекеттік рәміздерді білуді насихаттау, елдің жетістіктері үшін жауапкершілік пен мақтаныш сезімін дамыту болып белгіленеді.

Тәрбиенің ғылыми-теориялық негіздегі аспектілерін объективті түрде танытатын қоғамдық орын – мектеп. Тәрбиелік таным отбасында ата-ананың тәрбие мәдениеті мен әлеуметтік жағдайына, өмірге деген көзқарасына қарап танылатын болса, қоғамдық ортада мектепке дейінгі мекемелерден бастап, жоғарғы оқу орындарына дейін әдептілік – әдемілік, этика-эстетикалық танымы, салауатты өмір салты, ұлтжандылық, отаншылдық, қарым-қатынас мәдениетінің таным көздері тағылымтану мен тұлғалық таным аясында меңгертіледі. Жас ұрпақты тәрбиелеу проблемаларына көңіл бөлуді күшейту, Қазақстан Республикасында балалар мен жастарға тәрбие беру міндеттерін шешудегі тәрбие үдерістеріне барлық субъектілердің іс-қимылдарын келістіруді ұсынады.

Сондай-ақ, рухани-адамгершілік негізінде өзінің міндеттерін түсінетін және қабылдайтын, өмірді және өзін, өзінің іс-әрекеттерін рухани-адамгершілік нормалары тұрғысынан дұрыс бағалауға қабілетті толық тұлғаны тәрбиелеу, өзін-өзі, өзінің қабілетін, рухани-адамгершілік тұрғысынан өзін-өзі дамыту және жетілдіру мүмкіндіктерін тану жолдары айқындалады. Тәрбиенің басым бағытының берілуі, тұлғаның өз ұлтының, халқының лайықты өкілі, өз тілін, тарихын, адамгершілік, рухани, отбасылық, еңбек дәстүрлерін тасымалдаушы ретінде қалыптасуына жағдай жасау, өскелең ұрпақты туған жерін сүйіспеншілік рухында, үлкендерді сыйлауға, табиғатқа құндылықпен қарауға тәрбиелеуге ықпал ету мәселелері бүгінгі күнгі тәрбие жұмысындағы қажеттіліктердің ең бастысы болып табылады. Ақыл-ой тәрбиесі, отбасы тәрбиесі, еңбек және кәсіби тәрбие бағыттары бүгінгі күннің қажеттілігіне сай мазмұнды қамтитынын ескергеніміз жөн.

Ұлттың бүгіні де, болашағы да тәрбиелі ұрпаққа байланысты. Қандай да бір ұлт өз алдына дербес өмір сүруден қалаларда ең алдымен ұлттық киімнен, бітім болмысынан, одан кейін салт-дәстүрінен жерітін көрінеді. Ең соңында өзінің ана тілін ұмытады екен. Ұлтымызға тән асыл қасиеттерді жастарымыз толықтай бойға дамытып, сүйекке сіңіре алмай отыр. Түрі қазақ, түсінігі басқа осынау ұрпақ кесірінен қазақ халқы бұрын-соңды болмаған рухани құлдырауға ұшырауда. Бүгінде жастар арасындағы жағымсыз әрекеттер көбейді, ата-аналарын қарттар үйіне, шараналарын жетімдер үйіне тастаудан шімірікпейтін жандар пайда болды. «Сүйекке таңба, бетке салық...» дейтін ұғымдарды мүлде жоғалтып алдық. Осылардан құтылудың негізгі жолы – уақыт тезінен өткен ұрпақ тәрбиесінің пәрменді құралы халықтық педагогиканы жандандыру, уақыт тезінен өткен дала данышпандарының тәрбиелік қағидаларын, ұстанымдарын басшылыққа алу деп білеміз.

Өркениеттік азаматтық және тұлға аралық қатынастардың қалыптасуына жағдайлар мен әлеуметтік алғы шарттар жасау болып табылады. Патриоттық қасиет – бұл адамгершілік тәрбиесінің негізгі бір тармағы, адам бойындағы негізгі құндылықтар болып табылады. Халқымыздың бойындағы патриоттық құндылық ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырған заңдылық тұрғысынан да қарастыруға болады. Көне түркі даласынан заманынан бастау алған патриоттық құндылық Күлтегін жазбаларында былай деп суреттелген: «Елтеріс қағанның алғырлығы, еліне деген сүйіспеншілігі Күлтегіннің қанына ана сүтімен сіңгенді». Патриоттық құндылық ана сүтімен даритын ең киелі ұғым екенін түсінеміз.

Ғылыми деректерге зер салатын болсақ, патриотизм ұғымы XV ғасырдың басында француз халқының ұлттық бағыттары Жанна д'Арк ұлтының тәуелсіздігі үшін басқыншыларымен күресіп, өз Отанының дербестігін сақтап қалуды көздеген ұлы жеңістің нәтижесінде пайда болды десек, артық айтпаған болар едік. Басқа да елдердегі патриотизм де

француз еліндегідей сырттан келген жаулап алушыларға, әртүрлі жаман пиғылдарға қарсы күрес тұрғысынан сипатталады.

Өмір ағымы талап етіп отырған жаңа қоғамға лайықты саналы, білімді, үйлесімді жетілген жеке тұлғаны дайындау бүгінгі мектеп алдында тұрған негізгі міндет. Осыған байланысты ЖОО болашақ мамандарды дайындалуда оқу-тәрбие жұмыстарын жан-жақты толықтырып, халықтық тәлім-тәрбиенің озық үлгерімен сабақтастырып қайта қарап шығу, бойында еліне, жеріне деген сүйіспеншілік сезімі дамыған азамат тәрбиелеу бүгінгі күн талабының өзекті мәселелерінің бірі болып отыр.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Қазақстан – 2050» жолдауында : «Оқушылардың қазақстандық патриотизмге, шығармашылық жағынан дамыған жеке тұлға ретінде тәрбиелеу қажет. Бүгіннен бастап ұлттық мінез-құлық, биік талғампаздық, төкапарлық, тектілік, білімділік, биік талғам, ұлттық намыс қасиеттерін сіңіріп қалыптасуымыз керек», -делінген.

Отан сүю , патриотизм деген ұғымдар мектепке, үйге, жақынына, туған қаласына деген сүйіспеншіліктен басталады.

«Елдің елдігін оның тарихы, әдебиеті, салт-дәстүрі сақтайды» деген ұғымды бастау етіп алатын болсақ, патриотизмге тәрбиелеу үрдісін шартты түрде мынадай іс-шараларға бөлуге болады:

- * Тілді құрметтеу;
- * Ұлттық салт-дәстүрді зерделеу;
- * Елдің тарихы мен мәдениетін оқып зерттеу;
- * Ата-бабалар өсиетін орындау;
- * Жер байлығы мен табиғатты қастерлеу.

Адам бойында патриоттық сезімнің қалыптасуына отбасы тәрбиесі әсер етеді. «Ел болам десең , бесігіңді түзе» - дейді ұлы жазушы Мұхтар Әуезов. Біздің халқымыздың тәрбие тәсілдері мен тәжірибелері көп. Халқымыздың ғасырлар бойғы қалыптасқан салт-дәстүр, әдет-ғұрып үлгілері мен өнегелері соның айғағы. Елін сүйген адам сол елдің салт-санасын, мәдени мұрасын қастерлеп, өнеге тұтуы тиіс. Мектептер мен өзге де оқу орындарының басты міндеті – ұлттық және жалпы азаматтық құндылықтарды игеруге қабілетті, ғылым мен тәжірибе жүзінде терең білім ала отырып, жеке тұлға болып қалыптасуға дайын ұрпақ тәрбиелеу.

Жастарымыздың бойында елжандылық, жоғары ізгілік пен адамгершілік сезімдерді жан-жақты жетілгенде ғана Қазақстандық патриотизм сезімі асқақтай түседі.

Жас ұрпаққа ұлттық тәрбие берудің бағдарлы идеялары еліміздің Президенті Н. Назарбаев мемлекеттік идеология мәселесін ұдайы есте ұстауымызды ескере келе былай деп жазды: «Бес арыстарымызға арналған тарихи зерде кешенінде мен қазақстандық отаншылдық сезімін тәрбиелеуге көңіл бөлген едім. Қазақстанда тұратын әрбір адам осы елдің перзенті ретінде сезінбейінше, оның өткенін біліп, болашағына сенбейінше біздің жұмысымыз ілгері баспайды...». Сондай-ақ ұлттық салт-сананың өмірдегі қолданылмалы көріністері: рәсімдер, рәміздер, ырымдар, тыйымдар, жөн-жоралғылар, діни уағыздар, сенімдер, кісілік рәсімдері, перзенттік парыз, адамгершілік борыш, ұрпақтық міндет арқылы іске асырылып, ұлттық қасиеттерге айналады. Жастардың ұлттық қасиеттері: меймандостық, кісілік, сыйласымдылық, имандылық, кішіпейілділік, кеңпейілділік, салауаттылық, тіршілікке бейімділігі, өнерпаздық, шешендік, ақынжандылық, сыпайылылығы, мәдениеттілігі, т.б. қасиеттері арқылы ерекшеленеді.

Жастардың бойына ұлттық құндылықтарды құрметтеуге, сақтауды тәрбиелеуде белгілі әлемдік, отандық ғалымдарымыздың еңбектеріне тоқталып өтелік.

Белгілі педагог К. Ушинский «Халықтың (этностың) тәжірибесінде педагог та жоқ, педагогика да жоқ» - дейді. Ал Аристотель «Біз бала тәрбиелеуде халық тәжірибесіне сүйенеміз» деп жазады.

Жастар бойында ұлттық патриотизмді дамыту әр мектептегі, ЖОО-дағы мұғалімнің , оқытушының тәрбиесінің де маңызы зор.

Өткен ғасырдағы көрнекті ағартушы-педагогтарының, соның ішінде Ш.Уәлиханов, А. Құнанбаев, Ы. Алтынсаринның, халық қаһарманы Б. Момышұлының шығармалары, ой-тұжырымдамалары жастарды тәрбиелеуде үлкен ой тастайды.

Әрбір мәдениетті, білімді адам өзінің кәсіптік, дүниетанымдық деңгейін ұлттық мәдениетпен ұштастыра білуге міндетті. Мәдениетті болу үшін білімді болу міндет. Білімді болғанмен ұлттық мәдениетті игермеген болса, ондай тұлға ұлт алдында мәңгірт, мәдениетсіз болып көрінеді де, халықтың наразылығына ұшырайды. Кәсіптік мұрагерлік әдеп (мәдениет) сақталған жерде дамыған дарынның мәдени жемістері көрінеді.

Білім беру мен тәрбиелеудің мақсатын айқындау үшін қазақ білімпазы Ж. Аймауытовтың мына сөздерін еске алған жөн. Ол мектеп бітіріп шыққан соң бала бүкіл әлемге, өзгенің және өзінің өміріне білім жүзімен ашылған саналы ақыл көзімен қарай білсе, міне, білімдендірудің көздейтін түпкі мақсат осы. Мектеп осы бағытта баланың келешекте жетілуіне мықты негіз салуы керек» деген екен.

Ойымызды қорыта келе, құрметті ұстаздар қауымы. Бала бидің сөзін естеріңізге түсіргім келеді:

«Жерден ауыр дегенім – ақыл-білім,

Судан терең дегенім – оқу-ғылым, Оттан ыстық дегенім – адамның өмірі, Көктен биік дегенім – шәкіртің көңілі!» - осы ойды дамытуда ақиқат шындықпен іштей бірлік тауып, үйлесімді жұмыс жүргізілсе, сіз жүргізген тәлім-тәрбие, білім нәтижелі болмақ. Ұстаз үшін еңбегінің жемісін көруден артық бақыт жоқ!!! Қазіргі күннің талабы – білімді ұрпақ тәрбиелеу.

Білім тіл арқылы беріледі, ол адам баласын өркениетке жеткізтін ұлы күш.

“Тегінде, адам баласы адам баласына ақыл, білім, ар, мінез деген қасиеттермен озады” ұлы ақын Абайдың сөзі барлық уақытта өз мәнін жойған емес. Озық ойлы білімді адамдар заманның, қоғамның дамуына, өзгеруіне өз үлесін қосады, ал осы озаттардың дамып, қоғамға пайдалы болғандары ана тіліне, жан ұясы, отанына деген махаббатынсыз көзге елестетерліктей де һәлге де жете алмайды. Бұл себепті адам баласының бесігіне арналған махаббаты – елдің көркеюіне жалғыз кілт болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. С.Ғ.Тәжібаева. Мектепте тәрбие жұмысын ұйымдастыру технологиясы. – Алматы: «Ғылым баспасы», 2003.
2. С.Ғ.Тәжібаева. Жоғары оқу орындарында тәрбие жұмысын ұйымдастыру әдістемесі. – Алматы: «Ғылым баспасы», 2004.
3. С.Ғ.Тәжібаева, Г.И.Қалиева. Жоғары оқу орындарында тәрбие жұмысын ұйымдастыру тұжырымдамасы. – Алматы: ҚазҰПУ, 2005.

Abstract. The motherland is not a mere lump of earth. When we desire her progress, we have to promote the progress of the people who dwell therein... ©Sri Sathya Sai Baba

Obviously, position and success of any country in worldwide arena is defined by its entire parts such economics, science and infrastructure, therefore individual development of every inhabitant is incomparably significant, because they make up all these factors mentioned before. It would seem ridiculous, if it was not true, but this will make a sense only when people love and respect their homeland, when they speak their language and cherish their culture!

Резюме. Родина, по задумке своей, не просто большой участок земли и, если мы хотим, чтобы она таковой оставалась, неотъемлемым фактором является развитие каждого её жителя... ©Сатья Саи Баба.

Роль каждой страны во всем мире определяется уровнем развития ее экономики, науки и инфраструктуры, именно по этой причине самосовершенствование ее граждан играет важнейшую роль, так как всё вышеперечисленное зависит, что не удивительно, от каждого проживающего в государстве. Следующее звучало бы неуместно, не будь это правдой, но прогресс людей в какой-либо сфере деятельности возможен лишь тогда, когда народ пропитан любовью к своей колыбели, когда он чтит и лелеет язык, традиции и культуру своих предков!

ФИЛОСОФИЯ НЕЗАВИСИМОСТИ: ИДЕЯ «МӘНГІЛІК ЕЛ» И ИДЕОЛОГИЯ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНА

СЕКЦИЯ № 4

ДЕШТІ ҚЫПШАҚ КӨШПЕНДІЛІГІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ

Сатершинов Бақытжан Меңлібекұлы

философия ғылымдарының докторы, доцент

ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты

Бектенова Мадина Кенесарықызы, PhD докторант

ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты

Ортағасырларда Шыңғысхан бастаған түркі-моңғол тайпаларының шапқыншылығы және Алтын Орда империясының салтанат құруы ең ірі тарихи айғақтардың бірінен саналады. Ерлік пен елдіктің үлгісін көрсеткен бұл дәуірдің көшпенді өмірсалтын жиырмасыншы ғасырдың отызыншы жылдарына дейін сақтап келген қазақ халқының тарихи санасынан берік орын алғаны анық. Мұның айшықты типтік көрінісі ноғайлы цикліндегі батырлар эпосынан байқалады. Қазақ халқының санасында «дала еркіндігінің алтын ғасыры» ретінде сақталып қалған бұл кезең немесе «алтын заман» шын мәнінде бүкіл еуразиялық көшпелі өркениеттің тарихи дамуындағы оның кульминациялық кезеңі, апогейі, шырқау шыңы еді. XV ғасырдың екінші жартысынан бастап Ұлы дала ғана емес, бүкіл Шығыс барлық саладан, әсіресе ғылым мен технология саласынан алғанда Батыстан артта қала бастады.

«Бұл шапқыншылық пен Алтын Орда империясының құрылуы феноменін қайта бағалау оңайға соға қоймайды. Ол Еуразияның саяси картасын қайта жасап шыққандай болды және көптеген ғасырлар бойы бұл шапқыншылықтың жаңғырығы әлемдік тарихтың құлағында қалып қойғандай болды. Дүниетанымдық және идеологиялық түсініктердің кешенді жиынтығы ретіндегі шыңғысшылдық материалдық «әлемдік» тәртіпті өзгертіп қана қоймай, Еуразияны мекен еткен көптеген халықтардың қоғамдық санасында идеалдық және рухани тұрғыдан алғанда төңкеріс жасады» [1, 236 б.]. «Ясы» әдеттік заңдар жинағы және «Қарадан шығып хан болмайды!» деген императив Шыңғыс әулеті тұқымдарының саяси билігін заңдастырып берді.

Белгілі шығыстанушы В.П. Юдиннің пікірінше, «шыңғысшылдық түркі-моңғол халықтарының тарихындағы қайталанбас ерекше құбылыс емес. Кезеңдік және типологиялық тұрғыдан алғанда, мысалы, Оғыз туралы аңыздарды сонымен бір қатарға қоюға болады... Баяғы өткен замандарда даланы «оғызшылдықтың кернегені туралы да нық сеніммен айтуға болады» [2, 20-21 бб.].

В.П. Юдиннің еңбегінде Ноғай ордасы Дешті Қыпшақтағы «ең көшпелі құрылым» ретінде сипатталып, олардың бұрынғы дала еркіндігінің алтын ғасырын аңсап, қалалық бағдарға қарсы бағыт ұстанғаны айтылады [2, 55 б.]. Ноғай ордасының құрамындағы ру-тайпалар (маңғыттар) кейін көшпелі дәстүрді ұстап қалған қазақтардың Кіші жүзінің құрамына енді (Қасым хан мен Хакназар хан тұсында). Ал Қазақстанның оңтүстік шығысында

орналасқан, кейінірек қазақтың Ұлы жүзінің этнокомпонентін құраған ру-тайпалар арасындағы отырықшы және көшпенді бағдар ұстанған үрдістердің күресі бастапқыда Шағатай ұлысын, кейін Моғолстан мемлекетін ыдыратуға әкеліп соқты. Бұл туралы XIV ғ. ортасы мен XVI ғ. басындағы Оңтүстік-Шығыс Қазақстанның саяси және әлеуметтік-экономикалық тарихына арналған зерттеу жазған К.А. Пищулинаның еңбегінде біршама терең

жазылған. Қазақтардың нағыз көшпелі халық екендігі осы өмір тәртібінен туындаған «қазақылық» феноменінен айқын аңғарылады.

Бұл феномен белгілі мәдениеттанушы Әуезхан Қодардың айтуынша еріксіз қалалық өмір мен исламның жаппай үстемдігіне қарсы реакция ретінде пайда болды [3]. Алтын Орда билеушісі Өзбек ханның мемлекет ішінде ислам дінін кей жерлерде зорлықпен енгізген деген пікір бар. Күмәнді жолмен билік басына келген Өзбек (В.П. Юдиннің пікірінше, сол кездегі тарихи айғақ пен «өзі бек» деген антропонимдік семантика оның Шыңғыс тұқымынан екендігіне күмән туғызады) Жошы ұрпақтарын қудалағанымен, дінді жақтаған Шейбан тұқымдарына ерекше қолдау көрсеткен сыңайлы. Өзбек хандары шейбан әулеті мен қазақ хандары тұқай-темір әулеті арасындағы үздіксіз созылған қырқыстың себептерінің бірі осы династиялық күреспен қатар, дінге қатысына да байланысты болуы мүмкін. XVI ғасырдың басында сеидтерге сүйеніп Мәуреннахрда дербес мемлекет құрған Мұхаммед Шейбани қазақтарға қарсы «ғазуат» соғысын жариялап, бірнеше жорықтар жасағаны тарихтан белгілі. Алайда парсы жерінен келген ислам дінінің білгірі Фазлаллах ибн Рузбихан өзбектердің ханы Мұхаммед Шайбанидің тапсырмасымен қазақтардың дінін тексергенде, олардың мұсылман екендіктерін бекітіп, пәтуа шығарған. М.Шейбанимен Мәуреннахрға кеткен өзбектердің исламды жақтаушылар екендігін тарихшы Құрбанғали Халид те қостайды, алайда мәселенің екінші бір жағы олардың біржақты фанатизмінде де болса керек. Мұны өзбек хандары өздерінің саяси мақсаттарына жақсы қолдана білген.

Ислам діні отырықшылыққа бет бұрған туыстас түркі тілдес тайпалар арасында тез сіңісіп кетті. А.Н. Веселовскийдің пікірінше, қабылдап алу сол ортадағы өзіне ұқсастықтардың арқасында жүзеге асады немесе жеңілдетіледі. Бұл пікірлерді кеңестік атеистік дәуірдегі зерттеушілер іліп әкетті. Көшпенділік ортада өздерінің өмір сүру тәртібінде бейімделген дүниетанымдық жүйе - тәңірілік діні де ислам сияқты монотеистік жүйе болғанымен, бұған қарсылық көрсетеді деп түсіндірілді немесе М.М. Әуезовтің сөзімен айтқанда «көшпелі» әлем стихиясы пайғамбарларды керек етпейді [4, 59 б.] деген ой айтылды. Алайда мұндай жекелеген бірен-саран айғақтар дәстүрлі мәдениет пен әдебиеттен байқалатын жалпы исламдық сарынды жоққа шығара алмайды.

В.П. Юдиннің айтуы бойынша, шыңғысшылдықтың енуімен «тек материалдық «әлемдік» тәртіп қана емес, сонымен қатар, идеалды, рухани тәртіп те өзгерді... Шартты түрде идеялық-психологиялық «революция» деп атауға болатын Еуразияның көптеген халықтарының, ең алдымен көшпенділердің қоғамдық санасындағы идеологиялық және психологиялық

төңкерістің мықты болғаны соншалық, жаңа дүниетанымның қалыптасуына дейін әкелді. Шыңғыс ханның, оның тегі мен ата-бабаларының шығу тегі туралы аңыздар адамзаттың пайда болуы туралы мұсылмандық аңыздарға, сонысымен әлемнің мұсылмандық картинасына енгізілді... Бұл жағдайда біз жаңа діннің құралуы туралы сөз қозғауға негіз бар деп пайымдаймыз. Бұл дін моңғол-татар шапқыншылығы тудырған дүниетаным мен идеологияның құрамдастарының бірі болды. Дүниетанымдық және идеологиялық көзқарастардың бұл жаңа кешенін біз шыңғысшылдық деп атадық» [2, 14-17 бб.], деп атап көрсетеді бұл шығыстанушы-ғалым. Қазақ халқының этномәдениеті мен тарихи өзіндік санасындағы шыңғысшылдық әсерінің қазақтар арасында күні кешеге дейін сақталып келгенін теріске шығаруға да болмайды.

В.П. Юдин түркі-моңғол халықтарының тарихындағы шыңғысшылдықтың әсерін бірнеше айғақтармен бекітеді. Мысалы, ең бастысы «хан» титулының тек Шыңғыс тұқымдары – төрелерге ғана тиесілі болғандығы. Ал қара адамның хан болуы халықтың санасында заңсыз, тіпті моральға жат болып көрінетін. Сондықтан Әмір-Темір, Едіге сияқты күдіретті билеушілердің өзі өздері қойған номиналды хандардың атынан басқаруға мәжбүр болды, ал кейбір билеушілер, мысалы Алтын Орда хандары - Өзі-бек, Келдібек, Моғолстан хандары Тоғлық-Темір, Қызыр қожа, қоқандық хандар және т.б. өздерінің шығу тегі жөнінде төре тұқымымен байланыстырып аңыз ойлап шығаратын. Ортағасырлық Қазақстан тарихынан хабар беретін дерек - Мұхаммед Хайдар Дулати шығармасының өн-бойынан да осы

шыңғысшылдықтың рухы айқын байқалады. Дулатидің кейбір ата-бабаларының төре тұқымдарынның жоғары билікке құқығын номиналды пайдалана отырып, өздерінің нақты билік жүргізгендігі белгілі.

Қазақ халқының мемлекеттілігінің құрылуы еуразиялық көшпенділіктің дағдарысқа ұшыраған кезеңімен тұспа-тұс келді. Бұл кезең құдіретті Алтын Орданың ыдырап, оның бұрынғы иелігінде жекелеген дербес ордалар мен хандықтардың түзіліп, тегі бір түркі халықтарының тарихи қалауларына сәйкес өз алдына отау құрып, этностық құрылымдарға біріге бастаған дәуірі болатын. «Тарих-и Рашиди» мен өзге жазба деректерге сүйене отырып, еліміздің тарихындағы ең маңызды кезең және Қазақстан тарихы мен отандық әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардағы ең өзекті мәселелердің бірі – төл мемлекеттілігіміздің қайнар көзі саналатын Қазақ хандығының құрылуының мәдени-тарихи алғышарттарын сипаттауға болады. Жәнібек пен Керей бастаған жұрттың қоныс аударуы және Керейдің хан сайлануы сияқты тарихи айғақтармен сипатталатын Қазақ хандығының пайда болу датасы қазақстандық медиевистикада осы уақытқа дейін әртүрлі пікірлер тудырып келеді.

Қазақ хандығы құрылуының бірқатар объективті алғышарттары болды. Оның терең рухани-мәдени алғышарттарын қарастырмас бұрын, бұл мәселеге қатысты XV ғасырдың ортасына қарай Шығыс Дешті Қыпшақта (көшпелі Әбілқайыр мемлекетінде), Жетісуда (Моғолстан мемлекеті) және Мәуереннахрда (Темір әулетінің мемлекеті) қалыптасқан саяси-этностық

жағдайға, ондағы династиялық (әулеттік) талас-тартыстар мен руаралық жанжалдарға терең тарихи талдау қажет.

Алғашқы қазақ хандарының Әбілқайыр ханнан бөлініп ауа көшуінің кейбір итермелеуші мотивтері жазба деректерде келтіріледі. Мысалы, Мұхамед Хайдар Дулати: «Ол кезде Дешті Қыпшақта Әбілқайыр хан билік жүргізетін. Ол Жошы тұқымдарынан шыққан сұлтандарға тыныштық көрсетпеді. Жәнібек хан мен Керей хан одан қашып Моғолстанға бет алды» [5, 217 б.]. Әбілғазы бахадүр де осыны қостайды. Махмұд бен Уәли былай деп жазады: «Тұқай-темірдің кейбір ұрпақтары, мысалы, Керей хан мен Жәнібек хан бағынудан бас тартты. Олар ата-бабаларынан қалған елден безіп, Моғолстанға жолға шықты» [6, 352 б.]. Бұл сөздерден қазақ хандарының тікелей Дешті Қыпшақ хандарының ұрпақтары ретінде көрініп, көшу себебі Шығыс Дешті Қыпшақтағы билік үшін болған әулеттік күрестен туындағаны көрініп тұр.

Бұл күрес Шейбан (Жошының бесінші баласы) мен Тұқай-Темір (Жошының он үшінші баласы) ұрпақтары арасындағы бақталастық ретінде Алтын Орда ханы Бердібек тұсында Батудың тармағы үзілген кезеңнен басталады. Шейбан және оның ұрпақтары Батудың тұсында, кейінірек Өзбек ханның кезінде барлық Жошы тұқымдары қудаланған тұста ерекше артық жағдайға ие болды. Сондықтан да, Өтеміс-қажының айтуынша, өзбек-шейбанидтер осы артықшылықтарын есіне алып, мақтанатындығы белгілі [7, 92 б.]. XIV ғасырдың екінші жартысында Алтын Орданың дағдарысы кезінде бұл әулеттің бірнеше өкілдері Саин тағына таласты. Ал Тұқай-Темір ұрпақтары 1359 жылы Бердібек хан қайтыс болғаннан соң Жошы ұлысының шығыс қанатында Орда-Ежен әулетін ығыстырып, билікті қолдарына алды [8, 57-75 бб.]. Бұл дербес мемлекеттің (Ақ Орданың) соңғы билеушісі Барақ Саин (яғни Алтын Орданың) тағына да отырды. Демек алғашқы қазақ хандарының арғы тегі Шығыс Дешті Қыпшақтағы билікке бұдан бір ғасыр бұрын араласа бастаған, сондықтан олардың шейбанидтермен күресі заңды көрінеді. Барақ хан дүниеден өткеннен кейін осы территорияда өз мемлекетін құрған шейбан әулетінен шыққан Әбілқайырдың тұсында (1428 – 1468 жж.) Орыс хан ұрпақтарының 1457 жылға дейін ұстанған позициясы туралы мәлімет жоқ. Жалпы осы дәуірге байланысты жазба деректер өте аз. Прошейбанидтік бағыттағы Масғұд бен Кухистанидің «Тарих-и Абу-л Хайр-хани» еңбегінде Әбілқайыр ханға қарсы топтың ішінде бұлардың аты аталмайды.

Бұл кезеңге байланысты ақтандақтың орнын халық арасына тараған тарихи аңыз-әңгімелермен толықтыруға болады. Тарих ғылымында кеңінен қолданылмағанымен «даланың ауызша тарихнамасы» деген атпен белгіленетін бұл деректемелер тобына Ш. Уәлихановтың,

В.П. Юдиннің, А. Сейдімбектің берген бағалары көпшілікке мәлім. Қазақтың «Ақжол бидің өлімі», «Қодан тайшының жоқтауы», «Ноғай мен қазақ айрылысуы» сияқты ортағасырлық тарихи айғақтарды дәлелдейтін аңыздар, сонымен қатар ноғайлы дәуірі мен онан кейінгі кезеңге қатысты тарихи тұлғалар (әз-Жәнібек, Асан қайғы, Алаша хан және т.б.) туралы әңгімелер тенденциялық

сипатта жазылған жазба деректермен салыстырғанда шындыққа жақындығымен ерекшеленеді. Аңыз бойынша руаралық жанжал қара қыпшақ Қобыландының арғын Ақжол биді өлтіріп кетуінен басталады. Құн сұраған арғынның сұлтаны Жәнібектің талабын жоғары билеуші Әбілқайыр хан орындамайды. Мұның арты бірқатар тайпаның ноғайлы туысқандарымен айрылысып, ел-жұртынан ауа көшуімен аяқталады.

Демек, ата-бабадан қалған жұрттан безіп, бөтен елге, Шағатай нәсіліне көшудің бір себебі Әбілқайыр хандығында бұрынғы қалыптасқан далалық рулық демократиялық тәртіптің бұзылуымен де түсіндіріледі. Бұл жағдай жазба деректермен де дәлелденеді. Камал ад-Дин Бинаидің айтуынша «билік жүргізу мен сұлтандықтың жарғысы ескі тәртіпке сай келмей бұзылды» [9, 99 б.]. Жоғарыда келтірілген «Тарих-и Рашиди» және «Бахр ал-асрар фи минакиб ал-ахиар» шығармаларынан да осы тәріздес хабарлар ұшырасады және олардан Әбілқайыр ханның жеке билікке ұмтылғаны аңғарылады.

Хан билігінің беріктігі хан саясатының анағұрлым ірі рулардың мүдделеріне сай келу-келмеуіне байланысты екендігі көптеген мысалдардан көрінеді. Егер мүдделері сай келмей немесе құқы төмендетілген жағдайда вассалды рубасылары өзінің жұртымен үдере көшіп кететін немесе ашық қарсыласатын. Ол уақыттарда «ауып көшу» бағынбаушылықты білдіретін және көп қолданылатын қарсылықтың формасы болып табылатын еді. «Қазақ» сөзінің семантикалық мағынасы жөнінде ғылымда алуан түрлі пікірлердің орын алғанына қарамастан «қазақша өмір кешу» бағынбауды, еркін өмір сүруді білдіреді деген болжам қабылданған. Ортағасырларда «қазақшылық» институтының кең таралғаны жазба деректерден мәлім. Мысалы, Тоқтамыстың қазақтары, Ибақ ханның ноғай қазақтары, шейбанидтік қазақтар және т.б. Яғни Жәнібек пен Керейдің көші арқылы ғана этникалық мәнге ие болған «қазақ» термині бұған дейін саяси-әлеуметтік мағынада қолданылған. Сонымен хандықтың құрылуы мен халықтың қалыптасуы тарихындағы көп нәрсені этнонимнің өзі айқындап тұр.

Енді хандықтың құрылуы мен бекуіне қалыпты ықпал еткен XV ғасырдың орта тұсындағы Шығыс Дешті Қыпшақ, Жетісу мен Мәуреннахрдағы саяси және мәдени жағдайларға тоқталайық. Әбілқайыр ханның қырық жыл бойы билік құрғанына қарамастан көшпелі өзбектер мемлекетінің ішкі саяси жағдайы берік болмады. Алайда Әбілқайыр хан 1457 жылға дейін өз ішіндегі оппозициялық топтың (Сейтек-хан, Айбақ хан, Бүреке хан, Мұса, Жанбыршы, Аббас бектер, Мұстапа хан) әлсіз қарсылықтарын басып тастап, көрші елдердегі саяси тұрақсыздықты пайдаланып, сыртқы экспансия арқылы мемлекетінің территориясын едәуір кеңейтті. Ұлықбек әскерін Сығанақ ауданында Барақ хан тас-талқан етіп жеңгеннен кейін Мәуреннахр билеушілері ұзақ уақыт бойы қорғаныс позициясын ұстанып, қырға қарай ешқандай жорық әрекетін ойластырған жоқ. «Тарих-и Абу-л Хайр-ханида» шейбанидтердің Хорезм мен Сыр бойы қалаларын алуға толық құқы бар екендігі, сондай-ақ Сұлтан Құсайын мырза, Мұхамед Жөкі мырза және т.б. тимуридтік «қазақтарды» өзіне паналатып,

олардың өзара қырқысында қазы рөлін атқарғаны баяндалады. Масғұт бен Кухистанидің сөздерінен Әбілқайыр хан Темір ұрпақтарының патроны, ал олар оның вассалдарына айналды деген идеологиялық мәндегі ұлыдержавалық ой-пікірді ұғуға болады [10, 149-151 бб.]. Ал, Жәнібек пен Керейді шағатайлықтардың паналатуына қарағанда Әбілқайыр хандығы мен Моғолстан арасында одақтық қатынас болмаған. 1457 жылы Көк кесене түбінде (Қызылорда обылысы Жаңақорған ауданы Қожамберді ауылы) Әбілқайырдың Өз-Темір тайшы бастаған ойрат әскерінен оңбай жеңілуі мен «қазақтардың» жаппай қоныс аударуы салдарынан бұл мемлекет көп ұзамай ыдырай бастады.

Мәуреннахрда 1447 жылы Ұлықбек өлтірілгеннен кейінгі Темір ұрпақтары арасындағы билік үшін күресте Мираншахтан тарайтын Әбу Сейіт мырза 1451 жылы жеңіске жеткенімен

саяси жағдай тұрақтамады. Ақсақ Темірден қалған империяны сақтап қалу үшін Әбу Сейіт екіжақты соғысуға мәжбүр болды. Шығысында Моғолстан ханы Есен-бұғаның тонаушылық жорықтарына қарсы өзіне келіп паналаған оның туған ағасы Жүніс-ханды пайдаланса, өзі батысында Хорасанға көз салған Қара Қойынлы әулетінің (Әзірбайжандағы батыс оғыздық әулет) билеушісі Шах-Жаханға қарсы соғысты.

Сол сияқты Жетісу мен Қашқарда орналасқан Моғолстанның да саяси жағдайы бірқалыпты болмады. Моғолстан біріктірген аудандар табиғи-географиялық жағдайы, экономикасы және тарихи даму барысындағы этногенетикалық және мәдени байланысы жағынан әрқелкі [11] болғандықтан шағатайлық Есен-бұға ханға (1423-1462) билікті ұстап тұру оңайға түскен жоқ. Бұл ханның қазақтарды «ілтисиппен қабылдап, оларға мемлекеттің батыс бөлігінен Шу мен Қозыбасы өңірін беруінің» өзіндік себептері болды. Оған тайпа басылары және әмірлермен қатар, билікке таласқан туған ағасы Жүніс-хан Темір әулетіне сүйене отырып қарсы шықты. Сондай-ақ XV ғасырдың басынан басталған Жетісу мен Моғолстанның басқа да аудандарына ойраттардың шабуылы үдей түсті. XV ғасырдың 50-жылдары билеуші Исан тайшы біріктірген ойраттардың шабуылына Қашқарда өзара қырқыстармен айналысып жүрген Есен-бұға ешқандай қарсылық көрсете алмады.

Осындай қиын кезеңдерде көшіп келген қазақтарды ол батыста Жүніс-хан мен Темір ұрпақтарына қарсы пайдаланбақ болған, шынында 1462 жылы Есен-бұға қайтыс болғанға дейін батыс өлке тынышталды. Сонымен бірге қазақтарды әскери күш ретінде ойраттарға да қарсы пайдаланған. Жәнібек қазақты Қашқардағы Шағатай нәсіліне қаратқан соң «Алаш алаш болғанда, Алаша хан болғанда біз қалмаққа не көрсетпедік» [12, 31-33 бб.] деген халық аузындағы сөз де осыны дәлелдесе керек. Ұлы Абай бұл халық аузындағы сөзді «Біраз сөз қазақтың қайдан шыққандығы туралысында» осы кезеңмен байланыстырады.

Осылайша, Орталық Азиядағы саяси-этникалық процестер шиеленісіп тұрған шақта, 1458 жылы Қазақ хандығының негізі салынып, өзінің этностық ауқымының кеңдігіне орай дереу күш ала бастады. Жәнібек пен Керейге

берілген «қазақ» атауы олардың қол астындағы халықтың этнониміне айналды және олар иемденген территория Қазақ елі деп атала бастады.

Алайда бұл тарихи айғақтың орын алуын тарихшылар әртүрлі этностық-саяси объективті себептермен түсіндіргенімен, оның мәдени астарларына көңіл бөле бермейді. Біздің пікірінше, «бұл инцидент пісіп-жетіліп тұрған өмірлік бағдар мәселесінің шешілуіне түрткі ғана болды. Қазақ тарихында аса маңызды орын алатын бұл ауа көшу прецедентінің орын алуының негізгі себептерінің бірі Алтын орданың күйреуімен сипатталатын еуразиялық көшпенділіктің жалпы дағдарысы мен батыстық отырықшы өркениеттің экспансиясы барысындағы «көшпенділік-отырықшылық» баламаларын таңдаудан келіп шығады». Қазақ халқының осы қалауы ауыр кезеңде ауа көшіп, жеке отау құрғанын мәдениеттанушы М.М. Әуезов көшпенді-отырықшы баламаларымен байланыстырады [4, 53 б.].

Бұл қос өркениеттің қалыптасуы шиеленіскен тұста таза көшпенділік өмірқамын ұстанған қазақтардың мұнан кейінгі дамуы «қилы заманмен» байланысты болды. Бұл кезеңнің жалпы тенденциялық ерекшеліктерін ноғайлы мен қазақ айрылысуына байланысты айтылатын халық әндері мен күйлері және XV - XVIII ғасырлар аралығындағы қазақ жырауларының (Дайырқожа, Қазтуған, Асан қайғы, Доспамбет, Шалкиіз, Жиёмбет, Марқасқа, Ақтамберді, Тәтіқара, Үмбетей, Бұқар жырау және т.б.) авторлық поэзиясы арқылы сипаттауға болады. Белгілі зерттеуші Ә. Қодар өз монографиясында ұлттық әдебиеттің кейбір теориялық мәселелерін қайта қарай отырып, бұл құбылысты «көшпенділік апокалипсистердің жақындауын алдын ала сезген түрік рухының соңғы серпілісі... софистика мен трагедияның нышандары бар далалық интеллектуализмнің қияға шырқауы, Ұлы дала сахнасы болған өзіндік көшпелі театр» деп сипаттайды [3, 118 б.].

Бастапқыда дала еркіндігі мен рулық демократияның туын жоғары ұстаушы апологеттері болған «батыр-жыраулар» поэзиясында ерте түрік және ноғайлы дәуірінен мұра болып қалған патриотизм мен бірбеткей өрлік өз орнын сақтап қалғанымен, өткенге деген ностальгиялық сағыныштың, туыс халықтардың тарихи тағдырларының жолайрығы

тұсындағы шарасыздық көңіл-күйдің басым екендігі аңғарылады. Кейінірек, бұрынғы көзсіз ерлік пен батырлықтың, гедонизмнің (бұл дүниенің қызығымен шаттанудың) орнына күнделікті күйкі тірлік жырлана бастайды. Әсіресе, терме, толғау жанрлары түрінде моралистика мен дидактика араласа бастайды. Алайда бұл жырлардың астарында терең философиялық мән-мағына мен адамгершілік мазмұн бар.

Осылайша, қазақ мәдениетінің дәстүрлі кезеңі «алтын заманнан» «қилы заманды» бастан кешірді. «Ақырзаман» (қара қытайдың қаптауымен сипатталатын) туралы түсінік жер жаннаты «Жерұйық» туралы утопиялық арман-аңсарды туғызды. Осы себептерден қазақтың сөздері, өлеңдері мен әндеріне билік, ерлік, еркіндікпен қатар арман, зар, шер, қайғы, ойларына уайым араласады [13, 201 б.]. Ұлттық мәдениеттегі осындай қарама-қайшылықты ерекшеліктерді, қазақы өмір сүру тәртібін, оның салт-

дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарынан көрінетін дүниетанымдық және ментальдық ерекшеліктерді «қазақшылық» деген ұғымға сыйдыруға болады.

Тұтастай белгілі бір кезеңдердің қоғамдық-әлеуметтік, тарихи сипатын таныта алатын дидактикалық-философиялық сарындағы толғаулармен қатар сөз зергерлері адамгершілік, этика, мораль тақырыптарын да адам өмірінің түрлі жағдайларына қатысты келістіре жырлап, ел ішінде тәрбиелік міндет атқарып отырғаны байқалады.

Қазақ халқының этномәдениеті мен әлеуметтік жадындағы батырлық рух XVIII ғ. жоңғарлармен соғыста және XIX ғ. ұлт-азаттық күресте (Махамбет, Шернияз, Нысанбай және т.б.) қайта көтерілгенімен, Қазақ хандығының Ресей құрамына өтуі нәтижесінде «зар заман» құбылысы басталады.

Еркіндік пен бодандықтың, дәстүр мен еуропалық метрополиядан енген жаңа тәртіптердің шегіне жете шиеленісуі Шортанбай Қанайұлы, Дулат Бабатайұлы және Мұрат Мөңкеұлы сияқты «зар заман» ағымы ақындарының шығармалары арқылы пайымдалады. Олар XIX ғасырдағы қазақ өміріне тән барлық құбылыстарды сынға алады. Отаршылықты әшкерелеп, әлеуметтік үйлесімділік уақыты ретінде өткен дәуірді идеалдандыра отырып, бүгінгі заманның келешегінен де үмітін үзіп, түңіледі. Қазақтар ата-бабадан қалған рухани құндылықтарын ұмытып, елдің ішін әділетсіздік, арамдық, өтірік, өсек-аяң, ақымақтық басып кетті, тіпті мал да айдауға көнбей қойды. Көңіл қуантатын ешнәрсе таппаған зар заман ақындарының кеудесін кернеген кернеген мұң мен зар әбден күнәға батқан замандастарының құлағына жете қоймайды.

Қазақстандағы Ресей империясының отаршылдық саясаты халықты рухани жағынан күйзеліске ұшыратты, оның діні мен діліне, әдебіне, әдет-ғұрпына, салт-дәстүріне нұқсан келтірді. Халықтың тәуелсіздіктен айырылып, бодан болуынан ұлттық мінезде ұнамсыз қылықтар көбейе түсіп, жасқаншақтық, «күлдық психология» пайда бола бастады. Қазақ елі осындай тұйыққа тіреліп, одан қалай шығуды білмей, болашағын ойлап, қабырғасы қайысқан кезде халқымыздың Шоқан, Ыбырай, Абай сынды асыл перзенттері сол заманғы мәдениеттің күрделі мәселелерін ағартушылық жолмен шешуге ұмтылды.

Қазақ ағартушылығы одан кейінгі әлеуметтік идеялық жаңа бағыттардың пайда болуына түрткі болды. XX ғасырдың басында қазақтың дәстүрлі этномәдениетін өзгерту қажеттігін мойындаған мынадай бағыттар қалыптасқан:

1. Түркиядағы «Танзимат» және Ресейдегі милләтшілдік пен жәдидшілдік идеялары ықпалымен дамыған діни-реформистік ағым (М.-Ж. Көпеев, Ғ. Қараш, Ғ. Мұсағали, А. Әділбайұлы, Ә. Кердері т.т.) Жәдидшілдік атауын қазақ тіліне «жаңару, елдікті сақтау үшін жаңа бағытты ұстау» деп аударуға болады. Бұл бағыт қазақ топырағында жаңа мағынадағы «мұсылманшыл қазақ мәдениетін» қалыптастыруға ұмтылды.

2. «Түрікшілдік бағыт» (М. Шоқай, М.Жұмабаев, Т.Рысқұлов, М. Ходжаев т.т.)

Бұл бағыттың өкілдері түркілік өркениет тұтастығы контекстінде қазақ мәдениетін қалыптастыруға шақырды. Бұл типтің басты ерекшеліктеріне тарихи сананы түркілік тұтастық идеясы негізінде жаңғырту, тәңіршілдік, Батыс пен Шығыстан даралану, қазақ халқы түріктің қара шаңырағының иегері деп мойындау т.т. жатады.

3. XX ғасырдың басында қазақ қоғамында қалыптасқан келесі бағытқа реформашыл либерал-демократтық сипаттағы тұлғалар жапады және олар Алаш ұлттық қозғалысын дүниеге әкелді. Қазақ халқының этномәдениетіне Алаш қозғалысының өкілдері ұлттық мүдде тұрғысынан қарады. Алдымен олар большевизм ұсынған таптық принципті бекерге шығарды және «қазақта тап жоқ» деді. Алаш қозғалысы ұсынған қазақ әлеуметтік мәдениетін реформалау жобалары тоталитарлық мәдениетте жүзеге аспай қалғаны белгілі.

Еуразиялық алып кеңістікте кейіннен Ресей империясының орнына Кеңестер Одағы келді. Бұл да болса, еуразиялық мәдени-өркениеттік бітімнің бір түрін білдіретін сияқты. Ресейлік алғашқы еуразияшыл ғалымдардың бірі Н. Трубецкой орыс мінезіндегі «тұрандық элемент» туралы терең зерттеу жариялаған да еді. Бірақ бұл кезеңде осы территориядағы түркі тілдес халықтар отаршылдық пен тоталитаризмнің бұғауын бастан кешіріп, ұлттық дәстүрлі мәдениетінен айрылудың аз-ақ алдында қалды. Қазақ халқының кейінгі тарихи санасының дамуы индустриалдық және постиндустриалдық қоғамдарға енумен сипатталатын модерндеу және жаһандану құбылыстарының салдарынан елеулі өзгерістерге ұшырады.

Сонымен, қорыта айтқанда, тәуелсіздікпен сипатталатын ұлттық идеяның астарлары ұлттық болмыстың кескінін бейнелейтін ұлттық тарихи өзіндік сананың қойнауында жасырынған және дәстүрлі қазақ қоғамындағы осындай ұлтты ұйыстырушы идеялардың ізін халқымыздың философиялық және әлеуметтік-саяси ойының тарихынан табуға болады. Сонау ертетүркі және түркі дәуірлерінен бергі қазақ мемлекеттілігі кезеңдерін қамтыған ел мен жердің бірлігін білдіретін «Атамекен», «Өтікен», «Ергенекон», «Жиделі-Байсын», «Қайырымды қала», «Еділ мен Жайық», «Жерұйық» идеялары мен «еділшілдік», «тұраншылдық», «түркішілдік», «оғызшылдық», «шыңғысшылдық», «ноғайшылдық», «түркістаншылдық», «Алаш», «Қазақ» идеологияларынан қазақ даласындағы тарихи сананың эволюциясын байқауға болады. Ал кейінгі отаршылдық пен тоталитаризм дәуірінде алдыңғы қатарға азаттық, еркіндік, тәуелсіздік мәселелерінің тікелей өзі шығады.

Кеңестік дәуірдегі диссиденттік пен жастар қозғалыстарын айтпағанның өзінде, жетпіс жылғы тоталитаризмнің дағдарысы мен тоқырауы тұсында, горбачевтік қайта құру заманында ұлттың тарихи өзіндік санасы қайта оянып, тәуелсіздік қарсаңында еркіндікті көксеген идеялар бірінен соң бірі бой көрсете бастады. Кеңестік тоталитаризмнің қабырғасын сөккен «Желтоқсан-86» көтерілісінен кейін іле-шала бейресми қоғамдық ұйымдар жаңбырдан кейінгі саңырауқұлақтай қаптады. Ұзақ жылғы бодандықтың тымырсық ауасынан кейінгі тәуелсіздіктің самал лебін сезінгендей

«Желтоқсан», «Азат», «Азамат», «Алаш», «Аманат», «Қазақ тілі», «Невада-Семей», «Жерұйық» ұйымдары мен партияларының елдегі демократияны дамытуға, тәуелсіздіктің түбегейлі алынуына қосқан үлесі зор болды және де бұлардың атауларының өзі қазақ халқының тарихи өзіндік санасының әр алуан қырларын айшықтап тұрды.

Ғылыми әлемде мәдениеттің оқшау типі ретіндегі еуразиялық өркениет феномені әлі толық айқындала қоймаған, ол дербес өркениеттер ретінде Данилевскийдің, А. Тойнбидің, К. Ясперстің, О. Шпенглердің және т.б. тұжырымдамаларындағы тізімнің санатында жоқ. Оны терең талдап, теориялық тұрғыда дәлелдеу гуманитарлық ғылым өкілдерінің келешектегі ісі болар деген үміттеміз. Еуразиялық көшпенді өркениет тарихына, осы кеңістіктегі бұл мәдени типтің мирасқоры ретіндегі қазақ халқының тарихи этномәдениетін қайта қалпына келтіруге қатысты жасалған бұл зерттеу қазіргі заманғы қазақ халқының тарихи санасын, тарих философиясын терең түсінуге септігін тигізеді. Ғаламдық ауқымда да, еліміздің ішінде де соңғы онжылдықтарда болып өткен орасан зор өзгерістер тарихи сананы онан сайын өзектілендіре түседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Сатершинов Б. Еуразиялық кеңістіктегі қазақ халқының этномәдени дамуы // Евразийство в XXI веке: проблемы и перспективы. – Алматы: КИЦ ИФиП, 2009. – С. 214 – 254.

2. Юдин В.П. Орды: Белая, Синяя, Серая, Золотая... // Утемиш-хаджи. Чингиз-наме. / Факсимиле, перевод, транскрипция, текстологические примечания. Исследование В.П.

Юдина. Комментарии и указатели М.Х. Абусеитовой. – Алма-Ата: Ғылым, 1992. – 296 с. – С. 14-56.

3. Кодар А. Очерки по истории казахской литературы (с древнейших времен до раннего творчества М.О. Ауэзова). – Алматы: Золотой век, 1999. – 160 с.

4. Ауэзов М.М. Энциклопедия: К проблеме единства миров кочевья и оседлости // В кн.: Кочевники и эстетика: Познание мира традиционным казахским искусством. – Алматы: Ғылым, 1993. – С. 51-98.

5. Мухаммад Хайдар Дулати. Тарих-и Рашиди / Материалы по истории Казахских ханств XV - XVIII вв /С. Ибрагимов, Н. Мингулов, К. Пищулина, В. Юдин. – А.: Наука, 1969. – 185-236 бб.

6. Махмуд бен Эмир Вали. Бахр ал-асрар фи минакиб ал-ахйар / Материалы по истории Казахских ханств... 320-368 бб.

7. Утемиш-хаджи ибн Маулана Мухаммад Досты. Чингиз-наме (перевод) // Утемиш-хаджи. Чингиз-наме. / Факсимиле, перевод, транскрипция, текстологические примечания. Исследование В.П. Юдина. Комментарии и указатели М.Х. Абусеитовой. – Алма-Ата: Ғылым, 1992. – С. 87- 118.

8. Юдин В.П. Переход власти к племенным биям и неизвестной династии Тукатимуридов в Казахских степях в XIV в. (К проблеме

восточных письменных источников, степной устной историографии и пред истории Казахского ханства) // Утемиш-хаджи. Чингиз-наме. / Факсимиле, перевод, транскрипция, текстологические примечания. Исследование В.П. Юдина. Комментарии и указатели М.Х. Абусеитовой. – Алма-Ата: Ғылым, 1992. – 296 с.

9. Камал ад-Дин (Шир-) Али Бинаи. Шайбани-наме / Материалы по истории Казахских ханств. 91-127 бб.

10. Масуд бен Усман Кухистани. Тарих-и Абу-л-хайр-хани / Материалы по истории Казахских ханств. 135-171бб.

11. Пищулина К.А. Юго-Восточный Казахстан в сер. XIV – нач. XVI вв. (вопросы политической и социально-экономической истории). – Алма-Ата: Наука, 1977. – 288 б.

12. Абай. Біраз сөз қазақтың қайдан шыққандығы туралы // Қазақ тарихы. - 1993. - №1. - 31-34 бб.

13. Әуезов М. Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі // Әлем: әдеби көркем және танымдық альманах. – Алматы, 1996. – 198-216 бб.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется образование Казахского ханства в контексте всеобщего кризиса евразийского кочевничества. Выясняются политические, хозяйственные, династийные, идеологические и религиозные подтексты становления казахской государственности. Подчеркивается преемственность кочевой традиции в историческом самосознании и ментальности казахского народа.

SUMMARY

The article analyzes the formation of the Kazakh Khanate in the context of the general crisis of the Eurasian nomadism. It explores the political, economic, dynastic, ideological and religious foundation of formation the Kazakh statehood. It emphasizes the continuity of the nomadic tradition in the historical consciousness and the mentality of the Kazakh people.

ӨНДІРІСТІК ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАҒЫ БАСҚАРУ САЯСАТЫ

Бердибаев Р.Ш.

Нұрғалым К.С.

Қ. И. Сәтбаев атындағы Қаз ҰТЗУ

Ақжан Машани атындағы Базалық білім беру институты

Өндірісті басқарушы тұлға шешімдерді қабылдауда қоғамдағы әртүрлі адамдардың, топтардың, таптардың, бірлестіктердің, мақсаттары сан қилы, жұмыс барысында болатын қарама-қарсы қайшылықтарды дер кезінде байқап, асқындырмай, реттеп, халықтың талап-тілектері мен мүдделерін үйлестіріп, қоғамның тұтастығын, тыныштығын, тұрақтылығын сақтап, соған жағдай жасау керек. Мұнда шешім қабылдаушы саяси басқарушылар мен оның орындаушы бағыныштылардың арасында тығыз байланыс болуы керек.

Ежелгі дүние ғұламасы Платон адамдардың даралық табиғатына тән қасиеттерін ерекше ескере отырып, әлеуметтегі адамдардың бәрі тегі бір туыс. Алайда олар бір-бірінен өздерінің даралық қабілеттеріне орай әртүрлі, біреулері басқару ісіне бейім болып туса, өзгелері оған көмекшілік, демеушілік қызмет атқаруға лайықты, қолөнермен айналысуға бейім болады деген. Осы ойын одан әрі жалғастырып, адам бойындағы қабілеттілігін жетілдіруге қолайлы жағдай жасайтын қабілетке ие болса, кейбіреулер күмісті алтынға айналдыра алар еді деген ой түйген.

Басшы болған адам ісінің нәтижелі болып, көпшілік адамға жөн-жосық көрсетіп отыруы нендей жағдайларға байланысты деген сұрақ туары белгілі. Өмір тәжірибесі жетекші ісінің тиімді болуы ең алдымен өндіріс ұжымдағы әртүрлі мәселелерді орынды шешіп отыру-сол ұжымдағы психологиялық қолайлы ахуал орнатуға тәуелді екендігін көрсетеді. Өндірісті басқарудың саяси психологиясының құрамына жататын адамдар арасындағы қарым-қатынас орнатудың екі түрлі ерекшеліктерін қарауды міндет етеді.

Бірінші: жетекшінің жеке басына қойылатын талап-тілектер мен оның психологиялық бейнесі.

Екінші: басқару жұмысының жүйесі мен стилі және адамдар мен топ ішіндегі психологиялық ахуал.

Инженерлік психологияға байланысты басқарудың нәтижелі болып бітуіне жұмыстың 15 пайызына, ал қарым-қатынас дұрыс орнатуда 85 пайыз мөлшерінде болып отыратындығын көрсеткен. Д. Карнеги зерттеулерінде адам өзге адамдармен кездескенде оған ықылас-ынтасын білдіріп, жылы шырай білдіруі қажет дейді. Басқарушы келушілердің сөзін бөлмей ынта-ықыласымен тыңдау қажет. Қарамағындағылар басшылардың өз пікірлерімен талап-тілегін зорлап тыңдату айтқанын қалайда істетуге тиісті нәтиже бермейді.

Қазіргі заманғы өндірісті басқару, ұйымдастыру және реттеудің күрделенгені соншалық, олар менеджмент секілді дербес, кәсіби қызметтің пәніне айналды.

XIX ғасырда өндіріс негізінен өнеркәсіпті көбейту мен шоғырландыру арқылы экстенсивті жолмен дамыса, келесі ғасырдың басына қарай бұл әдіс өздігінен жоғала бастады. Басқару өзінің ескілігіне қарамастан, басқару идеясы ғылыми пәні, зерттеу саласы, мамандық ретінде салыстырмалы түрде жаңара бастады.

Басқару тек XX ғасырда ғана дербес қызмет тармағы ретінде танылды. Басқару нысаны-адам. Бұдан, басқару теориясының дамуы басқа да облыстардың, соның ішінде математика, техника, философия, саясаттану, педагогика және психологияның дамуымен байланысты болғандығын көруге болады. Бұл ғылымдардың жетістіктері өндірістің тиімділігіне әсер ететін факторларды тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Ғалымдар осы факторлардың рөлін әртүрлі бағалады. Осыған сәйкес басқарудың теориясы мен практикасына әртүрлі көзқарас қалыптасты. Мысалы: ғылыми еңбекті ұйымдастыру мектебі (Ф.Тейлор, Ф.Л.Гилбретов) - Еңбек операцияларын орындаудың тиімдірек тәсілдерін анықтау үшін ғылыми анализді қолдану. Басқарудың әкімшілік мектебі (Анри Файоль, Ф.Тейлор)-барлық ұйымдарды басқаруды жүйелі түрде қарастыру. Адами қарым-қатынас мектебі және

психологиялық көзқарас (Э.Мэйо, М.Паркер Фоллет)-Өндірісті арттыру және еңбекке қанағаттану үшін тұлғалар арасындағы қарым-қатынасты ыңғайластыру әдістері қолданылды.

Басқару ғылымының дамуы-бұл эволюциялық даму. Ең алғаш басқаруға деген қызығушылық 1911 жылы Ф.Тейлордың «Ғылыми басқарудың принциптері» атты кітабы жарыққа шыққан кезде байқалды. Ф.Тейлор мен Ф.Л.Гилбретов арқасында еңбекті ұйымдастырудың ғылыми мектебі пайда болды. Ғалымдар бар зейіндерін жұмыстың мазмұнына, белгілі бір еңбек операцияларының анализіне аударды. Еңбек процесін дамыту мақсатында еңбекті ұйымдастырудың ғылыми мектебі адам факторында көрінеді[1]. Жұмыстың уақытына демалысқа қажет үзілістер енгізілді, нормадан артық жұмыс істегендерге қосымша қаржы төлеу, сапаның артуына әсер етті.

Басқару ісі сондай-ақ субъектінің ерік-қалауын білдіретін күрделі саяси-психологиялық құбылыс болып табылады. Онымен айналысатын әрбір адам талдау, бағалау, тандау, шешім қабылдау, бағыну және орындау, бұйрық беру мен бақылау амалдарын ойлау қабілеті, ерік қалауы арқылы атқарады. Бұл мемлекеттік билік органдарының ұжымдарында ерекше әлеуметтік-психологиялық жағдайды, мінез-құлық пен қызметтің белгілі бір түрін қалыптастырады. Ерікті үнемі шыңдау, жауапкершілік жүгі, тәртіптілік, мемлекеттік қызметті атқаруға бағыныштылық-мемлекеттік органдарда басқарушылық қызметпен айналысатын адамдарға тән қасиеттер. Егер бұл қасиеттер болмаса онда мұндай орган жүзеге асыратын басқарушылық ықпалдар адамдар арасында беделге ие болмайды.

Басқару ісі әрқашанда ұжымдық түрде көрініс табады, себебі ол қандай да бір мемлекеттік орган ұжымында жүзеге асырылады және бір мезгілде басқа мемлекеттік органдардағы адамдар ұжымымен тігінен де, көлденеңінен де өзара әрекеттесуді көздейді. Онда мемлекеттік орган күзіретін және жалпы мемлекеттік басқару функцияларын кешенді түрде жүзеге асыру мақсатында кооперацияны талап ететін, белгілі бір жұмыстың мазмұны мен түрлері бойынша мамандандыру бар. Алайда кейде ұжымдық сипат басқарушылармен дұрыс бағаланбайды, мұндай жағдайда басқарушылық қызмет өзінің әлеуетін жоғалтады, басқару тиімділігі төмендейді.

Өзінің көрінуі жағынан басқару ісі - сан қырлы құбылыс. Оған адамдар да, білім де, ақпарат та, техникалық құралдар да жатады, олар барлығы біріге келе күрделі кешенді құбылысты құрайды. Көп ақпараттар бола тұрса да, ол білімнің немесе техникалық құралдардың жоқтығынан өнделмеуі мүмкін. Сол сияқты едәуір басқарушылық ұжым бола тұра, өзінің кәсіби деңгейінің төмендігі салдарынан мемлекеттік орган өкілеттігін жүзеге асыруды қамтамасыз ете алмауы мүмкін. Сондықтан басқару ісінің барлық элементтерін жан-жақты ойластырып, тепе-тең түрде әрекетке келтіру ғана оған тиімділік пен ұтымдылық бере алады. Сол себепті кешенділік басқару ісінің маңызды, жалпы белгілеріне жатады.

Сонымен қатар басқару ісі белгілері мен уәждеріне, адамдардың кәсіби даярлығы мен белсенділігіне қарамастан, ол мемлекеттік басқаруда заңдық сипатқа, көрініске ие болады. Оны тиісті мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалар әрбір нақты мемлекеттік орган күзіретіне сәйкес, ондағы әрбір мемлекеттік лауазымның қызмет түріне сәйкес атқаруға тиіс. Сондықтан да басқару ісінің көптеген элементтері заңды түрде мемлекеттік органдарда тіркеліп, олардың құқықтық мәртебесінде процессуалдық нормалар түрінде бекітіледі. Бұдан басқару ісінің басқару процесінің элементтерімен ұқсастығы туындайды.

Америкалық менеджмент практикасы жеке мақсатты айқындау негізінде саяси басқару кеңінен қолданады. Ол жұмысшылардың әрбір қызметтің мақсатын бірігіп, айқындау процесі және оларға жету күштердің координациясымен көтеріледі және мақсат айқынырақ болған сайын оған жету мүмкіндігі де артады, жұмысты ұйымдастыруда сыни пікірлерде айтылады. Жеке мақсатты айқындау негізінен басқаруды дайындау фазасынан (менеджерлерді бейімдеудің психологиялық әдістеріне үйрету) және енгізу фазасына (тұтас бір ұйымға және әрбір қызметке жеке-жеке белгілі бір мақсаттар беріліп, соған сәйкес жоспарлар құрылады және бір жұмысшының мақсаты басқалардың мақсаттарына жетуіне қалай әсер ететіні анықталады) құралады. Мұндай басқаруды қолдану көптеген мүмкіндіктерге қол жеткізуге көмектеседі: жоспарлау мен бақылау жетіліп, жұмысшылар мен жетекшілер арасындағы

қарым-қатынас жақсарады. Себебі бұл жағдайда жұмысшылардың басқару ісіне араласуының мүмкіндіктері туып; менеджерлерді дайындаудың психология-педагогикалық мүмкіндіктері артады; орындауды бағалау үшін стандарттармен және критерияларымен қамтамасыз етіледі.

Жапондық менеджмент практикасы сол елде қабылданған мәдени дәстүрге негізделеді. Бүгінгі күнде жапон менеджментінің бес негізгі принциптері бар. Жұмысшы өз жұмысының сапасын өз бетімен жақсарту үшін ақылы жетеді. Жапондық жетекшілердің ойынша, жұмысшылар дегеніміз-еңбек өнімділігін арттыруға байланысты құнды ой айта алатын, қабілетті жандар[2]. Менеджерлер жұмысшылардың тек жеке операцияларды орындауға ғана арналған дайындықтары бар деп ойламайды. Жұмысшы өз жұмысын барынша жақсы істеуге тырысады. Жапон менеджерлері өздерінің жұмыс күшінің квалификациясын үзіліссіз көтеріп тұрады. Екінші принципті жүзеге асыру үшін жапон менеджерлері екі әкімшілік әдісті жасап шығарды. Жұмысшыларды өмірлік жұмысқа алу және қаражат көбейсе жұмысшыларға сый-ақы төлеп тұру; Жұмысшылар «отбасын» құрады. Барлық жалдамалы жұмысшылар біртұтас болып бірігеді.

Бұл принципті жүзеге асыру үшін үш әкімшілік әдіс жасалып шығарылған: жұмысшылар жаңадан келгендерге, кейін өзіне де солай қарасын деп, көмек көрсетеді, қол ұшын береді; жұмыстан бос уақыттарын жұмысшылар бірге өткізеді; топпен жұмысшылардың өзара міндеттері; Топ жеке бір адамға қарағанда маңыздырақ. Бұл принцип жапондардың дәстүріне негізделген: ешкім тек өзін ғана ойламауы керек. Бұл принципті жүзеге асыратын екі әкімшілік әдісі бар жұмыс сатысы бойынша көтерілу және жалақыны көбейту жұмысшының қабілеттілігіне, жетістіктеріне, жеке өнімділігіне емес, еңбек стажына байланысты; топтың жетістігі жеке тұлға жетістігі емес, топ еңбегінің нәтижесі деп қарастырылады; Өндірістік қарым-қатынастағы серіктестіктер қосылады. Жапон менеджерлері жұмысшыларды өздерінің жетістікке деген ұмтылысындағы, жоғарғы сапаға қол жеткізудегі, өндірісті ұлғайтудағы белсенді деп есептейді. Осы принципті жүзеге асыру үшін екі әкімшілік әдісі жасалып шығарылған: арнайы оқыту бағдарламасы; топтың келісімі мен үлесімділігін орнату, көмектесу және нығайту.

Басқаруды еңбек сферасының бөлігі деп сипаттау үшін, біріншіден оның функцияларын қарастыру қажет, себебі олар оның көлемін, мазмұнын және олардан талап етілген инженерлік-басқару жұмысын алдынала анықтайды. Басқару функциясының теориясын жасаудың мақсаты-басқару аппаратын рационалды құрудың және оның жұмысын ұйымдастырудың негізі.

Инженер қызметінің басқару функциялары: техникалық дайындық, қызмет көрсету, материалдық жағынан қамтамасыз ету, есептеу, жоспарлау, ұйымдастыру, ынталандыру, бақылау, реттеу, қарым-қатынас. Басқару психологиясында басшы адам қарамағындағы адамдармен ашық жарқын сөйлесе білу қажет. Өз айытқанын күшпен тыңдату жақсы нәтиже бермейді. Басқарушы адам жақсы психологиялық ахуал орнатуға тәуелді болу қажет[3].

Басқару іс-әрекетінің психологиялық және саяси әлеуметтік мәселелер, басқару психологиясының маңызы мен міндеттері. Басқару іс-әрекеті, мәні, түрлері, басқару функциялары, басқару функцияларының таралу механизмдері. Басқарудың негізгі стильдерінің сипаттамасы (К.Левин, Р.Лайкерт), басқару стилінің жеке ерекшелікті қалыптастыруы. Инженерлік басқарудың негізгі түрлері: жобалау, басқару және ақпарат дайындау. «Басшы-жұмысшы» байланысының психологиялық мәселелері. Басқару қызметіндегі басшының психологиялық және педагогикалық міндеттері[3]. Өндірісте жұмыс барысында тәжірибе негізінде басшының педагогикалық қабілеттері және ұйымдастырушылықтың психологиялық ерекшеліктері қалыптасады.

Ұжымдық қатынастарда сөздің айтылу ерекшелігі, мимика, жестикуляция, әртүрлі жағдайлардағы әріптестердің іс-әрекеттерінің сипаты үлкен саяси-психологиялық мәнге ие. Осының барлығы информация алудың қосалқы көздеріне жатады. Мысал ретінде «рахмет!» сөзін қарастыралық. Бұл сөзді адамдар көп уақыт керек ететін орындалған жұмыс үшін өзінің ризашылығын білдіргенде қолданады. Шын жүректен, жылылықпен айтылған «рахмет» сіздің жаныңызды жібітеді, бұл сөзді естігеннен кейін сіз жұмсаған еңбегіңіздің қажырлығын

ойламайсыз. «Рахметті» ресми, суық та айтуға болады, онда қызметкер ерекше ештеңе істемегенін тек өзінің міндеттерін атқарғанын түсінеді. Ал «рахмет» келеке етіп айтылса, жұмысшы өз еңбегінің пайдасыздығына көз жеткізеді.

Сонымен қатар, информация тарату тәсілі де зор мәнге ие, мәселен айтушы кім сол маңызды: ол басшы ма? әлде оның орынбасары ма? жоқ, техникалық қызметкер ме? информацияны жеке ұжымға немесе бәріне ортақ хабарлау айтылған сөздің мәнін не көтереді, не төмендетеді.

Әлеуметтік-психологиялық жағдай (ӘПЖ) адамдардың бір-бірін қабылдау, біріне-бірі сезінетін сезімдер, бағалау мен бір-бірі туралы ойлар мен айтылған сөздерге деген реакциялардан құралатын спецификалық құбылыс. Ол ұжым мүшелерінің жағдайларына әсер етпей қоймайды. Әсіресе:

- ортақ шешімдерді жасауға, қабылдауға
- ортақ қызметтегі өнімділікке жетуге өз әсерін тигізеді
- ашық қарым-қатынасқа басқарушының мүдделі болуы.

Осылайша ӘПЖ дегеніміз - индивидуалды құндылықтар мен ориентация негізінде қалыптасатын және адамдардың бір-біріне, еңбек пен ұйымға деген қатынасынан көрінетін, топта басымдылықта болатын, тұрақты психологиялық күй. Әлеуметтік-психологиялық жағдай дұрыс болуы басқарушының саяси дұрыс шешім қабылдауынан және психологиялық білімділігімен, тәжірибесінен көрініс береді.

Қолданылған әдебиеттер

1. Зельдович Б. Б. Психологические проблемы управления коллективами. - М.: 1986. С18.
2. Мангутов И.С. Управление предприятием и инженер. - Л., 1989. С 34.
3. Меерович М.И., Шрагина Л.И. Технология творческого мышления. - М., 2002. С 73.

Резюме. Инженерная деятельность обладает довольно широким спектром. Так исследование содержания и структуры инженерной деятельности позволяет раскрыть ее сущность и выявить как общие вопросы, стоящие перед инженерами, так и их функции в качестве руководителей на производстве. Их разрешение позволяет найти ответы на вопросы, связанные с пониманием частных проблем и задач инженерной деятельности.

Summary. Engineering activity possesses a wide enough spectrum. So research of maintenance and structure of engineering activity allows to expose its essence and to educe its most general questions and guidances on a production.

А.Г. Нигай, к.ф.н., доцент, КазННТУ имени К.И. Сатпаева

В.Ф. Петрова, д.ф.н., профессор, КазНУ имени аль-Фараби

К.Х. Баймаханова, ст. преподаватель, Казахского университета музыки (Астана)

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ ИМПУЛЬСЫ НА ПУТИ ЕВРАЗИЙСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ КАЗАХСТАНА

Выступая 27 апреля 2015 в Астане на Форуме победителей, Нурсултан Абишевич заявил «Мы будем работать без устали, чтобы построить Вечную страну... От этого начинаешь

думать день и ночь, как сделать, чтобы наш народ жил благополучно и с каждым днем улучшал свое жизненное состояние, чтобы мог нормально воспитывать детей, учить их и уверенно смотреть в будущее». Как отмечают организаторы, мероприятие не зря получило такое название, как Форум победителей, потому что вчера на выборах победил не только один человек или его команда, а все казахстанцы, которые избрали путь в светлое будущее. Построение светлого будущего возможно при успешной реализации, провозглашенные президентом Н.А.Назарбаевым, пяти народных реформ, которые должны дать процветание будущим поколениям на многие годы вперед, так как это путь в число 30 самых развитых государств мира.

Эти пять новых институциональных реформ, озвученные Н.А.Назарбаевым на XVI съезде партии «Нур Отан», направлены на укрепления государственности: формирование современного автономного государственного аппарата; обеспечение верховенства закона; индустриализация и экономический рост, основанный на диверсификации; нация единого будущего; транспарантное и подотчетное государство. Важное место среди этих реформ занимает формирование нации единого будущего. На необходимость укрепления единства нации на новом витке истории и формировании общей гражданской идентичности был сделан особый акцент на международном конгрессе политологов «Казахстанский путь - Нация единого Будущего» 6 мая 2015 в Астане.

Этот акцент логично вытекает из заявления Президента РК - Верховного Главнокомандующего Вооруженными силами Нурсултана Назарбаева перед началом военного парада в честь 70-летия Победы в Великой Отечественной войне и Дня защитника Отечества «Мы на века должны сберечь наши главные ценности - независимость, мир и стабильность в обществе». Бережное сохранение этих ценностей предполагает принципиальное решение ряда актуальных общественно-политических задач и их соответствующую пропаганду государственными министерствами и ведомствами. Об этом же свидетельствует выступление Президента Республики Казахстан Н. А. Назарбаева на XXII сессии Ассамблеи народа Казахстана «Мы - народ Казахстана», это незыблемая формула единства многонационального народа. Мы на века должны сберечь наши главные ценности - независимость, мир и стабильность в обществе. Долг всех государственных институтов, каждого казахстанца быть на страже этих ценностей», - добавил Н. Назарбаев. Должны ли на страже этих ценностей стоять казахстанцы и как их они могут отстоять?

Общенациональное движение «Казахстан-2050» должно организовать разработку к принятию патриотического акта «Мангилик ел», - сказал Н.Назарбаев, озвучивая ежегодное послание народу Казахстана «Казахстанский путь-2050 - единая цель, единые интересы, единое будущее». Глава государства призвал все политические партии, общественные объединения и всех казахстанцев принять активное участие в достижении цели стратегии «Казахстан-2050» [1].

По его словам, ценностями государства является его независимость и новая столица, которая поражает своей красотой и казахстанцев, и гостей. Кроме того, такими ценностями являются национальное единство, мир и согласие, а также светское общество и высокая духовность, экономический рост и индустриализация, общество всеобщего труда. Также Н.Назарбаев отнес к ценностям общность истории, культуры и языка, а также национальную безопасность и участие страны в решении общемировых и региональных проблем. «Благодаря этим ценностям мы всегда побеждали, множили наши великие успехи», - сказал глава государства.

«Мангилик ел – это вечный ел, это национальная идея нашего обще-казахстанского дома. Мечта всех наших предков. За годы суверенного развития созданы главные ценности, которые объединяют всех казахстанцев, составляют фундамент будущего нашей страны: стабильность, толерантность, равенство всех, несмотря ни на что: религиозные пристрастия, национальность и так далее», - сказал президент Н.А.Назарбаев.

Постановка этих новых вопросов построения современного государства для всех в Казахстане является логическим продолжением, начатой четверть века назад

социокультурной трансформации общества. Вопросы социокультурной трансформации общества стали особенно актуальны после развала СССР. Все бывшие советские республики не только провозгласили свою независимость и суверенитет, но и взяли курс на трансформацию тоталитаризма в демократию, плановой экономики в рыночную. Демократия и рыночная экономика при этом рассматривались не только как векторы и характеры направленности социокультурной трансформации общества, но и в качестве инструментов противопоставления негативным явлениям, как тоталитаризм, бюрократия, анархия, государственная монополия. Это было продвижение этих республик в сторону демократии, пра-ва и рынка, т.е. современного общества. В основе этого продвижения лежал базовый постулат либерализма – идея о прирожденных, неотчуждаемых правах человека на жизнь, свободу и собственность. Частная собственность является основой свободы человека, а она, в свою очередь, выступает необходимым условием его самореализации. Потому переход от плановой к рыночной экономике был призван создать условия для утверждения и институционализации демократии. В свою очередь демократическое государство должно было гарантировать существование и нормальное функционирование рыночных отношений и свободной конкуренции. Исторический опыт Европы свидетельствовал о том, что демократия создает оптимальные условия для экономической свободы человека. Этот опыт убеждал в том, что большее участие людей в принятии правительственных решений будет способствовать их свободе, равенству и справедливости. Такие представления о демократии основывались на определенных знаниях о природе человека, рациональности и демократических ценностях. Это социокультурное измерение демократии приобретает особое значение в переходном обществе. Данное измерение демократии предполагает не только процедуры демократического управления, но и укрепление свободы слова, собраний, выбора вида деятельности, верховенство закона, открытость общества и т.д.

За годы суверенитета и независимости в постсоветских республиках в этом плане произошли большие социокультурные преобразования. Казахстан вступил также в эпоху фундаментальных социокультурных перемен, которые охватили все сферы общественной жизни, в первую очередь, социальные отношения и культуру, и их взаимодействие.

Каков же вектор и характер направленности этих трансформационных преобразований, произошедших в указанных республиках, в том числе и у нас?

В XXI веке происходят кардинальные изменения социальных, экономических, политических и культурных институтов общества. На их эволюцию существенное влияние начинают оказывать такие нарастающие негативные явления, как терроризм, насилие, безграмотность, болезни, разрушение окружающей среды и международные конфликты. Естественно, что эти деструктивные явления не должны укореняться в казахстанском обществе, более того они должны получать достойный отпор и решительное противодействие.

Дальнейший рост экономики страны требует не только финансовых инвестиций, но еще в большей степени он обеспечивается человеческим фактором, интеллектуальными вложениями. Акцент на человеческое развитие очень важен, так как в настоящее время важнейшей целью общественного развития является человек, со всей совокупностью его потребностей, интересов и ценностей, которые должны максимально удовлетворяться и реализовываться.

Одним из приоритетов развития казахстанского общества является укрепление единства страны и народа. Это единство возможно на путях воспитания патриотизма, толерантности, высокой культуры, уважения к правам и свободам человека. Наши общие достижения в этих вопросах позволяют перейти к системной многовекторной работе по дальнейшей модернизации политической системы и развитию демократии. Этот процесс демократизации нашего общества должен проходить в соответствии с традициями и принципами западных демократий, ведущих государств Юго-Восточной Азии и многонационального, поликонфессионального Казахстана.

Традиции и принципы западных демократий непосредственно связаны с открытостью общества. Понятие «открытое общество» впервые в научный оборот было введено в 1932 г.

французским философом А.Бергсоном в книге «Два источника морали и религии», вышедшей после публикации его знаменитой «Творческой эволюции». Толкование им общества и морали, модернизация теологического, в августинианском духе, учение о двух градах – земном и божьем, выделение двух по своей природе различных обществ – «закрытого» и «открытого» – целиком проникнуты иррационализмом и мистикой. Открытое общество нельзя построить, как строили коммунизм: его можно только вырастить на себе и своих детях.

Вообще концепция развития открытого общества в известной степени опирается на идею прогресса. В социальной философии данная идея заимствована из богатого наследия общественно-политической науки XVII-XVIII вв. Ее суть и возникшие на основе данной идеи концепции и представления указывают на то, что, несмотря на отдельные временные отклонения, все человеческое сообщество поступательно движется от невежества, нищеты и деспотизма к знанию, процветанию и демократии. Можно согласиться с мнением Т. Шанина, что наиболее зримым «материальным» воплощением и инструментом идеи прогресса стало современное государство с его узаконенным представлением общенациональных интересов, претензией на безусловную целесообразность бюрократического устройства, на объективную необходимость управлять людьми во имя прогресса и функционирования. Прогресс, развитие и экономический рост стали главным идеологическим обоснованием миссии государства. Представления о неограниченном линейном прогрессе мешают рассмотреть общественный мир во всей его сложности и многообразии, увидеть в нем параллельные формы, которые сосуществуют друг с другом, не «отмирая» и не являясь этапами единого процесса» [2, с.33-37].

Идея прогресса подвергается активной критике и со стороны постмодернистов. Поэтому естественно предположить, что в концепции постмодернизма особое внимание должно быть уделено четкому определению того, что можно считать эпохой модернизма. Сложности вызывает тот факт, что понятие *modernus* в прямом смысле слова обозначает лишь современное общество.

Обозначение исторического периода как *modernus* возникло тогда, когда отцы церкви провели жесткое противопоставление христианского мира языческим обществам Средиземноморья, которые были обозначены ими как *anticuius*. Это должно было подчеркнуть, какое из направлений может быть отождествлено с реальным прогрессом человечества. Нельзя не отметить, что распространение данного понятия, особенно активное с V в., шло параллельно с принятием христианской теории прогресса в той интерпретации, которая была предложена св. Августином. По мнению В.В.Соколова, «философско-историческая концепция Августина интересна тем, что она одна из первых ввела идею прогресса человеческой истории, рассматриваемой во всемирно-историческом масштабе. Правда, прогресс здесь истолкован чисто теологически. Он осуществляется не в конкретной жизни реальных, земных государств, в условиях которых подавляющее большинство человечества предается греховной жизни. Низменность последней соответствует низменности человеческих стремлений. Прогресс проявляется в расширении и углублении божьего царства, объединяющего тех счастливых избранников, которых бог с самого начала решил спасти. В истории такого царства господствует непрерывное изменение, возникновение нового и исчезновение старого» [3, с. 82]. Потому обозначение восходящего отрезка истории как *modernus* было вполне обоснованным и логичным и могло стать инструментом социологического анализа.

В XVII в. возобладали идеи бесконечности прогресса. Переворот, совершившийся на протяжении XVIII столетия в науке, культуре и формах социальной организации, был, однако, не менее грандиозен, нежели тот, который озарил Европу светом христианской религии. В этой связи быстро утвердилось новое понимание модернити как «общества, в котором воплощены идеалы эпохи Просвещения», где осмысленное взаимодействие между миром человека и миром природы регулирует все стороны социального бытия. Все эти аргументы использовались и используются только для одной цели, чтобы под модернити понимать любой исторический период, кажущийся современным исследователям вполне развитым и зрелым. Если учесть, что понятие «постмодернити» обозначает «историческое состояние, сменяющее модернити», то оказывается, что оно основывается, либо на простой констатации смены

исторических состояний, либо на утверждении, что люди сегодня живут в условиях «постсовременности».

Как видно, теория постмодернизма основана на более широком ин-теллектуальном базисе, чем любая другая социологическая концепция того времени. Это обусловлено тем, что стремление выйти за рамки модерни objectively существовало с тех пор, как стали очевидными социальные пороки индустриальной системы. Поиски такого выхода шли не только в социально-экономическом аспекте, но и связывались с исследованием черт личности человека. В наиболее завершенном виде данное направление представлено группой французских интеллектуалов. Весьма близки также основным проблемам постмодернизма идеи Т. Адорно и представителей Франкфуртской школы, многие, из сторонников которой, занимали пост-марксистские позиции [4, с. 193.]. Подобное сочетание самых разнообразных направлений в рамках единой по своему духу теории привело к тому, что сторонники трактовки современного мира в качестве постмодернити были потенциально способны к широкому видению исторической перспективы, однако стоявшие перед ними задачи были решены лишь отчасти, и при этом не самым совершенным образом.

С одной стороны, выступая с критикой иных социологических теорий, и, в частности, концепции постиндустриального общества, постмодернисты повторили пройденный ими путь, когда поспешили определить новое общество через максимально резкое его противопоставление предшествующему. Отдельные ученые указывают, что история модерни представляет собой историю медленного, но непрерывного нарастания разрыва между личностью, обществом и природой. Так, французский историк и социолог А. Турэн полагает, что наиболее опасны противопоставление социума активному субъекту, рост отчужденности человека, становящейся непомерно высокой платой за достижение материального и экономического прогресса [5, с. 19]. Это выразилось в нарастании плюралистичности и многовариантности современного прогресса, уходе людей из массового социального действия. Кроме того, изменились мотивы и стимулы людей, их ценностные ориентации и нормы поведения. При этом стало уделяться излишнее внимание, остающимся относительно поверхностными, процессам демассификации и дестандартизации и т.д. В результате этого сложилась ситуация, когда состояние социума, которое претендует на статус качественно нового, противопоставляется традиционному капитализму либо как дезорганизованный, либо как поздний капитализм.

В настоящее время имеет место осторожный пересмотр отношения ученых к современной эпохе как к периоду постмодернити. Происходящий в сегодняшнем мире технологический, духовный и социальный прогресс все чаще обозначают привычным понятием модернизации. В этом контексте прогресс может рассматриваться лишь как комплексный процесс, ведущий к становлению новой социальной структуры. В этой связи в литературе отмечается отличие модернизации как усложнения социальной структуры от собственно развития, которое может не иметь явной позитивной направленности. В результате такого пересмотра получает распространение понимание постмодернити не как установившегося состояния, а как некоего гипотетического строя, формирование которого относилось бы к тому периоду, когда процесс модернизации завершится.

Новым этапом «развития» постмодернизма стало внесение дополнительной путаницы в существующую терминологию. В соответствии с этим наступление эпохи постмодернити рассматривалось не только сквозь призму роста культурного разнообразия и отхода от принципа национального государства, остававшегося одной из основ европейского политического устройства. Она и прямо связывалась с утратой европейским регионом доминирующих позиций в мировой экономике и политике и переносом акцентов на иные социокультурные модели. Однако сначала поражение восточного блока, а в течение последнего года крушение мифа об эффективности азиатских экономических систем сделали западную модель, о противоречивости и малой приспособленности которой к современным условиям столько раз говорили постмодернисты, пока что единственным мировым лидером (образцом) третьего тысячелетия. Такой ход событий полностью исключает любые апелляции к той

революционности, на которой строились эмоциональные основы постмодернистской идеологии.

С другой стороны, не менее показательной является неудача нападок постмодернистов на идеи историзма. Введенный немецким философом и социологом, одним из основателей философской антропологии А.Геленом термин «постистория» активно использовался в 70-е и 80-е годы прошлого столетия для того, чтобы подчеркнуть значение современного социокультурного перехода [6, с. 152-201]. Между тем позже подобные подходы под воздействием меняющейся реальности трансформировались в утверждения о том, что «преодоление истории» представляет собой не более чем преодоление историцизма. Причем значение этого термина внятно не объяснялось. Затем внимание стало акцентироваться не столько на конце истории, сколько на конце социального начала в истории. После этого пришло понимание, что речь следует вести уже не о пределе социального развития, а лишь о переосмыслении ряда прежних категорий. Эти подходы закончились вполне утвердившимися положениями о том, что постмодернити не означает конца истории. Другими словами, Европа сегодня еще не вышла из истории, как не вышла она и из модернити и не вошла ни в постисторию, ни в постмодернити. Подобные отступления от провозглашавшихся принципов не могут быть осуществлены в рамках постмодернизма. Види-мо, данная концепция не может адекватно описать социокультурные процессы современности.

Опыт социокультурного развития ведущих государств Юго-Восточной Азии также интересен и для многонационального, поликонфессионального Казахстана. В этом регионе преобладает влияние китайской культуры, а еще точнее, конфуцианства. Известный американский философ Ту Вэймин выделяет шесть основных ценностей, разделяемые всеми «конфуцианскими» странами Юго-Восточной Азии. Эти ценности очень близки тем ценностям, о которых говорил Н. А. Назарбаев на XXII сессии Ассамблеи народа Казахстана.

Во-первых, сильное центральное правительство, берущее на себя ответственность за благополучие народа и стабильность в обществе.

Во-вторых, обычаи и ритуалы, обладающие исключительной значимостью в формировании общественной добродетели и морали.

В-третьих, семья - базовая единица общества, главный транслятор ценностей от одного поколения к другому.

В-четвертых, гражданское общество, играющее роль «динамичного посредника» между частными и публичными сферами общественной жизни.

В-пятых, образование, «которое должно стать гражданской религией общества». Оно определяет особенность «конфуцианского гуманизма»: основное предназначение образования - скорее, «учить тому, как стать человеком», а не быть институтом, созданным для обретения знаний и профессиональных навыков.

В-шестых, зависимость качества жизни всего общества от уровня «самосовершенствования» каждого ее члена. Такое совершенствование означает, что люди признают приоритетность своих этических обязанностей по отношению к обществу в сравнении с обретением личных свобод и счастья. «Самосовершенствование - источник регулирования семьи, государственного правления и мира в поднебесной» [7, с.35-44].

По мнению Ту Вэй-мина, придерживаясь «конфуцианских ценностей», народы Юго-Восточной Азии смогли бы «научиться думать одно-временно глобально и локально», гарантировать «присутствие традиций в процессе модернизации». Это «присутствие традиций в процессе модернизации» имеет место и в Евразийском экономическом союзе.

Председатель комитета Государственной думы РФ по делам СНГ, евразийской интеграции и связям с соотечественниками Леонид Слуцкий считает, что именно Президенту Казахстана принадлежит идея создания Евразийского экономического союза. Он полагает, Нурсултан Абишевич, безусловно, является патриархом сегодняшнего Евразийства. Под его руководством евразийский проект совершенствуется, растет. И вот с 1 января 2015 года все мы уже живем в эпоху Евразийского экономического союза. Президент Казахстана еще долгие

годы будет координировать значимые проекты, которые будут задавать облик евразийского мира в XXI веке [8].

Президент РК Н.А.Назарбаев считает, что Европа и Азия нуждаются друг в друге. Интеграция между ними - это движение в правильном направлении. Глава государства подчеркнул, что «Европе нужны наши ресурсы, нам нужны их наука, их технологии, то есть мы взаимодополняющие. И он уверен, что нормальные времена наступят, и экономика будет жить без политики именно для улучшения жизни людей по-настоящему». Он уверен в дальнейшем расширении евразийского содружества. Президент Н.А.Назарбаев полагает, что и уже сейчас к этому идет. Вот эта идея Шелкового пути, и это развитие экономики вдоль этого пути. Это же и есть объединение. От Тихого океана до Западной Европы сейчас автомобильную дорогу строим, железную дорогу строим. Это что — разве не Ев-ропа и Азия? К этому и придем».

ЛИТЕРАТУРА

1. Назарбаев Н.А. "Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства". Астана, Акорда, 2012.
2. Шанин Т. Идея прогресса // Вопросы философии. - 1998, № 2.
3. Соколов В.В. Средневековая философия. – М.: 1979.
4. Адорно Т.В. Проблемы философии морали. - М.: 2000.
5. Турэн А. Что означает демократия сегодня? // Международный журнал социальных наук. – 1991, №1.
6. Гелен А. О систематике антропологии // Проблема человека в западной философии. – М.: 1988.
7. Степанянц М.Т. Восточные сценарии глобального мира //Вопросы философии. 2009, № 7.
8. Созидатель. Нурсултан Назарбаев: взгляд из России. М.: 2015, 400 с.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы социокультурных изменений при переходе от тоталитаризма к демократии, от плановой эконо-мики к рыночной, интеграции в евразийский экономический союз.

Түйіндеме: Еуразиялық экономикалық одақ салыңыз нарықтық эконо-микаға жоспарлы және интеграция тоталитаризм демократияға көшу әлеуметтік-мәдени өзгерістер мақала мәмілелер.

Summary: The article deals with socio-cultural changes in the transition from totalitarianism to democracy, from a planned to a market economy and in-tegration into the Eurasian Economic Union.

Габдсаттарова Мукарама Габдель-Нагимовна

кандидат философских наук

Өтебай Хабиболла Ержанұлы

студент юридического факультета

Актюбинский региональный государственный университет

ФИЛОСОФИЯ ТОЛЕРАНТНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСТАНЕ В КОНТЕКСТЕ ИДЕИ «МӘҢГІЛІК ЕЛ»

Национальный вопрос для современных наций является не только важным, но и основополагающим. Он актуален и для Казахстана в контексте его развития как суверенного унитарного государства. Казахстан существует как независимое государство более 20 лет. Разумеется, проблемы есть и будут в области межэтнических отношений, но они решаются только в контексте общенационального единства и межконфессионального согласия. В зависимости от того, насколько общество будет единым, монолитным, внутренне консолидированным зависит решение всех проблем, стоящих перед казахстанским народом.

Вместе с тем, хочу подчеркнуть, что с момента обретения суверенности Республикой Казахстан проблемы национальной консолидации и межэтнической стабильности находились в центре внимания политического руководства Казахстана, прежде всего Президента РК,

Лидера Нации. Благодаря этому, сегодняшняя казахстанская модель межэтнического согласия получила высокую оценку в мировом сообществе.

Успешность национальной политики продиктована тем, что у ее истоков стоит именно Лидер Нации. Полиэтническое и поликонфессиональное общество Казахстана оценивает ее высоко, поскольку она всецело направлена на стабильность государства. Идея «Мәңгілік Ел» закрепляет основные нравственные, моральные, духовные и исторические ценности казахстанского полиэтнического и поликонфессионального общества, и этой уникальной модели построения нашего общества мы обязаны Президенту – Лидеру Нации.

Казахстан выстоял в годы кризиса и разрухи, сформировав свою государственность, благодаря не только талантливому, трудоспособному, но и толерантному народу, который на протяжении 24 лет своей независимости руководствовался фундаментальными ценностями, объединяющими единый казахстанский народ. «Эти ценности – опыт Казахстанского Пути, выдержавший испытание временем». [1,с.2] Глава государства отмечает 7 основных составляющих национальной идеи - «Мәңгілік Ел». «Во I-х, это

Независимость Казахстана и Астана. Во II-х, национальное единство, мир и согласие в нашем обществе. В III-х, это светское общество и высокая духовность. В IV-х, это экономический рост на основе индустриализации и инновации. В V-х, это Общество Всеобщего Труда. В VI-х, общность истории, культуры и языка. В VII-х, это национальная безопасность и глобальное участие нашей страны в решении глобальных и региональных проблем». [2,с.2]

Сохранение традиции толерантности в сознании казахского народа продиктовано многолетней историей проживания с другими этносами.

Как известно, после Октябрьской революции 1917 года в России на политической карте мира появился Союз Советских Социалистических Республик. В лице Советского Союза на карте мира появилось могущественное государство, под влиянием которого стали развиваться Союзные республики, в том числе и Казахстан.

На гостеприимной земле казахов в силу различных обстоятельств – это переселение русских и украинцев в годы присоединения Казахстана к России, начавшееся в начале XVIII в. и завершившееся в середине 60-х годов XIX столетия; и годы репрессий в период Советской государственности, и тяжелые годы Великой Отечественной Войны, когда также перманентно продолжалась депортация многих народов Кавказа, Закавказья и Поволжья - оказались представители более 130 этносов.

Исторически сложившаяся общность этносов в Казахстане прошла испытание временем, сложности транзитного периода не смогли нарушить межэтническое и межконфессиональное согласие, которое было выстрадано нашим народом, пережившим насилие, сталинские лагеря, голод, депортации, репрессии. Мы научились сочетать свои национальные интересы с многообразием социальных и государственных интересов. Председательство нашей страны в ОБСЕ, за которое единогласно проголосовали все 56 стран Организации, свидетельствует о заинтересованности мирового сообщества темой межэтнических отношений в Казахстане, который выстроил собственную модель межнационального согласия.

Достаточно высокий уровень межэтнической толерантности обусловлен так же высокой духовностью и образованностью казахского народа. Отметим, что в Центральной и Средней Азии казахстанский народ является наиболее грамотным и высокообразованным. И это можно рассматривать в качестве конкурентного преимущества Современного Казахстана, в котором обеспечены межэтническое и межконфессиональное согласие. Именно Казахстан на постсоветском пространстве избежал сегодня межэтнических столкновений.

Как известно, большинство современных наций в практике национального строительства представляют собой в основном полиэтнические общества. Это относится и к Казахстану, на территории которого в мире и согласии проживают представители более 130 этносов, 17 конфессий и множества национальных культур. В этой связи, возникает вопрос о том, как и каким образом можно достичь мира и согласия, гармонии и стабильности? Ведь у каждого этноса, у каждой религии есть своя специфика, особенности и свои интересы.

Население Казахстана сегодня насчитывает около 18 миллионов человек, а среди религиозных конфессий доминирующими являются ислам и православие. Преобладающими этносами являются казахи (70%) и русские (около 28%). Поэтому от согласия между ними в большой степени зависит стабильность общества.

Представляется, что одним из главных факторов консолидации казахстанского общества является национальное строительство. При этом основой этого процесса являются процессы формирования национальной идентичности и национальной интеграции.

Если коротко резюмировать результаты всевозможных социологических исследований, проведенных в Казахстане с 1991 года, то можно констатировать, что общественное сознание казахстанцев разделяет убеждение о том, что формирование общекзахстанской идентичности может происходить на поликультурных основаниях.

Как показывает практика в государственно-национальном строительстве Казахстана сегодня существуют две основные стратегии и две модели межэтнического общения. В соответствии с первой моделью формирование единой казахстанской нации возможно на основе общности единого гражданства, под которой понимается высокий уровень гражданской самоидентификации. Вторая модель направлена на построение единой нации, но с учетом особой роли казахской нации как государствообразующей. Это означает, что в национально-государственном строительстве фундаментом культуры казахстанского общества является казахская культура.

Уже в период практики советской государственности национальная политика Советской власти стремилась представить советские союзные республики как национальные государства в рамках конфедеративного союза. Поэтому, начиная с 1991 года все этносы Казахстана стали консолидироваться в единую политическую общность вокруг казахстанского народа и его культуры.

Вместе с тем, исторически и генетически символы казахского народа стали восприниматься всеми этносами Казахстана в качестве государственных символов, а этноним «казах» стал названием всего полиэтнического сообщества Казахстана. Известно, что символы казахского народа, а именно: юрта, музыкальные инструменты, народная культура, исторические деятели, начиная от казахских батыров, акынов и жырау, вплоть до репрессированных деятелей партии «Алаш» воспринимаются всем этносами как символы государственности и делают политическое сообщество индивидов более устойчивым в социальном времени и в пространстве. И сегодня мы являемся свидетелями формирования новой, единой, модернизированной политической общности, созданной из представителей различных этносов, которую мы называем казахстанцами или казахстанским народом.

Как и в большинстве новых независимых государств постсоветского пространства, национальное строительство в Казахстане было направлено на формирование гражданской нации вокруг ведущего этноса. Таким этносом, конечно, явился казахский народ. Национальное строительство на основе гражданской концепции нации, как известно, предполагает идентичность человека, прежде всего с государством, основными элементами которого являются территория, население и государственная власть. Это и есть политическое сообщество. И это важно! Ибо государство предоставляет человеку дом, кров, образование, Родину, то есть, то без чего человек не мыслит свое существование. Человеческие индивиды, разделяющие общую для них национальную идентичность, будут стремиться действовать как одно целое. Благодаря этому, индивиды воспринимают государство, его территорию как отчий дом, как родную землю.

Разумеется, в политических обществах каждая этническая группа имеет свою систему этнических и культурных символов. Как в таких случаях оказывается возможным формирование нации, вокруг каких символов происходит их консолидация?

В самой природе полиэтничности и поликонфессиональности казахстанского общества содержатся позитивные моменты. Речь идет о процессах обогащения духовности через взаимовлияние различных культур. Духовность этноса – это наиболее значимая составляющая культуры. Этносы могут заимствовать друг у друга элементы не только материальной, но и

духовной культуры. Следует констатировать, что моральные установки казахского народа, регламентированные в нормах обычного казахского права, приобрели особый статус в системе межнациональных отношений. Почтительное отношение к старшим и обычаи гостеприимства, житейская мудрость и милосердие, характерные особенности культуры казахского народа, стали сущностью менталитета и компонентов культуры всех этносов, проживающих в Казахстане.

Согласие – не состояние, данное нам свыше, это каждодневная забота и усилия государства и всех структур гражданского общества. Поликультурная политика в Казахстане носит гуманный и правовой характер: действует Конституция, гарантирующая равные права и свободы всех граждан. Ратифицирован и применяется ряд международных правовых документов, регламентирующих отношение к этническим группам. На сложившуюся ситуацию в межэтнической сфере оказали влияние многие факторы, в том числе толерантность, свойственная казахскому народу и другим представителям национальностей, проживающих в стране. Путем поощрения различных форм диалога, а также усиления взаимных связей и отношений между людьми углубляется осознание взаимозависимости и взаимной ответственности, формируются убежденность и патриотизм. Главным условием этих процессов является недопущение политизации этнокультурного развития.

Благодаря общности социальных и духовных ценностей, общности исторической судьбы, общности в потребности сохранения и развития языка

и культуры, общности в необходимости выживания пришло осознание доминанты общности в противовес эгоцентризму. В настоящее время представители всех слоев и этнических групп казахстанского общества решают общие для них проблемы, носящие социально-экономический характер. В этнокультурной сфере это, прежде всего, сохранение и развитие родного языка и национальной культуры, воспитание гражданина-патриота как главная цель воспитания в целом, взаимообогащение культур и интеграция.

Единство, многообразие, конкурентоспособность – три базовых принципа государственной национальной политики Казахстана. Ее результат – мир, стабильность, благополучие, единство народа, которые являются главным достоянием и богатством казахстанского общества. В этом значение Ассамблеи народа Казахстана, позитивный опыт который активно изучается мировым сообществом.

Сегодня в нашей республике путем сбалансированной государственной национальной политики реально развивается поликультурное многообразие как важнейший фактор общественного развития. Этническое и конфессиональное многообразие Казахстана является его стратегическим потенциалом. «К единству – через многообразие» - такова формула межкультурного диалога и межэтнических отношений, составляющая основу государственной национальной политики.

Этническое, конфессиональное, культурное, языковое многообразие являются нашим бесценным богатством. Наше государство целенаправленно создает все условия для развития культуры и языков этносов Казахстана. Важнейшими ценностями нашей нации стали толерантность и ответственность.

Государствообразующая же роль казахского народа состоит в его национальном и территориальном суверенитете на исконно принадлежащей ему территории. Казахский народ своей толерантностью, доброжелательностью, гостеприимством на деле доказал свое историческое право возглавить процесс формирования национального единства, не ущемляя другие этносы, которые с пониманием, как собственную, должны принять патриотическую формулу «Мәңгілік - Ел».

ЛИТЕРАТУРЫ

- 1.1. Казахстанская правда №11 (27632) 18.01.2014г.
- 2.2. Казахстанская правда №11 (27632) 18.01.2014г.

Түйіндеме. Мақалада ұлттық идеясын құрайтын, негізгі құндылықтар қаралған. Қазақ халқының санасында төзімділік дәстүрін сақтау және басқа да этникалық топтардың өмір сүретін ұзақ тарихы

туындап отыр. Жоғары рухани этникалық төзімділіктің жоғары деңгейде болуы, қазақ халқының білгірлігімен байланысты. Бұл этникалық және конфессияаралық келісімін, қазіргі Қазақстанның бәсекеге қабілетті артықшылығы ретінде қарастыруға болады. Ұлттық саясаттың табысты болуы, ол Ұлт көшбасшысынан бастау алып отырғанында. Ол мемлекеттің тұрақтылығын жоғары бағалайды, өйткені Қазақстан көпұлтты шоғырланған және көпконфессиялы қоғам. «Мәңгілік ел» идеясы негізгі этикалық, моральдық, рухани және тарихи Қазақстанның көпұлтты құндылықтары мен көпконфессиялы қоғамын нығайтады, сондай-ақ осы бірегей моделі қоғам құру Ұлт көшбасшысы - Президент алдындағы біздің міндет.

Abstract. The article considers the fundamental values of the national idea. Saving tradition of tolerance in the minds of the Kazakh people is dictated by a long history of living with other ethnic groups. Sufficiently high level of inter-ethnic tolerance is due to the same high spirituality and education of the Kazakh people. This can be seen as a competitive advantage of modern Kazakhstan, which provided with ethnic and religious harmony. The success of the national policy is dictated by the fact of the Leader of the Nation. Multi-ethnic and multi-confessional society of Kazakhstan highly appreciates it because it is entirely focused on the stability of the state. The idea of "Mangilik El" sets out the basic ethical, moral, spiritual and historical values of Kazakhstan's multi-ethnic and multi-religious society, and this unique model of building our society, we are obliged to the President – the Leader of the Nation.

К.Б. Айтжанова,

философия ғылымдарының магистрі, Орталық Азия Университеті, Алматы.

ЕЛ ТҮТАСТЫҒЫН САҚТАУДАҒЫ «МӘНГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫ

Ел болу мәселесі, ұлтты сақтау, жерді, туған атамекенді қорғау мәселесі қазақ халқы үшін қашанда тарихи даму тұрғысынан маңызды болып келе жатқаны белгілі. Осы аталған мәселелер ешқашан да күн тәртібінен түскен емес. Олар әр түрлі тарихи кезеңдерге байланысты көкейкестіленіп, қоғамдық ой-сананың өзегіне айналып отырған. Бүгінде осы мәселелер тәуелсіз Қазақстан мемлекетінің алдында тұр.

Әрбір мемлекеттің, ұлттың алға қадам басуы, дамуы, тұрақтануы үшін әрине оның арман - мұраты, идеясы, идеологиясы болуы шарт.

Қазақтың ұлттық мүддесі не? Ұлттық мүдде – ұлттық құндылықтар. Құндылықтар ұлтқа берілетін анықтаманың әр параграфынан құралады: атамекені, ана тілі, қалыптасқан ділі, діні, ортақ салт-дәстүрі, төл әдет-ғұрпы, тарихы. Ұлттық идея – ұлттық құндылықтардың жаһандастыру дәуірінде қауіпсіз өмір сүре алатын жағдайын көксеген мұраттың көрінісі. Ұлттық идея – талай ұрпақтың еңбегімен, қуаныш – қайғысымен сараланған рухани дүние. Бұл қайталанбас байлық өмірге ұлттық өзіндік тарихи болмысымен келген, сол себептен де ол ұлттық дүниетанымның айнасы.

Н.Ә. Назарбаев айтып өткендей немесе қазақ тарихынан біз білетіндей ұлттық идеяның негізгі ұстыны ұлттық құндылықтыр (дін, діл, салт – дәстүр, тіл) екені айдан анық. Оларды талдап жазатын болсақ:

- а) ұлттық мемлекет;
- ә) дәстүрлі дін;
- б) мемлекеттік тіл;
- в) ұлттық діл;

Ұлттық мемлекет – еліміздің негізін құраушы, ұйыстырушы қазақ ұлты және қазақ ұлтының қалыптасқан тарихи мекені болғандықтан міндетті түрде қазақ ұлтының мемлекеттігі орын алуы шарт. Мұны Елбасымыз: «Қазақ халқы Қазақстанда мемлекеттің негізгі құраушы этносы болып табылады, сондықтан ол басқа этностардың алдында жауапкершілікті өз мойнына алуы қажет, ал басқа этностар оған түсіністікпен қарауы керек». Сонымен қатар: «Қазақ халқы – сол ұлттық диаспоралардың, ұлттардың жарасымды өмірлеріне ұйытқы болатын, ұйытқы болуға тиіс бірден – бір тірек ұлт» - деп атап өткен болатын.

Дәстүрлі дін – халқымыздың сонау ғасырлар елегінен еленіп, екшеліп өткен дәстүр, ғұрып, дүниетаным, наным - сенімнің ислам дінімен астасып, біртұтас қазақ халқының дәстүрлі ислам дінін құрауы. Яғни, түркі дәуірінен бізге мұра болып келе жатқан қазақ даласында орын алған, далалық ислам. Бұл турасында Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың түркі жұртының орталығы Түркістанда 2002 жылы Дүниежүзі қазақтарының

Екінші құрылтайында сөйлеген сөзінде: «Ел бірлігі туралы сөз болғанда, біз өз дініміз – исламға тоқталмай кете алмаймыз. Біз бұл арада исламның тарихи тұрғыда қазақ халқы ғана емес, бүкіл түркі жұртының қалыптасуына игі ықпал жасағанын тілге тиек етпекпіз. Діннің тұтастығы – қашанда елдің тұтастығы. Діни алауыздық ұлттық алауыздыққа соқтыратыны белгілі. Қазақ даласында ислам дінін орнықтырғандардың бірі - данышпан бабамыз Ахмет Ясауи осы жағдайларды ескере отырып, түркі жұртындағы ислам дәстүрлерін қалыптастырды. Ясауидің тікелей жанқиярлық еңбегінің арқасында ғана қазақ тайпаларының ұлттық ортасында Ислам канондары мен далалық дәстүр үндестік тапты. Осы дәстүрмен мінекей ата бабаларымыз ғасырлар бойы өздерінің ұлттық сана сезімдерін қалыптастырып келеді. Сондықтан ұлттық сипатқа айналған дәстүр мен дүниетанымымызға сырттан келіп түзету жасағысы келетіндерге жол бере алмайтынымызды ашық айтамыз» - деп қадап айтқан [1].

Мемлекеттік тіл – мемлекеттің тарихи отаны, мұрагері, негізгі құраушы этносы қазақ ұлты, сондықтан мемлекеттік тіл – қазақ тілі алға қойылуы қажет. Қазақ тілі мәдениеттің бір бөлігі ретінде, барлық қазақстандықтарды біріктірудің бір факторы болуға тиіс. Ол барлық ұлттар мен ұлыстарға қазақ халқының мәдениетін, дәстүрін, әдет-ғұрпын, тұрмыс-тіршілігін танып білудің негізі болып табылады.

Тіл ұлттың қорғаушы құралы іспетті. Мұны Жүсіп Баласағұн: «Адамға екі нәрсе тірек тегі, бірі тілі, бірі ділің жүректегі» - десе, Л.Н.Толстой: «Тіл – ұлттың жан дүниесі. Тіл – идеяның, сезімнің, ойдың жанды көрінісі» - дейді. Ал Бауыржан Момышұлы: «Анамыздың ақ сүтімен бойымызға дарыған тілді ұмыту бүкіл ата-бабаларымызды, тарихымызды ұмыту» - деп айқын айтқан. Яғни тіл ұлттардың қарым-қатынас құралы ғана емес, ол сонымен қатар сол ұлттың бейнесі, мәні, дүниетанымы, ойлау жүйесінің тереңдігі. Ана тілі – халықтың өткен ұрпағын, қазіргі және келешек ұрпағын тарихи біртұтастық, мызғымас бірлік, ажырамас туыстық жағдайында мәңгілік біріктіретін ең сенімді құралы. Ана тіліміз арқылы ғана біз халқымызды, отанымызды танып білеміз. Халық рухының сарқылмас бастауы да сонда жатыр емес пе?

Ұлттық діл – тарихы сонау иен даламен астасып жатқан қазақ халқының ұлттық ділі, менталитеті сол өзі өмір кешкен ұлан ғайыр дала іспетті қалыптасқан. Жайдары жайсаң мінез, кеңпейілділік, төзімділік, қонақжайлылық, үлкенге құрмет, кішіге ізет сияқты толып жатқан адамгершілік, этикалық принциптер орын алған. Сонымен қатар, тек қазақ халқына ғана тән «ЕЛДІК САНА» принципі, яғни әр адамның елдік деңгейде (бірінші орынға жеке өз басының мүддесін емес, керісінше, халықтың, елдің мүддесін) ойлауы. Міне осындай ерекше менталитет яғни өзіне ғана тән қасиеттер негізінде қазақ халқы бүгінгі таңда елімізде орын алып отырған көптеген этностар мен ұлыстарды бөліп-жарып қарамай, саяси құқықтық тұрғыда тең дәрежеде санап, төзімділік танытып, олармен ымырагершілік пен түсінісушілікке келіп отыр. Бұл қазіргі кездегі қоғамда саяси тұрақтылық орнатуда еліміздің ұстанып отырған басты саясаты.

Бұны Елбасымыздың сөзінен де көруге болады: «Қазақ тілі мәдениеттің бір бөлігі ретінде, барлық қазақстандықтарды біріктірудің қосымша факторы болуға тиіс. Ол барлық ұлттар мен ұлыстарға қазақ халқының мәдениетін, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, тұрмыс-тіршілігін танып білудің негізі болып табылады. Оны оқып-үйрену мәжбүр ету арқылы емес, саналы түрде, жұрттың барлығы үшін бала жастан басталуы, ұйымдық және әдістемелік жағынан қамтамасыз етілуі тиіс. Және де мұнда тұратын әрбір адам осындай көзқарастың қажеттігін айқын түсінуі керек» [2].

Елбасының «Мәңгілік ел» идеясы тағы бір данамыз Асан қайғының осы тектес идеясымен де астасып жатыр. Бұл - «Жерұйық» идеясы. Бұл да - өте терең, ғажап идея. Халқының болашағын ойлап, қам жеген ойшыл қазақтың кең даласын шарлап, адамға да,

малға да жайлы, жұмақ болар жерді іздейді. Сол жерде қазақ халқының жаңа ордасын құруды мақсат етеді. Өзі де соған атсалысады. Ондай жерді жау алмайды, малға жұт келмейді. Шөбі шүйгін, суы мол жер. Ол елде жұрттың бәрі тең, бәрі шат-шадыман тірлік кешеді. Ел аласы, ру таласы болмайды.

«Мәңгілік Ел» идеясы, кейбіреулер айтқандай, «утопия» немесе ойдан шыққан адам қиялы жетпейтін, абстрактылы ұғымдар жиынтығы емес. Ол - Қазақстанның антологиялық болмысын анықтайтын ұлттық идеяның темірқазығы, қоғам дамуына бағыт-бағдар беретін, сан ғасырлар бойғы ата-бабаларымыздың арманын жүзеге асырудағы рухани-саяси ұстаным.

Бір сөзбен айтқанда, «Мәңгілік Ел» идеясын ұлттық идея ретінде қабылдау бүгінгі Қазақстан дамуының ішкі қажеттігінен, мемлекеттің тұтастығын сақтау идеясынан туындап отырғаны сөзсіз. Бұл идея тәуелсіз мемлекет алдында тұрған басты сұраққа жауап беріп, ұлттың болашақтағы дамуына жағымды әсер етуі тиіс. Сонымен бірге, ұлттық идея алдыңғы қатарлы және адамзаттың даму бағыты мен үрдісіне сай келетін болуы керек. Міне, осы тұрғыдан келгенде, «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясы Қазақстан халқын біріктіретін, елдің басты мақсатынан шығатын және соған толық жауап беретін идея десек, артық айтқандық емес.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ақыл-парасат кітабы / Нұрсұлтан Назарбаев – Алматы, RS; Халықаралық Абай клубы, 2015. – 240 б.
2. ЖАҢА ОНЖЫЛДЫҚ - ЖАҢА ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨРЛЕУ - ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖАҢА МҮМКІНДІКТЕРІ – Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың халыққа жолдауы // «Егемен Қазақстан», 2010 жыл 30 қаңтар, - 290 б.

Резюме. В статье рассмотрены значимость идеи «Мәңгілік ел» в сохранении целостности государства и национальное государство, традиционная религия, государственный язык, национальный менталитет как составляющие элементы национальной идеи.

Resume. The article discusses the importance of ideas in maintaining the integrity of the state and the nation-state, the traditional religion, official language, national mentality as the constituent elements of the national idea.

С.Ж. Рысбаева

*Саясат ғылымдарының кандидаты, доцент,
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент*

МӘҢГІЛІК ЕЛ ТҰҒЫРНАМАСЫ– ҚАЗАҚ ТІЛІ

Тіл – қастерлі де, қасиетті ұғым. Ол әрбір адамға ана сүтімен бірге еніп, қалыптасады. Ана тілін сүйген адам – туған жерін, елін, Отанын, атамекенін сүйеді деген сөз.

Мәңгілік елдің мәңгілік атауы болуға тиіс. Елбасы Н. Назарбаев биылғы жолдауында Қазақ Елі деген терминді бостан-босқа ендіріп отырған жоқ. Әр мемлекеттің өзіндік тілі болатыны тарихтан мәлім, сондықтан Президентіміз айтқандай мәңгілік елдің мәңгілік тілі болады. Ол – қазақ тілі.

Қазақ тілі әлемдегі алты мыңға жуық тілдердің ішіндегі қолдану өрісі жағынан жетпісінші, ал тіл байлығы мен көркемдігі, оралымдығы жағынан алғашқы ондықтар қатарындағы тіл. Мемлекеттік мәртебеге ие екі жүз тілдің қатарында тұр.

ҚР Конституциясы, «Тіл туралы» Заң республикадағы тілдердің ұлтаралық жарастық пен рухани ынтымақтастықтың құралы ретінде қызмет етуін және тіл алуандығын көздейді. Халық тәуелсіздігінің ең басты белгісі – оның ана тілі, ұлттық мәдениеті. Жас ұрпақты тәрбиелеу мен олардың тұлға ретінде қалыптасуында мәдениетпен қатар, тілдің де атқаратын рөлі ерекше.

Тіл – халықтың жаны, ділі, рухы, елдік қасиеті, ұлттық болмысы.

Тіл – ел байлығы. Ел байлығы – әрбір елдің ұлттық мақтанышы. Ол атадан балаға мирас болып қалып отыратын баға жетпес мұра. Демек әр адам ана тілін көзінің қарашығындай

қорғауға, оның орынсыз шұбарлануының қандайына болса да қарсы болуы тиіс. «Ана тілі – халық боп жасағаннан бері жан дүниеміздің айнасы, өсіп–өніп түрлене беретін, мәңгі құламайтын бәйтерегі» – деп Ж. Аймауытов айтқандай елін, жерін сүйген әрбір азаматтың көкірегінде ана тіліне деген сүйіспеншілігінің мақтаныш сезімі болуы керек.

Жастардың бірлігі мен ұйымшылдығы қазақ тілімен байланысты болғаны жөн. Елбасымыз: «Қазақстанның болашағы – қазақ тілінде» деп айтса, ал біздің болашағымыз – жастар. Сондықтан мемлекеттік тілдің жастарға серік болуы тиіс.

Республикада мемлекеттік тілдің қолдану аясын кеңейту – бүгінгі таңдағы өзекті мәселе. Қазақстан көпұлтты мемлекет болғандықтан тіл мәселесі аса күрделі мәселе болып отыр. Тіл мәселесінің өте нәзік екендігі, оның зорлық арқылы емес, тек қана шынайы ынталықпен ғана ыңғайланатын шаруа екендігі белгілі. Ал тілдің өзі тарих тереңіне бойлайтын, өнер мен мәдениеттің кәусар бұлағына сусындататын рухани әлеміміздің сарқылмас қазынасы. Олай болса, қазақ тілінің мемлекеттік тіл мәртебесіне сай қолдану, аясын кеңейте түсу қажеттігі – заңды құбылыс.

А. Байтұрсынов: «Тілі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады». Қазаққа Тәуелсіздіктің оңай келмегенін сіздер жақсы білесіздер. Бүгінгі күні әрбір қазақ азаматының көкейінде осы Тәуелсіздігімізден айырылмай сақтап қалу мәселесі тұруы керек. Сондықтан да қазақ тілінің дамуына аз да болса үлес қосып, қазақ тілінің қазақ қоғамындағы орнын нықтап, мәртебесін асқақтата берейік. Қазақ тілі, яғни ана тіліміз құрдымға кетпес үшін ана тілін дамытуға күш салуымыз қажет. Ана тілімізді ғылым мен техниканың барлық салаларына енгізіп, сапасын арттыру уақыт талабы. Ал уақыт талабын орындау – баршамыздың абыройлы парызымыз.

Жаһандану үдерісінің қарқын алуы дүние жүзіндегі көптеген мемлекеттердің ұлттық саясаты мен ұлттық идеологиясына, ұлттық сәйкестілігі мен мемлекеттілігіне қатысты сындарлы жаңа міндеттерді алға тартып отыр. Жаһандану дәуірінде әлемдік өркениеттер ықпалдастығының артуы технологиялық жетістіктерді адамзат баласының қолдану мүмкіндігін кеңейткенімен, ұлттық құндылықтарды, атап айтқанда, тіл, жазу, дін, діл, ұлттық мінез-құлық пен ұлттық сана-сезім, рухани-әдеби мұраларды жою немесе бүлдіру қатерін арттыратыны сөзсіз.

Қарым-қатынас құралы болумен қатар, тіл тұтынушы халықтың салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, дүниетанымдық ерекшелігін, ұлттық болмысын, рухани, мәдени байлығын, сан ғасырларға созылған даму тарихын ұрпақтан –ұрпаққа жалғастырып, жеткізуші, жинақтаушы қызметін атқарады.

Қазіргі жаһандану дәуірінде халықтың өз ана тілінде және өз елінің ақпаратын алуының саяси мәні зор. Өйткені, өзге тілдегі және өзге елдің бұқаралық ақпарат құралын күнделікті тұтыну халықтың ұлттық сана-сезімін басқа арнаға бұруы мүмкін. Бұл түптеп келгенде, ұлттық қауіпсіздікке қатер төндіретін құбылыс.

Елбасымыз ҚР – да мемлекеттік тіл «барша қазақстандықтарды біріктірудің басты факторы» деп айтты, дей тұрғанмен, мемлекетіміздегі барлық этностар мемлекеттік тіл арқылы бірігу үшін, ең алдымен, қазақтар қазақ тілін меңгеріп, ұлттық бірегейлігін қалыптастыруы шарт. Сонымен қатар, дүние жүзіндегі қазақтардың ана тілдерін білуі және ортақ бір әліпбиді қолдануының саяси маңызы зор. Қазақстан үшін латын графикасына көшудің ең маңызды саяси басымдықтарының бірі – дүниежүзіндегі қазақтармен ортақ әліпбиде болу мүмкіндігіне жол ашу.

Қорыта айтқанда, бүгінгі күнде жастарды әдепті де саналы етіп тәрбиелеу үшін ең алдымен тәрбие ережелеріне сүйене отырып, ұлттық дәстүрімізді, әдет-ғұрыптарымызды, дінімізді, ата-бабаларымыздан қалған насихат мұраларын жастардың санасына сіңіре білу басты міндетіміз болуы қажет. Ғасырлар қойнауында қалыптасқан ұлттық тәрбиені, озық дәстүрлерді қайта жаңғыртып, адамгершілік асыл қасиеттерді жастар бойына сіңіру үдерісінде тілдің атқаратын қызметі орасан.

Жаһандану заманында тілдің тәрбиелік мәніне назар аудару – ұлттық болмысымыздың болашағын жетілдіруімен қатар тұратын маңызды стратегиялық саясат.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының 30 тамыз 1995 жылғы Конституциясы.
2. Н.Ә. Назарбаев «Қазақтың бүкіл тарихы – бірігу тарихы, тұтастану тарихы», Қазақ тарихы. – 1998 ж., №3.
3. Н.Ә. Назарбаев «Тарих толқынында», Алматы: Атамұра, 1999 ж.
4. Қазақстан Республикасының «Білім беру туралы» Заңы, Алматы, 1999 ж.
5. Н. Ә. Назарбаев «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыруы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам» // Егемен Қазақстан, 10.07.2012 ж.
6. Бұл заман – білекке емес, білімге сенетін заман! ҚР Президенті Н. Назарбаевтың «Назарбаев университетінде» оқыған лекциясынан, 08. 09. 2012 ж.
7. Қазақстан Республикасының Президенті Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Қазақстан - 2050» стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты.// Егемен Қазақстан, 15.12.2012 ж.
8. Н. Ә. Назарбаев «Қазақстан - 2050» Стратегиясы: бір халық - бір ел – бір тағдыр», Қазақстан халқы Ассамблеясының XX сессиясында сөйлеген сөзі, Егемен Қазақстан 25.04.2013 ж.
9. Қазақстан Республикасының Президенті Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Қазақстан жолы – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ», 17.01.2014 ж.
10. Қазақстан Республикасының Президенті Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол», 11.11.2014 ж.

Резюме. В данной статье казахский язык рассматривается через нового казахстанского патриотизма.

Ключевые слова: общественное согласие; патриотическое воспитание; новый казахстанский патриотизм; национальная безопасность;

Summary. This article is devoted to analysis of Kazakhstan s new patriotism.

Key words: the public consent; patriotic education; new Kazakhstan patriotism; national safety;

М. М. Тусупова

психология магистрі, Бөкетов ат. Қарағанды Мемлекеттік Университеті

ӨЗІНДІК САНА-СЕЗІМДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ НЕГІЗДЕРІ

Сана түсінігінің мәні адамзат жаратылғаннан бастап қарастырылып келе жатқан мәлеле. Бұл мәселенің мағынасын ұғыну қажетті, әрі өмірлік маңызға ие. Әрбір ұлт, осы мәселе шешімі, сәтті өмір сүруіне ықпал ететіндігін ертеден түсінген. Жалпы әлеуметтік және мәдени факторлардың әсерінен этникалық сана қалыптасты, ол өз кезегінде әлеуметтік ортаға ұлтқа негізделген құндылық бағдар жүйесі арқылы әсер етті. Тұлға өзін белгілі бір қауымдар тобына жататынын сезінгеннен бастап, ұлттық сана-сезім туралы айтуға болады. Яғни, ұлттық сана-сезім деп, ұлт өкілдері өздерін «Біз - Олар» антитезисінде қабылдауын айтамыз.

Өзіндік сана-сезім мен ұлттық сана категориялары философия, психология, этнология, әлеуметтану, биология және т.б. ғылымдар аясында қарастырылып келеді. Қазіргі таңда зерттеулер негізінде қалыптасқан шет елдік, отандық ғылыми мектептер мен бағыттар бар.

Ұлттық сана-сезімнің шетелдік теорияларының даму ерекшеліктері. Сананың пайда болу және дамуы екі қарам-қайшылық бағытта жүреді: қазіргі даму деңгейінен оның пайда болуына дейін және оның пайда болуынан қазіргі даму деңгейіне дейін.

Бірінші бағыт бойынша – адам психикасы мен оның санасын зерттеу тиімділігінен бастап, керісінше ретроспективті бағытта пайда болуына дейін онтогенез, археология,

этнография, физиология және басқа да антропологиялық ғылымдарының мәліметтеріне негізделген зерттеу әдістеріне сүйенеді.

Екінші бағыт тарихи этнологиямен тікелей байланысты, өзіндік сана-сезімнің тұжырымдамалық эволюциясы, тарихи тұрғыда жалпы философиялық ойлармен тікелей байланыста екенін дәлелдейді. Адам санасы, оның аңғару қабілетін үш бағыт бойынша түсіндіруге тырысады:

- * Объективті-идеалистік;
- * Натуралистік;
- * Әлеуметтік.

Алғашқы бағытты жақтаушылар объективті заңдылықтарды ашқанмен, оны қоғамдық өмір деңгейімен байланыстырмайды. Бағыттың өкілдері Гегель, Гераклит, Сократ, Платон және басқа да ежелгі грек философтары адам жанының құпия қасиеттері туралы ой толғады. Ұлттар санасы туралы алғашқы идея Гиппократ трактатында «ұлттық рух» деген түсінікті енгізе отырып, ұлттық ерекшеліктер олардың елді мекеніне, климатына және басқа да табиғи факторларына байланысты деп көрсеткен.

Психологиялық ойдың негізін қалаушы Аристотель, жанның қоғамдық өмірмен байланысы бар екенін айтады, өйткені қаншалықты жетілген адам болса да қоғамның тыс өмір сүре алмайды. Ұлттық сана туралы айтылмаса да, Аристотельдің «Жан туралы» трактатында «ортақ сезім» түсінігі қоғамдық сана элементтерін меңзейді /1, 12 б./.

Қайта өрлеу дәуірінде декарттік принцип бойынша өзіндік сана-сезім дегеніміз, субъекттің өзінің ішкі әлем мазмұны туралы ішкі пайымдауы деп түсініледі. Себебі адамның тәжірибесі қоғам тәжірибесіне қарағанда, өмірлік мәнді түсінуге көп ықпал етеді. «Адам ақылы туралы тәжірибе» еңбегінің авторы Дж.Локк сыртқы тәжірибенің ролін таным процестерімен байланыстырады. «Таза тақта» түсінігі бойынша адам жаны жаңа мазмұндармен толықтырылатынын нұсқайды. Р.Декарт, Дж.Локк ойларындағы өзіндік сана-сезім мәнін ашу нәтижесі ретінде интроспекция әдісі туралы тезиске тоқталады /2, 78 б./.

Интроспекция психологиясын сынға алған, И.Кант трансценденталді апперцепция бойынша, халық – елдімекенде жинақталған көпшілік адамдардың тұтастықты құрайтын бірлігі, деп түсіндіріп, оның мінезі мен ерекшеліктері табиғат, ландшафт және климаттық факторлар әсерінен қалыптасатынын және тұқым арқылы ұрпағына берілетін «ұлт рухы» туралы айтады. Осындай көзқарасты жақтайтынын француз тарихшысы Ш.Монтескье пікірлерінен де байқауға болады, яғни, этнопсихологиялық феномендердің қалыптасуына және дамуына географиялық ортаның әсері бастапқы және негізгі болып табылады /3, 590 б./.

Натуралистік мектеп бойынша, адам табиғат бөлшегі және тіршілік иесі ретінде жалпы биологиялық заңдылықтарға тәуелді. Оның тіршілік ортасы қоғамдық өмір салтын ұстанғанмен, оның жүріс-тұрысын генетика, физиология, анатомия анықтайды. Және шындап келгенде, осы биологиялық алғышарттар болмаса, ешқандай әлеуметтену мүмкін емес.

«Әлеуметтік өмір түсінігін қоғамның өз табиғатынан іздеу керек» - деп жазған Э.Дюркгейм бойынша, ұжымдық сана - әлеуметтік комбинацияланған формадағы қоғам мүшелерінен тұратын субстратқа тәуелді, ал ұжымдық түсінік - жекелеген сана жиынтығына кірмейтін, өзіндік мазмұны бар сана феномені, - деп көрсетеді.

Этникалық сана мәселесін қоса қарайтын этникалық теория бойынша неміс ғалымдары М. Лацарус және Х. Штейнталь «ұлттар психологиясын» ғылымның жеке бағыты ретінде ұсынды. Олардың түсіндіруі бойынша, «ұлт рухы» белгілі бір ұлт өкілі болатын индивидтің психикалық ұқсастығы және өзіндік сана-сезімі, оның мазмұны салыстырмалы түрде тілді, мифологияны, құлықтылық пен мәдениетті зерттеуде ашылуы мүмкін /6, 100 б./.

«Рухани коммунитет» ұғымын енгізген В.Вунд ұлттың ұжымдық шығармашылық іс-әрекетін абстрактілі және нақты бағытта қарауды ұсынады. XX ғ. басында В.Вунд идеясын жалғастырған мәдени-тарихи бағыттың жақтаушысы Ч.Джадд бойынша, тіл, еңбек құралдары, өнер және т.б. «жинақталған әлеуметтік капитал» формасы ретінде мыңдаған жылдар бойы жинақталып, ұлттық сананы қалыптастырады. Осы бағытпен қатар кроссмәдени психологияда

ес процесінің барлық мүмкіндіктерін зерттеумен айналысқан мнемикалық бағдарлама жасалды /7, 292 б./.

Сонымен қатар, жан мәселесі мен халық рухы туралы ғылыми ойлардың дамуына «менталитет» ұғымы арқылы үлес қосқан «Аналл мектебінің» негізін қалаушылар М.Блок пен Л.Февр, халықта болып жатқанның бәрі халықтық сананың терең қозғалысының көрінісі дейді. Л.Февр бойынша, «тарих дегеніміз идеалистік немесе экономикалық фактілер, басқа әлеуметтік феномендер сенім негізінде пайда болады».

Осылайша ХХ ғ. басында «ұлт рухы» деген түсінік ғылымға енді. Менталитет ұғымының бастапқы түсінігін әлеуметтік ортаны және өзін этникалық мәдениет және тәрбие негізінде өзінше қабылдау десек, Ж.Дюби әр түрлі топтардың бейнелер жүйесі, деп түсіндіреді. «Әлеуметтік қатынастар осы «бейнелер жүйесінің» функциясы ретінде жинақталып ұрпақтан ұрпаққа оқыту мен тәрбиелеу арқылы және белгілі бір экономикалық жадайлардың салдарларынан беріліп отырады» - деп жазады.

Ұлттық сана және өзіндік сана мәселесін отандық ғалымдар әр түрлі позицияда қарастырады. Бұл аталған феноменнің табиғаты мен мәнін анықтайтын әдіснамалық тәсілі мен принциптердің бар екенін көрсетеді. Өзіндік сана мен ұлттық сана мәселесімен психологтар, этнологтар, әлеуметтанушылар және философтар айналысады, себебі ол, бір жағынан адамның дара сипаты болса, екінші жағынан белгілі бір этникалық белгілері бойынша кіріктірілген, қандай да бір әлеуметтік топқа тән болып келеді.

Біріккен іс-әрекет қарым қатынас арқылы жүретіндіктен, жекелеген индивидтерді бір қауымдастыққа жинақтап, өзін өзгелерге қарсы қоюына мүмкіндік береді. Б.Ф.Поршнев тілдік қатынасқа келтіретін – адами қарым-қатынастың негізі, психикалық жаңа құрылымның логикасын қарастырды. Сөйлеу құралы ретінде тіл, ұлттардың басқалардан ерекшелігін құрайтын ұлттық ерекшелік болып саналады. Қауымдастықтың екі жақты этнопсихологиялық қарама-қарсылық Б.Ф.Поршнев бойынша, «Біз - Олар» формуласы арқылы өрнектеледі, бұл тәсілді көптеген зерттеушілер өз еңбектерінде кеңінен қолданады /6, 89 б./.

Кеңестік мәдени-тарихи психологияның негізін салушы Л.С.Выготский көрсетуінше, «мәдени даму үшін қандайда бір психологиялық операцияны жүзеге асыру үшін, құрал ретінде белгілерді пайдалану және қолдануға негізделетін жүріс-тұрыс тәсілдерін меңгеру қажет, жалпы алғанда, мәдени даму адамзаттың өз тарихи дамуы барысында жасаған, жүріс-тұрыстың қосымша тәсілдерін, тіл, жазу,

есептеу жүйелері және т.б. меңгеруін көздейді». Белгілер арқылы өз жүріс-тұрысын меңгереді және өзін қоғамның элементі ретінде сезінеді.

Ұлттық сана мәселесі бойынша, С.А. Арутюнов пен Н.Н. Чебоксаровтың этностың басты белгісі ретінде адамды емес, мәдени ақпараттарды жатқызуы тың жаңалық болды.

Этникалық құндылық мәселесіне келгенде ұлттық салт-дәстүрде назардан тыс қалмайды, дегенмен салт-дәстүрде этнографиялық категория сияқты кең мағынада және әр түрлі түсіндіріледі.

Н.Н.Чебоксаров пікірінше, өзіндік сана-сезім көп аспектілі болып өзін этносқа немесе белгілі бір топқа жатқызатын сана түрінде болуы мүмкін.

А.Г. Агаев бойынша, әр түрлі тарихи, әлеуметтік-экономикалық, этнографиялық жағдайларға байланысты, жерге иелік ету, дүниеге деген көзқарастар, діни сенімдер және т.б. өзара байланысып, кірігіп, бірігіп, бөліну негізінде сана ұлттың этникалық бірлігін тудырады.

А.Я. Гуревич 1981 жылы ұлт санасын сипаттауда «менталитет» терминін енгізіп, оның құрылымы мен функцияларын көрсетті. Менталитет рухани құрал ретінде, ойлау түрі ретінде әлемді қабылдау, шындықты көру, сана мен жүріс-тұрыс дағдысы мен үлгісі болып табылады. Сондықтан менталитетті зерттеу үшін сана бағытын, қоғамның рухани өмірін зерттеу қажет.

Менталитет ұғымын этнос өміріне терең үңілу негізінде ғана түсінуге болады. Менталитет мәдениет ұғымымен тығыз байланысты, ол биологиялық тұқым қуалап, туа біткен болмаса да, геннің негізінде болады, барлық аңғарылған идеологиялық жүйелер менталитет арқылы қалыптасады.

Әлемдік ғылыми ойлар этникалық сананы зерттеуде үлкен мүмкіндіктерге ие болды. Көптеген мектептер мен бағыттар әр түрлі тәсілде аталған мәселені қарастырды, оның құрамдас бөліктерін зерттеді. Осының нәтижесінде қазіргі таңда ұлттық сананың теориялық-әдіснамалық зерттеу базасы қалыптасқан деуге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Аристотель. О душе. - 1976. - Т. 1. - Кн. 3. - С. 425.
2. Локк Дж. Опыт о человеческом разумении. // Соч. в 3 т. - М., 1995.
3. Кант И. Критика чистого разума. - М., 2010.
4. Гегель Г.В.Ф. Лекции по истории и философии. - 2003. - Кн 1.
5. Лебон Г. Психология народов и масс. - СПб., 2005.
6. Шпет Г.Г. Введение в этническую психологию. - СПб., 2006.
7. Вундт В. Психология народов. В 10-ти т. - Т. 3. - СПб., 2010.

Резюме. В развитии и формировании национального самосознания большую роль играют этнические факторы. В статье рассматриваются этнические проблемы и культура межнационального общения являются важным направлением в исследовании многих вопросов теории культуры. Современное обновление всей сферы общественной жизни требует не только всестороннего, критического анализа прошлого, но и глубокого социально-философского осмысления проблемы национального возрождения.

Abstract. The development and formation of national identity play an important role ethnic factors. The article deals with ethnic problems and culture of international dialogue is an important direction in the study of many aspects of the theory of culture. A modern update of the whole sphere of social life requires not only comprehensive, critical analysis of the past, but also a deep social and philosophical understanding of the problems of national revival.

Г. И. Абдиева

КазНИТУ имени К.И.Сатпаева

ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ СТАНОВЛЕНИЕ ЛИЧНОСТИ КАК ОСНОВНОЕ ПСИХИЧЕСКОЕ НОВООБРАЗОВАНИЕ ЮНОШЕСКОГО ВОЗРАСТА

На современном этапе развития общества процесс социализации личности проходит в сложных, динамично обновляющихся социально-экономических и политических условиях. Социализация личности как системный процесс продолжается на протяжении всей жизни и находит свое завершение периодом достижения социальной зрелости как субъекта общественных отношений и вступлением в этап профессиональной деятельности, который влияет на дальнейшее развитие общества.

Современное общество заинтересовано в социально зрелой, профессионально самоопределившейся личности, мотивированной на успешную социализацию. И на сегодня в процессе социализации личности благодаря усвоенной системе социальных норм, установок, ценностей и индивидуальной стратегии, выработанной на основе мировоззрения, взглядов, убеждений, формируется индивидуальная модель поведения. И это требует от личности в юношеском возрасте установки на успешную профессиональную социализацию.

«Казахстан появился на свет как новое государство», - подчеркивается в Стратегии «Казахстан-2030» [1, с.12], и происходящие процессы в этом новом независимом государстве как

глобализация, демократизация, сформировавшееся мировое информационное пространство требуют на сегодня успешной самореализации личности. В Казахстане создана благоприятная среда как фундамент для развития потенциала личности для свободного выражения мысли, для реализации инновационных проектов, для воплощения творческих замыслов. Республика Казахстан стремится создать «интеллектуальную нацию», которая сможет быть конкурентоспособной в моральном, культурном, интеллектуальном плане [2, с.85].

На сегодня молодежь – это «вечный двигатель» будущего. «Казахстанцы – динамичная и молодая нация: каждый второй житель республики моложе 30-ти лет. Новое поколение должно уметь справляться с решением крупных проблем, уметь как адаптироваться к изменившимся экономическим и технологическим обстоятельствам, так и использовать эти условия в свою пользу, предчувствуя глобальные тренды на два шага вперед» [3]. Для выполнения задачи, поставленной Президентом Н.А. Назарбаевым, необходима успешно работающая в условиях инновационной экономики патриотичная, образованная, обладающая прекрасным психофизиологическим здоровьем, мобильная, энергичная, успешно работающая в условиях инновационной экономики, хорошо владеющая казахским, русским и английским языками, впитавшая в себя ценности и культуру народа, толерантная, уважаемая в современном глобализирующемся мире – такой видится идеальная казахстанская успешная молодежь 2020 года [4, с.365].

Социализация личности - одна из актуальных, имеющая широкую теоретическую изученность в научной литературе проблема. Как феномен социализация изучается философией, антропологией, социологией, культурологией и психолого-педагогическими науками. Научное представление о проблеме социализации личности, ее содержании, источниках, механизмах складывается на основе анализа теоретических и экспериментальных результатов исследований. В теоретическом плане понятие социализации личности находится на стыке крупных наук: социологии, психологии, педагогики и имеет комплексный, межнаучный характер изучения. Каждая из этих наук, исследуя феномен социализации, раскрывает новые объективные стороны предмета изучения, что доказывает многоаспектность и межнаучность данного понятия. Поэтому объективную характеристику в изучении проблемы социализации личности можно получить лишь в результате межнаучного исследования, необходимо использовать теоретико-методологические данные и провести комплексный социологический, психолого-педагогический анализ понятия социализации личности.

Теоретические аспекты проблемы социализации личности были изучены классиками педагогической науки И.Х. Пестолоцци, Я.А. Коменским, П.П. Блонским, К.Д. Ушинским, Г.Н. Волковым, Ю.С. Богачинским, В.И. Загвязинским, Д.И. Фельдштейном. Психологические подходы к исследованию данной проблемы отражены в работах Л.С. Выготского, Л.И. Божович, Д.Б. Эльконина, С.Л. Леонтьева, С. Л. Рубинштейна, А. Р. Лурии, И. С. Кона, Г. М. Андреевой, А. В. Петровского, А. В. Мудрика.

Научный анализ проблемы социализации личности в педагогической науке раскрывает содержательную сторону процесса, обосновывает ее через основные воспитательные механизмы, связанные с факторами развития человека (наследственность, воспитание, среда) и с позиции личности (интерес, активность, пассивность, приспособление, адаптация), выделяя особый характер социализации как педагогического феномена современности.

Современное теоретико-методологическое изучение проблем социализации личности имеет широкое и более узкое понимание, которое связано с привлечением человека к социальной жизни путем активного усвоения им целого комплекса норм, ценностей и установок. Если быть более точным, можно сказать, что широкое понимание социализации связано с развитием человечества, т.е. с происхождением и формированием человеческого рода. Привлечение человека к социальным отношениям путем активного усвоения целого комплекса социальных норм, установок и ценностей определяет узкое понимание социализации. Все это помогает создать общую картину процесса социализации как результата усвоения человеком норм социальной жизни путем активного действия.

Социализация - есть процесс и результат усвоения и активного воспроизводства индивидом социального опыта, осуществляемый в общении и деятельности. Социализация может происходить как в условиях стихийного воздействия на личность различных обстоятельств жизни, имеющих иногда характер разнонаправленных факторов, так и в условиях образования и воспитания целенаправленного, педагогически организованного, планомерного процесса и результата развития человека, осуществляемого в интересах его и (или) общества, к которому он принадлежит [5, с.119].

Социализация - процесс усвоения человеческим индивидом определенной системы знаний, норм и ценностей, позволяющих ему функционировать в качестве полноправного члена общества [6, с. 248].

Социализация личности есть целенаправленный процесс, который продолжается на протяжении всей сознательной жизни и находит свое завершение периодом достижения социальной зрелости и вступлением в этап профессиональной деятельности. Социализация юношеского возраста есть непрерывный процесс, ориентированный на социально-профессиональное становление человека.

В психологической науке выделяются основные пять факторов, оказывающие влияние на процесс социализации: биологическая наследственность индивида; физическое окружение человека; социальное окружение личности; групповой опыт человека; индивидуальный опыт личности. Под влиянием этих факторов процесс социализации продолжается на всех возрастных этапах, но в юношеском возрасте уровень протекания более интенсивен. Это связано с высокой социальной активностью, ориентированной на профессиональное становление личности в вузе. Именно в юношеском возрасте, в процессе обучения в вузе на этапе профессиональной социализации создается фундамент социально-профессионального становления личности. Ведь существующие условия жизни требуют от человека активного профессионального становления.

Психологическую основу одного из психических новообразований является профессиональное самоопределение в юношеском возрасте, который составляет осознание человека в качестве взрослого представителя общества, личностная потребность осознания социального места и признание как профессионала. Поэтому самым важным делом для юношества становится выбор профессии, который систематизирует его мотивационные тенденции в юношеском возрасте, исходящие от личностных интересов и мотивов, порождаемых условиями профессионального выбора.

Изучение закономерностей развития человека в юношеском возрасте как периоде интенсивного интеллектуального развития, формирования учебно-профессиональной деятельности, усвоения социальных ролей, вхождения в новую, «взрослую» жизнь позволяет говорить об особенностях юношеского возраста в процессе профессионального становления. Именно профессиональное становление есть характерная черта юношеского возраста в процессе социализации. Период жизни от 17 до 25 лет, считает Б. Г. Ананьев, имеет важное значение как завершающий этап формирования личности на стадии профессионализации. К 17 годам у личности создаются оптимальные субъективные условия для формирования навыков самообразовательной деятельности [7,с.3]. Юношеский (16-17 лет - 20-21 год) период развития человека с психическими новообразованиями, принятием нового социального статуса «студент», овладевающего комплексом знаний, умений и навыков, как ищущая, занимающаяся и интересующаяся личность общества.

С повышением значимости высшего образования и развитием высшей школы в социуме возрастает роль студенчества. «Студенчество включает людей, целенаправленно, систематически овладевающих знаниями и профессиональными умениями, отличающихся наиболее высоким образовательным уровнем, наиболее активным потреблением культуры и высоким уровнем познавательной мотивации» [8,с.285].

Известно, что именно в этой возрастной категории молодые люди пытаются найти себя в социуме, стремятся понять и психологически принять себя, самоопределиться в выборе профессии и утвердиться в социуме в процессе вхождения в социальные отношения. «Каждого

человека профессия «механически, помимо воли и желания, переделывает, творит по своему образу и подобию, определяет его интересы, убеждения, вкусы, стремления и желания, словом, - всю его природу» [9,с.23].

По этой причине возраст служит критерием занятия или оставления тех или иных социальных ролей (прямой, опосредованной). Для человека социальная роль определяется временем, необходимым для получения высшего образования, без которого нельзя занять определенное социальное положение. Для успешного выполнения своей учебной деятельности в процессе профессионального становления «студенчество - как социальная группа функционирует в системе высшего образования, где главным объектом является человек юношеского возраста» [10,с.91].

И поэтому уровень психического развития человека и физический возраст прямо или косвенно определяет его социальный статус, положение, характер деятельности, диапазон социальных ролей. Главным мотивом познавательно-психического процесса в деятельности юношеского возраста является стремление приобрести социально-значимую профессию, в ходе которого осуществляется процесс становления характера и интеллекта, усиливаются творческие способности, развиваются интеллектуальные и физические возможности студента. Становление юношеского интеллекта выражается в обобщении, поиске закономерностей развития и принципов познания.

Время учебы в вузе совпадает со вторым периодом юности или первым периодом зрелости, который отличается сложностью становления всех личностных черт. Л. С. Выготский доказал, что между процессом обучения и развитием существует сложная динамическая взаимосвязь, изменяющаяся с возрастом и что процессы развития не совпадают с процессами обучения, а идут за ними. Он выделил «зону» ближайшего развития, очерченную кругом задач, которые на определенном этапе развития студент способен решать под руководством преподавателя, а не самостоятельно. Но с течением времени, по мере развития познавательных способностей эти задачи будут выполняться им вполне самостоятельно. Это отношение мы и назовем социальной ситуацией развития в данном возрасте.

Социальная ситуация развития представляет собой исходный момент для всех динамических изменений, происходящих в развитии в течение данного периода. Она определяет целиком и полностью те формы и тот путь, следуя по которому индивид приобретает новые и новые свойства личности, черпая их из социальной действительности, как из основного источника развития, тот путь, по которому социальное становится индивидуальным».

В процессе качественных изменений у студента порождается общность интересов, групповое самосознание, определенный уровень субкультуры, образ жизни, стиль поведения. И в этот период промежуточного статуса, каждый студент приобретает в процессе социализации общие черты, которые необходимы для реализации нового социального статуса. В этот момент «сходится» развитие двух сфер жизнедеятельности человека - эмоционально-мотивационной и когнитивной, и основанием для этого выступают ценности как смысловые образующие. Этому этапу социализации принадлежит активное осмысление действительности и построение образа мира [11,с.21].

Юношеский возраст ориентирован на профессиональное становление личности как основного психического новообразования, проявляющегося в образовательной траектории.

ЛИТЕРАТУРА

1. Стратегия «Казахстан-2030». Послание Президента страны народу Казахстана. Указы Президента РК : законы и законодательные акты . - Алматы: Раритет, 2002. 144 с
2. Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011–2020 годы. Астана. 2011
3. Концепция. Государственной молодежной политики Республики Казахстан до 2020 года «Казахстан 2020: путь в будущее» 27 февраля 2013.
4. Н.А. Назарбаев «Казахстанский путь». – Караганда, 2006

5. Словарь / Под. ред. М.Ю. Кондратьева // Психологический лексикон. Энциклопедический словарь в шести томах / Ред.-сост. Л.А. Карпенко. Под общ. ред. А.В. Петровского. — М.: ПЕР СЭ, 2006. — 176 с
6. Философский энциклопедический словарь / гл. ред. Л.Ф. Ильичёв, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалёв, В.Г. Панов. — М.: Сов. Энциклопедия, 1983. — 840 с
7. Б.Г. Ананьев К психофизиологии студенческого возраста // Современные психолого-педагогические проблемы высшей школы // Под ред. Б.Г. Ананьева, Н.В. Кузьминой. Вып. 2. Л.: ЛГУ, 1974. - С. 3-15.
8. И.А Зимняя Педагогическая психология: учебник для студентов по педагогической и психологической направленности. М. 2000. С. 384
9. П. Сорокин. Система социологии: В 2т. Т.2. Социальная аналитика. Учение о строении сложных социальных агрегатов. - М., 1993. - С.183
10. Б.Рубин, Ю. Колесников Ю. Студент глазами социолога. - М., 1980. С. 161
65. Л.С. Выготский Проблемы общей психологии // Собр.соч.:В 6 т. М., 1982. Т. 2.,- С. 251
11. О.А. Тихомандрицкая. Ценности и самоотношение на этапе юношеской социализации : Дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05: Москва, 2000 179 с.

Түйіндеме. Әлеуметтендіру - оқыту мен қарым-қатынасты іс - жүзеге асыратын жеке әлеуметтік тәжірибені, белсенді молайту нәтижесі. Жасөспірім кезіндегі тұлғаның білім траекториясында кәсіби дамуына бағытталған негізгі психикалық жаңа өзгерістер.

Summary. Socialization - a process and the result of learning and active reproduction of individual social experience, carried out in communion and activities. Adolescence is focused on the professional development of the individual as the basic mental tumors, manifested in the educational trajectory.

Д.У. Кусаинов,

доктор философских наук, профессор Казахский национальный педагогический университет им.Абая

З.К. Аюпова,

доктор юридических наук, профессор казахский национальный университет им.аль-Фараби

К ВОПРОСУ ОБ ИДЕЙНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ОСНОВАХ КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Конституционная система западных стран формировалась столетиями. Как известно, американская система перешагнула свой двухсотлетний рубеж, конституционная система Англии еще более древняя. Конституционная система этих государств совершенствует ее отдельные элементы и механизм в целом, что свидетельствует о достаточно сбалансированной конституционной системе на сегодняшний день.

Конституционализм как идейно-теоретическое явление возник с появлением конституции и закреплением в ней основополагающих прав и свобод личности. Несомненную ценность представляют труды русской плеяды ученых-правоведов в разработке основ конституционной теории и основ конституционного государства. Своим рождением эта теория обязана подъему ряда европейских революций. Следует заметить, что огромный

массив нынешних конституций являются производными с теми первыми классическими документами, ставшими средоточием идей конституционализма. Это неписаная английская конституция XVII-XVIII вв., американская конституция 1787 г., французская конституция 1791 г. Идеи истоки теории конституционализма, как нам представляется, следует искать именно в конституционном развитии вышеназванных государств.

В «Американском политическом словаре» «конституционализм», рассматривается как политический принцип ограниченного правления, подчиненного написанному либо ненаписанному договору, и как система конституционного правления, появление которого было фактически результатом борьбы за ограниченное правительство [1, С.101].

По мнению немецких ученых, конституционализм- это система правления, гарантирующая неотчуждаемость права и права человека, основанные на разделении властей и принципе парламентского большинства.

Следовательно, можно сделать вывод о том, что конституционализм появился как итог длительной эволюции западной культуры. Лоуренс Фридман в монографии «Введение в американское право» пишет, что могущественна не сама американская конституция, а конституционная система. Эта система состоит из отношения общества к конституции; из демократических образцов поведения и институтов, взращенных вокруг конституции. И сила американской конституции заключается в том, что она является живым законом, поскольку она проведена в жизнь [2, С.150].

Французская Пятая республика, к примеру, использует систему квазисудебного конституционного контроля. Конституционный Совет Франции осуществляет только превентивный контроль за соответствием законопроектов и законопредложений Конституции. К числу основных черт французского конституционализма относят: сильную фигуру Президента; наличие квазисудебного органа- Конституционного Совета; развитие доктрины естественных прав путем их закрепления в Декларации.

По аналогии с Французской Республикой, в Республике Казахстан также существует подобный орган- Конституционный Совет, который имеет схожую политико-правовую природу. Так академик Г.С. Сапаргалиев в монографии «Проблемы конституционной ответственности», рассматривая механизм конституционной ответственности, указывает на орган конституционной юстиции, который осуществляет конституционный контроль (надзор). В Республике Казахстан осуществление конституционного надзора возложено на орган несудебного характера- Конституционный Совет. Такая форма контроля, как замечено академиком Г.С. Сапаргалиевым, характерна для некоторых государств, таких как Франция, Алжир [3, С.130].

Так, по мнению В.В. Мамонова, ученый говорит о конституционной власти в Казахстане, как о самостоятельной структуре государственной власти, вместе с президентской властью она является частью единой государственной власти, использующей систему сдержек и противовесов, как важнейшего механизма взаимодействия ветвей власти между собой [4, С.31].

История германского конституционализма представлена значительным числом конституционных актов, которые по объему и объектам правового регулирования разделяются на две основные группы. Первую группу составляют те, которые касаются только организации представительного органа и определения его полномочий. Вторую группу составляли конституции, отличающиеся высокой степенью детализации и регламентации (статус представительного органа, полномочия правительства, права и свободы, гарантии конституции, отношение государства к церковным, учебным или иным учреждениям, принципы и организация судебной власти.)

Говоря о немецком конституционализме, в целом, нельзя не упомянуть о философско-правовом учении Г.В.Ф. Гегеля о конституции и разумно организованном государстве в форме конституционной монархии. Немаловажным дополнением в дискурсе о конституционализме, следует указать, что по способу введения в действие большинство конституций относились к октроированным, т.е. даровались монархом. Одной их основных идей гегелевской философии,

является положение о конституционной государственности. Возрождение, обновление немецкой государственности (Германской империи) Гегель связывает с необходимостью введения наряду с установлением верховной власти монарха также и представительной системы. Гегель считал, что в качестве полезного элемента политической жизни представительные государственные органы проявляют себя, осуществляя функцию посредствующего звена между правительством с одной стороны, и народом - с другой. Их назначение состоит в согласовании интересов системы государственных органов с устремлениями негосударственных общественных организаций и отдельных лиц [5, С.200].

Конституционной проблематике посвящена и работа Гегеля «Иенская реальная философия», где понятие «конституция» раскрывается по существу в виде разумно-правовой организации всей сферы государственной жизни. Права и свободы индивида, по мысли Гегеля, получают свою реальность лишь в условиях действительности государства и его законов. Развернутая форма конституционной теории представлена в его работе «Философия права» (1820 г.), которая опирается на философскую концепцию всемирной истории как прогресса в сознании свободы, прогресса в двояком смысле: как углубления познания объективной истины, так и объективации (осуществления в действительности) достигнутых ступеней свободы в государственно-правовых формах (институтах, нормах, отношениях) наличия политического бытия. О трех субстанционально различных властях, на которые подразделяется политическое государство, по Гегелю, являются: законодательная власть, правительственная власть и власть государя. Надлежащее разделение властей в государстве Гегель считает «гарантией публичной свободы» [5]. С точки зрения Гегеля, является предрассудком понимание представительных государственных органов «главным образом в аспекте противоположности к правительству», как будто бы «это и есть существо их положения» [5].

Конституция в материальном смысле представляет собой писанный акт, совокупность актов или конституционных обычаев, которые, прежде всего, провозглашают и гарантируют права и свободы человека и гражданина, а равно определяют основы общественного строя, форму правления и территориального устройства, основы организации центральных и местных органов власти, их компетенцию и взаимоотношения, государственную символику и столицу [6, С.144].

Термин «конституция» берет начало еще со времен Великой Римской империи. Первые конституции появились в XVII-XVIII вв. В Западной Европе традиционно сложилось представление о том, что суть конституции определяет установление пределов государственной власти. Конституция ими определяется как хартия или статут. Для современного понимания доктрины конституционализма остается принципиальным признание ограничения государственной власти.

Томас Пейн утверждал, что конституция предшествует государству, а государство является детищем конституции. «Конституция некоей страны есть акт не государства, а народа [7, С.207]. Этот методологический подход обуславливает чисто формальное, описательное определение конституции. Как и право в целом, конституция отражает влияние экономически и политически господствующих сил.

В современном понимании конституционализм воспринимается в двух аспектах: как политико-правовая доктрина (обосновывающая необходимость установления конституционного строя) и как правление, ограниченное конституцией, политическая система, опирающаяся на конституцию и конституционные методы правления.

Идеи конституционализма охватывали такие понятия, как конституционное государство, конституционное правление, господство конституционного закона и были исторически прогрессивными, как и само буржуазное государство и буржуазная демократия. Концепция конституционализма, выведенная из идей естественного права, явилась буржуазно-демократической антитезой феодальной тирании. Мыслители того времени учили, что конституция не только ограничивает пределы государственной власти, но и устанавливает

процедуры осуществления властных функций, т.е. устанавливалась юридическая граница между сферой регулирования верховной государственной власти и правами гражданина.

Таким образом, проводя анализ определений конституций, можно сделать вывод, что преобладающими являются определения конституции по ее содержанию, т.е. по предмету регулируемых ею общественных отношений. В соответствии с чем конституцию можно определить как основной закон государства, закрепляющий организацию государственной власти и регулирующий взаимоотношения этой власти, общества и индивидов. С политической точки зрения верховенство писаных конституций основано на том факте, что конституция - не что иное, как социальный договор, переведенный на юридический язык. А социальный договор в силу очевидных причин юридической безопасности должен строго соблюдаться всеми: и управляющими и управляемыми. Каждая из ныне действующих конституций обладает специфическими индивидуальными чертами. В них нашли отражение социальные, национальные, политические, исторические, религиозные и иные особенности стран. В то же время, всем конституциям присущи некоторые общие черты, к которым можно отнести: народный суверенитет; закрепление института собственности; закрепляются основные принципы теории разделения властей; устанавливают права и свободы человека; устанавливают и закрепляют форму правления; устанавливают и закрепляют форму государственного устройства; определяют принципы организации системы высших органов государственной власти и порядок деятельности составляющих ее подсистем.

ЛИТЕРАТУРА

1. Американский политический словарь. – М., 1993. – 340 с.
2. Лоуренс Фридман. Введение в американское право /Пер. с англ., под ред. М.Калантаровой. – М.: Изд. Группа Прогресс-Универс, 1993. – 483 с.
3. Сапаргалиев Г.С., Салимбаева Ж.Ч. Проблемы конституционной ответственности. – Алматы: Жеті-Жарғы, 2001. – 211 с.
4. Мамонов В.В. Роль Конституционного Совета в обеспечении принципа разделения властей. В сб.: Материалы международной конференции в Париже 11-13 марта 1997 г. – С.31-40.
5. Дробышевский С.А. История политических и правовых учений: основные классические идеи: Учебное пособие. – М.: Норма ИНФРА-М, 2007. – 317 с.
6. Энциклопедический юридический словарь. – М.: ИНФРА – М, 1997. – 524 с.
7. Пейн Т. Избр. Соч. – М., 1959. – 458 с.

Резюме. В данной статье исследуются вопросы конституционализма. Конституционализм - понятие емкое, которое объемлет собой теорию конституции вообще, историю и практику конституционного развития той или иной страны, группы стран и мирового сообщества в целом.

Түйін. Бұл мақалада конституционализмнің мәселелері зерттеледі. Конституционализм кең көлемді түсінік, оның ішінде жалпы конституциялар теориясы және белгілі бір елдегі конституцияның қалыптасуы мен дамуы, жалпы әлем елдеріндегі конституциялық процесс те қамтылады.

Resume. The questions of constitutionalism are investigated in this article. Constitutionalism is wide concept that consists by itself from the theory of constitution in general, history and practice of constitutional development of one or another country, group of countries and world community in whole.

Ш. Абуханов,

Қ.И. Сәтбаев атындағы ҚазҰЗТУ, аға оқытушысы

ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТТІҢ ТАРИХЫ

Мемлекет адам қоғамы дамуының белгілі бір сатысында пайда болған. Адамдардың ең алғашқы ұйымдасуы рулық қоғам түрінде пайда болды. Рулық қоғам оның мүшелерінің қандас

туыстығы негізінде, еңбекті қауымдасып ұйымдастыру және ортақ меншіктілік негізінде қалыптасты.

Әскери демократияның дамуы қоғамда саяси ұйымның – мемлекеттің пайда болуына әкелді. Мемлекет, бір жағынан, әскери демократияның жаңа негізде қайта құрылуы нәтижесінде, ал, екінші жағынан, жаңа басқару органдарының пайда болуының әсерінен құрылды. Мемлекет – адам баласы бірлестігінің жаңа ұйымы.

Құқықтық мемлекет өзінің мыңдаған жылдарға созылған даму үдерісінде ойшылдар тарапынан түрліше бағаланып келеді. Оның пайда болуы және оның мәні жөніндегі мәселелер көптеген жылдар бойына ұзақ талқыланып, нәтижесінде, әртүрлі теориялар мен гипотезалар жасалынды.

Сократ (б.з.д. 469-399 жж.) моральдық және саяси-құқықтық мәселелердің теориялық негіздерін қалады. Ежелгі Грекияда Сократ принципті түрде заңдылықты жақтай отырып, мемлекеттің әділ заңы болуы керек деген идеяны көтерді. Бұл Сократтың көзқарасындағы басты идея еді. Әртүрлі формадағы мемлекеттік құрылымдарды жіктеп, сипаттауда негізгі өлшем ретінде әділ заң принципін қолданды. Ол өзінің саяси этикасында «әділетті нәрсенің бәрі заңды», - деген қағидаға сүйенді.

Сократ мемлекетті тек білгірлер басқаруы тиіс деп ұйғарым жасап, «Патшалар мен билеушілер: скипетр киген, танымал адамдармен сайланған, жребия немесе алдап-арбаумен, күштің көмегімен билікке келген адамдар емес, басқара алатын адамдар есептеледі», - дейді. Осылайша, ойшыл «басқарудың негізі – білгірлік» деп санаған [1, С.27].

Қоғам өміріндегі құқықтың үстемдік етуі мен заңның үстемдігі тұжырымдамалары жөнінде ежелгі грек ойшылы Платон (б.з.д. 427-347 жж.) да өз пікірін айтқан болатын. Ол еңбегінде: «заңның күші жоқ және ол (заң) біреудің құзырында (билігінде) болатын мемлекеттің таяу арада құрып бітетіндігін байқаймын (көріп тұрмын). Заң басқарушыларға әмір жүргізетін, ал олар – оның құлдары болатын болса, мемлекетті және мемлекетке құдай сыйға тартқан оның барлық игіліктерінің азат болатындығын көремін», - деп атап көрсеткен болатын [2].

Аристотель (б.з.д. 384-322 жж.) – Платонның шәкірті. Оның пікірінше, қала-мемлекет – қауымның дамыған түрі, адамның қатынасының жоғары формасы. Мемлекет барлық адамдар үшін заңның үстемдік етуін талап етеді. Заңдылық, заң үстем болмаған жағдайда саяси құрылымның да болуы мүмкін емес. Адам табиғатынан саяси тіршілік етуші және оның саяси табиғаты мемлекеттен көрініс табады.

Аристотель «...мемлекеттік басқару тәртібі ... мемлекеттегі жоғарғы биліктен көрінеді және жоғарғы билік міндетті түрде біреудің, не азшылықтың, не көпшіліктің қолында болады» [3] деп мемлекеттік құрылысты екі белгі бойынша, яғни, билеушілер санына қарай және басқару мақсатына қарай дұрыс және бұрыс түрлерге бөледі.

Ежелгі рим философы, заңгер, мемлекет қайраткері Марк Тулий Цицерон (б.з.д. 106-43 жж.) мемлекет «жалпы құқықтық тәртіпті» білдіреді деп мемлекет мүшелерінің өзара келісімді құқықтық қарым-қатынасы туралы ой айтқан. Бұл жерде ойшыл мемлекет пен құқықтың ажырамас бірлігін көрсеткен. Сонымен қатар ол басқарушылар мен бағыныштылардың өзара қарым- қатынасында құқықтық принципті орнықтырып, «заңды кейбір, таңдаулы адамдар ғана емес, сондай-ақ, барлық адамдар қабылдауы тиіс», - деген тұжырым жасады. Осылайша, ол құқықтық мемлекет теориясының негізін қалады [4].

Құқықтық мемлекет теориясын жасауға Дж.Локк, Ш.Л.Монтескье, Ж.Ж.Руссо, Т.Джефферсон, И.Кант, Д.Дидро, Г.Гроций, П.Гольбах, Б.Спиноза және либерализмнің басқа да өкілдері өз үлестерін қосқан болатын.

Ағылшын философы және саясаттанушысы, либерализмнің негізін салушылардың бірі Джон Локк (1632-1704 жж.) «Басқару туралы екі трактат» (1690) деген еңбегінде өзінің құқықтық ойларын тұжырымдаған. Дж. Локк «адам, басқа да адам тәрізді немесе әлемдегі кез келген адамдар тәрізді, толық бостандық пен табиғи заңның барлық құқықтары мен жеңілдіктерін шексіз пайдалану құқығына ие болып туылады, және ол табиғат бойынша, өз

меншігін, яғни, өз өмірін, бостандығы мен мүліктерін басқа адамдар тарапынан болатын зиянкестік пен шабуылдан қорғау билігіне ие...», - деп атап көрсетті.

Дж. Локк «адамдардың мемлекетке бірігулері мен өздерін сол үкіметтің билігінің қол астына берулерінің ұлы да басты мақсаты - өз меншіктерін сақтап қалу болып табылады», - дей келе, құқық үстемдік құратын мемлекет, яғни, құқықтық мемлекет адамдардың табиғи құқықтары мен бостандықтарын сақтау мен қорғау үшін құрылған деген пікір келеді [53, 177, 201-6]. Осылайша, Дж. Локк тұңғыш рет жеке тұлға мүддесін қоғам мен мемлекет мұрат-мүдделерінен жоғары қояды. Ойшыл: «адамдардың қоғамға кірулерінің негізгі мақсаты өз меншіктерін бейбіт әрі қауіпсіз пайдалануға ұмтылуы болып табылады, ал мұның негізгі құралы мен жолының қызметін сол қоғамда орнатылған заң атқарады...», - деп мемлекеттік құрылымдағы адамдардың еркіндігінің болуы мен оған кепілдік беру барлығына ортақ міндетті заң болып табылады деген ұйғарым жасайды [5, 205-6].

Францияның ұлы ойшылы Ш.Л. **Монтескье өзінің** «Заңдар рухы туралы» еңбегінде заңдардың қоғамдағы алатын орны мен рөліне тоқтала келіп, құқықтық мемлекеттің негізгі ұстанымдарын тұжырымдады. Ол «Құқықтық мемлекеттің құрылуын азаматтық қоғамдағы саяси бостандықтың қажеттілігі» деп түсіндірді. Оның бұл жердегі саяси бостандық идеясы – ол азаматтық бостандық идеясымен байланысты және ол мемлекеттің азаматтарының қауіпсіздігіне байланысты екенін айта келіп, барлық адамдардың заңды бұлжытпай орындауының қажеттілігін атап көрсетеді. Монтескьенің пікірінше бұл жердегі саяси бостандық идеясы ол заңды қауіпсіздікті сақтау деп түсінуге болады. Оған жету үшін билік жүйелерін заң шығарушы, атқарушы және сот биліктеріне бөлу қажеттігін айтады. Міне, бұл идея Ш.Л.Монтескье теориясының құқықтық маңызын айқындайды.

Құқықтық мемлекет тұжырымдамасын дамыту тарихында неміс философы Имманиул **Канттың** (1724-1804 жж) идеясының орны ерекше. Ол «құқықтық қоғам», «құқықтық мемлекет» терминін айналымға енгізіп, қолданысқа жіберді. И.Канттың саяси- құқықтық көзқарастары «Мәңгілік әлемге», «Құқық туралы ілімнің метафизикалық бастаулары» атты еңбектерінде көрсетілген. Ойшыл құқықтық мемлекет теориясының философиялық негізін қалап, қарастыру барысында негізгі орынды адам мен тұлғаға берді. Адамзаттың болашағын И.Кант «бүкіл құқықтық республикалық мемлекеттің бірігуінде» деп санады [6]. И.Канттың құқықтық мемлекет тұжырымдамасының , құқықтық тұжырымының саяси тұжырымға айналуы, өркениетті мемлекеттің мемлекеттік-құқықтық құрылыс тәжірибесіне маңызды әсерін тигізді.

Сонымен қатар Батыс Еуропалық прогрессивті құқықтық ойларды тұжырымдаған Р. Иеринг, Паунда, Г.Спенсер және тағы басқа ғалымдардың тәжірибелерінің маңызы ерекше. Р.Иерингтің ойынша «Құқықтық мемлекет «өкімет өзінің алдына өзі қойған тәртіпке өзі бағынса ғана пайда болады және сонда ғана құқықтық мемлекетке айналады», - деп атап көрсетеді. Оның ойынша, «қоғамда құқық үстемдік алғанда ғана ұлттың жағдайы жақсарады, сауда, кәсіпкерлік өркендеп, халыққа тән адамгершілік өріс алады».

Мемлекет пен қоғамның қарым-қатынастарының құқықтық тәртібі ХҮІІІ ғасырдан бастап мемлекеттің негізгі заңына айналған Конституциямен бекітілген болатын. Яғни, құқықтық мемлекеттің негізінің дамуындағы маңызды кезең 1787 жылғы АҚШ Конституциясы мен 1789 жылғы француз революциясының негізгі құжаты – «Адам мен азамат құқықтарының декларациясының» қабылдануымен сипатталады. Аталған құқықтық құжаттарда алғаш рет құқықтық мемлекеттіліктің кейбір ережелері бекітілген еді.

Ш. Абуханов,

Қ.И.Сәтбаев атындағы ҚазҰЗТУ, аға оқытушысы

ҚАЗАҚ ЕЛІ - ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТ

Қазақстан Республикасы бүгінгі күні өзіндік даму барысында азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекет құру жолына түскен ел. Оған Қалмырзаев дәлел еліміз конституциясының 1-ші бабында атап көрсетілгендей қазақстан республикасы өзін демократиялық, құқықтық, зайырлы және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары деп атап көрсетілген. Құқықтық мемлекет идеясы бұл мемлекетті басқарудағы құқықтың басымдық идеясынан шығып отыр.

Ал азаматтық қоғам бұл материалдық, қоғамдық, саяси және мәдени тұрғыда жоғары дәрежеде дамыған кезде ғана құқықтық мемлекетке айналады.

Ал қазақ қоғамындағы құқық жүйесі негізінің қалануы бұл ХҮ ғасырда -ғы қазақ мемлекеттілігінің орнауымен байланысты болды.

Қазақ ханы Жәнібектің баласы – Қасым ханның тұсында Қазақ хандығы күшті мемлекетке айналды. Тарихта тұңғыш рет құқықтық ғұрыптар мен нормалардың жүйеге келтірілуі осы Қасым ханның есімімен байланысты болды. Бұл жүйе ғасырлар бойы келе жатқан құқықтық ғұрыптар дербес өмір сүріп отырған қазақ мемлекеттілігінің жаңа жағдайына бейімделіп жасалды. Осылайша, қазақ қоғамындағы Майқы бидің «түгел сөзі», Әз Жәнібек ханның «әдет-ғұрыптары», Қасым ханның «қасқа жолы», Есім ханның «ескі жолы» мен Тәуке ханның «Жеті жарғысы» мемлекет атынан заң дәрежесінде қолданылатын маңызды ережелер мен заңды құжаттарға айналған еді.

Қазақ қоғамында түбегейлі өзгерістерді жүзеге асырушы ірі реформатор – Тәуке хан (1680-1718 жж.) болды. «Жеті жарғы» - бұл құқықтық, әдет-ғұрып ережелері жинақталған заңдар жүйесі. Онда қоғамның саяси-әлеуметтік құрылымындағы ел басқару, билік, мүлік заңы, қылмыс заңы, елшілік, әскери, жұртшылық заңы, жер дауы, құн дауы жайындағы қарым-қатынастар мәселелері қарастырылған. Яғни, «Жеті жарғы» - қазақ әдет-ғұрып заңдарының жазба түріндегі жинағы.

Тәуке хан «Халық кеңесі» мен «Билер кеңесін» тұрақты орган ретінде қалыптастырып, олардың мемлекеттік құрылымдағы рөлін арттырды. Осылайша адам мен қоғамның арақатынасының арасындағы негізгі ұстанымдар айқындалды. Қазақ елінің ғасырдан ғасырға ұласып келе жатқан мемлекеттік билігінің даму тарихында, ел басқаруда билер институтының алатын орны ерекше. Билер институты - шынайы халықтық үлгіде құрылып, ежелден елдік әдет- ғұрыпқа негізделген дәстүрлі құқық нормаларын берік ұстанған тәуелсіз сот жүйесі. Би – халыққа, сот төрелігін әділеттікпен жүзеге асыруда, әділ билігімен танылған, сот қызметін атқарған қызметші.

Қазақтардың дәстүрлі саяси өмірінде ел тұрғындарын күштеп басқару жүйелері, яғни, түрмелер мен азаптау орындарының, сондай-ақ, қатаң бақылауға негізделген мемлекеттік органдардың болмағаны да белгілі. Қазақ қоғамында өлім жазасы өте сирек қолданылып, негізінен жазалау айып салу тұрғысында жүзеге асырылған. Жалпы көшпелі қазақ тіршілік әрекетінде басқа адамдарға қарағанда, қоршаған ортаға тәуелді болып келді. Сондықтан да бостандық, жеке бастың еркіндігі, өзіндік қадір-қасиетін жоғары ұстау сезімі оның табиғи тұрмыстық болмысы мен көзқарасында орныққан. Осылайша, Қазақ хандығының саяси құрылымында басқа ұлт аймақтарына қарағанда дала демократиясы қалыптасқан. Бұл жайт қазақ халқының қатал билік жүйелеріне тәуелсіздігінен, адамға жеке тұлға ретінде түсіністікпен қарым-қатынас жасаудан, жеке билікке бағынушылықтың болмауынан көрінеді. Бұған қоса қазақ қоғамындағы кез келген қоғам мүшесінің билеуші топтың алдында өз ой-пікірін еркін білдіру құқығына ие болған. Мәселен, «бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» деген қазақ нақылы осының дәлелі. Яғни, қазақтардың дәстүрге негізделген саяси өміріндегі билер соты өзіндік мәні бар, дәйекті әрі әділетті шешімдер қабылдаған институт болған [7].

Айта кетерлік маңызды жайт, бұрынғы билер бүгінгі мемлекеттік биліктің функциясын атқаруға қатысып, сот төрелігін жүргізіп, ел басқару қызметінің барлық түрлеріне араласқан.

Олар қазақ еліндегі түрлі ұлыстар мен ру-тайпаларды басқару мен оларды билеуде, ел мүддесі мен бірлігін қамтамасыз етуде елеулі іскерлігімен танылып, даналық ойларымен хан, сұлтандар мен бектерге түзу бағыт беріп отырған. Мемлекеттік билік ісін жетілдірудегі, оның ұлттық идеологиясын қалыптастырудағы, ел басқаруда туындаған саяси шиеленістерді ақыл-

парасатпен шешудегі және халықты отаншылдық рухта тәрбиелеудегі шешен-билерінің зор маңызға ие болғандығы даусыз жайт. Осылайша, «ғалымдардың айтуы бойынша, қазақ жерінде өзіндік азаматтық өзін-өзі реттейтін төрт билік тармағы бар қоғам болған: екі деңгейден тұратын парламенттік билік («Хан кеңесі», «Билер кеңесі»); атқарушы билік – хан билігі; соттық – билер соты, қазылар, аралық соттар және төртінші билік – қоғамдық ой мен қоғамдық бақылау» болған [8].

Сонымен, құқықтық мемлекет дегеніміз конституциялық басқару режимі қамтамасыз етілген, билік бөлінісі бар және олардың тиімді қарым-қатынасы мен өзара бақылауы жүзеге асырылған, билік құрылымдарында әлеуметтік бақылау орнатылған, дамыған құқықтық жүйе мен тәуелсіз сот билігі қалыптасқан мемлекеттік құрылым [9, 313-314бб].

Құқықтық мемлекет саяси билікті ұйымдастырудың формасы ретінде қоғамдық өмірдің барлық салаларында құқықтың үстемдігі принципімен аса күрделі ұштасуына, биліктің бөлінуіне, бүкіл мемлекеттік механизмнің құқықпен байланыстылығына, заңдардың үстемдігіне, заңдылықтың жүзеге асуына, халық егемендігінің қамтамасыз етілуіне, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының, ар-абыройларының сақталу кепілдігіне қоғамның және мемлекеттің мүдделеріне, жалпы адамзаттық құндылықтарды және әлемдік практиканы есепке алуға негізделеді [10].

Құқықтық мемлекеттегі құқықтық мәдениетті қалыптастырушы және оған ықпал етуші бұл бұқаралық ақпарат құралдары. Сондай-ақ қазіргі кезде құқықтық мәдениетті ортаны қалыптастыру, бұқаралық ақпарат құралдарының басты міндеттерінің бірі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Әбдіғалиев Б.Б., Жамалов Қ.Ж., Сатершинов Б.М. Саяси ой тарихы. - Алматы: Үш-қиян, 2003. - 280 б.
2. Платон. Сочинения. – Т.3.-Ч.2.-М.: 1972.-С.188-189.
3. Әлемдік саясаттану антологиясы. - 10 томдық. I т. - А.: - ЖШС «Қазақстан» баспа үйі, 2005. - 213-б.
4. Назаркулова Л.Т. Идеи правового государства и построения демократии в Республике Казахстан // Право и государство, 1999. - №2. – С.31.
5. Локк Д. Басқару туралы екі трактат // Ауд. М.Ө.Иманбаев. - Алматы: Раритет, 2004.
6. Кант И. Критика чистого разума. Сочинения. Т.3. – М.: 1984. – С.33.
7. Әуелғазина Т.Қ. Қазақстан Республикасындағы жеке тұлғаның саяси әлеуметтену ерекшеліктері. Монография. А.: СаҒа, 2006. - 240б. - 130-131бб.
8. Әбсаттаров Ғ.Р. Қазақ халқының құқықтық санасының кейбір өзекті мәселелері. – «Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына арналған «Жаңа он жылдық – жаңа экономикалық өрлеу – Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері» атты Жолдауының басымдықтары мен негізгі бағыттарын жүзеге асыру» тақырыбында Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары, 29 сәуір, 2010 ж. – Алматы: Абай ат. ҚазҰПУ, 2010 - 248б.
9. Политология. Энциклопедический словарь. – М.: Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. - 431 с.
10. Дьяченко С.А. Об искусстве компромиссов. Как идет процесс демократических реформ // Аргументы и факты Казахстан, 2006. - №41. – С.6.

Резюме. Идея правового государства возникла при преобладании правовых сторон управления государством. Основателями теоретических основ правового государства являются философы И.Кант, Дж.Локк, Ш.Л. Монтескье, Д.Дидро, М.Т.Цицерон и тд. Гражданское общество может стать правовым государством лишь при развитии материальном, общественном, политическом и культурном.

Summary. The problems of constitutional state are one of the hottest topics discussed in modern society. Idea of constitutional state appeared in a presence of state governors related to constitutional parties. When constitutional government is under consideration, the first aspect to be considered is the definition of constitution. Founders of constitutional state theory are philosophers, such as Kant E., Lock J., Montesquieu Ch., Diderot D., Cicero and others. Civil society is said to be constitutional state only with developed financial, social, political, and cultural parameters.

To sum up, constitutional state develops due to internal and external influences, including changes in the inner laws, changes in interstate legal principles and norms, as well as development of international relationship. All above mentioned are considered in detail and appropriate examples are given in the article.

Р. Н. Сырлыбаева

Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті.

Алматы қаласы

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ПАРЛАМЕНТТІК ИНСТИТУТТЫҢ ҚАЛЫПТАСУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Парламентаризм – саяси процестің маңызды құрамдас бөлігі. Ол саяси шешімдерге заң күшін беретін өкілетті орган болып табылады.

Парламент (француз тілінде «parler»-сөйле)- мемлекеттігі жоғарғы өкілдік мекеме. Сословие өкілдерінің органы ретінде Парламент алғаш XIII ғасырда Англияда құрылып, XVII-XVIII ғасырда буржуазиялық революциядан кейін қалыптасты. Қазіргі Ұлыбритания, Жапония, Франция, Италия, Бельгия т.б. елдерде Парламент жоғарғы өкімет органның атауы, АҚШ пен Латын Америкасында конгресс, Швецияда риксдаг, Финляндияда сейм, Норвегияда стортинг деп аталады. Федеративтік мемлекеттерде (АҚШ, Канада, Австралия, Россия) Парламент, екі палаталы болады. Парламенттің төменгі палатасы төте(АҚШ, Италия) немесе көп сатылы сайлау (Үндістан, Франция) арқылы, ал кейбір мемлекеттерде (Ұлыбритания, Канада) Парламент мүшелерінің бір бөлігі мұрагерлік немесе тағайындау принципімен белгіленеді. Заң жобалары мен жеке мәселелерді алдын ала талқылау үшін палаталарда комитеттер мен комиссиялар құрылады. Парламенттің міндетіне заң шығару, мемлекеттік бюджетті қабылдау, халықаралық шарттарды бекіту, конституциялық бақылау органдарын тағайындау кіреді.

Қазақстандық парламентаризм Қазақстан қоғамының саяси жүйесінде пайда болған жаңа құбылыс.

Ең алғашқы Қазақ ҚСР Жоғарғы Кеңесіне сайлау 1938 жылы 24-ші маусымда өткізілді. Депутаттыққа кандидаттар партиялық, сыныптық, ұлттық, жыныстық квоталар арқылы іріктелді. Мемлекеттік органдардың шенеуніктері, комсомол, кәсіподақ басшылары, партия қызметкерлері атқарып отырған лауазымына сәйкес ұсынылды. Сондықтан да сайлау рәсімі формальды сипатта болды.

1978 жылы жаңа қабылданған Қазақ ҚСР Конституциясы Қазақ ҚСР Жоғарғы Кеңесі мемлекеттік биліктің жоғары органы және республиканың қарауына жататын барлық мәселелерді шешуге құқылы орган деп бекітті.

1990 жылдың наурыз айында Қазақ ҚСР Жоғарғы Кеңесінің он екінші сайланымы өтті. Бұл әкімшілік-әміршілік жүйе жағдайындағы алғашқы демократиялық сайлау болды. 360 депутаттық мандат үшін 2000-нан астам үміткер сайысқа түсті. Жаңадан сайланған Жоғарғы Кеңес тәуелсіз Қазақстанның және парламентаризмнің қалыптасуында маңызды роль атқарды.

1990 жылдың 24-ші сәуірінде Жоғарғы Кеңес депутаттары Конституцияға өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы арнайы заң қабылдады, Қазақ ҚСР президенті мансабы бекітіліп, Нұрсұлтан Назарбаев ел Президенті болып сайланды.

1990 жылы 25-ші қазанда Жоғарғы Кеңес «Қазақ ҚСР-нің егемендігі туралы» декларация қабылдады. Бұл құжатта билікті заң шығарушы, атқарушылық, сот билігіне бөлу принципі жарияланды.

Осы өзгерістер негізінде 1991 жылы 16-шы желтоқсанда «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» заң қабылданды.

1993 жылы 28-ші қаңтарда Жоғарғы Кеңестің он екінші сайланымы депутаттары тәуелсіз Қазақстанның бірінші Конституциясын қабылдап, Жоғарғы Кеңесті Республиканың заң шығарушы және жоғары өкілетті органы ретінде айқындады.

1993 жылы 13-ші желтоқсанда Жоғарғы Кеңестің он екінші сайланымы депутаттары өкілеттіліктерін тоқтатып, 1994 жылдың 7-ші наурызында сайлау өткізу туралы шешім қабылдады.

1994 жылғы сәуір айы мен 1995 жылдың наурыз айы аралығында он екінші сайланым депутаттары тұрақты жұмыс істеген Қазақстанның тұңғыш кәсіби парламентіне айналды.

Жоғарғы Кеңестің сандық құрамы 360 депутаттан 177-ге дейін азайтылды. Депутаттардың 52%-ы - өзін өзі ұсынғандар, ал 48%-ы – саяси партиялар мен қоғамдық бірлестіктердің өкілдері болды. Алғашқы рет саяси партиялардың билік тетіктеріне, мемлекеттік бағдарламалар қабылдауға ықпал ету мүмкіндігіне қолы жетті.

Он үшінші сайланған Жоғарғы Кеңес бір жыл ғана жұмыс істеп, заңсыз деп танылды. Конституциялық Сот сайлау заңнамасының кейбір нормалары Конституцияға сәйкес келмейді деп танып, Жоғарғы Кеңесті тарату туралы шешім қабылдады.

1995 жылғы 30-шы тамызда өткізілген референдумның нәтижесінде Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясы қабылданды. Конституция Парламентті заң шығару міндетін атқаратын Республиканың ең жоғары өкілді органы деп жариялады. «Парламент» ұғымы ең бірінші рет ресми түрде 1995

жылғы Конституцияда бекітілді. Парламент екі Палатадан: Сенат және Мәжілістен тұратын болды.

Президент Конституциялық заң күшіне ие болатын «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» үкімге қол қойды. Қос Палаталы Парламентке сайлау 1995 жылдың соңында өтті. Сенатқа сол кездегі 19 облыстан және Қазақстан Республикасының астанасынан екі адамнан, барлығы 40 депутаттан сайланды. Сенаттың жеті депутатын Президент тағайындады.

Мәжіліс депутаттарын сайлау 1995 жылы 9-ші желтоқсанда өтті. Депутаттардың жалпы саны – 67, оның ішінде ер азаматтар – 58, әйел депутаттар – 9. Қос Палаталы Парламент 1996 жыл мен 1999 жылдар арасында жаңа қабылданған Конституцияға сәйкес 500-ге жуық заңдар қабылдады.

1998 жылы барлық Кеңес Одағының құрамынан шыққан елдерді қамтыған дағдарыстан шығып, Қазақстан билік тармақтарының қызметін жақсарту үшін саяси жүйеде реформаларды іске асыра бастады.

1999 жылы Конституцияға енгізілген өзгерістерге сәйкес Мәжіліске сайлау аралас жүйе бойынша өткізілді. Сайлауға он партия қатысты. Сайлау жүйесін жетілдіру процесі осы кезеңнен басталды. Парламенттің ролін арттыру мақсатында Мемлекет басшысы әлеуметтік-экономикалық блоктағы министрлердің кандидатурасын Мәжіліс пен Сенаттың бейімдік Комитеттерінде және ҚР дипломатиялық өкілдіктерінің басшыларымен келісіп отырып тағайындайтын болды.

Ал 2012 жылғы өткізілген парламенттік сайлауда ең бірінші рет Қазақстанның үш партиясы Мәжілістен орын алды. Партиялық тізім арқылы жүргізілген сайлауда Нұр Отан партиясы 80.99% дауыс жинап 83 мандатқа ие болды. Ақ Жол мен Қазақстанның Коммунистік Халық партиясы 15 мандатқа ие болды. Бұл Қазақстандық парламентаризмнің дамуының жаңа кезеңінің басталғанының куәсі.

Қос Палаталы Парламент ел бюджетін бекітіп, Елбасының ұсынуымен Премьер-Министрді тағайындауға келісімін береді. Үкіметке сенімсіздік білдіріп, кез келген министрлерді қызметтен босатуды талап етуге және Конституцияға өзгерістер мен толықтырулар енгізуге құқы бар.

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасы өзінің мемлекеттік дамуында жаңа деңгейге аяқ басты. Азаматтардың мемлекеттік шешімдер қабылдау үрдісіне қатысуына, билік саясатына конструктивті түрде ықпал етуіне мүмкіндіктер туды.

Қазақстан Конституциясына стратегиялық өзгерістер енгізілді. Ол өзгерістер билік тармақтарының өзара қарым-қатынастарындағы тепе-теңдігін қамтамасыз етуге ықпал етеді. Парламент ролі күшейді. Үкімет Парламенттің

белсенді араласуымен қалыптасады. Пропорционалды жүйемен сайлау өткізу Парламенттегі жағдайды түбегейлі өзгертті.

Саяси үрдісте Парламенттің ролі артып қана қоймай, оның сайлаушылар алдындағы жауапкершілігі де арта түседі. Себебі, экономикалық өсімнің қарқыны, азаматтық қоғамды дамыту, реформалардың мәні заң шығарушы органның қабылдаған заңдарының сапалылығына байланысты болады.

Мәжіліс депутаттарының саны 107-ге дейін көбейді. Олардың 98-зі пропорционалдық жүйе бойынша сайланды. Жоғарғы өкілетті органның көп ұлтты құрамы күшейтілді. Қазақстан Халқы Ассамблеясынан Мәжіліске тоғыз депутат сайланатын болды. Жоғарғы заң шығарушы органның партиялық негізін ескеріп және Ассамблеяны заң шығаруға қатыстыра отырып, ел Парламенті азаматтардың мүддерлері мен барлық пікірлер спектрін толыққанды қамтитын болды. Бұл Қазақстандық ерекшелікті дамытуға септігін тигізіп, демократиялық дамудағы үрдістердің ерекше Қазақстандық жолын және Қазақстандық парламентаризмнің нығаюын қамтамасыз етті.

Егер Мәжіліс депутаты партия қатарынан шықса немесе түрлі себептер бойынша шығарылатын болса, Мәжілістегі орнынан айырылады. Мұндай ереже Сенат депутаттарына қолданылмайды. Сенат депутаттарының саны президенттік квота бойынша 7-ден 15 депутатқа дейін көтерілді. Олар қоғамның ұлттық- мәдени және өзге де елеулі мүдделері өкілдігін қамтамасыз ету қажеттігі ескеріле отырып тағайындалатын болды.

Ұлттық Банк Төрағасының қызметіне кандидатура Сенатпен келісілетін болды. Конситуцияға енгізілген түзетулерге сәйкес Үкімет Мемлекет басшысының алдында ғана емес, Парламенттің алдында да жауапты. Ал Үкіметке сенімсіздік білдіру үшін бұрынғыдай Мәжіліс депутаттарының үштен екісі емес, жай көпшілік дауысы жеткілікті болатын болды.

Сонымен қатар, Үкіметті Парламенттік негізде құрудың жаңа ережелерін жасау саяси партиялардың ролін арттыруға мүмкіндік береді.

Конституциядағы қоғамдық бірлестіктерді мемлекеттік қаржыландыруға тыйым салу туралы бап алынып тасталды.

Жергілікті өзін өзі басқару органдарының тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін маслихаттардың сайланатын мерзімі төрт жылдан бес жылға дейін ұзартылды. Қазақстан Республикасы президентінің облыстың, республикалық маңызы бар қалалардың және астананың әкімдерін лауазымына тағайындауы енді тиісті маслихаттың келісімімен жүзеге асырылатын болады. Осыған байланысты маслихаттар мен олардың саяси ролі күрт өсті.

Парламент бүгінде елдегі саяси жариялылықтың шын мәніндегі алқалы жиыны болып табылады. Бұл әсіресе қоғамды одан ары демократияландыру, Қазақстанның мемлкеттігін нығайту және оның әлемнің бәсекеге қабілетті 30

елінің қатарына кіру мақсатында әзірленген саяси реформалардың жаңа дәуірінің басталу кезеңінде ерекше маңызды.

Резюме. В данной статье рассматриваются проблемы становления парламентаризма в современном казахстанском обществе.

Summary. In this article the problems of parliamentarizm take up position in modern Kazakhstan were shown.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақ Совет Энциклопедиясы. Алматы, 1978.
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы. Алматы, 1993.
3. Қазақстан Республикасының Конституциясы. Алматы, 1995.
4. Кусманғалиева Ж. Парламентаризм : логика развития//Казахстанская правда. - 2008. - 5 июня.

Б. Бағдат, *филос.ғ.д, ҚазҰУ доценті*
А. Игисенова, *АТУ аға оқытушысы*

КӨНЕ ТҮРІКТЕРДІҢ ДІНИ ТАНЫМЫ АЯСЫНДАҒЫ ҰҒЫМДАР

Көне түріктердің рухани тектік негізі және түрік дүниесінің дәстүрлі теологиясы – Тәңірлік ілімі. Тәңірлік сенім аясындағы негізгі теологдар-Жер-Су, Ұмай ана, Құт. Тәңір ұғымы шексіз көк Аспанды білдіреді. «Жоғарыда көк Тәңірі, төменде қара жер жаралғанда екеуінің ортасында адам баласы жаралған» деген Күлтегін жазбасы ежелгі түріктердің діни дүниетанымының бірыңғай қалыптасқанын айқындайды. Тәңірлік – ежелгі түрік және моңғол тілдес халықтарға тән көне діни жүйе. Ежелгі түріктердің құдайлар пантеонында жоғарғы орын Тәңірге берілді. Тәңір діни монотеистік яғни бір құдайлық дін болып табылады. Тәңір ұғымының түркі тілдердегі қолданылуы: қазақ тілінде Тәңір, қырғыз тілінде Теңир, өзбек тілінде Таңри, түрік және азербайжан тілдерінде Таңри, татар және башқұрт тілдерінде Тәңіре, қарашай-балқар және құмық тілінде Тәңгири, моңғол тілінде Тэнгэр, қалмақ тілінде Теңгр, якут тілінде Таңгара. Тәңір ұғымы көне түріктердің сына жазуында таңбаланған. 1893 жылы дат ғалымы В.Томсен Орхон жазбасынан Тәңір сөзін айқындады. Орхон-Енисей жазбаларында: «О, Аспаным, бізге пана бола, о, Еділ елім мәңгі жаса» - деп көрсетіледі. «Тарихсыз болашақ жоқ. Ұлы Далада күллі Еуразия құрлығын уысында ұстаған алып мемлекеттер болған. Алып кеңістікті ең жайлап, еркін билеп-төстеген айбарлы халықтар өмір сүрген. Бүгінгі Қазақстан-сол бабалардың заңды мұрагері»[1]. Көк аспан – еуразиялық кеңістікті мекендеген халықтардың дүниетанымы мен рухани құндылықтарындағы қасиетті ұғым. Ежелгі түрік және моңғол тілдес халықтар үшін тәңір пенде мен халықтың, қаған мен мемлект тағдырының иесі болып табылады. Ғалам мен шексіз ғарыштың иесі Тәңірдің мекені көк аспан. Тәңірлік сенімді ұстанған халықтар үшін Тәңірдің құтты мекені мәңгі, шексіз көк аспанды тұрақ еткен Тәңірі жоғарғы Құдай болып табылады. Тәңірлік сенім бірқұдайлық ұстаным ретінде көне Меккеліктер ұстанған ханиф сенімі тәрізді.

Көне түрік қағандарында өздеріне Тәңір жарылқауы және қолдауымен билік берілген деген түсінік қалыптасты. Бұл билікке сакральды қасиеттілік мән-мағына берді. Түрік қағандары мен хандарын қара халық Тәңір тарапынан құт дарыған тұлға ретінде қастерлеген. Құт қонған қаған саяси және діни билікке ие болады. Құт-қаған билігінің идеологиялық негізі. Бұл діни сенімнің саясилануын айқындайды. Тәңір берген құт ерекше рухани тылсым күш ретінде қағанға харизмалық тұлғалық мәртебе береді. Көне түріктер танымында Тәңір көзі түскен пендеге құт дарытады. Құт-Тәңір және қара халық үшін ізгі амал жасаған таңдаулы пендеге беріледі. Көне түріктер үшін Құттан айырылу-билік пен абыройдан айырылуды білдіреді. Халқымызда «Тәңірдің бір аты –халық» деген сөз бар. «Құт қонған», «құт дарыған», «құтты болсын» «үйдің құты», «құтты қадам», «құтты қашыру» сынды түсініктер халқымыздың ділі мен сана астарында бекіген архетип. Тәңірлік сенім ұстанымдары мен рухани –ділдік құндылықтары түрік халықтарының діни санасы мен рухани әлемін айқындап, мінез-құлқы мен өмірлік философиясын, дәстүрі мен тұрмыс –тіршілігін қалыптастырушы тұғыр ретінде көрінді. Қазақ халқының ділі мен діни дүниетанымының қалыптасуының негіздерінің бірі-бұл көне салт дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар жүйесі. Ұлт менталитетінің қалыптасуына халықтың салт-санасы, әдет-ғұрпы, шаруашылығы ықпал етеді. [2]. Құт сөзінің діни және магиялық қуаты және құт дару тетіктері түрік халықтарының ұжымдық-психологиялық алғышарты болып табылады. Ежелгі түрік қағандары үшін Тәңірлік сенімі мемлекетті құраушы тұғыр және түрік халқын ұйыстырушы идеологиялық құрал ретінде қызмет жасаған. Тәңірлік идеология ретінде түрлі түрік тайпаларын бір мүдде мен бір мақсатқа жұмылдырды. Көне түріктер Тәңірге жауларымен шайқаста жеңіс және істерінде табыс сыйлаушы құдіретті күш ретінде табынған.

Ежелгі моңғолдар қауымында жоғарғы Тәңір Хан Монхе Тәңірі (мәңгі көк аспан), Эрхету-Тенгри (құдіретті аспан), Деге-Ре-Тенгри (Жоғарғы аспан) атаулары бар. Багатур-Тенгри – батырлық пен адамдардың қорғаушысы. Хисага-Тенгри – адамдардың жаны мен мал мүліктің қорғаушысы және т.б. түрлі Тәңір ұғымдары бар.

Көне түріктер өздерін Көк Аспанның перзенттері ретінде қарады. Көне түріктер құлышылығын Көк Аспанға қарай қолын созып және жерге бас ұрып жасайтын болған. Тәңірлік космологиясында адамдар мен рухтардың бүкіл ғаламның иесі әділетті де, қайырымды Тәңір ғаламды үшке бөлген, Аспан әлемі – Тәңірдің мекені, ортаңғы әлем –

табиғат заттары және рухтардың, пенделердің әлемі, төменгі жер асты әлемі – зұлым күштер мен өлі жандардың мекені. Жер асты әлемінің рухы бұл – ажал падишасы Ерілік болып табылады. Көк түріктер үшін бөрі тотемдік белгіге айналды.

Бөрі түріктердің жебеушісі ретінде қастерленді. Ұлы даланы мекендеген көшпелілер үшін Тәңір сенімі түрік тайпаларын біріктіруші рәміз, ал Тәңірлік діннің құлшылық тілі түрік тілі болды. Тәңірлік ұғымы көне түріктердің ұлттық санасы мен діни дүниетанымында қасиетті жебеуші, құдіретті күш ретінде саналды. Тәңірлік сенім туралы дінтану ғылымында түрлі көзқарастар бар. Кейбір зерттеушілер Тәңірлік сенімнің киелі кітабы, пайғамбары, жүйелі ғибадаты мен діни-этикалық ұстанымы жоқ деп қарастырады. Тәңірлік сенімі көне түріктердің дүниетанымы мен діни санасының ортақ негізі мен киелі ұстанымдарының түбі бір екендігін айқындайды. « Көк түріктер заманының өзінде бірнеше ғасырлардан бері келе жатқан,қалыптасқан діни сал-дәстүр,діни дүниетаным бар болғандығын айта аламыз» [3]. Қазіргі кезде ислам дінін ұстанатын түрік халықтарында Тәңір ұғымы Аллаһтың көркем есімдерінің бірі. Бүгінгі түрік тілдес халықтардың ішінде чуваш,гагауыз ,шоқынған қазан татарлары христиан сенімінде,ал караимдар иудей сенімін ұстанады.

Ұмай ана - көне түркі наным -сенімдерінде ұрпақ жалғастығы мен ошақтың, балалар мен өнердің киелі жебеушісі. Ұмай ежелгі түрік халықтарының аңыз-эпсаналарында түрік жұртының тектік сабақтастығын ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші, түрік қауымын сақтаушы аналық рухани бастау күш рәмізі. Ұмай ана өнер мен қолөнердің қамқоршысы.Көне түркілерде әйел босанғанда Ұмай ана көмек сұраған. Қыз ұзату және неке қию салтында Ұмай ана отбасының бақыты және дәулетті болуын, адал неке мен жас жұбайлардың перзенттерінің көп болуын тілеген. М. Орынбеков: « Ұмай ошақтың және балалардың киелі иесімен қатар,сарбаздардың да қорғашысы саналады" - деп ой түйеді[4]. Ұмай ана нәрестенің аман-есен, дені сау болып келуіне себепші рухани тылсым күш ретінде сипатталады.Ұмай –ана есімі YII-YIII ғасырларда руникалық мәтіндерде таңбаланған. Ұмай ана көне түріктердің шаңырағын және ұрпағын зұлым күштерден қорғаушы күш иесі. Тоныкөк ескерткішінде: "Аспан, Ұмай, киелі Жер-Су бізге жеңіс әкелген осылар"- делінген. Бұл түрік наным-сенімдерінде Ұмай ана мәртебесінің биіктігін дәлелдейді. Күлтегін жазуында: "Бұл - Ұмай тәрізді менің анам, Катун (қуанышына) кіші інім Күлтегін ер атанды" Ұмай ана ежелгі түріктерде жас баланың тәй-тәй басып,тілі шыққанға дейін қамқоршысы. Ежелгі түріктерде аналар бесік жырына Ұмай ана есімін ардақтап қосқан. Түркілерде Ұмай ана балаларды көз тиюден, кесір-кесапаттан, ауру-сырқаудан сақтаушы және бала өмірінің арашасы ретінде суреттеледі. Ұмай ана – некенің адалдығы мен жас жұбайлардың пәктігін, шаңырақтың шаттығын, балалардың бақыты мен болашақтың қамқоршысы. Ұлан-ғайыр далада қоныс тепкен көшпелі түріктер Ұмай анаға табынып және қастерлеген. Ұмай ананы қастерлеу түрік және моңғол тілдес халықтарға тән. Махмұт Қашқари пікірінше "Ұмай - бала жолдасы" . Ұмай моңғол тілінде "жатыр" (әйел ағзасын) білдіреді. Отбасына ырыс, береке, бақыт сыйлаушы, бейнетқор әйел . Қырғыз халқында-Ұмай ене,өзбек халқында –Сары ене,шор және телеуттерде-Май-энэзи деп аталатын Ұмай әйел балалардың қамқоршысы ретінде қастерленді. Жаңа туылған нәрестелер мен бесік жасындағы балалардың қорғаушысы, бесік тербетуші, алты жасқа дейінгі балалардың жебеушісі және зұлым күштер мен рухтардан қорғаушы деп саналған. Шор халқында қара-Ұмай зұлым рухы туралы түсінік болған. Телеут халқында Май-ене қолына садақ ұстаған, күміс шашты көрікті мейірімді әйел ретінде бейнеленген. Алтайлық түріктерде Ұмай от культімен байланысты сипатталып,Ұмайды судан қорқады түсінік болған.Түркі тілдес халықтардың аңыз-эпсаналарында нәрестенің кіндігін кесуші Ұмай ана бала таппаған әйелдерге жәрдем тілеген құт дарытушы , шаңырақ пен балалардың жебеушісі, молшылық пен құт-берекені, төрт түлікті көбейтуші рух иесі. Көне оғыздарда Ұмай ана құрсағындағы нәрестенің қамқоршысы. Бесіктегі сәби жымиса Ұмаймен тілдесуде,ал сәби жыласа зұлым рухтар мазасын алуда деген түсінік түрік халықтарына ортақ. Қазіргі түрік халықтарының Ұмай ана туралы түсінік-пайымдары көне түрік қағанаты дәуірінен бастау алатын түбі бір тарихи тамырын,этномәдени және этногенетикалық байланысын және рухани тектік болмысының бірегейлігін айқындайды.

Аруақ – ұлттық діни сана мен қазақ дінтануының негізгі ұғымдарының бірі. Аруақ ұғымы қазақ халқының дәстүрлі жеті ата шежіресімен тығыз байланысты. Ата-баба рухы пендені желеп-жебеп жүреді, яғни фәни дүниеде адамды сәтсіздіктер мен кесірлерден сақтайды деген ұстаным-«Аруақ қолдасын», «аруақтарға тие берсін», «аруақ атқыр», «аруақ қонды», «аруақ ұстау» сынды түсініктерден көрінеді. Қайтқан пенденің нақты бір қасиеті болса онда ол о дүниеде ру-тайпаның жебеушісіне айналады. Мәңгілік дүниеге аттанған батырлар мен әділетті билер, ақын-жыраулар, емшілер- нақты бір аймақтың қамқоршысына айналып бұ дүниедегі туған-туыстары мен ұрпақтары үшін қамқоршыға айналады. Халық діни танымында, аруақтар ақ киімді немесе ақбоз атқа мінген қалыпта, кейде аса таяқ ұстаған ақсақал түрінде көрінеді. Ақылғой ақсақал және даңқты батыр, әділетті би сынды ата-баба рухына құрмет көрсету-«Өлі риза болмай тірі байымайды» ұстанымында айқындалған. Халық түсінігінде аруақ қонған пендеде мазасыздану, талу, еліру, елігу, дауыс шығару, өзімен-өзі күбірлеу және оңашалану сынды белгілер тән. Аруақ қонған пенде емшілік және көріпкелдік қасиеттерге ие болады. Аруақты ұстай білу-ата-баба рухын қастерлеуді көрсетеді. Аруақты көтере алмаған пенде психо-патологиялық ауруға ұшырайды деген түсінік қалыптасқан. Аруақ тандаулы пендеге қонады. Аруақ қонған адам діни парыздарды орындап, теріс әрекеттерден аулақ жүруі тиіс. Аруақ қонған адам о дүниелік болған қасиетті адамдардың рухтарымен байланыс жасап, олардан кеңес сұрайды. Ш. Уәлиханов «аруақ-ата-баба рухы, басқа қиын-қыстау күн түскенде, жан қиналғанда Аруақ қолдай ғөр, қолтығымнан жебей ғөр деп айтады», - деп қасиетті ата-баба рухына құрмет көрсету-Ұлы дала көшпелілері үшін киелі ұғым екендігін болжайды. Аруақ бейнесі көне түріктер дүниетанымында айқындалған.

Л. Гумилев «табиғатты анимистік сеніммен қатты қастерлейтін түркіт халқына қарама-қарсы түркіттің бекзат-билері тотемдік дүние танымнан туған салт-қаһарман ата-бабалар аруағына табынатын болған деп ашықтан-ашық айта аламыз»-деп көрсетеді [5]. Алғашқы қауымдық құрылысқа тән анимистік наным өзегі –жан мен рух. Анимизм (лат. anima -жан) ағылшын антрополог-ғалымы Э. Тайлор ежелгі діни нанымды баяндау барысында қолданған термин. Анимистік наным бойынша адам болмысы мен табиғат құбылыстары рухтар мен аруақтар ықпалында. Тайлордың пікірінше, анимизм –дінді анықтаудың түпкі мәні. Ағылшын дінтанушысы Р. Маррет ежелгі адамдардың діни нанымын айқындауда –аниматизм (лат. animatus-рухтанған)-терминнің қолданды. Аниматизм-адамдар өміріне ықпал етуші әмбебап тұлғасыз рухани күштің барлығына сену. Қазіргі кезде аруақтармен байланыс жасайтын спириттік сеанстар жүргізу ғұрыптары бар. Анимизм -әлемдік және дәстүрлі діндерге тән әмбебап ұғым. Түрік тілдес халықтарға ортақ ұғымдардың бірі-бақсы түсінігі.

Бақсы – қазақ және түрік халықтарында балгер, емші және жыршы болып табылады. Қазақ мәдениетінде бақсы қобыз аспабымен адам бойындағы зұлым рухтар мен ауру-сырқауларды аластайды. Түркімен, өзбек, қарақалпақ халықтарында бахши – жыршылар мен әншілерді бейнелейтін ұғым. Аталмыш халықтарда бахши қос ішекті дутармен халық дастандарын жырлайды. Түрік халықтарында бақсылар кезбе тақуалар ретінде адамдарды емдеу барысында транс күйіне түсіп, рухтармен байланыс жасайды. Түрік және моңғол халықтарында бақсы ғалам сырларына үңіліп, рухани танымның биік шыңына жетіп, рухтар әлемі мен киелі жан иелерімен қатынасқа түседі. Осылайша ол қауымның мұқтажына сай білімі мен ритуалдық тәжірибесін қауым мен адамның психикалық саулығын сақтауға бағыттайды. Бақсы зұлым рухтармен күресіп, ауру адамның айығып кетуге деген сенімін оятады. Бақсы адамның санасы мен сана астарына психотерапиялық тұрғыдан әсер етеді. Сырқат адам бақсының емшілік қабілеті мен оның рухани тылсым күштермен байланысына сене отырып, ауруынан айығады. Бақсы емдеу барысында рухтармен сұхбаттасу, ерекше би және түрлі құралдарды қолданады. Бақсы сырқат адамның жан-дүниесін және ауру ағзасын емдейді. Ш. Уәлиханов қазақтарда алғашқы бақсы Қорқыт ата болғандығын атап көрсетеді. Қорқыт ата түрік халықтарына қобыз тартуды және жыр дәстүріне үйреткен абыз, ойшыл болып табылады. М.С. Орынбеков «Бақсы бойына ақын мен күйші, әрі емші қабілетін жинақтаған тұлға» деп көрсетеді [6].

Бақсылық дәстүрде негізгі құрал қобыз аспабы болып саналады. Кейде дабыл қолданылады, ал домбыра сирек қолданылады. Ш. Уәлиханов өз зерттеулерінде қазақ даласындағы Қойлыбай бақсының қобыз аспабымен жасаған ғұрыптық өнерін баяндайды. Қазақ қоғамында бақсы медициналық және діни қызметтер атқарды. Бақсы дәстүрі мен емдік қызметі түркі халықтарының өмірінде терең рәміздік мәнге ие болды. Ө. Диваевтың пікірінше «бақсы» шағатай сөзі, шаман, болжаушы сиқыршы дегенді білдіреді және бақсы рухтармен қатынастағы тіпті оларды өзіне бағындырған қырғыз емшілері. Оларды науқастың жанынан да, тойлардан да кездестіруге болады деп пайымдайды. Бақсы сырқат адамға үшкіру, аластау, зікір, тамыр басу салу әдістері арқылы әсер етеді. Қорыта айтқанда, Еуразия кеңістігін мекен еткен түрік халықтарының ортақ рухани рәміздері түрік әлемінің - діни, ділдік, тілдік кеңістігінің сәйкестік бірегейлігін айқындайды. Көне түріктік наным-сенімдер жалпы түріктік діни таным мен руханият бірегейлігін негіздеген. Тәңірлік-бүгінгі түрік тілді этностардың бірегейлік негізінің ұжымдық-психологиялық алғышарты және ділдік тұтастығының маңызды тетігі болған деп айта аламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Н.Ә. Назарбаев. Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігі-Мәңгілік Елдің Ұлы тарихы. Егемен Қазақстан. 16 желтоқсан. 2014. 2-бет.
2. Д. Кішібеков. Қазақ менталитеті кеше, бүгін, ертең. А. 1999. -183-б.
3. Ш. Ибраев. Түркі халықтарындағы ортақ ұстанымдар. Ана тілі. 7 қараша. 2013. 5-б.
4. М.С. Орынбеков. Қазақ сенімдерінің бастаулары. А. 2000. 9-б.
5. Л. Гумилев. Көне түріктер. А. 1994. 79-б.
6. М.С. Орынбеков. Қазақ сенімдерінің бастаулары. А. 2000. 17-б.

Түйіндеме. Мақалада көне түріктердің діни танымы және рухани дүниесінің негізгі ұғымдары қарастырылады. Түрік тілдес халықтардың бірегейлік ұстындары талданады.

Резюме. В статье рассматриваются духовные символы древнетюркских народов. Также анализируется общетюркское теономы и религиозные ценности в древнетюркскую эпоху.

Summary. The article deals with the spiritual symbols of ancient Turkish people. Also analyzed turkish theonomy and religious values in the ancient era.

С.К. Мендыбаев, кандидат философских наук, доцент
Р.М. Мажиденова, кандидат философских наук, доцент
КазНУ им. Сатпаева. Алматы

СТИЛЬ В КУЛЬТУРЕ МЫШЛЕНИЯ

Абстракт. В условиях идеологического контроля стиль мышления выступает индивидуально-личностной формой выражения мысли в рамках принятого культурного канона.

Представление о мышлении – это и представление о мире и человеке. Так, исключительно инструментальное понимание мышления, как орудия познания и целеполагания имеет своим мировоззренческим основанием противопоставление человека и мира, восприятие мира, как только сферы приложения мироустроительного и самосозидательного творчества человека, непрестанно преодолевающего стихийные силы природы, общества и самого человека.

Прояснение скрытых мировоззренческих предпосылок понимания мышления открывает возможность более широкого рассмотрения, как самого мышления, так и его культурных форм. Ближайшим образом мышление существует как мыслительный процесс, протекающий в головах людей. Но его присутствие обнаруживается не только в этом. Неявным образом мышление представлено постоянно обновляемым, духовным и предметно-вещественным

миром человеческой культуры. Идеи и ценности, нормы поведения и сознания, социальные структуры и «вторая природа», технические навыки и устройства – многообразие человеческих артефактов, образуют предметное поле мышления. Его элементы являются предметами наших мыслей и необходимым условием существования мышления как деятельности.

Понятие «культура» включает в себя различные смыслы и значения. В самом общем смысле под культурой понимается искусственно сформированная среда, различные артефакты, созданные историческим субъектом. Культура – среда обитания человека, условие и предпосылка его существования и развития. Она безличностна и приобретает смысл и значение во взаимодействии с ней человека, через реальные действия, реализующие его познавательный и практический интерес. В этом смысле культура не существует для человека, пока он не совершит реальное действие, живой акт воли. Все культурные явления существуют благодаря участию в них: «онтологическое устройство бытия воспроизводит себя лишь с включением нашего усилия» (1,147). Книга существует, когда ее читают, музыка – когда ее исполняют или слушают.

Деятельное участие человека, живой акт, усилие мысли и воли – не только условия существования и воспроизводства культуры. Культура включает в себе уже наработанные смыслы и овладение ими означает воспроизводство данного культурного опыта. С этим связано понимание как акта восстановления авторского смысла. Но это есть одновременно и актуализация, и творчество новых смыслов, благодаря самобытности людей и меняющимся обстоятельствам времени и места. Каждый раз, читая книгу, мы понимаем ее и находим в ней что-то новое для себя, то что отвечает нашему актуальному жизненному опыту и представлениям.

Понимание, овладение смыслами предполагает нахождение в одном интеллектуальном пространстве понимающего и понимаемого. Это состояние не является безусловным, данным природой нашего сознания, мышления. Сознание и мышление – не продукт природного развития, их возникновение и существование определяется иными закономерностями. Вопросы "как возникает мысль, сознание?», когда они уже есть, когда мы уже находимся в их пространстве – неразрешимы, ответы на них будут тавтологичны, выразимы в терминах самого вопроса. Мы сознаем и мыслим благодаря культуре, искусственному по своей природе образованию. Но содержание его остается закрытым и, значит, не существующим для нас, пока не произойдет «свершение – всегда случайное» – «живых состояний или живых актов» (1,145). Само такое свершение осуществимо при одном обязательном условии, формальном по своей сути. Это условие М.Мамардашвили называет «машинами мысли». Это особые интеллектуальные формы, мыслительные духовные конструкции, наработанные философской традицией и обязательные для всякого грамотного мышления, сознания. Они составляют технику жизни, гигиену духовной жизни (2,193).

Каждая область культуры включает в себе такие организованные формы деятельности, посредством которых непрерывно воспроизводится человек, реконструируется человеческий феномен из данного природой психобиологического материала. Сама культура, мир культуры предназначены для того, чтобы осуществился человек, ведь быть человеком – это не естественная данность. Считается, что все существующее должно превосходить себя, чтобы быть собой. Конечно, речь здесь идет не о физическом, а о духовном существовании, в котором главным является вопрос обретения цели и смысла человеческой жизни. Именно для решения этого основного человеческого вопроса и создается мир культуры, культурные формы, в которых и развивается духовный опыт. Культурные формы, или формы культуры созданные историческим творчеством человечества (философия, религия, наука, искусство и т.д.) предназначены не только для описания мира, его понимания, но, прежде всего, для процесса «реконструкции и воспроизводства человеческого феномена» (1,87). Это «сверхзадача» культуры, ее целевая причина. Как же с этой точки зрения на культуру предстает само мышление?

В отношении культуры мышление проявляет себя двояким образом. Оно – ее элемент и следует общему замыслу культуры, ее целевой причине. Но мышление при этом – особый элемент культуры. Оно – интеллектуальное орудие созидания культурных форм, а так же средство понимания, заключенных в них смыслов, средство вхождения человека в пространство культуры. Таким образом, мышление – это и культура, и «техника» культуры. Это различие содержательной и формальной культуры мышления, ценностной и нормативной сторон мышления, разума и рассудка.

Культура мышления ценностно размерена. Можно говорить о «высокой» культуре мышления, имея в виду масштаб и глубину мысли, гармонию в ней познавательного (Истина), нравственного (Добро) и эстетического (Красота) содержаний. Гармония высших человеческих ценностей в мышлении раздвигает эмпирические горизонты индивидуального существования, создает напряжение духовной мысли, трансцендирующей индивида к вневременным личностным структурам человеческого бытия (2,165-167). Иное – массово-безличностное мышление, опирающееся на конечные ценности конкретной культуры, выраженные в идеологии, оказывается нравственно и личностно необоснованным.

Формальная сторона мышления фиксирует его измерение, касающееся самой процедуры мыслительной деятельности. К ним относятся такие существенные правила и требования мышления как обоснованность, ясность и определенность, последовательность, непротиворечивость. Эти требования абсолютны и безусловны для мышления как рациональной деятельности, составляют его технику и дисциплину. Нарушение их влечет разрушение мысли, ставит под сомнение саму способность мышления (4,7). Необходимость формальной культуры мышления кажется очевидной. Напоминать о ней приходится в случаях сомнительного использования инструмента мышления, как это случилось в советской истории.

Господство в СССР идеологии, использование науки, философии, культуры в идеологических целях существенно ограничивало свободу мышления, ставило мысль под запрет. В этих условиях обсуждать какие-либо теоретические проблемы приходилось с оглядкой на партийно-идеологическую цензуру. Типичным способом выхода из ситуации становилось использование разнообразных приемов сокрытия истины и путей, ведущих к ней – переформулировки, уточнения смыслов, иносказания, недомолвки и т.п. при формальном соблюдении принятых идеологических правил игры. Распространен был прием идейной критики немарксистских теорий с целью знакомства читателя с опытом развития зарубежной философии. Иначе говоря, внутри идеологической культуры мышления успешно складывалась и развивалась относительно независимая культура и техника размышления, существующая не как иной способ мысли, а как его определенный стиль. В данном случае, под стилем мышления понимается возникшая внутри советской философии система мыслительных практик, укорененных в ней и тесно с ней связанных и, вместе с тем, проявляющих своеобразие.

Идеологический пресс существенным образом исказил понятие, представление философии, понимание ее целей и предназначение в сознании общества и самих философов. Произошла редукция специфического содержания философии к ее специфическим функциям в обществе. При этом сами эти функции стали пониматься превратно: философия стала представляться то, как теоретическая идеология, то, как сциентизированная методология, то, как тип нравоучения (3,31). Каждому из этих образов философии соответствовал конкретный стиль философского мышления (способ, манера философствования), которые условно можно обозначить как «апологетический», «методологический», «морализаторский». Такое определение стилей носит типологический характер, не предполагает односторонних оценок. Так, обозначение одного из стилей как «апологетического» не означает, что для его представителей была характерна одна только защита и оправдание существующего строя. Апологетическая тенденция в той или иной степени всегда присутствует в философской деятельности.

Использование понятия «стиль» для данного структурного различения советского философского мышления, на первый взгляд, представляется излишним, поскольку трудно говорить о разнообразии в условиях господства всеобщего. Массив тотальной идеологии не оставлял пространства развитию свободной, не ангажированной мысли. Тем не менее, имена таких ярких философов как М.Бахтин, А.Лосев, Э.Ильенков, М.Мамардашвили и др. опровергает мнение о безликости советской философии. Советская философия никогда не представляла как однородное явление, она постоянно развивалась через столкновение различных мнений, точек зрения. В ней складывались конкурирующие направления и школы, имеющие собственные стилевые границы.

В центре понятия «стиль» лежит важная идея, присутствие которой выделяет его из ряда близких по смыслу понятий – способ, метод, форма. Это идея, выражающая значимость индивидуально-личностного момента в человеческой деятельности. В отличие от сравнимых с ним понятий, делающих акцент на всеобщем, типическом, термин «стиль» способен к адекватному выражению всякого творчества как неповторимого, самобытного явления жизни.

Творчество – личностная, персонально артикулированная деятельность, где нет место шаблону, трафарету. Характеризуя деятельность каких-либо субъектов как творческие, например, в выражении «творчество народных масс», мы имеем намерение индивидуализировать массового носителя действия, отличить его по социально-культурным, национальным или иным основаниям. При этом возникает необходимость расширения контекста вводимого выражения, использования поясняющих терминов, что приводит к размыванию смысла исходного понятия и делает неоправданным его употребление. В творчестве субъект выступает не как цельный индивид (конечность, замкнутость), а как носитель целостности (открытость, бесконечность). Творческий потенциал человека определен избыточным характером его натуры, отсутствием исчерпывающего его объяснения любым социальным или культурным контекстом (5,192).

Стиль формируется как результат творческих усилий индивида, но, приобретая каноническую форму, он постепенно утрачивает исходные субъективно-психологические черты, становится выражением личностного бытия индивида как конкретного социально-культурного субъекта деятельности. Т. о., стиль мышления, задавая конкретные нормы и правила мыслительной деятельности, способствует формированию исторически определенной картины мира, становится выразителем «духа своего времени».

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Мераб Мамардашвили. Как я понимаю философию. М., 1990.
- 2 Мераб Мамардашвили. Мой опыт нетипичен. М., 2000.
- 3 Философское сознание: драматизм обновления. М., 1991.
- 4 А.Х. Касымжанов, А.Ж. Кельбуганов. О культуре мышления. М., 1981.
- 5 Григорьев В.И. Человек-Культура-Творчество-Природа: гармония или конфликт? (Опыт постановки проблемы). В кн. Человек как философская проблема: Восток-Запад. М., 1991.

Г.Ө. Заурбекова

филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушысы

Қ.И. Сәтбаев атындағы ҚазҰТУ

ТӘЖІРИБЕЛІК САБАҚТА ІСКЕРИ ОЙЫНДАРДЫ ҚОЛДАНУ ЖАЙЫНДА

Жеке алып қарасақ оқу жағдайындағы өндірістік жағдаяттарға құрылған іскери ойындардың мағынасы мен спецификасы ерекше. Іскери ойындарды жан-жақты қарастырған Дудченко В. С. Атаманова Р.И., Толстой Л.Н. сынды зерттеуші әдіскерлердің еңбектеріне сүйене отырып «іскери ойын - маманның алдағы кәсіби әрекетінің заттық және әлеуметтік мазмұнын жасау түрі, тек осы берілген әрекеттерге ғана тән қарым-қатынастардың жүйелерін модельдеу болып табылады» деп анықтама береміз [4, 6].

Терминді жаңа оқыту технологиясының элементі ретінде қарастыратын болсақ, бұл педагогикалық әдістің табиғаты мен мәнісін ашуға көптеген зерттеу жұмыстарының арналғанын атап өтуге болады. Заманауи зерттеулерге сүйеніп айтар болсақ (Вербицкий А.А., Платов В.Я., Максимовская М. В., және т.б.) іскери ойындарға бағдарланған сабақтарда тіл үйренуші студенттің келешектегі өндірістегі өзінің атқаратын әрекетін, алатын жеке орнын көрсетуді қажет ететін оқу жағдаяттарын жасау керек және осы үрдістің дұрыс екендігі көрсетіледі [1, 3, 5].

Іскери ойында студент оқу және кәсіби элементтерді үйлестіретін әрекеттерді орындайды. Студент білім мен білікті абстрактілі түрде емес, керісінше кәсіби әрекеттердің мүмкіндіктеріне сүйене отырып кәсіби контексте меңгереді. Контекстілі оқытуда берілетін білім студенттің іскери ойынның нақты процесіндегі ойын әрекеттерін қамтамасыз етеді. Білім алушы кәсіби білім алумен қатар арнаулы құзыреттерге ие болады, олар – арнайы барып өзара әрекеттесу, адамдарды басқару, басшылық жасай білу және бағына білу, осыдан келіп шығары іскери ойындар адамның жеке сапасын тәрбиелейді, әлеуметтену процесін тездетеді.

С.А. Габрусевичтің, Г.А.Зориннің, В.С. Дудченконың еңбектерінде [2, 4] ұсынған «өндірістік жағдайларға бағдарланған іскери ойындар» әрекеттері нәтижесінің «кесіндісін» алып қарар болсақ, ол білім беру процесіндегі теория мен тәжірибенің ұштасар біртұтас мағыналық сипаты болып табылады. Басқа жағынан алып қарасақ, бұл оқу жағдаяты өз алдына «ойын» ретінде алынады, мұнда оның мәнісі мақсатқа жету емес, мәселе өзінің шығармашылық күшін еркін білдіруінде, іс-тәжірибелік міндеттерді еркін, «ойнап» отырып танып-білуге және шешуге болатын мүмкіндікте жатыр.

Техникалық ЖОО-дағы тәжірибелік қазақ тілі пәні мен іскери ойын ұғымын бірге алатын болсақ, соңғысы алдыңғысының ажырамас бөлігі болуы тиіс. Қазіргі уақытта университет қабырғасында білім алып жатқан студенттердің орта мектептерден алып келген қазақ тілі пәні бойынша даярлығы бұрынғы жылдарға қарағанда жоғары деңгейде. Студенттеріміз университеттерді таңдаған кезде-ақ өздері келешекте айналысатын кәсібін, ол мамандықтың еліміздің өндірісіндегі орнын, қандай әрекеттерді жүзеге асыратынын шамалап біліп келеді.

Ал біздің міндетіміз, сол бірінші курс студентінің мектепте қалыптастырған лексикалық қорын өзінің кәсібіне байланысты белсенді сөздік қорымен молайту, оларды тілдік қарым-қатынасқа түсіру амалдарын үйрету, қазақша сөйлесім модельдерінің жиі және сирек қолданылатын түрлерін ұтымды беру, ғылыми және ауызекі стильде ойын жеткізуге дағдыландыру, қызметтік ақпараттарды түсінуге, баяндауға машықтандыру, т.б.

Осындай ауқымды мәселелерді жүзеге асыру үшін инженерлік мамандықтарға қатысты іскери ойындарды ұйымдастыру ісі тиімді болады. Техникалық жоғары оқу орындары түлектерінің басым көпшілігі өндірістерде жұмыс істейді. Іскери ойындарды өтпестен бұрын алдымен мамандықпен таныстыру, инженердің басты әрекеттері (салалар бойынша), олардың жұмыс істейтін нысандары мен қолданатын құрал-жабдықтары, инженер қызметтерінің түрлері, инженердің әрекеттесетін субъектілері, хронометраж, өндіріс, өндірістің спецификасы, өнімі, т.б. сияқты мәселелер басты тақырыпқа айналуы керек.

Іскери ойынға кіріспестен бұрын бірінші курс студентінің әзірге мамандық пәндерін оқымағанын ескере отырып, жоғарыда аталған мәселелерді оқыту технологиясының дәстүрлі және жаңа әдіс-тәсілдерімен орынды түрде қарастырып алған жөн. Іскери ойындар - кәсіби бағдарланған сабақтың негізгі сәттерінің бірі, оны жүзеге асыру механизмі болып табылады.

Және де ол студент санасының жеке құрылымын, іс-тәжірибесін қамтуға тиіс деп есептелінген, сондықтан кәсіби бағдарланған жағдаят аясында студенттің жеке өзіне, оның маңызды да өзекті мүдделеріне бағытталған, сұрақтар мен тапсырмалар ұсынылады.

Осыған орай алсақ, педагогикалық әрекеттерде жеке бағдарланған қадамдарды жүзеге асыратын оқытушы сабақта кәсіби бағдарланған жағдаяттарды жасай білуі тиіс. Кәсіби бағдарланған жағдаят оқу процесін оқу пәнін оқуды жаттауға айналдырмайды, керісінше студенттің өзін оның жеке өсуін қамтамасыз ететін тәртіпті талап ететін жаңа жағдайға әкеледі, орнықтырады.

А.А. Вербицкийдің келтірген оқу іскери ойынын ұйымдастыру ұстанымдарын басшылыққа аламыз. Зерттеуші алға қойған оқу мақсаттарына қол жеткізу үшін іскери ойынды әзірлеу кезеңінде бес психологиялық-педагогикалық ұстанымдарды негізге алу керек деп көрсетеді. Олар: жағдаяттың имитациялық үлгілерінің ұстанымдары; ойын мазмұнының және оның ашылуының проблемалылығы ұстанымы; бірлескен әрекеттердегі рөлдік өзара әрекеттесу ұстанымдары; сұхбаттық қарым-қатынас ұстанымдары; ойын оқу әрекеттерінің қосжоспарлы болу ұстанымы. Осы өзара шартты ұстанымдар іскери ойынның тұжырымдамасын құрайды. Олар әр ойынды әзірлеу немесе оны жүзеге асыру кезеңінде сақталынуы тиіс. Ғалым осы ұстанымдардың қандай да бір түрін сақтамау немесе жеткіліксіз қарастыру іскери ойынның нәтижесіне теріс әсерін тигізеді деп көрсетеді.

Іскери ойындардың айрықша белгілері - онда оқытушының өндірістік жағдаяттарды мақсатты түрде туындатуы болып табылады, бұл ойындарда таңбалық белгілердің (тіл, тілдесім, графиктер, кестелер, құжаттар) көмегімен кәсіби жағдай орнықтырылады. [2] Іскери ойындарда алынатын жағдаяттар өзінің негізгі сипаты бойынша шынайы жағдайға ұқсас болады. Бұған қоса, қазақ тілі сабағында қолданылатын іскери ойындарда көбінесе сығымдалған уақыт көлеміне сыйғызылған типтік, қорытындыланған жағдаяттар келтіріледі. Мысалы, келіссөз бір ойын сабағында, ал кәсіпорынның келешектегі (перспективті) жоспарын әзірлеу – студенттің мұғаліммен өзара жұмыс сағаттарында екі сабаққа созылуы мүмкін.

Өндірістік жағдаяттарды танымдық мүддені қалыптастыратын құрал ретінде қарастыра отырып, айтуға болатыны – дидактикалық құралдарының алуан түрлілігін қорыту, оның құрамына тұлғаның жеке дамытуға деген ынтасы, пәндік-қатысымдық әрекеттер, осы әрекеттің мазмұны, педагогикалық өзара әрекетті ұйымдастыру әдістері мен түрлері кіреді.

Оқу процесі кезінде студенттердің танымдық қызығушылығын оятатын және қызығушылықты арттыратын өндірістік жағдаяттарға бағдарланған әрекеттерді жүзеге асыру оқытушылар мен студенттердің тікелей жеке өзара әрекеті жағдайында жүзеге асырылады, бірлескен әрекеттер мен қарым-қатынастарда орындалады. Кәсіби бағдарланған іскери ойындар - студенттер арасындағы ұйымдасқан түрдегі өзара әрекеттер болып табылады, мұнда ойынға субъектілер ретінде қатысады және олардың алғышарты психологиялық байланыстар болады.

Кәсіби бағдарланған жағдаяттарға құрылған іскери ойындардың сценарийін құрғанда студенттің жеке тұлғасына басты көңіл бөлу керек. Оқытушы дәстүрлі тапсырмаларды мүлтіксіз орындайтын студенттен тапсырмаларды орындауда белсенділік танытатын шығармашыл, өзінің зияткерлік әрекетін (оның ішіне қателіктерді жіберетін жағдайларды қоса алғанда) шартты түрде басқара алатын студентке өзгеруге тиіс. Өндірістік жағдаятқа құрылған іскери ойынға қатысу барысында студенттің оған қаншалықты тереңдей білгенін оның эмоционалды көтеріңкі көңіл-күйінен, қызығу дәрежесінен, шешім қабылдауынан, алған бетінен қайтпауынан, өзінің сараптауға дайын екендігінен, шығармашылық сипаттағы әрекеттерді қалауынан, тапсырманы орындауда дұрыс шешу жолын қарастыруынан, қосымша тапсырмаларды орындауға деген құлқының болуынан, оқу әрекетінде өз бетінше жұмыс істеу дәрежесі, т.б. бойынша қарай отырып айтуға болады.

Бұл жерде оның қатысушысы белсенді орында болады, өз мүддесін серіктестерінің мүддесіне қатыстыра отырып, серіктестерімен өзара әрекеттеседі, солайша өзін өзі тани отырып, ұжыммен өзара әрекеттеседі. Іскери ойын бойынша шелелдік және отандық ғылыми әдебиеттердегі теориялық талдау оларды әзірлеу және өткізудің психологиялық-

педагогикалық ұстанымдарын қалыптастыруға көмектеседі. Өндіріс жағдайы мен динамикасын, мамандардың әрекеттері мен қарым-қатынастарын үлгілеп және келтіре отырып, іскери ойын білімді өзектендіру, қолдану және бекіту және іс жүзінде ойлауды дамыту құралы болып табылады. Бұл эффектте берілген нақты жағдаяттардағы және өндірістік жағдаяттар жүйесіндегі ойынға қатысушылардың өзара әрекеттесуі арқылы қол жеткізіледі. Іскери ойын оқу ойын тапсырмаларын қою және шешу, жеке және бірлескен шешімдерді дайындау және қолдану бойынша бірлескен әрекеттер ретіндегі имитациялық үлгіде жүзеге асырылады. Бірлесіп істейтін әрекеттер ережесі мен нормасы, имитация тілі мен байланыстар алдын ала беріледі немесе ойын процесі кезінде шығарылады. Іскери ойын сұхбаттық қарым-қатынас режимінде жүргізіледі, себебі ол ойын және педагогикалық екі мақсатқа қол жеткізуге бағытталған, екіншісі басым болғанымен, алдыңғысын басып тастамауы тиіс.

Кәсіби бағдарланған жағдаяттарды оқу барысында қолдану студент бойында мынадай сипаттамаларды жеткілікті дәрежеде дамытуға мүмкіндік береді, олар: өздігінен мақсат қойып, оған жету үшін кездескен кедергілерді жеңе білуге; нақты оқу пәнін оқып үйренудің жеке басы үшін маңыздылығын түсіну, нақты білім саласында білім жинақтауға өзіндік көзқарасына ие болуына; білімді, білікті және дағдыны шығармашыл және тиімді түрде қолдану негізінде оқып үйренуге; ынтымақтастықтың кез келген түріне оң қарым-қатынас жасау, бірлесе жұмыс істеуді шығармашылдықпен ұйымдастыруға қабілетті болуға; уақиғалар мен мәселелердің мәні мен олардың өзара байланысына енуге, қиын сұрақтардың жауаптарын іздестіргенде кездесетін қиындықтарды жеңуге, құбылыстарға теориялық қорытындылар жасауға, тұрақты ерік-жігер сапасына ұмтыла отырып, жоғары шығармашылық белсенділікте болуға; танымдық міндеттерді қалыптастыра білу, өздігімен мақсат қою және ол мақсаттарға қол жеткізу үшін құралдарды табу, алған білімін әрекеттің жаңа өніміне айналдыруға, білімге тереңдей білетін, әрекеттерге қызығатын, сырттан қоздыратын жағдайларға мән бермейтін, оңтайлы эмоциялар мен өз мүмкіндігіне сенімділік сияқты жоғары шығармашылық танымдық дербестікке; өзінің жетістіктері мен сәтсіздіктері туралы тек ішкі себептері бойынша түсіндіруге мүмкіндік беретін өзін сараптау және өзін өзі бағалауға жақсы дамыған қабілетті болуға мүмкіндік береді.

Қазақ тілі пәнінің оқытушы тұлғасы кәсіби бағдарланған жағдаяттарды оқу материалы ретінде іске асырудың, пайдаланудың маңызды құрылымдық буыны болып табылады, студенттің болашақ кәсібі бойынша жұмыс істейтін өндірістегі кәсіби жағдаяттар арқылы арнаулы мамандандыратын кафедралар оқытатын оқу пәндеріне деген танымдық қызығушылықты қалыптастыруға әсер етуі тиіс.

Заманауи талап деңгейінен көріну үшін оқытушыға тек өз пәнін, оның оқытылу әдістемесін ғана біліп қою аз болады. Ол студенттермен өзінің арасындағы тұлға аралық өзара әрекет технологиясын жақсы меңгеруі, оларды дамыту заңдылықтарын ескере отырып, өз пәніне деген танымдық қызығушылықты қалыптастыруға жағдай жасауы тиіс. Оқытушы үнемі өзінің педагогикалық шеберлігін шыңдап отыруы, үнемі ғылыми- педагогикалық ақпаратты өзі бетінше іздестіре отырып, оны меңгеріп, өз әрекетінде оны қолданысқа түсіруі тиіс.

Қорыта келгенде, іскери ойындарды тәжірибелік қазақ тілі сабақтарында ұтымды пайдаланған жағдайда, студент маман болып даярлану кезінде, яғни іскери ойын процесінде қазақ тілінде кәсіби әрекеттер нормасын, әлеуметтік қатынастар нормасын, б.а. өндірістік ұжымдағы қарым-қатынастарды меңгереді және кәсіби лексикалық қоры молаяды, тілдік қарым-қатынасты сенімді жүзеге асыратын болады, сондай-ақ университет қабырғасындағы білім беру процестерінде орыс тілінде жүргізілетін кәсіби пәндерді оқыту кезінде оларды тәжірибелік қазақ тілі пәнімен интеграциялау қажеттілігі жасанды емес, табиғи түрде туындайды. Заманауи білім беру кәсіпорынның, мекеменің, ұйымның даму стратегиясы мен тактикасын анықтауға белсенді де құзыретті түрде қатысатын мамандарды қалыптастыруға бағытталуы тиіс десек, болашақ мамандардың университет қабырғасында жүріп мемлекеттік тілді кәсіби деңгейде лайықты түрде меңгеріп шыққанына зор мән беру қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход: Метод. Пособие. — М.: Высш. шк., 1991.— 207 с
2. Габрусевич С.А., Зорин Г.А. От деловой игры — к профессиональному творчеству: Учеб. -метод. пособие.— Мн.: Университетское, 1989.— 125 с.
3. Платов В.Я. Деловые игры: разработка, организация и проведение: Учебник. — М.: Профиздат, 1991. — 156 с.
4. Дудченко В. С. Проблема практического использования результатов конкретных исследований на предприятиях. — Сб. Проблемы индустриальной психологии. Ярославль. ЯрГУ. 1981
5. Максимовская М. В. Специфика тренинга в инновационной игре. — Сб. Активные методы обучения.
6. Атаманова Р.И., Толстой Л.Н. Деловая игра: сущность, методика конструирования и проведения.

Резюме. В данной статье рассматриваются деловые игры которые применяются на уроках казахского языка, их значение, специфика и место в технологии обучения казахскому языку.

Resume. This article discusses the role-playing that apply the lessons of the Kazakh language, their essence, and specific place in technology education.

Г.Н. Табулдинова,

тарих магистрі, Семей мемлекеттік медицина университеті

ҚАЗІРГІ ҚОҒАМ ЖӘНЕ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

Бүгінгі өркениет өз дамуының түбегейлі жаңа ақпараттық сатысына аяқ басты, бүгінде озық әлемдік процесс Жер бетіндегі әлеуметтік және мәдени процестердің жаһандануын мойындап отыр. Жаһанданудың оңтайлы тұстарымен қатар, бірқатар күрделі ғаламдық проблемаларды атап айтсақ, әлеуметтік, экономикалық, экологиялық және рухани - адамгершіліктік мәселелерді туғызды. Қазіргі адамның рухани күш-қуаты – біздің заманымыздың өзекті мәселесі болып отыр. Қоғамның рухсыздығы қауіпті: ол адамдардың адамгершіліктік құлдырауға, саяси нигилизмге, әлеуметтік экономикалық қатерге әкелуі мүмкін.

Тарихи философиялық тұрғыда рухани мәдениет әрдайым басым болды, өйткені ақырында қоғамның адамгершіліктік күш қуатын рухани мәдениет анықтайтын. Қазіргі таңда біздің рухани адамгершіліктік мүмкіндіктеріміз нарықпен сыналып отыр. Адамның ішкі мәдениетінің көрінісі өзге адамдарға деген шыдамдылығы. Бұл үшін үнемі қоғамның, еңбек ұжымның, адамның өз ішіндегі дұрыс рухани микроклиматына жағдай жасау керек. Агрессиялық төзбеушілік, топтық эгоизмге жол бермеу қажет. Біздің қоғамның адамгершіліктік құлдырауының өз тарихы бар.

Адамның рухани мәдениеті оның өзге адамға деген қарым-қатынасы, әдептілігі, ар-ұяттылығы мен абыройы, шыдамдылығы, тәрбиесі, кішіпейілділігі, білімділігі арқылы көрініс береді. Моральдық сананың бұл ұғымдары, бұл адами қасиеттер адам руханиятының негізі құрайды.

Ал қалғаны – өнер, әдебиет, ғылым, білі беру - бұл тек тәрбиелеу мен еңбексүйгіштік арқылы меңгеруге болатын материал ғана. Өте жақсы адам шынайы гуманистік бастаулармен құрылған қоғамда ғана қалыптасады. Өркениет прогресі сөзінің құдіретіне берілуге болмайды. Рухани мәдениет және өркениет әрқашан сәйкес келе бермейді. Біз ғылыми техникалық прогрестің ашылулары адамдар үшін игілік ғана емес, бақытсыздықты да әкелетінін көрдік. Технократизм өзінің табанды қарсыластарын да тудырды. Хиросима және Нагасаки, Семей ядролық полигоны техникалық прогрестің туындылары.

Нағыз прогресс адамдардың өнегелілігі мен рухани мәдениетсіз болуы мүмкін емес. Адамды өнерге, рухани құндылықтарға тарту бастысы – гуманизмге үйретеді, зұлымдықпен күресте қажетті жоғары гуманистік мақсаттарға сай келетін құралдарды табуға көмектеседі. Ғылымның ең жоғарғы мақсаты - адамдарға білім беру. Мәдениеттің басты мақсаты – тұлғанның жан жақты дамуы.

Қазіргі ауыспалы кезеңде мәдениет пен өркениет тақырыбынан, олардың айырмашылығы мен өзара қатынасынан артық таным үшін де, өмір үшін де өзекті тақырып жоқ шығар. Бұл тақырып бізді күтіп тұрған тағдыр туралы. Себебі адамдарды әрқашан олардың тағдыры, болашағы мазалайды. Сондықтан бұл тақырып осындай өткірлікке ие болып отыр.

Көптеген отандық ойшылдар, сондай ақ кейбір Батыс ғалымдары «мәдениет» және «өркениет» ұғымдары сәйкес келе бермейтіндігі туралы айтқан. Мысалы, О.Шпенглер өзінің «Европаның құлдырауы» атты еңбегінде өркениет деп кез келген мәдениеттің тағдыры деп ұйғарды. Өркениет бар жерде, оның пікірінше мәдениет құлдырайды. Нобель сыйлығының иегері, мәдениет философиясының теоретигі А. Швейцердің мәдени – философиялық ойлары «Мәдениеттің құлдырауы және өркендеуі» еңбегінде көрініс тапты.

Ол дағдарыстың негізгі сипаты материалдық өмірдің рухани өмірге, қоғамның адамға үстемдік жүргізуінде, адамның дара билігінен айырылуы мен моральсыздандырылуында деп санаған. Себебі адам қазіргі қоғамда оның «ойсыздығын» ұйымдастыратын, оның ізгі ниеттерін жамандыққа айналдыратын тәуелділіктердің ықпалына түседі. Адам адамзат сүйгіштіктің соңғы қалдықтарын аяққа таптап, оны адамдарды жоюдың мінсіз құралдарына қызмет көрсетуге мәжбүрлейтін соқыр ырқының іске асырылуының дәлеліне айналады.

Швейцердің пікірі бойынша, бүгінгі күннің басты міндеті оптимистік дүниетанымды негіздеу, бұған тек «өмірді қастерлеуді» негізі ұстаным ету арқылы қол жеткізуге болады. Бұл - адамды жандандыруға, шығармашылық белсенділігін, шынайы мәдениет туралы қамқорлық жасауға бағдарлануды қалпына келтіруге әмбебап «ғарыштық этика» нормаларын қалыптастыру. Тек өнегелік сауығу арқылы, біздің рухани негіздерімізді нығайту, әлемдік және отандық мәдениетті игеру арқылы ғана бұл дерттен құтылуға болады. Бұл үшін адамгершілікті авторитеттер аса қажет.

Оларға ұлы Абай, Шәкәрім және Мұхтар Ауэзов жатады. Абайдың шығармашылығының басты ұраны «Адам бол!» қағидасына құрылады. Аталған идеядағы «адамдық... адамгершілікпен, рухпен бірегей ұғым және ол «хайуани дүниеден» бөлек нәрсе, бұл ойлары адамның қайшылықты, әрі екі жақты табиғатына меңзейді». Бүгінде Абайдың қарасөздері өзектілігін жоғалтқан жоқ, ол әлі күнге халыққа жақын. Абайдың философиясы қоғамда сенім, махаббат пен ақыл, адамгершілік, арлылық, жауапкершілік, өзгені құрметтеу, адамды сүю сияқты гуманистік құндылықтарды нығайтуға бағытталады.

Шәкәрім өзінің «Ұмытылғанның хаттарында» жақсы өмірге адал еңбек пен нұрлы ақыл және таза жүрек қана негіз болуы керек деп көрсетеді. Осы үш қасиет барлығына үстем, себебі оларсыз өмірде бейбітшілік пен бірлікке қол жеткізу мүмкін емес. Қазіргі қоғамның руханият мәселелерін үш аспектіде қарастыруға болады: қоғамның қазіргі рухани мәдениет жағдайы; қоғамда қалыптасқан байланыстардың түр-сипаты; рухани өзіндік даму, өз бетімен жетілу. Әрбір адам өзінің өмірлік тағдырын ең жоғары рухани мағынада жүзеге асыру үшін, оған ең алдымен «өмірлік мақсаттарды қайта қарастыру керек» (Вл.Соловьев). Бұл үшін адам өзін-өзін өсіру, жетілдіру керек.

Медицинаға да әсер еткен техникалық прогресс өз алдына жаңа мәселелер қойды. Осыған сәйкес дәрігерлерге жаңа кәсіби талаптар қойыла басталды. Олардың ішіндегі маңыздысы дәрігердің адамгершіліктік – этикалық мәдениетіне жылдан жылға талаптар өсіп отыр. Жоғары білікті, бәсекеге қабілетті, рухани мәдениетін жетілдірген дәрігерлер ғана қазіргі нарық заманында үлкен табыстарға қол жеткізері сөзсіз.

Резюме. Статья посвящена вопросам духовного развития современного общества. Духовные ценности современного человека - актуальная проблема нашего времени. Наши духовные и нравственные возможности сейчас испытываются рыночными отношениями. Данной проблеме были посвящены многие труды отечественных и европейских мыслителей. Технократизм поставил перед

медициной новые задачи и требования, основным из которых является возрастание роли духовно-этической культуры медицинских работников. Высококвалифицированный, конкурентноспособный врач с богатой духовной культурой безусловно добьется больших успехов в условиях современного рынка.

Р.Г. Шакирова, к.ф.н., ст. преп. КазАСиТ

СУФИЙСКОЕ УЧЕНИЕ ХОДЖИ АХМЕДА ЯСАВИ

Личность самого Ходжи Ахмеда Ясави окутана тайной и множеством различных историй, как реалистичных, так и находящихся за гранью и границами реализма. В тюркском мире Ходжа Ахмед Ясави представлен не просто как суфий, а как святой человек, которому было даже передано особое знание о мире. Если подходить с позиций современного человека, то мы можем интерпретировать текст «Диван-е-хикмет» как текст - назидание, что было не только популярно на тюркском Востоке, а вообще, в целом, на исламском Востоке.

Существовало понятие «диване», «дивана» - означающее человека, сошедшего с ума, но сошедшего с ума обыденного. В суфийском понимании «дивана» - человек, который жил только сердцем, а не умом, можно сказать, что «дивана» представлен в мистике как принцип жизнедеятельности человека. Возможно даже можно сделать предположение, что название «Диван-е - хикмет» связано не просто словом «собрание» - диван, сборник, а то, что в этом обозначении своего произведения Ясави зашифровал ту тайну, которая связано с «сердцем», которое отдано Аллаху как принадлежащее ему, ибо в нем находятся аль- Хакк и «диване» одновременно, что означает – сердце, в котором заключена любовь к истине, т.е. к Аллаху.

«Диван-е-хикмет» - можно перевести и как «Собрание мудрости». Слово «хикмет» употреблялось в нескольких значениях – «знание медицины», например Юсуф Баласагуни использует понятие «дивана хикмет» именно в этом смысле: «врачам знание медицины не принесло пользы в деле избавления от смерти; где врачи – хакиды, а знание медицины – хикмет» [1, с.199].

Поэтому, возможно «хикметы» - не просто слова мудреца, хакима, а слова, пришедшие по велению Бога. Таким образом, хикметы имеют двойное значение: слова мудреца и слова Бога, и в этом случае, возможно истолкование данного названия как слова Бога, но изрекаемые хакимом. Статус хакима – мудреца - очень часто связывался не только с рациональной формой постижения мира, но и со статусом святого. Человек же, наделенный научными и профессиональными знаниями, часто назывался «ариф» - знающий, образованный, мудрец» [1, с.51].

Истолкование сегодня «Хикметов» Ходжи Ахмеда Ясави, с одной стороны весьма сложно, связано это, прежде всего с достаточно большим количеством интерпретаторов его творчества. Реконструкция «Хикметов» у различных авторов, тем не менее, сводится к некоему центру, из которого следует понимать его творчество. Этим центром является своеобразный ясавистский синтез тюркской и исламской духовности.

«Хикметы» Ясави отличаются от других суфийских текстов большим социально-этическим потенциалом. Ясави, соединивший традиционную этику тюрков и этику ислама, стал культовой фигурой тюркского мира.

Известно, что Ахмед Ясави считал себя рабом Аллаха, Истины, Чистоты и Любви. Было у него два учителя – Арстан Баба и Хамадани. Аль – Хамадани, преподававший и проповедавший в то время в одном из крупных центров тюркского мира - Бухаре, относился к течению нерадикального суфизма. Естественно, что, обучаясь у известных суфиев и теологов, Ясави получил прекрасное образование в области калама и суфизма. Центры, в которых проходили, образование знаменитые ученые, были местом пересечения многих культур. Бухара, Туркестан, Самарканд, Хорезм – центры, соединявшие и осуществлявшие межкультурный обмен и диалог. «Мавераннахр является одним из великих центров исламской учености. Мыслители чьи имена до сих пор знает каждый образованный мусульманин, родом

отсюда: ал- Бухари – творец знаменитейшего собрания хадисов, философы Ибн Сина и аль-Фараби, ученый – энциклопедист ал-Бируни, математик аль- Хорезми, астроном Улугбек. Далее следует назвать таких известных суфийских мыслителей как Наджима уд-Дина Кубру, Ахмеда Ясави, Бахаеддина Накшбанди, давших жизнь многим мистическим орденам» [3, с.3]. «Диван-е-хикмет» связано с темой любви в мировоззрении Ходжи Ахмеда Ясави. Понятие «мировоззрение» достаточно сложное. Возможно, в последнее время в отечественной философско-культурологической литературе весьма часто и довольно даже неадекватно употребляется это понятие. «Мировоззрение – система представлений о мире и о месте в нем человека, об отношении человека к окружающей его действительности и к самому себе... Это способ духовно-практического освоения мира» [4, с.366]. В мировоззрении реализуется все то, что мы называем и миропониманием человека и мироотношением, то, что формирует его ценности и критерии этих ценностей. В средневековом тюркском обществе мировоззрение носило религиозный характер. Религиозное мировоззрение исходило из принципа Бога – творца и созидателя мира, и человека. Мировоззрение Ахмеда Ясави исходило из этих главных средневековых постулатов. Постановка известных вопросов: «Кто я? Зачем я? Куда идти? и Что делать?» - Характерные вопросы для человека, пытающегося обрести духовные основы собственного бытия, которые базировались бы на фундаментальных основаниях.

Ходжа Ахмед Ясави всю свою жизнь и свои поступки понимал и строил в соответствии с божественными заповедями и законами. Жизнь туркестанского суфия проходила не просто в ожидании встречи с Богом, а в ощущении постоянного присутствия Бога в нем самом, в его делах и поступках, в его отношении к другим людям, в его оценке окружающего мира и окружающих его людей. Основой его мировоззрения является любовь, любовь к Богу и любовь к человеку.

Мы еще раз обращаем внимание на то, что тюркский суфизм был нерадикальным течением, не тем суфийским учением, за которое пострадали суфии, например, аль-Халладж, ар-Руми и многие другие. Если многие суфии были преследуемы в Багдаде, Хамадане, Хорасане, то в Туркестане существовало большое количество дервишских орденов, к которым относительно спокойно относилось ортодоксальное духовенство и власть.

Обращая внимание на факт преследования исламских мистиков в других регионах, еще раз необходимо отметить, что в Туркестане суфии почитались за святых и если здесь использовать христианскую терминологию, то можно сказать, что многие тюркские суфии фактически «канонизировались» как сам Ходжа Ахмед Ясави.

Познание мира и людей, которых сотворил Создатель, для Ясави осуществлялось через мистическое озарение и экстаз. Суфии считали, что познать адекватно мир возможно лишь через мистическое начало, таинственное начало, которое осуществляется через близость и единение с Богом «в экстатическом переживаемом акте откровения» [5, с. 630].

Ясави все время говорит о сердце, в котором возгорится единственная и всепоглощающая любовь к Богу, которая преобразует мир. Мир, основанный на любви – справедлив и добр. Понятие добра и справедливости реализуется только любовью. «Диван-е-хикмет» призывал человека подумать о том, что он делает и каковы его помыслы.

Считается, что суфизм Ходжа Ахмед Ясави носит пантеистический характер, это не совсем так. Растворенность Бога и его присутствие во всех вещах для суфийского учения были основанием теории единства и целостности Бога. Будучи проводником идей ислама, Ахмед Ясави проводил его не просто обучая тексту Корана, не просто разъясняя Сунну, весь его жизненный путь был проповедующим и несущим смысл Бога во всех вещах. В этом светоносном пути главное место отводил он любви к Аллаху.

Его учение, как мы уже отмечали, носило в себе множество элементов тюркского духовного мира, как прошлого, так и того времени, к которому он принадлежал. Страстная, самозабвенная любовь к Богу осуществлялась через любовь к людям. Ясави в «Хикметах» подвергает резкой критике обогащение одних за счет других, призывает людей опомниться, не делать зла. В его произведении существует некая патриотическая позиция, желание видеть мир устроенным по принципу универсальной любви. Здесь необходимо обратить внимание

именно на этот исключительно «тюркский» момент воззвания к людям, к народу. Согласно тюркской традиции феномены акынства, различные толгау, жырау и т.д. несли в себе исключительно важный момент настоящего состояния общества. Акыны выражали жизненную универсальную установку своего времени, ссылаясь на прошлое и печалась за будущее. Ясави связывал безнравственное, беспринципное состояние людей не только с воздаянием в следующей жизни, но и в этой. Бессердечность, потеря совести, стыда, мужества – все это имело смысл в этой реальной жизни. Поэт – суфий – чаще всего вел отшельнический образ жизни, не вмешиваясь в повседневную, реальную жизнь. Он жил другими ценностями. Однако для тюркского суфизма, в целом, характерна – эта яркая позиция вмешательства в социальную жизнь посредством слова, слова назидającego, карающего, наставляющего, устрашающего, обличающего, умиротворяющего, примиряющего.

«...Но Х.А. Ясави был не просто поэтом-лириком, он был трибуном, хакимом. Его хикметы призывали человека в борьбе со злом, несправедливостью, алчностью и жадностью. Власть имущих и религиозных служителей: мулл, имамов, лицемерие которых приводило к человеческим и народным страданиям» [6, с.67]. Оправдана ли такая воинствующая позиция суфия? Характерна ли она для аскета, ищущего только единения с Богом? Она характерна только для тюркского суфизма и одного из величайших тюркских суфиев – Ахмеда Ясави.

Согласно тюркской традиции поэт должен был выражать свою боль и свой гнев, он должен был быть заступником бедных и сирот. Однако, отметим, что Ходжа Ахмед Ясави никогда не призывал к бунту, как это делалось другими дервишскими орденами. Его путь преобразования был преобразованием через любовь. Именно любви отводил он роль преобразующей силы. Согласно суфийской традиции Ахмеда Ясави разделял любовь на два вида: человеческую и божественную. Любовь человека и любовь к человеку осуществлялась в контексте высшей, божественной любви. Но, однако, она складывалась из повседневных поступков, из отношений, творимых повседневной жизнью: это поведение человека в обществе, творение добрых дел, формирование в себе чувства доброты и справедливости, чувства скромности и стыда, стремление избегать злословия, любить правду, ненавидеть ложь.

Ходжа Ахмед Ясави – суфий, который любовью и через любовь пытался понять начала и смыслы вещей. Антропологическая направленность его учения вела к пониманию человека через суфийское толкование философии человека, которого создал Бог. И созданный Богом человек просто не имел права на жизнь безнравственную, на жизнь, в которой нет места Богу и божественной любви.

Понятно, что суфизм в целом проповедовал мир, наполненный светом и любовью Бога, это был не пантеизм, а исламская универсальная точка зрения на божественное происхождение мира.

Во всех суфийских учениях существует традиция продолжения идей учителей суфизма. Каждый суфий знал и прекрасно разбирался в трудах предшествовавших ему учений. Вбирая в себя и свое учение некую последовательность, они как будто продолжали начатое дело, но доводили его и развивали в своем учении в тех пределах, в которых суфизм раскрывался только им. В «Хикметах» Х.А. Ясави упоминает суфиев, которые шли по пути любви к Богу и обрели смерть, например аль-Халладж: «По пути любви прошел влюбленный Мансур, дав обет верности истинной любви. Много слышал он проклятий и оскорблений. О, мусульмане, и я стал подобным Мансуру» [7].

Как и все суфии, Ясави выступал против догматического богословия, против догматического показного благочестия мулл; путь которых вовсе не был связан с нравственной чистотой. Он считал, что многие представители официальной религиозной власти искажают вообще смысл Корана. Верное и истинное понимание Корана возможно только при помощи любви к Богу. Однако хотелось бы обратить внимание на один из «Хикметов»:

«Если настанет конец света, уйдет разум.

Люди начнут поедать друг друга.

Предадут свою исламскую веру ради мирского.

Хочу сказать эти слова разумным людям» [1]

Употребляя слово «разум», Х.А. Ясави понимает и использует его в рационалистической традиции, которая была присуща тюркскому миропониманию и тюркской философии. Кроме того, мы можем связать это и с традиционной арабоязычной исламской философией, которую прекрасно знали суфии, именно из философской среды выходило немало знаменитых представителей суфийского учения.

Ходжа Ахмед Ясави считал, что мир устроен справедливо, мир становится злым, несправедливым и лицемерным из-за жестокости, лицемерия самих людей. В этом его понимании слышны мотивы древнетюркских сказаний о человеческом счастье под покровительством Тенгри и его потере, связанной именно с потерей стыда. С потерей нравственности и благочестия связана была потеря тюрками своего государства, и было оно возвращено им Тенгри, когда человек преобразовывает себя и мыслит себя в праведности и справедливости. Ахмед Ясави считает, что вопрос о счастье, благе людей связан с благоволением Бога, которому необходимо отдать все свои помыслы.

Борьба с жестокостью и злом в мире преодолима только личным суфийским «тарика», только возвращая в себе нравственную чистоту, доброту и терпение, поборов в себе эгоизм, наполнив мир любовью, как это сделал в начале творения Аллах, можно достичь любви Аллаха.

ЛИТЕРАТУРА

1. Новейший философский словарь. С 580, - М., 2003. - 1280 с.
2. Древнетюркский словарь - М., 1973. - 800 с.
3. Ульрих Рудольф. Ал.-Матуриди и суннитская теология в Самарканде - Алматы, 1999 (перевод с нем. языка) С. 3-5, 286 с.
4. Философский энциклопедический словарь. - М., 1989. - 815 с.
5. Бертельс Е.Б. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. - М., Наука, 1965.- 520 с.
6. Аюпов Н.Г., Нысанбаев А.Н. «Тюркская философия: десять вопросов и ответов» - Алматы, 2006. - 143с.
7. Х.А.Иассауи «Диуани хикмет» с.72 цитируется по книге: Абуов А.Н. «Мировоззрение Х.А.Ясави». - Алматы, 1997. - С.85, 196 с.

Д.З. Мирзаев,

*кандидат исторических наук, научный сотрудник Евразийского
научно-исследовательского института, Термез, Узбекистан*

К ПРОБЛЕМЕ ДУАЛИСТИЧЕСКИХ КОНСТРУКЦИЙ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ЭТНИЧЕСКИХ ОБЩНОСТЕЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Вопросы происхождения и развитие общностей, сформированных на просторах Евразии в средние века, впоследствии органически вошедших в состав многих современных наций, довольно сложны и до сих пор остаются в числе наиболее дискуссионных. Несмотря на то, что данная проблема подвергается подробному изучению на протяжении вот уже 200 лет, ее актуальность, как и накал страстей вокруг нее не снижаются.

В немалой степени это связано с такими проблемами научного изучения средневековых этнических общностей, как сложность и недостаточность источниковедческой базы, а также слабая разработанность теоретической базы для проведения исследований. При этом, определяющим фактором влияющим на процесс изучения этнических общностей, оказалось наличие определенных теоретических установок, которые определялись в соответствии с воззрениями господствующими в обществе в тот или иной период.

Сохранившиеся до наших дней письменные источники, как правило, не описывают события минувших дней в хронологическом порядке и не излагают историю сообществ в

прямом смысле слова: в большинстве случаев они посвящались правителям, описывали историю династий и деятельность знаменитых личностей, уделяя недостаточно внимание коллективной идентичности простых людей. Историографическая традиция Центральной Азии выражала фрагментарно этническую историю и манипулировала историческими символами, нередко основываясь на мифических рассказах. Различные этнические общности претендовали на связь с Александром Македонским, персидскими царями, с пророком Мухаммадом и его сподвижниками, с Чингисханом и монголами, не представляя при этом единую этническую общность. С другой стороны, исходя из политических реалий конкретного периода, можно констатировать, что все этнические общности, как правило, объединялись в одно единое сообщество. Как писал историк XVII века Махмуд ибн Вали «Народ Туркестана в каждую эпоху имел особое имя и прозвище. Так, со времени Тура ибн Йафаса до появления Могул-хана, жителей этой страны называли тюрками. После становления у власти Могул-хана ко всем племенам, обитавшим в этой стране, прилагалось имя могул. После поднятия государево знамени Узбек-хана и по сей день, жители этой страны именуются узбеками. Однако в отдельных странах, как и раньше, всех жителей Турана называют тюрками» [1:32].

Авторы других средневековых произведений также указывают наличие ряда проявлений идентичности, подчас накладывающихся друг на друга, например, исламская идентичность и идентичность, связанная с локально-территориальными сообществами и родоплеменными традициями. Таким образом, в средневековой литературе этническая идентичность не была четко дифференцирована. Даже в начале XX века местные авторы не выходили за рамки традиционного подхода к изложению и изучению этнической истории.

В рамках колониальной политики царской России с конца XVIII века в Центральной Азии начинают проводиться специальные исследования, исполнителями которых выступали штабные офицеры и правительственные чиновники. В их отчетах нередко можно встретить сведения этнического характера. Хотя их обычно поверхностные и случайные наблюдения давали весьма искаженную картину края. Тем не менее, взгляды этих специалистов были восприняты их преемниками вполне серьезно: на них основывались, на них ссылались. Пользоваться работами колониальных чиновников надо с большой осторожностью: из них нельзя просто выбросить устаревшую проблематику и взять достоверный фактический материал, ибо сами факты вытекают из теоретических установок.

Чиновники, занимавшиеся исследованиями на территории Центральной Азии, как правило, стремились не к пониманию местного населения, а к обретению действенного инструмента, который позволил бы им укрепить политическое господство метрополии в этой части Евразии. В своих исследованиях авторы следовали утверждавшейся в европейской науке логике линейного повествования исторического процесса от природного к культурному; то есть сначала описывали природу и географию, хозяйство и народонаселение, а затем писали об обычаях, семье, вере, образовании и политике.

В Центральной Азии не существовало привычных для европейцев маркеров классификации людей, основанной на этнической селекции населения, поэтому авторы, которых мало интересовало самоназвание местного населения, различали их по месту проживания, либо по социальному статусу. Даже если авторы, пытались выделять и противопоставлять какие либо группы по внешнему виду, характеру и занятиям, то подчеркивалась отсутствие противостояние проблемного характера[2:225].

Однако, уже к середине XIX века в исследовательских работах явно вырабатываться четкое противопоставление сконструированных понятий «арийцев» и «неарийцов», а в более поздних работах, как пишет С. Н. Абашин, «эта тенденция получит более чёткое дискурсивное выражение: тюркский язык «вытесняет» персидский, «дикий» воин «угнетает» миролюбивого торговца, монголоидный внешний вид «побеждает» европеоидный. В самих таких оппозициях уже присутствует конфликт, который может служить удобной объяснительной моделью исторических и политических событий» [3:84].

Таким образом, в колониальный период сформировалась теоретическая установка, в соответствии с которой многие общности Центральной Азии рассматривались как потомки монгольских племен. Не имея достаточного исторического материала для сравнения, и практически ничего не зная о раннем этапе развития истории этнических общностей региона, традиционное восприятие русскими татар, как потомков монгольских завоевателей, механически переводилось на общности, вошедшие в состав народов Центральной Азии. Основным, а порой единственным направлением исследований стал сравнительный анализ этнонимов и родовых наименований. Параллельно с этим, именно в это время закладывается традиция применения к этническим общностям Евразии, понятий и категорий, выработанных для идентификации этнических общностей Европы. В результате стандартное описание истории этнических общностей в Центральной Азии отображало то процесс ассимиляции исконных обитателей территории с вновь прибывшими этническими группами, который в итоге привел к формированию современных наций. При этом вновь прибывшими этническими группами, как правило, были степные кочевники. Несмотря на различие форм установок, можно утверждать, что они в той или иной степени являлись результатом евроцентристского понимания общественного развития, хотя это никогда открыто не декларировалось.

Только в течении XX века изжившая себя традиционная установка арийское - неарийское поменялась на оседлые - кочевники, и именно в этом контексте исследователи стали подходить к изучению этнических общностей в Центральной Азии. Анализ исследований этнической картины региона наглядно демонстрирует процесс формирования устоявшихся представлений и подходов по данной проблематике. Потребуется длительная работа, чтобы изменить устоявшиеся представления и подходы к изучению общностей Центральной Азии.

Их нельзя исследовать вне контекста современных тенденций в социальных науках. Вместе с этим, общности надо изучать через призму истории локальной, анализируемой в тех категориях, которые релевантны для конкретного региона и временных отрезков, с учетом событий актуальных для региона, системы ценностей, образа жизни и обычаев. Такой подход к изучению общностей Центральной Азии, создает предпосылки к формированию регионального самосознания, освобожденного от категорий разделения на группы по признаку происхождения, и ставит во главу угла взаимодействие людей с различными взглядами на культуру, которых история привела к общему ареалу обитания[4].

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных (География). Издание Б.А.Ахмедова. Ташкент: «Фан», 1977.
2. Странствование Филиппа Ефремова // Путешествия по Востоку в эпоху Екатерины II. Москва: Восточная Литература, 1995.
3. Абашин С. Н. Национализмы в Средней Азии: в поисках идентичности. Москва: Алетейя, 2007.
4. Мирзаев Дж. З. К изучению истории кунгратов Южного Узбекистана // Collected Articles of the Third Central Asian Anthropological Conference Bishkek, 8 May 2010, pp.130-137.

Түйіндеме. Орта Азияның этникалық бейнесі жайлы зерттеулерді сарапқа салсақ – этникалық қауымдастықтарды зерттеуде қоғамда үстем болғандардың көзқарастарына байланысты белгіленген теориялық нұсқаулары анықтаушы фактор ретінде қалыптасқан түсініктер мен көзқарастардың орнығу процесін байқауға болады. Сол нұсқаулар қандай формада болса да қоғам дамуының евроцентристік түсінігінен бастау алатын. Тек XX ғасырда ғана ариялық – ариялық емес деген дәстүрлі нұсқаулық отырықшы – көшпендіге ауысып, этникалық қауымдастықтарды зерттеушілер осы тұрғыдан ғылыми зерттеуге кірісті.

Summary. The analysis of the research of the ethnic picture of Central Asia clearly shows the process of formation of the established ideas and approaches when theoretical units that have been determined in accordance with the views prevailing in society turned out to be the determining factor in the study of ethnic communities. These units, in whatever form they are acquired, originated preceded from the Eurocentric

understanding of the social development. Only in the XX century the outdated traditional unit of the Aryan - non-Aryan has changed to the settled - nomadic, and further the researchers approached the study of ethnic communities in this context.

Ш.А. Ибжарова,
Almaty Management University (МАН)

КОНКУРЕНТОСПОСОБНАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ ЭКОНОМИЧЕСКАЯ МЕНТАЛЬНОСТЬ КАК ФАКТОР УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ В XXI ВЕКЕ

Модернизация менеджмента идеологической стратегии современного казахстанского общества заключается в проектировании ментальной, мировоззренческой модели будущего страны на основе нового политического курса Казахстан-2050. Безусловно, она выражается в формировании новой модели человека – гражданина - патриота, воспитанного на прогрессивных идеалах человеческой цивилизации и духовных традициях своего народа.

Наиболее эффективным путем достижения целей курса Казахстан-2050 является формирование конкурентоспособной национальной экономической ментальности студентов университетов через образовательные и воспитательные программы. Уникальным опытом синтеза и гармонии новаций европейских образовательных технологий и воспитания корпоративного духа, аккумулировавшего в себе духовный опыт всех народов Казахстана, обладает наша Республика.

Базисным фундаментом современных модернизирующихся государств в условиях постиндустриального общества, к которым относятся все страны постсоветского пространства, являются политическая стабильность, основанная на грамотной национальной идеологии, экономическая стабильность, поддерживаемая классом предпринимателей и система образования, нацеленная на подготовку высокопрофессиональных специалистов.

Согласно исследованиям современных ученых, современное казахстанское общество, как и большинство стран постсоветского пространства, проходит модернизацию, сопровождающуюся социокультурными трансформациями общественного сознания, точнее, проблемами идентичности граждан и духовного переустройства, появлению своеобразной «линии разлома» ментальности общества.

В современной западной и отечественной науке исследование модели поведения современного «homo economicus» и введение данной идеальной конструкции в антропологическую экономику по аналогии с другими конструкциями социальных наук как «homo sociologicus», «homo politicus», «psychological man» особенно актуально.

Экономика является наукой о человеке, изучает природу и сущность человека в хозяйственной деятельности. Более того, данная научная конструкция в синтезе экономики с другими дисциплинами может представить реалистичный образ человека и помочь изучению современной экономической жизни, но не более.

В современной литературе различают два понятия «homo economicus»: как экономическая модель человека и как образ человека в экономической теории. В первом случае, теоретическая модель или научная идеализация есть результат обобщения и абстрагирования от экономической реальности. Во втором случае, как тип личности, т.е. «психологический» вариант этой модели с присущим типом поведения, способностями, склонностями и ценностными предпочтениями.

Изучение модели «экономического человека» в философской, политической, правовой, этической и экономической мысли XVII-XX веков представлены в учениях Т.Гоббса, Б.Мандевиля, А.Смита, И.Бентама, К.Менгера, У.Джевонса, Л.Вальраса, М.Вебера, Т.Веблена, В.Зомбарта, В.Ойкена, Д.Норта, Ф.А.Хайека, Й.Шумпетера и др.iii.

Исторические предпосылки «экономического человека», формируются в «крестьянской экономике» средневекового Запада, в дальнейшем становится главной единицей

капиталистического хозяйства, а на рубеже XX-XXI вв. трансформируется в глобального «экономического человека».

Христианские традиции западной культуры: служение богу, аскетизм, жертвование во имя веры, негативное отношение к жадности, власти, деньгам постепенно формировал образ или модель «экономического человека», ориентированного на рациональное освоение мира, рассматривающего труд как долг. Дж.С.Милль, Л. фон Мизес, М.Вебер, М.Фридмен считают, что капиталистическому человеку присущ особый дух. Модель «*homo economicus*» как абстрактный срез поведения реалистичного человека капиталистического общества, ориентированного на рациональное освоение действительности и пользу (модель «рационального максимизатора полезности») вполне успешно объяснит многие экономические явления действительности.

Экспансия современного «экономического человека» в эпоху «экономического империализма» привело к появлению в экономической науке направления с одноименным названием (теория экономического капитала), во многом объясняющая с помощью данного инструментария (модель «*homo economicus*») тенденции во внеэкономической деятельности человека (образование, брак, преступность, гражданское право и др.).

Образ «экономического человека» имеет следующие черты:

- * рациональность (т.е. взвешивание и обдумывание своих поступков, несклонность делать выбор под влиянием чувств и эмоций);
- * максимизирующее поведение (стремление достичь наилучшего результата, минимизировать расходы при достижении намеченных целей);
- * разумный эгоизм (забота о личном благосостоянии).

Но на поведение «экономического человека» оказывают влияние причины, отраженные в менталитете личности как альтруизм, религиозные установки, традиции, обычаи. Следующие конструкции, которые оптимально объясняют экономические ценности и нормы поведения, характерных для представителей какой-либо группы – «экономическая ментальность» и «национальная экономическая ментальность».

Вопрос о структуре ментальности остается открытым. Свой вариант систематизации существующих подходов предложила В.Т.Вукулова^{iv}.

Итак, структуру ментальности личности и экономической ментальности составляют их структурное и образное содержание.

Структурное содержание ментальности личности включает:

- * функциональный субстрат (образы, представления, установки, ориентации);
- * регионы сознания (сознаваемое, неосознаваемое, архетипическое);
- * ментальные операции (символизм, соотношение рефлексии и саморефлексии);
- * архетипическое развертывание;
- * способ классификации;
- * способ рассуждения, аргументации;
- * способ распределения образного содержания менталитета в структурном содержании и регионах сознания;
- * формы существования содержания менталитета (языковая форма, неязыковая форма (энграмма, голограмма, «темное чувство», «общая направленность» и др.));
- * способ действия ментальной структуры в процессе объективации.

Образное содержание включает

- * структуру жизненного мира человека;
- * положение индивида в жизненном мире;
- * способы ориентации индивида в его жизненном мире;
- * базовые (фундаментальные) представления.

Структурное содержание экономической ментальности:

- * ценностно-мотивационное отношение к труду и богатству
- * нормы и образцы социального взаимодействия.
- * регионы экономического сознания

* экономический символизм, который, например, может выражаться в степени восприимчивости к зарубежному опыту

* способ распределения образного содержания менталитета в структурном содержании и регионах экономического сознания

* институализированные (идеология, наука, экономическое законодательство и др.) и неинституализированные (тексты, предметы потребления, принадлежащие экономическому субъекту) формы объективации экономической ментальности.

Таким образом, составляющими экономической ментальности являются ценностно-мотивационное отношение к труду и богатству, нормы и образцы социального взаимодействия, стереотипы потребления, организационные формы хозяйственной жизнедеятельности, степень восприимчивости к зарубежному опыту.

Обществу сегодня нужны специалисты, способные интегрироваться как в мировое экономическое, так и культурное сообщество. Об этом заявил в своем Послании Президент РК Н.А. Назарбаев народу Казахстана от 17 января 2014 года «Казахстанский путь - 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее», отметив «...следует дать новые импульсы развитию всеказахстанской культуры. Следует разработать долгосрочную Концепцию культурной политики. В ней надо обозначить меры, направленные на формирование конкурентоспособной культурной ментальности казахстанцев, развитие современных культурных кластеров»^{vii}.

Находясь на стыке цивилизаций, Казахстан играет заметную роль в сближении людей различных культур и религий, в сближении Востока и Запада. На современном этапе стоит задача - интеграции казахстанского общества в общемировые процессы и занятия Казахстаном высокого места в современном мире. Исследование ставит своей целью - показать, что только целостное общество и государство со своими устойчивыми ценностями и межкультурной коммуникацией представителей самых различных народов, может быть органичной составляющей общемировой цивилизации и пользоваться благами и достижениями современности.

Национальная экономическая ментальность как институциональное образование, отражающее как общественное и индивидуальное сознание общества, складывающиеся на базовых экономических ценностях общества как производство, распределение и труд, в целом основана на антропологическом образе современного экономического человека и его характеристиках.

Также сама составляющая базисная сущность постиндустриального общества требует не только профессиональной компетентности молодых казахстанцев, но особой ментальности, соответствующей природе и сущности экономического общества с выраженным доминированием прагматического мировидения.

На наш взгляд, менталитет как единство целостного пласта физического, социального и духовного, должно не только велением времени формироваться в онтопространстве, а целенаправленно синтезироваться в предпринимательских университетах как средоточии образования, науки и производства за счет обучения и воспитания креативного мышления, инновационного и социально-ответственного предпринимательского духа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдина А.К. О национальной и государственной идентичности Беларуси и Казахстана // Социологический альманах. - 2012. - №3. - С.163-173;
2. Алтыбаев А.Б. Особенности казахской ментальности и национальная самоидентификация// [Электр. ресурс] <http://www.articlekz.com/article/5320>;
3. Ламажаа Ч.К. К вопросу о национальном характере народов Центральной Азии// Культура и общество. - 2013. - №3. - С.99-107;
4. Шпилькин Ю.В. О соотношении понятий казахский, казахстанский и евразийский менталитеты// [Электр. ресурс] old.group-global.org/ru/publication/view/4416;
5. Сагинов К.М. Роль формирования ментальности в контексте устойчивого развития евразийской цивилизации// [Электр. ресурс] repository.enu.kz/bitstream/handle/123456789/.../rol-formirovaniya.pdf;
6. Бурова Е. Казахстан: феномен «навязанной» идентичности// Центральная Азия и Кавказ. - 2011. - Том 14. - Выпуск 3. - С.73-90;

7. Нурмуратов С.Е. Изменение ценностно-нормативных установок в полиэтнической культуре современного Казахстана. [Электр. ресурс] <http://www.ca-c.org/datarus/nurmuratov.shtml> ii Автономов В.С.
8. Модель человека в экономической науке и других социальных науках // Истоки. Вопросы истории народного хозяйства и экономической мысли / редкол.: Я.И. Кузьминов, В.С. Автономов [и др.]. Вып. 3. М.: ГУ ВШЭ, 1998. - С. 24-71.
9. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. М.: Прогресс, 1984. - 204 с.; 10. Зомбарт В. Буржуа: Пер. с нем. / Ин-т социологии. - М.: Наука. - 443 с.; 11. Ойкен В. Основы национальной экономики: Пер. с нем. / Общ. ред. В.С. Автономова, В.П. Гутника, К. Херрманн-Пиллата. М.: Экономика, 1996. - 351 с.;
13. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. М.: Начала, 1997. 160 с.;
14. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. Т.1. - М.: Соцэкгиз, 1935. - 371 с.;
15. Хайек Ф.А. Индивидуализм и экономический порядок. / Ф.А. Хайек - М.: «Изограф», 2000. - 256 с.;
16. Шумпетер Й. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия / Й. Шумпетер. М.: Эксмо, 2007. - 864 с.
17. Вуколова Т.С. Национальная экономическая ментальность в эпоху рыночных реформ // Экономический вестник Ростовского государственного университета. - 2004. - Том 2 № 1. - С. 72-88.
18. Вуколова Т.С. Национальная экономическая ментальность в эпоху рыночных реформ // Экономический вестник Ростовского государственного университета. - 2004. - Том 2 № 1. - С. 76-77.
19. Вуколова Т.С. Национальная экономическая ментальность в эпоху рыночных реформ // Экономический вестник Ростовского государственного университета. - 2004. - Том 2 № 1. - С. 77-78.
20. Послание Президента РК от 17.01.2014 года ««Казахстанский путь-2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее». - С. 128-138.

Түйіндеме. Ұлттық экономикалық дәл қоғамдық институционалдық дүние ретінде өндіріс, үлестіру және еңбек сияқты қоғамның негізгі экономикалық құндылықтары арқылы қалыптасып, қоғамдық және дара сананы бейнелейді. Оның негізінде қазіргі экономикалық адамды сиппатайтын антропологиялық бейне жатыр. Осы бейне тек кәсіби біліктілікті ғана емес, солай да, прагматикалық көзқараспен басымды экономикалық қоғамға тиісті ерекше дәлді де қосады.

Summary. National economic mentality as institutional formation reflects public and individual consciousness the societies developing on base economic values of a society as manufacture, distribution and work. As a whole it is based on an anthropological image of the modern economic person and its characteristics. The given image includes not only professional competence, but also the special mentality corresponding to the nature and essence of an economic society with expressed domination pragmatically worldview.

Ұ.Р. Шүленбаева, А.С. Итемирова, Г.Д. Рыскелдиева

Қ.И Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық университеті, Алматы қ.

ӨЗГЕ ТІЛДІ АУДИТОРИЯҒА ҚАЗАҚТЫҢ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІ, ТҢҢЫМДАР МЕН ЫРЫМДАРЫН ОҚЫТУДЫҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

Әр ұлттың өзіне тән ғасырлар бойы қалыптасқан салты мен ғұрпы, тәлімі мен тәрбиесі, әлеуметтік өмірдің әр түрлі салаларына байланысты жинақталған ырымы мен тыйымы болады.

Еліміздің ежелден дәріптеп, қастерлеп келген ұлттық тәрбие құралдарының тегін тектеп, болмысын тану, оның асылын тарихтың рухани көш-керуеніне ілестіріп отыру арқылы бүгінгі және болашақ ұрпақ қамын қамдау, елімізде өмір сүріп отырған басқа ұлт өкілдеріне осы асыл-маржандарымызды көрсетіп, таныта білу осы арқылы, олардың санасына қазақ халқына деген құрмет пен мақтаныш сезімін ұялатып, ұлттық рухты сіңіру сондай-ақ қазақ тілі мен әдебиетін, тарихы мен өнерін қастерлеп халықтық салт-дәстүрлерді аялай, ардақтай білуге тәрбиелеу – басты міндеттердің бірі.

Ұрпақ тәрбиесіндегі ежелден қалыптасқан халқымыздың жақсы дәстүрлері мен тағлымдарын оқып-үйренбей, өнеге тұтпай тұрып, жастарды ізгілік пен парасаттылыққа баулу мүмкін емес.

Қазақ тілін өзіндік дәрежеде игерген басқа ұлт өкілдерінің қазақтың мақал-мәтелдеріне, бата-тілектері мен ырым-тыйымдарына деген қызығушылығының оянуы заңды құбылыс.

Мақал-мәтелдер – қазақ даналығының, көрегендігінің айнасы, тіл байлығының асыл қазынасы. Олардың көбі өмір шындығының қорытындысы. Халықтың кейінгі ұрпаққа қалдырған өсиеті, өмір сүру әрекетінің ережесі, сенімді асыл мұрасы.

Орыс топтарына оқытылатын мақал-мәтелдерді мазмұндарына қарай бірнеше бөлімге бөлу керек. Мақал-мәтелдердің аз сөзбен берілген, тілге жатық, жаттауға жеңіл түрлерін сұрыптап алып, әр мақал-мәтелдің жанына орыс тіліндегі аудармасын қоса беріп отырған жөн. Мысалы: Отан, халық туралы: «Отан-оттан да ыстық» (Родина тепло-огня жарче). Оқу, білім туралы: «Білімнің басы-бейнет, соңы-зейнет» (Учение трудно, да плоды учения сладки). «Өмір- үлкен мектеп» (Жизнь-самая большая школа). Тіл, сөз туралы: «Ердің көркі-сақал, сөздің көркі -мақал» (Краса лица-борода, краса речи-пословица). «Көп сөз-күміс, аз сөз-алтын» (Многословие-серебро, молчание-золото). Достық пен жолдастық туралы: «Жолдасы көптің олжасы көп» (Друзей много шире дорога). «Сыйласу екі кісіге бірдей» (Дружба крепка взаимностью). Батырлық, қайсарлық туралы: «Ел ұлсыз болмас, жер гүлсіз болмас» (Нет земли без цветов, нет народа без героев). Ар намыс туралы: «Ер жігітке өлімнен ұят күшті» (Для джигита лучше смерть, чем позор). «Жігіттің құны - жүз жылқы, ары - мың жылқы» (Джигиту цена- сто коней, цена его чести-тысяча коней). Тәрбие, өнеге туралы: «Бала тәрбиесі бесіктен» (Воспитание ребенка начинается с колыбели). «Жақсы келін-қызындай, жақсы күйеу-ұлындай» (Хорошая невестка, как дочь родная, хороший зять как сын родной).

Адамгершілік нормаларын уағыздайтын мақал-мәтелдер бөліміне қазақ тілінің грамматикалық ережелеріне құрылымы жағынан сәйкес келетін мақал-мәтелдерді де енгізген дұрыс. Мысалы: «Зат есімге» қатысты: «Адам деген ардақты ат» (Человек-достойное человека имя). «Еңбек- адамның көркі, адам-заманның көркі» (Труд украшает человека, а человек-свое время). «Сын есімге» қатысты: «Туған жердің ауасы да тәтті» (И воздух на Родине сладок). «Жіптің ұзыны, сөздің қысқасы жақсы». «Сан есімге» қатысты: «Бірінші байлық-денсаулық, екінші байлық-ақ жаулық, үшінші байлық-он саулық» (Первое богатство-здоровье, второе-богатство красивая жена, третье богатство-скот во дворе). «Жеті рет өлшеп, бір рет кес» (Семь раз отмерь, один раз отрежь). «Етістіктің райларына» қатысты: «Батыр туса ел ырысы, жаңбыр жауса жер ырысы» (Дождь поидет земле счастье, батыр родится народу счастье). «Қызым, саған айтайын, келінім сен тыңда» (Дочка,тебе говорю, сноха и ты слушай). «Есімшеге» қатысты: «Қимылдаған қыр асар» (Вершину одолеет идущий). «Жығылған күреске тоймайды» (Побежденный снова наровит силу показать). «Көсемшеге» қатысты: «Кісі елінде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол» (Чем быть на чужбине султаном, лучше быть на Родине подметкой). «Болымсыз етістікке» қатысты: «Өтірік айтқан жерде көп тұрма» (Не стой долго там, где лгут). «Жатқа сырынды айтпа, өзіңе өтірік айтпа» (Чужому не открывай свою тайну, но и себе не лги). «Есімдікке» қатысты: «Өз еліңнің иті де қадірлі» (В своем ауле собака что то значит). «Қазанға не салсаң, шөмішіңе сол ілінер» (Что положишь в казан, то и зачерпнешь из него). «Үстеулерге» қатысты: «Сырттан келген жаудан да, іштен шыққан жау жаман» (Внутренние распри страшнее врага внешнего). «Қыстыгүні малыңды бақ, жаздыгүні шөбінді шап» (Зимой скот паси, летом сено коси).

Сонымен қатар аталған бөлімдерге «Байлық, кедейлік», «Үнемшілдік, үнемсіздік», «Шеберлік, ұсталық», «Бірлік, сыйластық», «Еңбек», «Ата-ана мен бала», «Ақылдылық, ақымақтық», «Үйлену, үй болу», «Ас, тағам», «Өтірік, шындық», «Қонақ, қонақжайлылық», «Мейірімділік, қулық», «Денсаулық пен ауру», «Жастық пен кәрілік», «Аңқаулық пен кішіпейілдік», «Бақыт, бақытсыздық», «Тәкәппарлық, мақтаншақтық», «Жыл мезгілдеріне» қатысты мақал-мәтелдеріне де осы үлгімен жүйелеуге болады.

Қазақ халқының әдет ғұрпында ақ тілек, ізгі ниет білдіру – ескі заманнан келе жатқан дәстүр. Ол өлең, тақпақ, көркем қара сөзбен айтылып, ауыз әдебиетінің бір жанры ретінде қалыптасқан. Бата – өмірдің пайдалы да тәрбиелі жақтарын алға тартып, күнделікті тіршілікте жаңсақ қадам, жаман әрекеттен сақтандыра отырып, адамдық іс-әрекет, асыл мінез-құлықта, сәт- сапар, оң жол тілейтін өсиет сөз іспетті. Үлкендер бата беріп отырып, жастарға ақыл-өсиет

айтады, адамгершілікке, өнегелі ізгі қасиеттерге жетелейді. Батаның бірнеше түрі бар. Бірінші түрі – ерлік, оқу, өнер, өмір жолына, ұзақ сапарға, азаматтар ел қорғауға аттанар алдында көргені көп, тәжірибиесі мол, ауылдың елге сыйлы құрметті ақсақалына әдейі іздеп барып алатын бата:

Жорытқанда жолың болсын, Пусть исполнится твоё желание,
Жолдасың Қыдыр болсын! И будет попутчиком Кыдыр!
Әулие аруақтар қолдап, Пусть поддержат тебя святые,
қоржының олжаға толсын. духи предков!
Аман барып, сау қайт Пусть коржыны твои наполнятся
Үйіңнен жазсың дәмінді богатством.
Аллаң! Возвратись к родному очагу
Живым и здоровым.

Батаның екінші түрі – қазақ халқының тұрмыс тіршілігінде, әдет-ғұрпында ерекше орын алатын мейрам – Наурызбен тығыз байланысты. Наурыз күні жұрт бірін бірі Жаңа жылмен құттықтап, игі тілектер тілесіп, адал ниетпен ақ бата беріскен.

Наурыз батаның түрлері
Амансың ба? Здравствуй!
Ұлыс оң болсын! Пусть процветает народ.
Ақ мол болсын! Пусть будет изобилие!
Қайда барса жол болсын! Куда бы не пошли, пусть
Ұлыс бақытты болсын! сопутствует удача!
Төрт түлік ақты босын! Пусть будет народ счастливым!
Ұлыс береке берсін! Пусть будет в обилии четыре
Бәле жала жерге енсін! вида скота.
Пусть праздник одарит нас изобилием,
И беда, и клевета, пусть уйдут в землю!

Батаның тағы бір түрі – ас-дәмге ризашылығын білдіріп, рахметін айту. Әрбір қонақ өзіне арнап сойылатын қойға бата жасап және әр дастарханнан кейін үй иесіне батасын беріп, рахметін білдіріп отыруы шарт.

Әдетте, батаны қонақтардың ішіндегі ең жасы үлкені береді:
Дастарқаның мол болсын Пусть всегда будет богатый
Абыройың зор болсын! ваш дастархан!
Уайым қайғыларың жоқ болсын! Будь всегда в почете!
Қарындарың тоқ болсын! Никогда не ведайте нужды,
Қайғыларың жоқ болсын! Будьте сыты и обуты!
Үйінде шүпірлеген Пусть обходит горе Ваш дом!
балаларың көп болсын! Пусть наполнится твой дом
Бақ дәулет берсін бастарыңа, голосом детей!
Ғұмыр берсін жастарыңа! И счастье, и богатство никогда
Әумин! вас не покинут,
Живите долго и счастливо!
Аминь!

Жас ұрпақтың ұлттық дүниетанымын қалыптастыруда қазақ халқының ырымдары мен тыйымдары, наным-сенімдерінің алатын орны ерекше. Өйткені оларда халықтың ғасырлар бойы жинақталған бай тәрбиесі сақталған, ұлттық рухани байлықтың қайнар көзі мен мүмкіндігі көрініс тапқан.

Қазақы тыйымдар мен ырымдарды мағыналарына қарай бірнеше бөлімге іріктеп, әрқайсысының мән -маңызы, себеп-салдары жөнінде қысқаша түсінік беріп отырған жөн. Мысалы:

Адамның іс әрекетіне қатысты тыйымдар мен ырымдар: «Екі қабат әйелге түйенің етін жеуге болмайды, әйтпесе ол баланы 12 ай көтереді». «Әйел аттылы ер адамның жолын, үлкендердің алдын кесіп өтсе, бақытсыз жағдайға душар болады».

Балаға қатысты тыйымдар мен ырымдар: «Нәрестенің бетіне ай сәулесін түсірмейді. Ай сәулесі бетіне түссе, ол ауруға шалдығады». «Бейуақытта баланың киімін далаға жаймайды» және т.б.

Бесікке қатысты тыйымдар мен ырымдар: «Бос бесікті тербетуге болмайды». «Бесікті сатуға, кез келген адамға беруге, аяқ астына тастауға болмайды» және т.б.

Нанға қатысты тыйымдар мен ырымдар: «Таңертең нан ауыз тимей үйден шығуға болмайды». «Асығыспын, нан ауыз тиейін», «Ең құрыса, нан ауыз ти» деген сөздер бекер айтылмаған. «Нанды басып құранды алуға болмайды, құранды басып нанды ал...» және т.б.

Тамаққа қатысты тыйымдар мен ырымдар: «Дастархан басында адамдар жасына қарай отырады. Тамақ әдейі үлкен кісінің алдынан бастап қойылады». «Ыстық тамақты, шайды үрлеп суытпайды. Тамақтың құты кетеді» және т.б.

Қазақтың мақал-мәтелдері, бата-тілектері, тыйым-ырымдары жеткіншек жас ұрпақты әдепті, сабырлы, зерделі, арлы болып өсуге баулиды, малды- басты, дәулетті, бақытты, кешірімді болуын тілейді. Жерін, елін қорғауға талапты жас ұрпақ болып ержетуге талпынтады. Әдепті мінез-құлықты бойына сіңіруге, тазалық сақтауға үндейді. Адамгершілікке, өнегелі, ізгі қасиеттерге жетелейді. Сондықтан, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан осынау асыл мұраны барынша бағалап, ізгі дәстүрдің үлгі-өнеге мен тәрбиенің көзі ретінде бүгінгі өмірімізге орнықтыра білу парызымыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Кенжеахметұлы С. Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары: көпшілік оқырман қауымға арналған. Алматы, «Ана тілі», 1994-80 бет.
2. Кәрімов Х. Қанатты тіл. – Алматы: Санат, 1995. – 144 б.
3. Имандылық бастаулары. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 120 б.
4. Қыдырбекұлы Б. Түгел сөздің түбі бір. – Алматы: Қазақ университеті, 1993. – 176 б.

Резюме. В предложенной статье говорится о воспитании и обучении русскоязычной аудитории казахским пословицам, поговоркам, обычаям и традициям.

Summary. In the proposed article refers to the education and training of Russian-speaking audience Kazakh proverbs, customs and traditions.

Keywords: Education, Generation, luck, treasure, humanity, learning, teaching, legacy debt.

Т.С. Тумабаев,

тарих магистрі, аға оқытушы, Қ.И. Сәтбаев атындағы ҚазҰТЗУ

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫ ЖАСАЛҒАН ҒЫЛЫМИ ЕРЛІК

Елбасы, Ұлт Көшбасшысы Н.Ә.Назарбаев «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» атты Қазақстан халқына жолдауында «2015 жыл – ұлттық тарихымызды ұлықтау және бүгінгі биіктерімізді бағалау тұрғыдан мерейлі белестер жылы. Қазақ хандығының 550 жылдығын, Қазақстан халқы ассамблеясы мен Конституциямыздың 20 жылдығын, Ұлы Жеңістің 70 жылдығын атап өтеміз. Осынау тарихи белестер жаңа Қазақстандық Патриотизмді ұрпақ жадына сіңіруде айрықша рөлге ие...» - деп Қазақстан қоғамына атаулы істер жүктеді [1, 1 б.].

Ұлы Отан соғысы жылдарында Жеңіс үшін майданда ғана емес, тылда да ерен ерліктер жасалды. Ұлы Отан соғысы басталғаннан кейін 1941-1943 жж. аралығында КСРО ҒА Тарих институтының бір бөлігі Алматыға эвакуацияланды және Қазақ КСР-інің ғылыми өміріне белсене араласты. Жергілікті және келген тарихшы ғалымдардың жұмыла күш салуының нәтижесінде 1943 ж. 671 беттен тұратын республика тарихы бойынша алғашқы толыққанды еңбек «Қазақ КСР тарихы. Көне замандардан біздің күндерге дейін» жарық көрді. Бұндай еңбектің дүниеге келуі, тіпті соғыс жағдайында жарық көруі, ғылыми өмірдегі ірі оқиға болды.

Орта Азиядағы одақтық республикалар тарихы бойынша осындай еңбектерді дайындау барысында бұл кітап үлгі ретінде қызмет етеді деп есептелінді.

Еңбек 3 бөлімге бөлінген. 1-бөлімі «Тәуелсіздік кезеңіндегі Қазақстан халқы» деп аталады. Алғашқы қауымдық құрылыстан басталып, 1870 жж. ортасына дейін қамтиды. 2-бөлімі «Қазақстан - отар» деп аталады. 1870 жж. ортасынан басталып, 1917 ж. Ресейдегі Қазан төңкерісіне дейін қамтиды. 3-бөлімі «Социалистік Қазақстан» деп аталады. 1917 ж. Қазан төңкерісінен 1941 ж. Ұлы Отан соғысына дейін қамтиды [2, 305 б.].

«Исторический журнал» редакциясының бастамасымен 1943 жылдың 12 қазанында «Қазақ КСР тарихын» талқылау үшін тарихшылардың мәжілісі өтеді. Мәжіліске аталған кітаптың авторлары мен редакторлары, Ғылым Академиясы Тарих институтының ғылыми қызметкерлері, оның директоры Академик Б.Д. Грековпен бірге, «Исторический журнал» редакциясының қызметкерлері және басқалар – барлығы 27 адам қатысады. Мәжіліс проф. Б.М. Волиннің алғысөзімен ашылады. Ол «Қазақ КСР тарихының» шығуы тек қана қазақ халқы үшін ғана емес, КСРО-ның басқа да халықтары үшін де өте зор саяси және мәдени-тарихи маңызы бар екенін атап өтеді. Б.М. Волин бұл кітапты әсіресе ерекше ауыр әскери ахуал жағдайында туындағанын көңілге ала отырып, оның ұйымдастырушыларына, авторлары мен редакторларына мақтаныш боларлықтай еңбек ретінде сипаттайды. Бұл кітап – оны шығаруға қатысқан ұжымның нағыз ғылыми ерлігі деп бағалайды.

Алғашқы сөз осы кітап авторларының бірі және редакторы – КСРО ҒА корреспондент мүшесі (1953 жылдан академик), КСРО ҒА Тарих институты директорының орынбасары А.М. Панкратоваға беріледі.

Проф. А.М. Панкратова өз сөзінде жиналғандарды «Қазақ КСР тарихының» шығу тарихымен және оның негізгі әдістемелік ұстанымдарымен таныстырады. «Біздің көпұлтты мемлекетіміздің ұлы орыс халқы мен ағайын халықтарының ортақ күресі енді кеңес тарихшыларын біздің еліміздің ағайын халықтарының әрқайсысының тарихи дамуының нақты жағдайларын, әсіресе, орыс халқы мен ағайын халықтар арасындағы өзара қатынас пен байланыстардың тарихи қалыптасу жағдайын мұқият оқып-зерттеуге міндеттейді. Бұл біз қазір басымыздан кешіріп отырған осындай соғыс кезеңінде Советтер Одағы, көпұлтты мемлекет ретінде, барлық сынақтарды көтеріп, өзін ең мықты саяси және мемлекеттік құрылым екенін көрсете білгенін түсіндіру үшін қажет», - деп көрсетеді А.М. Панкратова [3, 85 б.].

А.М.Панкратованың айтуынша, осы кітап авторларының алдында тұрған үлкен мәселелердің бірі Қазақстанның патшалық Ресейге отарлық бағыну фактісін дұрыс бағалау және осы бағынудың тарихи салдарын көрсету болып табылады. Қазақстанның Ресейге қосылуын жаулап алудың нәтижесі ретінде қарастыруға бола ма, әлде оны өз еркімен қосылудың нәтижесі ретінде қарастыру қажет пе? Аталған «Қазақ КСР тарихы» еңбегі Қазақстанның патшалық Ресейге қосылуы патша отаршылдарының Қазақстанды жаулап ауының нәтижесі екенін көрсетеді [3, 86-87 бб.].

Мысалы кітаптың 2-бөлімінің 44-тарауында Қазақстанды отарлаудың әлеуметтік-экономикалық және саяси нәтижелері тұжырымдалған. Қазақстанның отарға айналуы қазақ халқының тәуелсіз өмір сүруінің соңын және оның патшаның «халықтар түрмесінің» барлық езілген халықтары үшін царизм үстемдігі жасаған қанаушылығының әскери-феодалдық жүйесіне енгендігін білдірді. Бұл Қазақстанды отарлаудың ең ауыр нәтижесі болды және оған қарсы қазақ халқы бүтін бір ғасырға жуық созылған күрес жүргізді делінген кітапта [2, 306-307 бб.].

1944 жылдың мамыр-шілде айларында БКП (б) ОК-нде тарихшылардың мәжілісі өтеді. Коммунистік партияның көрнекті өкілдері Беларуссия майданында шабуылға шығу дайындығы жүріп жатқан шиеленіскен кезеңде тарихшы ғалымдармен кездесу үшін уақыт тапқаны мәжілістің маңыздылығын байқатады. Мәжілісті өткізу А.М. Панкратованың БКП (б) хатшыларына жіберген хатына байланысты болады. Хат жазуға бірқатар себептер әсер еткен еді.

А.М. Панкратова «Қазақ КСР тарихының» шығуына көп күш жұмсаған болатын. Ол Қазақстан КП (б) ОК-не хат жазады, онда ол «Қазақ КСР тарихын» жазу үшін барлық негізгі

тұғырнамаларды көрсетеді, сонымен қатар кітаптың ғылыми және идеялық мазмұны үшін жауапкершілікті өз мойнына алады. Жұмыс жарық көргеннен кейін оны Сталиндік сыйлыққа ұсынады. Бірақ Сталиндік сыйлық берілмеді. А.М.

Панкратова, әрине, болған жағдайды қатты уайымдайды. Ол мұны КСРО ҒА кор. мүшесі А.И.Яковлевтің Сталиндік сыйлық бойынша тарих секциясы Комитетіне жіберген қарсы сын-пікірімен, сонымен қатар академик Е.В.Тарленің өзіне деген жеке қарым-қатынасымен байланыстырады. Е.В.Тарлемен оның ҒЗИРА (Ғылыми-зерттеу институттарының ресейлік ассоциациясы) Тарих институтының ленинградтық филиалында жұмыс істеп жүрген уақыттан бастап-ақ нашар қарым-қатынасы қалыптасқан еді [4, 54б.].

Барлығына жеке адамдардың қайырымсыздығы кінәлі екенін пайымдай отырып, А.М.Панкратова қолдаушылық көрсетеді деген үмітпен партия жетекшілеріне жүгінеді, бірақ өзінің хатында мәселені жеке өкпеден де кеңірек қояды. Оның пікірінше, идеологиялық майдан қызметкерлері арасында ешқандай келісуге болмайтын тенденциялар пайда болған, және олардың негізінде марксизм-ленинизм идеяларынан бас тарту, партиотизм туының астында өте реакциялық, артта қалған теорияларды тасымалдау, тарих саласында кез-келген түрдегі кадеттік, тіпті одан да ескі, реакциялық көзқарастар мен бағаларға орын беру, тарих мәселеріне таптық тұрғыдан келуден бас тарту жатыр. Және ол мәселені қарауға көмектесуді өтінеді, өйткені соғыс айқындылықты, принциптілікті және қатаңдықты саясатта ғана емес, сонымен қатар үгіт-насихатта да қажет етеді – ал соғыс кезіндегі үгіт-насихат жұмыстарында тарих маңызды орын алады.

А.М.Панкратова мәжілістің нәтижесімен қанағаттана қоймайды. Бір жағынан, оның қарсыластары жеңіске жеткен жоқ. Бірақ екінші жағынан, ОК хатшыларының ішінен ешкім оларды кінәләп шыққан жоқ, А.М.Панкратоваға бағытталған сынды сөйтіп келген жоқ.

Мәжілістің стенограммасын, БКП (б) ОК-не жазған өз хаттарының көшірмелерін, Е.В.Тарленің Ленинград университетінің Ғылыми кеңесіндегі «XIX-XX ғғ. Ресейдің территориялық кеңеюінің рөлі туралы» баяндамасының стенограммасын пайдалана отырып, А.М. Панкратова «Тарихшылардың БКП (б) ОК-ндегі мәжілісі жайындағы менің әсерлерім мен түйіндерім туралы жазбалар» атты жазбасын жазып қалдырады. Ауқымды жазбаның бір данасы тарих ғылымының кандидаты, доцент, А.М. Панкратованың досы және бірқатар еңбектерді бірігіп жазған А.В.Фохттың қолында болған. Ол бұл жазбаны Панкратованың өзі жазғанын, «Достарыма хат» деп атап, өзінің пікірлестеріне бергенін айтады. Жазба соғыс жылдарындағы тарихшылар, олардың көзқарастары, ой-пікірлері, ұстанымдары және олар арқылы сол кездегі уақыт туралы түсінік қалыптастырады.

БКП (б) ОК-ндегі тарихшылар мәжілісі ОК хатшыларының тікелей жетекшілігімен 29 мамырда басталады. Щербаков төрағалық етіп, Андреев пен Маленков қатысады. «Салтанаттың себепкері» академик Тарледен басқа белгілі тарихшылардың барлығы болған. Тарле мәжілістің алдында ғана дәрістер оқып, Грузияға демалуға жіберілген еді.

Пікірталастың себебі «Қазақ КСР тарихы» болады. Проф. Яковлев өзінің берген рецензиясында бұл кітапты баяғыда қираған ескі, ұлыдержавалық, реакциялық-монархиялық концепцияға қайта оралу деп бағалаған болатын. Осы рецензияның ізінше Саратовта академик Тарле «XIX-XX ғғ. Ресейдің территориялық кеңеюінің рөлі туралы» тақырыбына дәріс оқыған еді. «Егер біз бұл жауыз жауды жеңе бастасак, онда біздің жеңісіміздің шешуші факторының бірі кең кеңістік (КСРО кеңістігі-авт.) болып табылады. Сондықтан осы кеңістікті жаулап алғандар туралы айтқанда, қайдағы бір түсініспеушілік ретінде айтудың қажеті жоқ», - дейді ол осы дәрісінде. Және академик Тарле 1944 ж. наурызда ЛМУ Ғылыми кеңесінде оқыған дәрісінде «кеңестікті жаулап алғандар» туралы ұлы құрметпен, ал жаулаушылыққа ұшыраған халықтар туралы айтқанда, олардың жаулаушылыққа қарсылық көрсеткендерін қайғылы өкінішпен жеткізеді. Саратовтағы орыс дипломатиясының тарихына арналған өзінің басқа бір дәрісінде Тарле XIX ғ. царизмнің барлық отарлық және сыртқы саясатын ақтай отырып, ұлт-азаттық көтерілістер туралы, әсіресе, поляк көтерілістері туралы нақты сөге айтады.

БКП (б) ОК-ндегі мәжілісте тарихшылардың сөз алуы 1 маусымнан басталады. Бірінші болып Бушуев (Бушуев Семен Кузьмич (1906 – 1958) – т.ғ.д., профессор (1941)), Аджемян

(Аджемян Хорен Григорьевич (1909 – 1968) – ақын, публицист), Панкратова және Нечкина (Нечкина Милица Васильевна (1901 – 1985) – т.ғ.д., профессор (1935), академик (1958)) сөз алады. Алғашқы екеуі Тарленің позициясын ұстанады, ал екіншілері – оған үзілді-кесілді қарсы шығады.

Бушуев «Қазақ КСР тарихы» - антиорыстық кітап, өйткені ол Ресейге қарсы ұлттық көтерілістерді идеалдандырып жіберді деп мәлімдейді. Аджемян болса Пугачев және басқа халық қозғалыстарының көсемдері мемлекетті қирататындықтан реакциялық, ал Екатерина II және басқа патшалар мемлекетті күшейтіп, кеңейткендіктен прогрессті деп көрсетеді. Панкратова өз сөзінің көп бөлігін «Қазақ КСР тарихына» арнайды және қазақ тарихы туралы кітапты арнайы талқылау қажет екенін, мәжіліске оның авторларының бір де біреуі шақырылмағандығын баса айтады.

Мәжілістің келесі отырысы 5-маусым күні болады. Бұл отырыста Бахрушин (Бахрушин Сергей Владимирович (1882-1950) – КСРО ҒА корр. мүшесі (1939)), Сидоров (Сидоров Аркадий Лаврович (1900-1966) – т.ғ.д., проф. (1943)), Рубинштейн (Рубинштейн Николай Леонидович (1897-1963) – проф. (1938), т.ғ.д. (1940)), Сыромятников (Сыромятников Борис Иванович (1874-1947) – т.ғ.д. (1938), Минц (Минц Исаак Израилович (1896 т.) – КСРО ҒА корр. мүшесі (1939), академик (1946) сөз сөйлейді.

Бахрушин патшалық отарлық саясаттың жағымсыз жақтарына, тарихилыққа қарсы болғандықтан, көз жұмуға және оның қараңғы тұстарына үндемей қалуға немесе оны бояуға болмайтындығын айтады. Бірақ, Бахрушиннің пікірінше, патша жаулаушылықтары капиталистік дамуға ықпал етті және бірқатар объективті жағымды нәтижелерге қол жеткізді. Сидоров, Рубинштейн, Сыромятников «Қазақ КСР тарихына» қатысты нақты ұстанымдарын білдіре қоймайды. Минцтің барлық сөзі Қазақстанның қосылуы қазақ халқы үшін аз зұлымдық болды (наименьшее зло) деген тезисті қорғауға арналады. Бірақ ол бұған ешқандай фактілер мен материалдар келтірмей, «Қазақ КСР тарихы» жеткілікті материал бергенін айтады.

Мәжілістің келесі отырысы 10-маусым күні болады. Онда Пичета (Пичета Владимир Иванович (1878 – 1947) – академик (1946)), Ефимов (Ефимов Алексей Владимирович (1896 – 1971) – КСРО ҒА корр. мүшесі (1939)), Яковлев (Яковлев Алексей Иванович (1878 – 1951) - КСРО ҒА корр. мүшесі (1929)), Городецкий (Городецкий Ефим Наумович (1907 т.) – ол кезде т.ғ.к., БКП (б) ОК ғылым секторы меңгерушісінің орынбасары, т.ғ.д. (1965)), Греков (Греков Борис Дмитриевич (1882 – 1963) – академик (1935)) сөз сөйлейді [4, 63б.].

Пичета өз сөзінде царизмді ақтай отырып және оның «Европа жандармы» екенін мойындамай, Тарленің пікіріне өте жақындайды. Ефимов «Қазақ КСР тарихының» 225-бетінен мысал келтіріп, осы тұста орыс әскері қазақтардың жауы ретінде көрсетілген деп айыптайды.

Яковлев «Қазақ КСР тарихына» қатысты «...орыс патриоты ретінде мен қан майданда Брусилов өзінің ерлігін көрсетіп, өлім алдында тұрған біздің отанымызды құтқарып жатқанда, жон арқаға қадалған пышақ тәрізді орыс халқына қарсы көтеріліс бастаған Амангелді Имановты батыр қылып бейнелегендеріне келісе алмаймын! Мүмкін Амангелді Алаш-Орда көзқарасы тұрғысынан жақсы шығар, бірақ орыс көзқарасы тұрғысынан емес» деп қатты кетеді [4, 68 б.].

12 күнге созылған ұзақ үзілістен кейін мәжіліс 22-маусым күні тағы шақырылады. Бұл мәжіліске Закавказьеден телеграмма арқылы шақыртылған Тарле де қатысады. Щербаков тағы төрағалық етеді. Ол бірінші болып Базилевичке (Базилевич Константин Васильевич (1892 - 1950) – проф. (1935)) сөз береді. Одан кейін Тарле, Толстов (Толстов Сергей Павлович (1907 – 1976) – проф. (1939), КСРО ҒА корр. мүшесі (1953)), Генкина (Генкина Эсфирь Борисовна (1901 – 1973) – т.ғ.д. (1939), проф. (1941)), Державин (Державин Николай Севастьянович (1877 – 1953) – академик (1941)) сөйлейді.

Базилевич орыс халқының ұлттық даму мәселелеріне тоқталады. Тарле осы жолы царизмнің барлық отарлық саясатын прогрессті етіп жасаған қорытындысы туралы ештеңе айта қоймайды. Тіпті осы мәселе жайында ешқандай да айтыстың болмағаны іспеттес. Ал айтыстың тамыры нақ осы жерде жатқан болатын [4, 73 б.].

Толстовтың пікірінше, «Қазақ КСР тарихы», ғылымға қосқан өте қомақты үлес болып табылады, бірақ ондағы негізгі кемшілік: тұйықтық, дүниежүзілік тарихтан алшақтық, идеалдау элементтері, барлық оқиғаларға авторлар «қазақ көзілдірігімен» қарайды. Қазақ шаруашылығы мен тұрмысының қалыс қалуының, орыс және әлемдік экономикадан алшақтауының сипаттамасы жоқ. Ресей құрамына ену процесі тегістей жаулап алу процесі ретінде бейнеленеді. ...Көреген және ақылды саясаткер Әбілқайыр жағымсыз бейнеленген. ...Сұлтан Қаратай немесе бандит Садық Кенесары жағымды берілген. Кенесарының бейнесі идеалдандырылған. ...Кенесары жүргізген феодалдық-жаулаушылық соғыс ұлт-азаттық тұрғыда бейнеленген.

Генкинаның пікірінше, Қазақстандағы 1916 жылғы көтерілісті Ресейден бөлек көрсету дұрыс емес. Орыс халқы күресінің биіктеуі осы көтеріліске ықпал етті, керісінше емес. Орыс халқының басқа барлық халықтарды күреске көтергенін ұмытпау керек. Кеңестік мемлекет тарихына мұралық идеяны дұрыс қою маңызды.

Державиннің ойынша, царизм мен орыс халқының мүдделерін, Яковлев сияқты, теңдестіру - терең қате. Халықтардың царизмнің аннексиялық отарлық саясатына қарсы күресін алдыңғы қатардағы адамдар әрқашан қолдаған. Олар ұлттық қозғалыстармен ынтымақтасты, осы қозғалыстарды басып-жаншыған царизммен емес. Сондықтан, Державин, «Қазақ КСР тарихын» кінәлаған және тек қана онда царизмнің отарлық саясаты жағымсыз, ал ұлттық көтерілістің жағымды суреттелгені үшін оны антиорыстық деп жариялаған Яковлев және басқалармен келісе алмайды. Ол ерекше күшпен проф. Толстовқа да қарсы шығады, соңғысының айтқандарын ол дұрыс емес және зиянды деп есептейді. Державиннің айтуынша, тарихи шындықты бұрмалауғы болмайды және өткен оқиғаларға субъективті бағамен қарауға болмайды. Сонымен қатар австро-венгерлік немесе германдық монархиямен қаналған славян халықтарының бостандық үшін күресін бір бағалап, патшалық Ресей халықтарының бостандық және тәуелсіздік үшін күресіне басқаша қарауға болмайды. Бұл және тарихи дұрыс емес, және саяси ақтауға қай жағынан болсын келмейді [4, 75-76 бб.].

1945 ж. 14 тамызда Қазақстан КП (б) ОК Қазақстан тарихының маңызды мәселелерін айшықтауда ірі идеологиялық қателіктер жіберілді деп айыптап, «Қазақ КСР тарихын» қайта шығаруға шешім қабылдайды. Негізгі қателік Ұлы Қазан социалистік революциясына дейінгі қазақ халқының тарихы авторлар тарапынан Қазақстандағы таптар мен таптар күресі тарихы тұрғысынан емес, қазақтардың өз тәуелсіздігі үшін күресі тарихы тұрғысынан қарастырылуында деп көрсетіледі [5, 49 б.].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н.Ә. «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол». Мемлекет басшысының Қазақстан халқына Жолдауы. //Егемен Қазақстан. 12 қараша. 2012 жыл.
2. История Казахской ССР. С древнейших времен до наших дней. /Под.ред. М.А.Абдыхалыковой и А.М.Панкратовой. – Алма-Ата: КазОГИЗ, 1943. – 671 с.
3. Обсуждение в редакции «Исторического журнала» книги «История Казахской ССР». //Исторический журнал. -1943. -№11-12.
4. Письма Анны Михайловны Панкратовой. //Вопросы истории. -1988. -№11. –С.54-79.
5. О подготовке 2-го издания «Истории Казахской ССР». //Большевик Казахстана. -1945. -№6. –С.49-51.

Резюме. Эта статья рассматривает судьбу книги «История Казахской ССР» - первый общий труд республики, который был выпущен в 1943 году, что явилось результатом совместных и эвакуированных ученых Алматы во время Великой Отечественной войны. Появление этой работы, и даже в военное время, было важным событием в научной жизни, считался поистине научным подвигом.

Summary. This article discusses the fate of the book "History of the Kazakh SSR" - the first general work on the history of the republic, which was released in 1943, which was the result of joint efforts of local

and evacuated to Almaty scientists during World War II. The appearance of this work, and even military time, was a major event in the scientific life, was considered a truly scientific feat staff involved in its creation.

Қ.А. Тойбаева,

Қ.И. Сәтбаев атындағы ҚазҰТУ, Алматы қаласы.

РУХАНИ ЕЗГІ МӘСЕЛЕСІ ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕ

XIX ғасырдың екінші жартысында үдей түскен патшалық Ресейдің қазақтарды рухани отарлау мәселесі ұлт зиялыларының, ақын-жыраулардың еңбектерінде де ерекше назарда болған. Олардың ең алдыңғы қатарларына Ақат Алтай Ғазалының шығармаларын жатқызамыз.

Патшалық Ресей саясаты тарапынан халықтың рухани жан-дүниесінің төмендеуін жырлай отырып, автор халық назын өз шығармасы арқылы еліне жеткізе білген. Патша үкіметінің отарлау саясатына әбден зығырданы қайнаған ғұлама өз қарсылығын жырымен білдірген кітап 2 тараудан тұрады. Алғашқы тарау пайғамбар ұрпағы Сейітжағыпардың кәпірлерді шауып, оларға мұсылман дінін қабылдатқаны жөнінде баяндалған. Сөйтіп, барлық қазақ бірігіп, орыс отарлаушыларына қарсы күрессек, отарлаушылардың билеп-төстеушілігін жоюға болады деген тұжырым жасайды.

Ал екінші тарауында Ақат Ғазалы Ресей отаршылары қазақ даласын иемденіп қоймай, отарлауды отбасына жеткізгенін көрсетті. Отарлаушылар кигізген қамыттың салдарынан қазақ халқы дінінен, салт-санадан, әдет-ғұрыптан, сыйластық қарым-қатынастан, ізеттіліктен, ықылас, қайырым-қанағаттан айрылып бара жатқанына оны 4 жаны күйеді. «Қырда шүршіт, ойда орыс, қалалар мен дуалдар салды. Елдің ыңыршағы айналды, жер тарылды, ел билеудің ескі тәртібі қирады. Зар заманға тап болдық, жастардың мінез-құлқы өзгерді, отбасының ұйтқысы бұзылды, көкірекке шер толды» - деп Ақат Алтай Ғазалы қатты күйінді. Діннен безіп, адамгершіліктен азғындап, ұрлық-қарлық пен зұлымдық, екіжүзділік етек алып келе жатқанын баса көрсетті». Ақынның жанайқайы бүгінгі күнде де тағлым аларлық [1].

Тек қазақ интеллигенция өкілдері ғана емес, XIX ғасырдағы «Зар заман» ақындарының белді өкілі Шортанбай Қанайұлы қазақты дінінен, тілінен бездіріп, отарлау саясаты мәңгірттікке апарады деп жырлады [2].

Шортанбай «Зар заман» деп Қазақстанның Ресейге қосылғаннан кейінгі кезеңін айтты. Ол бір жағынан, көпшілік бұқараның жоқшысы болып, екінші жағынан, өлкедегі қоғамдық наразылықтың жыршысы болды. Бұлар рухани өмірге, тіл мен дінге кірген жаңа өзгерістерге қарсы болды [3].

Шортанбайдың замандасы Абай қазақтарды орыс тілін, әдебиетін, мәдениетін оқуға шақырса, Шортанбай керісінше, замандастарының орыстар салған жолмен кетіп бара жатқанына өкініп, қазақтардың еркін тұрған кезін, бұрынғыны аңсады. Шортанбай – пессимист. Ол өзін қоршаған ортадан шығар жол таппады, «шым-шытырақтан алға да, артқа да қозғалуға келмейді», - деді. «Алдыда құран бойынша – күйреу, «ақырзаман», артқа – жол жабық [4].

Өзінің замандастарына қорқынышты болашақ күтіп тұрғанын, күнәларынан құтылу үшін құрбандық шалу қажеттігін айтады. Шынайы өмірден ешқандай пайда жоқ, өлім емес, нағыз өмір өлімнен кейін пайда болады, тағдырдың жазғанына көну керек дейді. Сөйтіп, мұсылмандық – діни бағыттағы өмірді жақтайды. 1783 жылдан басталған қазақ халқының көтерілісі 1850 жылы мылтық күшімен уақытша басылды десек, кейінгі жылдардағы қиыншылықты Шортанбай барлық ақындық талантын жұмсай, халықпен бірге көрді [5].

Осы ағымның тағы бір өкілі – Дулат Бабатайұлы болды (1802-1844). Дулат та Шортанбай сияқты қазақ халқының өткен өмірін, әсіресе, Абылай тұсындағы кезеңді ерекше мақтан тұтты. Дулат халықтың торғайдай азып-тозып кетуін, біріншіден, Қоқан хандығының

жойылуынан деп білсе, екіншіден, орыс патшасының билеуінен, яғни шұрайлы жерлерді тартып алып, алым-салықты үсті-үстіне салуынан, байлардың болыстықты желеу етіп бейбіт елді дүрліктіруінен деп түсінді. Өз дәуірін адамдардың моральдық дағдарыс кезеңі деп атады. Егер Шортанбай «патша өз сөзінде тұрмады» деп кінәласа, Дулат «сенімсіздерді» елге жіберген ата-бабаларының іс-әрекетіне қанағаттанбады, Мұның себебі – қазақтарда елін қорғайтын батырлардың болмауы деп есептеді. Ел тәуелсіздігі үшін күресте қазақ халқының бірлігі күшеюі қажет екенін айтады.

Патша шенеуніктеріне қызмет ететін жергілікті қызмет адамдарын «ақылы мен санасы шектеулі адамдар» деп атады. Сондай-ақ, «Отанын шенге сатқандар» деп атады. Отанын шенге сатқандар, қазақтың ортасынан шыққан «кәпірлер» деп, қазақ байларының орыстармен жақындасуына қарсы болды. «Жат жерліктердің сеніміндегілер ешқашан мұсылмандармен дос бола алмайды, ерте ме, кеш пе жауласқан ниетін көруге болады» - деп жазды [6].

Ақын басқа бірсыпыра толғауларында Ресей ықпалымен елге еніп жатқан орыс біліміне, христиан дініне, ел билеу тәртібіне ашық наразылық білдірді. Дәстүрлі ел билігін бұзған өзгерістердің барлығы ұнамайды. Бұрынғы ізгі адамдар жойылды, олардың орнын алаяқ кулар басты, - дейді. Дулат қазақтардың Ресейдің құрамына енуі, орыстардың қазақ жерлеріне қоныстануы – қазақтардың бақытсыздығы деп санады. Өзінің замандастарына ол «Елің шеңбердің ішінде қалып қойды, осы жағдайда малы таланып, адамдарың есепте болады. Қазақ халық болудан қалады, олардың күні санаулы» - дейді. «Өсиетнама» деп аталатын шығармасының мазмұны Шортанбайдың «Зар заман» дастанына ұқсас. Дулат өз заманын «зар заман», «ақыр заман» дей келе, замандастарының моральдық жағынан құлдырауын, жергілікті өкіметтің іс-әрекеттерін жырлай отырып, Шортанбай сияқты бұл жағдайдан шығудың жолын көрсете алмады. Тек қана адамдарды тозақ сотымен қорқытты. Әлеуметтік теңсіздік, зорлық пен зомбылық және қанаушылық жаңа заман жемісі: бұл ата-бабаның бұрыннан келе жатқан салт-дәстүрін, шариғат заңын бұзғандығы дейді ақын. Оның пікірінше, мұндай салт-дәстүрдің күйреуі, мұсылмандық адамгершілік ережелерінің бұзыла бастауын –қазақ даласына басқа пиғылмен басқа дін өкілдерінің келуінен дейді.

Дулат Бабатайұлы – туған елінің тарихының бір кезеңін жырлап өткен қайталанбас ақын. Ресейдің қазақ өлкесін күшпен отарлау кезеңі, одан туған зобалаңдарды өз көзімен көріп, соған барынша наразылық білдірген ел басы адамдарының бірі. Ашықтан-ашық күш жұмсап, қару-жарағы кем бейқам да бейбіт жатқан байтақ өлкені қарулы күшпен меңгеру, ешбір себепсіз басып алу саясатына түбегейлі қарсылық білдірген азамат. Отарлау саясатының қазақ елін талан-таражға салу, халықтың егемендігін біржола жойып, тәуелді жұртқа айналдыру әрекетіне қарсы үгіттеген сыршыл да сыншыл ақын. Ақын шығармаларының алтын арқауы – туған халқының ата қонысы, сұлу табиғаты, халқының тәуелсіздігі, ел-жұртының береке-бірлігі, өнімді еңбекке толы тірлігі, ақжарқын адал ниет көңіл-күйі, отаршыларға қарсы ерлікке, батырлыққа үндеуі - ел-жер азаттығы үшін жан аямай күреске шақыру идеялары. Туған жерін, елін шын жүрегімен сүйе білген ақынның әрбір өлең жолдары халқы үшін қымбат.

Ел-жер тағдыры, ата-қоныс жайы, халқының тәуелсіз-дербес өмірі, дәулетіне сәулеті сай тұрмыс тіршілігі – ақынның жатса-тұрса есінен еш шықпайтын асыл арманы. Сондықтан да, ол халқының үміт артар ақылшысы, бойын жазып, көңілін сергітер өркениет ақыны, мәңгі өшпес көркем сөз өнерін ақтара жыр толғаған рухани жетекші болып қалады. Дулат – қазақтың елін, жерін, оны қорғаған адал ұлдарын ерекше қадір тұтқан, өзінің бойына біткен ақындық талантын – соларды жеріне жеткізе жырлауға арнап, жатпай-тұрмай көз майын тамызып өткен адал жанды азамат ақын. Мәселен, «Нысапсыз патша» өлеңінде дүниеге көзі тоймаған патшаның тек пайдақорлық пен байлық жолында өмірін босқа өткізіп, дүние үшін қаза тапқандығы айтылады.

Сонымен, қазақтың маңдайына біткен XX ғасыр басындағы ұлт зиялылары патшаның ызғарлы саясатына төтеп беріп, халықтың жан-дүниесін оятуда үлкен рөл атқарғандығын жоғарыда атап кеткен зерттеулер дәлелдеп отыр. Патшалық Ресейдің рухани езгі мәселесінің тарихнамасы қазақ зиялыларының зерттеулерінде көптеген жетістіктерге жетті. Бірақ та,

патша үкіметі тарапынан, кейіннен кеңес үкіметі тарапынан аталған кезең тарихнамасының дамуына үлкен тосқауылдар қойылып отырды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Акат Алтай Ғазалы // Таң Шолпан. -2003. - №1- 95-105 бб.
2. Шортанбай Қанайұлы. Бес ғасыр жырлайды. – Алматы: «Жазушы», -1992-552- б.
3. Шортанбай Қанайұлы. Зар заман // Әлем альманах. 1991. 301-б.
4. Қоңыратпаев Ә. Қазақ әдебиетінің тарихы.-Алматы.- 1994. 12-б.
5. Бейсенбиев К. Очерки истории общественно-политической мысли Казахстана. –Алматы. 1976. 120-125 бб.
6. Сүйіншалиев Х. XIX ғасыр әдебиеті. Алматы.1992. 130 б.

Резюме. Духовная экспанция Казахстана Россией является одной из важных тем исторической науки суверенного государства. Некоторые отечественные историки углубленно изучив феномен духовной экспансии обосновали важные теоретические положения данного вопроса. Показывается вклад российских исследователей в раскрытии данной темы, в трудах, которых подчеркнуты природа, пути и методы духовной экспансии, ее феномен. Автор, опираясь на обширный материал раскрыл политику духовной экспансии казахской нации со второй половины XIX века.

Resume. This article discusses some of the issues of spiritual expansion of Russia. Colonial policy of Russia in Kazakhstan is one of the important themes of history of a sovereign state. Some historians explore in depth the phenomenon of spiritual expansion substantiated theoretically important provisions of the issue. Shows the contribution of Russian researchers of disclosure in this topic, in the works that will highlight the nature, ways and methods of spiritual expansion, its phenomenon. The author, based on historical materials revealed spiritual expansion of Russian policy in the second half of the XIX century.

Л.Г. Сарсен,

*Қ.И. Сәтбаев атындағы ҚазҰТЗУ,
ИКиСГД кафедрасының аға оқытушысы*

ЕЛ - ТҮТАСТЫҒЫ

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев өз Жолдауында:

«2015 жыл – ұлттық тарихымызды ұлықтау және бүгінгі биіктерімізді бағалау тұрғысынан мерейлі белестер жылы.

Қазақ хандығының 550 жылдығын,

Қазақстан халқы Ассамблеясы мен Конституциямыздың 20 жылдығын,

Ұлы Жеңістің 70 жылдығын барлығымыз бірге атап өтеміз»- деп айтып өтті.

Елбасының Жарлығын орындау- біздің міндетіміз.

Биыл Ассамблеяға – 20 жыл. Осы жылдар ішінде Елбасының теңдессіз идеясы әлем үшін үлгі болып, жеке дара ел ретінде танылды. Әрқашанда бірлік пен татулықты сақтауға, алауыздыққа жол бермеуге шақырған Қазақ Елі «Бақыт қайда барасың, ынтымаққа барамын» деген әйгілі сөзін қалдырған. Сондықтан Елбасы айтқандай, «біздің туымыз – бірлік» болуы керек. Тәуелсіз Қазақстанның аспаны мәңгі бейбіт болсын. Жерімізден құт-береке қашпай, ұлт пен ұлыстың достығы артып, татулығымыз таси берсін!» – деп атап өтті.

Бұл бірегей институт еліміздегі барлық этнос өкілдерін ортақ мақсатқа ұйыстыра отырып, республикадағы тұрақтылықты сақтау мен ел дамуының мақсатына айтулы үлес қосып келеді. Ассамблея қызметінің арқасында Қазақстанда этностық немесе діни ерекшелігіне қарамастан әрбір азаматтың Конституциямен кепілдік берілген азаматтық құқықтары мен еркіндігі толығымен қолданылатын этносаралық және конфессияаралық келісімнің айрықша үлгісі қалыптасты. Қазақстанның көпэтностық бай кеңістігінде сенім, келісім мен өзара түсіністік үлгісі орнады.

Қазақстан халқы ассамблеясы өзінің құрылған кезінен бастап орасан біріктірушілік және зияткерлік әлеует жинақтап және халықтық дипломатия институты үлгісіне бейімделе отырып, ұзақ даму жолынан өтті. Еліміздегі 100-ден аса этностың басын біріктіретін бірегей құрылым тұрақтылықты сақтап, республиканың ілгерілей дамуы үшін маңызды роль атқарды. Қазақстан халқы Ассамблеясы бүкіл әлемге Қазақстанның этносаралық қатынастар саласында жүргізіп отырған саясатының табысты екенін паш етіп келеді.

Ассамблеяның негізі міндеті қандай? Соған тоқталатын болсақ.

1. этносаралық қатынастар саласында мемлекеттік органдармен және азаматтық қоғам институттарымен тиімді өзара іс-қимылды қамтамасыз ету, қоғамда этносаралық келісімді және толеранттықты одан әрі нығайту үшін қолайлы жағдайлар жасау;

2. халық бірлігін нығайту, қазақстандық қоғамның негіз қалаушы құндылықтары бойынша қоғамдық келісімді қолдау және дамыту;

3. қоғамдағы экстремизмнің және радикализмнің көріністері мен адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарына қысым жасауға бағытталған әрекеттерге қарсы тұруда мемлекеттік органдарға жәрдемдесу;

4. азаматтардың демократиялық нормаларға сүйенетін саяси-құқықтық мәдениетін қалыптастыру;

5. Ассамблеяның мақсаты мен міндеттеріне қол жеткізу үшін этномәдени және өзге де қоғамдық бірлестіктердің күш-жігерін біріктіруді қамтамасыз ету;

6. Қазақстан халқының ұлттық мәдениетін, тілдері мен дәстүрлерін өркендету, сақтау және дамыту болып табылады.

Міндеттерін қарастыра отырып біз қандай ой түйеміз. Республикада Қазақстанның барлық этностарының мәдениетін, тілін, дәстүрін дамыту үшін қажетті жағдайдың бәрі жасалған. Ассамблея қызметі Қазақстанның этносаралық қатынастар мәселелерін тиімді шешетін ел ретіндегі халықаралық беделін арттыруға ықпал етеді.

Бүгінде республикада Қазақстан этностарының мәдениеттері, тілдері, дәстүрлерінің дамуына қажетті барлық жағдай жасалған. Этномәдени бірлестіктердің өзінің саны тұрақты өсуде, қазір олар 800-ден асады, оның ішінде 28-і республикалық. 15 тілде газет-журнал, 8 тілде радиобағдарламалар 7 тілде телебағдарламалар шығады. Білім беру толықтай өзбек, тәжік, ұйғыр және украин тілдерінде жүргізілетін 88 мектеп жұмыс істейді. 108 мектепте 22 этностың тілі жеке пән ретінде жүргізіледі. Осымен қатар, балалардан басқа үлкендер де 30 этнос тілдерін оқуға мүмкіндік алған 195 этно-білім беру кешендері, жексенбілік және лингвистикалық мектептер ашылды. Қазақ және орыс театрларын қоспағанда елімізде тағы төрт ұлттық – өзбек, ұйғыр, корей және неміс театрлары жұмыс істейді. Әр жыл сайын Қазақстан этностарының тілдерінде бірнеше ондаған жаңа кітаптар жарық көреді. Жыл сайынға халықтық мерекелер Наурыз, 1 мамыр – Қазақстан халқының бірлігі мерекесі, масленица, сабантой дәстүрге айналды. Егер мемлекеттің қалыптасу кезеңінде басты міндет этносаралық төзімділік пен қоғамдық келісім негізінде қоғамды ұйыстыру болса, ел дамуының жаңа кезеңінде, стратегиялық басымдық ретінде, қоғамның барлық азаматтары мойындаған ортақ құндылықтар мен қағидаттар жүйесіне негізделген Ұлт Бірлігіне жету болып табылады.

Ассамблеяның құрылымына келетін болсақ, Қазақстан Республикасының Президенті Ассамблеяны құрады және қайта ұйымдастырады, Ассамблея қызметінің бағыттарын айқындайды, Ассамблея басшылығының лауазымды адамдарын қызметке тағайындайды.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президентіне — Елбасына Қазақстан халқы Ассамблеясын өмір бойы басқару құқығы тиесілі. Ассамблеяның құрылымын Ассамблея Сессиясы, Ассамблея Кеңесі, Ассамблея Хатшылығы, облыстардың (республикалық маңызы бар қаланың, астананың) ассамблеялары құрайды.

Қазақстан халқы Ассамблеясы — 1995 жылғы 1 наурызда Қазақстан Республикасының Президентінің Жарлығымен құрылған Мемлекет басшысы жанындағы консультативті-кеңесші орган. . Мұндай институтты құру қажеттілігі саяси тұрғыдан, сондай-ақ жаңадан құрылған, тәуелсіз, полиэтносты, поликонфессиялық мемлекеттің тұрақты дамуы тұрғысынан туындаған еді. Аталған бастама мәдениет аралық диалогты нығайтудың жаңа кезеңінің негізін

калап, этносаралық қатынастарды дамыту мәселелерін жоғары деңгейде шешуге мүмкіндік жасайтын әлемдік тәжірибедегі тың бағыт болып табылды. Жиырма жылдық тарихында Ассамблея қарқынды дамып, елеулі өзгерістерді бастан кешірді. Оның дамуы барысында Н.Назарбаевтың этносаралық толеранттылық және қоғамдық келісімнің қазақстандық үлгісі қалыптасты. Осы жылдар ішінде Қазақстан халқы Ассамблеясының институционалдық құрылымы нығайып, қоғамды ұйыстырушы әлеуеті толысты, ол халық дипломатиясының маңызды күретаымына айналды. Бүгінде Ассамблея ел Президенті Төрағалық ететін конституциялық орган болып табылады. Бұл оның ерекше мәртебесін айқындайды.

Жалпы алғандан егізінен Ассамблея жұмысының арқасында біздің елімізде этнос аралық және конфессия аралық келісімнің бірегей моделі, әрбір азамат этникалық және діни ерекшелігіне қарамастан Конституцияда кепілдік берілген азаматтық құқықтары мен бостандықтарын толық пайдалана алатындай ерекше сенім, ынтымақ, өзара түсініктік ахуалы қалыптасты.

Республикада Қазақстанның барлық этностарының мәдениетін, тілін, дәстүрін дамыту үшін қажетті жағдайдың бәрі жасалған. Ассамблея қызметі Қазақстанның этносаралық қатынастар мәселелерін тиімді шешетін ел ретіндегі халықаралық беделін арттыруға ықпал етеді.

Түйіндеме. Мақалада ассамблеяның еліміздегі барлық этнос өкілдерін ортақ мақсатқа ұйыстыра отырып, республикадағы тұрақтылықты сақтау мен ел дамуының мақсаты және құрылымы жөнінде жазылады.

Резюме. Ассамблея народа Казахстана – это основополагающая структура, которая смогла объединить народ одной страны, имеющий разные корни, национальности, религии и мировоззрение. Несмотря на очевидную индивидуальность каждого гражданина, нас объединяют общие мысли и цели. В первую очередь это – любовь к Родине, сохранение мира и согласия в государстве.

Summary. The assembly of the people of Kazakhstan is a fundamental structure which could unite the people of one country having different roots, nationalities, religions and outlook. Despite obvious identity of each citizen, we are united by the general thoughts and the purposes. First of all it is love for the country, a preservation of peace and consent in the state.

Г.А. Сармурзина

д. и н. профессор, КазНТУ им. К. И. Сатпаева,

А. Буслаева

студентка 4курса спец.: учет и аудит КазНТУ им. К. И. Сатпаева

ИЗ ИСТОРИИ ДЕПОРТАЦИИ ПОЛЯКОВ

Как протекала депортация применительно к народам, этническим меньшинствам, группам населения, принадлежавшим к различным национальностям и значившимся в документах НКВД СССР под грифом "прочие"? 29 декабря 1939 г. последовало постановление СНК СССР, утвердившее положение о спецпереселенцах и трудовом устройстве осадников - бывших военнослужащих Польской армии, выполнявших полицейские функции на территории Западной Украины и Западной Белоруссии. Среди этого контингента совместно с беженцами насчитывалось 177 043 человека, из них 107 332 осадника [1]. Машина принудительных переселений была пущена в ход.

Переселенцам было разрешено взять с собой лишь сухой паек, рассчитанный на несколько дней, и одежду. В среднем в "теплушку" погружалось до 50 человек, всего было сформировано 36 эшелонов. Более 20 дней переселенцы задыхались от тесноты и антисанитарии, мерзли и голодали, умирали от болезней. На остановках приоткрывали двери

телячьих вагонов, наспех выгружали трупы и продолжали путь[2]. Переселенцы были расселены небольшими группами на огромной территории от Северного Казахстана до предгорий Памира, более чем в 480 населенных пунктах. Цель такого расселения очевидна - полная ассимиляция народа, его исчезновение как этноса.

Очередная волна депортации для поляков наступила в 1939-1941 гг. когда Западная Украина и Западная Белоруссия вошли в состав СССР. Все неугодные советскому режиму представители этих республик были выселены по отработанной уже в 20-30-х годах схеме в Сибирь, Среднюю Азию и Казахстан. В 1940 году в Северо-Казахстанскую, Павлодарскую, Акмолинскую, Талды-Курганскую, Алма-Атинскую и Джамбульскую области направлены были многочисленные составы ссыльных - это члены семей репрессированных участников повстанческих организаций, офицеров бывшей Польской армии, полицейских, тюремщиков, жандармов, помещиков, фабрикантов и чиновников бывшего польского государственного аппарата [3]. Среди них появился новый контингент спецпереселенцев под названием «Польские посадники и беженцы». Посадники - это переселенцы из Польши, в основном бывшие военнослужащие польской армии, отличившиеся в польско-советской войне 1920 г., получившие земли в районах заселенными украинцами и белорусами. Посадники в Польше выполняли определенные полицейские функции в отношении местного населения, и поэтому в СССР были объявлены «злейшими врагами трудового народа» и поголовно семьями выселены вглубь СССР. Следует отметить, что их национальный состав был неоднороден. Основная их часть была представлена поляками, но среди них было значительное количество евреев, украинцев, белорусов, немцев и представителей других национальностей. Кроме того, в ссылке в Казахстане находилось около 66 тыс. членов семей репрессированных офицеров и других чинов Польши [4].

В 1942 г. подверглись депортации польские граждане, проживавшие на территории Саратовской области, которые были направлены в Алма-Атинскую область [5]. В конце войны многие польские спецпереселенцы надеялись вернуться на родину, но 1944 году после вступления Советской Армии на территорию Польши, опять таки началась депортация в лагеря членов Армии Краевой, партийных и политических деятелей.

По данным Государственного Архива Карагандинской области накануне Великой Отечественной войны на территорию Казахстана было выслано 104 тысяч поляков и членов их семей [6].

Расправа органов НКВД над поляками продолжалась и в Казахстане. Их судили особые совещания тройки НКВД. Так началась новая история поляков Казахстана. Они прибывали в Казахстан, в стрессовом состоянии без средств к существованию и с клеймом «враг народа». В рубриках учета НКВД после июля 1941 года вместо «посадников», «беженцев», «семей репрессированных» появилась рубрика «бывшие польские граждане».

После начала войны с Германией между советским правительством и Польским иммигрантским правительством 30 июля 1941 года было подписано соглашение о восстановлении дипломатических отношений и о создании польской армии на территории СССР. Правительство СССР признало советско-германские договоры 1939 г. утратившими силу. К советско-польскому соглашению был приложен протокол следующего содержания: «Советское правительство предоставляет амнистию всем польским гражданам, содержащимся ныне в заключении на советской территории в качестве или военнопленных или на других достаточных основаниях со времени восстановления дипломатического отношения» [7]. В соответствии с этим протоколом в августе 1941 года был принят Указ Президиума Верховного Совета СССР об амнистии «всех польских граждан».

Советское правительство определяло гражданство по национальному признаку. Польскими гражданами среди жителей Западной Украины и Западной Белоруссии оно считало только поляков по национальной принадлежности.

Многие десятилетия вопрос о попечительстве над польскими гражданами, проживающими на территории Казахстана, со стороны Посольства Республики Польша в Куйбышеве в 1941-1943 гг. сознательно не упоминался. На основании решений,

согласованных послом Республики Польша и Вышинским в районах, населенных поляками, начался этап организации представительств, основной задачей которых была координация попечительских мероприятий и жизни административных польских граждан. Правительство Советского Союза было убеждено в том, что в представительстве занимаются враждебной по отношению к Советскому государству деятельностью, а это полностью исключало возобновление их деятельности. Именно, с этого времени советское руководство всячески пыталась доказать, что доверенные лица могут работать и без помощи вышестоящего органа. Однако в конце 1942 года обстановка было пока еще не из худших. В Казахстане работали свыше 200 различных попечительских организаций.

Положение решительно ухудшилось после напряжения отношений между правительством Польши в Лондоне и правительством Советского Союза. Действительно деятельность Посольства Республики Польша в Куйбышеве сыграло важную роль в сохранении жизней многим тысячам польских граждан. Поляков призывали в трудовую армию. Рабочие колонны формировались только из числа «неблагонадежных» народов для работы в угольной, металлургической и других отраслях Казахстана. Тяжелое положение сложилось с продовольственным снабжением спецпереселенцев, отсутствовали овощи и другие необходимые продукты. Снабжение хлебом производилось с перебоями. Особенно неувязки в материальном снабжении наблюдались у семей военнослужащих Польской Армии в СССР.

В связи с этим Правительство Казахстана наметило ряд мероприятий по улучшению материально-бытового устройства семей военнослужащих, эвакуированных. Постановлением СНК Каз.ССР от 5 апреля 1944 года «Об оказании дополнительной материальной помощи бывшим польским гражданам, эвакуированным из западных областей Украины и Белоруссии в тыловые районы СССР» обязали Наркомторг СССР выдать бывшим польским гражданам, эвакуированным из западных областей Украины и Белоруссии в тыловые районы СССР, продовольственный паек в следующем размере на одного человека: муки по 2 кг., крупы 1 кг., жиров 500 гр., сахара и кондитерских изделия по 500 гр., соли 560 гр., мыла хозяйственного по 1 куску [8]. Семьям военнослужащих в 3-х дневный срок были назначены пенсии, пособия и произведена выплата за прошлый период в том же порядке, как это установлено для семей военнослужащих Красной Армии [9], а также приняты меры к немедленному производству необходимого ремонта жилищ и по улучшению жилищных условий [10].

Лишь после развенчания культа личности Сталина был остановлен, маховик государственной машины. Специальный надзор над поляками был упразднен в 1956 году.

В 3-х дневный срок были созданы комиссии на местах в составе председателей облисполкомов, зам.начальников УНКВД, УКГБ были разработаны указания по отправке поляков [11]. Были составлены подачи железнодорожного состава для отправки спецпереселенцев в места прежнего проживания, инструкция начальнику эшелона по сопровождению спецпереселенцев и обслуживанию их на пути следования.

Из Караганды был отправлен эшелон в составе 10- пассажирских и 2-х товарных вагонов с гражданами, изъявившими желание выехать в Польскую Народную Республику в количестве 437 человек, в том числе 50 детей до 16 лет [12].

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Государственный архив Российской Федерации. Ф. Р-5446. Оп. 31. Д. 147. Л. 78 (Далее: ГА РФ).
2. ЦГА РФ, ф.9479, оп.1, д.137, л.206.
3. 40-50-е годы: последствия депортации народов (свидетельствуют архивы НКВД-МВД СССР) // История СССР. 1992. №1. С.124.
4. Земсков В.Н. Спецпоселенцы (1930-1959 гг.) // Население России в 1920-1950-е гг.: численность, потери, миграции. М., 1994. С.156.
5. Бугай Н.Ф. И.Сталин – Л.Берия: их надо депортировать... М., 1992. С.193-194.

6. По материалам Государственного Архива Карагандинской области.
 7. Поляки в Казахстане... (Сост. С.Цесельский и А.Кучинский) Вроцлав, 1996. С.355-371.
 8. Государственный Архив Алматинской области Ф.685. Оп.6с. Д.70. С.5.
 9. Там же. С.6-7.
 10. Государственный Архив Алматинской области Ф.685. Оп.6с. Д.62. С.8-9.
 11. Государственный Архив Алматинской области Ф.685. Оп.6с. Д.76. С.20-22.
 12. Российский государственный архив социально-политической истории Ф.15. Оп. 86. Д. 6. Л.
9. (Далее: РГАСПИ).

Түйндеме. Бұл мақалада олардың үй олардың көпшілігі үшін айналды Қазақстан Республикасының, қазіргі заманғы халықтың этникалық топтардың бірі болды, Қазақстан, жер аударылған поляктар арналған.

Annotation. The article is devoted to deportation of Poland on territory of Kazakhstan, becoming one of ethnoses of multinational population of Republic of Kazakhstan and becoming for many of them by a native house.

А.Б. Нуртазаева
ҚазҰТЗУ-аға оқытушысы

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫНАН KEЙІНГІ ЕЛІМІЗДЕ КӘСІБИ ПЕДАГОГТАРДЫҢ ДАЯРЛАНУ ТАРИХЫ

Соғыстан кейінгі жылдары елімізде кәсіби педагог мамандарға деген тапшылық байқалды. Осы өзекті мәселелені шешу үшін үкімет тарапынан көптеген жұмыстар атқарылды. Кеңес үкіметінің алдында тұрған негізгі өзекті мәселелердің бірі халыққа білім беру жүйесін қалыптастыру және дамыту еді. Алғашқы кезде жоғары білімді педагог мамандарды даярлау негізінен Абай атындағы қазақ педагогикалық институтымен, Орал педагогикалық институтында жүргізілді. Елімізде халық санының өсуі және сауатсыздықты жою мақсатында халыққа білім беретін мектептердің көптеп ашылуы кәсіби педагогтарға деген сұранысты көбейтті. Жоғары оқу орындарында даярланып жатқан мамандар саны аз болып, сұранысты толығымен қанағаттандыра алмады. Сұраныс бар жерде ұсыныста болуы шарт. Сондықтанда үкімет тарапынан қолдан келетін барлық жұмыстар жүргізу ісі қолға алынды. Елімізде мұғалімдерді тез қарқынмен даярлауда әр облыс орталықтарынан педагогикалық институттар жанынан немесе өзі дербес мұғалімдер институты жұмыс істей бастады. Мұғалімдер институтын құрудағы басты мақсат тез арада екі жылдың көлемінде жоғары білімді педагогтар даярлап шығару еді. Алғашқы жылдары жаңадан ашылған мұғалімдер даярлайтын институттардың жұмысында біраз кемшіліктер болды. Кеңес үкіметінің жүргізіп отырған саяси идеологиясына байланысты педагог тарихшыларды тез қарқынмен даярлау жұмыстары жүргізілді. Біздің көзқарасымыз бойынша тарихшы мамандарды даярлауда олардың сапасына емес санына көп көңіл бөлінді. Алғашқы кездері оқу процессі орыс тілінде жүргізілді. Сондай-ақ материалдық техникалық базаның қолайсыздығы, оқу корпусы мен жатақхананың жетіспеушілігі, кітапханадағы кітап қорының аздығы студенттердің оқу процессіне көп қиындықтар туғызды. Ұлы Отан соғысы кезінде институттардың біразы соғыс жағдайына байланысты уақытша жабылып және бір бірімен қосылып жұмыс істеді. 1942 жылдың көктемінде Орал педагогикалық институтының жалпы тарих кафедрасының оқытушыларының ұйымдастыруымен «Қазақ халқының тарихы» (1) атты дөңгелек үстел болып өтті. Бұнда негізінен қазақ халқының тарихы, мәдениеті, тұрмыс тіршілігі жайлы өзекті проблемалық сұрақтар қаралды. Шақырылған қонақтардың ішінде соғыс жағдайымен Ресейдің орталық қалаларынан эвакуацияланған атақты ғалым профессор М.П. Вяткин Алматы қаласынан арнайы келіп өз ойын ортаға салып біраз қызықты тарихи мәліметтер берді. Осы оқу жылында Оралдағы педагогикалық институттың тарих факультетінде арнайы дәріс және семинар курстарын сабақтарын профессор М.П.Вяткин,

Г.А.Кокиев, А.Козловский оқыды (2). Сондай ақ соғыс жылдарында Қызылорда педагогикалық институтының тарихшы студенттеріне тарих ғылымдарының докторы, профессор С. Семенов-Зусер,

А. Введенский арнайы кеңестік тарихнама курсынан дәріс оқыды (3). Бұлда болса студенттердің тарих пәніне деген қызығушылығын арттырмаса кеміте түскен жоқ. Ал Ұлы Отан соғысындағы жеңістен кейінгі жылдары халықтың әл ауқатының төмендігі, халық шаруашылығындағы ауыр жағдайға қарамастан уақытша жабылып қалған мұғалімдер және педагогикалық институттары қайта ашылып, онда болашақ тарихшы педагогтар даярланып жатты.

Біз қарастырып отырған жылдары тарих факультеттерінде ғылыми педагогикалық кадрларда қалыптастыруда бірқатар қиыншылықтар туындады. Облыстық педагогикалық институттарда ғылыми атағы мен дәрежесі бар оқытушылар мейлінше аз болды. Болашақ тарихшылар ғылым докторлары мен профессорларды айтпағанның өзінде ғылым кандидаттары мен доценттердің де сабақтарына қатыса алмады. Өйткені ғылыми атақ дәрежелері бар оқытушылар саны баяу өсті. Тарихшы студенттер профессордың дәрісін тыңдамай-ақ дипломдарын қолдарына ұстап үлкен өмірге аттанып жатты. Социализмнің тұсында бұл кемшіліктерге қарамастан жоғары оқу орындарының іс әрекетінің қалыптасуы мен дамуы барысында болашаққа сабақ болар тәжірибе жинақталды. Көзі ашық, білімді, саналы, көкірегі ояу азамат қай жерден білім алсада, өмірде өз орнын табуға ұмтылары анық. Мысал келтіре кетер болсақ, болашақ тарих ғылымының докторлары мен профессорлары осы облыс орталықтарындағы педагогикалық институттардың тарих факультеттерін бітіргендер. Тарих факультеттерінде оқу процессі сапалы түрде жүріп жатты деп айтуға болады. Сондай - ақ педагогикалық институттардың оқу тәрбие жұмысын әрдайым Жоғары білім беру министрлігі қатаң қадағалап отырды. Сондықтан да әр жыл сайын олардың оқу тәрбие жұмыстарын тексеру мақсатында орталықтан жұмыс комиссиясы құрылып, факультеттердің жұмыстарын тексеріп отырды. Үкіметтің қаулысымен педагогикалық оқу орындарында сырттай оқу бөліміне студенттерді емтихансыз қабылдау әдісі қолданылды. Осы арқылы жоғары оқу орындарына көбірек жастарды соның ішінде қазақ жастарын тарту еді. Сырттай бөлімде оқып жүре отырып студент институт қабырғасынан алған білімдерін тәжірибемен байланыстырды. Оларды көбі дерлік орта мектептерде және бала бақшаларда мұғалім, тәрбиеші, пионер вожатый және әдіскер болып қызмет істеді. Яғни өндірістен қол үзбей жоғары білім алды. Тарихшы педагогтарды республикадағы барлық педагогикалық және мұғалімдер институттарының сырттай бөлімдері дайындады. Студенттердің оқу процессі жылына екі рет қыста және көктем айларында болды. Тарихшы студенттер қыста он бес жиырма күн аралығында оқуға келіп дәріс тыңдап, емтихан, курстық жұмыс, рефераттар тапсырып келесі сессияға тапсырма алып кетіп отырды. Сырттай оқу жүйесінің кеңеюі нәтижесінде өндірістен қол үзбей оқытындар қатары көбейе түсті. Болашақ тарихшы педагогтарды бөлу оларды маман кадрларға зәру жерлерге жіберу, тұрақтандыру мәселесін факультет басшылары үнемі бақылауда ұстап, жоғары жаққа есеп беріп отырды. Сырттай оқу бөліміндегі тарихшы студенттердің білім деңгейі жоғары бола қоймады, жылына екі рет қысқы және жазғы сессияға келіп олар кемінде курс бағдарламасына байланысты сегіз, он пәннен емтихан тапсырды. Оларға емтихан алдында он сағат көлемінде дәріс оқылып қосымша материалдар берілетін болды. Алған білімдерімен қоса олар қосымша кітапханаларда өз беттерінше ізденіп емтиханға дайындалатын болды. Бұл дегеніңіз әрбір студенттен күш қуатты талап етті. 1955-1956 оқу жылында үкіметтің шешімімен республикамыздағы мұғалімдер институттары жабылып, олар педагогикалық институттардың құрамына кіргізілді (4). Енді болашақ тарихшы педагогтар білімдерін екі жыл көлемінде емес төрт жыл бойы оқып алатын болды. Оқу бағдарламасына орай әр курстың пәндерін қысқартып емес толық көлемінде өтетін болды. Тарихшы студенттер жоғары және орта білім беретін министрлік бекіткен оқу жүктемесіне байланысты төмендегі пәндерді оқыды. Бірақ та оқу бағдарламасының жыл сайын өзгеріске ұшырап отырылуы ешкімді де таң қалдырмасы анық. Жалпы білім беру мемлекеттік стандарты бойынша тарихшы студенттерге дәріс, арнаулы

курс, семинар сабақтары арқылы жүйелі, саналы білім берілді. Студенттерге берілетін негізгі және қосалқы пәндер кестесіне тоқтала кетер болсақ ұзын саны тарихшы студент он бес жиырма бес пән оқитын болды. Ежелгі дүние тарихы, Орта ғасыр тарихы, Жаңа заман тарихы, КСРО халықтарының тарихы, КПСС тарихы, Әлемдік әдебиет, орыс тілі, қазақ тілі, орыс әдебиеті, тарихты оқыту әдістемесі, философия, экономикалық география, дене тәрбиесі, шет тілі, мемлекет және құқық теориясы, марксизм ленинизм негіздері, батыс және шығыс елдерінің тарихы, педагогика және психология, диалектика және тарихи материализм (5). Сондай ақ болашақ тарихшыларды коммунистік рухта тәрбиелеу мақсатында «Ғылыми коммунизм» негіздері атты жаңа пән енгізілді. Әрбір курста арнайы дәріс және семинар сабақтары жүргізілді (6). Бекітілген оқу бағдарламасы бірнеше мәрте өзгеріске ұшырап отырылуы, білім министрлігіндегі басшылардың құзырында болды. Қазақ бөлімінде оқитын студенттерге оқу процесі көптеген қиындықтар туғызды. Себебі оқулықтармен, оқу құралдары, монографиялар орыс тілінде болды. Студенттер тақырыпқа байланысты материалдарды іздегенде оларды орыс тілінен қазақ тіліне аударып әуреге түсіп жатты. Орыс бөлімінде оқитын студенттер үшін де педагогикалық институттардың кітапханаларында, оқу залдарындағы кітап қорының аздығы сезіліп, қиыншылықтар туғызды. Орталықтан облыстық педагогикалық институттарының кітапханасына жаңадан шыққан әдебиеттердің бір екі данасы жіберіліп отырылды. Бірақ та бұл кемшіліктер министрліктің қатаң бақылауда болды. Факультет басшыларының алдында тұрған негізгі мәселе қарапайым түсінікті тілде жазылған оқулықтар дайындау қажеттілігін нақты қолға алу жұмысы тұрды. Кітапханада кітап қорын көбейту ісі жылма жыл іске асырылып отырылды. Осындай қиындықтарға қарамастан тарихшы студенттер өздерінің алған білімдерімен И.Сталин, В.Ленин, С.Киров және М.Габдуллин атындағы стипендиялардың иегері атанып жатты.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. 1982- қор, 1 тізбе, 272 іс, 58 бет
2. 1982-қор, 1 тізбе, 728 іс, 15 бет
3. 1982-қор, 1 тізбе, іс 728, 28 бет
4. 1692-қор, 1 тізбе, іс 287, бет 51
5. 1142-қор, 1 тізбе, 52 іс, 10-11 бет
6. Жаманбаев К.Ж. Высшая школа в Казахстане Алма-Ата 1972, бет 75

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы подготовки педагогических кадров в послевоенные годы в высших учебных заведениях.

Annotation. In this article examined questions of training of pedagogical personnels in post-war years in higher educational establishments.

А.М. Нуржанова, *доцент кафедры ИКиСГДКазНИТУ им.К.И. Сатпаева*
А. Амиргалий, *студентка 1 курса ИГиНГД*

ПУТЬ ВОЛЬНОГО НАРОДА

«История - наставница жизни. Потому что не знать того, что было до твоего рождения, означает навсегда оставаться ребёнком». Эти мудрые слова принадлежат знаменитому

греческому оратору Цицерону. Действительно, история – это великая наука, основанная на опыте прошлых лет, она помогает нам двигаться дальше, не допуская прежних ошибок. Мы должны воспринимать ее целостно, такой, какой она была, осознавая важность каждого этапа нашего прошлого, который непременно ведет нас в будущее.

Познать себя, не познав истории своей Родины, невозможно. Наша страна имеет большую и продолжительную историю развития, которая заставляет всех граждан гордиться своей Отчиной. Любовь к Родине — первое достоинство цивилизованного человека. Каждый из нас любит Казахстан за то, что он подарил нам чистое небо над головой, сохранил традиции нашего народа, дал мир, стабильность и толерантность нам и нашим близким.

История нашего государства началась еще в 1465 году, когда на карте древнего мира появилось Казахское ханство, возглавляемое потомками Урус-хана, авторитетными казахскими лидерами Джанибеком и Кереем, которые возглавили племена, уходившие из Ханства Абулхаира на запад Могулистана. Казахское ханство - одно из малочисленных государств, которое возникло не в результате захватнических действий. Однако, начиная с 70-х годов XV века, казахские племена постоянно противостояли различным кочевым народам в борьбе за присырдарьинские города и пастбища.

К началу XVII века кочевья казахов простирались на востоке от озера Балхаш до верхнего течения реки Ишим, на юге — от реки Сырдарьи до рек Чу и Талас, на западе — до реки Кара-Тургай. Границы кочевий были неустойчивыми, этому способствовала внешнеполитическая обстановка.

Именно в это время джунгарские феодалы попытались поработить казахские племена. Крупное вторжение джунгарских войск в пределы Казахстана произошло в 1710-1711 годах. Опасность нового, более сильного, наступления джунгар на казахские земли побудила султанов и старшин временно отодвинуть междоусобные распри на задний план и попытаться сообща найти способы обороны от неприятеля. С этой целью в 1710 г. в Приаральских Каракумах был созван съезд, на котором обсуждался вопрос о возможных совместных действиях против военной агрессии Джунгарского ханства. Было создано единое войско во главе с батыром Богенбаем. В это время правителем Казахского ханства был Тауке. Выбор был не случаен. Сам хан Тауке, его сподвижники-султаны, бии-мудрецы Толе, Казыбек, Айтеке обратили внимание на молодого батыра. «В скупых словах его заметны были прямота и ум, во взоре отвага, в поступи решительность и сила». Предпочтение, отданное Богенбаю перед другими военачальниками, оказалось не только верным, но и во многом решающим для изменения соотношения сил в кровавой борьбе с джунгарами. После того, как Богенбай объединил под своим началом силы всех трех жузов и повел их в решительные сражения на врага, перевес казахов в них оказался заметным.

Весной 1718 года на реке Аягуз произошло крупное сражение между 30-тысячным казахским войском и джунгарами. Вражеский народ нанес удар с тыла, а казахские военачальники не сумели договориться о совместных действиях, в результате казахские войска потерпели поражение. Тогда же на реке Арысь джунгарские войска разбили другие отряды казахского ополчения.

Битва 1723 года известна как «Актабаншубырынды» (годы великого бедствия), когда многочисленные джунгарские войска неожиданно ворвались на территорию долины реки Талас. Люди в полном изнеможении от голода и усталости бросились на землю и пластом залегли у озера Алаколь. Это поражение связано с сильной разобщенностью казахских племен и родов. Символом народной скорби казахов об этой трагедии стал жоктау (песня-плач) «Елим-ай».

Осенью 1726 года состоялся всеказахский съезд в местности Ордабасы. На съезд были приглашены ханы Абулхаир, Абулмамбет, Самеке, Кушик, Жолбарыс, султаны, биіразных родов, прославленные полководцы и батыры. Основным вопросом на съезде был вопрос об организации всенародного отпора джунгарам. В условиях угрозы, нависшей над Родиной, отошли на второй план внутриродовые противоречия, борьба за власть над всеми жузами, борьба за пастбища. В Ордабасы Абулхаир был избран предводителем казахского

ополчения. Как полководец, Абулхаир проводил огромную работу в народном ополчении, укреплял его боеспособность, поощрял патриотизм и высокий моральный дух в вооруженных силах. Результаты мер, принятых ханом, можно было увидеть уже в 1728 году, когда была одержана первая победа над джунгарами. Эти сражения проходили в горах Улытау, в местности Карасиыр, у реки Буланты, где казахи наголову разбили джунгарский экспедиционный корпус во главе с сыном ГалданЦеренахунтайджи Лама ДорджиЭрдениБаатора. Армия Абулхаира после победы над джунгарами развеяла миф о непобедимости джунгар, у народа появилась уверенность в достижении полной победы над врагом. Народ стал более организован в борьбе против общего захватчика, проявлял особый энтузиазм ради защиты отечества.

Недалеко от озера Балхаш в местности Аныракай казахами была одержана еще одна победа над врагом в 1730 году. Битвой руководил хан Младшего жуза Абулхаир. В ней приняли участие представители ополчения всех трех жузов. С джунгарской стороны выступил военачальник Шарыш, с казахской - двадцатилетний молодой батыр Сабалак. Он бросился на врага с боевым кличем «Абылай!». Победа досталась батыру. После этого сражения Сабалак был наречен именем Абылай. В этой битве казахское ополчение разгромило на месте сражения тысячи врагов.

Важную роль в организации вооруженного сопротивления играли батыры из различных казахских родов, племен и жузов, которые стояли во главе самостоятельных отрядов и смело вели ополченцев в бой. В сражениях с джунгарами активное участие приняли и женщины. В частности, в войне с врагом участвовала Айтолкын, дочь султана Абылая, Есенбике, дочь Карасай батыра, Айбике, дочь Буланбай батыра и многие другие. К примеру, Гаухар батыр, жена Каракерея Кabanбай батыра возглавляла разведывательный отряд. Она участвовала во всех крупных сражениях. Впоследствии, став матерью, отправила на войну свою старшую дочь Назым. В казахском фольклоре сохранились слова Гаухар батыр: «Атаданұл болып тумам, ер болып ту» («Родись не сыном своего отца, а родись настоящим мужчиной»).

Героизм батыров донесли до нас произведения выдающихся казахских жырау Умбетей, Ақтамберды, Таттикара, Кожабергана, Бухара, Котеш-ақына и других. Большинство из них были не только свидетелями, но и реальными участниками героических сражений.

После победы у Анракай представители казахского ополчения в связи со смертью хана Болата рассорились из-за власти, что свело на нет многочисленные жертвы и усилия казахского народа в борьбе с джунгарами.

Победы казахов в 1726, 1728, 1730 годах ослабили угрозу со стороны Джунгарского ханства, но в целом ситуация в Казахстане продолжала оставаться напряженной, к тому же все более обособлялись казахские жузы, во главе которых стояли в Младшем - Абулхаир, в Среднем - Семеке (Шахмухаммед), в Старшем - Жолбарыс. В этих условиях хан Младшего жуза - Абулхаир стал инициатором обращения в Петербург с тем, чтобы вступить в русское подданство и принять протекторат мощной державы России перед угрозой изнурительной, опустошительной борьбы с Джунгарией, которая усугублялась борьбой казахов с башкирами, волжскими калмыками, среднеазиатскими ханствами, сибирскими казаками, воспользовавшиеся сложным положением Казахстана. Это послужило началом коренного перелома во внешнеполитической ориентации уже распавшегося объединения казахского союза. Непосредственно начало процессу принятия казахами Младшего жуза российского подданства было положено посольством в качестве семи человек во главе с батыром Сейткулом Койдагуловым и бием Котлумбетом Коштаевым, которых Абулхаир хан отправил в сентябре 1730 года в Петербург. В октябре посольство прибыло в Петербург и доставило письмо императрице Анне Иоанновне с просьбой о принятии их в российское подданство.

19 февраля 1731 года государыня Анна Иоанновна подписала Грамоту Хану Абулхаиру и всему казахскому народу о принятии их в российское подданство, где говорилось, что Абулхаир хан с подвластными ему людьми принимаются в российское подданство.

Таковы основные события важнейшего переломного для казахского народа периода истории. Значимость этого периода была подчеркнута в постановлении Кабинета Министров

Республики Казахстан «О 350-летию Орбулакской битвы». В нем военные действия казахов названы «Национально-освободительной войной казахского народа против джунгарских агрессоров». В 1740 году на съезде (в Оренбурге) казахской феодальной верхушке хан Среднего жуза Абулмамбет и влиятельный султан Аблай и другие известные батыры присягнули на верность Российской империи, которые рассчитывали ослабить напор джунгарских завоевателей в казахской степи при поддержке России.

10 июня 1734 году императрица Анна Иоанновна подписала Грамоту о присоединении Старшего жуза к России. Однако этот процесс был передвинут из-за дальности территории Старшего жуза и смерти хана Жолбарыса в 1740 году. Присоединение Казахстана, начавшееся в 30-х гг. XVIII века, завершилось лишь в конце середины XIX в. и являлось сложным и противоречивым процессом.

Административно-политическими реформами царизм ликвидировал традиционную систему управления, открыл широкие возможности для заселения казахского края русскими переселенцами, вытесняя кочевников на малопригодные земли. Получив бесконтрольную власть над большей частью населения, Россия расширила колонизаторскую политику почти во всех сферах. Вместе с тем присоединением Казахстана к России создавались условия для хозяйственного взаимобмена и взаимодействия между кочевниками и пришлым населением, закладывалась почва для распространения грамотности, оживления торговли, включения казахского аула в орбиту капиталистических производственных отношений со всеми вытекающими отсюда последствиями.

550-летняя история несет в себе опыт, закаливший дух вольного народа. Именно героизм народа, его самоотверженное мужество, готовность к самопожертвованию позволили не только выстоять, но и внести решающий вклад в разгром иноземных завоевателей. Пережив множество противоборств, взлетов и падений, поднялось молодое государство с 24-летней историей независимости.

На сегодняшний день, Казахстан является символом стабильности, мира, спокойствия, толерантности и процветания. Наша страна, во главе с нашим президентом Нурсултаном Назарбаевым, всегда ведет достойную политику, сохраняя нейтралитет во всех международных конфликтах, и позиционирует себя как щедрое, гостеприимное государство. Казахстан – это страна возможностей, стремительно развивающаяся во всех сферах деятельности. Успев преодолеть множество трудностей за столь короткий путь становления, Казахстан продолжает добиваться новых успехов на мировом уровне.

ЛИТЕРАТУРА

1. Асылбеков М.Х., Алдажуманов К.С. История Казахстана с древнейших времён до наших дней в пяти томах, 3 том, «Атамура», Алматы, 2000
2. Абдижапар Абдакимов История Казахстана с древнейших времён до наших дней, Абдижапар Абдакимов, «Казахстан», Алматы, 2003
3. Гаввердовский Я. Обзор киргиз-кайсацкой степи, ч. II ; Семенюк Г.И. Проблемы истории кочевых племён и народов периода феодализма (на материалах Казахстана). Калинин, 1974
4. Канн Г.В. История Казахстана, «Арканим», Алматы, 2002
5. [http:// www.kazakh.ru/news/id/1435/](http://www.kazakh.ru/news/id/1435/)

Resume. This article describes the process of the formation of the Kazakh nationality, its development, life, traditions and customs. The report was composed with historical information about the nomadic Kazakh tribes of 15-18 centuries: the struggle for strategic meadows and pastures, opposition Jungar invasion and heroic feats of Kazakh warriors. The relevance of the chosen theme is the necessity of knowledge of the history of the country and its citizens. The work is aimed for promoting patriotism and cultural literacy of the younger generation.

Резюме. Осы тармақта қазақ халқының қалыптасуы, өркендеу үдерісі, салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы суреттелген. Бұл жұмыста 15-18 ғ. Көшпенді қазақ тайпаларының стратегиялық маңызы бар шалғындармен жайылымдарға күресі, жоңғар шапқыншыларына қарсы күресі, қазақ батырларының ерлігі туралы тарихи мәліметтер қолданылған. Тандалған тақырыптың маңыздылығы – өз халқының, өз

мемлекетінің тарихын танып білуі. Бұл жұмыс жас ұрпақтың мәдени сауаттылығын, отаншылдығын тәрбиелеуге бағытталған.

Р.К. Турысжанова

доктор философских наук, профессор

Новый экономический университет им. Т. Рыскулова

ТРАДИЦИОНАЛИЗМ СТЕПНОГО ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ЗНАНИЯ

Истоки отечественного образовательного знания таятся в глубинных пластах исторической памяти народа – в номадизме. Уже древние формы воспитания выполняли функции социализации каждого члена общества, которые выражались в подготовке новых подрастающих поколений к производственно-трудовой деятельности, обеспечивавшей существование человека в сообществе.

На формирование и развитие Степного образовательного знания, народного образования и казахской этнопедагогики определяющее влияние оказали образ жизни и хозяйственно-производственной деятельности, родоплеменные отношения (как общественные условия жизни), историко-культурное, героико-патриотическое наследие, обычаи и духовно-нравственные традиции народа, музыкально-художественное и фольклорно-эпическое наследие. Казахы отличают уникальность способа бытия, отличающегося как от западного, так и от восточного типов.

Понять и принять эту уникальность с позиций европоцентризма с его формационным и классовым подходом никак нельзя. Как писал П.Е. Маковецкий, в исследованиях степи допускается именно та ошибка, что при оценке явлений экономической и общественной жизни киргизов часто принимаются за критерий понятия, выработанные европейской наукой. При таком отношении весьма естественно должны получаться неверные выводы [1]. Эту же мысль проводит профессор Б.Г. Нуржанов: «Кочевой образ жизни формирует совершенно иные понятия и ценности, иные традиции и обычаи, чем оседлый. В кочевой ментальности все течет, все изменяется. Философские понятия бытия, субстанции, сущности... – оседлые понятия – мало что значат для кочевой ментальности» [2, с. 20].

Уникальность, своеобразие заключались в том, что единая культура Казахстана формировалась в условиях взаимовлияния, взаимопроникновения трех типов культуры: оседлой, полuosедлой и кочевой, с преобладанием третьего типа.

Территория Казахстана с самых ранних эпох человечества и до XX века служила эпицентром евразийского номадизма. Казахстан до начала XX века в основном представлял собой традиционное кочевое общество, развивавшееся естественным историческим путем и сохранившее сложившуюся целостность и органическое единство. Кочевой образ жизни наложил отпечаток и определил уникальность культуры народа, его менталитета, обычаев и традиций. Духовный мир казахов веками вбирал в

себя многие культурные влияния, переплавляя и ассимилируя их в своих исконных степных традициях. Эти традиции были столь прочны, что ни политические катастрофы и войны, ни культурная экспансия великих соседей (Китай, Россия), ни арабское и монгольское влияние, ни исламизация не смогли изменить их коренным образом.

Причина этой жизнеспособности и жизнестойкости кроется, видимо, в том, что способ хозяйствования и тип цивилизации оставались практически неизменными на протяжении многих веков. Изучая историю, невольно приходишь к мысли, как поразительно сильно было желание наших предков сохранить свои традиции, обычаи, верования, ценностные представления. Номады ревностно оберегали свою самобытность: не впустили в свой менталитет влияние обычаев китайцев или монголов. Напротив, «победы монголов заставляли кочевников еще больше дорожить своими преданиями, своим языком» [3, с. 93]. Жизненные

условия, порождавшие необходимость постоянного перемещения с одного места на другое, выработали у кочевников неприхотливость, непритязательность, веру в судьбу, решимость перед лицом опасности.

Специфика, особенности степного образовательного знания казахов обнаруживают себя в самобытности национальной культуры, в ценностных предпочтениях народа, которые органически вплетены в ткань повседневной жизни и практики. Опыт народа по воспитанию подрастающего поколения, ценностные императивы казахского этноса отражают такие добродетели как гостеприимство, уважение к старшим и женщинам, забота о младших, терпимость, великодушие, коммуникативность и т.д. – то ядро, которое заложено в генетической памяти казахов и передается от поколения к поколению.

Для кочевника характерным является активное, деятельное взаимодействие с природой при сохранении бережного, заботливого к ней отношения. Отсюда – «формирование особого типа личности, не знающего разлада между разумом и сердцем (разумное сердце и совестливый разум). Народная педагогика казахов актуализирует этот принцип целостности, единства души и тела, физического и психического: не отречение от земных забот (кочевник должен обеспечить свое пропитание и он же не может отрешенно «медитировать»), а активная хозяйственная деятельность, пронизанная смысло-жизненными установками и ориентациями. Поэтому народная педагогика ставит задачу целостного формирования человека, в единстве телесности и духовности» [4, с.150-151]. Кочевые казахи-скотоводы, вся жизнь которых была связана с природой и животным миром, вели естественный образ жизни, воспитание детей носило природосообразный характер. Воспитание и бытовое обучение в этих условиях неразрывно связаны с участием детей и подростков в жизни и трудовой деятельности взрослых. При этом взрослые (воспитатели) должны были обеспечивать детям умственное и физическое развитие, совершенствование познавательных способностей, привитие определенных умений и навыков.

Устное народное творчество, отражая коллективно-народное образовательное знание, являлось средством коммуникации поколений, оно несло на себе нагрузку своеобразного института духовности и нравственности, являлось средством народного воспитания. Оперирование эмоционально насыщенными образами, аллегориями, символами, а не логическими понятиями и категориями, опора на интуицию, а не на развернутое, логически выстроенное доказательство, отсутствие прагматики, интуитивное схватывание конкретной реальности – особенность казахского философского отношения к миру.

Устное народное творчество можно назвать энциклопедией народной жизни, произведения его имели огромное влияние на формирование детей и молодежи. В условиях почти полной неграмотности эти произведения играли весьма важную роль в формировании личности от самых малых лет до глубокой старости. Посредством казахской народной поэзии из поколения в поколение кристаллизовались, закреплялись традиционные ценности общества, передавалось Степное образовательное знание.

В произведениях устного народного творчества просматриваются народные представления о личности совершенного человека. Оно пронизано идеями веры в торжество Добра над Злом во всех проявлениях, при этом Добро аккумулирует в себе лучшие человеческие качества: честность, доброту, высокую нравственность, патриотизм. Зло воплощает в себе все пороки, худшие людские качества: ложь, лицемерие, жестокость, жадность. Посредством произведений устного народного творчества у детей формировалось отношение к Родине, труду, друзьям, родителям, чужакам и родственникам. Эти представления закреплялись в сознании и поведении детей, становились привычными, превращались в качества личности и черты характера.

В условиях семьи детей приучали придерживаться определенных социально значимых правил: приветствовать взрослых при встрече, не шуметь и не вступать в разговор взрослых, защищать младших, больных и слабых и т.д. Народ сам выработал целый свод правил и требований, регулирующих отношения со сверстниками, с представителями противоположного пола, младшими, за столом, в общественных местах, то есть все стороны

жизни общества были охвачены определенными предписаниями. Народное воспитание заключалось в адаптации подрастающего поколения к этим правилам и предписаниям общественного бытия.

Культурное наследие каждого народа содержит ценные идеи и опыт воспитания, которые обогащают не только народную педагогику данного этноса, но и мировую педагогическую мысль. Будучи первопроходцем педагогической мысли, народная педагогика оказала влияние на

формирование законов и правил научной педагогики. Великие педагоги всех времен и народов в своем творчестве непременно опирались на опыт народного воспитания, широко использовали примеры из народной педагогики как выражения народной мудрости. Народная педагогика представляет собой совокупность эмпирического образовательного знания и опыта народа, сохранившихся в устном народном творчестве, обычаях, обрядах и традициях.

Цели воспитания в казахской народной педагогике, ее задачи и содержание формировались в соответствии с некоторыми особенностями социально-экономического, культурно-исторического развития и природно-климатическими условиями. У казахского народа сложились свои специфические требования к воспитанию подрастающего поколения. Веками вырабатывались определенные, морально-психологические нормы, критерии идеальной личности, суть которых выражена в известном изречении «Сегіз қырлы, бір сырлы» (буквально: «Человек с восемью гранями и одной душой»). Этнопедагог Г.В. Нездемковская, давая свои комментарии данного изречения, отмечает: «Настоящий джигит имеет восемь качеств и способен хранить тайну. Это такие качества: знание способов ведения скотоводства, гостеприимство, стойкость в беде, смелость в бою, знание генеалогии своего рода, уважение к старшим, поэтическое дарование, находчивость и остроумие, отличное владение техникой езды, глаза, чуткость уха» [5, с. 58]. Это авторское понимание народного изречения, однако, казахи его обычно используют в отношении разносторонних личностей, умельцев, много знающих и умеющих людей. Нелегкая жизнь в условиях кочевой степной жизни требовала от молодого человека хорошо развитого ума, физического здоровья и подготовки, выносливости, способности противостоять трудностям. Необходимы были умения приспосабливаться к резко меняющимся погодным условиям, ориентировки в степи. Джугты, военные нападения требовали, прежде всего, психологической закалки, душевной стойкости, самообладания. Древние кочевники должны были уметь все: пасти скот, воевать, охотиться, вести домашнее хозяйство.

Целью казахской народной педагогики всегда было всестороннее воспитание, полноценное развитие личности. Комплекс воспитания включал в себя умственное, трудовое, физическое, нравственное и эстетическое воспитание, которое дополнялось играми, верховой ездой, спортивными состязаниями.

Умственному развитию как основе формирования полноценной личности народ придавал первостепенное значение. Одной из основных задач народ считал усвоение подрастающим поколением разнообразных знаний об окружающей их природной и социальной среде и формирование на их основе взглядов и понятий об окружающем мире. «Знающий победит тысячу – сильный победит одного», – говорит народная мудрость, высоко оценивая знания в жизни человека. Эти знания формировали у детей понятия о постоянных связях, зависимостях и изменениях в природе, о вечном движении всего живого на земле, о законах жизни, о понимании себя как частицы мира. Важнейшей задачей умственного воспитания народ считал развитие интеллектуальных способностей детей и молодежи. Все народы стержневым качеством личности считали хорошо развитый ум, помогающий быстро ориентироваться в окружающей обстановке, реагировать на экстремальные ситуации. Народ верил: «Дороже ума богатства нет», «Ум – одежда, которая никогда не изнашивается, знания – родник, который никогда не исчерпаешь».

Сердцевиной народной педагогики, по праву, считается трудовое и физическое воспитание. Здесь главное – приобщение детей к посильному для них труду, формирование у них разнообразных трудовых умений, навыков и качеств: трудолюбия, настойчивости,

организованности, дисциплины. Далее, это - воспитание уважительного отношения к труду и людям труда. Уважение к человеку труда закладывалось с младенчества. Тот, кто трудится, - создает блага: дом, еду, одежду, благосостояние семьи – то, без чего жизнь немыслима. Поэтому в народном образовательном знании статус «труженика», «кормильца» возведен в культ. В произведениях устного народного творчества воспеваются вдохновенный труд умельцев. При этом хорошее здоровье рассматривается как залог нормальной счастливой жизни, как величайшее богатство: «Первое богатство – здоровье». Для этого развивались физические качества: ловкость, выносливость, сила, двигательные умения и навыки. Этой цели способствовали народные игры, детские в том числе, верховая езда.

Всегда считалось, что человек настолько личность, насколько в нем развита нравственность. Сочетание красоты духовной и физической – лейтмотив произведений устного народного творчества. Сам уклад жизни, труд и игра способствовали формированию таких моральных качеств как взаимопомощь, коллективизм, взаимовыручка, дружба, решительность, мужество. В свою очередь искусство и эстетическое воспитание играют важную роль в формировании духовно-нравственных качеств личности. Народное творчество, особенно поэмы, легенды, поэмы, эпос являются мощным средством духовного возвышения человека. Эстетическое воспитание всегда рассматривалось как важная составляющая гармонического развития личности.

Отметим, что по своему умственному, физическому, эстетическому и другим измерениям номады (народы, ведущие кочевническо-скотоводческий образ жизни) ни в чем не уступали оседлым (ремесленно-земледельческим) народам. Различия наблюдались в содержании, формах, средствах воспитания и обучения, а также в специфике полученных результатов. Утверждение европоцентристов о

«варварском» уровне развития народов кочевническо-скотоводческих цивилизаций – не более чем досужий вымысел.

Кроме устного народного творчества важнейшими средствами народного воспитания у казахов являются: музыкальный фольклор, декоративно-прикладное искусство, традиции и обычаи, ритуалы и церемонии, национальные игры, традиции народной педагогики.

Таким образом, степное образовательное знание представляет собой универсальное открытое знание. В его основе лежит народная мудрость: происходит стихийное оформление коллективно-народных представлений о человеке, семье, о воспитании подрастающего поколения. Оно занимает первичное по отношению к народной педагогике положение, определяя, наполняя ее содержанием, имманентно обретая национальную специфику. Это знание появляется как потребность и необходимость в передаче социального опыта, традиционных ценностей подрастающему поколению. Оно передавалось устно, в вербальной форме. Степное образовательное знание растворено в устном народном творчестве, в поэзии и фольклоре.

ЛИТЕРАТУРА

1. Сулейменов Р.Б., Бисенов Х.И. Социалистический путь культурного прогресса отсталых народов. – Алма-Ата: Наука, 1967.
2. Нуржанов Б.Г. Культурология. – Алма-Ата: Қайнар, 1994.
3. Назарбаев Н.А. В потоке истории. – Алматы: Атамұра, 1999.
4. Турысжанова Р.К. Проблема человека в философии образования. Монография. Караганда: ТОО «Medet Group», 2014.
5. Нездемковская Г.В. Этнопедагогика. – Алматы: КазГосЖенПи, 2000.

Түйіндеме. Далалық білім беру білімі білімнің әмбебаптық ашылуын білдіреді. Оның негізінде адам, отбасы, өсім келе жатқан ұрпақ туралы ұлттық түсініктер жатыр. Далалық білім беру білімі ұлттық педагогикаға алдып келді. Ол оның мазмұнын анықтайды, ұлттық өзгешелік береді. Бұл білім әлеуметтік тәжірибені, салт-дәстүрлік құндылықтарды өсіп келе жатқан ұрпаққа беру барысында қажеттілік ретінде пайда болады.

Summary. Education of steppe introduces universal and open knowledge, which has representation of folk about man, family, about upbringing of new generation in its foundation. Education of steppe is preceded to folk pedagogy. It reveals content and gives national identity. Such knowledge appears as needs of sending social experience and traditional values to new generation.

М.Т. Жұмаділ
КазННТУ имени К.И.Сампаева

XX ҒАСЫРДЫҢ 20-30-ШЫ Ж.Ж. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МӘДЕНИ АХУАЛ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазақстан Республикасының өткенін саралауда кеңестік кезеңдегі ақтаңдақтарды, бұрын жеткілікті дәрежеде зерттелмеген немесе назардан тыс қалып келген мәселелерге ден қою керектігі бүгінде айқын болып отыр. Бұл тұрғыда Кеңестік Қазақстандағы мәдени ахуалдың орны бөлек. Қазақтың әдеби тілі жаңадан қалыптасып, әдеби қауымдастықтар құрыла бастаған кезеңде, яғни XX ғасырдың 20-30-шы жылдарында бүкіл мәдени салалармен қатар әдебиетте де саяси идеология үстемдік құрып, қазақтың біртуар ақын-жазушыларының саяси қуғын-сүргін құрбандарына айналғаны баршаға аян. Осы кезеңде орын алған жағдайларды егжей-тегжейлі зерделеудің мәні де айқын.

1925 ж. 12-маусымда РКП(б) Қазақ аймақтық комитетінің хатшылығы Қазақ пролетарлық жазушылар қауымдастығын (КазАПП – ҚПЖҚ) құру туралы шешім қабылдады. Оның ішінен құрамына Сәкен Сейфуллин, Николай Феоктистов, Бейімбет Майлин, Абдрахман Байділдиндер кірген ұйымдастыру бюросы құрылды. Бұл бюроның міндеті «Қазақстанның пролетарлық жазушыларын ұйымдастырып, насихат жұмысын жүргізу және пролетарлық жазушылардың Бүкілқазақстандық конференциясын шақыру болды».

1925 ж. 18-маусымда РКП(б) ОК «Партияның көркем әдебиет саласындағы саясаты туралы» резолюциясын қабылдады. Бұл құжатта елдің мәдени төңкеріс кезеңіне кіргені айтылды. Әдебиетке қатысты мәдени революция «ең алдымен пролетарлық және фермерлік – жаңа әдебиеттің» дамуы ретінде түсінілді. Сонымен қатар әдебиеттегі таптық күрестің мәні аталып өтті: “бізде таптық күрес мүлдем тоқтамады, дәл солай ол күрес әдеби майданда да тоқтаған жоқ. Таптық қоғамда бейтарап өнер жоқ және болуы да мүмкін емес...” [5]. Бұл орайда осы күрестің орыс билігін жаулап алғанға дейінгі күреске ұқсамайтыны, қазіргі сәтте оның мәні әдебиетке диалектикалық материализмді енгізуде жатқаны атап көрсетілді.

Шынтуайтына келгенде, әдебиет идеологиялық қару болып жарияланды: «Коммунизм ұстанымдарын бір де бір минутқа беріп қоймай, пролетарлық идеологиядан бір мысқыл да шегінбей, әртүрлі әдеби шығармалардың объективті таптық мағынасын ашып, коммунистік сын әдебиеттегі контрреволюциялық көріністерге қарсы аянбай күресіп, ғасырлар тоғысындағы көріністерді т.б. ашып көрсетуге міндетті. Сонымен бірге ол пролетариатпен бірге жүруі мүмкін және жүретін әдеби топтарға қатысты аса зор өнегелілік, сақтық, төзімділік танытуы тиіс». Сонымен, өзін белгілі бір әдеби ағымға бейімділікпен байланыстармай, партия сол кезең әдебиетінің парадигмасын жасады – ол бұқаралық пролетарлық әдебиетті жасау болды.

Ұлттық әдебиет, шығармашылық және мәдени сабақтастық арнасында қазақтың әдеби ортасында да қызу пікірталас өрбіді. Сонымен қатар Абайдың шығармашылық мұрасын дамытуды жалғастырған қазақ әдебиеті де ұлтшыл деп жарияланды. Нәтижесінде большевиктер партиясының басты бағыты арнасында өткен қызу пікірталас барысында қазақтың әйгілі ақын-жазушылары М. Жұмабайұлы, Ж. Аймауытұлы, А. Байтұрсынұлы, М. Дулатұлы, К. Кемеңгеровтерге ұлтшыл деген айып тағылды. Қазақстанның ресми коммунистік баспасөзі Сәкен Сейфуллиннің шығармашылығын аса жоғары бағалады. Атап айтқанда, 1923 жылы оның «Асау тұлпар» атты өлеңдер жинағы шыққаннан кейін «Известия Киргизского областного комитета РКП (б)» басылымындағы мақалада ақын

шығармашылығына тұңғыш қорытынды жасалды. «Бұл жинақтың аса жоғары құндылығы, – делінген мақалада, – біз оның мазмұнын жылдан-жылға мұқият бақылап, оның авторының... қырғыз (қазақ – авт.) әдебиетінің дамуын пролетарлық идеологиямен жақындасу тұрғысынан жаңа бағытқа, жаңа жолға қандай қиындықпен қойғанын көріп отырғанымызда» [6].

1989 жылы «Простор» журналында жарияланған топтамада келтірілген фактілер Мағжан Жұмабаев шығармашылығын замандастарының жоғары бағалағанын дәлелдейді. Атап айтқанда, сол құжаттарға сүйенсек: «1923 жылы Түркістан мемлекеттік баспасы Мағжан Жұмабаевтың шығармаларын жариялауға талпыныс танытқан. Екінші басылымның Сұлтанбек Құджан-оғлы жазған алғысөзінде былай делінген: «Қырғыз (қазақ) әдебиетінде құрметті орынға лайықты деп есептеп, Мағжан Жұмабаевтың өлеңдерін басып шығардық. Автордың поэзиялық шығармаларымен оқырмандар таныс. Әдеби тіл жаңадан қалыптасып келе жатқан жерде жаңа әдебиетті жандандыру ісінде Мағжандай ақындардың еңбегі зор екені аян. Түркістанда әлі күнге дейін көшпелі малшы халықтың іскерлік хат алмасу мен баспасөз үшін лайықсыз деп танылған қырғыз (қазақ) тілі Мағжанның өлеңдерінде оралымды, бай, таза, жеңіл және әбден өңделген тіл ретінде көрініс табады. Сондықтан біз Мағжанның өлеңдерінде саяси мазмұннан гөрі әдеби жағына көбірек көңіл қойдық. Сондықтан оқырман марксистік көзқарасқа қайшылық кездесетін жерлеріне назар аудармауы тиіс. Ал басты назарын өлеңдердің әсемдігі мен көркемдігіне, образдылығына (бейнелілігіне) аударып, олардың тарихи мәніне үңілгені жөн...» [7].

Мемлекеттік Ғылыми Кеңестің Қырғыз Ғылыми Комиссиясының В. Брюсовқа жолданған хатында Мағжан Жұмабаев жайында былай деп жазылған: «Жұмабаев сөзсіз қырғыздың айқын әйгілі ақыны..., дарынын дамытуға қолайлы жағдай туғызса, болашақта ол атақты ақын болуы мүмкін. Қырғыз Ғылыми Комиссиясының Төрағасы сипаттағандай, ол «Біздің болашақ Пушкиніміз» [8].

20-шы жылдардағы ең қуатты әдеби ұйым 1925 жылдың қаңтар айында ВАПП аясында құрылған Орыс пролетарлық жазушылар қауымдастығы (ОПЖП – РАПП – русская ассоциация пролетарских писателей) болды. РАПП өмірінде белсенді қызмет еткендердің қатарында А. Фадеев, Ю. Либединский, В. Ставский және сыншылар Л. Авербах, И. Гроссман-Рощин, А. Селивановский, В. Ермилов, Ж. Лелевич болды.

1928 жылға дейінгі кезеңде РАПП сансыз көп әдеби топтардың бірі ғана болған, бірақ осы кезеңнің өзінде рапптықтар әдебиетті партия басқаруы тиіс деген пікірді жақтады. РАПП мүшелері өнердегі партия саясаты мәселесін «пролетарлық революция ісіне қызмет ету» тұрғысынан қарастырды. Олар «(партиялық орыс басылымдарының тиісті бағанының көмегімен) оқырманның мінез-құлқын коммунизмге бағыттап ұйымдастыра-тын жазушыларды басты назарға қоюды; ең жақын жолдастарды пайдала-нып, оларды Пролетарлық әдебиет қатарына тартуды; (цензура және негізінен сол партиялық орыс басылымдары, баспалары мен сыншылары көмегімен) реакциялық және жалған серіктес әдебиетпен аяусыз күрес жүргізуді» талап етті [9].

РАПП Пролеткульттің айқын социалистік және нигилистік үрдістерін жалғастырып, тіпті оларды күшейте түсті. Ол өзін тек пролетарлық жазушылар ұйымы ретінде ғана емес, партияның әдебиеттегі өкілі ретінде жариялап, өзіне қарсы шыққандарды партияға қарсы шыққан деп қарастырды. «Құс жолы» атты баспа органы бар Қазақ пролетарлық жазушылар қауымдастығы (ҚазАПП) да осы ұстанымда болды. Жоғарыда аталған альманах «буржуазиялық» және «ұлтшыл» әдеби қайраткерлерді сынға алудың негізгі құралына айналды. Мысалы, Мағжан Жұмабаев бастамасын көтерген қазақ жазушыларының «Алқа» атты әдеби қауымдастық ұлтшылдықтың белгісі, алашордалықтардың қайта бас көтеріп, кеңестік құрылысқа зиянын тигізгісі келетін қозғалыс ретінде танылды (өкінішке қарай, ол сол күйі ұйымдастырылған да, тіркелген де жоқ). Шығармашыл зиялы қауымға қарсы қуғын-сүргінді негіздеу үшін большевиктер "Алқа" қауымдастығын ҚазАПП-тың саяси қарсыласы деп жариялады. Ал шынтуайтында "Алқа" XX ғасырдың басындағы таза шығармашылық бірлестік болған, оның қызметі өз елінің жоғын жоқтап, халықтың мұнын мұндайтын, шығармашылығында ұлттың рухани мәдениетіне сүйенетін, ғасырлар тереңінен келе жатқан мемлекеттілік идеяларын сақтауға тырысқан

шынайы отансүйгіштерді біріктіруге бағытталған еді.

1927 ж. күзінде "Советская степь" газетінде "С.К." деген лақап атпен жазылған мақалада: «шығарманың саяси бағыты оның авторының белгілі бір ағымға жататындығымен анықталады. Алдын-ала есептеу бойынша ұлтшыл авторлар 14 атау басып шығарған... Ұлтшылдардың авторларының саны айтардықтай көп (Байтұрсынов, Әуезов, Дулатов, Кемеңгеров, Омаров, Абай, Жұмабаев) ... Ұлтшылдар қазақтың даласы мен халқын таптық мәніне назар аудармай әсірелеп мақтайды, ал шын мәнінде олар өз қаламын кеңес өкіметіне қарсы бағыттап отыр», – делінген [10].

Сәкен Сейфуллин өзінің "Қазақтың көркем әдебиеті туралы" атты мақаласында социалистік, пролетарлық әдебиет ұстанымын жақтайды. Атап айтқанда, ол: «Қазір қазақ әдебиетінде екі бағыт айқын анықталды. Бірі – байлардың, ұлтшылдардың бағыты, екіншісі – пролетарлық бағыт. Жазушылардың арасында тұрақсыздары бар. Олардың өз бет-бейнесі жоқ, олар бір жақтан бір жаққа құлай береді. Бірақ жылдан-жылға тұрақсыздар саны кеміп бара жатыр. Олар еңбекшілер табы жағына шығады... Өйткені қазақ әдебиетінің келешегі еңбекшілер табымен байланысты», – деп жазады. Сейфуллиннің пікірінше, «Әдеби пікірталасты жалпы кеңестік әдебиетке күйе жағу үшін пайдаланатындар да бар. Ұлтшылдардың мақсаты түсінікті, олардың дәлелдері басынан-ақ белгілі. Мысалы, Смағұл Сәдуақасовты алайық. Ол тіпті өтірік айтуға дейін барған. Смағұл былай дейді: «Бейімбет те, Сәкен де, әсіресе, Сәкен марксизм негіздерін жетік білмейтін жазушылар. Сәкен – ауылдың ескі әдет-ғұрпын сағынатын ақын. Мұны оның кітаптарының атауларының өзі дәлелдеп тұр: «Асау тұлпар», «Домбыра», «Қызыл қырандар», «Ескі ауылдың елестері»...» [11].

Пролетарлық емес жазушыларға қатты қысым көрсетілгені соншалықты, Мағжан Жұмабаев «өз қателерін мойындады». 1927 ж. 17 тамызда республикалық "Еңбекші қазақ" газетінде ол "Токсанның тобы" поэмасын жариялады. Поэмасында автор бұрын үйсіз-күйсіз жүргендерге туған жаңа күнді құшақ жая қарсы алып, өзінің енді азшылықпен – жүздің онымен емес, көпшілікпен, яғни жүздің токсанымен бірге болатынына сендіреді. Бұрын езгіге түскен көпшілік пен оларды аяққа таптаған (езгіге жыққан) азшылық арасына жік салмай, олардың барлығы, яғни бүкіл жүздің сөзін сөйлегенін, ал енді өзін токсанның сабына қосылған деп санайтынын жазған.

Алайда ақынның бұл жаңа ұстанымын республика басшылығы қабылдамады. 1927 ж. қазан айында VI-шы Бүкілқазақстандық аймақтық партия комитетінің конференциясында сөз сөйлеген Ф. И. Голощекин былай деген: "Зиялы қауым арасында «ғасырлар тоғысындағыларды» еске түсіретін қозғалыс бар. Сіздер Жұмабаевтың «Токсан» туралы әйгілі өлеңін білетін боларсыздар. Ол өзінің тоқсан жағында екенін жазады, ал көпшілік оған шын мәнінде солай екен деп сеніп қалып, алданып қалды. Олар алдымен «жүз» деп жеңіліске ұшырап, енді тоқсанды айтып отыр. Бізге жақсы іспен келгендерді арқасынан қағамыз, алайда өзгелердің тоқсанды қолдау қажеттігін көрсету үшін, біз оларды арқасынан қағып қана қоймай, арқасын ұрып жібереміз» [12].

Осы сөздерден сол кездегі шексіз заңсыздық көрініс тауып тұр. Республиканың бірінші басшысының бұл сөздері пролетарлық бағыттағы ақын-жазушылардың М. Жұмабаевты қатаң сынға алуына тағы бір түрткі болды. «Өмір мектебінің» үшінші кітабында («Есею жылдары») Сәбит Мұқанов былай деп жазады: "Әдебиетте бай-ұлтшылдық бағытпен аянбай күрес жүрді, бұл күресті ҚазАПП басқарды. 1927-1928 жылдары қазақ әдебиетінде байшылдық ұлтшылдық көріністерімен күрес өзге кездегіден қатаң болды десем, артық айтқандық болмайды. Сол жылдары газет-журналдардың беттеріне шыққан көптеген мақалалардың тізімі, жазушылардың жиындарындағы қызу пікірталастар бұған дәлел. Әрине, бәрі оңай болды деп ойламау керек: бір жағында біз, пролетарлық жазушылар, екінші жағында – байшыл ұлтшылдар. Мұның бәрі қиын, күрделі болды, және де біздің қарсыластарымыз көбінесе тура шабуыл жасамай, бүркемеленіп әрекет жасап жүрді. Әрине, күні жақындап қалғанын сезген Мағжан Жұмабаев өзін аман алып қалу үшін: «Өз ісімді жасадым, сендердің кезеңің келді. Мен бұрынғы ондықтан алыспын» [13], – деген сөзді жазуы да мүмкін болды.

Осыдан сол кезеңде Сәбит Мұқановтың өзге де көптеген пролетарлық жазушылар

сияқты Мағжанның шын ықыласына, ақынның кеңес өкіметіне шын көңілмен бұрылғанына, өз шығармашылығының жаңа бетін ашқанына сенбегенін көруге болады. Алайда тағдыр оның осы жаңа беттен бастап жазуына мүмкіндік бермеді.

БКП(б) ОК және БКП(б) Қазақ аймақтық комитетінің органы болған «Партия үшін» 1928 ж. бесінші санында белгілі әдеби сыншы, қоғам қайраткері С. Тоғжановтың (1900-1938 жж.) «Қазақ әдебиеті мен сынындағы ұлтшылдыққа, тоғышарлыққа және коммунистік менмендікке қарсы» деген мақаласы шықты. Сол жылы бұл мақала "Советская степь" – «Кеңестік дала» газетінде де жарияланды. «Жуырда ғана – 3–4 жыл бұрын, – деп жазды Тоғжанов мырза, – біздің ұлтшылдарымыз өздерінің көлемді сын мақалаларында қазақ көркем әдебиетінің «жалпы ұлтшылдығын», онда таптық идеологияның жоқтығын; ... өнердің, атап айтқанда, әдебиеттің саясатқа бағынбайтынын және саяси... мүдделердің оған жат болып табылатынын дәлелдеген болатын. Қазақ ұлтшылдарының жас идеологтары Әуезов, Ысқақов, Аймауытов және К0 біздің партиялық-кеңестік баспасөзде де, атап айтқанда, "Ақ жол" газетінде де, "Шолпан", "Сана" журналдарында т.с.с. осылай жазған. ...ұлтшылдардың "теориясы" қазақ коммунистері тарапынан ешқандай қарсылық пен жоққа шығарушылық танытылмады. Қазақ коммунистері, олардың пікіріне қосылмаса да, ол идеологияны әшкерелеуді керек, қажет деп санамаған» [14]. Ол 1925 ж. дейінгі қазақтың ұлтшылдық идеологиясының «басымдығын» жайсыз болғанымен, тарихта орын алған факті ретінде атап көрсетті.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Акназаров Х.З. Формирование советской интеллигенции (на материалах Казахской ССР. 1917-1940 гг.): дис. ... канд. истор. наук: 07.00.02. - Алма-Ата, 1964. - 353 с.
2. Ақтамбеков К. Пути становления и развития казахской педагогической печати (1870-1941 гг.): дис. ... канд. пед. наук. - Алма-Ата, 1967.-305с.
3. Аманжолова Д. Казахский автономизм и Россия. История движения Алаш. - М.: Россия молодая, 1994. - 216 с.
4. Асылбеков М. Х. Индустриализация Казахстана и ее социально-экономические последствия // Мысль. - 1993. - № 4. - С. 85-90.
5. Атабаев К., Қазақ. баспасөзі Қазақстан тарихының дерек кезі (1870-1918жж.). - Алматы: Қазақ университеті, 2000. - 148 б.
6. Атабаев К. Мерзімді басылым' - XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басындағы Қазақстан тарихының дерек ретінде. - Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. -33 б.
7. Ахмедов ж. Алаш "Алаш болғанда. - Алматы: Б.и., 1996. - 224 с.
8. Балгозина Р.О. Исторический опыт государственного руководства культурным строительством в Казахстане. 1917-1937 гг.: дис. ... канд. истор. наук. - Алма-Ата, 1983. - 206 с.
9. Бержанов К.Б. Из истории культурно-просветительной и общественной деятельности учительства Казахстана (1917-1941 гг.): дис. ... канд. истор. наук. - Алма-Ата, 1951. - 419 с.
10. Бисенов Х.И. Культурное строительство в Казахстане в восстановительный период (1921-1925). -Алма-Ата: Наука, 1965. - 238 с.

Резюме. В данной статье рассматриваются отдельные вопросы ситуации, сложившейся в казахской литературе в 20-30-е годы XX века, когда вся культура, в том числе и литературное творчество, была поставлена в подчинение советской тоталитарной идеологии. В результате проявления национальной самобытности казахских писателей и поэтов были оценены как мелкобуржуазные и националистические.

This article discusses some issues of the situation in the Kazakh literature in the 20-30s of the twentieth century, when the whole culture, including literary works, was put under the authority of the Soviet totalitarian ideology. As a result, manifestations of national identity Kazakh writers and poets were assessed as petty-bourgeois and nationalist.

Г.Ж. Кенебаев,
профессор Каз НТУ им. К.И. Сатпаева

СТАНОВЛЕНИЕ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

В эпоху глобализации категория "гражданское общество"-одна из ключевых в современном обществознании. Особую актуальность приобрела в последние десятилетия в связи с дальнейшим возрастанием роли либеральной демократии, распространением демократических ценностей, принципов и институтов на новые страны и регионы. В последнее время проблемы гражданского общества, относящиеся к взаимосвязи личности, социальных групп, общественных формирований и государства находятся в центре внимания ученых обществоведов. И это понятно, поскольку формирование гражданского общества связано с развитием демократии, рыночной экономики и становлением правового государства. Представления о гражданском обществе прошли длительную эволюцию. Генезис этой идеи уходит в далекое прошлое - к "Государству" Платона, "Политике" Аристотеля, другим древнегреческим учениям. Они получили продолжение в эпоху Возрождения, в трудах Г. Гроция, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш. Монтессье, Ж.Ж. Руссо, И. Канта, но сам термин "гражданское общество" стал устойчиво употребляться лишь в XVIII веке. До этого научная мысль им практически не пользовалась, так как государство и общество рассматривались как единое целое. При этом И. Кант отмечал, что, «Величайшая проблема для человеческого рода, разрешить которую его вынуждает природа- достижение всеобщего правового гражданского общества». [1] Ж.Ж. Руссо- выдающийся французский философ и политический мыслитель, внес значительный вклад в разработку теории гражданского общества. Он понимал гражданское общество как общество, преобразованное в государство с помощью общественного договора. Следует подчеркнуть, что Руссо, Локк, Кант, много сделавшие для развития идеи личной свободы и гражданского общества, использовали понятия "гражданского общества" и "государство" как синонимы. Тем не менее переход от Средневековья к Новому времени ознаменовался вызреванием гражданского общества и, соответственно, выявлением различий между ним и сугубо государственными институтами.

Концепция индивидуализма, разрабатывавшаяся Гоббсом, Локком, Руссо, Монтескье ставила на повестку дня вопрос о свободе личности как члена, гражданина общества, независимого от государства. Эта традиция исходила из признания факта существования общества еще в естественном, до- государственном состоянии. В основе процесса кристаллизации независимого индивида по Локку лежит частная собственность. Она является гарантией его свободы и политической самостоятельности.

Другую традицию представляет подход немецкого философа Г. Гегеля (1770-1831), внесшего большой вклад в разработку теории гражданского общества. Гегель рассматривал гражданское общество как совокупность индивидов, удовлетворяющих с помощью труда свои повседневные потребности. Основой гражданского общества выступает частная собственность. Однако не гражданское общество являлось по Гегелю движущей силой прогресса, а государство. Примат государства по отношению к гражданскому обществу был связан с тем, что именно государство было воплощением Мировой саморазвивающейся Идеи, самого могучего проявления человеческой личности. Государство защищало человека от случайностей, обеспечивало справедливость и реализовывало всеобщность интересов. Гегель рассматривал гражданское общество и государство как самостоятельные институты. Гражданское общество- необходимый, но подчиненный элемент государства, в котором представлена всеобщая воля граждан, в то время как гражданское общество-это сфера реализации частных интересов граждан. [2] К. Маркс отверг тезис Гегеля о первичности государства по отношению к гражданскому обществу.

Гражданское общество является первичным по отношению к государству, а отношения между гражданским обществом и государством проявляются как отношения между индивидуальной свободой и публичной властью, при этом государство входит в структуру и жизнь общества как важнейший элемент его политической организации, а в гражданское общество оно не входит. Представительство гражданского общества в государственных органах является неприкрытым противоречием между гражданским обществом и

государством, так как наделяя себя политическими функциями, гражданское общество по существу отрицает себя.

Сам термин "гражданское общество" употребляется как в широком, так и в узком смысле слова. В широком смысле гражданское общество включает всю непосредственно не охватываемую государством часть общества, то есть все то, до чего "не доходят руки" у государства. Оно возникает и изменяется в ходе исторического развития как автономная, непосредственно не зависящая от государства сфера.

Гражданское общество в узком, собственном значении неразрывно связано с правовым государством, они не существуют друг без друга. Гражданское общество представляет собой многообразие неопосредованных государством взаимоотношений свободных и равноправных индивидов в условиях рынка и демократической правовой государственности. Это сфера свободной игры частных интересов и индивидуализма. Гражданское общество-продукт буржуазной эпохи и формируется преимущественно снизу, спонтанно как результат раскрепощения индивидов, их превращения из поданных государства в свободных граждан-собственников, обладающих чувством личного достоинства и готовых взять на себя хозяйственную и политическую ответственность.

Итак, ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО - это социальный демократический организм, представляющий собой совокупность неполитических отношений (экономических, национальных, духовно-нравственных, культурных и т.д.), огражденных законодательством от регламентации их функционирования и развития со стороны государственной власти, сфера самопроявления интересов свободных индивидов и их ассоциаций, основанная на признанных предметных, узаконенных демократических принципах, определяющих взаимоотношение государства и общества, экономики и политики, личных и общественных интересов, прав и обязанностей граждан.

Гражданское общество имеет сложную структуру, включает в себя хозяйственные, экономические, семейно - родственные, этнические, религиозные и правовые отношения, мораль, а также не опосредованные государством политические отношения между индивидами как первичными субъектами власти, партиями, группами интересов и т.д.

Взаимоотношения государства и гражданского общества зависят от зрелости последнего: если гражданское общество расплывчато и примитивно, то государство является его "внешней формой". Государство может уничтожить гражданское общество и выступить единственным инструментом власти. И лишь при условии существования зрелого гражданского общества как на Западе, его отношение с государством имеет сбалансированный характер. В западной политической науке при всех вариациях доминирует две интерпретации гражданского общества. Первая рассматривает его как социальную универсалию, обозначающую "пространство межличностных отношений, противостоящих государству" в любой его форме. Во второй интерпретации гражданское общество предстает как феномен западной культуры, как конкретно - историческая форма существования западной цивилизации. Ее уникальность состоит в балансе трех сил: отдельных институтов власти, гражданского общества и автономной личности.

В современных условиях, существенно отличающихся от эпохи свободной конкуренции и раннелиберального государства, не вмешивающегося в экономику и социальные отношения, провести четкую грань между гражданским обществом и государством достаточно сложно. Однако, невзирая на это, разделение социальной системы на гражданское общество и государство не утратило актуальности.

Гражданское общество обеспечивает воспроизводство социальной жизни. Коль скоро основополагающая его доминанта - отдельно взятая личность, то несущими его конструкциями являются все те институты, организации, группы и т.д., которые призваны содействовать всесторонней реализации личности, ее потенций, интересов, целей, устремлений и т.д. Эти институты и ассоциации служат для отдельного индивида в качестве источников власти, влияния и авторитета.

Основная роль в общественном организме остается за семьей. Важную роль играют родственные связи, соседские общины, профессиональные организации, творческие союзы, трудовые коллективы, сословия, социальные слои. Другой основополагающей единицей социального действия в гражданском обществе является группа. Группа, действующая на основе разделяемых всеми ее членами интересов, целей, ценностей является важным субъектом гражданского общества.

Для развития гражданского общества в Казахстане необходима дальнейшая демократизация политической системы, которая характеризовалась бы активным участием граждан в политической жизни, развитием прямой и представительной демократии, расширением прав и свобод граждан. Такая система заинтересована в деятельности политических партий, общественных организации, выражающих различные мнения, с учетом которых власть и осуществляет свою политику. «Свободолюбие казахов проявилась в незакабаленности деспотическими устоями, в сравнительной свободе и равенстве женщин, - пишет академик Нысанбаев А.,- в уважительном отношении к личности и отсутствии раболепного поклонения власти. Свободолюбивый образ жизни кочевников оказал сильное влияние на институционализацию структуры политической системы традиционного казахского общества. [3]

Одной из особенностей современной политической системы в Казахстане является то, что, несмотря на формирование и рост различных институтов гражданского общества, их совокупность до сих пор еще не стала действенной системой, стабилизирующей общество и способствующей его консолидации вокруг общих для него целей и задач.

Становление гражданского общества в Казахстане пока идет по пути количественного роста, а не качественного. Поэтому проблемы становления гражданского общества в Казахстане связаны с решением следующих задач:

- Созданием сильной экономической основы гражданского общества, которая базировалась бы, на эффективной, социально ориентированной рыночной экономике.

- Достижением экономической свободы и самостоятельности граждан. Формированием «среднего класса», который бы состоял из инициативных, квалифицированных и предприимчивых работников с достаточно высоким уровнем доходов.

- Радикальным демократическим преобразованием политической системы, которое связано с повышением роли партий и общественных организации, средств массовой информации, развитием политического и идеологического многообразия.

- Повышением роли граждан в общественно-политической жизни общества и деятельности различных общественных формирований, развитием общего уровня политической культуры.

Становление гражданского общества в Казахстане началось после обретения им государственной независимости в процессе радикального реформирования, социально – политической системы. Сегодня в Казахстане

созданы необходимые институциональные основы для развития гражданского общества, в результате чего на правовой основе действуют многочисленные добровольные ассоциации и союзы.

Одним из важных институтов гражданского общества является институт неправительственных организаций (НПО). На сегодня он имеет наиболее масштабный характер и составляет базовую основу складывающегося в Казахстане гражданского общества: институт территориальных органов самоуправления, действующий в некоторых районах города Алматы; институт «Совета аксакалов», функционирующий в ряде регионов страны, преимущественно с сельской местности.[4]

ЛИТЕРАТУРА

1. Кант И. Идеал всеобщей истории во всемирно-гражданском плане. // Соч. в 6 тт.-М., 1966. Т.2-С.12.
2. Гегель Г. Энциклопедия философских наук. Том 3. Философия духа.-М., 1977. С.342-365.
3. Становление гражданского общества в странах Центральной Азии. Алматы, 1999 .С.8.

4. Нысанбаев А. О формах взаимодействия институтов гражданского общества с государственными органами в РК. // САЯСАТ-POLICY №7. 2002.С. 63-65

Резюме. Мақалада азаматтық қоғамның түсінігі, мәні, белгілері, даму кезендері қаралады. Қазақстанда азаматтық қоғамның құрылуының мәселелері сөз болады.

In the article the concepts, essence and principles of a civil society are examined. Problems of formation of a civil society in Kazakhstan are formulated also.

Н.М. Зыкова, к. псих. н.,
А.Б. Оракбаева, магистрант 1 курса
Казахский национальный исследовательский технический университет
имени К.И. Сатпаева, Казахстан, г. Алматы

АССАМБЛЕЯ НАРОДОВ КАЗАХСТАНА – ОПЛОТ МИРА, СОГЛАСИЯ И СОЗИДАНИЯ

Аннотация. Ассамблея народов Казахстана - это результат уникального политического новаторства Казахстана. Целью Ассамблеи является обеспечение межэтнического согласия. Ассамблея демонстрирует всему миру успешность политики, проводимой Казахстаном в области межэтнических отношений. Межэтническое согласие – важный фактор сохранения общественной и политической стабильности нашего государства. Ассамблея народов Казахстана остается надежным оплотом мира и диалоговой площадкой, где люди разных национальностей наделены равными правами и обязанностями. Сила любой страны - в единстве ее народа.

Ключевые слова: ассамблея, согласие, межэтническое, толерантность, конституция, единство, стабильность, независимость, дружба

Мы все разные, и к этому нужно относиться с уважением.

В.В. Путин

В течение многих лет Ассамблея народов Казахстана остается надежным оплотом мира и диалоговой площадкой, где люди разных национальностей наделены равными правами и обязанностями [1].

<http://im3.asset.yvimg.kz/userimages/tildaryn/MkqS3Y84AjiDCGhWK4rZ2cK9Y2Km37.png>

Рисунок 1. Логотип Ассамблеи народов Казахстана

Во всем мире наша страна известна как миролюбивое, стабильное и динамично развивающееся государство, характерное своей беспристрастностью и сбалансированным подходом в многосторонней дипломатии.

Идея создания Ассамблеи народа Казахстана была впервые озвучена Нурсултаном Назарбаевым в 1992 году, на Форуме народов Казахстана. 1 марта 1995 года вышел указ об образовании Ассамблеи народа Казахстана, определивший ее статус как консультативно-совещательный орган при Президенте РК. В последующем ассамблея трансформировалась в конституционный орган, имеющий прочную правовую основу и общественно-политический статус [2].

Деятельность Ассамблеи направлена на решение следующих задач:

- содействие сохранению в республике межнационального и межконфессионального согласия, стабильности в обществе;
- выработка предложений по проведению государственной политики, способствующей развитию дружественных отношений между представителями национальностей, проживающими на территории Казахстана, содействие их духовно-культурному возрождению и развитию на основе соблюдения принципа равноправия;
- обеспечение учета многообразных национальных интересов в проводимой государством национальной политике;

- поиск компромиссов для разрешения возникающих в обществе социальных противоречий [3].

Кроме того, Ассамблея оказывает содействие государственным органам в противодействии проявлениям экстремизма и радикализма в обществе, формировании политико-правовой культуры граждан, опирающейся на демократические нормы.

Целью Ассамблеи является обеспечение межэтнического согласия в республике в процессе формирования казахстанской гражданской идентичности и конкурентоспособной нации на основе казахстанского патриотизма, гражданской и духовно-культурной общности народа Казахстана при консолидирующей роли казахского народа [2].

Ассамблея обеспечивает интеграцию усилий этнокультурных объединений, помогает возрождению, сохранению и развитию национальных культур, языков и традиций народа Казахстана.

Этот уникальный институт, объединяющий более 100 этносов нашей страны, сыграл огромную роль в сохранении стабильности и поступательном развитии республики. Ассамблея демонстрирует всему миру успешность политики, проводимой Казахстаном в области межэтнических отношений.

Базовыми принципами государственной национальной политики являются равные права для представителей всех национальных и конфессиональных групп и создание благоприятных условий для

деятельности всех конфессий. Благодаря этому в Казахстане на протяжении более двадцати лет не произошло ни одного политического массового столкновения на этнической или религиозной почве.

Ассамблея народа Казахстана - это визитная карточка страны - страны, ставшей за короткий срок известной во всем мире, и в первую очередь благодаря опыту в сфере межэтнического и межконфессионального согласия.

В основу политики государства в межэтнической сфере положен принцип «Единство в многообразии».

«Наша новая столица – прекрасная Астана – и есть такой символ вечности. Здесь мы построили настоящую Пирамиду мира и согласия - уникальное здание для съездов лидеров мировых религий, где сейчас проходит сессия АНК. Все, кто приезжает в Казахстан восхищаются нашей Ассамблеей, видят, какое большое значение мы придаем дружбе народа. Этот дворец – Храм религий, Храм единства и согласия нашего народа. V съезд лидеров глобальных конфессий скоро пройдет именно здесь.

Сила любой страны - в единстве ее народа. Уверен, чем больше стран будет использовать наш опыт межэтнического согласия, тем безопаснее станет мир», - заявил Нурсултан Назарбаев [4].

В недавней истории Дворец Мира и Согласия посетил Генеральный секретарь ООН Пан Ги Мун, выразивший своё восхищение Пирамидой, как называют этот Дворец и тем, что здесь, как в гуманнейшей человеческой колыбели, рождаются самые миролюбивые инициативы, проводятся Съезды мировых религий. В новейшей истории казахстанская Ассамблея сумела решить глубоко непростую двудединую политическую задачу, а именно: на основе общественного согласия обеспечить политическую целостность и единство многонационального народа. Более того, «отобразить и интегрировать в себе всё этническое, культурное, языковое и конфессиональное многообразие в формате национального единства». А это позволило выработать внутренний иммунитет общества по отношению к политизации этнических вопросов, противостоянию экстремистских проявлений [5].

Межэтническое согласие – важный фактор сохранения общественной и политической стабильности нашего государства. Сегодня казахстанская модель АНК известна во всем мире, заслужила достойную и высокую оценку зарубежных экспертов, её по праву называют Организацией объединённых наций в миниатюре. 2015 год объявлен годом Ассамблеи народа Казахстана.

«Сознавая себя миролюбивым гражданским обществом, приверженным идеалам свободы, равенства и согласия, - гласит Конституция республики, - все казахстанцы независимо от национальной принадлежности вносят свой вклад в обустройство родного Отечества».

Интеграция народов Казахстана основана на принципах взаимопонимания и взаимоуважения при сохранении этнической уникальности, культуры и традиций. На исторической земле казахов накоплен богатейший опыт мирного сосуществования народов, цивилизаций, культур и различных вероисповеданий в одном государстве.

Казахстан - многонациональное государство. Поэтому, для народа Казахстана образование Ассамблеи народа Казахстана стало очень важным шагом развития государственности. Еще на заре независимости казахстанский народ взял на себя ответственность за мир и спокойствие внутри страны, чем сделал правильный выбор. В самые короткие исторические сроки этот шаг доказал свою эффективность - принес Казахстану политическую стабильность, экономический рост, улучшение качества жизни людей. Поэтому, с полной уверенностью можно сказать, что доверие, дружба и любовь между народами – главное завоевание за годы суверенитета.

Безусловно, время обладает исключительным даром убеждения. Прошедший срок убедил всех и в Казахстане, и за его пределами в том, что Ассамблея народа – это редкий в современном мире инструмент этнического согласия. Великий поэт и просветитель казахского народа Абай Кунанбаев говорил: «Вражда – не отставание истины, а зависть или просто неумение жить в согласии». В Казахстане сумели найти тот узел и создать безотказный механизм межнационального согласия, который не просто эффективно работает, а работает на демократическую перспективу. Пример тому, принятие Стратегии Ассамблеи народа Казахстана на среднесрочный период, в которой предлагается для поэтапной и последовательной демократизации, становления и развития гражданского общества вовлечь в этот процесс все слои казахстанского общества [6].

Ассамблея народа Казахстана - это результат уникального политического новаторства Казахстана. Как говорится, «великое - лучше видится на расстоянии». Сегодня успехи Казахстана признаются за рубежом. Благодаря внутренней устойчивости страна становится реальным лидером в постсоветском пространстве. Сегодня вопрос состоит не столько в том, как сохранить достигнутое, сколько в том, как прогрессировать дальше. Очевидно, что Казахстан и впредь добьется немалых достижений, ибо у него есть главное богатство – мир и согласие в доме.

ЛИТЕРАТУРА

1. <http://www.zakon.kz/4747977-kazakhstan-v-sisteme-on-novyjj-put-k.html>
2. <http://ds0004.stepnogorsk.akmoedu.kz/documents/view/7a9f9450b3bb2ad8bc78a200508feac7.html>
3. https://ru.wikipedia.org/wiki/Ассамблея_народа_Казахстана#.D0.A1.D1.81.D1.8B.D0.BB.D0.BA.D0.B8
4. Выступление Президента Казахстана Н.Назарбаева на XXII сессии Ассамблеи народа Казахстана (23 апреля 2015).
5. http://www.koreilbo.com/ru/1690-oplot_mira_i_soglasija.html
6. <http://eu.kurdistan-post.eu/russian/print:page,1,5039-kazahstan-formula-mira-i-progressa.html>

Annotation. The Assembly of People of Kazakhstan is a result of unique political innovation of Kazakhstan. The purpose of Assembly is the security of interethnic agreement. The Assembly shows to the whole world success of the policy of Kazakhstan in the field of the interethnic relations. Interethnic agreement is an important factor of safekeeping of public and political stability of our state. The Assembly of People of Kazakhstan continues to stay trusty support of peace and a dialogue platform, where people of different nationalities are allocated with the equal rights and duties. Force of any country is in unity of its people.

Keywords: assembly, agreement, interethnic, tolerance, constitution, unity, stability, independence, friendship

Н.М. Зыкова канд. псих. наук,
Оракбаева А.Б., магистрант 1 курса
*Казахский национальный исследовательский технический университет
имени К.И. Сатпаева, Казахстан, г. Алматы
Orakbaevdamir@mail.ru*

ОСОБЕННОСТИ КАЗАХСКОЙ МЕНТАЛЬНОСТИ И НАЦИОНАЛЬНАЯ САМОИДЕНТИФИКАЦИЯ

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы, связанные с особенностями менталитета разных наций. Отмечается, что менталитет нации по своему характеру не является однотипным. Менталитет формируется веками. Менталитетом казахской нации является ее открытость, дружелюбие, гостеприимство, незлопамятность. В «Словах назидания» - Абая Кунанбаева отражен его взгляд на черты характера казахов - это представление национального менталитета «изнутри». Показана значимость национальной идентичности.

Ключевые слова: менталитет, нация, национальная, идентификация, особенность, народ, толерантность, характер, этнос.

Ни один человек не бывает полностью похож на другого, даже близнецы, имея близкое сходство, не одинаковы абсолютно. Так и люди разных народов и наций, обладая некой внешней схожестью, в то же время отличаются друг от друга вкусами, характером, чувствами и мировосприятием. То, что люди разных наций имеют сходство, это закономерно, ибо они в целом из одного корня - человеческого рода. Вместе с тем осязаемые различия присутствуют не только в людях разных народов, но и у представителей одной нации. Если взять в целом народы, они также различаются. Каждый имеет свой собственный менталитет. Если народы не имели бы такого различия и своеобразия, то в мире насчитывались бы не тысячи народов, а один планетарный - народ мира.

Национальный менталитет каждого народа есть совокупность особых характерных черт, исходящих из интеллектуальной, умственной, психологической способностей наделенных историческими, геополитическими, климатическими, этнографическими, этническими и бытовыми условиями жизни людей данной общности.

Ментальные особенности разных этносов определяются их генетическими качествами. Так, менталитетом казахской нации является ее открытость, дружелюбие, гостеприимство, незлопамятность и т.д.

Из литературных, философских произведений, которые в той или иной мере раскрывают особенности национального менталитета казахов в первую очередь надо назвать «Слова назидания» - фундаментальное произведение казахского акына и просветителя Абая Кунанбаева. Его взгляд на черты характера казахов - это представление национального менталитета «изнутри»[1].

При этом автор не только описывает, но и суммирует особенные черты характера своего народа. В надежде улучшить жизнь своего народа, он поднимает и нелицеприятные темы, огорчаясь, например, враждебности казахов между собой, амбициозности, неуважении к соседним народам, то есть всего того, что он называет пороками, искренне желая их искоренения.

Менталитет нации по своему характеру не является однотипным - положительного или отрицательного содержания. Он включает в себя все - и позитивное, и негативное. Национальный менталитет не приобретается однажды и навсегда. Он формируется веками и обладает сравнительно устойчивым содержанием. Но он не лишен и способности укрепляться, обогащаться и трансформироваться [2].

Остановимся на некоторых особенностях казахского национального характера, составляющих его менталитет.

Казахская философская мысль всегда стремилась определить пути установления лояльных, неагрессивных, доброжелательных отношений между различными людьми, социальными слоями и государствами. На протяжении всей своей истории казахская философия, ориентированная на сохранение гармонии мира, выдвигала идеи толерантности и духовного согласия, которые в настоящее время приобрели глобальный характер.

В этом отношении особенно показательной и наглядной является давняя дружба казахов с другими народами. В настоящее время в Казахстане проживают более ста различных национальностей. Многие люди были эвакуированы сюда в тяжелые годы Великой Отечественной войны и остались здесь, обретя новую родину на гостеприимной казахской земле.

Принцип гостеприимства входит в моральный кодекс любого народа, но далеко не у всех он стоит на первом месте. В мусульманской системе моральных ценностей гостеприимство занимает одну из верхних строк, тогда как у европейских народов оно выражено весьма слабо. И потому любой европеец, побывавший в прошлые века в казахской степи, обращал на этот обычай особое внимание и выражал свое искреннее восхищение этой чертой национального характера, которая как нельзя лучше говорит о стремлении людей любить себе подобных.

Как и многим другим народам, казахам издавна было известно о вреде междоусобиц, ведущих к появлению неполноценных потомков. Поэтому во всех жузах строго соблюдался экзогамный запрет на браки до седьмого колена от общего предка по мужской линии[3].

Обязательное знание своего рода, племени, своих предков в семи поколениях - «жеті ата» является для каждого казаха формой и фактором осознания своей идентичности и этнической памяти, социальным механизмом трансляции и трансформации национальных традиций, закреплявших этническую самоидентификацию. «Жеті ата» буквально переводится как «семь дедов», то есть семь поколений. И в настоящее время неофициальной (можно сказать этническонародной) самоидентификацией казахов являются параметры того, из какого «ты» рода и племени, кто был твоими «жеті ата».

С детских лет у казахов формировалось уважение к старшим, что являлось естественным ответом на заботу родителей. Старший в семье или в роду - это непререкаемый авторитет[3].

В традициях казахского народа до сих пор сохранились ритуалы приветствий, которые характеризуются почитанием и уважительным отношением к старшим. По нормам казахского этикета младшие всегда должны первыми приветствовать старших, а обращение к ним даже в кругу одной семьи должно произноситься на "вы".

Уважительное и внимательное отношение к женщине также присуще казахскому народу. Представительницам слабого пола разрешалось не закрывать лицо (в отличие от других народов Востока), они могли наравне с мужчинами участвовать в айтысах, народных играх и праздниках. Юноши-джигиты всегда были готовы защитить честь женщины и отомстить обидчи-кам в случае ее оскорбления.

Еще одной отличительной чертой казахов является особенное отношение к подрастающему поколению. Живя в трудных и суровых условиях кочевья, они, тем не менее, всегда находили время и силы для заботы о детях. Родительская любовь проявлялась в заботе о детях и стремлении воспитать достойных продолжателей своего рода.

Острота сегодняшнего дня обусловлена и проблемой «вызова XXI в.» и глобализации, выживания народов, больших и малых, равных в своей самооценке, в наступившем третьем тысячелетии.

Рост национального самосознания народов планеты является естественной реакцией на угрозу стандартизации социальной жизни, выявляя стремление к самодостаточности и суверенности уникально неповторимых единиц человеческого сообщества. Люди по-прежнему ощущают себя не представителями некоего общего безликого мира или

абстрактного человечества, а носителями живой и конкретной национально-культурной общности.

«Современным людям свойственна множественная самоидентификация, - пишет Е.А.Нарочицкая, - по половому, возрастному, образовательному, профессиональному, религиозному, культурному, региональному и другим признакам. На главное место среди которых в последние два столетия вышел национальный»[4].

Особенно актуален этот вопрос для национальностей, в течение длительного времени лишенных естественного права на реализацию возможностей саморазвития и получивших его в ходе закономерных или неожиданных поворотов истории. Среди них и молодая, одаренная казахская нация, находящаяся в акматической фазе развития и страстно ищущая свой путь в мир, свою дорогу в цивилизованное сообщество народов, стремящаяся воплотить в жизнь заветную мечту многих поколений. 260 лет казахский народ находился в составе великой Российской империи, из них 75 при Советской власти, практически в состоянии непрерывной дискриминации как самостоятельный этнос, потеряв национальную самозначимость.

Лишь на исходе XX в. казахский народ обрёл, наконец, национальную независимость, возможность стать творцом собственной судьбы, воплотить выстраданную многими поколениями мечту в жизнь.

«Этничность - это единственная константа в мире социальных переменных. Все остальные роли могут изменяться. И политические, профессиональные, и гражданские, и, в последнее время, даже гендерные»[5].

Ценность национальной идентичности очень высока, удовлетворяя потребность в самобытности и независимости, одновременно обеспечивает нужду человека в принадлежности к коллективу и его защите.

Национальная идентичность выступает психологической основой социальной и политической коммуникативности и мобилизуемости как готовности объединиться во имя решения общих интересов. «Этническая групповая идентичность описывается социальными категориями и базируется на анализе этнических групп, к которым принадлежит этнофор и с которыми себя отождествляет»[6].

В Казахстане как многонациональном государстве национальная идея должна быть общегражданской, общегосударственной по своему существу идеей, включающей: равенство всех этносов как составных частей единого согражданства Казахстана, пропорциональное представительство во власти всех этносов, придание русскому языку наряду с казахским языком статуса государственного, присущность всем гражданам самоидентификации - казахстанцы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кунанбаев А. Книга слов /Абай. Записки забытого / Шакарим. пер. с каз. К.Серикбаевой, Р. Сейсенбаева. - Алма-Ата: Жазушы, 1992. - 270 с.
2. Калмырзаев А. Национальный менталитет и национальный дух // Мысль. - 2000. - № 8.
3. Узакова С. А. Влияние национального менталитета казахов на формирование (конструирование) семейных ценностей [Текст] / С. А. Узакова, М. Т. Шерғалиева // Молодой ученый. - 2014. - №15. - С. 369-371.
4. Развитие интеграционных процессов в Европе и России. — М.: 2000. - С. 170.
5. Симонян Р.Х. От национально-государственных объединений к региональным // Вопросы философии. - 2005. - № 3. - с. 20.
6. Платонов Ю.П. Этнический фактор. Геополитика и психология. - СПб.: Речь, 2002. - С. 321,322.

Түйіндеме. Түрлі халықтар мен ұлттар адамдар өз менталитет бар. Ұлт-тың менталитеті бір түрі емес. Менталитет ғасырлар бойы қалыптасады.

Қазақ халқының менталитеті – бұл оның ашықтығы, сыпайылығы, қо-нақжайлылығы, зиянсыздығы. «Қара сөздері» - қазақ ағартушысы Абай жұмысы. Оның көрінісі қазақтардың мінезі белгілерінің - «ішінен» ұлттық менталитет ұсыну.

Ұлттық бірегейлік мәні өте жоғары. Ұлттық бірегейлік – бұл әлеуметтік және саяси коммуникативтік психологиялық негізі. Қазақстанда ұлттық идея жалпы азаматтық, жалпыхалықтық болуы тиіс.

Түйін сөздер: менталитет, ұлт, ұлттық, сәйкестендіру, ерекшелік, ха-лық, төзімділік, мінезі, этнос

Annotation. People of the different public and the nations have own mentality. The mentality of the nation isn't same type. The mentality is formed for centuries.

Mentality of the Kazakh nation are its openness, friendliness, hospitality, forgiveness. "Kara soz" - work of the Kazakh educator of Abay Kunanbayev. His view of traits of character of Kazakhs is a representation of national mentality "from within".

The value of national identity is very high. National identity acts as a psycho-logical basis of social and political communicativeness. In Kazakhstan as the mul-tinational state the national idea has to be all-civil, nation-wide.

Keywords: mentality, nation, national, identification, feature, public, tolerance, character, ethnos

Ж.С. Бегимбаева

к.и.н., доцент кафедры Истории и регионоведения

Актюбинского регионального государственного университета им. К.Жубанова

ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИИ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ КАЗАХСТАНА КАК АКТУАЛЬНАЯ ПРОБЛЕМА ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ В 20-е ГОДЫ XX ВЕКА

Образование КАССР в 1920 году и дальнейшие изменения в республике привели к поиску наиболее эффективных форм организации научных исследований. Создание казахской автономии, установление территориальных границ республики, внимание к этническим, экономическим и культурным особенностям края, политические дискуссии о выборе столицы были актуальными проблемами в политической жизни Казахстана в 20-е годы XX века.

1-го декабря 1920 года состоялось торжественное открытие «Общества изучения Казахского края» в зале Городского совета города Оренбурга. А.П.Чулошников выступил с докладом «Вопрос о происхождении киргиз-казахской народности в исторической науке и народные казахские предания, как источники дальнейшего его освещения» [1, с.102]. Александр Петрович Чулошников, выпускник историко-филологического факультета Санкт-Петербургского университета, в 1919 году работал учителем в Оренбурге, преподавателем в Институте народного образования.

Выбор данной темы доклада А.П.Чулошникова был не случаен. Молодая Казахская республика переживала период становления государственности. В стране шел процесс осознания казахским народом своего места в истории. Вопрос исследования происхождения казахского народа, его исторических корней, национальной идентичности был весьма актуален в 20-е годы XX века.

В 1924 году А.П.Чулошников опубликовал обобщающий труд «Очерки по истории казак-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен», в котором освещались политическая и хозяйственная жизнь казахского народа до 30-х годов XVIII века [2]. Автор привел примеры, характеризующие хозяйственные занятия казахов не только как исключительно кочевников-скотоводов, но и знакомых с оседлой жизнью, земледелием. А.П.Чулошников показал обусловленность этих занятий природными, географическими факторами, многообразными на обширной территории Казахстана. В историографии проблемы изучения этногенеза казахского народа постепенно выкристаллизовалось несколько важнейших положений [3, с.57-70]. А.П.Чулошников придерживался мысли, что кочевой образ жизни и культурная обособленность казахов была прямо обусловлена типом их хозяйства. Таким образом, была сформулирована мысль о ведущей роли хозяйства и образа жизни в процессе этногенеза.

Проблемой происхождения казахского народа занимался член Общества изучения Казахстана Мухамеджан Тынышпаев (1879-1937) [4, Л.8]. Мухамеджан Тынышпаев выпускник Санкт-Петербургского института инженеров путей сообщения, первый инженер из казахов, депутат 2-й Государственной Думы, член мусульманской фракции, строитель Турксиба, автор многочисленных исторических работ [5, с.3]. Он обратил на себя внимание, как серьезный и знающий историк своим объективным анализом работы А.П.Чулошникова

[5, с.49-66]. Автор подробно остановился на положениях каждой главы книги. Ученый отмечал, что А.П.Чулошников «не разобрался в главнейших исторических событиях того времени, неверно представлял себе происхождение киргиз-казаков, не разобрался в родовых делениях, во взаимоотношениях их друг к другу...» [5, с.66].

Работа М.Тынышпаева «Отзыв о труде А.П.Чулошникова по истории казак-киргизского народа» являлась первой научной рецензией, где автор обратил внимание на отсутствие научно-справочного аппарата, нарушение хронологической последовательности исторических событий. Основная часть содержания работы, по мнению рецензента, отведена фактам несущественным, только две главы были изложены удовлетворительно. М. Тынышпаев в своем заключении, дал критическую оценку работе А.П. Чулошникова [5, с.66].

Вероятно, это стало толчком к написанию работы «Материалы к истории киргиз-казакского народа», изданной в 1925 году в Ташкенте [6]. В работе даны этнический состав казахских жузов, легенды и предания о происхождении казахов, тамги и ураны казахских родов, для характеристики истории каждого из племен был подобран исторический материал.

Исследование проблемы происхождения казахского народа интересовало и других сотрудников Общества. 4 декабря 1927 года на заседании Общества был заслушан доклад Жакыпа Акпаева (1876-1934) «Происхождение казак-киргизов» [7, Л.56]. Ж.Акпаев, уроженец урочища Тонректас Беркаринского района Каркаралинского уезда, выпускник юридического факультета Санкт-Петербургского университета. В 1903 году с отличием закончив университет, Ж.Акпаев стал первым казахом – магистром права. Он был одним из основных авторов программных положений и законодательных документов партии Алаш [8].

В докладе Ж.Акпаева прослеживалась тенденция миграционной концепции происхождения казахского народа, как писал автор от «конгломерата племен». Большое внимание уделено изучению происхождения этнонима казах. Ж.Акпаев утверждал, что термин «казах» произошел от боевого клича арабов [7, Л.56]. В процессе обсуждения А.Байтурсинов отметил, что казахский язык не имеет наречий, что говорит о единстве происхождения самого народа, и происхождение казахского народа от конгломерата племен не выдерживает критики. М.Испулов нашел объяснение этнонима казах от боевого клича арабов новым и оригинальным, но научно не обоснованным. В итоге было принято решение о публикации в печати доклада с предварительным отзывом и корректированием компетентного члена Общества, а именно Мухамеджана Тынышпаева [7, Л.57об.]. 13 января 1926 года на заседании Общества изучения Казахстана было решено издать отдельным выпуском исторические труды М.Тынышпаева [9, Л.5]. В «Трудах Общества изучения Казахстана» была опубликована его работа «Киргиз-казаки в XVII и XVIII веках» [10, с.1-14].

Однако М.Тынышпаев допускал ошибки, прибегая к ненаучным методам: лингвистические созвучия географических названий, исторических имен он принимал за доказательство древности племен казахского народа. Исследователь видел их в «алазонах» Геродота, «касогах» Святослава, черкесах, и расселял их на территории от Аргуни на Дальнем Востоке до Дуная и Закавказья [5, с.121]. Удревнение и безграничное расширение территории расселения казахских племен в работе М.Тынышпаева, были отмечены профессором С.Д.Асфендиаровым (1899-1938) [11, с.36]. В 1935 году С.Д.Асфендиаров опубликовал научный труд «Историю Казахстана (с древнейших времен)» [12].

Таким образом, в научных трудах сотрудников Общества изучения Казахстана, посвященных проблеме происхождения казахского народа, доминировал диахронный метод исследования, когда в основном рассматривались динамика и преемственность этнических процессов во времени и их генеалогическо-родоплеменные аспекты. Весь процесс этногенеза трактовался преимущественно с этнополитической точки зрения и в заключении сводился к возникновению казахской государственности.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Труды Оренбургского Общества изучения Киргизского края. Выпуск № 1, Оренбург, Типография М.Н. Махова, 1921.-111с.

2. Чулошников А.П. Очерки по истории казак-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен. Часть I, Оренбург, 1924.-284с.
3. История Казахстана: народы и культуры. Учебное пособие./ Масанов Н.Э. и др.- Алматы: Дайк-Пресс, 2001.- 608с.+вкл.28с.
4. ЦГА РК Ф.693 Оп.1 Д.14 Л.8
5. Тынышпаев М. История казахского народа. Алма-Ата, «Қазақ университеті», 1993.-224с.
6. Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казакского народа. Ташкент, 1925.
7. ЦГА РК Ф.693 Оп.1 Д.91 Л.56
8. Романов Ю. Возвращение доброго имени.// Казахстанская правда, 1998, 21 февраля.
9. ЦГА РК Ф.693 Оп.1 Д.68 Л.5
10. Тынышпаев М. Киргиз-казаки в XVII и XVIII веках. (Дополнение к «Материалам к истории киргиз-казакского народа»). // Труды ОИК. Том VII, Выпуск II (Отдел истории и этнографии), Кзыл-Орда.1926. С.1-14
11. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том 2.- Алматы: «Атамұра», 1997.-624с.
12. Асфендиаров С. История Казахстана (с древнейших времен)/ С. Асфендиаров; Под ред. проф. А.С.Такенова. - 2-е изд. - Алматы: Казак университеті, 2005.

Түйіндеме. Қазақстан тарихын танудың қазіргі заманғы кезеңі қоғамда өзіндік үлкен тарихы бар көпұлттылық және полимәдениеттік этникалық факторлардың ролімен тығыз байланысты. Қазақстан тарих ғылымында халықтардың рухани даму проблемаларының этносаяси және социомәдени жолдары мәдениеттің тең құндылығына ерекше көңіл бөле отырып қалыптасты.

Resume. The modern stage of Kazakhstan history research is connected with the ethnic factor role in the society, multi-nationality and poly-culture of which has a long history. Ethno-political and socio-cultural approaches to the problems of people's spiritual development with the accent on culture equality are asserted in the Kazakh historical science.

Ж.С. Бегимбаева

кандидат исторических наук, доцент

АКТЮБИНСКИЙ РЕГИОНАЛЬНЫЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМ.К.ЖУБАНОВА

Одной из самых актуальных проблем современного мира и современного образования является проблема формирования толерантности у подрастающего поколения и распространение идей толерантности во всех сферах жизни и деятельности человека.

Актуальность проблемы очевидна и обусловлена ростом агрессии и насилия в обществе, потерей нравственных ориентиров поведения, жесткой конкурентоспособности проживания, межнациональной, а подчас и внутринациональной розни, преступностью. Естественно, что в таких условиях люди, равнодушные к происходящему, начинают вспоминать и декларировать многие общечеловеческие ценности, к которым и относится толерантность. Однако одного открытого декларирования толерантности как общечеловеческой ценности недостаточно. Необходимо, чтобы она входила в состав инструментальных ценностей каждой личности.

Изучение истории формирования идей толерантности в истории и культуре тюркоязычных народов, а именно казахского народа в последней трети XIX-начале XX веков прослеживается в научно-творческом наследии выдающегося ученого-востоковеда, профессора Казанского университета Николая Федоровича Катанова (1862-1922).

На протяжении ряда лет председателем «Общество археологии, истории и этнографии» при Казанском университете был профессор Н.Ф. Катанов. Хакас по национальности, Н.Ф.Катанов, отчетливо видел неравноправное положение нерусских народов регионов в Российской империи, поэтому горячо сочувствовал всем начинаниям, направленным на развитие их образования и культуры.

Казань – центр многонационального Среднего Поволжья, издавна привлекала внимание исследователей [1, с.199]. Почти вся культурная жизнь города была тесно связана с Казанским университетом – научным центром Западного Казахстана и Волго-Уральского региона. С принятием в 1863 году нового Устава университета, появилась возможность обучаться в высших учебных заведениях и тем лицам, которые прошли обучение и в других провинциальных гимназиях. Это давало шанс получить образование в высшей школе и представителям казахского народа. С 70-х годов XIX века до 1917 года в Казанском университете училось 33 казаха, из них 18 – из Тургайской области, 9 – из Внутренней Орды, 2 – из Семиреченской области, и по одному человеку из – Акмолинской и Уральской областей. Среди студентов университета шесть человек по социальной принадлежности (М. Каратаев,

Ж.Сейдалин, Н.Айшуаков, Г.-А.Арунгазиев, С.Нуралиханов, Ж. Чуваков) относились к султанам, А.Балгожин был сыном бия, А.Беремжанов и Э.Бекмухамедов происходили из семей, отцы которых занимали определенные должности в царской администрации. Остальные студенты были детьми рядовых скотоводов [2, с.138]. Полный курс Казанского университета окончило 22 казаха, среди них Ж.Ч.Сейдалин С.Суюнучалиев, А.Беремжанов – выпускники юридического факультета университета, М.Карабаев – выпускник медицинского факультета, и другие [2, с.140].

Во второй половине XIX века в Казани создавались небольшие кружки – литературные, исторические, экономические, а затем начали возникать добровольные общества. «Общество археологии, истории и этнографии» (ОАИЭ) при Казанском университете было основано в 1877 году и состояло из трех отделений – истории, археологии и этнографии [3, Л.3]. В 1897 году в Устав Общества были внесены некоторые изменения, расширявшие сферу объектов его изучения, в число которых были включены народы Сибири и Средней Азии [4, с.1].

Состав членов общества был полиэтничным, представители казахского, татарского, башкирского, русского и других народов были как действительными, так и членами-сотрудниками общества. Членом-сотрудником ОАИЭ был помощник мирового судьи села Ново-Сенаки Кутаисской губернии, казах, султан Бахытжан Бисалиевич Каратаев (1863-1934) [5, с.25]. Султан Б.Б.Каратаев, выпускник юридического факультета Петербургского университета, видный общественный деятель, в 1907 году был избран депутатом в Государственную Думу II-го Созыва от Уральской области [6, с.171]. Действительными членами Общества были татарский просветитель К. Насыров (1825-1902), башкирский этнограф А.Диваев (1856-1932), внесший большой вклад в изучение памятников духовной культуры казахского народа.

Профессор Н.Ф.Катанов более десяти лет (1898-1914) возглавлял «Общество археологии, истории и этнографии» Казанского университета. В эти годы сотрудники Общества значительно расширили территорию, на которой велась научно-исследовательская работа. В нее входит вся Сибирь, вплоть до Дальнего Востока, а также Средняя Азия [7, Л.226 б].

Николай Федорович Катанов – известный языковед и этнограф, исследователь тюркских народов. Выпускник восточного факультета Санкт-Петербургского университета, с 1893 года – профессор Казанского университета [8, ЛЛ.1-6]. В 1890-1892 годах Н.Ф.Катанов совершил научную поездку в Сибирь и Восточный Туркестан, где изучал наречия казахов и узбеков, живущих в восточной части Семиреченской области. Н.Ф.Катанов собрал ценные материалы по языку, фольклору и этнографии тюркоязычных народностей Сибири и Казахстана. Итогом этой поездки явился капитальный труд Н.Ф.Катанова «Опыт исследования урянхайского языка с указанием главнейших родственных отношений его к другим языкам тюркского края», опубликованный в Казани в 1903 году [9].

Профессор Н.Катанов проявлял большой интерес к истории казахского народа, его культуре, языку. В Национальном Архиве Республики Татарстан сохранились материалы публичной лекции профессора Н.Ф. Катанова на тему «Киргизы: их прошлое и настоящее», прочитанной в Казанском университете [10, ЛЛ.1-11]. Профессор начал лекцию с объяснения географического расположения «Казахской кочевой орды» [10, Л.1]. Н.Ф.Катанов охарактеризовал климатические особенности обширного степного региона, флору и фауну

территории, отметил природные богатства края [10, Л.2]. В своей лекции профессор уделил внимание политической истории Казахского ханства со времен присоединения к Российской империи и до середины XIX века, когда была введена «кибиточная подать» [10, Л.4]. Н.Ф.Катанов описал антропологический облик казахов [10, Л.4]. По мнению казахского историка О.И.Исмагулова, палеоантропологические материалы Казахстана позволяют заключить, что свойственный казахам фенооблик окончательно сформировался не позднее XIV-XV веков на основе сложного взаимодействия двух больших рас – автохтонной европеоидной и привнесенной монголоидной [11, С.125]. Изучая казахский язык, профессор отметил, что «язык казахов составляет одно из наречий тюркского языка, к которым относятся также наречия турок, крымских татар и многих других племен Сибири и Китая, но отличается от них кроме звуков и форм также богатством слов и оборотов речи» [10, Л.5]. Тем самым, профессор подчеркнул близость лингвистического характера тюркоязычных народов.

Профессор Н.Ф.Катанов в интересной и яркой форме познакомил студентов с повседневной жизнью казахской семьи, затронул гендерную проблему, рассказав о бесправном положении женщины в казахской степи [10, Л.6-8]. В своей лекции профессор остановился на духовной культуре казахского народа, отметив, что большинство казахского народа придерживалось доисламских верований, основанных на анимистических представлениях и культе сил природы. Большую роль в жизни народа играл циклический календарь. Казахи считали время циклами в 12 лет – мушел, каждый цикл назывался именем животного [10, ЛЛ.9-11].

Большой интерес представляют рукописи ученого, содержащие богатый этнографический материал о быте и фольклоре казахского народа [12]. Следует отметить многочисленные работы профессора Н.Ф.Катанова, освещавшие различные стороны истории, культуры и быта тюркских народов. Особенно интересны его работы «О погребальных обычаях тюркских племен с древнейших времен до наших дней», «О свадебных обычаях татар Восточного Туркестана», «Исторические песни казанских татар», «Народные способы лечения у башкир» [13]. Н.Ф.Катанов перевел по поручению Общества арабские, персидские и тюркские надписи в мечети Ахмеда Яссави, присланные А.Диваевым [14, Л.208б]. При его непосредственном содействии были опубликованы оригинальные труды Н.Пантусова (1849-1909) «Материалы к изучению наречия таранчей Илийского округа» и «Материалы к изучению казак-киргизского языка», а также статьи и материалы А.Диваева по этнографии и фольклору казахов [15, Л.234об.].

Профессор Н.Катанов был первым ученым, опубликовавшим в печати рецензии на книги, издаваемые по истории хозяйства казахского народа. Необходимо отметить также работу А.Добросмыслова «Скотоводство в Тургайской области», Оренбург, 1895 [16, Л.210]. Кроме того, в «Известиях» ОАИЭ А.Добросмыслов опубликовал работу «Каменные бабы, найденные в Тургайской области» [17]. В «Известиях» ОАИЭ регулярно публиковались рецензии профессора Н.Ф.Катанова на новые книги по этнографии казахского народа, что давало возможность образованной общественности России знакомиться с этими изданиями, например, интересен в этом плане его отзыв на книгу А.Диваева «Этнографические материалы», Ташкент, 1895 [16, Л.207], отзыв на книгу А.Васильева «Исторический очерк русского образования в Тургайской области и современное его состояние», Оренбург, 1896 [18, с.556-557], рецензия на книгу И.Крафта «Из киргизской старины», Оренбург, 1900 [19, с.253-254].

В этот период еще более усилилось внимание Общества к изучению истории, этнографии, фольклора, языка и литературы казахского народа. Н.Катанов сумел привлечь к работе Общества известных ученых, изучавших духовную культуру казахов: А.Диваева, Н.Пантусова, А.Алекторова, М.Бекимова, Г.Балгимбаева и других [20, с.110]. Учитель русско-казахской школы М.Бекимов опубликовал в 1905 году статьи «Материалы к изучению киргизского народного эпоса» и «Свадебные обряды киргизов Уральской области» [21]. Особенно большой заслугой Общества и его председателя Н.Катанова следует считать издание капитальной работы А.Алекторова «Указатель книг, журнальных и газетных статей и

заметок о киргизах» (1900) [22, Л.231об.]. В 1908 году Н.Катанов опубликовал «Краткую программу для описания казахского аула», составленную М.Филипповым, чтобы обеспечить поступление рукописей научных работ по этнографии казахов [23, с.275].

Много внимания он уделял учителям русско-казахских школ, переписывался с ними, способствовал пробуждению у них научного интереса к сбору материалов по истории культуры казахского народа. При содействии и редактировании профессора Н.Катанова были опубликованы в «Известиях» ОАИЭ работы казахских краеведов: учителей Б.Мухамедова, Ж. Байтиева, С.Калиева, Г.Джурсунова, Д.Журумбаева, студентов М. Сыздыкова, С.Идигина. При содействии профессора Н.Катанова был обработан и подготовлен к печати этнографический материал об играх казахских детей во Внутренней Орде, собранный учителем начальной школы Б.Мухамедовым [24, с.307-309]. Выпускник Казанской учительской семинарии, учитель Внутренней Орды Ж.Байтиев на основе собранных материалов о народном эпосе записал один из вариантов «Сказки об Едигее» [25, с.304-306]. Учитель Внутренней Орды С.Калиев написал в стихотворной форме «Краткую историю России», в рецензии, на которую Н.Катанов писал, что автор «человек образованный и ... сведущий в русской истории», и что в отличие от других тюркоязычных

народов, казахи отличаются особенностью стихотворного слога [25, с.307-309]. Возможно, первым опытом работы по лингвистике русского языка, была работа учителя Г.Джурсунова «Русские глагольные приставки и русские предлоги» на казахском языке [2, с.135].

Профессор Н.Катанов использовал методы совместного обсуждения научных работ на заседаниях ОАИЭ авторов докладов и ученых Казанского университета. Так, например, 27 января 1913 года на заседании Общества с докладом «Верования киргиз в злых духов» выступил учитель Д.Журумбаев [26, с.6-8]. Новаторским шагом Н.Катанова стало привлечение к этнографическим исследованиям казахских студентов, обучавшихся в Казани. Студент Казанского ветеринарного института М.Сыздыков выступил с научным сообщением «О фотографическом снимке с киргизской рукописи первой половины XIX века», принадлежавшей В.И.Далю и сфотографированной действительным членом Общества В.Мошковым на заседании Общего собрания Общества 28 ноября 1895 года [16, Л.206]. Сравнительный анализ рукописи «Башкирские песни», написанной на казахском языке, сделанный М.Сыздыковым, был отмечен членами Общества, и на страницах «Известий» ОАИЭ появилась статья М.Сыздыкова «Несколько слов об одной рукописи» [27, с.460]. На страницах «Известий» ОАИЭ была опубликована работа студента юридического факультета университета С.Идигина «Песня Тургайского киргиза, умеющего говорить по-русски», посвященная исследованию казахского фольклора [28, с.564-565]. На страницах «Известий» ОАИЭ была опубликована «Киргизская ода», написанная казахом Внутренней Орды Габдолой, переведенная на русский язык инспектором школ Внутренней Орды А.Горячкиным [29, с.76-83].

Прогрессивным фактом в деятельности «Общества археологии, истории и этнографии» при Казанском университете являлась полиэтничность состава общества, уважение и открытый интерес к истории народов региона. Профессор Н.Ф.Катанов проведя комплексное изучение языка, истории, жизни и быта тюркских народов Сибири, Востока и Средней Азии, выявил их единые корни, общность как языков, так и культур. Более того, он определил место тюркских языков в лингвистике, показал величайшую культуру народного языка, начиная с самых истоков и заканчивая его современным для своего времени функционированием. Изучение научно-творческого наследия профессора Н.Ф.Катанова способствует познанию исторических корней толерантности, развитию этнической идентичности личности в поликультурном мире, что в свою очередь есть залог устойчивого развития поликультурного общества.

ЛИТЕРАТУРА

1 Спутник по Казани. Под ред. профессора Н.П.Загоскина.- Казань: ООО «ДОМО «Глобус», 2005.-847с.

- 2 Султангалиева Г.С. Западный Казахстан в системе этнокультурных контактов (XVIII-нач. XX вв.). Монография. - Уфа: РИО РУНМЦ Госкомнауки РБ, 2002.-262с.
- 3 НА РТ Ф.977, Оп. Совет, Д.6279
- 4 Устав ОАИЭ при Императорском Казанском университете.-Казань:1898.-11с.
- 5 Отчет ОАИЭ при Императорском Казанском университете за 1894 год. Казань, Типо-литография университета.-1895.-27с.
- 6 Бикбулатов Н.В. Становление и развитие этнографической науки.// В научном поиске. - Уфа, 1982.
- 7 НА РТ Ф.977, Оп.Совет, Д.9815
- 8 НА РТ Ф.969, Оп.1, Д.1
- 9 НА РТ Ф.969, Оп.1, Д.68
- 10 НА РТ Ф.969, Оп.1, Д.16
- 11 Исмагулов О.И. Антропологические аспекты происхождения казахского народа. // История Казахстана с древнейших времен до наших дней (очерк). - Алматы: «Дәуір», 1993.-416с.
- 12 НА РТ Ф.969, Оп.1, Д.14; Д.27; Д.39
- 13 Катанов Н.Ф. О свадебных обрядах татар Восточного Туркестана.// Известия ОАИЭ. Том XII, Вып.5.- Казань, 1894.- С.409-434; Катанов Н.Ф. О погребальных обычаях тюркских племен с древнейших времен до наших дней.// Известия ОАИЭ.Том XII, Вып.1.- Казань, 1894.-С.106-142; Катанов Н.Ф. Исторические песни казанских татар с текстом и переводом.// Известия ОАИЭ. Том XV, Вып.3.-Казань, 1899.-С.273-306; Катанов Н.Ф. Народные способы лечения у башкир.// Известия ОАИЭ. Том XVI, Вып.1.-Казань, 1900.
- 14 НА РТ Ф.977, Оп. Совет, Д.9471
- 15 НА РТ Ф.977, Оп. Совет, Д.9591
- 16 НА РТ Ф.977, Оп. Совет, Д.9471
- 17 Добросмыслов А.Каменные бабы, найденные в Тургайской области. // Известия ОАИЭ. Том XX, Вып.4-5.-Казань.-1903.
- 18 Известия ОАИЭ. Том XIII, Вып.6.-Казань.-1896.
- 19 Известия ОАИЭ. Том XVI, Вып.2.-Казань.-1900.
- 20 Бержанов К. Русско-казахское содружество в развитии просвещения.- Алма-Ата: «Казахстан», 1965.-342с.
- 21 Известия ОАИЭ. Том XX, Вып.4-5.-Казань:1905; Известия ОАИЭ. Том XXI, Вып.5.-Казань.-1905, С.389-392
- 22 НА РТ Ф.977, Оп. Совет, Д.10507
- 23 Масанов Э.А. Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР.- Алма-Ата: Наука, 1966.- 322с.
- 24 Известия ОАИЭ. Том XIII, Вып.4.-Казань.-1895.
- 25 Известия ОАИЭ. Том XXVII, Вып.4.-Казань.-1911.
- 26 Известия ОАИЭ. Том XXIX, Вып.1-3.-Казань.-1913.
- 27 Сыздыков М. Несколько слов об одной рукописи. // Известия ОАИЭ. Том XIII, Вып.4.-Казань.-1895.
- 28 Идигин С.Песня Тургайского киргиза, умеющего говорить по-русски.// Известия ОАИЭ. Том XIII, Вып. 6.- Казань, 1895.
- 29 Известия ОАИЭ. Том XXIX, Вып.1-3.-Казань.-1915.

Түйіндеме. Бұл мақалада белгілі шығыстанушы-ғалым Н.Ф.Катанов Еділ-Жайық бойындағы түркітілдес халықтардың арасындағы жүргізген ғылыми қызметі туралы баяндалады. Түркітілдес халықтар ұлттық интеллигенциясы өкілдерінің ғылыми қоғамдардың өзара байланысы жастардың мәдени қарым-қатынасы мен рухани дамуына, жеке және шығармашылық байланыстың қалыптасуына, Ресей империясы құрамындағы өз халқының саяси жағдайына деген идеялық тұрғысы мен көзқарастарының ұқсастығы көрсетілген.

Summary. In this article considers the N.Katanov's work's as one of the greatest historical works in history of Kazakhstan in XIX centuries. Ethno-political and socio-cultural approaches to the problems of people's spiritual development with the accent on culture equality are asserted in the Kazakh historical science. The scientific societies interaction study is of significant, social, cultural and scientific interest, starting the

research of the history and culture of Turkic people of West Kazakhstan and the Volga-Ural region in the second half of XIX-th centuries.

Г.И. Абдиева, *м.п.н., ст.преп. каф. ИКи СГД КазННТУ им. К.И. Сатпаева*
О. С. Молодых, *ИБТУР КазННТУ им. К.И. Сатпаева*

КОМПЕТЕНТНОСТЬ КАК ИНДИВИДУАЛЬНАЯ РЕЗУЛЬТАТИВНОСТЬ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Понятие педагогическая компетентность тесно связана с понятием педагогическая индивидуальность. Данное понятие возникла на основе опыта выдающихся педагогов и выработанных принципов, имеющихся в педагогической науке. В процессе своего развития идея поддержки индивидуальности и уникальности каждой личности как профессионала принимала технологические очертания, на уровне практических советов, а впоследствии приобрела системный характер. Личность каждого человека наделена только ей присущим сочетанием черт и особенностей, образующих ее индивидуальность.

Индивидуализация в понимании О.С. Газмана есть деятельность педагога и самого обучающегося по поддержке и развитию того единичного, особого, своеобразного, что заложено в данном индивиде от природы или что он приобрел в индивидуальном опыте. О.С. Газман считает, что индивидуализация предполагает: индивидуально ориентированную помощь обучающимся в реализации первичных базовых потребностей, без чего невозможно ощущение природной "самости" и человеческого достоинства; создание условий для максимально свободной реализации заданных природой (наследственных) физических, интеллектуальных, эмоциональных способностей и возможностей, характерных именно для данного индивида; стержневая черта индивидуализации - поддержка человека в автономном, духовном самостроительстве, в творческом самовоплощении ("неадаптивной активности", по В.Петровскому), в развитии способности к жизненному самоопределению (экзистенциальному выбору). По мнению О.С. Газмана, "индивидуализация личности", развитие ее "самости". "Индивидуализация в образовании - это система средств, способствующая осознанию растущим человеком своего отличия от других: своей слабости и своей силы". Таким образом, выделяя индивидуализацию, автор определяет особый педагогический процесс, ее обеспечивающий - "педагогическую помощь и поддержку ребенку в индивидуальном развитии и как помощь ему в познании себя, своей индивидуальности" [1, с.58].

А.Г. Асмолов говорил: «Каждый человек индивидом рождается, личностью становится, индивидуальность отстаивает» [2, с.25]. Если педагог индивидуален, то значит, в нем присутствует компетентность.

Под педагогической компетентностью понимается интегральная профессионально-личностная характеристика, определяющая готовность и способность выполнять педагогические функции в соответствии с принятыми в конкретно-исторический момент нормами, стандартами, требованиями.

Педагогическая компетентность предполагает, что человек, профессионально работающий в области педагогики, способен рационально использовать всю совокупность цивилизованного опыта в деле воспитания и обучения, а значит, в достаточной степени владеет способами и формами целесообразной педагогической деятельности и отношений. Исходный показатель профессионально-педагогической компетентности - это личностно - гуманная ориентация. Профессионально-педагогическая компетентность включает умение системно воспринимать педагогическую реальность и системно в ней действовать. Это свойство обеспечивает возможность целостного, структурного видения логики педагогических процессов, понимания закономерностей и тенденций развития педагогической системы, облегчает конструирование целесообразной деятельности.

В педагогике (Г. В. Горланов, Д. А. Мещеряков, А. В. Хуторской) принято различать понятия «компетентность» как характеристику работника (специалиста) и «компетенция» как характеристику рабочего места (должности, позиции). *Компетенция - это наперед заданное требование к образовательной подготовке обучаемого, характеристика его профессиональной роли, компетентность - мера соответствия этому требованию, степень освоения компетенции, личностная характеристика человека.* В обыденной речи компетентным называют знающего, осведомленного, авторитетного в каком-либо деле человека, за которым признается право выносить суждения, принимать решения, совершать действия в данной сфере.

Согласно исследованиям Дж. Равена, компетентность характеризует единство когнитивного, эмоционального и волевого аспектов деятельности, направленной на реализацию ценностных установок субъекта. [3, с.212]. *Первое, что характеризует компетентность, - это способность субъекта реализовать в деятельности его ценностные установки.* Компетентность и связанное с ним понятие компетенции традиционно широко используются в контексте оценки полномочий должностного лица или профессиональной характеристики специалиста, однако их значение в педагогических науках трактуется не всегда однозначно.

Исследования Л.С.Выготского, С.Л.Рубинштейна, А.Н.Леонтьева показывают, что профессионализм, формирование профессиональной личности включает в себя не только усвоение определенного объема знаний, умений и навыков, но и формирование сложных психических систем регуляции социального поведения личности, свойственного представителям данной профессии, накопление профессионального опыта и формирование способности к дальнейшему его углублению и развитию.

По мнению большинства психологов, занимавшихся вопросами профессиональной пригодности и формированием профессиональной компетенции, основы профкомпетенции закладываются с рождением ребенка и определяются нейродинамическими качествами индивида. Между тем они признают доминирующую роль личности и тот факт, что благодаря высокой степени мотивации успехов в той или иной деятельности могут достигнуть даже люди «профессионально непригодные» с точки зрения их комплекции или быстроты нейродинамических реакций. Таким образом, в самом общем смысле, под профессиональной компетентностью мы можем понимать профессионализм личности, то есть совокупность его теоретического и практического опыта в той или иной сфере.

Одним из ведущих качеств профессионала является, способность к постоянному саморазвитию и самообразованию, способность к рефлексии. Основы данной стороны профессиональной компетенции теоретически должны закладываться в вузе путем формирования у обучаемых умения самооценки, самоанализа и самообразования.

Впервые термин «компетенция» был использован преподавателем Массачусетского университета. В 1965 г. Н.Хомский под компетенцией он понимал «знание языка говорящим», отличая ее от «употребления языка». Под употреблением языка он понимал способность формулировать и выражать свои мысли средствами иностранного языка и считал, что компетенция далеко не всегда совпадает со способностью индивида использовать имеющиеся знания в практике иноязычного общения.

Овладение знаниями помогает педагогу эффективно достигать результатов деятельности в соответствии с принятыми профессиональными и социальными нормами, стандартами, требованиями. «Быть компетентным - значит знать, когда и как действовать» (П. Вейлл) [4.с.110]. Усвоение педагогического знания является основой профессиональной адаптации будущего педагога, составляет базу для его самоопределения и вариативного поведения в ситуациях профессиональной деятельности. В понимании компетентности следует различать *информацию* как простые сведения о чем-либо и *знание* как форму существования и систематизации результатов познавательной деятельности человека. Только в таком понимании знание становится основой компетентности специалиста, компонентом его профессиональной деятельности, «живым знанием», оперируя которым педагог оптимально

реализует свой профессиональный потенциал. Такое знание становится компонентом профессионального мировоззрения педагога, информация соединяется с личностным отношением, в основе которого лежат этические критерии.

Эмоциональный характер компетентности обеспечивается через переживание получаемого знания, выработку смыслового отношения к нему, как к результату деятельности других членов профессионального сообщества, осмысленность применения профессиональных и социальных норм, разграничение принятия различий и конформизма, равнодушия. При этом за счет интеграции духовного потенциала человека с его научными знаниями, умениями и навыками обеспечивается творческое *саморазвитие* педагога. Эмоциональный компонент компетентности является побудителем активности человека, переводит педагога из позиции пассивного исполнителя инструкций и предписаний в позицию субъекта профессиональной деятельности, поведения и отношений. Происходит самопонимание через эмпатию (сопереживание), понимание другого в процессе решения реальных задач профессиональной деятельности.

Компетентность становится фактором, обеспечивающим результативность деятельности, благодаря ее волевому компоненту. Воля понимается как сознательная *саморегуляция* субъектом своей деятельности и поведения, его способность к выбору деятельности и внутренним усилиям, необходимым для ее осуществления. Она не может быть сведена к сознанию и деятельности как таковой: осуществляя волевое действие, человек преодолевает себя и свои импульсивные желания, подчиняет их стратегии достижения результата, «творит свою субъектность». «Компетентность - это способность получать запланированный конкретный результат» (П. Вейлл) [4, с.110]. *Результативность* проявляется в конкретных итогах деятельности и соответствии их насущным потребностям реальной практики. Эта ориентация на результат является основанием для самоконтроля и эффективного поведения даже в критических ситуациях при ограниченности ресурсов деятельности.

Следует отметить, что ценностное различие создает у педагога внутреннее напряжение. Волевой компонент компетентности за счет саморегуляции задает устойчивость педагога к стрессам, рационализирует деятельность педагога, обеспечивает *оптимальный характер* его профессиональной деятельности, когда затраченные усилия дают максимальный эффект. Воля обуславливает наличие у педагога необходимых для продуктивной деятельности исполнительских качеств: стабильность результатов, доведение всякого дела до конца, аккуратность, дисциплинированность, ответственность, профессионализм, грамотность, знание предмета занятий. Благодаря волевому компоненту компетентность связана со способностью педагога *свободно и самостоятельно* осуществлять свою профессиональную деятельность. Свобода же обеспечивает способность педагога к осуществлению профессиональной деятельности в поликультурной образовательной среде, когда участники образовательного процесса ориентируются на разные социокультурные ценности.

Конечно же, компетентность связана с *опытом*. Волевые усилия в профессионально-педагогической деятельности подкрепляются осознанием предшествующего опыта, сознательным характером самоорганизуемой деятельности, направленной на запланированный конкретный результат. Однако эта связь неоднозначная: нет оснований утверждать, будто компетентность тем выше, чем большим опытом работы обладает педагог. Как говорил, К. Д. Ушинский [5, с.5], важен не сам опыт, а мысль, выведенная из опыта. Образно говоря, «компетентным нельзя стать, можно только всегда становиться», для чего необходимо иметь волю преодолеть соблазн повторять имеющийся опыт, продумывать альтернативные варианты решений, продуманно выбирать из них оптимальный на основе прогноза протекания процесса. Все эти свойства характеризуют устойчивость профессиональной деятельности педагога.

Таким образом, педагогическую компетентность педагога можно определить как его способность к эффективной реализации в образовательной практике системы социально

одобряемых ценностных установок и достижению наилучших педагогических результатов за счет профессионально-личностного саморазвития.

Түйіндеме. Тұлғалық – басқа адамдарға қарағанда өзбірегейлігін, ерекшелігін анықтауда адамның психологиялық сипаттамаларының жиынтығы. Даралық келбеті, қайраткері, мәнерлеп қозғалыстардың, сипаты тұрғысынан бағдар, темперамент, әсіресе қажеттіліктері мен қабілеттерін, танымдық, эмоционалды және ерік процестерді, психикалық мемлекеттердің, өмірлік тәжірибесі көрінеді. Педагогикалық құзыретіне нормалар, стандарттар, талаптар нақты тарихи және сәтте дайын және қабылданған сәйкес оқу міндеттерді іске асыру қабілетіне анықталады интеграцияланған кәсіби және жеке сипаттары, жатады. Кәсіби – педагогикалық құзыреттілігі жүйелі білім беру шындыққа былдауға және оған жүйе әрекет мүмкіндігін қамтиды. Құзыреттілігін сипаттайтын бірінші нәрсе – оның құны жүйесінің қызметінет ақыры бын жүзеге асыру мүмкіндігі.

Resume. Individuality is this combination of psychological features of man, that determine his unicity, originality, difference from other people. Individuality shows up in appearance, build, expressive motions, in the lines of orientation of character, temperament, in the features of necessities and capabilities, cognitive, volitional and emotional processes, mental conditions, vital experience.

Under a pedagogical competence integral professionally-personality description is understood, quail ficatory readiness and ability to execute pedagogical functions in accordance with the norms, standards, requirements, accepted in certainly-historical moment. A professionally-pedagogical competence includes ability system to perceive pedagogical reality and system in her to operate. First, that characterizes a competence, is ability of subject to realize his valued options in activity.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Газман О.С. педагогическая поддержка детей в образовании как инновационная проблема. // Новые ценности образования: десять концепций и эссе. М.: Инноватор, 1995.- 58 с.
2. Асмолов. «Психология индивидуальности. Методологические основы развития личности в историко-эволюционном процессе»- М., 1989 – 25с.
3. Джон Равен, Компетентность в современном обществе: Москва 2002-10-212с.
4. Вейлл П. Искусство менеджмента: Москва 1993. –110с.
5. К.Д. Ушинский, О народности в общественном воспитании: Москва 1987. – 5с.

А.С. Бегалинов, журналист ТВК

МЕДИАВОСПИТАТЕЛЬНОЕ ПРОСТРАНСТВО В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Воспитательное пространство реально функционирует в социокультурном многомерном пространстве взаимосвязанных социальных и культурных процессов, отношений, позиций и полей, в котором вместе с человеком и его деятельностью формируется, развивается и воспроизводится историческое многообразие культурных текстов, смыслов и весь духовный мир самого человека. Социокультурное пространство «...не только многоструктурно, но и многомерно, – подчеркивает М.Я.Сараф. – Оно включает в себя и физическое пространство, и пространство историческое, пространство ментальное, духовное, и пространство социальных отношений, и виртуальное пространство. [...] В их структуру [...] входит [...] пространство гражданского общества [...] пространства этнонациональных и региональных культур» [1, С. 17].

Соотношение социокультурного и воспитательного пространств достаточно сложно и пока не имеет однозначного решения в философии: последнее либо включают целиком в социокультурное пространство, либо рассматривают это соотношение в пересекающихся эйлеровых кругах. Философский анализ воспитательного пространства в единстве с социокультурным пространством предполагает его рассмотрение во взаимосвязи и в соотношении заполняющих его социокультурных материальных объектов и событий педагогического воздействия. Такие события могут быть как реальными (в объективном

пространстве), потенциальными (в тенденциях развития) так и виртуальными (в медиапространстве). Поскольку «культура не имеет собственной территории» (М.Бахтин), субъект воспитательного пространства может обращаться в пространственно-временных координатах к И. Канту за его философией, к Конфуцию за нравственностью, или к западной педагогической мысли за стандартами ЕГЭ как к своим современникам и «соплеменникам». При этом изменяются содержание и конфигурация границ современного социокультурного и воспитательного пространств, создаются новые смыслы и векторы собственного развития в более общих пространствах. В этом случае понятие ВП отражает закономерности воспитания как фундаментальной функции общества, его культуры, структурность и пространственно-временную протяженность воспитательных событий, взаимодействия воспитательных субъектов по передаче социальных норм, культурных ценностей, личностных смыслов и социального опыта будущим поколениям. Человек в воспитательном пространстве как бы погружает свою индивидуальность во все ценностное содержание культуры и, тем самым, самоопределяется как личность, обнаруживая совпадение (или несовпадение) смысла наличного бытия культуры со смыслом его собственного наличного бытия. Вопрос совпадения–несовпадения и самоидентификации личности сегодня обостряется в связи с информатизацией общества, когда осмысление социокультурной реальности человеком опосредуется наличием новой медиареальности, перерабатывающей или искажающей культурные артефакты, весь окружающий человека мир.

Медиареальность, как система средств передачи, хранения, накопления и анализа информации, вместе с информационными субъектами и отношениями, образует *медиапространство*, в котором происходит информационный обмен на базе медиа, всей коммуникационной инфраструктуры. Исходные для изучения медиапространства понятия «медиа» и «массмедиа» (калька английского термина «massmedia»), используются в англоязычной научной среде с 1920-х годов. В российских социальных исследованиях эти понятия активно употребляются в качестве сокращенного синонима понятия «средства массовой информации» (коммуникации): пресса, кино, телевидение, интернет и др. В настоящее время они активно применяются для характеристики и построения как транснациональных, так и национальных, региональных и местных (городских, вузовских, школьных и др.) медиапространств. В рефлексии медиавоспитательного пространства и медиавоспитания диссертант использует понятие «медиа» потому, что в отличие от понятия «СМИ», оно значительно шире по объему (включает все средства хранения и трансляции коммуникативных символов, вплоть до полиграфии) и «уходит» от характеристик однонаправленности и авторитарности воздействия традиционных СМИ, что особенно важно для описания субъект-субъектных отношений в медиавоспитании. В диссертации философский анализ медиа направлен на их социологическое понимание как атрибутивного условия бытия человека и формирования индивидуального и массового сознания путем централизованного распространения информации через систему технологий и социальных институтов.

Понятие «медиапространство» применяется в изучении социума с начала 1960-х годов для анализа информационного общества, создания различных его концепций, таких, как теория «всемирной деревни» (М. Маклюэн) и др. В современных источниках «медиапространство» трактуется как «...электронные условия, в которых группы людей могут работать вместе, даже если они не находятся в одном и том же месте в одно и то же время. В этом пространстве люди могут создавать в реальном времени визуальную и звуковую среду, охватывающую физическое пространство с его подразделениями. Они также могут контролировать запись, доступ и воспроизведение изображений и звуков в этой среде» [2].

Медиапространств информационной эпохи является важнейшей составной частью (и продуктом) социальной и культурной среды. «В рамках системно-деятельностного подхода, – подчеркивает В.Н.Бузин, – медиапространство трактуется как продукт двух сред – культурной и социальной, выполняя свою роль в обеспечении равновесия и внутреннего гомеостазиса системы. По отношению к социальной среде медиапространство дает возможность

адаптироваться к ней, достичь поставленных перед собою задач, интегрироваться, т. е. объединиться с другими индивидами, воспроизводить уже найденные социальные структуры, снимать с себя возникающие нервные и физические напряжения. По отношению же ко второй среде, культурной, лишенной биологической обусловленности, медиапространство выступает как хранилище и место продуцирования сложной системы символов и норм. Медиапространство выступает важнейшим регулятором общества со своей нормативностью и символичностью» [3].

Сегодня понятие «медиапространство» часто используется в сфере массовой коммуникации. В социологическом поле наиболее общее определение медиапространства предлагает в своих работах Е.Н. Юдина: «Медиапространство <...> особая реальность, являющаяся частью социального пространства и организующая социальные практики и представления агентов, включенных в систему производства и потребления массовой информации» [4, С.151].

Содержание медиапространства объединяет и усиливает мыслительную деятельность людей, расширяет границы мысли и возможности общения, облегчает доступ к знаниям, информационным ресурсам, обеспечивает возможность создания виртуальных сообществ, в т.ч. воспитательно-образовательных.

Медиапространство, органически «вписанное» в воспитательное пространство образует *медиавоспитательное пространство* (МВП). Исследование понятия «медиавоспитательное пространство» находится на начальном этапе и его определение пока отсутствует в энциклопедиях и словарях. Для анализа этого феномена теперь требуется методология не только философии образования, но и медиа-философии. Предметом рефлексии как той, так и другой отрасли философского знания становится не техническая наполненность МВП, но механизмы взаимодействия образовательных субъектов и медиасреды в процессе социализации личности, условия чувственного и рационального восприятия медиапродуктов, характера их влияния на формирование личности, мотивацию и деятельность человека.

В становлении МВП в Российской воспитательно-образовательной системе выделяются три основных этапа:

- начало массового внедрения в учебные и культурно-воспитательные заведения компьютеров, информационных технологий и подготовка субъектов медиавоспитания;
- освоение и фрагментарное внедрение в учебно-воспитательный процесс и учебно-методическое обеспечение новых информационных технологий;
- повсеместное использование новых технических средств и методик, переход от традиционного к МВП [5, С. 126-127].

Основные принципы формирования МВП аналогичны принципам традиционного воспитательного пространства в вузах, обоснованные М.Г. Резниченко: «...вариативность; использование различных технологий в содержании воспитания и форм работы со студенческой молодежью; активность субъектов воспитания, а также соответствие характера формирования воспитательного пространства индивидуальным (социальным, психологическим) особенностям студентов и преподавателей; гуманизм, предполагающий отношение к субъекту воспитательного пространства как самоценности, одновременно свободной, творческой и ответственной личности; эргономичность (комфорт) воспитательного пространства; культуросообразность, предполагающая организацию воспитания на общечеловеческих ценностях, в соответствии с ценностями и нормами национальной культуры и региональными традициями, не противоречащими общечеловеческим ценностям, и толерантность – внимательное отношение к мнению других людей, других культур, традиций, религий, образу жизни [6].

По убеждению И.Василенко, в основу нравственных постулатов, наполняющих духовное содержание МВП, должны быть положены общемировые стандарты свободы и справедливости, базирующиеся на принципе, согласно которому... человек свободен в том случае, если он может жить в соответствии с тем пониманием свободы, которое принято в его обществе [7, с. 3 – 12].

Создание жизнеспособного МВП предполагает реализацию системного подхода в создании органического единства воспитательных целей, субъектов воспитания, медиаресурсов, воспитательной среды, всех воспитательных событий, функциональных и управленческих связей и отношений между ними. Как и любое другое социальное пространство, МВП имеет нелинейное, сетевое построение и сложную структуру (национальное, вузовское, семейное, личное и др.). Его структура не является гомогенной, воспитательные события стратифицированы по разным основаниям: финансирование, качество педагогов, воспитателей и воспитуемых, материальная база, информационное обеспечение, управление и др. В другом ряду по значению находятся элементы медиавоспитательного пространства, обеспечивающие открытость пространства, способность к взаимодействию и интеграции с другими пространствами, достаточную степень развития и качества личностной среды воспитуемых со своими ценностями и приоритетами.

Конструирование МВП логично начинать с диагностики среды, изучения потребностей, интересов и возможностей воспитательных субъектов. Только после этого можно разработать приемлемую модель МВП, определить связи и отношения между всеми элементами структуры на основе определения цели воспитания и выработки единой, приемлемой для субъектов и общества педагогической концепции, ориентированной на гуманистическое воспитание. Затем следует позаботиться о заполнении МВП, создании определенного кластера педагогически-ориентированных событий, предметов и явлений. Далее следует обеспечить медианаполнение воспитательного пространства и обеспечить его надежное функционирование. И в завершение, организовать и проверить оптимальное взаимодействие между субъектами воспитания, всеми элементами внутри системы и внешними воспитательными факторами социальной, природной и артефактной среды с целью создания благоприятных условий самореализации субъектов и высокой эффективности воспитательных воздействий. В условиях переизбытка информации, когда виртуальная реальность становится всепоглощающей средой обитания человека, снижающей степень адекватности его отношений к окружающему миру, к себе, искажающей смысловую оценку полученной знаковой (фактоидной) информации, возникает угроза информационно-психологической и эмоционально-интеллектуальной опасности. Как справедливо отмечает С.В. Бурмага, «...новые информационные технологии оказывают двойное влияние на социум. С одной стороны, они значительно усиливают гносеологический процесс (в частности, в вузах), а с другой – возникает дефицит непосредственного общения, в том числе в системе «преподаватель–студент» [8, С. 69]. Чем больше человек в получении информации «уходит» от живого общения к информационным устройствам, тем больше отчуждается от общества и от других людей, и страдает от одиночества, что значительно повышает требования к обеспечению экологичности как в процессе конструирования МВП, так и в организации его функционирования.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Сараф М.Я. Культурное пространство как предмет исследования // Пространство и время. - 2011. - №4 (6) - С. 15-19.
2. Средства массовой информации // Большая энциклопедия в 62 томах. - Т. 47. - М.: Терра, 2006. - С. 453.
3. Бузин В.Н. Уровни управления российским медиапространством // Общество. Среда. Развитие (Terra Humana). - 2012. - № 1. - С.121-125.
4. Юдина Е.Н. Медиапространство как новая социологическая категория // Преподаватель XXI века. - 2008. - № 2. - С. 151-154.
5. Роберт И.В. Современные информационные технологии в образовании: дидактические проблемы, перспективы использования. - М.: Школа-Пресс, 2004. - 204 с.
6. Резниченко М.Г. Формирование воспитательного пространства ВУЗА. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://otherreferats.allbest.ru/pedagogics/00087151_0.html (Дата посещ. 8.06.014).
7. Василенко Н.Л. О возможностях политической герменевтики // Вопросы философии. - 1999. - №6. - С. 3-12.
8. Бурмага С. В. Новые информационные технологии и проблема отчуждения в образовательной среде // Философия образования. - №1(46). - 2013. - С.68–72.

Қ.У. Сыбанбаев

философия ғылымдарның кандидаты, доцент

Т.Рысқұлов атындағы Жаңа экономикалық университет

ҚОҒАМДЫҚ ДАМУДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ШЫҒАРМАШЫЛЫҚТЫҢ ОРНЫ

Қоғамдық өмірді өзгеру, елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайын дамыту, қашанда, бүкіл бұқара халық қолға алып, белсене ат салысқанда жүзеге асады. Ол қалыптасқан қоғамдық қатынастарды сол тарихи кезеңге сай терең өзгертуді талап етеді. Өйткені, қалыптасқан қоғамдық қатынастарды өзгертпейінше, елді тоқырудан шығару мүмкін болмайды.

Табиғат – қоғамның өмір сүруінің және дамуының шарты екені баршаға мәлім. Адам табиғаттан өзін бөліп шығарып, оған белсенді әрекет етеді. Оның белсенділігі табиғат заттарын өзгертуге бағытталған заттық іс-әрекет үрдісінде көрінеді. Адамзат тарихының басталуымен бірге, сол заматта, оның қоршаған әлемге шығармашылық қатынасының тарихы басталды деуге болады. Адамның табиғатқа әсер ете, оны өзгертіп, сонымен қатар, өзінің табиғатын да өзгерту толық түсінікті табиғи үрдіс. Өйткені, адам өзінің әрекетімен табиғат заттарына өз қалауымен форма беріп, белгілі қажеттілігін қанағаттандыруға мүмкіндік алады. Нәтижесінде, табиғат құбылыстарын өзгерте, өзінің мәнін «заттандырады» жасап шығарған заттарына өзінің ерікін, білімін, санасын, қабілетін бейнелеп қалдырады. Осылайша, адам өзінің еңбек әрекетімен табиғат заттарын шығармашылық тұрғыдан өңдеп қана қоймай, сондай-ақ, өзін, өзінің қоғамдық қатынастарын мақсатқа сай өзгертеді. Осылай әсерлесуде тарихи үрдіс алға жылғып отырады.

Шығармашылық іс-әрекет өзінің мәні жағынан әрқашанда тарихи болған. Сондықтанда, біздің пайымдауша, шығармашылықты дұрыс түсінудің маңызды бір шарты проблемаға тарихилық тұрғыдан келу болып табылады. Бұл тарихилық көптеген эмпирикалық фактілермен проблеманы қайнату емес, шығармашылықты болған тарихилықпен байланыста түсіну немесе тек осындай жолмен оны жалпыға ортақ логикалық өлшемде ашуға болады.[1]. Қоғам адамның іс-әрекеті арқылы өмір сүріп дамиды. Белгілі қоғамдық формациядағы адамның іс-әрекетін, оның қоғам дамуындағы ролін зерттеу шығармашылық проблемасын тарихи практика тұрғысынан қояды. Өзінің дамуы үшін қажетті нәрселердің барлығы табылатын тек өркениетті қоғамда адам түпкілікті шығармашылық иесі болып табылады. Тек сол кезден бастап адамдар өз тарихын толық саналы түрде жасай бастайды. Адам қажеттілік патшалығынан еркіндік патшалығына қарай қадам басады. Танымал философ, академик Ж.М.Абдильдиннің пайымдауынша, өткен дәуірде өмір сүрген барлық қоғамдық-экономикалық жүйелер өзінің табиғатынан соңы бар, өйткені ондағы еркіндік, адам белсенділігі ең тәуір болғанда, адамның заттық іс-әрекетінің формасында емес, оның мазмұнына қатынасында өзін табады. [2]. Егер, адам өзінің еркіндігін, шығармашылық потенциалын көрсетсе, табиғат заттарын мақсатты қалыптастыру үрдісінде, тек табиғатқа ғана қатысты болды; өзіне өзі қатынаста, өмір сүру формасын мақсатты таңдау қатынасында бейтарап, әлсіз, өзі табиғаттың формасы ретінде көрінді.

Алғашқы қауымдық құрылыстағы адамдардың іс-әрекеті шығармашылықтың тек табиғатқа ғана қатысты тарихи бастауы болды. Бұл кезеңде адам табиғаттан өзін бөліп шығарып, табиғатқа белсенді әсер ете, қарапайым еңбек құралдарын түрін өзгертіп, жасай бастады. Ал, адамдардың алғашқы қауымдығының өзіндік дамуы оған байланыссыз, мақсатқа сай болмады. Олар бір-бірімен белгілі қатынаста болғанымен өздерінің қоғамдық қатынастарын өз қалауына сай өзгерте алмады.

Таптық қоғамның шығуымен, материалды өндірістің ары қарай дамуымен қоғамдық қатынастар күрделене түсіп, таптар арасындағы қайшылықтар шиеленісіп, осыдан іс-

әрекеттердің жаңа түрлері шыға бастады. Әрине, осы үрдістер қоғамның шығармашылық потенциясының көтерілуіне әсерін тигізді. Алайда, қоғам дамуының осы кезеңіндегі таптық антагонизмі қоғам дамуы үшін еңбекшілердің өндірістік іс-әрекетімен жүзеге асқан объективтілік пен материалдық игіліктерді өндіру үрдісіне қатысушылардың өздері үшін оның маңыздылығы арасында қарама-қайшылық тудырады.[3]. Адамдық іс-әрекеттің өзінің мәні бойынша, қандай қоғамдық-экономикалық жағдайда жүрмесін, оның әрдайым шығармашылық сипаты болады. Өндіріс әрқашанда, қоғам дамуының негізі. Шығармашылық еңбектің туа біткен мәні болғандықтан, еңбек барлық формацияда өзінің шығармашылық сипатын сақтайды. Таптық қоғамда тарихи-прогрессивті қозғалыс жаттанудың әртүрлі формасында болып жатты.

Осылайша, таптық қоғамда еңбек табиғатты өзгертуде, өндірісте өзінің шығармашылық мәнін сақтағанымен, алайда, еңбекшінің өзі үшін еркіндік бола алмайды. Адам еркіндігінің барлық мүмкіндіктері олардың өздерін еркіндіктен айыратын құралға айналады. Мұнда адамдардың тек өздері шығарған күштер оған жатаң болып қалмай, сонымен бірге, оның өзі де өзіне жат болып қалады. Олардың еңбек нәтижесі жаттанады және олардың өзі үшін еркіндіктің көрінісі болмай, оған капитал формасында қарама-қарсы тұрады. [4]. Жұмысшы өзінің еңбегінің жемісіне бөтен зат ретінде қарайды. Сондықтан эксплуататорлық қоғамда адам тек саналы жан иесі болғандықтан өзінің тіршілік әрекетін, өзінің мәнін тек тірі жүруін сақтайтын құралға айналдырады.

Алайда, еңбектің жаттану жағдайында бұқара халықтың дүниені өзгеруге шығармашылық мүмкіндігі толығымен жоқ деп айтуға болмайды. Ол бұқара халықтың таптық күрестерге, әсіресе революцияға қатысуында көрінеді. Адамзат еркіндігін толығымен жүзеге асыру үшін, адам өзінің туа біткен мәнін көрсету үшін басты орынға адамды қойған дамыған, өркениетті қоғам болу керек. Тек осындай қоғамда ғана адам өзінің шығармашылық қабілетін табиғатқа ғана емес, өзінің өзіне қатынасында жан-жақты көрсете алады.

Тарихи дамудың әртүрлі кезеңдерінде халық бұхарасының әлеуметтік-тарихи шығармашылық үрдісіне қатысуы бірдей емес, қайшылықты сипатта болды. Бірде белсенді көтерілсе, бірде төмен құлдырап отырды. Әсіресе, революциялық ахуалдарда халықтың белсенділігі, шығармашылық табиғаты жарқын көрінді. Жаңа экономикалық саясат қоғам дамуында үлкен бетбұрыс болды. Кооперация мен сауда дамуы, халыққа еркіндігі мен құқығын кеңейту, еңбекшілерді экономикалық қызығушылыққа баулу елде шығармашылық кеңістікті тудырды. Бұқараның шығармашылық инициативасын дамытуға жол ашылды. Азық-түлік салғыртын салықпен ауыстыру, еркін сауданы дамыту, крестьян шаруашылығының еркін кооперациясы – халықтың белсенді дамуына әкелді. Адамдарда – шығармашылықтың негізі – өз шаруашылығына иелік ету, қызығушылық сезімі оянды.

Қоғамда осындай жағымсыз құбылыстарды жою, адам факторын белсендіру, инициативаны ояту, іске шығармашылық тұрғыдан келу, қоғамдық өмірдің барлық салаларын жаңарту қажеттіліктері пайда болды. Сондықтан елде басталған қайта құру, ең бірінші, қоғамдық өмірдің барлық салаларын жаңалауға және адамдардың шығармашылық белсенділігін дамытуға бағытталды. Сонымен бірге, әкімшілік басқаруды еңбекшілердің әлеуметтік шығармашылығын оятудың қажетті шарты болатын экономикалық өзіндік басқаруға ауыстырды. Осы аспектіде қайта құру өзінің мәні жағынан, қоғамдық, өндірістік қатынастарды және адамның өмірлік әрекеттерінің басқа да формаларын саналы, мақсатқа сай өзгертетін әлеуметтік шығармашылықтың формасы ретінде көрінді. Қайта құру нәтижесі оған халықтың белсенді қатысуына тікелей байланысты болды. Сонымен бірге, бұқараның әлеуметтік шығармашылығының дәрежесі қайта құрудың жетістігіне байланысты болды. Тарихи тұрғыдан, сол кездегі әлеуметтік шығармашылық халық бұқарасының кеңі көлемде ат салысып, жаңа қоғамдық қатынастар мен мекемелерді мақсатқа сай жасап шығаруы болды.

Тәуелсіздік алған жылдардан бастап халқымыздың ой-санасында, мәдениетінде, тұрмыс салтында жаңа көзқарас, жаңа дүниетаным қалыптаса бастады деуге болады. Кеңестік тоталитарлық жүйенің қыспағынан босап, өзінің төл әдебиетіне, саяси бұрмаланған сан ғасырлық тарихына, салт- дәстүрі мен діліне жан-жақты терең мән бере бастады.

Еліміздің басты мақсаттарының бірі қоғамдық өмірдің барлық жақтарын түбірлі өзгерту, оны шешуге бүкіл қазақстандықтарды жұмылдыру қажет болды. Ата-бабаларымыз қаншама жылдар бойы аңсаған тәуелсіздігімізге қол жеткенде, объективті жағдайлар өзгеріп, әрбір адамнан шығармашылық белсенділікті, өз ісіне деген инициативалық қатынасты, жеріне, еліне иелік етуді талап ете бастады. Қоғамдық өмір салтында үлкен бетбұрыстар болып, дінімізге, салт-дәстүріміз бен басқа да құндылықтарымызға жаңаша қарау өріс алды. Өткен тарихи оқиғаларды бағалау, саяси және адамгершілік өзіндік санаға көзқарас өзгерді. Тілімізді, ділімізді, әдеп-ғұрпымызды саралап, қайта жаңғыртуға кірістік. Міне, осы объективті жағдайлар, әлеуметтік шығармашылыққа жарқын жол ашып, адамдардың белсенділігі оянып, болашақ ұрпақ үшін, ұлтың келешегі үшін ұлағатты істер жасала бастады.

1991 жылдың 16 желтоқсанынан бастап Қазақстан Республикасы тәуелсіз мемлекет атанды. Сол жылдың 10 желтоқсанында бүкіл халық сайлаған Н.Ә.Назарбаев Қазақстанның тұңғыш Президенті болып, қызметіне кірісті. Сол кезден бастап елімізде экономика, саясат және рухани өмір салаларында көптеген прогрессивті өзгерістер болып, қоғамымыз жан-жақты дами бастады. Қазақстанды Туркия мемлекеті бірінші болып тәуелсіз мемлекет ретінде мойындады. Бүгінгі таңда егемендігімізді көптеген еуропалық, батыс мемлекеттері мойындап, олармен дипломатиялық, экономикалық және мәдени қатынастар орнап, еліміздің абыройы күн санап артып келеді. Халықаралық деңгейде мемлекетіміздің беделі нығая түсуде.

Қазақ халқының ұлттық санасының жаңғыруының белгісі болатын іс-шаралар жасалына бастады. Бірте-бірте ұмытылып бара жатқан ұлттық дәстүрлеріміз, ойындарымыз, діни мейрамдарымыз қайта жаңаданып, орныға бастады. Бұған бүкіл халқымыз, зиялы қауымдар белсенді ат саласты. Адамдардың әлеуметтік шығармашылығын тудырды. Шұбарланып бара жатқан қазақ тіліміздің мәртебесі көтеріліп, мемлекеттік тілге айналды. Тарихи кезеңдерде, тар жол тайғақ кешуде жазықсыз жапа шегіп, репрессияға ұшыраған азаматтарымызды ақтау басталды. Елдің ұлттық санасы оянып, болашаққа деген сенімі арта түсті. Патриоттық сезімдер ұялап, ұрпақ үшін, халықтың келешегі үшін белсенді идеялар туындап, жаңа, тың бастаулар жасала бастады. Бұл, шын мәнінде, адамдардың шығармашылық іс-қимылдарының өрістеуіне жасалынған жағдай жасалынған жаңа дәуір болды. Тың идеялар беріп, халықты жаңа өмірге бастап, елді белсендікке шақыра осы ігі істердің басында тұңғыш Президентіміз Н.Ә.Назарбаевтың өзі жүрді. 1992 жылы 3 наурызда Қазақстан Біріккен Ұлттар Ұйымына кірді. Шет елдердегі ата-бабасының туған жерінен алыстап кеткен қандастарымыз Қазақстанға қайта орала бастады. Елімізде арнайы көші-қон бағдарламалар жасалып, оларды орналастыру, үй-жай, жұмыспен қамтамасыз ету үшін орасан жұмыстар жүргізілді.

Елбасы айтқан, «әуелі экономика, содан соң саясат» салиқалы сөзін басшылыққа ала, еліміздің тәуелсіздік жылдарында алдымен экономикада күрделі өзгерістер жүргізілді. Мемлекеттік сектордағы шаруашылықтар жекешелендіріп, бұл үрдіс ауыл шаруашылығында да жалғасын тапты. Мақсат адамдарды өз шаруашылығына, мекемесіне иелік еткізу, оны дамытуға оған еркіндік беру, табыс табуға қызығушылық туғызу т.б. Мұның бәрі, бір сөзбен айтқанда, адамдарға әлеуметтік шығармашылықпен айналысуға жол ашу болып табылады. Тек осы жол ғана, бүкіл қоғамымызды дамытып, тәуелсіз еліміздің экономикасын нығайтатын айқын жол болды. Қазақстанның экономикасын дамытуға аса ірі шетелдік инвесторларды тарту қолға алынды. Ата-бабаларымыз ақ найзаның ұшымен, ақ білектің күшімен болашақ ұрпақ үшін жаудан қорғап қалған кең байтақ жеріміз байлыққа, шикізатқа толы болды. Жеріміздің бұл байлығын бұрынғы кеңес дәуірінен қалған ескі технология, техникамен игеру мүмкін болмады.

Сондықтан дамыған шет ел компанияларымен келесімге тұрып, олардың заманға сай жаңарған технологияларымен тез арада игеріп, ол шикізаттарды әлемдік нарыққа шығарып, еліміздің экономикасының тұғырын нықтап алу қажет болды. Бұл істер өз нәтижесін беріп, халқымыздың әл-аухаты жақсарып, қоғамымыз тұғырықтап шығып, дами бастағаны мәлім болды. Республикада еліміздің төл валютасы – теңге айналымға еңгізілді. Өзіміздің ұлттық теңгеміздің айналымға енуі сауда-саттық қатынастың аймағы кеңейіп, экономикамыздың тұрақталып келе жатқанының айғағы болды.

Экономикалық жүйені реформалау, нарықтық қатынастарға өту өндірістік демократияны жаңа деңгейге көтеретін өндіріс орындарына толық дербестік беруді талап етеді. Бұл тенденция экономиканың интенсификациясының талабымен негізделген және де халықтың әлеуметтік шығармашылығының дамуына үлкен импульс береді. Егер, әрбір мекеме мен ұйымдарға дербестік, бастама және кәсіпкерлік еркіндігі берілмесе, онда қоғам шығармашылық қатынаста алға жылжи алмайды. Қоғамда неғұрлым дербестік пен еркіндік жоғары болған сайын, соғұрлым оның шығармашылық потенциалы, шығарушылық мүмкіндіктері жоғары, жемісті болады.

Қоғамды өзіндік басқару концепциясы туралы, нарықтық қатынасқа өту туралы ғылыми білімдерді игеру әлеуметтік шығармашылықтың дамуының маңызды теоретикалық-методологиялық алғы шарты болып табылады. Өмірдің өзі көрсеткендей, әлеуметтік шығармашылықтың дамуы өте қайшылықты үрдіс. Органың өзгергеніне, әлеуметтік субъектінің объектіге белсенді әсер етуіне қарамастан тоқырау кезеңіндегі жылдар бойы қалыптасқан қоғамдық қатынастардың формалары жақсы жағына қарай ақырын қозғалуда. Оның себебін күні өтіп бара жатқан қоғамдық қатынастар мен әлеуметтік субъект сұранымының өсуі арасындағы қайшылықтан көруге болады. Бүгінгі таңда осы осы қайшылықтарды шешу әлеуметтік шығармашылықтың дамуының маңызды шарттарының бірі болып тұр.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Сейтахметов Н.К. Логика и творчество // Диалектика свободы как творчества. – Алма-Ата: Наука, 1989. – С.211.
2. Абдильдин Ж.М. Свобода как творчество общественных отношений // Диалектика свободы как творчества. – Алма-Ата: Наука, 1989. – С.113.
3. Қараңыз: Коршунов А.М. Отражение, познание, творчество // творчество и социальное познание. – М.: МГУ, 1982. – С.12.
4. Батищев Г.С. Деятельная сущность человека как философский принцип // Проблема человека в современной философии. –М.: Наука, 1979, - С.116.

Резюме. В статье рассматривается развитие социального творчества в историческом процессе как противоречивый процесс. Раскрываются препятствующие механизмы социальной активности масс. Рыночные отношения благоприятно способствуют развитию социального творчества как способа изменения общественных отношений.

Summary. The article discusses the development of social creativity in the historical process as a contradictory process. Furthermore, impeding mechanisms of mass social activity were described. Market relations positively contribute to the development of social creativity as a way of changing public attitudes.

А.Ә. Тәуірбай

*(Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-нің философия мамандығының 1 курс студенті)
Ғылыми жетекшісі: Философия кафедрасының аға оқытушысы Шойынбаева Ғ.Ә.
Астана қаласы*

КЕШЕГІ ТАРИХ, БҮГІНГІ СТРАТЕГИЯ, ЕРТЕҢГІ НӘТИЖЕ

XX ғасырдың аяғы мен ХХІ ғасырдың басы барша адамзат баласы үшін сындарлы сынамалы кезең болды. Бұған дәлел өз заманында әлемдік державалар қатарында жетекші

рөлді сомдаған, жетпіс жылдық тұрақты негізі мен тарихы бар Кеңес үкіметінің тарих сахнасынан орнының біржолата жоғалуы болатын. Азия мен батыс европаны соған қоса таяу шығыс территориясын бір негізге біріктіре отыра жүйелі түрде басқару формасын құра білген КСРО неліктен кенет тарих сахнасының тізгінінен бір жолата айырылды? Әлде КСРО-ның негізін салушы идеология дұрыс болмады ма? Әлде елді басқарушы тұлға дұрыс болмады ма? КСРО-ның құлау себебін түсіну мақсатында қанша сауал қойғанымызбен, сол сауалдың жауабын табуға бізге бір ғана философиялық тұжырымдама нақты және жалпы негізде мардымды жауап бере алады. *«Әлемде мәңгі ештеңе жоқ, бірі келеді, екіншісі кетеді...»*. Сол секілді ғасырлар тоғысында адамзат баласына белгілі бір деңгейде жаңару процесі қажет болды[4].

Біз өткенді саралай келе дүниеге жаңашылдық идея мен көненің интерпретациясын жаңа серпінмен әкелу керек болды. Ғасырлар тоғысындағы өзгерістерді дер кезінде және тиімді пайдалана білгендердің алғашқысы Балтық бойындағы мемлекеттер болды (Литва, Латвия, Эстония - авт). Ізінше таяу шығыс пен Түркі контингенті де жаңашылдықты мізбақпай батыл әрі нық қадаммен қабылдай білді. Сол нық қадам жасаушылардың бірі ретінде Қазақ елі де алғашқылардың бірі болып жаһандық өзгерістің құрамдас бір бөлігіне айналды[3].

XXI ғасыр тәуелсіздігін алған жас мемлекеттер үшін жаңа белестер мен мүмкіндіктер ғасыры. Кім мықты, кім көшті бастай алса тек сол мемлекет қана әлемдік өркениет аренасында өз орнын тайға таңба басқандай айдай анық қылып сара жолын сала білмек. Сонымен қоса жаңа заман көптеген мемлекеттер үшін тек қана жаңа белестер мен мүмкіндіктер ғасыры емес сонымен қоса сындарлы ақиқатты орнымен қабылдай отыра тығырықтан асқан шеберлікпен шығудың өнерін меңгеру кезеңі болып табылды.

Адамзат баласының осынау бір ғасырлар тоғысына дейінгі кезеңде игерген қоғамның әлеуметтік мәдени және де саяси экономикалық негізіндегі тәжірбиесіне жаңа серпін бере алатын идеологиялық тұғырнамалар қажет болды. Адам игілігі үшін ойлап табылған ғылым мен білім аясындағы барша нәтижелі еңбектер адамзат баласының құрдымға ұшырауының негізі ретінде қарастырыла бастады. Осы ғылым мен білімнің жетістігін дұрыс арнаға қоя білу жаңа заманның басты мақсаттарының бірі болды.

Екіншіден жаңа қоғамға өз дәрежесінде қатты залалын келтірген тұжырымдамалардың ең негізгілерінің бірі ол әрине дін. Дүниені танып білуде үлкен маңызға ие болған, қоғамның моральдық-этикалық негізінің эквиваленті адам игілігінен тыс негізде қызмет атқара бастады. Міне осындай аса күрделі жаһандық дәрежедегі шешімді талап ететін жаңа қоғамның қалыптасуындағы ажырамас бір бөлігіне айналған, жаңару мен жаңа мүмкіндіктерден басқа, қоғамның дамуына әсер ететін бірнеше қарама қайшылықтар орын алды.

Жоғарыда айтылып өткендей жаңару мен жаңа мүмкіндіктер дәуіріне алғаш батылдықпен қадам басқандардың бірі ол әрине Тәуелсіз Қазақстан. Посткеңестік кеңістіктен өз мәдени және де ұлттық құндылықтарын жоғалтпай саң мыңдаған жылдар бойы тарих қойнауындағы асыл негізін сақтай отыра XXI ғасырда өз негізін қайта көтере білді. Кез келген елдің болмысы мен ұлттық құндылығы ең алдымен тарих қойнауында және де ұлт жүрегінде сақталады[2].

Сонау түркі заманынан келе жатқан Қазақтың «қазақ» деген болмысын жоғалтпай бүгінгі таңда өркениеті бізден әлде қайда ерте қалыптасқан елдермен терезесі тең дәрежеде тұруы біз үшін үлкен мәртебе[4].

Қай елде немесе қай өркениет кезеңінде болмасын сол мәртебені асқақтатар азат елдің Ұланы болады. Қайтсемде өз елімнің даңқын асқақтатып, байрағын көк аспанда желбіретем деген ел мұратын көксеген Көшбасшалары болады. Түркілердің тарихына көз жүгіртсек сонау Бумын мен Тоныкөктен бастап беріректегі орта ғасырлық қазақ хандарын алсақ та немесе басқа ұлтты қарастырсақ та әр заманның талабына сай өз көшбасшысы болады.

Сонау түркілерден негізін алған көкбөрі ұрпағы үшін де жаңа заманда өз көшбасшысы болды. Тарихта кезінде есімі алтын әріппен жазылған Қазақ халқының жаңа заманда атының қайта жаңғыруының негізі тікелей осы тұлғамен байланысты болды. Оның есімі жаңа әлемнің саяси аренасында «Қазақ елі немесе Қазақстан» сөздерінің айнымас синонимдес бөлшегіне

айналды. Әрине ол **Нұрсұлтан Назарбаев**[2]!

Белгілі бір жүйенің құрамдас бөлшегі негізінде қоғамда жетпіс жыл бойы қалыптасып қалған идеологиядан шығып өз алдына дербес мемлекет құру қазақ қоғамы үшін оңайға түспеді. Әлемде теңдік пен бірізділікті орнату иллюзиясында өмір сүрген кеңестік идеяның шаңын қағу біраз қиыншылықтар туғызды. Бұл ең алдымен осынау қиын сәтте ел тізгіні мен ұлттық идеяны өз мойнына ала білген ұлтбасшысы үшін халқының алдындағы үлкен жауапкершілік болатын. Кеңестік идеология посткеңестік кеңістіктегі қоғам санасына бірізділік пен теңдікті дәріптеді, олар барынша қоғам санасын авторитарлық негізді тәуелді ұстауға тырысты. Сонымен қоса кеңестік идеология тек халыққа ең басты қажетті нәрселерді ғана беріп өзіндік таңдауға жол бермеді.

Нәтижесінде қоғам тек дайын өнім мен дайын шешімге дағдыланып қалды. Ал жаңа ғасырдағы жалпы адамзаттық өркениет бәсекеге қабілетті өзіндік ойы бар жаңашылдықты құптайтын жеке тұлғаларды талап етті. Ендігі кезекте қазақ елі үшін жаңа тәуелсіз мемлекетті құрып қана қоймай сонымен қоса жаңа моральдық этикалық қоғамды қалыптастыру мәселесі тұрды. Жаңа мемлекет құруды философиялық концепция арқылы түсіндірер болсақ шамамен Платонның «идеалды мемлекет» қалыптастыру керек деген ойына саяды. Платонның мемлекет жайлы туындысында: *«идеалды мемлекетті тек дана адамдар ғана басқара алады. Себебі олар өз даналығын барынша қоғамның әділ болуына сарып етеді»*, - деген екен [1]. Сол секілді жаңа тәуелсіз қазақ қоғамының қалыптасуына басты ұйытқы болған факторлардың бірі ол әрине елді ең алдымен көреген дана адамның басқаруы болып табылады. Платонның еңбегінде сонымен қатар мынадай астарлы ойлар кездеседі: *«Дана адам үшін билік пен мансаптың мүлдем қажеті жоқ, себебі ол үшін ең бастысы әділетті қоғамды қалыптастыра білу болып табылады»*[1].

Расында да бүгінде біз өмір сүріп жатқан қоғамдағы әділеттіліктің бастамасы ол әрине – демократия. Әлемдік тәжірибе мен тарих қойнауының жауһарын тере білген елбасы, бүгінде қазақ елін алға жетелейтін басқарудың ең тиімді жолы демократиялық билік деп таныды. Расында да биліктің халықтың қолында болуы әділетті. Қазақ халқының ежелден келе жатқан менталитеті мен салт- дәстүрін негізге ала отырып, заманауи басқару құрылымын жасай білу оңайға түспеді. Себебі бүгінде Қазақстан үшін өткеннен сабақ алып, бүгінгі күнді сараптап ертеңге нақты болжам жасау басты мақсат. Бүгінде Ұлы даланың қожалары үшін (қазақтар-авт) өткеннен сабақ алып бүгінін сараптап ертеңге бағдар қоярлық идеясы ол - Мәңгілік ел[2].

Тарихта қай кезең, қай ғасыр болмасын өз заманының ел билеушілері басқарудың ең тиімді және де ұлты үшін ұтқыр жолын іздеген. Біреулер қателескен, біреулер тура жолды таба білген. Бүгінде, біз өмір сүріп жатқан жаңа заманда елді басқару мен ұлт немесе мемлекет мүддесін болашаққа нық сеніммен аманат ету оңай істердің бірі емес. ХХІ ғасырда әлемнің көптеген мемлекеттері елдің болашағының іргетасын қалауда ұзақ мерзімді нәтижелі стратегиялық жоспарды елді басқарудың тұрақты формуласы ретінде қабылдайды.

Қазақ елі үшін де болашағының маңызыдылығы осы ұзақ мерзімді стратегиялық жоспармен өлшенеді. Біз тәуелсіздігіміздің тізгінін өз қолымызға алғаннан кейін, елбасы әлемдік тәжірибені сараптай келе, жаңа заманның шымылдығын ашуда Қазақ елі үшін де ұзақ мерзімді жоспардың болашағымызға жасаған инвестициямыздың эквиваленті екендігін түсінді. Қазақстан үшін ұзақ мерзімді стратегиялық жоспардың бастамасы 1997 жылы қабылданған **«Қазақстан- 2030»** атты барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы негізінде құрылған болатын[5].

«Қазақстан-2030» нені мақсат етеді және де бізді неге жетелейді?, - деген сауал көптеген адамдардың басты назарын алды. Мен бұл сауалға Шекспирдің мына бір сөзімен жауап қатар едім: «Адамдардың өмірінде шарықтау сәті бар, ол, егер дұрыс пайдалана білсе, табысқа жеткізеді. Егер оны қолдан шығарып алса, онда одан кейінгі жол қайранға малтығып, тайғақ кешумен ұласады»[5].

Иә, біз дәлірек айтсақ халықты бастаған көшбасшымыз осынау жаңа заман сыйлаған Қазақ халқының екінші тынысын тиімді пайдалана білді. Жетпіс жыл қалыптасып қалған әміршіл ескі жүйенің құрсауынан шығып, жаңа заманға сай өзіндік экономикалық және де

мәдени моделімізді қалыптастыра білдік. Біз үшін ең бастысы егемендік болатын.

Екінші орында Тәуелсіз Қазақстанның әлем географиясындағы территориясының темірқазығын қаға білу мақсаты тұрды. Сонымен қатар ел ішіндегі Қазақ халқының мәдени-этикалық бірегейлігін сақтай отыра көп ұлтты, конфессия аралық тату қоғам құру мақсаты тұрды. Стратегияның ең басты асыл шыңы 2030 жылға дейін әлемнің дамыған елу елінің қатарына қосылу болатын.[5]

Бүгінде, жоғарыда көрсетілген мақсаттардың 100 пайыз орындалғандығының дәлелі ол Көшбасшының алға қойған жаңа мақсаттары мен белестері. Осындай аз уақыттың ішінде отыз жылға жоспарланған ұлт жоспары өз мерзімінің жартысында орындалуы әлемдік саясатта болмаған түбегейлі бетбұрыстың көрінісі.

Бүгінде Қазақстан саяси-экономикалық тұрақтылықта мәдени тұғырын қалыптастыра білген мемлекет. Демографиялық көрсеткіштің аздығы мен түрлі этностың көптігіне қарамастан Қазақ қоғамы орталықтанған бейбіт мемлекеттің көрінісіне айналып отыр.[3]

Қазірде көптеген мемлекеттер де болып жатқан ішкі қақтығыстар мен араздықтардың бірде бір көрінісі Қазақ қоғамында кездеспейді. Стратегияның қажырлы еңбегінің жемісін бүгінгі таңдағы Қазақстанның тұрақтылығы мен әлемдік аренадағы саяси беделінің жоғары деңгейде екендігінен байқауға болады. Міне осылайша небәрі жиырма жылдың ішінде буыны қата қоймаған тәуелсіз Қазақстан көптеген жетістіктерге жете білді. Алайда уақыт өтуде және де заман жаңа өркендеу мен даму модельін талап етеді.

Қоғамнан, әлемдік өркениеттен тысқары қалмас үшін Қазақ елі жаңа стратегия мен жаңа мақсаттар қоюға мүдделі. Ең бастысы біз жетістікке жете алатын көшбасшы мемлекеттер қатарында екендігімізді дәлелдедік. Қазақстанның бүгінде алға қойған мақсаты ол **«Қазақстан-2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ»**. Қазақстан қазірде елбасы айтпақшы: **«Орталық Азия Барысына айналды»**[6].

Сол барыстық титулды Азиядан әлемдік деңгейге көтеру ол мына біз, болашақ ұрпақтың еншісіне тиген парызы деп білемін. Біздің елбасы асар асудың шыңын дәл көздей білетін прагмат көшбасшылардың бірі. Ол бүгінгі таңдағы дамудың Қазақстандық моделін қалыптастырып қана қоймай, сонымен қоса елдің ертеңін айқындайтын ұзақ мерзімді стратегиялық мақсат қоя білді. Тарих тұңғығынан мемлекеттік басқару мен ұлт мүддесін асыл мақсаттарға меңзейтін дара жолды қайта жаңғыртушы бірден бір тұлға. Көне түркілердің ұлт мұратына жету мен ұлы даланың нағыз ұланы болуды көксеген **«Мәңгілік ел»** идеясын ХХІ ғасырға қайта негіздей білді[6].

Ол жай ғана тарих тұңғығының тұңжұрмасы емес, ол жаңа замандағы Қазақ елінің елдігінің негізі болмақ. Халықтың ертеңгі күнге деген сенімін нығайтып, әлем мойындайтын жаһандық алпауыт мемлекеттер қатарына қосылудағы ұлттық тұғырнамасына айналды. Бүгінгі Қазақ қоғамын әлемдік дәрежеде экономикалық тұрақтылығын сақтай отыра мәдени моделін, саяси тұрақсыздықтарға қарамастан жоғары дәрежеде көрсетудің бірден бір жолы, ол **«МӘНГІЛІК ЕЛ»** ұлттық идеологиясы болмақ[6]. Ұзақ мерзімді болашаққа бағытталған жоспардың ертеңгі нәтижесі болашақ жастардың қолында болмақ. Елбасы негізін салған сарабал сара жолдан таймай ертеңгі күннің жемісін бірге көрейік құрметті достар.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1.«Әлемдік философиялық мұра».Жиырма томдық. 2том. Антикалық философия. - Алматы: Жазушы, 2005.- 189,262 беттер
- 2.Сыздықов С.,Қанаев С., Жеңіс Ж./ «Мәңгілік ел» идеясы: қалыптасуы, үш негізі, тарихи сабақтастық.-Астана: Фолиант, 2013.- 41,243,255,284 беттер
- 3.Назарбаев Н.Ә./Тәуелсіздік белестері.- Алматы: Атамұра, 2003.-86бет
4. Назарбаев Н.Ә./Сындарлы он жыл.- Алматы: Атамұра, 2003.-76бет
5. Назарбаев Н.Ә./Қазақстан-2030:барлық Қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы. Ел президентінің халыққа жолдауы.-1997.- 14,26 беттер
6. Н.Ә.Назарбаев./ «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты.

У.Ж.Жумабекова, доцент, к.п.н. КазННТУ им.К.Сатпаева

Г.Равильева, студентка 1 курса, гр. 5В050600 КазННТУ

Методика использования информационно- коммуникативных технологии при обучении иностранного языка

В настоящее время идет интенсивное внедрение телекоммуникационных технологий (ТКТ) в процесс образования. Важнейшей задачей в процессе становления высокообразованным специалистом является формирование информационной и коммуникативной культуры, а также развитие умения адаптироваться в условиях стремительной смены информационных потоков и использованных технологий (спутниковые средства связи, телевидение, сеть Интернета и т.д.)

На сегодняшний день одним из перспективных направлений в процессе преподавания иностранного языка (ИЯ) в высшей школе является применение такой ТКТ, как спутниковое телевидение, а для создания обратной связи используются ресурсы и возможности Интернет, такие как электронная почта, чаты.

Современное образование должно быть направлено не просто на повышение уровня образованности человека, но и формирование нового типа человека, иного образа и способа мышления, нового информационного мировоззрения.

Объем информации, необходимой для работы сегодняшнему специалисту, растет с каждым днем, следовательно, выпускник вуза должен быть готов к постоянному развитию и совершенствованию.

Развитие глобальной компьютерной сети Интернет открыло новые перспективы совершенствования образовательной системы. Появилась новая технология обучения, а именно- дистанционное обучение (ДО) ,при котором студент и преподаватель пространственно отделены друг от друга, но при этом они могут находиться в постоянном взаимодействии. организованном с помощью особых приемов построения учебного процесса, форм контроля. методов коммуникации и др.

Задачей подготовки будущего специалиста является не только научить его выполнять выбранные операции в программном обеспечении. но и научить умению самостоятельно отыскивать и осваивать незнакомые операции, которые ему необходимы в своей работе.

Личная мотивация к учению и наличие разнообразных образовательных ресурсов являются ключевыми факторами непрерывного образования. Использование дистанционных образовательных технологий (ДОТ) в образовательном процессе способствует реализации принципа инновационной и информационной ориентированности подготовки специалистов; принципа проблемности и интерактивности организации учебного процесса; принципа индивидуализации в обучении. Следует отметить, что использование ДОТ в системе иноязычного образования может выступать как средство повышения эффективности языковой подготовки специалистов в высшей школе.

Именно ДО, организованное на основе технологии Интернета, постоянно приобретает черты универсальной формы профессионального образования, ориентированного на запросы обучаемых и их специализацию.

Развитие глобальной компьютерной сети Интернет открыло новые перспективы совершенствования образовательной системы. Это отражается как на техническом оснащении образовательных учреждений, их доступе к мировым информационным ресурсам, так и на использовании новых видов, методов и форм обучения.

Информация – это сложное многогранное всеобъемлющее явление. И естественно, что

отдельные стороны, грани его являются предметом исследования очень многих наук, которые хотя и существуют самостоятельно, однако развиваются в неразрывном единстве, дополняя и обогащая друг друга. В связи с этим, мы считаем возможным говорить об использовании дистанционных образовательных технологий с традиционными формами обучения. Такой подход, с одной стороны, дает возможность студенту стать активным участником образовательного процесса: стимулируется привычка к самообучению и поиску информации, появляются навыки, обеспечивающие самостоятельно продолжить свое обучение после окончания вуза.

Кроме того, необходимым атрибутом профессиональной пригодности будущего специалиста в современном обществе являются умение использовать информационно-коммуникационные технологии, их инструментарий и методологию для работы с информацией.

Появление принципиально новых по своим техническим характеристикам ИКТ, таких, как мультимедийные, сетевые и коммуникационные, открыло широкие возможности в преподавании языков. Мультимедийные технологии предоставляют возможность доступа к текстовым документам, графическому изображению, звукам и видео. Мультимедиа позволяют формировать навыки, которые с помощью других технологий сформировать невозможно, например, произношение при изучении ИЯ. При этом информационно-коммуникационные технологии, включающие компьютерные и телекоммуникационные компоненты, становятся незаменимым помощником педагогов.

Сегодня, когда внедрение новых ИКТ приобретает массовый характер, вопросы разработки компьютерных технологий обучения и создания условий для подготовки специалистов, способных использовать компьютер в качестве рабочего инструмента своей деятельности, получает наивысший приоритет. Лишь только посредством Интернета обучающиеся могут общаться синхронно или асинхронно с другими студентами и с аутентичными носителями языка. Обучающиеся могут наилучшим образом развить различные языковые навыки для устного и письменного общения и приобщаться к иноязычной культуре в целом.

Стремление людей достичь запланированных результатов с наименьшими затратами интеллектуальных, сырьевых, временных и энергетических ресурсов приводит их пониманию необходимости технологизации деятельности.

Компьютерные технологии способствуют раскрытию, сохранению и развитию личностных качеств обучаемых. Однако их использование в учебном процессе будет эффективным только в том случае, если у преподавателей будет сформировано правильное представление о месте и роли ИКТ в учебном процессе.

Информационные и коммуникационные технологии (ИКТ)- это программные, программно-аппаратные и технические средства и устройства, обеспечивающие операции по сбору, продуцированию, накоплению, хранению, обработке, передаче информации и возможность доступа к информационным ресурсам компьютерных сетей. Иными словами, ИКТ в обучении обеспечивают хранение и обработку образовательной информации, доставку ее обучаемому, интерактивное взаимодействие студента с преподавателем или педагогическим программным средством, а также тестирование знаний студента.

Основной целью обучения ИЯ является формирование и развитие коммуникативной культуры студентов, обучение практическому овладению ИЯ, то в этой связи следует отметить, что среди проблем, теоретически и экспериментально-решаемых методикой ИЯ, коммуникативная компетенция и способы ее достижения являются одной из наиболее актуальных. Коммуникативный подход подразумевает обучение общению и формирование способности к межкультурному взаимодействию, что и является основой функционирования сети Интернета.

Количество разнообразных информационных ресурсов в сети, которые можно использовать при изучении иностранного языка, создании курсов дистанционного обучения, огромно. Среди них есть учебные материалы для формирования грамматических, лексических

навыков, формирования умений чтения, письма, аудирования.

Системный подход к организации учебного процесса и управлению современным образованием предполагает радикальное совершенствование всей системы образования, ее коренное преобразование на основе использования ИКТ, приводящее к повышению качества знаний студентов и эффективности в сфере образования.

За последние десятилетия претерпело изменения содержание обучения ИЯ, существенно увеличился объем материала, усваиваемого студентами. В связи с этим, особую роль в обучении ИЯ приобретают такие факторы, как индивидуализация обучения и организация автономного обучения. Новые средства коммуникации позволяют студентам уже индивидуально развивать навыки аудирования, чтения, говорения и письма, а преподавателю перенести определенный объем материала на самостоятельное обучение вне урока. Именно перечисленные вопросы должны составлять основу структуры обучения ИЯ как учебной дисциплины, что требует коренного пересмотра учебных планов и программ по предмету и делает возможным внедрение и развитие новых форм обучения (например, дистанционного), усиливает тенденции к формированию открытого образования. Это, в свою очередь, ставит перед нами проблему расширения практики опережающего обучения, использования новых технических средств и технологий, совершенствования образовательных методик.

Использование ИКТ при обучении английскому языку создает положительные условия для комбинированного обучения, обеспечивает информационную избыточность, обогащает дополнительными коммуникативными заданиями в процессе всего усвоения материала уроков, обеспечивает контроль и самоконтроль результатов усвоения полученных знаний, что способствует интенсификации обучения и повышению качества владения языком.

У.Ж. Жумабекова, ҚазҰТЗУ доценты, ғ.п.к.

Г.Равильева, 1 курс студенті, 5В050600 тобы, ҚазҰТЗУ

Андатпа.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияны шет тілінде үйрену әдістемесі

Бүгінгі күнде жоғары оқу орнында шет тілін оқыту процесінде ең перспективалы бағыттардың бірі телекоммуникациялық технологияларды пайдалану болып табылады. Интернет желісінің дамуы білім беру жүйесін жетілдіру үшін жаңа перспективалар ашты. Бұл екеуі де әлемдік ақпараттық ресурстарға қол жеткізуге оқу орындарында жаңа техникалармен жабдықтауға, сондай-ақ жаңа әдістер мен нысандарды қолдануға әсер етеді.

U. Zh. Zhumabekova, docent KazNRTU, c.p.s.

G.Ravilyeva, student of the 1 course at KazNRTU

Summary

Use of information - communicative technologies at foreign language training

The summary.

Today one of perspective directions in the course of foreign language teaching (FL) in the higher school is the application of telecommunication technologies (TCT). Development of a global

network the Internet has opened new prospects of perfection of educational system. It is reflected as the equipment of educational institutions, their access to world information resources, and the use of new kinds, methods and training forms.

Аннотация

На сегодняшний день одним из перспективных направлений в процессе преподавания иностранного языка (ИЯ) в высшей школе является применение телекоммуникационных технологий (ТКТ). Развитие глобальной сети Интернет открыло новые перспективы совершенствования образовательной системы. Это отражается как на техническом оснащении образовательных учреждений, их доступе к мировым информационным ресурсам, так и на использовании новых видов, методов и форм обучения.

Ключевые слова: ИЯ – иностранный язык, ТКТ – телекоммуникационные технологии, ДОТ- дистанционные образовательные технологии, ИКТ – информационные коммуникационные технологии.

Тірек сөздер: ШТ – шет тілі, ТКТ – телекоммуникациялық технологиялар, ҚББТ – қашықтан білім беру технологиялары, АКТ – ақпараттық коммуникациялық технологиялар.

Keywords: FL – a foreign language, TCT – telecommunication technologies, DET- distance educational technologies, ICT – information communication technologies

Литература:

1. Стратегия развития Республики Казахстан до 2030 года.
2. Голицына И.Н. Вопросы эффективности внедрения компьютерных технологий в профессиональное образование. // Educational Technology & Society 3(3). 2000.- С.538-547.
3. Ибрагимов И.М. Инновационные технологии и средства дистанционного обучения: учеб. Пособие для студентов высш. учебн. заведений / под. ред. А.Н.Ковшова.- М.: Академия, 2005.- 336с.
4. Полта Е.С. Теория и практика дистанционного обучения. // Информатика и образование. 2001.- №5.- С.37-42.
5. Джусубалиева Д.М. Дистанционное образование.- Алматы: Гылым, 1997.- 81 с.
6. Сокольская Н.В. Проблема использования дистанционной технологии при изучении иностранного языка // Инновации в образовании.- 2005.- №6.- С.71-79.
7. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: учебное пособие.- М.: Народное образование, 1998.- 256 с.

Умит Жумабекова, к.п.н., доцент КазНТУ им. К.И. Сатпаева

Нурсултан Сман, студент 2 курса, гр. 5В070400 КазНТУ

Формирование самообразовательной деятельности студентов в системе высшего образования

Образование становится главным фактором развития личности и общества в интенсивно обновляющемся мире. В связи с этим динамика современных социальных процессов требует от человека умение самостоятельно организовывать себя: сознательно воспитывать самодисциплину, ответственность, побуждать себя к саморазвитию, к овладению культурой и знаниями, выработанными человечеством для того, чтобы сформировать собственное, ясное понимание деятельности. При этом формирование самообразовательной деятельности студентов выступает в качестве приоритетной миссии находящегося на стадии становления многоуровневого высшего образования в Казахстане.

Усиление внимания к проблеме педагогических особенностей саморазвития личности под названным углом зрения имеет на сегодняшний день принципиальное значение.

Самообразование как проблема актуализируется не только в связи с потребностью индивида в реализации себя как личности в обществе, не только в связи с развитием педагогической мысли, но и в связи с вызовами XXI века.

На основе анализа личностного саморазвития с психологической точки зрения определена значимость его проявления в деятельности, выявлены механизмы саморазвития-самосознание, самооценка и раскрыт индивидуальный внутренний потенциал личности в ходе самообразования.

Умение самообразовательной деятельности студент приобретает сам, найдя и апробировав различные модели поведения в конкретной предметной области, отобрав из них те, которые в наибольшей степени соответствуют его индивидуальному стилю, притязаниям, эстетическому вкусу и нравственным ценностям.

Самоорганизация - деятельность и способность личности, связанные с умением организовывать себя, которые проявляются в целеустремленности, активности, обоснованности мотивации, планировании своей деятельности, самостоятельности, скорости принятия решений и ответственности за них, критичности оценки результатов своих действий, чувстве долга.

На основании вышесказанного, выделяются сущностные характеристики системы – ее целостность и динамичность. Таким образом, система – это целостная организованное образование, несводимое к сумме элементов и находящееся в процессе непрерывного развития.

Непрерывность образования есть его необходимая черта, обеспечивающая социальную мобильность, устойчивость развития и социальную инициативу в условиях становления информационного общества. Образование понимается как процесс и результат усвоения человеком социального опыта, системы знания, умений и навыков, необходимых для жизни в обществе.

Образованность населения, масштабы и традиции системы образования в Казахстане обеспечивают ее конкурентоспособность на современном этапе развития страны. Проблема формирования профессионального саморазвития тесно связана с вопросом о ресурсах психического развития. Психической сущностью профессионального саморазвития личности является его самосознание. Чем выше у человека способность подавлять в себе естественные интенции, тем выше уровень развития его личности.

В широком философском смысле, саморазвитие – это всякое развитие, движущими силами которого выступают внутренние противоречия.

В системе непрерывного образования, самообразование играет роль связующего звена между ступенями и стадиями организационной учебы, придавая образовательному процессу целостный и восходящий характер.

Для достижения этих целей сформирован комплекс мероприятий по совершенствованию содержания и технологии образования, структуры образовательной системы, организационно – финансовых механизмов и законодательной базы сферы образования, а также по укреплению связей между образованием, наукой, производством, и рынком труда.

На наш взгляд, самостоятельная работа студента должна занимать одно из ведущих мест

в учебной деятельности студентов, поскольку самым непосредственным образом способствует их подготовке к организации процесса собственного развития.

Широкий простор для самореализации личности в сфере социальной активности открывает многообразие ее видов, выделяемых в зависимости от предметного содержания той деятельности, в которой она проявляется. Социальная активность, прежде всего, определяет способ, каким люди утверждают себя в системе общественных отношений.

Участвуя в разнообразных внеаудиторных мероприятиях, студент, объективно оценивает важность планирования самообразования как источника дополнительных знаний и умений, обеспечивающих его интеллектуальное развитие, а также развитие ориентации и выбора в социальном и профессиональном пространстве.

Образованность и интеллект все больше относятся к разряду национальных богатств, а физическое и духовное здоровье человека, уровень его личностного развития, широта и гибкость профессиональной подготовки, стремление к творчеству, компетентность в решении нестандартных задач превращаются в важнейший фактор прогресса республики.

Таким образом, готовность к самообразованию, при которой студенты выступают субъектами организации процесса собственного прогресса можно формировать, используя потенциал способствующим саморазвитию личности студентов, обладает кредитная система образования.

Студент с помощью преподавателя, ученого обретает навык планирования самообразования как компонента собственной жизнедеятельности, что стимулирует у студентов интерес к данному процессу в целом, а также содержанию и технологиям самообразования.

На практике, оказывается более важным, определить ту сферу деятельности, те профессиональные функции, где педагог реализует о максимально эффективно свои личностные резервы, где он может проявить максимальную активность.

Сегодня ценятся такие качества, как творческий подход, прогностичность, находчивость, готовность работать в команде, способность адаптироваться к переменам.

Направленность личности студента и их отношение к себе является ведущим критерием готовности к саморазвитию, поскольку включает потребности, мотивы(интересы, стремления, убеждения),ценностные ориентации и отношение к себе,- важные показатели потребностно – мотивационной и ценностной сферы личности.

Включенный в продуктивную, социально и личностно значимую работу, студент совершенствует свои качества, приобретает свои знания и навыки организации и осуществления самообразовательной деятельности.Стимулирование положительной мотивации творческой деятельности студента, активное участие в планировании и разработке программ является одним из основных направлений методической работы высшей школы.

Самообразование рассматривается как познавательная деятельность, которая характеризуется целенаправленностью, систематичностью, носит специально организованный характер. Самообразование характеризуется самодеятельностью, управляется самой личностью.

Для формирования готовности студентов к саморазвитию необходима специальная целенаправленно организованная деятельность, которая реализовывалась в процессе использования разработанной методики поэтапного формирования. Причем, осуществлять поэтапную подготовку студентов необходимо в ходе всего периода обучения в вузе, в особенности на базе общенаучной и специальной подготовки. Это обеспечит целостность и продуктивность процесса обучения.

На занятиях творческого объединения студентам в полной мере приходилось развивать волевые качества, которые становились необходимыми для преодоления трудностей, возникавших при выполнении разного рода творческих заданий. Каждому предстояло проявить терпение, настойчивость для того, чтобы не подвести работающих с ним коллег в совместной деятельности.

Многоуровневое высшее образование создает ориентировочную основу приобретения

студентом опыта рефлексии и самоконтроля самообразовательной деятельности на основе деятельностно – компетентностного подхода. Специфика технологии педагогической поддержки формирования самообразовательной деятельности в многоуровневом высшем образовании состоит в создании педагогических условий для свободного целеполагания студента и выбора им адекватных целей самообразовательной деятельности содержания, методов, средств и форм ее достижения.

Эффективность процесса формирования у студентов интереса к самообразованию обеспечивается комплексом мер, направленных на развитие интеллектуальной, волевой и эмоциональной сфер личности и обуславливающих повышение качества образования студентов в высшей профессиональной школе, эффективным взаимодействием участников педагогического процесса, в котором преподаватель высшей школы выступает главным субъектом управления данного взаимодействия.

Исследование показало, что двухуровневая система образования (бакалавриат и магистратура) открывает перспективы нового качества профессионального и личностного развития обучающихся, раскрывает их индивидуальную природу и творческий потенциал.

У.Ж. Жумабекова, ҚазҰТЗУ доценты, ғ.п.к.

Н.Сман, 2 курс студенті, 5В070400 тобы, ҚазҰТЗУ

Жоғары білім беру жүйесіндегі студенттердің өзіндік білім беру қызметін қалыптастыру

Аңдатпа

Білім беру қоғамда өмір сүру үшін қажетті жүйелік білім мен дағдыларды, адамның әлеуметтік меңгеру процесі мен нәтижесі ретінде түсіндіріледі.

Үздіксіз білім беру бойынша өзін-өзі білім беру процесі мен төменнен жоғарыға сипат бере отырып, ұйымдастырушылық оқыту қадамдар мен кезеңдері арасындағы байланыстырушы буын болып табылады.

Өзіндік білім беру арнайы ұйымдастыруды жүйелендіру арқылы сипатталатын танымдық қызмет ретінде қарастырылады. Өзіндік білім беру тұлғамен басқарылатын өзіндік қызмет болып табылады.

U. Zh. Zhumabekova, docent KazNRTU, c.p.s.

N.Sman, the student of the 2 course at KazNRTU

Formation students' independent activity in the system of higher education

Summary

Formation is understood as process and result of mastering by the person of social experience, system of knowledge, the skills necessary for a life in a society.

In system of continuous formation, self-education plays a link role between steps and stages of organizational study, giving to educational process complete and ascending character.

Self-education is considered as informative activity which is characterized by purposefulness, by a system, has specially organized character. Self-education is characterized by amateur performance, copes the person.

Аннотация

Образование понимается как процесс и результат усвоения человеком социального опыта, системы знания, умений и навыков, необходимых для жизни в обществе.

В системе непрерывного образования, самообразование играет роль связующего звена

между ступенями и стадиями организационной учебы, придавая образовательному процессу целостный и восходящий характер.

Самообразование рассматривается как познавательная деятельность, которая характеризуется целенаправленностью, систематичностью, носит специально организованный характер. Самообразование характеризуется самостоятельностью, управляется самой личностью.

Ключевые слова:самостоятельная работа студента (далее – СРС), образовательный процесс (далее – ОП), кредитная система образования (далее – КСО).

Тірек сөздер: студенттің өзіндік жұмысы (әрі қарай – СӨЖ), Оқу барысы (әрі қарай – ОБ), кредиттік оқу жүйесі (әрі қарай – КОЖ).

Keywords:independent work of the student (further – IWS), educational process (further – EP), a credit education system (further – CES).

Список использованных источников:

1. Айзенберг А.Я. Самообразование: история, теория и современные проблемы. М: Высшая школа, 1986. 126 с.
2. Андреев В.И. Педагогика творческого саморазвития: В 2-х книгах; Казань: Изд-во КГУ, 1996.
3. Баранников А.В. Теория и практика самообразования учащихся. Дис...доктора педагогических наук, М., 2002.
4. Бондаревский В.Б. Воспитание интереса к знаниям и потребности к самообразованию . М.:Просвещение, 1985. 144с.
5. Громцева А.К. Самообразование – как социальная категория: Учебно – методическое пособие по спецкурсу. Л.: ЛГПИ, 1976. 55с.
6. Закиров Г.С. Самообразование учащихся. Казань, 1967. 23с.
7. Колбаско И.И. Учащимся о самообразовании. Минск: Нар. асвета, 1976. 64с.
8. Орлов Ю.М. Самопознание и самовоспитание характера. М.:Просвещение, 1987. 172с.
9. Шуклина Е.А. Самообразование как социологическая проблема: Дис... кандидат философских наук. Екатеринбург, 1995. 180с.

Н.Т. Бектаева,

*Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік Университеті
«Философия» кафедрасының магистранты, Шымкент қаласы*

ЖҮСІПБЕК АЙМАУЫТОВТЫҢ «ПСИХОЛОГИЯ» ЕҢБЕГІНДЕГІ НЕГІЗГІ ИДЕЯЛАР

Жүсіпбек Аймауытұлының психологиялық мұралары телегей – теңіздей дүние. Бұл қазақ топырағында өте сирек кездесетін құбылыс, өйткені мыңдаған жылдар бойына рухани мұрасы жалғасып келе жатқан халыққа ғылыми психологияның найзағайдай жарқ ете қалуы заңды да болатын. Ата-бабаларымыз сонау есте жоқ ерте замандардан бастап бізге жан дүниесінің қыры мен сыры туралы мол мұра қалдырғаны белгілі. Олар арнайы психологиялық трактаттар

жазбаса да, ауыз әдебиеті арқылы халықтық психологияның кейбір сындарлы мәселелерінен келер ұрпаққа зор мұра қалдырған.

Олар ақын–жыраулардың толғауларында, мақал -мәтелдерде, лиро–эпостық жырларда, жұмбақтар мен айтыстарда, термелер мен шежірелерде ұшан–теңіз. Сондықтан осы ғасырдың алғашқы шиерігінде психологиядан арнайы ғылыми еңбектер жазып, оқу құралын шығарған Ж.Аймауытұлының кездейсоқ бейне емес екені өзінен-өзі айқын. Оның еңбегі бүкіл түркі халықтарында белгілі жүйемен, ғылыми астармен жарық көрген тұңғыш еңбегі «Психологиясының» тақырыбы да сан алуан [1].

Ж.Аймауытов қазақ халқының ана тілінде психология саласында да алғашқы төл туындысын дәріптеп көптеген еңбек етіп, артына көл мұра қалдырып кетті. Оның екі кітабы: «Психология» (376-бет, 1926 ж.), «Жан жүйесі және өнер таңдау» (80-бет, 1926 ж.) осы ғылым саласынан жазылған тұңғыш төл туындылар. Ж.Аймауытов «Тәрбие жетекші» (1924), «Комплексті оқыту жолдары» (1929), «Жаңа ауыл» (1930) дейтін еңбектерінде психологиялық мәселелерге ерекше мән берген.

Мәселен, оның «Тәрбиеге жетекшісінде» дидактика мен педагогикалық психологияның ғылыми астарлары, ұлт тіліндегі тәлім-тәрбиелік терминдер жүйесі сөз болады. Еңбек төрт бөлімнен, 29 параграфтан тұрады. Осы кітаптың «Дидактика» бөлімінде оның психологиялық негіздері (ынталы оқыту, үйрету әдістері, машықтану жолдары, оқытудағы көрнекілік, оқыту түсіндіру т.б. жиырмасыншы жылдардағы қазақ мектептерінің өмірінен алынған нақтылы мысалдармен терең талданады.

Еңбектің төртінші бөлімінде де педагогикалық психологияның кейбір мәселелері сөз болады. Олар: ұстаз бен шәкірт ынтымақтастығының басты белгілері, қазақ мектебінің өзіндік ерекшеліктері, мұндағы еңбек тәрбиесі білім беру ісі. Кезіндегі осы еңбек жөнінде жұртшылық жылы лебіз білдірген еді: Жүсіпбектің «Тәрбиеге жетекші кітабы-жыл құсы». Бұл кітаптың тілі өте жеңіл әрі жаңа сарынмен жазылған. Бұл кітап әр оқытушы столының үстінде жатуы керек және мектептің кітапханасында болуы керек («Еңбекші қазақ», 1925, № 410). Кітапқа берілген осы баға күні бүгінге дейін өзінің құнын жоғалтқан жоқ.

Ж. Аймауытовтың психологиялық мұрасы туралы айтқанда, оның "Психология" атты төл оқу құралын толығырақ сөз етуді қажет етеді. Өйткені бұл психология саласында төл тілімізде жазылған ғылыми мәнін күні бүгінге дейін жоймай жалғасып келе жатқан құнды дүние екендігі даусыз.

«Психология»-деп жазды автор осы кітаптың «Бет ашарында»-терең ой, терең білім, терең пәлсапа соған тән пән.. өзге білімдер затшылдыққа (материализм — Қ. Ж.) табанын тіресе де, психология әлі тіреп, аяғын нық басқан жоқ. Қарапайым адамға жұмбақ сықылды көрінетін талай нәрселер психологияда қаралады... Себептері, сырлары айқындалады, бұлардан хабардар болу, ақыл-ойына ерік беру кімге де болса керекті. Бұл кітапты алдымен бала оқытушыларға ұсынамыз. Қала берсе, кімде-кім әлеуметпен, қоғаммен қатынасып, қызмет ететін болса, соның бәріне де психология пайдалы кітап деп ойлаймыз. Хат танитын жай қазақ та арындамай оқи алса, недәуір білім алар деп сенеміз. Қиын жерлерін шалғайнан ұқпаса оңай жерлерін оқып көрер, сөйте-сөйте біріне тіс батар». Оқырманына осылайша ой сала келіп, Жүсіпбек «Психология нені сөйлейді?» дейтін бірінші тарауда осы ғылымның екі жарым мың жылдық тарихынан біраз мағлұмат береді. Бұл жерде рационалистік (ақыл-ой), эксперименттік (тәжірибе) психологияның жай-жапсарын баяндайтын беттері өте тартымды [2].

Кітаптың екінші тарауында адамның жан-дүниесін, мінез-құлқын зерттеуді қайтып ұйымдастыруға болатындығын айта келіп, (бақылау, анкета, әңгімелесу, тәжірибе әдістерінің мән-жайын) тәптіштеп түсіріледі. (Адамзат дүниесінің заңдылықтарын зерттейтін математиканы, оның вариациялық статистика дейтін саласын қалайша пайдалануға болатындығын қазақ топырағында алғаш рет сөз етеді.

Кітаптың үшінші тарауында тірі заттардың қылығын жалпы мінездеу (қазіргі кезеңде «Психика және сана») деп аталады. Мұнда психофизикалық және психофизиологиялық құбылыстар атап айтқанда, организмнің тітіркенушілік пен сезгіштік қасиеттерінің

ерекшеліктері, жануар мен адамның дағды, инстинктері (соқыр сезімдері) бұлардың бір-бірінен айырмашылықтары, өсімдіктер дүниесіндегі тіршілік белгісі (тропизмдер) ғылыми талдауға алынады.

Осы тарауда академик И.П.Павловтың шартты рефлексдер туралы ілімінің негізгі қағидалары сөз болады; осылайша адам санасының даму жолын тарихи-қоғамдық тұрғыдан дұрыс көрсете келе, қоғамдық (әлеуметтік) психологияның негізгі мәселелерінің бірі (топ, жұртшылық, қоғам, парасат, әдет т. б.) мәнін қазіргі психологиялық түсініктердің төңірегінде тәптіштейді.

«Денедегі кейбір мүшелер, олардың қызметтері» деп аталатын төртінші тарауында жан қуаттарының анатомиялық-физиологиялық механизмдері, яғни жүйке саласы мен оның атқаратын қызметі, қозу, тежелу, жүйке процестері, ми бөліктері, олардың қызметі, негізгі, сезім мүшелерінің (көз, құлақ, иіс, дәм, тері т.б.) анатомиялық құрылысы жөнінде мағлұматтар беріледі. Мәселен, адам тәнінің шамшырағы көздің психофизиологиялық механизмдері өте тартымды, шебер тілмен, дәйекті баяндалған.

Бесінші тарауда эмоция мен сезім, бет пен денедегі түрлі мәнерлі құбылыстардың (келбет, көз әлпеті, ым-ишарасы т. б.) қазақ өмірінен алынған қызғылықты да нақтылы деректер арқылы түсіндіріледі.

Адамда жиі ұшырайтын сезім, көңіл күйлері (махаббат, таңсыққойлық, қорқыныш, тентектік, бәсеке т.б.) және бұларды қалыптастыру жолдары сөз болады. Түйсік пен қабылдау, перне іліктестігі ассоциация мен апперцепций, ынта мен ілтипат, ес пен елес, қиял мен шығармашылық мәселелері алтыншы, сегізінші тараулардың басты тақырыптары. Бұларда классикалық психологиялық негізгі қисындары түйсік - Бебер-Фехнер тұжырымдаған физикалық заңы, Г.Гельмгольдің резонанс (жаңғырық) теориясы. Беркли қисыны т.б. төл тіліміздің өзіндік нақышымен жақсы түсіндіріледі.

Ал психологияның басты проблемаларының ішіндегі маңыздысы ойлау мен сөйлеу, ұғым мен сөз, елестеу мен ұғым, ойлау формалары (ұғым, пікір, ой қорытындылары) сияқты күрделі ғылыми категориялардың мән-мәнісін логика, психология ғылымдары тұрғысынан өз дәрежесінде талдау тапқан. Тоғызыншы тарауда ерік-жігер, қажыр-қайрат бұларды тәрбиелеу жайлы әңгіме болса, оныншы тарауда-ұйқы, түс көру, көз, байлау (гипноз) парапсихологиялық құбылыстар жайлы айтылады.

Он бірінші, он екінші тарауларда әдет-ғұрып, салт-сана, дәстүр, түрлі оң, теріс қылықтардың табиғаты, адам психологиясын әлеуметтік, қоғамдық тұрғыдан қалыптастыруы, сондай-ақ мәдениет пен өнердің ішіндегі пәлсапаның, географиялық ортаның (қазіргі терминде экологиялық) және тіл мен ауыз әдебиетінің адамның жан дүниесіне қалайша әсер ететіндігін нақты, әрі тартымды мысалдар арқылы түсіндіреді.

"Психология" оқу құралында сурет, таблица, схема т.б. түрлі безендірулерге ерекше мән берілген. Бұл айтылғандардың бәр-бәрі оқу кітаптарының ажарын кіргізетін, олардың дидактикалық пәрменділігін арттыратын мәнді өлшемдер. Мұнда классикалық психологиядан түпкілікті орын тепкен, күні бүгінге дейін қолдану мәнін жоймаған түрлі аспап - құралдардың (спиморграфия эстезиометр, кимограф, пиевмограф, камертон т. б.) сондай-ақ көптеген схема, таблицалардың суреттері (жүйке саласының бөліктері, ми жарты шарларының құрылысы, есту, сипап - сезу мүшелері — көз - құлақ, тері, жүйке талшықтары т. б.) орын тепкен.

Жан дүниесінің қыры мен сырын, оның заңдылықтарын қарастыратын психология ғылымында термин жағы баршылық, Ж. Аймауытов бұлардың төл тіліміздегі бағдарламаларын бере келіп, ассоциация, апперцепция, тропизм, рефлекс, инстинкт, интеллект т.б. іспеттес ұғымдарға да ғылыми талдау жасайды.

Мәселен «Психология» кітабының 6-тарауында «Апперцепция» дейтін параграфты баяндауда бұл ұғымды айналадағы заттар мен құбылыстарды дұрыс қабылдау кісінің өткен тәжірибесіне, жан дүниесінің мазмұнына тәуелді болып отыратындырымен байланыстыра келіп, автор алғаш оқығанда байқалмаған нәрсе, тез көзге түседі, мұндайда адам өзі тілеген, қажетсінген объектілерді ғана қабылдайтындығын, ал апперцепция адамның

қабылдауына белсенділік сипат беретіндігін, дүниені жемісті, нәтижелі танып білуінде жәрдемдесетіндігін айтады.

Ұлттық ғылыми психологиялық терминдердің белгілі жүйеге түсуі де Аймауытов есімімен байланысты. Ол қай кезде де термин сөздерге ауыр жүк жүктелетіндігін, өйткені жекелеген ғылымның өзіндік ерекшелігі, сыр-сипаты солардың деңгейімен өлшейтіндігін ескертеді. Ғылыми ұғымдардың төл тілімізде дұрыс түйінделуі аса мұқияттылықты қажет етеді, сондықтан да біз әрбір терминнің тұрақты орын алуына, біртіндеп сомдала, ширай түсуіне қамқор болғанымыз абзал дегенді айтады.

Ж.Аймауытовтың психологиялық қисындарының негізгі желісі оның өзі тұжырымдаған мына төмендей қисындарға келіп сайиды: «тән қуаты болса, сан қуаты да , ажарлы болады», «нашар жаннан осал мінездер тудырады" Жалынды сөз жалынды жүректен шығады», баланы іспен емес сөзбен, үлгімен, ақылмен үйреткен адам зорлы. Адамның денесі қандай мысқалдап өсіп, жетілетін болса, пікірі де сондай, бірте-бірте жетіліп өркендемек... Ерлік, қайрат үнемі ірі жұмыста көріне бермей, күндегі ұсак - түйек жұмыста да көрінуі керек... т. б.

Ж.Аймауытов еңбектерінің ерекше назар аударатын басты ерекшелігі —бұлар төл тілімізде туындаған тұңғыш психологиялық дүние болуымен қатар еліміздегі отызға жуық түркі тектес халықтар тілдерінде алғаш жарық көрген, ғылыми туындылар екендігінде. Өйткені қырқыншы жылдарға дейін әзірбайжан, өзбек, түрік пен қырғыз, қарақалпақ, башқұрт тілдерінде осындай еңбектердің жарық көрмегенін ескерсек, осы басылымдардың бағасы өлшеусіз арта түседі. Әрине, осындай өресі биік ғылыми түйіндері мол төл туындылардың сол кездегі өркениетті елдердің психология ғылымының талап - тілек деңгейіне жақын жазылғаны белгілі [5].

Аймауытұлы Жүсіпбектің «Психология» аталатын құнды туындысы өз оқырманымен қайта табысып, қазақтың жан туралы ұғымына өз ана тілінде зор үлес қосқан еңбектің бірі.

Тәлім–тәрбиелік сипаты басым әлеуметтік (қоғамдық) психология туралы Ж.Аймауытұлы жасаған тұжырымдар сүбелі де сындарлы. Ғалымның пікірінше, жеке адамның тәрбиесі- әлеумет қылығының айнасы. Заман озған сайын әлеумет те өзгеріп отырады, содан адамның қылығы да өзгереді. Міне, осынау тұжырым Блонский мен Аймауытұлының бұл мәселеде бір арнадан тоғысқанын көрсетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қалиев С. Жүсіпбек Аймауытұлының педагогикалық көзқарастары. Қазақ тәлім-тәрби антологиясы.
2. Жарықбаев Қ. Жүсіпбек Аймауытұлының психологиялық көзқарастары. Алматы: «Білім», 2000 – 76 бет.
3. Жарықбаев Қ. Жүсіпбек Аймауытұлы–қазақтың ғылыми психологиясының іргетасын қалаушы. Мектептегі психология. № 6. 11-12. 2008.
4. Жұмаділов Қ. Қалың елі, қазағым.-Алматы, 2000-367-бет
5. Жоғары оқу орындарында өзін-өзі тану пәнін оқыту әдістемесі. Мұғалімдерге арналған оқу-әдістемелік құрал. –Алматы: «Бөбек» 2007.

Резюме. В данной статье рассматриваются основные идеи Жусипбека Аймауытова в его работе «Психология».

Summary. This article reviews basic ideas of Jusipbek Aimauytov in his work «Psychology».

Г.Б. Анапияева

КазННТУ имени К.И.Сатпаева

ДІНИ ЭКСТРЕМИЗМ

Еліміз егемендікке қол жеткізгелі жиырма жылдан астам уақыттың жүзі болды. Осы жылдар аралығында мемлекетіміздің барлық салаларында терең, әрі түбегейлі өзгерістер орын алды. Қазақстан Республикасы тәуелсіз ел болып еңсесін тіктей бастады. Халықаралық деңгейде әлемнің алпауыт мемлекеттерімен бәсекелес бола алатын қабілеттілігін көрсетті. Әсіресе, тарих қойнауында жатқан рухани мұрамыз қайта жаңғырып, өзінің лайықты орнын тапты. Десек те, бүгінгі қоғамда алаңдататарлық келеңсіз мәселелер де жоқ емес. Солардың бірі – мемлекетіміздің діни ахуалы.

Қазақстан әлеуметін сан-саққа салған діни келеңсіздіктердің пайда болу себептері қандай? Дін атын жамылып жүрген теріс бағыттағы топтардың көздеген түпкі мақсаттары не? Мақаламызда осы сұрақтарға жауап беруге тырысамыз.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында бар ой-санамыз бірінші кезекте әлеуметтік-экономикалық, нарықтық мәселелерге бағыттталып, рухани құндылықтарды жаңғыртуға деген ынта-талпынысымыз аз да болсын кешеуілдеді. Соның салдарынан қоғамда рухани бос кеңістік орын алғаны рас. Осы тұста жат елдерден келген әр түрлі діни экстремистік идеялы топтар өздерінің саясаттарын ұтымды пайдаланып, сол рухани бос кеңістікті өздерінше толтыруға тырысып бастады. Сондай-ақ, еліміздің «Діни-сенім бостандығы туралы» Заңының мүмкіндіктеріне иек артқан шетелдік миссионерлер ел ішіне өз идеологияларының тамырын тереңнен жайып, мейлінше үгіт-насихат жасап үлгерді. Діни экстремизм – ел ішінде алауыздық тудыруды, жеккөрушілік пен дінді саясаттандыруды көздеп, сол арқылы қоғамға кері әсерін тигізетін құбылыс.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев өз сөзінде: «Экстремизм Қазақстанда кең ауқымда пайда бола қоймағанымен, конфессионалдық тұрақсыздықтың бізде де бой көтеруінің белгілі бір қаупі бар. Әрине, егер осы қауіпті өз уақытында сезініп, алдын алмасақ...», - деген болатын. Осы орайда, з.ғ.д., профессор Н.М.Әбдіров те: «Экстремизмге қарсылықты іске асыруда кешенді және жүйелі жол қажет. Сонда реттеуші ғана емес, тыйым салушы да шаралар қарастырылатын еді», - дейді.

Десек те, бұл бағытта атқарылған жұмыстар да жоқ емес. Оған дәлел, бүгінде дінтану, саясаттану және теология саласында білікті мамандар еңбек етіп, діни ұйымдардың іс-әрекеттерін қатаң бақылауға алып, олардың таралу шеңберін шектеуге біршама күш жұмсауда.

Жалпы, дін дегеніміз не, экстремизм деп нені түсінеміз? Осыған қысқаша тоқтала кетсек:

«Дін» – Жаратушы тарапынан Пайғамбарлары арқылы жеткізілген, өзіндік тарихи жолдарымен қалыптасқан, өз жүйесімен әлемдік ортаға, қоғамға, мемлекетке қауіп төндірмейтін негіздер жиынтығы.

Ал *Экстремизм* болса, тілдік мағынасында «шеттеу» (фр.Extremisme, лат.Extremus), яғни «орталықтан ауытқу», «белгіленген жерден шығып кету» дегенді білдіреді. Терминдік тұрғыда: «тәртіпті мойындамайтын», «өзінің пікірімен ғана іс-әрекет жасаушы» дегенге саяды.

Экстремизм, көбіне, адамның надандыққа, көрсеқызарлыққа бейімделген пікірінен туындайды. «Тек менің ғана пікірім дұрыс болуы керек» деген секілді. Әйтсек те, бұл экстремизмнің бастапқы кезеңдерінің ғана көрінісі болып саналады

XXI ғасырдың соңғы жылдарында діни жағдайлармен байланысқан экстремизм қанатын кеңге жайды. Алайда, экстремизмнің пайда болу сахнасы – саяси орта болғандықтан, шын мәнінде, ол діни экстремизм болып саналмайды. Ал, экстремизмнің белгілері қандай? Әуелі соны ажырата білгеніміз абзал.

Экстремизмнің белгілері:

Экстремизмнің бірінші белгісі – адамның надандыққа, көрсоқырлыққа негізделген өз көзқарасы, пікірінің орындалуын табанды түрде талап етуі. Мұндай адамдар басқа көпшіліктің қажеттіліктері мен ақиқи жағдайын түсінбейді немесе түсінгісі келмейді. Олар, жөн білетін, дұрыс бағыт көрсете алатын адамдардың ешқайсысын мойындамайды. Өз-өзіне сын көзбен

қарау деген түсінік – олар үшін жат пайым. Олардың түсінігінше, тек өздерінің ғана сенімдері тура, өзгелердің барлығы – адасушы. Сондықтан да, олар өздерінен өзгелердің бәрін әділетсіз, әрі қатігез деп айыптауды міндет санайды, ал өздерін кіршіксіз, күнәсіз Пайғамбардай көреді. Мұның соңы шариғатқа, заңға қайшы келетін әрекеттерге, әртүрлі қақтығыстарға алып баратын жалған пікірлердің қоғамда етек жаюына, мәжбүрлеу арқылы өздерінің пікірлерін тықпалауға жетелейді.

Экстремистердің екінші белгісі – ешбір қажеттілігі болмаса да, кез келген істе шектен шығып кетуге бейім тұруы. Басқаларды да соған итермелеуі. Нәтижесінде, мұндай жағдайлар адамдар арасындағы қалыпты қарым-қатынас бұзылып, қоғамдағы үйлесімді тіршілік арнасынан ауытқып, әлеуметтік толқулардың тууына себеп болады.

Сөз соңында айтарым, қазақ халқы бірлік пен ынтымақтың маңыздылығын жете түсінген. Олай болса, бабаларымыздың «Алтау ала болса – ауыздағы кетер, төртеу түгел болса – төбедегі келер», - деген ұлағатты сөздерін алға тарта отырып, дінаралық татулық пен ауызбіршілікте өмір сүру үшін ұлттың салт-санасымен біте қайнасқан дәстүрлі Ислам дінін дұрыс насихаттап, құлшылық пен ғибадат мәселесінде Ханафи мәзһабын, ал сенімде – Матуриди, яғни «сүннет жұрты және жамағаты» мектебін бекем ұстанайық.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1) Саяси түсіндірме сөздік. – Алматы, 2007. ISBN 9965-32-491-3
- 2) Ислам. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: “Аруна Ltd.” ЖШС, 2010 ISBN 9965-26-322-1
- 3) Е.Оңғаров. «Болмысы бұлыңғыр, мазмұны маргиналды діни ағымдар».
- 4) ҚР мәдениет және спорт министрлігі дін істері комитетінің ресми сайты. «Соттың шешіміне сәйкес Қазақстан Республикасының аумағында тыйым салынған шетелдік ұйымдардың тізімі».

Резюме. На сегодняшний день казахстан боритсья с религиозным экстримизмом. Религия это духовный мир в обществе, но исходя из этого в нынешнем мире и том числе в казахстане не до понимают мир религий и на этом проявляются разные религиозные неравенсво в общесве.

Summary. Now the processses occurring in the religious sphere of the country, have become the object of attention of an increasing number of Kazakhstanis.

А. Нуртазаева

ҚазҰТЗУ-аға оқытушысы

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫНАН КЕЙІНГІ ЕЛІМІЗДЕ КӘСІБИ ПЕДАГОГТАРДЫҢ ДАЯРЛАНУ ТАРИХЫ

Соғыстан кейінгі жылдары елімізде кәсіби педагог мамандарға деген тапшылық байқалды. Осы өзекті мәселелені шешу үшін үкімет тарапынан көптеген жұмыстар атқарылды. Кеңес үкіметінің алдында тұрған негізгі өзекті мәселелердің бірі халыққа білім беру жүйесін қалыптастыру және дамыту еді. Алғашқы кезде жоғары білімді педагог мамандарды даярлау негізінен Абай атындағы қазақ педагогикалық институтымен, Орал педагогикалық институтында жүргізілді. Елімізде халық санының өсуі және сауатсыздықты жою мақсатында халыққа білім беретін мектептердің көптеп ашылуы кәсіби педагогтарға деген сұранысты көбейтті. Жоғары оқу орындарында даярланып жатқан мамандар саны аз болып, сұранысты толығымен қанағаттандыра алмады. Сұраныс бар жерде ұсыныста болуы шарт. Сондықтанда үкімет тарапынан қолдан келетін барлық жұмыстар жүргізу ісі қолға алынды. Елімізде мұғалімдерді тез қарқынмен даярлауда әр облыс орталықтарынан педагогикалық институттар жанынан немесе өзі дербес мұғалімдер институты жұмыс істей бастады. Мұғалімдер институтын құрудағы басты мақсат тез арада екі жылдың көлемінде

жоғары білімді педагогтар даярлап шығару еді. Алғашқы жылдары жаңадан ашылған мұғалімдер даярлайтын институттардың жұмысында біраз кемшіліктер болды. Кеңес үкіметінің жүргізіп отырған саяси идеологиясына байланысты педагог тарихшыларды тез қарқынмен даярлау жұмыстары жүргізілді. Біздің көзқарасымыз бойынша тарихшы мамандарды даярлауда олардың сапасына емес санына көп көңіл бөлінді. Алғашқы кездері оқу процессі орыс тілінде жүргізілді. Сондай-ақ материалдық техникалық базаның қолайсыздығы, оқу корпусы мен жатақхананың жетіспеушілігі, кітапханадағы кітап қорының аздығы студенттердің оқу процессіне көп қиындықтар туғызды. Ұлы Отан соғысы кезінде институттардың біразы соғыс жағдайына байланысты уақытша жабылып және бір бірімен қосылып жұмыс істеді. 1942 жылдың көктемінде Орал педагогикалық институтының жалпы тарих кафедрасының оқытушыларының ұйымдастыруымен «Қазақ халқының тарихы» (1) атты дөңгелек үстел болып өтті. Бұнда негізінен қазақ халқының тарихы, мәдениеті, тұрмыс тіршілігі жайлы өзекті проблемалық сұрақтар қаралды. Шақырылған қонақтардың ішінде соғыс жағдайымен Ресейдің орталық қалаларынан эвакуацияланған атақты ғалым профессор М.П. Вяткин Алматы қаласынан арнайы келіп өз ойын ортаға салып біраз қызықты тарихи мәліметтер берді. Осы оқу жылында Оралдағы педагогикалық институттың тарих факультетінде арнайы дәріс және семинар курстарын сабақтарын профессор М.П.Вяткин, Г.А.Кокиев, А.Козловский оқыды (2). Сондай ақ соғыс жылдарында Қызылорда педагогикалық институтының тарихшы студенттеріне тарих ғылымдарының докторы, профессор С. Семенов-Зусер, А. Введенский арнайы кеңестік тарихнама курсынан дәріс оқыды (3). Бұнда болса студенттердің тарих пәніне деген қызығушылығын арттырмаса кеміте түскен жоқ. Ал Ұлы Отан соғысындағы жеңістен кейінгі жылдары халықтың әл ауқатының төмендігі, халық шаруашылығындағы ауыр жағдайға қарамастан уақытша жабылып қалған мұғалімдер және педагогикалық институттары қайта ашылып, онда болашақ тарихшы педагогтар даярланып жатты.

Біз қарастырып отырған жылдары тарих факультеттерінде ғылыми педагогикалық кадрларда қалыптастыруда бірқатар қиыншылықтар туындады. Облыстық педагогикалық институттарда ғылыми атағы мен дәрежесі бар оқытушылар мейлінше аз болды. Болашақ тарихшылар ғылым докторлары мен профессорларды айтпағанның өзінде ғылым кандидаттары мен доценттердің де сабақтарына қатыса алмады. Өйткені ғылыми атақ дәрежелері бар оқытушылар саны баяу өсті. Тарихшы студенттер профессордың дәрісін тыңдамай-ақ дипломдарын қолдарына ұстап үлкен өмірге аттанып жатты. Социализмнің тұсында бұл кемшіліктерге қарамастан жоғары оқу орындарының іс әрекетінің қалыптасуы мен дамуы барысында болашаққа сабақ болар тәжірибе жинақталды. Көзі ашық, білімді, саналы, көкірегі ояу азамат қай жерден білім алсада, өмірде өз орнын табуға ұмтылары анық. Мысал келтіре кетер болсақ, болашақ тарих ғылымының докторлары мен профессорлары осы облыс орталықтарындағы педагогикалық институттардың тарих факультеттерін бітіргендер. Тарих факультеттерінде оқу процессі сапалы түрде жүріп жатты деп айтуға болады. Сондай - ақ педагогикалық институттардың оқу тәрбие жұмысын әрдайым Жоғары білім беру министрлігі қатаң қадағалап отырды. Сондықтан да әр жыл сайын олардың оқу тәрбие жұмыстарын тексеру мақсатында орталықтан жұмыс комиссиясы құрылып, факультеттердің жұмыстарын тексеріп отырды. Үкіметтің қаулысымен педагогикалық оқу орындарында сырттай оқу бөліміне студенттерді емтихансыз қабылдау әдісі қолданылды. Осы арқылы жоғары оқу орындарына көбірек жастарды соның ішінде қазақ жастарын тарту еді. Сырттай бөлімде оқып жүре отырып студент институт қабырғасынан алған білімдерін тәжірибемен байланыстырды. Оларды көбі дерлік орта мектептерде және бала бақшаларда мұғалім, тәрбиеші, пионер вожатый және әдіскер болып қызмет істеді. Яғни өндірістен қол үзбей жоғары білім алды. Тарихшы педагогтарды республикадағы барлық педагогикалық және мұғалімдер институттарының сырттай бөлімдері дайындады. Студенттердің оқу процессі жылына екі рет қыста және көктем айларында болды. Тарихшы студенттер қыста он бес жиырма күн аралығында оқуға келіп дәріс тыңдап, емтихан, курстық жұмыс, рефераттар тапсырып келесі сессияға тапсырма алып кетіп отырды. Сырттай оқу жүйесінің кеңеюі

нәтижесінде өндірістен қол үзбей оқытындар қатары көбейе түсті. Болашақ тарихшы педагогтарды бөлу оларды маман кадрларға зәру жерлерге жіберу, тұрақтандыру мәселесін факультет басшылары үнемі бақылауда ұстап, жоғары жаққа есеп беріп отырды. Сырттай оқу бөліміндегі тарихшы студенттердің білім деңгейі жоғары бола қоймады, жылына екі рет қысқы және жазғы сессияға келіп олар кемінде курс бағдарламасына байланысты сегіз, он пәннен емтихан тапсырды. Оларға емтихан алдында он сағат көлемінде дәріс оқылып қосымша материалдар берілетін болды. Алған білімдерімен қоса олар қосымша кітапханаларда өз беттерінше ізденіп емтиханға дайындалатын болды. Бұл дегеніңіз әрбір студенттен күш қуатты талап етті. 1955-1956 оқу жылында үкіметтің шешімімен республикамыздағы мұғалімдер институттары жабылып, олар педагогикалық институттардың құрамына кіргізілді (4). Енді болашақ тарихшы педагогтар білімдерін екі жыл көлемінде емес төрт жыл бойы оқып алатын болды. Оқу бағдарламасына орай әр курстың пәндерін қысқартып емес толық көлемінде өтетін болды. Тарихшы студенттер жоғары және орта білім беретін министрлік бекіткен оқу жүктемесіне байланысты төмендегі пәндерді оқыды. Бірақ та оқу бағдарламасының жыл сайын өзгеріске ұшырап отырылуы ешкімді де таң қалдырмасы анық. Жалпы білім беру мемлекеттік стандарты бойынша тарихшы студенттерге дәріс, арнаулы курс, семинар сабақтары арқылы жүйелі, саналы білім берілді. Студенттерге берілетін негізгі және қосалқы пәндер кестесіне тоқтала кетер болсақ ұзын саны тарихшы студент он бес жиырма бес пән оқитын болды. Ежелгі дүние тарихы, Орта ғасыр тарихы, Жаңа заман тарихы, КСРО халықтарының тарихы, КПСС тарихы, Әлемдік әдебиет, орыс тілі, қазақ тілі, орыс әдебиеті, тарихты оқыту әдістемесі, философия, экономикалық география, дене тәрбиесі, шет тілі, мемлекет және құқық теориясы, марксизм ленинизм негіздері, батыс және шығыс елдерінің тарихы, педагогика және психология, диалектика және тарихи материализм (5). Сондай ақ болашақ тарихшыларды коммунистік рухта тәрбиелеу мақсатында «Ғылыми коммунизм» негіздері атты жаңа пән енгізілді. Әрбір курста арнайы дәріс және семинар сабақтары жүргізілді (6). Бекітілген оқу бағдарламасы бірнеше мәрте өзгеріске ұшырап отырылуы, білім министрлігіндегі басшылардың құзырында болды. Қазақ бөлімінде оқитын студенттерге оқу процессі көптеген қиындықтар туғызды. Себебі оқулықтармен, оқу құралдары, монографиялар орыс тілінде болды. Студенттер тақырыпқа байланысты материалдарды іздегенде оларды орыс тілінен қазақ тіліне аударып әуреге түсіп жатты. Орыс бөлімінде оқитын студенттер үшін де педагогикалық институттардың кітапханаларында, оқу залдарындағы кітап қорының аздығы сезіліп, қиыншылықтар туғызды. Орталықтан облыстық педагогикалық институттарының кітапханасына жаңадан шыққан әдебиеттердің бір екі данасы жіберіліп отырылды. Бірақ та бұл кемшіліктер министрліктің қатаң бақылауда болды. Факультет басшыларының алдында тұрған негізгі мәселе қарапайым түсінікті тілде жазылған оқулықтар дайындау қажеттілігін нақты қолға алу жұмысы тұрды. Кітапханада кітап қорын көбейту ісі жылма жыл іске асырылып отырылды. Осындай қиындықтарға қарамастан тарихшы студенттер өздерінің алған білімдерімен И.Сталин, В.Ленин, С.Киров және М.Габдуллин атындағы стипендиялардың иегері атанып жатты.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. 1982- қор, 1 тізбе, 272 іс, 58 бет
2. 1982-қор, 1 тізбе, 728 іс, 15 бет
3. 1982-қор, 1 тізбе, іс 728, 28 бет
4. 1692-қор, 1 тізбе, іс 287, бет 51
5. 1142-қор, 1 тізбе, 52 іс, 10-11 бет
6. Жаманбаев К.Ж. Высшая школа в Казахстане Алма-Ата 1972, бет 75

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы подготовки педагогических кадров в послевоенные годы в высших учебных заведениях.

Annotation. In this article examined questions of training of pedagogical personnels in post-war years in higher educational establishments.

У. Жумабекова,
кандидат педагогических наук, доцент, КазНТУ им. К.И. Сатпаева
С. Нурсултан,
студент 2 курса, гр. 5В070400 КазНТУ имени К.И. Сатпаева

ФОРМИРОВАНИЕ САМООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Образование становится главным фактором развития личности и общества в интенсивно обновляющемся мире. В связи с этим динамика современных социальных процессов требует от человека умение самостоятельно организовывать себя: сознательно воспитывать самодисциплину, ответственность, побуждать себя к саморазвитию, к овладению культурой и знаниями, выработанными человечеством для того, чтобы сформировать собственное, ясное понимание деятельности. При этом формирование самообразовательной деятельности студентов выступает в качестве приоритетной миссии находящегося на стадии становления многоуровневого высшего образования в Казахстане.

Усиление внимания к проблеме педагогических особенностей саморазвития личности под названным углом зрения имеет на сегодняшний день принципиальное значение.

Самообразование как проблема актуализируется не только в связи с потребностью индивида в реализации себя как личности в обществе, не только в связи с развитием педагогической мысли, но и в связи с вызовами XXI века.

На основе анализа личностного саморазвития с психологической точки зрения определена значимость его проявления в деятельности, выявлены механизмы саморазвития-самосознание, самооценка и раскрыт индивидуальный внутренний потенциал личности в ходе самообразования.

Умение самообразовательной деятельности студент приобретает сам, найдя и апробировав различные модели поведения в конкретной предметной области, отобрав из них те, которые в наибольшей степени соответствуют его индивидуальному стилю, притязаниям, эстетическому вкусу и нравственным ценностям.

Самоорганизация - деятельность и способность личности, связанные с умением организовывать себя, которые проявляются в целеустремленности, активности, обоснованности мотивации, планировании своей деятельности, самостоятельности, быстроте принятия решений и ответственности за них, критичности оценки результатов своих действий, чувстве долга.

На основании вышесказанного, выделяются сущностные характеристики системы – ее целостность и динамичность. Таким образом, система – это целостная организованное образование, несводимое к сумме элементов и находящееся в процессе непрерывного развития.

Непрерывность образования есть его необходимая черта, обеспечивающая социальную мобильность, устойчивость развития и социальную инициативу в условиях становления информационного общества. Образование понимается как процесс и результат усвоения человеком социального опыта, системы знания, умений и навыков, необходимых для жизни в обществе.

Образованность населения, масштабы и традиции системы образования в Казахстане обеспечивают ее конкурентоспособность на современном этапе развития страны. Проблема формирования профессионального саморазвития тесно связана с вопросом о ресурсах психического развития. Психической сущностью профессионального саморазвития личности является его самосознание. Чем выше у человека способность подавлять в себе естественные

интенции, тем выше уровень развития его личности.

В широком философском смысле, саморазвитие – это всякое развитие, движущими силами которого выступают внутренние противоречия.

В системе непрерывного образования, самообразование играет роль связующего звена между ступенями и стадиями организационной учебы, придавая образовательному процессу целостный и восходящий характер.

Для достижения этих целей сформирован комплекс мероприятий по совершенствованию содержания и технологии образования, структуры образовательной системы, организационно – финансовых механизмов и законодательной базы сферы образования, а также по укреплению связей между образованием, наукой, производством, и рынком труда.

На наш взгляд, самостоятельная работа студента должна занимать одно из ведущих мест в учебной деятельности студентов, поскольку самым непосредственным образом способствует их подготовке к организации процесса собственного развития.

Широкий простор для самореализации личности в сфере социальной активности открывает многообразие ее видов, выделяемых в зависимости от предметного содержания той деятельности, в которой она проявляется. Социальная активность, прежде всего, определяет способ, каким люди утверждают себя в системе общественных отношений.

Участвуя в разнообразных внеаудиторных мероприятиях, студент, объективно оценивает важность планирования самообразования как источника дополнительных знаний и умений, обеспечивающих его интеллектуальное развитие, а также развитие ориентации и выбора в социальном и профессиональном пространстве.

Образованность и интеллект все больше относятся к разряду национальных богатств, а физическое и духовное здоровье человека, уровень его личностного развития, широта и гибкость профессиональной подготовки, стремление к творчеству, компетентность в решении нестандартных задач превращаются в важнейший фактор прогресса республики.

Таким образом, готовность к самообразованию, при которой студенты выступают субъектами организации процесса собственного прогресса можно формировать, используя потенциал способствующим саморазвитию личности студентов, обладает кредитная система образования.

Студент с помощью преподавателя, ученого обретает навык планирования самообразования как компонента собственной жизнедеятельности, что стимулирует у студентов интерес к данному процессу в целом, а также содержанию и технологиям самообразования.

На практике, оказывается более важным, определить ту сферу деятельности, те профессиональные функции, где педагог реализует о максимально эффективно свои личностные резервы, где он может проявить максимальную активность.

Сегодня ценятся такие качества, как творческий подход, прогностичность, находчивость, готовность работать в команде, способность адаптироваться к переменам.

Направленность личности студента и их отношение к себе является ведущим критерием готовности к саморазвитию, поскольку включает потребности, мотивы(интересы, стремления, убеждения),ценностные ориентации и отношение к себе,- важные показатели потребности – мотивационной и ценностной сферы личности.

Включенный в продуктивную, социально и личностно значимую работу, студент совершенствует свои качества, приобретает свои знания и навыки организации и осуществления самообразовательной деятельности.Стимулирование положительной мотивации творческой деятельности студента, активное участие в планировании и разработке программ является одним из основных направлений методической работы высшей школы.

Самообразование рассматривается как познавательная деятельность, которая характеризуется целенаправленностью, систематичностью, носит специально организованный характер. Самообразование характеризуется самостоятельностью, управляется самой личностью.

Для формирования готовности студентов к саморазвитию необходима специальная целенаправленно организованная деятельность, которая реализовывалась в процессе использования разработанной методики поэтапного формирования. Причем, осуществлять поэтапную подготовку студентов необходимо в ходе всего периода обучения в вузе, в особенности на базе общенаучной и специальной подготовки. Это обеспечит целостность и продуктивность процесса обучения.

На занятиях творческого объединения студентам в полной мере приходилось развивать волевые качества, которые становились необходимыми для преодоления трудностей, возникавших при выполнении разного рода творческих заданий. Каждому предстояло проявить терпение, настойчивость для того, чтобы не подвести работающих с ним коллег в совместной деятельности.

Многоуровневое высшее образование создает ориентировочную основу приобретения студентом опыта рефлексии и самоконтроля самообразовательной деятельности на основе деятельностно – компетентностного подхода. Специфика технологии педагогической поддержки формирования самообразовательной деятельности в многоуровневом высшем образовании состоит в создании педагогических условий для свободного целеполагания студента и выбора им адекватных целей самообразовательной деятельности содержания, методов, средств и форм ее достижения.

Эффективность процесса формирования у студентов интереса к самообразованию обеспечивается комплексом мер, направленных на развитие интеллектуальной, волевой и эмоциональной сфер личности и обуславливающих повышение качества образования студентов в высшей профессиональной школе, эффективным взаимодействием участников педагогического процесса, в котором преподаватель высшей школы выступает главным субъектом управления данного взаимодействия.

Исследование показало, что двухуровневая система образования (бакалавриат и магистратура) открывает перспективы нового качества профессионального и личностного развития обучающихся, раскрывает их индивидуальную природу и творческий потенциал.

ЛИТЕРАТУРА

1. Айзенберг А.Я. Самообразование: история, теория и современные проблемы. М: Высшая школа, 1986. 126 с.
2. Андреев В.И. Педагогика творческого саморазвития: В 2-х книгах; Казань: Изд-во КГУ, 1996.
3. Баранников А.В. Теория и практика самообразования учащихся. Дис...доктора педагогических наук, М., 2002.
4. Бондаревский В.Б. Воспитание интереса к знаниям и потребности к самообразованию. М.: Просвещение, 1985. 144с.
5. Громцева А.К. Самообразование – как социальная категория: Учебно – методическое пособие по спецкурсу. Л.: ЛГПИ, 1976. 55с.
6. Закиров Г.С. Самообразование учащихся. Казань, 1967. 23с.
7. Колбаско И.И. Учащимся о самообразовании. Минск: Нар. асвета, 1976. 64с.
8. Орлов Ю.М. Самопознание и самовоспитание характера. М.: Просвещение, 1987. 172с.
9. Шуклина Е.А. Самообразование как социологическая проблема: Дис... кандидат философских наук. Екатеринбург, 1995. 180с.

Түйіндеме. Білім беру қоғамда өмір сүру үшін қажетті жүйелік білім мен дағдыларды, адамның әлеуметтік меңгеру процесі мен нәтижесі ретінде түсіндіріледі.

Үздіксіз білім беру бойынша өзін-өзі білім беру процесі мен төменнен жоғарыға сипат бере отырып, ұйымдастырушылық оқыту қадамдар мен кезеңдері арасындағы байланыстырушы буын болып табылады.

Өзіндік білім беру арнайы ұйымдастыруды жүйелендіру арқылы сипатталатын танымдық қызмет ретінде қарастырылады. Өзіндік білім беру тұлғамен басқарылатын өзіндік қызмет болып табылады.

Summary. Formation is understood as process and result of mastering by the person of social experience, system of knowledge, the skills necessary for a life in a society.

In system of continuous formation, self-education plays a link role between steps and stages of organizational study, giving to educational process complete and ascending character.

Self-education is considered as informative activity which is characterized by purposefulness, by a system, has specially organized character. Self-education is characterized by amateur performance, copes the person.

Б.М. Аташ,

фил. ғыл. докторы, ал-Фараби атындағы ҚазҰУ

И.Ж. Ахметов,

фил. ғыл. канд., Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті дене шынықтыру кафедрасының аға оқытушысы

АЛҒАШҚЫ ҚАУЫМДЫҚ ҚҰРЫЛЫС ДӘУІРІНДЕГІ ШАМАНДЫҚТЫҚ ОНТОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТІ

Шаманизм көне дәуірде пайда болып, бірнеше мыңдаған жылдары бойы адамзаттың рухани-танымдық қажеттіліктерін қанағаттандыратын діни сенімнің бір формасы болған еді. Осыған орай, біз келесі кезекте шамандықтың адамзатқа қоғам мен табиғат алдында қандай қызмет атқарғандығын саралайтын боламыз.

1. Біздің пайымдауымызша шамандық анимизмдік сенімнің «реалды іске» асуын, нәтижесін күтуде аса маңызды қызмет атқарды. Бұл ұстанымымызды былайша дәйектей аламыз: адамның бақилық болатындығына налыған сана, осы тұстағы рух пен тәннің қайшылығы тәннің де мәңгі жасампаздығын аңсады. Бұл жанның мәңгі өлмейтіндігі хақындағы анимизм идеясын туғызды. Адамзат адам болмысының тұтастай жоғалуымен түбегейлі келіскісі келмеді, сондықтан, тек анимистік сенімді қабылдап қана қойған жоқ, оның нәтижесін, дәйектелуін, іске асуын тәжірибе жүзінде көргісі келді, сан мыңдаған жылдар бойы аңсағаны да шындық. Ізденіс үстіндегі дәрменсіздіктің салдары өнер мен көркемдік тұрғыдан оларды бейнелеп, рәміздік белгілерді шындыққа айналдыруға тырысуға жетеледі және ол әрбір халықтар мен ұлыстарда әртүрлі бейнелер мен тәсілдерде көрініс тапты. Көне Мысырдағы денелерді мумификациялау, түркі даласындағы балбалтастар т.б. осы тәннің де мәңгілігін аңсаудан туған нышандар ғана емес, белгілі бір деңгейде шынайы сенімді қанағаттандыратын ерікті-еріксіз түрдегі мәдениет үлгілеріне айналды, шындығында, тарихи танымның өн бойында сақталған психологиялық жеңілдену жұбанышы болды. Бірақ бұндай нұсқалар өзінің оң нәтижесін бере алмай жатты. Осы тұста шамандық дүниетаным адамзаттың анимистік сенімін ақтауға тырысты немесе ол шамандарға «жүктелді» (бірақ шаманды аполегет деп түсінуге болмайды). Ішкі терең күйзелістен туған сезімдік руханияттық сұраныстың шешілуін талап еткен адамзаттың интенциясы ақыры шамандық сенімнің құрылымы арқылы барынша логикалық жолмен дәлелденді десе де болады. Өйткені, шаман, ата-баба рухтарымен тілдесетін аралық өкіл қызметін өз деңгейінде атқарып отырды, тіпті кей уақыттарда, халықты сендірді, иландырды (мүмкін шындығында да солай). «Дуальдік бөлініс кезінде өлілер әлемі мен тірілер әлемі арасындағы үшінші әлем – рухтар әлемін біріктіретін әлеуметтік медиаторлар керек болды. Дәл осы кезде бақсы тұлғасы пайда болып, олар барлық ырыми рәсімдерді өз қолдарына алды да, өздеріне дейінгі жрецтер тұлғасын толық ығыстырды», -деп пайымдалған ұстанымдар да [1,156.] біздің көзқарасымызды меңзеп тұрғандай.

Анимизмнің реалды іске асуын аңсаған ұжымдық-тарихи сана шамандық сенім арқылы өзінің сан мыңдаған жылдар бойғы күткен идеалдарын барынша қанағаттандырды деп айта аламыз. Шаман тек өткен рухтармен ғана емес, о дүниелік, тіпті тылсым рухтармен тілдесетіндей болған соң, мәңгі жан идеясы белгілі бір деңгейде осылай шешімін тауып отырған тәрізді. Шындығында да, С.А. Токарев айтқандай, сондықтан қарапайым халық арасында шамандар айтарлықтай беделге ие болды себебі, өлген рухтармен тілдесу тек шамандар арқылы ғана мүмкін болды [2,279б.]. Кейіннен, шаман адамның жанын қайтарала

алатындай қабілеті арқылы, тірі жандар мен өлі рухтардың тылсымдық әлемінде «жандық-рухтық» аймақта да өзін еркін сезінгендігі күмәнсіз. Мысалы, «Бақсы жанды іздеп, өмір ағашын аралап, ізіне түсіп, қайтара алса, ауру адам қайта тіріліп көзін ашады», -деп сипатталған пікірлер де[3,376.] рухтың диахронды-синхронды келбетін тұтастай тани алатын шаман қабілетін білдіреді.

2. Шамандық дәстүр өзінің сабақтастығы мен дамуы деңгейінде «Мистикалық өзге әлемді нығайтудың кепілділігіне өтті» деген пікірімізді былайша дәйектеуімізге болады: Адамзат есте жоқ ескі замандарда құрған және өздігінше таныған мистикалық өзге бір тылсым әлем туралы көзқарастардың жойылып кетуі, ол эмпирикалық түрде дәлелденбесе де, мүмкін емес болды немесе сана оны тастап кете алмады, бүгін де солай болып отыр. Осы тұста шаман бұл құбылыстың кепілі ретінде де танымал болып алды. Ол өзге әлемді дәйектеп қана қойған жоқ, оны дамыта түсті. Себебі, шаман болмысы осы өзге әлеммен байланыс арқылы нығайтылды, танылды. Өзге әлем шаман дүниетанымы үшін «шынайы» дүниеге айналды, осы әлем мен тылсым әлемнің арасында еркін байланыс орнатқан өкіл, адамзатқа осы мистиканы реалдандырып беруші қызметін атқарды дей аламыз. Мәселен, «Жоғары аспанға шаман құрбандық атына мініп, бір рет қана секіріп алып кеңістікті жүріп өтеді.. Бұны шаман жаяу күйінде өмір бойы да жүріп өте алмас еді. Ол бұл жерде аспан құдайы Яючимен кездеседі», - деген түсіндірмелер де[4,69-70бб.] осының айғағы, ал «өмір бойы жаяу күйінде жүріп өте алмау» оның адамдық болмысының өлшемімен шартталған. Осыған байланысты шамандық дүниетанымды зерделеуші Е. Турсунов та бақсылық дүниетанымда жоғары-орта-жер асты болып құрылған үш кеңістіктің өзара байланысты болып табылатындығын, бірақ ішкі дербестікті сақтайтындығын атап көрсетеді[5,316.] .

Осыдан бастап, қарапайым халықтардың өзге әлем туралы таным-түсініктері кеңейді, шаман белгілі бір деңгейде осы мәселеде «ағартушы» ролінде болды, бірақ арнайы емес, шамандық өнерге тәнті болған шаман еместер оның құпияларын білуге ұмтылды. Шындығында, оның өзге әлемге қатынасы болмаса, ол шаман да болмас еді. Ендеше, қарапайым сананы шаманның өзге әлеммен байланысы айтарлықтай қызықтырды.

3. Адамның әлемнен бөліне бастауының және оған билік пен лидерлік-антропоцентристік сананың пайда болуындағы синкретизмдерден қалыптасқан деп болжамдаймыз: шаманизм осы орайда, субъект пен объектіні ажыратуда, адамның әлемнен бөлініп, өзін оқшайлай алуында, сайып келгенде, табиғаттан үстем болуында рухани-танымдық-практикалық тұрғыдан төңкеріс жасады (өз заманы бойынша алғанда, қазіргі ғылыми төңкерістермен салыстыруға келетіндей) деп пайымдауымызға болады. Шаман адамды табиғаттан бөлудің бастапқы үлгісін паш етті және оны бағындыруға болатындығын көрсетіп берді, тіпті бағынышсыз деп саналған табиғат стихияларын меңгеруге болатындығын іс жүзінде дәйектеді, сөйтіп, уақыт өте келе, адамның әлемге үстемдігін орнатып, жердің лидері болуға кең жол ашып берді. Табиғат күштерін бағындыру мен сәті келгенде билеу, басқа да тіршілік иелерінен адамның өзінің артықшылығын толықтай сезінуі шамандық рухтың басты мотивтерінің және қызметтерінің бірі екендігі сөзсіз. Шаманизмде адам табиғаттан айтарлықтай бөлектене алады, бірақ зұлымдықпен, эгоизммен оған билік етпейді, керісінше әлемге билік экожүйеге ыңғайлану мен үйлесімділікте болуды паш етіп, ерікті түрде әлеммен қайтадан тұтаса түседі. Шаманның осы бастамасы мен бастапқы нәтижесін қазіргі өркениеттік дәуір «тойымсыздықпен» пайдаланды, сайып келгенде, адам-табиғат жүйесіндегі қайшылықтарды туындатты. Әрине, шаманның көздегені әлемге бұндай билік жүргізу емес, тек қиын сәттерде ғана табиғат күштерін билеуді, үлкен-ұлы мақсаттар мен мұқтаждықтарда ғана өзінің артықшылықтарын іске асыруды мансұқ етті. Демек, табиғат адамды емес, адамның табиғат күштерін, тіпті дүлей стихиясын да билей алатындығын тәжірибе жүзінде көрсетіп берді. Себебі, шаманды құр теориядан гөрі, тәжірибе мен іс басым болды.

Демек, шамандық алғашқы діни сенімдермен бір қырынан алғанда, баламалы-бәсекелі, екінші бір қырынан, оларды дамытып, ақиқаттылық пен шынайылық арналарын дәйектеуші және жоққа шығарушы, верификациялаушы-фальсификациялаушы, реформалаушы, үшінші

бір қырынан алғанда, оларды тұтастандырып жүйелеуші, өзіне сіңіруші деп айта аламыз. Осы тұста: «Сонда шаманизмде ертедегі сақ-массагет, ғұни, монғол, түркі тайпалары, одан соңғы оғыз ұлыстары кезінен қалған тотемизм, зооморфизм, мифология, анимизм, зорастризм, адамға сыйыну сарындары аралас жүр», -деп пайымдалған пікірлер де шамандықтың алғашқы діни сенімдерді біріктірушілік қызметін айғақтай түседі немесе түркілік аңыз сарынындарының бірінде, Тұман ханның тілдерді жеп, сол хайуанаттардың бәрінің тілін меңгергендігін, бақсылардың арбаушылық тәсілін игеріп, әсіресе көк бөрінің тілін түсінетін болғандығы туралы айтылған тұспалды ойлар[5,346.] бөрілік тотемді дамытушы жағын қуаттап тұрғандай болады. «Демек, шаманизм мейлінше кең ауқымды институт болып табылады, ол көне заманның әр деңгейіндегі діни парадигмасын бір-біріне қарсы қоймай, біріктіреді», -деп байыпталған ой да[6,185-186бб.] таразыланған мәселелерді қуаттай түседі. Сондай-ақ, С. Оспановтың пайымдауынша, шамандықта алғашқы діни сенімдер ғана емес, кейінгі ритуалдар да тұтастандырылған: «Бақсының қамында адамдардың күнделікті тіршіліктегі ықтималдық-ымдық түсініктері мен ырым-жоралғылық, рәміз-рәсімдік әрекеттері жүйеленіп, тереңдетіліп, ерекше жақтары қолданылып отырған»[7,272б.]. Сондай-ақ, шамандық басқалай алғашқы діни сенімдерді өзгертіп, сол дәуірлер бойынша жаңашаландырып қана қойған жоқ, өзі де ішкі және сыртқы формаларын өзгеріске ұшыратқандығы да рас[8]. Осыдан шамандықтың алғашқы діни сенім элементтерін қайтадан кіріктірушілік-біріктірушілік қызмет атқарғандығын тани аламыз. Мысалы, шаманның тауға, суға, өзенге, Аспанға, отқа, қасқырға т.б. қарата айтылған сарындары да[9,322-358бб.] осының айғағы іспетті. Немесе, түркі монғол халықтарында тек шамандық емес, «тәңірлік-шамандық» деп атауға болатын үрдістің қалыптасқандығын атап өтушілердің пікірін[10,64б.] негізге алсақ, шамандықтың интеграциялық бағдары құптала түседі. Қорыта айтқанда, шамандықтың түпбастауы және олармен қатар өмір сүріп тұрған алғашқы діни сенімдердің арасындағы қатынастар барынша күрделі; кейде күрескерлік-бәсекелестік, кейде бірін-бірі толықтырушылық сипатта өзара әрекеттескендей деп айта аламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Берік Жүсіп. Бақсылық//Қазақ әдебиеті, №3(3167).-2010.-15б.
2. Токарев С.А. Ранние формы религии.-М.: Политиздат,1990.-622с.
3. Көкеев А. Ер тегі көк аспан.-Алматы: Айдана, 2008.-376б.
4. Турсунов Е.Д. Истоки тюркского фольклора. Қорқыт.-Алматы: Дайк-пресс, 2001.-168с.
5. Айдосов А.Х. Қорқытнама.-Алматы: Бастау, 1997.-68б.
6. Жақсылықов А. Шаманизм мен фольклор//Қазақстанның қазіргі заманғы мәдениеттану парадигмалары.-Алматы:Жазушы,2006.-496б.
7. Оспанов С. Арғытектану негіздері.-Алматы: Арыс, 2009.-424 б.
8. Денисова А. О шаманизме. www.shamanspirit.nm.ru/books.html
9. Ежелгі көшпелілер дүниетанымы.1-том.-Астана:Аударма, 2005.-496б.
10. Абаев Н.В., Аюпов Н.Г. Тенгрианская цивилизация в духовно-культурном и геополитическом пространстве Центральной Азии.-Часть2.-Алматы, 2010.-200с.

Резюме. В статье рассматриваются онтологические и социальные намеренные функции шаманизма: «оптимимальная реализация» анимизма, «объективация» мистического мира, отделение человека от мира и начало антропоцентризма и т.д.

Summary. In the article the ontological and social intentional functions of Shamanism are examined: «optimalis realization» of animism, «obektivasis» of the mystic world, dissociating of man from the world and beginning of anthropocentrism of.

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ БАҚСЫ ӘЙЕЛДЕРДІҢ РӨЛІ

Исламның қалыптасуына дейінгі салт-дәстүрлердің, ритуалдардың даму процесі соның ішіндегі шамандықтың салт, жоралғылары көптеген қауымдарда көрініс берді және біз Орта Азиядағы шамандық дәстүрдің әйелдер арасында кең тарағандығын, бұл бағыттағы гендерлік стереотиптер мен принциптердің нормалары мен мұсылмандыққа дейінгі дәстүрлерде атқарған рөліне баса назар аударамыз. Қазақтарда, өзге халықтарға қарағанда шаманизм туралы еңбектер көп болса да, шаман-әйелдер жайында дерек жоқтың қасы, сондықтан кейбір авторлар олардың мүлдем болмағандығын айтады. Көшпенді өмір салтындағы халықтарға қарағанда, шаман әйелдер отырықшы халықтарда кеңінен таралды. Бұған алғаш назар аударған О.А.Сухарева – орта азиялық шаманизмнің қайнар көзі көне ирандық егіншілік мәдениеттен басталатындығын дәлелдейді [1]. В.Н. Басилов «өзбектер мен тәжіктерде шамандық XIX ғасырдан бастап-ақ әйелдер қауымына ауысты» деп жазады [2]. Алғашында шамандықпен тек ер адамдар айналысқан. Алайда, XIX ғасырда әйел шамандардың көп болғандығы туралы этнографиялық мәліметтер өте көп. Мысалы, А.Е. Алекторованың айтуынша қазақ шаманы Сүйінбайдың «атасы мен әжесі, әкесі мен анасы» толыққанды шамандар болған [3, 32]. Шамандық ілімді жалғасытыру үрдісі отырықшы халықта қарқынды дамыған. Кейбір топтарда өзбектерде (мысалы, қарамұрттарда) және тәжіктерде шамандық дәстүр, мұралық дәстүрмен тек әйелдерге беріліп отырған. Олай болса, әйел шамандығының мұрагерлік дәстүр болып қалыптасқаны анық, ал бұл өз кезегінде әйел шамандығының тарихта ертеден пайда болғандығын көрсетеді. Орта Азияны арабтар жаулап алғаннан соң, әйелдердің шамандық культке қатысты жазба деректерінің барлығы жойылып кетті. Әйтседе, мұндай реттегі кей жазбалар сақталып, шамандық ертедегі иран мәдениетінде тек әйелге ғана тән әрекет, ал, түркі халықтарында шамандықтағы басты рөлді ер адамдар атқарғандығы белгілі болып отыр. Ерте ортағасырдағы шамандық тәжірибеге әйелдердің қатысы туралы деректер қытайлық жылнамаларда айтылады. VI ғасырда Орта Азиядағы көшпелі тайпалар одағын басқарған жужанейлердің (немесе аварлардың) ханы – Чеунудің мемлекеттік істерде кеңесшісі Дэу-хунь дивань атты шаман әйел болғандығы туралы мәліметтер кездеседі. «Ол емшілікпен айналысқан, Чеуну әрқашан оған сенім артқан». Бұл мәліметтерге сүйенетін болсақ хан «шаман кеңесшісін өте қатты сыйлаған, жақсы көрген», тіпті соның кеңесімен құпия түрде өз ұлын өлтірген [4, 196].

Жазба дерек көздерінің жоқтығы әйел арасындағы шаманизм проблемасын тарихи ретроспективада зерттеуге, нақты бұл құбылыстың табиғаты аясында тұжырымдамалар жасауға қиындық туғызады, бірақ біз бұған заманауи жағдайлар тұрғысынан түсініктеме табуға тырысамыз. Орта азияда соңғы екі онжылдық шамасында, аймақтық архаикалық культтердің қайта жаңғыруы байқалып отыр. Бұл ежелгі дәстүрдің қарқынды дамуы әйелдер арасында көптеп кездеседі. Әсіресе ауыл-аймақтарда шамандықтың белсенділік танытуы әлеуметтік-экономикалық жағдайын күрт өзгеріске ұшырауымен тығыз байланысты. Ер адамдардың жұмыссыздығы, отбасына қамкор болу мен басты қаржыландырушы рөлінен айырды. Сондықтан әйел үшін шамандық отбасын асырауда, тіршілік етудің қаражат көзіне айналды. Ферғана жазығындағы әйел шамандардың айтуынша, «кәсіби» шамандардың пайда болуы, бұрынғы уақыттарда үй жағдайында шамандықпен айналысып, тек отбасы мүшелеріне қызмет көрсеткен шаман әйелдер, өз мүмкіндіктерінің өрістерін кеңейте отырып, былайғы уақытта өзгелерге қызмет жасай бастағандығымен байланыстыруға толық негіз бар. Егер кеңестік дәуірге көз жүгіртсек, шамандықтың сақталуы мен тұрақтылығында сыртқы факторлардың бірден-бір әсер еткені айқын. Орта Азияда әйелдер қоғамдық өмірге көп араласпады. Кейбір жағдайларда, әйелінің «заңсыз» діни қызметі үшін ерлерін жауапқа тартты, көбінде сөгіс жарияланып, жеңіл жаза тағайындалды.

Мәлімттерге жүгінетін болсақ, әйел шамандардың ерлерге қарағанда қабілеттері басымырақ болып келеді. Мұндай стереотиптердің орнауына қандай негіздеме бар деген ойға қаласыз. Кейбір ақпарат көздерінің айтуынша, әйелдер әуелден табиғатынан еркектерде кездеспейтін ерекше «көру» қасиетіне ие. Олар ерлердің көре алмайтынын көреді, сезіну қасиеті аса дамыған, ал ең бастысы – дәрігердің емдей алмаған ауруларды емдей алу қасиетіне бөленген дейді. Мұндай ерешелікті былай түсіндіруге болады, рухтар әйел сұлулығына бейім және сондықтан олардың қалаулылары әйелдер болады. Жергілікті халықтың айтуынша, әруақтар ерекше қауіпті әдемі және жас қыздарға төндіретін көрінеді. Осы жерде «чилля» дәстүрі жайлы айта кетуіміз керек. Чилля – рәсімдердің жиынтығы, қырық күн бойы туғаннан кейін, нәресте мен ананы жындардан сакральды қорғау дәстүрі дегенді білдіреді. Әйелдер – әлсіз жаратылыс иелері, және олар өздеріне теріс әсер етуші жындарға жауап қайтара алмайды дейді. Ал кейбір антропоцентрлік көзқарас бойынша әйелдер, ерлерге қарағанда болмысынан күнәһар жаратылыс иесі, сондықтан Аллаһ оларды жазалап, есінен айырады дейді. «Қайта құру» дәуірінде Орта Азияда әйелдердің өз-өздерін өртеу легі өткенде, жергілікті тұрғындар арасында әйелдер жынданып кетті деген сөз тараған. Алайда бұл пікірге антропологиялық зерттеу құралдарымен жауап қату тіпті мүмкін емес, алайда біз қолымызда бар мәліметтерді пайдалана отырып, жауап беруге тырысуымыз керек. Себебі шаманизм өзге діндерден гөрі психофизиологиялық аспектілерімен байланысты. «Шамандық ауру» немесе шамандық үндеу арқылы жүзеге асатыны өзекті мәселе бар. «Шамандық ауру» психикалық, физикалық түрде көрініс беріп, галлюцинаторлық елестеулер байқалып, әйелдерде ерлерге қарағанда жас жағынан ерте болатындығы назар аудартады. Менің зерттеуім бойынша, шамандық қасиеттің анықталу минималдығы 6 жаста, бірақ ол көбінде 9-11 жаста байқалады, ал бұл көрсеткіш ерлерде 13-14 жаста басталады екен. Заманауи ғылым ер мен әйел дамуының ерекшеліктерін бірнеше теорияларымен келтіреді.

Орта азиялық аймақтарда шамандықтың генетикалық шығу тамыры екіге бөлінеді: 1) Ежелгі ирандық (егіншілік) мәдениетте, оларға қазіргі тәжіктер мен өзбектердің бір бөлігі жатады; 2) Түрік (мал шаруашылығы) мәдениетінде, түрік халықтарында соның ішінде қырғыздар, қазақтар, түрікмендер, және кейбір шағын этникалық топтар жатады. Мәдениеттердің ұзақ уақыт бойына бір-біріне әсер етуі элементтердің араласуына себеп болды, ал кейбір халықтардың аутенттік шамандық дәстүрлері жоғалып кеткен. Алайда, бізбен жасалған сараптама қорытындылары бойынша екі шамандық комплекстердің ерекшеліктерін атап өтуге болады. Бұл құбылыстың негізі ежелгі иран жерінде қалыптасқан. Әйелдердегі шамандық қызметтің болуы олардың ерте жастан некелік қатынасқа түсуі, олардың шамандыққа жақын тұруы олардың некелік өмірдегі бақытсыздығынан болады делінген деген пікірлер бар, яғни жұбайының ұрып-соғуы немесе көзіне шөп салуы салдарынан болуы мүмкін. Отбасындағы келеңсіздіктерге байланысты әйелдерде психосоматикалық ауыртпалықтар, түңілу пайда болады. Рухани реализацияның жан-жақтылығы әйелдер үшін өте мөте қажеттілік болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Сухарева О.А. Пережитки демонологии и шаманства у равнинных таджиков // Древние верования и обряды в Средней Азии. 1975.
2. Basilov V.N. Islamic Shamanism among Central Asian Peoples // Diogenes. 1992, №158. P.6.
3. Алекторов А.Е. Баксы: Из мира киргизских суеверий // Известия общества археологии, истории и этнографии при Императорском казанском университете. Казань, 1900.
4. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в